

63.3(4)УДР/1
7.45

Українознавчі студії II-ІІІ / 2010-2011

11-12/
2010-2011**УКРАЇНОЗНАВЧІ
СТУДІЇ**Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника
Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.**ЗМІСТ
МОВА**

Василь Грещук Діалектне слово в художній мові	3
Роман Бачкур Теоретичні аспекти дослідження словотвірної детермінації	12
Володимир Барчук Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів	20
Ірина Джочка Семантичний простір слова <i>згряя</i> в сучасній українській мові	31
Мирослава Баган Функціональне навантаження заперечення в українському фольклорі	47
Валентина Грещук Лексичні гуцульські діалектизми у творах В. Сичевського	55
Оксана Семенюк Оцінний компонент у семантиці предикативів емоційного стану	63
Наталія Пославська Ад'єктивний блок словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта	72
Ярина Битківська Граматичне засвоєння англійських запозичень в іменниковій підсистемі української мови	78
Ірина Бабій Дескриптивні номінації-синеєдохи у художньому тексті: комунікативно-прагматичні особливості	86
Олена Кумеда Мовні погляди П. Куліша і мова його творів	91
Ірина Гуменюк Реалізація модальної функції інтер'єктивів у структурі висловлення	97
Надія Вебер Прізвища в основах мікроойконімів Івано-Франківщини	107
Оксана Гавадзин Назви прикрас у говірках Покуття	121
Олексій Воробець Прийменниково-субстантивний комплекс у семантико-синтаксичній структурі висловлення	128

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Віталій Кононенко "Тиша битви виліплена з крику..." (пестичне слово Миколи Вінграновського)	136
Роман Піхманець Жанрова своєрідність циклу „Село за війни” Марка Черемшини	146
Наталія Мафтин Національний модус інтернаціонального жанру: новела Валер'яна Підмогильного "Військовий літун"	183
Олег Пилип'юк Літературознавча думка в письменстві України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть	190
Ольга Деркачова Реалізація архетипного образу Великої Матері у ліриці В.Симоненка	197
Василь Івашків Історична драма Івана Тобілевича "Гандзя": питання змісту і поетики	206
Тетяна Музика Сакральне і профанне у художньо-образній структурі роману Василя Барки "Рай"	216

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

Василь Марчук Галичани в боротьбі за Карпатську Україну	225
Сергій Адамович Соціально-економічна і політична криза в Україні на початку 90-х років XX ст. як фактор дезінтеграції держави	234
Микола Генік Польсько-українське примирення у політичній діяльності Літературного інституту в Парижі	242
Михайло Паночко Кость Левицький як дослідник української правничої термінології (за матеріалами німецько-українських правничих словників)	254
Вікторія Друк Український туризм: історичний розвиток та сучасне правове регулювання	260

ОСОБИСТІТЬ, ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

Ольга Слоньовська Українська національна ідея у творчості Ліни Костенко	270
Лев Полюга Мовні тенденції у щоденному мовленні молодих людей	304
Ярослав Яремко Концепт «цілого чоловіка» у дискурсі Івана Франка: когнітивно-комунікативний аспект	309
Микола Васильчук Літературна й народознавча праця Софрона Витвицького	331
Святослав Кияк Історичний досвід подолання українським християнством суспільно-секулярних та глобальних викликів	340
Валентина Бодак Синтез релігійного та етнічного в культурній ідентифікації українства	349

76 72 34 іст.

Мирослава Миленька, Василь Парпан, Юрій Шпарик Екологічна роль
рослинності в урбоекосистемі Івано-Франківська357

МИСТЕЦТВО

Світлана Луцак Домінування операції зіпротиставлення при формуванні
рецептивної оцінки (на матеріалі зразків української літератури межі
XIX-XX століть з музичними вкрапленнями).....364
Тарас Ткачук Найбільша пам'ятка культури Трипілля-Кукутень
Тальянки – поселення чи сакральний центр?.....378
Ігор Коваль Посадські церкви Галицько-Волинської Русі XI-XIII ст.....388
Зоряна Лукомська Палац Потоцьких у місті Івано-Франківську.....397
Грина Чмелик Українська тематика у пластиці Григора Крука.....407
Тамара Касьяненко Драматургічно-театральний концептуалізм Івана Зубенка
(на матеріалі статті “В справах театральних”).....414

ТЕКСТИ

Петро Шекерик-Доників. Дідо Иванчік (неопублікована частина).....419

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грещук Інтертекстуальність в українському художньому дискурсі:
лінгвістичний аспект437
Василь Грещук, Роман Бачкур Динаміка сучасної української мови.....442
Любов Пена Різномасштабне дослідження глибин рідної мови445
Віталій Нагірний Перша колективна монографія з вивчення Покуття449

ХРОНІКА

Ганна Марчук Художньо-сміслові координати творчості Леся Мартовича.....458

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Рецензенти:

Мар'ян Скаб, докт. філол. наук, проф. Чернівецького національного університету імені
Ю. Федьковича; Любомир Сенник, докт. філол. наук, проф. Львівського національного університету
ім. Івана Франка.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. Дмитро Бучко, докт. філол. наук, проф. Марія Голянич, докт. філол. наук,
проф. Ніна Гуйванюк, докт. філол. наук, проф., член-кор. НАН України Микола Ляницький, докт.
істор. наук, проф. Микола Кугутяк, докт. філол. наук, проф. акад. АПН України Віталій Кононенко,
докт. філол. наук, проф. Богдана Криса, докт. юрид. наук, проф. Володимир Луць, докт. істор. наук,
проф. Василь Марчук, докт. філол. наук, проф. Володимир Матвійшин, докт. філол. наук,
проф. Богдан Мельничук, докт. психол. наук, проф. Віктор Москалець, канд. філол. наук, доц.
Роман Піхманець (відпов. секретар), докт. екон. наук, проф. Михайло Романюк, докт. істор. наук,
проф. Борис Савчук, докт. філол. наук, проф. Тарас Салига, докт. філол. наук, проф. Степан Хороб,
докт. філол. наук Ігор Цепенда, докт. мистецтвознавства, проф. Мирон Черепанин.

Адреса редакції: 76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Редактори – Роман Бачкур, Роман Піхманець
Комп'ютерний набір та верстка – Роман Бачкур.

Засновник – Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника
Свідчення про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р., видане Міністерством інформації України
Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника

Підп. до друку 30.03.2011. Формат 70x108/16. Папір офсетний. Друк на ризографі.
Умов. друк. арк. 53,5. Тираж 300 прим. Зам. № 44. Ціна за домовленістю.

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства
при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника

Видавництво Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника
76025, Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1

© Інститут українознавства
при Прикарпатському національному
університеті ім. Василя Стефаника, 2010–2011

МОВА

УДК 81'282: 821.161.2

ББК 81.2(Ук.)

Василь Грещук

ДАЛЕКТНЕ СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто особливості використання діалектного слова в художньому тексті. Висвітлено аспекти вивчення взаємодії літературної мови і територіальних діалектів у мові художньої мови. Використання діалектних рис у художньому тексті аналізується також як проблема інтертекстуальності.

Ключові слова: діалектизм, текст, художня мова, літературна мова, інтертекстуальність.

Одним із важливих завдань сучасної україністики є проблема взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів, оскільки вона дає змогу глибше з'ясувати формування й розвиток літературної мови, роль місцевих говорів у її становленні, субстратну основу її фонетики, лексичного складу й граматики, особливості її нормалізації і кодифікації. Цікавий і надійний матеріал щодо вивчення взаємодії літературної мови й діалектів заховує мова української художньої літератури, в якій з самого початку її формування діалектний компонент більшою чи меншою мірою присутній і значущий. Мова белетристики виступає середовищем, у якому здійснюється безпосереднє контактування діалектної і літературної форм мови. “Художній текст, у межах якого контактують літературний і діалектний варіанти мови, виступає як статична й постійна величина, здатна в однаковому вигляді влитися в мовний досвід великої кількості носіїв даної мови. Статус такого тексту підтримується авторитетом, властивим друкованому слову взагалі і художній літературі зокрема. Тому діалектизми в художньому тексті не викликають однозначно негативну оцінку. Їх писемна фіксація сприяє зосередженню уваги на них, а з цього випливає потреба зрозуміти діалектизм, осмислити мотиви його включення в текст. Як наслідок, діалектизми входять у мовну свідомість читачів – носіїв літературної мови” [9, 59].

Причини використання діалектних одиниць у художньому тексті бувають різними. На початку становлення української літературної мови, коли “українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять” [21, 275], діалектні одиниці потрапляли в художню мову не задля її стилізації під певний говір, імітації мови реальних прототипів героїв літературного твору з відповідною стилістичною функцією, а внаслідок недостатнього вироблення літературно-нормативного стандарту та орієнтацією на народно-розмовне мовлення як основу створення літературної мови. Значна частина діалектних елементів із говірок місця народження й проживання письменника мимоволі вживалися як у авторській мові, так і мові персонажів його творів як звичайні мовні одиниці, що надаються для творення художніх текстів. Однак із часом, коли словник і граMATика літературної мови достатньою мірою були

розроблені, використання діалектного різновиду мови в художньому тексті стає виразним чинником текстотворення, одним із важливих стилістичних прийомів досягнення художніх цілей.

Проблема введення в мову художнього тексту більшої чи меншої кількості діалектних одиниць належить до різноаспектних. Важливим для мовознавства є з'ясування наявності діалектних рис тих чи інших говорів у художніх текстах, які з мовно-територіальних утворень найбільше заманіфестовано в художній мові, які – меншою, а які взагалі незначною мірою. З цього погляду потрібні системні обстеження творів української художньої літератури, виявлення й характеристика діалектних рис у мові художніх текстів, визначення ступеня насиченості ними окремо авторської мови і окремо мов персонажів, урахування при цьому стану розвитку літературної мови на час творення тексту та обґрунтування цілеспрямованості або мимовільності введення в мовну канву твору діалектних елементів.

Однак уже за попередніми спостереженнями можна стверджувати, що на використання того чи іншого діалекту в художній літературі, що корелює із дослідженням цього питання в мовознавстві, впливає передовсім колоритність діалекту і етнографічна самобутність його носія – етнографічної групи. Наскільки досліджено вживання різнорівневих рис того чи того діалекту в художній мові зазвичай визначається мистецьким іменем, талантом творця художнього тексту: що більш відомий письменник, тим більша увага дослідників до мови його текстів, у тому числі з погляду вживання у ній територіальних говорів.

У ділянці вивчення взаємодії літературної мови, мови художньої літератури і місцевих діалектів, передовсім південно-західних, є уже серйозні напрацювання, в т. ч. й монографічні. Як засвідчують здійснені дослідження, найбільш затребуваним для художніх цілей виявився гуцульський діалект, риси якого тією чи іншою мірою відбиті в мові творів більше ста українських та ряду польських письменників. Охарактеризовано фонетичні, морфологічні, лексико-семантичні риси говорів у багатьох художніх текстах [1; 2; 3; 4; 5; 7; 10; 11; 12; 13; 17; 18]. З урахуванням ступеня насиченості діалектними рисами мови художнього тексту, їх різновидів, використання в мові виявлено типологію взаємодії діалектів і літературної мови в художній мові [6].

Інший аспект проблеми пов'язаний із художніми функціями діалектних одиниць у белетристичному тексті. Природу естетичності введеного в художній текст діалектного матеріалу свого часу відзначив ще Я. Мукаровичевський: “Слова, що надходять із сленгу, *діалектів* (виділення наше – В. Г.) (...) нерідко запозичаються завдяки своїй новизні і незвичайності, отже, через потребу в актуалізації, за якої значну роль завжди відіграє естетична оцінка” [14, 420]. Діалектні одиниці у структурі художнього тексту виконують важливі функції, основними з яких є такі.

Номінативно-пізнавальна, яка виявляється в тому, що діалектні лексеми номінують сегменти позамовної дійсності, які в літературній мові не мають однослівних відповідників. Водночас семантика діалектної лексеми, заховуючи відомості про певний квант матеріальної чи духовної культури етнографічної групи, не лінгвалізована нормативною мовою, знайомить реципієнта тексту з новою інформацією, закладеною в значенні діалектизму.

Ця функція особливо увиразнюється, якщо предметом художнього зображення є сегмент матеріальної культури діалектоносіїв, властивий не всьому етносу, а лише його частині. Це може бути виробнича діяльність людей, зумовлена особливими природними умовами їх проживання. Так, випасання

великої рогатої худоби, коней, овець поширено по всій Україні, однак гірська місцевість в Карпатах, відсутність великих пасовищ в гірських селах і наявність полонин у горах спричинились до формування у горян цілої культури відгінного пастухування. Літературна мова не має в своєму розпорядженні однослівних номінативних одиниць на позначення певних “квантів” цієї культури, до яких міг би вдатись письменник, тоді загальномовну функцію номінації реалій позамовної дійсності виконують діалектні лексеми, пор.: “Увійшли до *стаї*. *Ватаг* дістав з полиці мішечок із *бринзою* й посипав її до *путини* з молоком. Потім весь час обертав велику путину біля вогню, аби молоко було рівномірно літепле. Починався незримий процес.

Під впливом тепла й мікробів “ринзи” на очах робиться диво дивне: молоко “*ловитси*”. Поволі, але безперестанно виділяється сир, а те, що зостається, перестає бути молоком, а стає *керлибою*.

Чимдалі все більше й більше виділяється сиру, аж нарешті *ватаг*, помітивши, що процес закінчився, перестає обертати *путину*. Зоставляє її на деякий час у спокої, і сам відпочиває.

Далі бере *ботелев* – такий дірявий кружок з ручкою, і бовтає ним у путині. Це робить процес інтенсивнішим, і сир відділяється вже цілковито. Але він плаває у масі – треба відлучити його від *керлиби*. Для того *ватаг* засукує рукави й починає надавлювати сир униз. Давить довго, виловлюючи найменші шматочки, аж поки весь сир не зіб'ється в одну масу.

Бере цідило – шматочок полотна – вибирає туди сир і дає стікати. А *керлибу* з путини виливає в *дзерівний котел*, доливає туди малу коновку молока і вішає на *кужбі* над ватрою. – Се вна ту буде *байти*, й з неї віваритис *вурда*.

– *Вурда* – це той же сир, але такий, що виділяється вже тільки під впливом тепла. Це гірший гатунок. *Вурда* складає *ватаг* у друге цідило. Сироватка з-під *вурди* – це вже останній продукт. Називається *жентия*” (Г. Хоткевич, Довбуш).

Виділені діалектні слова *ватаг* ‘той, хто переробляє молоко на полонині’, *бринза* ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир’, *путина* ‘дерев'яна діжка (вгорі розширена)’, *ловитси* ‘зсідається, гусне, утворюючи згустки (про молоко)’, *керлиба* ‘відходи від переробки молока на сир, з яких виготовляють *вурду*’, *ботелев* ‘дірявий кружок з ручкою для збивання молока, гусянки’, *дзерівний котел* ‘котел для відігрівання сиру’, *кужба* ‘залізний або дерев'яний гак, прикріплений до берфели, на який вішають котел над вогнищем’, *байти* ‘упривати, доводити до готовності повільно, на легкому вогні’, *вурда* ‘сир гіршої якості з вторинної переробки молока’ не лише номінують певні етапи, знаряддя й продукти переробки молока в полонині, а й містять інформацію, яка дає змогу через дискретні компоненти культури відгінного пастухування, вербалізовані діалектними лексемами, та безпосередній опис процесу переробки молока пізнати фрагмент цієї культури.

Експресивна функція діалектних одиниць, цілеспрямовано вжитих у художньому тексті, ґрунтується на опозиції, протиставленні діалектного слова, позанормативного до слів літературної мови в тексті одного літературного твору. “Діалектне слово в літературному творі вносить в текст особливу експресію, враження свіжості, небанальності. Багато діалектних слів самі собою здаються дуже виразними, що в більшості випадків відповідає дійсності. Така виразність діалектної лексики ґрунтується на відношенні її в тексті до лексики літературної, експресивний заряд кожного діалектизму кваліфікується на тлі літературної лексики і розцінюється з погляду останньої” [15, 331]. Отже,

експресивність діалектизму в структурі тексту зростає з його незвичності, “асистемності” щодо стандарту літературної мови в межах єдиного тексту.

Діалектне слово, введене в мову художнього твору, потрапляє в нове стилістичне середовище, завдяки чому його експресивність ніби подвоюється. З одного боку, воно, як і будь-яке слово художнього тексту, отримує естетичне навантаження, а з іншого, – як іншосистемне слово, яке виступає як стилістичний омонім або стилістичний синонім відповідного слова літературної мови, зазнає додаткової експресивізації [15, 337]. В гуцульському говорі, наприклад, слова *газда* ‘господар’, *царинка* ‘пасовище’, *маржсина* ‘худоба’, звичайно, стилістично нейтральні, однак у канві мови повісті “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського вони експресивізуються з особливою силою, пор.: “Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті *газди*, загніздилося безладдя, спливали гаразди, продавалися *царинки* одна по одній, і *маржсина* десь танула так, як по горах весною сніги”. Уявна заміна діалектних слів їх літературними відповідниками в наведеному уривку призводить до помітної нейтралізації експресивності та образності.

Функція індивідуалізації персонажа літературного твору. Мовна індивідуалізація героя літературного твору здійснюється завдяки наділенню його мовлення специфічними індивідуальними рисами, якими він вирізняється, виділяється серед інших персонажів. Одним із засобів мовної індивідуалізації персонажа художнього твору є вкраплення в його мовлення певних діалектних одиниць. Індивідуалізація персонажа шляхом введення в його мовлення певних діалектних рис слугує ідентифікації героя як представника певної етнографічної групи. Це може бути одна-дві характерні діалектні лексеми, за якими чітко простежується герой твору як неповторний індивід, особистість, якого ні з ким іншим не сплутаєш. Діалектне слово виказує й його належність до певної етнографічної групи. Так, індивідуалізації Хоми Хасцького з відомої трилогії Олесь Гончар, поряд з іншими засобами, слугує подільський діалектний вигук “ой падоньку, мій падку!” Частіше індивідуалізації персонажа мовними засобами слугує ширше використання діалектних рис на тлі літературної мови інших героїв того ж твору аж до намагання якнайповніше імітувати говіркове мовлення.

Той же Олесь Гончар в оповіданні “Маша з верховини” задля індивідуалізації своєї героїні вдається до вкраплення в її мову деяких досить промовистих діалектних слів іншого регіону:

– Багато гребонула? – запитав буфетник, коли Маша, одержавши гроші, жужмом запихала їх у свою маленьку міську сумочку:

– На мене *стачить*.

– Якщо не вистачить, звертайтеся до мене

– А ти мені хто: чоловік чи *кавалір*?

– А що, не файний був би кавалір? – буфетник з хвацьким виглядом торкнув пальцем чорну щіточку своїх вусів.

– Ніхто не каже: *файний*.

Або:

– Обвиклись тут уже в нас?

– Атож. Щоправда, вербоматку валити важче, ніж смереку чи навіть бука, але ж платня *красна*...

Мені вже доводилось писати про те, що виділені діалектні слова “здебільшого є, сказати б, знаковими, за одним діалектизмом легко впізнається регіональна належність персонажа. Такі слова, як *файний*, *кавалір*, *красна* лінгвально кваліфікують героїню художнього твору як вихідця з Гуцульщини,

бо вони є тими словами, які визначають виразні лексичні особливості гуцульського діалекту” [2, 4]. Значно повніше імітує говіркове мовлення своєї героїні Д. Бездик у трилогії “Украдені гори”, пор.: “Я не стидам ся, сину, я лем не знам, з чого зачинати. Бо, може, тя юж на світі не є”. Різномірні діалектні одиниці *стидам ся*, *лем*, *не знам*, *тя*, *юж*, *не є* індивідуалізують її, недвозначно вказують на її лемківське походження.

Функція забезпечення художньої переконливості та етнографічної достовірності. Без діалектних одиниць письменник не може обійтися, якщо він прагне художньо переконливо та етнографічно достовірно змалювати будь-які події, героїв, побут, ситуацію, пейзаж тощо, за умови, якщо вони цього вимагають. Якщо події у творі розгортаються, наприклад, на Гуцульщині, неможливо досягти ні художньої переконливості, ні етнографічної достовірності передовсім без відповідної гуцульської діалектної лексики. Гуцульський пейзаж без діалектних назв ландшафту змалювати не можна, про що свідчать пейзажні замальовки багатьох письменників, пор.: “Вздвож ріки узбіччя *трунів* були встелені *царинками*, до яких прилипали то тут, то там далеко одна від одної хатини. А поміж ті *царинки* ніби порозметував то *гаджужку*, то невеличкий гурток їх, малий лісок, то зруб, з якого з-поміж пнів прозирали величезні каменюки. Там знов, *трегит*, *кам'яниста царинка*, що сіна на ній не вкосош, бо, ади, косу збавиш від першого змаху, хіба що *маржсину паси*” (Антін Крушельницький, Рубають ліс).

Або:

“Теплим весняним ранком Іван ішов в *полонину*. Ліси, що дихали холодками, гірські води шуміли на *скоках*, а *плай* радісно підіймався угору поміж воринням <...> По далеких горбах самотіли тихі гуцульські *оседки*, вишневі від смерекового диму, яким прокурилися гострі долини *оборогів* з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем” (М. Коцюбинський, Тіні забутих предків).

Це стосується змалювання побуту, звичаїв, виробничої діяльності, інших сфер діяльності персонажів. Тут особливу роль відіграють так звані етнографізми, тобто діалектизми на позначення реалій і понять, що не мають відповідників у загальнонародній мові, бо властиві тільки певній етнографічній групі, пор.: “В чолі стола сиділи *князь* зі своєю *княгинєю* – Орест зі своєю нареченою Орисею. А обіч них два *дружби* з двома *дружками*. Молодий і дружки були одягнуті у традиційні гуцульські убори. На голові Орисиній срібне *чільце*. Весільна сорочка вишита хрестиком червоною і чорною ниткою, на плечах наопашки накинута *сердак*, прикрашений різнокольоровими *бовтицями* та *ружсами*. Запaska виткана з різнокольорових ниток *огальону* доповнювала весільну гармонію гуцульської *убері княгині* (П. Федюк, Гуцульська мадонна у весільній сорочці). Гуцульська весільна обрядова лексика в наведеному уривку *князь* ‘молодий’, *княгиня* ‘молода’, *дружба* ‘боярин, шафер’, *дружка* ‘подруга молодої, що бере участь у весільному обряді’, *чільце* ‘весільний головний убір молодої’, *сердак* ‘верхній короткий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками’, *бовтиці* ‘прикраси на чоловічому капелюсі у вигляді пучків кольорових ниток або низок жовтих латунних гудзиків’, *ружа* ‘квітка’, *огальон* ‘сухозолоть’, *уберя* ‘одяг’ – художньо посвідчує й унаочнює гуцульське весільне обрядодійство, що сприяє художній переконливості зображуваного, його етнографічній достовірності.

Функція типізації мови персонажів. Діалектні особливості мовлення персонажів літературного твору часто використовуються як засіб типізації

мови представника певної соціальної групи. Так, змальовуючи зародження нової соціальної верстви в Галичині кінця XIX ст. у зв'язку з розробкою нафтородовищ, – ріпників, які ще вчора були селянами навколишніх сіл, І. Франко вдається до типізації їх мовлення шляхом його діалектизації. Дослідник мови й стилю прози І. Франка І. Ціхоцький дійшов переконливого висновку, що “саме діалект, тобто вживані автором фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні риси мовлення жителів бойківського Підгір'я, слугує засобом типізації мови ріпників – недавніх селян” [22, 124]. Як зразок такої типізації мови персонажа наведемо уривок із оповідання І. Франка “На роботі”:

“Коби йно раз, – потім чоловік увикне! Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати, – не квапся! Подай сюда дзюбак! А риль ось, – добре! Сокиру і долото *тре* буде в руки взяти! Ну, – тепер! А поволі розкручуй – чуєш? поволі! А як задзвоню, то *аби-сь* витягав живо!”

Виділені різнорівневі діалектні форми недвозначно вказують на носія бойківського говору, недавнього селянина з бойківського Підгір'я.

Функція збагачення літературної мови виявляється в тому, що територіальні діалекти є надійним джерелом постійного поповнення передовсім лексичного складу літературної мови лексемами, функціонування яких територіально обмежено. Цю функцію діалектних одиниць чітко окреслив ще Іван Франко: “Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору [виділення наше – В. Г.]” [20, 207].

Сучасна українська літературна мова поповнилась багатьма лексемами з різних регіонів. Для більшості із них передумовою абсорбції їх літературною мовою, набуття загальнономовного поширення є використання діалектизмів у художніх текстах. Такі гуцульські діалектні слова, як *ватра* ‘вогнище’, *полонина* ‘гірське пасовище’, *трембіта* ‘духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби (до трьох метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою, без вентилів і клапанів’, *плай* ‘стежка, дорога в горах’, *бринза* ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир’, *бануш* ‘густа страва з кукурудзяної муки, варена на сметані’, *кулеша* ‘густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді’, *легінь* ‘парубок’, *киттар* хутряна безрукавка’, *топірець* ‘металева або дерев'яна сокирка з довгою ручкою, прикрашена орнаментом’, *тердан* ‘жіноча прикраса з бісеру у вигляді стрічки, якою прикрашають шию або голову’, *ліжник* ‘домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком’, *файний* ‘гарний; добрий’ та ін., навіть якщо деякі з них у сучасних словниках подано ще з поміткою *діал.*, стали надбанням літературної мови, і до неї вони влилися через мову художньої літератури.

Збагачення літературної мови діалектними формами не обмежено тільки словниковим складом. За допомогою діалектних одиниць розбудовується художня образність, тропіка, поповнюються стилістичні ресурси текстотворення. Ось лише кілька прикладів образотворення з використанням гуцульських діалектизмів у повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”, які стали надбанням загальнономовної художньої системи образності: “Холодна

жентиця світить з коновки зеленим оком”, “Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухались чуйно, як дзвеніло на небі золото зір <...>”, “Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід як Палагине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші”, “Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити”.

Ще одним аспектом дослідження діалектних одиниць у структурі художнього тексту є вивчення контактування, взаємодії між діалектною і літературною формами мови в окремому писемному тексті. Характерною особливістю такої взаємодії є те, що носієм обох форм мови є одна особа – автор цього тексту. За своїми наслідками контакт діалектної і літературної форм мови в межах художнього тексту відрізняється від усного контакту між носіями цих форм мови. “Текст, що містить діалектні фрагменти, будучи опублікованим, робить контакт діалекта і літературної мови у вигляді співіснування цих елементів на одній площині частиною мовного досвіду кожного читача тексту впродовж будь-якого часового проміжку від моменту його публікації. Читач поставлений перед необхідністю прийняти мовний менталітет автора в тому його вигляді, як він відображений у тексті [9, 59].

Окреслений предмет дослідження взаємодії діалектів і літературної мови вимагає подальшого поглибленого аналізу, залучення до нього якнайширшого конкретного матеріалу та використання новітніх напрацювань у мовознавстві. З лінгвістичного погляду, як справедливо зазначають дослідники, феномен введення діалектизмів у художній текст “зводиться до питання про те, як діалектизми впливають на мовну картину літературного твору. Володіючи діалектною і літературною системами, автор при написанні тексту стоїть перед проблемою перемикування коду, тобто приведенням у еквівалентні відношення тих компонентів зазначених систем, які відрізняються один від одного” [9, 60]. А це означає, що використання діалектних одиниць у тексті художнього твору можна й необхідно розглядати як вияв інтертекстуальності.

Інтертекстуальність у сучасному текстознавстві визначають як текстову категорію, яка “відображає співвіднесеність одного тексту з іншими, діалогічну взаємодію текстів у процесі їх функціонування і забезпечує прирощення смислу твору” [19, 104]. Літературна мова, якою зазвичай твориться художній текст і діалектна мова, фрагменти якої вводяться в нього, є різними видозмінами єдиної загальнонародної мови і з цього погляду різносистемними формаціями. Системність діалектної мови неконгруентна системності літературної мови. Окремі діалектизми, більші чи менші фрагменти діалектного мовлення у тканині художнього тексту, є іншотекстовими вкрапленнями, цілком співвідносними з такими виявами інтертекстуальності, як цитати, ремінісценції, алюзії, плагіат, епіграфи, пародії тощо. Правда, діалектна мова зазвичай не має писемної репрезентації, вона існує в усному різновиді, крім спеціально транскрибованих текстів в наукових цілях, а також окремих художніх текстів, створених діалектною мовою, наприклад новели О. Манчука, роман “Дідо Іванчик” П. Шекерика-Доникова, написані гуцульським діалектом. Проте текст як мовна категорія може існувати і в усній формі [8, 12].

Як справедливо зазначає О. С. Переломова “продуктивним є розуміння інтертекстуальності як лінгвокультурологічного феномену, у якому відбито “лінгвокультурну свідомість” індивіда” [16, 24], при цьому інтертекстуальність можна вивчати й характеризувати з позицій автора твору й читача.

Отже, діалектне слово в художньому тексті – проблема різноаспектна, яка вимагає ґрунтового вивчення під різним кутом зору. Для україністики

важливим є з'ясування природи діалектизму як стилістичної категорії, шляхів проникнення діалектних слів у мову художньої літератури, особливо на початкових етапах формування літературної мови, детальна характеристика функцій діалектизмів у художній мові, взаємодія діалектних і загальнонаціональних мовних компонентів і її наслідки для розвитку й функціонування літературної мови тощо. Для створення фундаментальної синтетичної студії про діалектне слово в українській художній мові необхідні попередні, в тому числі й монографічні, дослідження використання місцевих слів і мовних зворотів у всіх текстах, в яких засвідчено вживання таких мовних одиниць.

Література

1. Грещук Василь. Гуцульський діалект у мові української художньої літератури / Василь Грещук // Українознавчі студії. – 2001. – №3. – С.3–10.
2. Василь Грещук Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника / Василь Грещук // Українознавчі студії. – 2007–2008. – №8–9. – С.3–13.
3. Грещук Василь. Лемківський говір у трилогії Д. Бедзика “Украдені гори” / Василь Грещук, Валентина Грещук // Рідне слово в етнокультурному вимірі: Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Посвіт, 2007. – С. 58–65.
4. Грещук Василь. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2010. – 309 с.
5. Грещук Василь. Мовний феномен новел Марка Черемшини / Василь Грещук // Українознавчі студії. – 2002–2003. – №4–5. – С. 3–14.
6. Грещук Василь. Територіальні діалекти і мова художньої літератури: типологія зв'язків / Василь Грещук // Матеріали VI Міжнародного з'їзду українців. Мовознавство: зб. наук. статей. – Київ; Донецьк. – 2008. – Кн. 5. – С. 429–440.
7. Жилко Ф. Т. Мова новел Марка Черемшини / Ф. Т. Жилко // Українська мова і література в школі. – 1954. – №4. – С. 20–31.
8. Загнітко Анатолій. Лінгвістика тексту: Теорія і практицизм. Науково-навчальний посібник / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.
9. Калнынь Л. Э. Включение диалектизмов в художественный текст как разновидность контакта между диалектной и литературной формами русского языка / Л. Э. Калнынь // Вопросы языкознания. – 1998. – №6. – С. 58–68.
10. Кислевський Кость. Надпрутський говір Стефаникових персонажів: Матеріали до словника / Кость Кислевський // Українське мовознавство в останній добі. – Рим, 1973. – С.153–189.
11. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К.: Радянська школа. – 1960. – 276 с.
12. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Івана Франка / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – №1. – С. 11–16.
13. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Лесі Українки / І. Г. Матвіяс // Культура слова. – 2001. – Вип. 59. – С. 11–14.

14. Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык / Ян Мукаржовский // Пражский лингвистический кружок: сборник статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 406–431.
15. Осовецкий И. А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50–60-х годов / И. А. Осовецкий // Вопросы языка современной русской литературы. – М.: Наука, 1971. – С. 301–385.
16. Переломова О. С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу / О. С. Переломова. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.
17. Петличний І. З. Лише діалект чи літературна мова і діалект? / І. З. Петличний // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5. – С. 130–140.
18. Станівський М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича / М. Станівський // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов: [наукові записки Чернівецького державного університету: серія філологічних наук]. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – Т. 42. – Кн. II. – С. 62–86.
19. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под. ред. М. Н. Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
20. Франко І. Літературна мова і діалекти / Іван Франко // Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1982. Т. 37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – С. 205–210.
21. Франко І. Я. Михайло П[єтрович] Старицький // Іван Франко. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. Т. 33. – С. 230–277
22. Ціхоцький І. Мова прози Івана Франка (стилістичні новації) / Іван Ціхоцький. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Франка, 2006. – 280 с.

Special features of dialectal word using in the belletristic text are regarded in the article. The aspects of studying of the interaction between literary language and territorial dialects in the belletristic language are highlighted; functions of dialecticisms in the belletristic language are defined. Usage of the dialectal features in the belletristic text is also analysed as a problem of intertextuality.

Key words: dialecticism, text, belletristic language, literary language, intertextuality.

В статті рассмотрены особенности использования диалектного слова в художественном тексте. Освещены аспекты изучения взаимодействия литературного языка и территориальных диалектов в художественной речи. Использование диалектных признаков в художественном тексте анализируется также как проблема интертекстуальности.

Ключевые слова: диалектизм, текст, художественная речь, литературный язык, интертекстуальность.

УДК 81'373.611
ББК 81.411.2-211

Роман Бачкур

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОВІРНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

У статті окреслено аспекти дослідження слововірної детермінації як одного з напрямів сучасної дериватології, зокрема відзначено, що слововірна детермінація може реалізуватися принаймні в трьох взаємопов'язаних площинах: власне лінгвальній, екстралінгвальній та антрополінгвальній. Описано можливі аспекти вивчення слововірної детермінації та перспективи таких студій.

Ключові слова: слововірна детермінація, слововірний детермінант, твірне слово, дериват.

Розуміння сучасної дериватології як системи систем [8] передбачає не тільки виявлення чіткої ієрархії її різнорівневих одиниць – від словотворчого форманта до слововірного гнізда, – а й встановлення системних зв'язків між цими одиницями, з'ясування об'єктивних законів протікання різноманітних процесів усередині системи. Слововірна детермінація в такому аспекті постає як певний системний комплекс різноманітних відношень і залежностей між похідними словами та іншими явищами мовної й позамовної дійсності. Її вивчення лежить у кількох взаємопов'язаних площинах, окреслення яких і є предметом пропонованої статті.

Взявши за аксіому постулат про закономірності мовних процесів, що зумовлені системністю мови, не варто, однак, їх абсолютизувати, адже закономірність і випадковість перебувають у діалектичному зв'язку й ця діалектика притаманна також мовній системі. Водночас виникнення нового деривата на будь-якому етапі розвитку мови – процес далеко не випадковий, а пов'язаний з різноманітними зовнішньо- та внутрішньомовними чинниками, детермінантами. Виявлення усіх таких зв'язків і, більше того, встановлення ступеня їх релевантності як для конкретного акта словотворення, так і в цілому для словотворчих процесів у межах різноманітних класів слів – ось кінцева мета вивчення слововірної детермінації.

Правомірність саме такої постановки проблеми підкреслюється ще й тим, що будь-який акт породження нової лексичної одиниці – деривата – розглядається у лінгвістиці як певний вид діяльності, яка, у свою чергу, є процесом, неможливим без комплексу операцій та цілей. Таким чином, поняття словотворчих детермінантів не зводиться, як видається на перший погляд, до вивчення причин утворення нових слів, а й включає в себе також аналіз мети, цілей таких дериваційних актів.

Системна природа мови передбачає також і той факт, що необхідність виникнення нових мовних одиниць уже передбачена самою системою. Інакше кажучи, саме мовні чинники, мовні детермінанти виступають визначальними рушіями у дериваційних процесах. Більше того, поява нового слова певною мірою визначена

самою твірною базою, її формальною та семантичною структурою, її належністю до тих чи інших класів лексики.

З іншого боку важливим є той факт, що мова є відображенням дійсності та втіленням думки. Більше того, саме позамовна дійсність, на думку багатьох дослідників, є визначальною щодо появи в мові нових одиниць і категорій. Слушно видається в цьому ракурсі думка Ю. Фоменка: "Причини семантичних змін потрібно шукати не в мовленні (тексті), а в екстралінгвістичній дійсності, в абстрагувальній, творчій роботі людського мислення. Нові значення (так само як і нові слова) виникають під тиском позамовної дійсності, в результаті абстрагувальної роботи людського мислення, яке виявляє риси подібності між окремими предметами й здійснює перенос найменування з предмета на інший" [13, 164].

Водночас абсолютизація тільки позамовних причин виникнення тих чи інших мовних явищ не підтримується усіма дослідниками. Так, Іван Ковалик, розмежовуючи внутрішньомовні та позамовні чинники, що впливають на утворення нових слів, віддає пріоритет власне лінгвістичним: "Діяння тих чи інших основних загальних закономірностей у сфері різних мовних рівнів зумовлене в першу чергу (виділення мое. – Р. Б.) внутрішньомовними факторами, проте ці закономірності зазнають певного впливу позамовних (екстралінгвальних) факторів, передусім соціальних, які можуть прискорювати або сповільнювати діяння відповідних (активних чи пасивних) внутрішньомовних факторів (пор., наприклад, значне зростання у радянський період кількості назв жінок за родом їх занять чи за професією у східнослов'янських мовах або розвиток термінологічних систем у період науково-технічного прогресу)" [11, 52].

Схематична трикомпонентність дериваційного процесу, який включає в себе твірну базу, словотворчий формант та утворений дериват, дозволяє вести мову про вивчення слововірної детермінації на лінгвальному рівні у трьох взаємопов'язаних аспектах:

– характеристика різноманітних параметрів твірної бази крізь призму їх подальшого розгортання у формальній чи семантичній структурі деривата;

– висвітлення морфологічної та іншої "сумісності" словотворчого форманта та твірної бази;

– виявлення лінгвістичних характеристик деривата як нової лексичної одиниці, адаптованої мовною системою й пристосованої до мовних закономірностей.

Проаналізуємо коротко перший аспект дослідження слововірної детермінації на прикладі словотвору від українських назв тварин і рослин, слововірні парадигми яких детально досліджені в нашій кандидатській дисертації [3] та подальших монографічних студіях [4; 6]. Українські назви рослин і тварин входять до системи української мови як певні лексико-граматичні класи слів, що характеризуються за різноманітними лінгвальними параметрами, серед яких передусім слід виділити загальнокатегоріальне значення, граматичні значення, лексико-граматичні значення, лексичну семантику та формальну (морфемно-фонетичну) структуру лексеми. Усі названі характеристики, що властиві кожному слову як одиниці певної мови, формують 11

опозицій чинників, які певною мірою детермінують словотворчу спроможність аналізованих класів твірних слів. Це, зокрема, такі опозиції:

- багатозначність / однозначність;
- конотативність / нейтральність;
- символічність / несимволічність;
- домінантність / недомінантність;
- синонімічність / несинонімічність;
- похідність / непохідність;
- велика фонетична довжина / мала фонетична довжина;
- структурно-морфологічна складність / структурно-морфологічна простота;
- іншомовність походження / неіншомовність (питомо українські лексеми);
- наявність повної словозмінної парадигми / дефектність словозмінної парадигми;
- стилістична нейтральність / стилістична маркованість (діалектне, просторічне, розмовне, застаріле та под.).

Детальний аналіз цих характеристик твірної бази дозволяє стверджувати, що, наприклад, багатозначні назви тварин і рослин у 4 рази частіше стають твірними, аніж однозначні, наявність позитивного конотативного забарвлення сприяє утворенню демінутивів, символічність семантики значно підвищує продуктивність в утворенні дериватів, виявлення синонімів до твірного іменника, як і його похідність чи граматична незмінність, знижують словотворчий потенціал дериваційної бази тощо [див. детальніше 3].

Потенційність того чи іншого деривата виявляється внаслідок структурування словотвірних парадигм та словотвірних гнізд. Так, наприклад, назви тварин чоловічого роду, які позначають особин чоловічої статі, можуть утворювати фемінітиви, що передбачене їх словотвірними парадигмами. Водночас іменники-фемінітиви мотивовані тільки невеликою частиною твірних слів. Аналізуючи словотвірні детермінанти інших зазначених нами рівнів – рівня деривата та рівня морфонологічно-семантичної сумісності афікса й твірної бази, – виявляємо, зокрема, неможливість утворення фемінітивно-маскулінної опозиції дериваційного типу в тих іменників, де така опозиція уже представлена на лексичному рівні (пор.: бик – корова, курка – півень), або де діють різноманітні морфонологічні обмеження [див., напр., 12].

Таким чином, вивчення комплексу різноманітних словотвірних детермінантів на рівні словотвірної бази, словотворчого форманта та похідного слова дасть змогу виявити лінгвальний зріз словотвірної детермінації в цілому, встановивши загальні й більш конкретні тенденції, властиві словотворчим процесам у межах різних лексико-граматичних та лексико-семантичних класів слів.

Позалінгвальний зріз словотвірної детермінації також можна розглядати в кількох аспектах. Так, окремий аспект дослідження становлять характеристики референції твірної бази з навколишньою дійсністю, денотативно-сигніфікативний аспект її семантики. На

матеріалі словотвору від українських назв тварин і рослин, зокрема, розглядалися такі характеристики твірної бази, як:

- релігійно-містичне використання рослини чи тварини (у культурах, обрядах, замовляннях тощо) / релігійно-містична немаркованість;
- частотність / нечастотність, яка відображає важливість денотата в практичній діяльності людини;
- поширення тварини чи рослини на Україні / екзотичність, декоративність рослини чи тварини;
- вимерлий вид рослини чи тварини / наявний нині вид рослини чи тварини;
- свійська (культурна) тварина чи рослина / дика (дикоростуча) тварина чи рослина;
- таксономічний клас рослини чи тварини.

Вивчення зв'язків цих характеристик із словотворчою спроможністю назв тварин і рослин дає змогу встановити загальні тенденції, які зводяться, наприклад, до того, що релігійно-міфологічне використання тварини чи рослини, їх свійськість (окультуреність), частотність, поширення на території носіїв мови тощо сприяють словотворчій спроможності їх назв.

Загалом позалінгвальні чинники, які регламентують словотворчу спроможність слова, окреслюються загальною тенденцією, спільною для словотвору різних лексико-граматичних класів слів, сформульованою свого часу О. Земською: “У слів, які стосуються цілеспрямованої діяльності людини, сфер, важливих для життя людини, словотвірні парадигми ширші, ніж у слів, що називають явища іншого гатунку” [7, 16]. Серед таких сфер, важливих для життя людини, потрібно, на нашу думку, виокремлювати, з одного боку, господарсько-практичну діяльність, а з іншого боку – релігійно-міфологічну сферу, яка у житті наших предків відігравала надзвичайно важливу роль.

Окрім характеристики денотатів, які позначаються твірними словами, не менш важливою є й характеристика денотативної сфери існуючого чи потенційного деривата, що зводиться, зрозуміло, до з'ясування важливості нової номінації для позначення сегмента навколишньої дійсності, її необхідності й потреби у ній для мовця. Зазначимо, що дія таких детермінантів надзвичайно потужна, про що засвідчують різноманітні okazіоналізми, утворення яких передусім спричинене потребою в номінації певного явища, елемента навколишнього світу, навіть якщо наслідком такої номінації стане порушення певних мовних законів [див.: 5].

Водночас вивчення словотвірної детермінації на лінгвальному та екстралінгвальному рівнях не охоплює усіх можливих аспектів її дослідження. Перспективною ідеєю, яка буде застосована, є ідея комунікативної інтерпретації словотвірних процесів, згідно з якою предметом аналізу виступає не тільки дериваційний механізм, але й мотиви, цілі використання словотворчих ресурсів, особливостей їх функціонування й сприйняття. У роботах закордонних науковців (І. Ольшанський, Н. Арутюнова, Г. Колшанський, О. Кубрякова та ін.) підкреслюється думка, що процеси номінації та комунікації тісно пов'язані і, подібно до того, як у висловленні поряд із комунікативним

аспектом виділяється також і номінативний, у слові поряд з номінативним аспектом правомірним є виокремлення аспекту комунікативного. З таких позицій слово розглядається як номінативно-комунікативна одиниця, що має певні комунікативні потенції. Тобто комунікативний підхід до проблеми слова базується на уявленні про нього одночасно як номінативної, так і комунікативної одиниці. Правомірність такого підходу до проблеми слова, утвердження його комунікативного статусу детерміновані функцією мови як засобу спілкування.

У номінативному плані похідне слово є складною одиницею, побудованою за певними правилами сполучуваності морфем в межах певної словотвірної моделі. У плані комунікативних потенцій словотвірним моделям, які забезпечують безперервний словотворчий процес, відводиться другорядна роль. Однак знання словотвірних моделей, закономірностей сполучуваності морфем, лексико-семантичних і морфолого-синтаксичних обмежень на сполучуваність є комунікативною компетенцією мовця і забезпечує процес комунікації. Тому компетенція мовців, як справедливо зазначає О. Кубрякова, не вичерпується їх здатністю будувати безмежну кількість нових речень із обмеженої кількості засобів, але включає також, окрім знань лексики і синтаксичних правил, здатність створювати нові одиниці номінації зі статусом слова і без зусиль розуміти їх в живому мовленні і тексті [9, 120]. Модельований характер похідного слова розширює його комунікативний потенціал, оскільки забезпечує можливість утворення слів за аналогією, за уже існуючим зразком. Тому потенційні та оказіональні слова, які утворюються за аналогією, не є складними для сприйняття, їхня семантика прозора прогнозується.

Комунікативний аспект проектується й на семантику похідного слова, особливістю якої є її комплексний характер та імпліцитна розчленованість змісту. Як відомо, похідне слово подвійно означає об'єкт, тобто, за словами Н. Арутюнової, воно є одночасно "простим позначенням якогось елемента дійсності" та "твердженням про властивості й ознаки позначуваного" [1]. У комунікативно-прагматичному аспекті предикативність похідного слова може бути використана для створення семантичної компресії і стилістичної виразності слова, оскільки дериват може виступати як "семантичний еквівалент синтаксичного цілого" [10, 182]. Ці ознаки, як справедливо зазначають дослідники, "підвищують комунікативний потенціал похідного слова, роблять його максимально ефективним засобом передавання інформації" [2, 15].

Комунікативно-прагматичний підхід до словотвору передбачає насамперед вивчення функціонування похідного слова як комунікативно значущої й особливої одиниці, що характеризується розчленованістю семантики, подвійною референцією, значною роллю імпліцитності тощо. Тут чітко виділяється й той аспект, який є безпосередньо предметом нашого дослідження. Йдеться про те, що саме комунікативний (чи, ширше, комунікативно-прагматичний) підхід до словотвору дає змогу поставити питання про комунікативні мотиви, які передують здійсненню словотворчого акту. Експериментальні дослідження засвідчують, що у випадку виникнення комунікативної

потреби номінувати певний об'єкт, особу чи ситуацію, така потреба є настільки сильною, що призводить до здійснення акту деривації, навіть якщо наслідком буде оказіональне слово. Безперечно, при утворенні дериватів дотримуються інші формально-семантичні вимоги поєднання афіксів і основ, але важливо власне те, що комунікативна потреба спрацьовує як потужний поштовх акту словотворення. Так, під час експерименту, щоб окреслити ситуативні малюнки, частина дітей вдавалася до словотворчого акту, підсвідомо прагнучи до найбільшої сконденсованості та найбільшої інформативності своєї відповіді, тобто підсвідомо дотримуючись основних постулатів комунікації. Внаслідок цього двірник, що підмітає вулицю, був іменований *подметалкин*, рибак – *ловильщик*, важкоатлет зі штангою – *штангист*, вершник – *скачник* або *лошадник*, *лошадист* тощо [див.: 14]. При такому підході постає питання про типовість словотвірних моделей, за якими утворюються ті чи інші деривати, про продуктивність тих чи інших словотвірних типів, що також можна розглядати з позицій словотвірної детермінації.

Отже, вивчення словотвірної детермінації потребує певних узагальнень, вироблення єдиної системи методів і способів дослідження, з'ясування класифікаційно-типологічних ознак чинників-детермінат, критеріїв їх виокремлення тощо. При цьому словотворча детермінація, враховуючи багатоплановість деривата, може реалізуватися принаймні в трьох взаємопов'язаних площинах:

1) власне лінгвальній – похідне слово як реалізація словотворчої потенції похідного в межах існуючих у мові законів, засобів та способів;

2) екстралінгвальній – поява деривата як результат задоволення потреб соціуму, дійсності;

3) антрополінгвальній – поява похідного як результат реалізації людського фактора – роботи людської свідомості.

Таким чином, три рівні словотвірних детермінат – лінгвальні характеристики твірного слова й деривата, міжморфемна валентність та закони сполучуваності, з одного боку, функціонування денотата, названого похідним чи твірним словами, потреба у існуванні окремої назви для елемента навколишньої об'єктивної чи суб'єктивної дійсності, з другого, та логіко-когнітивні закони, відповідності й особливості людського мислення, з третього, – розглядатимуться в межах вивчення словотвірної детермінації.

Можливе існування й четвертого плану – "четвертого виміру", який синтезував би три названі. Таким "виміром" не може бути ні що інше, окрім комунікації (в найширшому значенні цього слова). Тоді дериват можна представити як складний, прихований комунікативний акт з його ілокутивною метою та перлокутивним ефектом, з усіма причинами існування та протікання цього "комунікативного акту".

Вивчення словотвірної детермінації, яка б ставилася в центр наукового дослідження, потребує розробки власної методології, що б забезпечувала адекватні й об'єктивні результати аналізу. Вона повинна бути спрямована на:

– вироблення критеріїв визначення самих словотвірних детермінант, окреслення їхніх меж, ознак, властивостей тощо (тобто чітко визначення предмету дослідження);

– опис та класифікацію чинників (детермінант), релевантних для словотвірних процесів

– і, нарешті, на встановлення міри важливості того чи іншого детермінанта, їх взаємодії тощо.

Така методологія, безперечно, певною мірою буде виходити за межі власне лінгвістики, насамперед у сферу прагматики, комунікативістики, знакової теорії, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології тощо. Тому, на наше переконання, словотвірна детермінація є інтердисциплінарною проблемою. Опис фрагмента словотвірної системи мови крізь призму її детермінації дасть змогу по-іншому охарактеризувати мовний матеріал і, що чи не найважливіше, забезпечить прогнозування розвитку мови, тобто реалізує прогностичну функцію мовознавчих досліджень, яка, на нашу думку, є вкрай важливою і на сьогодні частково обділена увагою.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
2. Ашурова Д. У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка / Д. У. Ашурова. – Ташкент: Изд-во “ФАН” Узбекской ССР, 1991. – 100 с. – С.15.
3. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / 10.02.01 / Роман Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20с.
4. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія / Зоя Валюх. – Київ – Полтава : АСМІ, 2005. – 356с.
5. Габинская О. А. Типология причин словотворчества / О. А. Габинская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 153с.
6. Грещук В. В. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2007. – 348с.
7. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке / Е. Земская // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
8. Ковалик І. І. Вчення про словотвір: Вибрані праці / Упорядник та автор передмови Василь Грещук / Іван Ковалик. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404с.
9. Кубрякова Е. С. Коммуникативная лингвистика и новые задачи теории словообразования / Е. Кубрякова // Проблемы коммуникативной лингвистики: Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – Вып.186. – М., 1982. – С.120.
10. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. Кубрякова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.

11. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.
12. Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / М.Ю. Федурко; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні. – К., 2005. – 36 с.
13. Фоменко Ю.В. Человек, слово и контекст / Ю. Фоменко // Концепция человека в современной философской и психологической мысли. – Новосибирск, 2001. - С. 164-168.
14. Шахнарович А. М., Юрьева А. М. Особенности образования производных слов в детской речи // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: ПГУ, 1982. – С.133-145.

The paper identifies aspects of the study word-building determination as one of the trends in modern word-building in particular noted that the determination of derivational can occur in at least three interrelated levels: the actual lingual, extra lingual and human lingual. Described the possible aspects of the study derivational determination and the prospects for such research.

Key words: word-building determination, word-building determinants, motivational word, derivative.

В статті намічені аспекти дослідження словообразовательної детермінації як одного з напрямів сучасної дериватології, в частині отмечено, що словообразовательная детермінація може реалізуватися як мінімум в трьох взаємопов'язаних площинах: собственно лінгвальної, екстралінгвальної та антрополінгвальної. Описано можливі аспекти изучения словообразовательной детермінації та перспективи таких досліджень.

Ключевые слова: словообразовательная детермінація, словообразовательный детермінант, мотивирующее слово, дериват.

УДК 811.161.2'37
ББК 81.2. Ук-2

Володимир Барчук

ПОЛІПРЕДИКАТИВНИЙ КОМПЛЕКС ТА СИСТЕМА ТАКСИСНИХ ПРЕДИКАТИВ

У статті обґрунтовано концепцію поліпредикативного комплексу як семантико-функціональної одиниці, що творить темпорально-каузальний континуум, визначено типи та обсяг таксисних предикатів, що входять до поліпредикативного комплексу.

Ключові слова: поліпредикативний комплекс, темпорально-каузальний континуум, предикати дії, предикати стану, подія, факт, таксис.

Таксис як граматична категорія дістає реалізацію на синтаксичному рівні. Природа таксису передбачає його форму – наявність як мінімум бінарної предикатної структури, конститутиви якої перебувають у темпоральній взаємодії. Очевидно, що таксисна форма є поліпредикативною конструкцією. Однак характер і сутність формальної організації таксисної конструкції до сьогодні не визначено. Звичайно, це зумовлено розумінням природи і семантики таксису, однак навіть у межах концепцій, які ґрунтуються на функціоналізмі та позиціоновані як семантичний синтаксис, структурний аналіз таксисних конструкцій, як правило, не виходить за межі структурно-системної організації формального синтаксису. Так, Н.В.Семенова розглядає таксис (точніше, таксисні відношення), з одного боку, у складних реченнях – складнопідрядних та складносурядних – як незалежний таксис, з іншого боку, у дієприслівникових конструкціях, тобто на рівні простого речення, як залежний таксис; і в першому, і в другому випадку таксисні відношення зведені до одночасності/різночасності [12].

Н. Л. Кудінова йде далі у типології таксисних конструкцій, досліджуючи саме засоби вираження таксису в англійському дискурсі. В основу таксисної конструкції кладе когнітивно-функціональну модель; на першому рівні класифікації система моделей типологізована за семантикою таксисних відношень: передування, одночасності, наступності; на наступному рівні моделі відображають різні рівні синтаксичні одиниці: надфразні єдності, складнопідрядні речення з підрядним часом, складнопідрядні речення з додатковими підрядними, складнопідрядні речення з означальними підрядними, складносурядні речення, речення з однорідними присудками і под. [9].

Співвіднесення структурних рівнів мовної системи полягає, з одного боку, в єдності принципів побудови на основі спільних категорій, з іншого боку, у функціонально-семантичній диференціації відповідних одиниць. У граматиці “функція може бути як семантичною, якщо мовний знак використовується для позначення предметів, явищ, відношень і зв’язків об’єктивної дійсності, так і асемантичною, специфіка якої полягає у формально-структурних виявах” [6, 15]. Однак на рівні складних синтаксичних одиниць таке розмежування функцій стає все більш умовним, оскільки на цьому рівні функція завжди виявляється як значення. Це зумовлено й тим, що на вказаному рівні синтаксичні елементи (мовні знаки) є поліфункціональними, а конструкції, що ними творяться, відбивають

семантику, що виходить за межі формальних системно-структурних зв’язків. Так, при охопленні аналізом всього комплексу значень, реально виражених граматичною структурою, умовний системний поділ за формальними моделями (словосполучення, просте речення, складне речення (в т.ч. багатокомпонентне)) стає неадекватним. Окремі граматичні значення (наприклад, значення темпоральності) не можуть бути адекватно описані в системі цих одиниць, бо не збігаються із рівнем структурно-системного моделювання. Найтиповішим прикладом такої невідповідності є формальна класифікація речення та його предикативна структура. За Г.А.Золотовою, для адекватного відображення інформаційного об’єму речень, їх слід ділити не на прості і складні, а на монопредикативні та поліпредикативні [7, 221]. Очевидно, що перелічені синтаксичні одиниці є до певної міри віртуальними, оскільки в чистому функціонально-семантичному вигляді мові не властиві: кожна синтаксична одиниця є конститутивним елементом одиниці вищого рівня і самостійно з комунікативного погляду не функціонує. Це однаково стосується як словосполучення, так і простого та складного речення. Особливо яскраво це виявлено у випадках, коли граматичне значення виражене співвіднесенням предикатів, а морфологічна семантика нівельована (наприклад, у дієприслівників). Пор.: „релятивне, таксисне значення часу (у нашому розумінні темпоральності – В.Б.) може бути єдиним для деяких напівпредикативних форм” [7, 225]. У комунікативному синтаксисі при встановленні інформативного об’єму речення необхідно виходити на рівень характеристик тексту [7, 226]. Це означає, що реально наскрізну семантичну структуру можна виявити на рівні комплексної синтаксичної одиниці, яка найближче до дійсної мовленнєвої ситуації, є еквівалентом лінгвально модельованого фрагмента дійсності.

У синтаксисі, що моделює лінгвально структуроване значення (формально-синтаксична, структурна, функціональна семантика), таким еквівалентом є поліпредикативний комплекс. Термін “поліпредикативний комплекс”, як правило, вживають як синонім до понять поліпредикативна структура, поліпредикативна конструкція. Наприклад: “Відношення характеристики, нерідко виступаючи в російській мові в конструкціях з дієприслівниками, суттєво модифікують часові зв’язки між основною і другорядною предикацією. ...В таких умовах часові відношення полягають у віднесеності основної і другорядної предикацій (предикативного комплексу) до одного й того ж періоду часу [5, 235]; або “у цій характеристиці таксису фігурує поняття „поліпредикативний комплекс”. „Це поняття (стосовно російської мови) включає: а) поєднання основної і вторинної (другорядної) предикації в конструкціях з дієприслівниками (а також з дієприкметниками; мова йде про всі конструкції, що включають основну і другорядну предикацію); б) різні типи поліпредикації в складних реченнях і реченнях з однорідними присудками; поняття поліпредикації поширюється і на висловлення, що є надфразними єдностями” [5, 237]. Як бачимо, О.В.Бондарко акцентує увагу на конструктивних особливостях ППК та синтаксичних формах, які ним охоплені.

Однак це поняття потребує уточнення, зокрема в такому аспекті: чи будь-яке поліпредикативне утворення є поліпредикативним комплексом, чи має поліпредикативний комплекс певні структурні та семантико-функціональні ознаки. У наведеній інтерпретації це поняття є зручним з огляду узагальнення всіх поліпредикативних утворень та звільняє від

громіздких описових форм, хоч, зрештою, аналіз конкретних випадків таксису здійснюється в конкретній синтаксичній одиниці. Поліпредикативний комплекс (ППК) творить єдиний континуум подій, у якому відбито не тільки значення граматичних одиниць, а й значення відношень між ними [1, 42]. Універсальність ППК полягає в тому, що він здатен позначати всі типи граматичних значень структурно-семантичної ієрархії мовної системи. До таких значень належить темпоральність, яка одним із виявів – таксисом – реалізується лише на рівні ППК. Два інші вияви темпоральності – інтервал і час – тільки в окремих своїх модифікаціях виходять на цей рівень, базуючись в основному на словоформному і частково реченнєвому ярусах. Інший бік універсальності ППК виявляється у відсутності функціонально-семантичної спеціалізації: в межах ППК можуть виражатися чи не виражатися ті чи ті семантичні компоненти континууму подій; наприклад, щодо значення темпоральності, то можуть бути вираженими або ні таксис, часова чи видова транспозиція, час, інтервал; щодо інших значень, то ті самі структури можуть виражати різні модифікації семантико-синтаксичних відношень, наприклад, каузативу (умову, причину, наслідок і под.) Отже, поліпредикативний комплекс має чітко окреслені ознаки: віу утворений предикатами, що вказують на події; події, відображені предикатами ППК, творять єдиний континуум, тобто виражають взаємодію; ППК виражає значення взаємодії предикатів (наприклад, значення релятивної синтаксичної темпоральності: у випадку із таксисом значення темпорального порядку; у випадку із часом значення транспонованих форм), яка є семантичною функцією ППК. Таким чином, ППК є структурною функціонально-семантичною одиницею граматики, що має диктумний характер, тобто відображає подієвість. ППК може бути протиставлений на структурному рівні поліпредикативним конструкціям, що композиційно ґрунтуються на вираженні модусу. Наприклад: *Він увійшов, усміхаючись* – ППК; *Він зрозумів, що усміхається* або *Він любив, коли усміхаються* – модусна поліпредикативна конструкція. Розмежування не є формальним, адже ідентифікувати умови виникнення таксису та окреслити систему таксисних предикатів без визначення граматичної одиниці, яку ці предикати творять, вкрай складно.

Для окреслення обсягу поняття ППК необхідно визначити, чи будь-які поліпредикативні структури, з перелічених О.В.Бондарком, формують ППК та чи ППК структурно збігається із відповідними синтаксичними одиницями.

1) Конструкції з основною та вторинною предикацією. З формально-синтаксичного погляду до конструкцій вторинної предикації (чи напівпредикативних зворотів) належать дієприслівникові, дієприкметникові, субстантивні та ад'єктивні звороти [14, 181-186]. Розгляньмо можливість перелічених виявів вторинної предикації входити до ППК з погляду вираження ними темпоральних відношень, зокрема часу й таксису. Морфологічний статус дієприкметника, ад'єктива та субстантива виключає можливість виражати ними релятивне темпоральне значення у функції засобів вторинної предикації. Це зумовлено тим, що предикативне значення цих граматичних одиниць об'єктивно не містить динамічної семантики, а, відповідно, не може відображати параметри події, якій властиві темпоральні ознаки.

Предикатна семантика цих одиниць статична, ознакова, вони граматично підпорядковані не дієслівному предикату, а субстантиву, який не

виражає ні релятивного часу, ні таксису. При цьому другорядний присудок (вторинний предикат) маркований морфологічним часом через умовне дублювання часу первинного предиката безвідносно до спільних для обох предикатів суб'єктів. Приклад зі спільним суб'єктом: *Звернена до неї його стіна, спадиста, гордо прибрана в сосни з землі до верху, була майже понурою* (О. Кобилянська): *Стіна була майже понурою* – основний предикат, *стіна звернена, спадиста, прибрана* – вторинний предикат, який однак можна розглядати у двох часових аспектах – логічному і формально-граматичному. З логічного погляду вторинний предикат передає теперішній неозначений час, оскільки індикативи *звернена, спадиста, прибрана* є постійними буттєвими ознаками суб'єкта, натомість індикатив *була понурою* є змінним, модусним (виражає інтенцію мовця ситуативно); з погляду формально-граматичного вторинним предикатам слід надати тієї ж часової форми, яка відображена основним предикатом. Або: *У моїй полтавській стороні – безмежна широчінь степу, розгатована гаями і дібровами, і тихі голубі ріки оперізують плоскогірними підсиненими рушниками зелені пагорби і доли* (І. Цюпа) – напівпредикат функціонально-граматично відображає постійну, позачасову ознаку.

Приклад із різними суб'єктами: *На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрями, порослім густо величезними буками та смереками, покритими ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище ведмедів* (І. Франко).

Цілком аналогічною є функціонально-граматична спроможність ад'єктивних напівпредикатів, хоч, на відміну від дієприкметникових, вони не володіють граматичними дієслівними ознаками. Це означає, що ключовими граматичними ознаками приіменних напівпредикатів є позиція і семантико-синтаксична функція. Наприклад: *В лісах довкола села наслися корови й воли; але сама місцевість, гориста, скалиста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби* (І. Франко); *Краю, мій ти краю, хвилями Дунаю я лелію зір, бачу я Молдову, люблю і чудову, в сяйві сонця й зір* (В. Сосюра).

О. І. Бондар визнає участь дієприкметникових предикатів у формуванні таксисних відношень, зокрема, як відокремлених, так і невідокремлених: *Визволений друг знаходиться зараз у безпечному місці на підставі трансформації речення у таке: Друга визволили, він знаходиться зараз у безпечному місці* [4, 54-55]. У наведеному реченні дієприкметник *визволений* підпав повній ад'єктивізації, тому тут предикативної функції не виконує. Твердження, що „на відміну від дієприслівників, де перетинаються лише ФСП аспектуальності і таксису, у дієприкметникових формах можуть перетинатися ФСП аспектуальності, таксису, темпоральності [4, 55], наділяє дієприкметник більшими можливостями у вираженні темпоральних відношень, ніж дієприслівник – спеціалізовану темпоральну морфологічну одиницю (під темпоральністю, очевидно, вчений розуміє час). За таким підходом до морфологічних засобів вираження таксису слід зарахувати усі форми не лише у функції напівпредикатів, а й ті, що потенційно можуть виконувати її. Однак О.І.Бондар інших морфологічних засобів вираження таксису не виділяє.

Слід зазначити, що вступати в темпоральні відношення, тобто мати релятивне темпоральне значення, можуть ті предикати, які мають первинну темпоральну функцію, а не транспоновану предикативною роллю; в такому

випадку таксисні предикати будуть рівноцінним, функціонально-семантично зіставними. А це ті форми, що виражають значення події, тобто мають первинне темпоральне значення. Аналіз показує, що не предикативна функція визначає роль таксисного предиката, хоч є для нього обов'язковою умовою, а його предикативне значення – значення події.

Субстантивні напівпредикати завжди стосуються суб'єкта основного предиката, однак є вторинними як з погляду предикативної функції, так і з погляду морфологічної природи субстантива, для якого, на відміну від дієприкметника та прикметника, вторинною є не лише синтаксична роль предиката, а й ознакова роль. І хоч субстантивним зворотам приписують обставинно-характеризуюче значення [14, 184], їхня предикативна функція визначена роллю „другої назви” суб'єкта, тобто суб'єкт виражений подвійно: прямо й через предикацію, і переважно форми вираження суб'єкта є взаємозамінними: *Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він. Син її – капітан Дорошенко. – прибув із далеких плавань додому, прибув би кораблем аж сюди та кинув якір на видноті у рідного степу, поблизу матеріної домівки* (О. Гончар).

Як свідчить наведений аналіз, напівпредикати, виражені дієприкметником, прикметником, субстантивом, синтаксично взаємодіють із основним предикатом цілком умовно – час напівпредиката може бути встановлений відносно часу основної дії, однак граматично це ніяк не позначено. Отже, ці засоби не можуть брати участь у формуванні темпоральної ситуації, оскільки, виражаючи пропозицію, факт, не відображають події.

Вторинні предикати, виражені дієприслівниками, є спеціалізованими морфологічними засобами таксису: *І довго-довго Михайлик блукав навколо знайомого подвір'я, вдивляючись у тіні, що то згущалися, то розпливалися там та в маленьких і темних віконцях* (І. Сенченко) (таксисні предикати виділено) – дві окремі таксисні ситуації: 1) сутахсис Vf-Vadvm; 2) послідовність Vf-Vf (однорядні предикати зі сполучником послідовності *то*). Розділовий сполучник *то* при предикатах вказує на значення повторюваної (розподіленої) послідовності. Або: *П'ючи біду, неначе оковиту, я заховався, змовкнув і затих* (В. Стус) – дві окремі таксисні ситуації: 1) сутахсис Vadvm-Vf 1, Vf2, Vf3 – дія, виражена дієприслівником є синхронною до послідовних дій, виражених фінітним дієсловом; послідовність Vf-Vf-Vf (однорядні предикати, поєднані безсполучниково і сполучником *і*). Цей приклад виявляє повну функціонально-семантичну зіставність дієприслівника та особового дієслова у вираженні релятивного темпорального значення.

Однак дієприслівник може виконувати роль обставинного поширювача: „Якщо дієприслівник входить до складу семантичного предиката, тобто пов'язується з дієсловом зв'язком прилягання, він починає виконувати функцію прислівного поширювача. В такій функції виступають дієприслівники, що означають перебування предмета в певному стані, внутрішній стан осіб, заперечення зовнішнього чи внутрішнього стану, порівняння тощо, напр., *Берези й клени, ще недавно голі, стоять, зеленим маючи гіллям* (М. Рильський) *Старший лейтенант лежав на правому боці, одкинувши голову і подавшись усім тілом вперед, як птах у польоті* (О. Гончар) [13, 333-334]. Зрозуміло, що такі дієприслівники не можуть вступати в релятивні темпоральні відношення, оскільки в ролі поширювачів присудка не мають співвідношень з предикативними одиницями [13, 334].

Таким чином, виникає питання про можливість виконувати функцію таксисного предиката дієприслівниками на позначення стану навіть у тому випадку, коли вони не є прислівними поширювачами або їх синтаксична функція недиференційована. Якщо навіть зарахувати такі дієприслівники до напівпредикатів, статична станова ознака надаватиме синкретичного обставинного значення. Ці конструкції є межовими, складають периферію напівпредикатів і, очевидно, у них ідентифікувати таксисне значення важко: *Він пішов, понуривши голову, горою додому, а вона бором та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехунах зостатись, пішла проти череди, знавши, що й Олена кожного вечора тож виходить* (Г. Квітка-Основ'яненко). Рідкісне вживання дієприслівника недоконаного виду на *-ши* відображає цілковиту втрату граматичного значення формальних часових показників, через що ці форми витіснені сутахсисним дієприслівником недоконаного виду на *-чи*.

2) Поліпредикативні конструкції: речення з однорідними присудками та складні речення. Т. зв. однорідні присудки є конструкціями одного ряду як деривати паратактичних поліпредикативних конструкцій, а сурядний зв'язок між ними дає можливість визначити типове для складносурядного речення поліпредикативність. Отже, цілком слушно вважають І.Н.Кручиніна і М.В.Ляпон, а також А.Ф.Прияткіна, що речення із кількома присудками більш об'єктивно визначити складними [8, 461], [10, 167]. Отже, проблема вираження однорядними присудками таксисного значення зводиться до визначення обсягу поняття „таксисний предикат”, а також полягає у встановленні типів складних речень, що потенційно здатні через взаємодію цих предикатів позначити таксисну ситуацію. Як було зазначено, фінітне дієслово та дієприслівник як спеціалізована таксисна морфологічна форма з функціонально-семантичного погляду є рівноцінними, зіставними. Однак морфологічний статус дієприслівника прогнозує його як залежний таксис. Дієприслівники стану не виражають події, отже не є таксисними предикатами. Чи стосується це предикатів, виражених фінітними дієслівними формами?

Слід мати на увазі, що йдеться про предикати, виражені фінітними дієсловами, які позначають стан суб'єкта та протиставлені фінітним дієсловам, що вказують на дію, наприклад, *цвісти, відчувати – збирати, читати* і від яких можуть бути утворені відповідні дієприслівники. Цей поділ не збігається із типологією предикатів з погляду семантичної функції, де множини предикатів стану творять морфологічно марковані предикативи: „центрально ланку предикатів стану складають незмінні слова, які зараховують або до слів категорії стану як окремої частини мови, або до предикативних прислівників” [6, 98].

Наприклад: 1) *Стояла, нерішуча, на порозі, захоплено дивилась на гусляра, радісно яскріли її очі*. 2) *Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар, хотіла повернутися і ще раз глянути на чорнубусого ватажка скоморохів, та не посміла, // а його погляд біг за нею, розсотувався чорною стрічкою, і якби вернулась, і пішла по ній... то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі, і хай діється тоді Божа воля...* (Р. Іваничук). Якщо до дієслів стану суб'єкта як внутрішньої лінгвальною модельованої інтенції, що не відображена онтологічним денотативним фактом (фактом т.зв. об'єктивної дійсності) віднести, за В.М.Русанівським, із 41 семантичної групи такі [11, 326-330]: 1) можливості і наміру (*могти,*

прагнути, сміти), 2) і 13) бажання (*багнути, прагнути, хотіти, кортіти, хотітися*), 5) мислення (*думати, мріяти, пам'ятати*), 8) зневаги й огиди (*гидувати, гребувати*), 21) переживання (*зазнавати, терпіти*), 31) стосунку до суб'єкта (*гостювати, зимувати, ночувати*), 32) наростання ознаки (*біліти, в'янути, п'яніти*) 34) піклування (*дбати, хвилюватися*), 36) ставлення до об'єкта (*зніватися, дутися, сердитися*), то проблема визначення таксисної потенції предикатів стосуватиметься саме цих груп дієслів. У наведеному прикладі, що складають два речення, п'ятнадцять предикатів, серед яких більшість прямо чи переносно позначають стан. Предикат принайменнікового підрядного *чекає* слід виокремити, оскільки про особливості семантики та функцій предикатів підрядних речень йтиметься окремо.

Отже, у першому випадку поліпредикативна конструкція побудована на основі сурядного зв'язку і, відповідно, виражена складносурядним реченням із двома варіантами взаємодії предикатів: односуб'єктних (*стояла-дивилась*), різносуб'єктних (*стояла/дивилась-яскріли* (очі)) (концепцію типології складних речень, покладену в основу опису поліпредикативних структур ППК [див.: 2]). З погляду відображення т.зв. об'єктивної ситуації (з погляду зовнішнього спостерігача) маємо один факт – *дівчина, стоячи на порозі, дивиться*, однак з погляду мовця, а відповідно до його інтенції для сприйняття реципієнта, є три факти, відображені трьома подіями: *дівчина стояла нерішуча*, тобто певний час (ситуативно для того, щоб дивитись на гусяра та слухати його гру (про це свідчить контекст)), *дівчина дивилась захоплено на гусяра, радісно яскріли її очі* (контекстна метафора: очі дівчини свідчили про її радість). Антропоцентризм мови зумовлює актуалізацію фактів і подій, вагомих для мовця, через це один об'єктивний факт може бути відображено поліпредикативно. Таким чином, для мовця є визначальним сутаксис (синхронність) трьох подій, хоч ці події прямо чи опосередковано є статичними та становими за своїм характером.

Далі виражено такі таксисні відношення: сутаксис (*туга огорнула була* (метафорично стан – тужити) – *коли (вона) покинула*; послідовність (*туга огорнула була – (вона) хотіла повернутися – (вона) хотіла глянути – (вона) не посміла* (усі предикати стану)); сутаксис (*погляд біг – погляд розсотувався*); послідовність (*якби (вона) вернулась – якби (вона) пішла – то (вона) втекла б, втекла*); наступність (*якби (вона) вернулась /якби пішла/то втекла б, втекла – і хай діється Божя воля*); сутаксис макроситуацій, виражений на стику поліпредикативних структур, позначений формально зіставним сполучником *а* (позначений у прикладі *І*). Очевидно, можна висувати, що таксисні предикати можуть бути виражені фінітними дієсловами стану, це зумовлено особливостями лінгвального моделювання та специфікою граматичної системи української мови.

Отже, складносурядні речення з фінітними предикатами (односуб'єктні чи різносуб'єктні) типово виражають таксис. У наведеному прикладі є складнодворядні речення: *Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар та якби вернулась, і пішла по ній... то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі*. Складнодворядні речення виражають взаємозалежність присудків складових компонентів, а предикативні ситуації, виражені граматичним ядром кожного з компонентів, детермінують одна одну. Основою вираження взаємозалежності є темпоральний зв'язок між подіями, що відображені предикативними ситуаціями, а відповідно й зв'язок каузативу

будь-яких формах чи різновидах. Таким чином, складнодворядні, як і складносурядні, речення типово виражають таксис і є структурами, на основі яких формується ППК. Як бачимо, перший з наведених ППК формально покриває синтаксичну модель складносурядного речення. Другий ППК охоплює два типи речень у складній багатокомпонентній структурі – складносурядне та складнодворядне.

Конструктивно до складної багатокомпонентної структури входить й складнопідрядне речення (*втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі*). Складнопідрядне речення побудоване на основі односпрямованої залежності компонентів, яка має прислівний характер. Отже, складнопідрядне речення розчленовує (означає) опорне слово в т.зв. головному реченні, хоч термін „головне речення” невідповідний, оскільки не речення, зокрема не предикативна його основа, оформлюють підрядний зв'язок, а поширене (розчленоване) слово (правильніше синтаксема). Фактично, це речення з головним словом. Отже, підрядний зв'язок поєднує означене та означення, тобто функціонально дублює словосполучення. Різниця полягає в тому, що означення виражене як предикативна структура. Однак у підрядному зв'язку форму і семантику залежного компонента визначає головний. Це свідчить про функціональну і семантичну несаможитність підрядної частини. Таким чином, складнопідрядні речення не можуть виражати таксис з кількох підстав: через відсутність двох предикативно виражених ситуацій (предикативний центр речення з головним словом не взаємодіє із предикативним центром залежного компонента), через функціональну тотожність підрядної частини словоформі (підрядна частина є предикативною дескрипцією опорного слова), через неможливість виникнення темпоральних відношень між компонентами складнопідрядного речення (індикативні відношення творять системно-структурну та функціонально-семантичну опозицію відношенням детермінації). Наприклад: *Моя душа ніколи не забуде Того дарунку, що весна дала; Весни такої Не було й не буде, Як та була, що за вікном цвіла* (Леся Українка); або: *Ми в світ прийшли успадкувати справу, діла, і думи й чесні мозолі, батьків велику полум'яну справу, що захистили правду на землі* (В. Симоненко); або: *Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер і братів* (І. Нечуй-Левицький). Між предикатами наведених складнопідрядних речень ні з формального, ні з функціонально-семантичного погляду немає не лише темпоральних, а й відношень будь-якого іншого типу: *душа не забуде : весна дала, не було й не буде : цвіла; ми прийшли успадкувати : захистили; вона розказала : мати любить і жалує*.

Отже, серед поліпредикативних конструкцій таксис можуть виражати складносурядні та складнодворядні речення; складнопідрядні речення, які формують периферію складних речень і займають структурну нішу між словосполученням і складним реченням (між сполученням слів і сполученням речень), таксису виражати не можуть.

Аналізуючи здатність поліпредикативних конструкцій виражати таксис, ми об'єктивно торкалися проблеми визначення таксисного предиката. З'ясовано, що серед напівпредикатів таксис здатні позначати тільки дієприслівники, а дієприкметникові, прикметникові та субстантивні напівпредикати як ознакові за семантичною природою та атемпоральні (статичні) за граматичними ознаками таксису не виражають. Очевидно, що

такі особливості цих синтаксичних одиниць зберігаються й у позиції предиката. За типологічними ознаками на формальному рівні вони належать до іменних присудків, зокрема $N - S^1$, $N - Adj$, $N - Part$. Групу іменних присудків доповнюють конструкції, виражені займенником, власне прислівником та субстантивом у прислівниковій функції (наприклад, *Держава – це ми* ($N - Pron$), *Двері – навстіж* ($N - Adv$), *Удовина хата – край села* ($N - S^2$). Отже, іменні предикати виражають статичну ознаку суб'єкта і, відповідно, не можуть позначати у поліпредикативних конструкціях релятивного темпорального значення, хоч *таксисний принцип* зіставлення фактів може лежати в основі побудови конструкцій, до яких вони входять [див. про це 3]. Виняток можуть становити локативні предикати, що перебувають у складі складнодворядного речення таксису типу *На другий день, тільки почало світати, Соломія була вже на березі* (М. Коцюбинський) – сутаксис.

Так само іменні предикати буттєвої семантики, тотожні предикативам, можуть виражати таксис тільки як компоненти складнодворядного речення таксису: *Шістнадцять років було Михайлові, коли дідусь, благословивши його на життя, спокійно й тихо зійшов у домовину* (І.Сенченко) – сутаксис.

Типологія простого речення ще виокремлює інфінітивні присудки двоскладних речень (типу *Жити – Вітчизні служити* ($Inf - Inf$)), та предикативний головний член односкладного речення: інфінітив (*Мовчати* (Inf)), предикатив (*Радісно* ($Praed$)), безособове фінитне дієслово (*Світає* (Vfs^3)), субстантив номінативного чи генітивного речень (*Весна* (N); *Ні крихти* (Gen)). Безперечно, повну дієслівну парадигму та, відповідно, семантико-функціональну спроможність має тільки Vfs^3 . Отже, предикат, виражений Vfs^3 , здатний позначати релятивне темпоральне значення і творити таксисні ситуації, поєднуючись із однотипними предикатами чи предикатами іншого типу: *І смеркає, і світає, День божий минає, І знову люд потомлений, І все спочиває* (Т. Шевченко) – послідовність.

Предикатив ($Praed$) як предикат стану вступає в таксисні відношення із фінитивним предикатом у випадку, коли вони входять до складнодворядного речення таксису або між ними виникає на фоні таксису очевидний каузальний зв'язок: *Світало, як проїздили Вітрову Балку* (А.Головко); *Починало сіріти, наближався ранок* (І. Ле).

Очевидно, що композиційно змістова єдність може визначати ППК й за межами формально-синтаксичного речення. Не випадково у наведеному прикладі (Р.Іваничука на с.25 цієї статті) дві синтаксичні конструкції: складносурядне речення та складне багатоконпонентне речення. Однак з погляду текстотворення обсяг надфразної єдності більший, а саме (продовження): 3) *Зі скоморохом?* 4) *А може, то її лицар?* 5) *Не можна, не можна...* 6) *Уперше в житті солодка млість і жадання сповили спекотою її тіло: вернутися, утекти, утекти...* 7) *Безвольна і сумна лежала, втопивши обличчя у подушку, і ввижались їй бліді, порожні очі нелюба, й обтікав її карий погляд красеня.* 8) *І враз почула гомін струн...* (Р. Іваничук). Але з погляду вираження таксису, незважаючи на змістову єдність надреченнєвої конструкції, наведене продовження відображає іншу макроситуацію, у якій немає граматично вираженого темпорального зв'язку із попередньою макроситуацією та елемента якої у першій частині (речення 3-6) не відбивають відношень таксису та не виражені таксисними предикатами. Таксис виражено в передостанньому й останньому реченнях (7-8): *сутаксис* –

лежала-ввижались/обтікав; послідовність – ввижались-обтікав; наступність – лежала-враз почула. Як видно із останнього прикладу таксису, відношення виникають між предикатами формально різних речень. Однак формальне членування тут умовне, оскільки зв'язок між останньою та попередньою пропозиціями можна пунктуаційно виразити й тире, оскільки семантика наслідковості та різка зміна подій це цілком припускають. Отже, ППК в наведеній частині надфразної єдності охоплює тільки два останні речення.

Таким чином, надфразна єдність містить два ППК (1-2; 7-8), до яких входять не всі її структурні компоненти. Водночас ППК не збігаються з формально вираженими межами речень: у першому і в другому випадках ППК об'єднує два формально-синтаксичні речення, які в межах ППК творять функціонально-семантичну єдність – темпорально-каузальний континуум. Водночас обидва ППК в межах надфразної єдності відбивають дві окремі макроситуації, між якими немає граматично вираженої темпорально-каузальної взаємодії. Можна стверджувати, що надфразна єдність як поліпредикативне утворення формально не збігається із ППК; це слушно, оскільки ці композиційні утворення виокремлені за різними принципами. Межі надфразної єдності та ППК як поліпредикативних утворень можуть бути встановлені в кожному випадку на підставі змістової цілісності, вираженої лексико-граматичними та інтонаційними чинниками (для надфразної єдності), та подієвої (акціональної) єдності, вираженої семантико-граматично через темпорально-каузальну детермінацію предикатів (для ППК).

Отже, поліпредикативний комплекс є функціонально-семантичною структурою, яку формують подієві предикати для відображення темпорально-каузальної взаємодії між пропозиціями, що позначають факти об'єктивної дійсності у їх денотативно-диктумному аспекті. Звідси ядро таксисних предикатів складають предикати дії, виражені фінитними формами чи дієприслівниками, периферію – предикати стану, виражені фінитними формами. Предикати стану, виражені дієприслівниками, до таксисних не належать. Окрім того, не беруть участі у вираженні таксисних відношень індикативні предикати, виражені іменними формами. Таким чином, до складу поліпредикативної структури, що дістає вияв як ППК, можуть входити монопредикативні одиниці моделей $N - Vf$, $(N) Advm$, Vfs^3 , спорадично $Praed$ та $N - S^2$ (...), використання яких обмежене структурно-типологічними особливостями складного речення. Серед поліпредикативних конструкцій ППК формують речення з однорядними присудками, речення з напівпредикатами, а також складносурядні та складнодворядні речення.

Література

1. Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності / Володимир Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005-2006. – № 6-7. – С.38-47.
2. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови / В. М. Барчук: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 1996. – 188 с.
3. Барчук В. М. Таксис у темпоральній моделі світу гуцулів (на матеріалі нарисів П. Шекерика-Доникова "Рік полудь звичеїв и вірувань гуцулів") / Володимир Барчук // Вісник Прикарпатського національного

- університету ім. Василя Стефаника. Філологія. – Вип. XXV-XXVI. – Івано-Франківськ, 2010. – С.106-110.
4. Бондар О. І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові / О. І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – №6. – С. 51-55.
 5. Бондарко А. В. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М.: УРСС, 2001. – С. 234-242.
 6. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / Іван Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
 7. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 1998. – 528 с.
 8. Кручинина И.Н. Сложное предложение / И. Н. Кручинин, М. В. Ляпон // Русская грамматика. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – С. 461-650.
 9. Кудинова Н. Л. Средства выражения категории таксиса в англоязычном дискурсе / Н. Л. Кудинова : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 2008. – 278 с.
 10. Прияткина А.Ф. Сочинительные связи внутри простого предложения / А. Ф. Прияткина // Русская грамматика. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – С.166-176.
 11. Русанівський В.М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 296-429.
 12. Семенова Н. В. Категория таксиса в современном русском языке / Н. В. Семенова : Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01. – Великий Новгород, 2004. – 394 с.
 13. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
 14. Шведова Н.Ю. Полупредикативные обороты / Н. Ю. Шведова // Русская грамматика. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – С. 181-186.

The conception of polypredicit complex as semantic-functional unit which forms temporal-causal continuum is well-focused in this article. The types and amount of taxis predicits which get into the polypredicit complex are determined here as well.

Key words: *polypredicit complex, temporal-causal continuum, predicit of action, predicit of voice, action, fact, taxis.*

В статтє обосновано концепцію поліпредикативного комплексу як семантико-функціональної одиниці, которая создает темпорально-каузальный континуум, определено типы и объем таксисных предикатов, входящих в полипредикативный комплекс.

Ключевые слова: *полипредикативный комплекс, темпорально-каузальный континуум, предикаты действия, предикаты состояния, факт, таксис.*

УДК 811.161.2'371

ББК 83.3 (4 укр) 6

Ірина Джочка

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР СЛОВА ЗГРЯЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто семантичний простір слова "згряя" в сучасній українській мові, зокрема проаналізовано парадигматичний, синтагматичний та словотвірний виміри слова. Встановлено його належність до концепту "кількість". З'ясовано семантичну структуру аналізованого слова, його сполучуваність та словотвірні зв'язки.

Ключові слова: *семантичний простір слова, концепт, кількість, сукупність, парадигматичний, синтагматичний та словотвірний виміри слова.*

Лінгвістичні студії останніх десятиріч скеровані на комплексний і всебічний аналіз проблеми мовної картини світу, яка нерозривно пов'язана з картиною світу концептуальною та позамовною дійсністю. У сучасному мовознавстві антропоцентричні аспекти дослідження стали пріоритетними. Саме мова є найуніверсальнішим способом відображення сприймання й усвідомлення людиною всесвіту, який її оточує. "Світ постає перед людиною через її суб'єктивне сприйняття. Тобто кожний індивід вбирає в себе картину (карту) довкілля, яка весь час перевіряється через його спілкування з іншими, і тоді можемо говорити про більш-менш об'єктивну модель (картину) світу як продукт загальнолюдського чи етнічного сприймання і переосмислення" [5, 11]. Концептуально-мовна картина світу, на думку дослідників, становить сукупність трьох компонентів: всесвіту, людини, людини і всесвіту. У взаємодії людини і всесвіту виділяють ще дві групи складників: об'єктивно дане і набуте досвідом [5, 12–14]. До понять, які існують апіорі, належить число і кількість.

Поняття кількості є абстрактним і в концептуально-мовній картині світу реалізує себе у відповідному абстрактному концепті "кількість". Оскільки в сучасній лінгвістиці й досі немає єдиного загально визнаного трактування терміна "концепт", то в статті послугувавтимемося визначенням Олени Кубрякової, яка вважає, що концепт "відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності та процесів пізнання світу у вигляді окремих "квантів" знання" [8, 90]. Концепт "кількість" представлений у мові в основному абстрактними номінаціями. Характерною його ознакою є відсутність денотата, безпосередньо наявного в об'єктивній дійсності. Однак обсяг цього концепту не є постійним чи застиглим, протягом розвитку мови він збільшувався й продовжує поповнюватися за рахунок нових одиниць, зокрема й тих, які у семантичній структурі поєднують квантитативне й субстанціальне значення. Мова йде про те, що поняття кількості може вербалізуватися не тільки за допомогою числівників (оскільки саме слово, яке здатне найбільш повно й адекватно передавати зміст концепту, найчастіше визнають іменем концепту), а й за допомогою лексем із

синкретичною семантикою – іменників на позначення неозначеної кількості. Одну з таких груп становлять лексеми на позначення сукупності когось чи чого-небудь.

Роль квантифікаторів зі значенням “великої кількості” найчастіше, на думку Ольги Шапкіної, виконують іменники [17, 103]. Усі іменникові лексико-семантичні засоби зі значенням сукупності Ірина Домрачева поділяє на чотири основні групи, що позначають: 1) сукупність людей (бригада, гурт, сім’я); 2) сукупність тварин (згряя, отара, рій); 3) сукупність рослин (гай, діброва, ліс); 4) сукупність предметів (асортимент, виставка, гарнітур, колекція, серіал) [2]. Такий поділ, на нашу думку, є умовним, оскільки одне й те ж слово різними лексико-семантичними варіантами може належати до різних груп.

Метою нашої статті є дослідження семантичного простору слова *згряя*, яке виражає значення неозначеної кількості певних об’єктів (людей, тварин, предметів, абстрактних понять). Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) проаналізувати парадигматичний вимір слова, зафіксований у словникових статтях, де відображена семантична структура слова з відповідними граматичними та стилістичними ремарками; 2) здійснити словотвірний аналіз, урахувавши наявність як похідних від досліджуваного слова, так і спільнокореневих лексем у синхронному та діакронному аспектах; 3) встановити синтагматичні характеристики слова *згряя*, тобто його сполучуваність з іменниками-назвами об’єктів, кількісні ознаки яких воно називає, а також поєднання з іншими лексико-граматичними класами слів.

Об’єктом дослідження є слово *згряя*, що відображає поняття сукупності предметів, як одиниця концепту “кількість” в українській мові. Предметом аналізу є семантичний простір слова *згряя*.

Під семантичним простором слова, услід за Марією Скаб, розуміємо “всю сукупність його значень, які функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики” [11, 55]. Використання поняття семантичного простору, на думку дослідниці, “дозволить змодельовати повну картину функціонування семантики слова у мові, а зведений опис семантичних просторів усіх слів мови міг би бути одним із варіантів опису функціонування лексико-семантичної системи мови загалом” [11, 56]. Актуальність нашого дослідження полягає в аналізі семантичного простору слова як вияву мовної категоризації концепту.

Квантитативні назви, на наш погляд, належать до національно маркованих концептів, оскільки по-різному репрезентують способи вимірювання множинності предметів, яка може набувати різних виявів, зважаючи на інтенсивність, однорідність, конкретність, абстрактність тощо. “Мова володіє можливістю створювати варіативні способи уявлення кількості, – зазначає Катерина Онасенко, – вона забезпечує надходження інформації про кількісні характеристики об’єктивного світу в концептуальну систему людини, а також допомагає узагальнити всю “кількісну” інформацію, яка надходить за іншими каналами. ... Кількість як базовий концепт концептуальної системи має множинну репрезентацію в мові, отримуючи в ній як граматичне, так і лексичне оформлення” [10, 2].

Слово *згряя* належить до синкретичних лексем, які у своїй структурі поєднують як субстанціальне, так і квантитативне значення. Лексико-семантична структура досліджуваного слова містить три семми. Перше, пряме, значення вказує на групу птахів, тварин, риб і т. ін., які тримаються разом: Ганяли *зграї* собак, голодних, худих, сердитих (М. Коцюбинський); Високе небо.. слало на землю тихі шуми: то шелест вітру, то сюрчання пташиних *зграй*, що збиралися відлітати (Г. Тютюнник); Хмара бризок і *згряя* жаб приснули на всі боки (Ю. Смолич); Полова, немов *згряя* дрібних блідо-жовтих метеликів, стрімко зривалася з сита і потім тихо осідала на долівці (І. Кириленко). Ужите в переносному значенні слово *згряя* позначає скупчення, масу, багато чого-небудь (про предмети, думки, звуки і т. ін.): Сині зубчасті *зграї* гір плутаються в хмарах (І. Нечуй-Левицький); Твої кохані струни голоснії Будили *зграї* красних мрій моїх (Леся Українка); Ми подивилися вгору і одразу побачили *згряю* фашистських бомбардувальників (Д. Ткач); Затремтіло зразу сонне повітря, і *зграї* срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли ярмом (С. Васильченко).

Друга, переносна, семма (однак без експресивного забарвлення) вживається на позначення юрби людей, об’єднаних спільною дією, спільним заняттям. Ціла *згряя* людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... (Панас Мирний). Із семантикою зневажливості використовують це слово на означення групи людей, які займаються ганебною діяльністю. Це четверте, переносне, значення в певному контексті синонімічне слову *банда*: На бистрому Дунаї полягли фашистські *зграї* (Українське прислів’я); Озброєна глитайська *згряя* учинила жорстоку розправу на повстанцями (В. Кучер) [14, 523].

Найбільш частотним слово *згряя* виступає в первинному значенні “група тварин”. На нашу думку, окрім того, що в цьому значенні слово функціонує як загальноживане, слід вказати й на його належність до певної ділянки науки, зокрема біології, тобто визначати як слово спеціально-термінологічного вжитку із семантикою “тимчасове об’єднання тварин (здебільшого риб, птахів), які проявляють біологічно корисну організованість дій”. Саме в такому значенні це слово вживається в науковій та навчальній літературі: Згряя – системна цілісність, структурована група ссавців, риб або птахів, зазвичай одного виду, що знаходяться в схожому біологічному стані, активно підтримують взаємний контакт і координують свої дії; згряя складається з особин, які виконують ряд важливих життєвих функцій, будучи членами тієї або іншої зграї (з “Вікіпедії”); Згряя може складатися з особин одного або різних видів, різної статі і віку. Утворення зграї характерне для багатьох риб (наприклад, оселедцевих, макрельних і миноусних) і птиць (наприклад, гусей, журавлів і гороб’ячих). Птиці утворюють зграї переважно поза періодом гніздування. Біологічне значення зграї залежить від стану тварин і довкілля. На відміну від стада, в зграї відсутнє розпізнавання одних тварин іншими (немає ватажків, домінуючих і підлеглих особин). Для риб і птиць утворення зграї, мабуть, має значення і для поліпшення гідродинамічних і аеродинамічних умов руху у воді або в повітрі відповідно. Наприклад, побудова зграї у птиць – клин (журавлі), шеренга (качки), рихла маса (голуби, гороб’ячі), низка (з підручника).

Як бачимо, термінологічне визначення слова *зграя* відрізняється від його загальнозживаного значення. У повсякденному мовленні, використовуючи це слово, більшість мовців не актуалізують такі компоненти його значень, як: побудова, поліпшення умов руху та ін. Натомість такі характерні ознаки зграї, як тимчасовість, склад з різних видів, відсутність розпізнавання членів, а також ватажків чи підлеглих, актуалізуються (усі чи окремі характеристики зграї як системної цілісності тварин) за вживання цього слова в переносному значенні.

Цікавою з цього погляду є етимологія слова *зграя*, яке запозичене з польської мови (*zgraja* етимологічно розкладається на прийменник *z* та іменник *[graja]*, похідний від *grać* “валувати, гвалтувати” (про собак), якому відповідає укр. “трати”). Дієслово *grати* співвідносне з литовським *áikštytis*, що означає “капризувати, пустувати”, та латиським *áikstītiēs*, що означає “кричати” [3, 253]. На нашу думку, окрім семи “сукупність”, семантичний обсяг слова *зграя* містить і смислові компоненти, пов’язані з субстанціальним значенням, “шум” (“голос”, “звук”) (часто з негативним забарвленням) та “непорядкованість”, “відсутність дисципліни”.

Наявність двох основних значень слова *зграя* (“сукупність тварин” і “сукупність людей”) зумовили його входження в два синонімічні ряди: 1) *зграя* (група птахів, тварин, риб і т. ін., що тримаються разом), *табун*, *стадо*, *череда*, *стая* рідко; *косяк* (перев. риб, птахів); *тічка*, *тічня* розм., *метка* розм. (перев. собак) (диференціація стосується насамперед видів тварин, на позначення сукупності яких уживаються наведені іменники); 2) *зграя* *зневажл.* (група людей, які займаються ганебною діяльністю), *банда* розм., *шайка* розм., *кліка* *зневажл.*, *кодло* *зневажл.* (про злочинне угруповання) (диференціація зумовлена сферою вживання слова та його експресивним забарвленням, яке є вираженням ставлення мовця до людей, що утворюють групу) [13, 588]. Саме на позначення певної кількості людей зафіксоване слово *зграя* у словнику Бориса Грінченка: “толпа, скопище; шайка”: За ним, було, ціла *зграя* людей: і охотниці, і псарі, і доїжджаючи; Кидав п’яній *зграї* золоті червінці [12, 141].

Аналіз парадигматичного виміру лексеми *зграя* дозволяє стверджувати, що вказане слово є полісемантичним у сучасному використанні, його первинне і пряме значення вказує на сукупність тварин, у переносному вживанні лексема *зграя* позначає групу людей і здебільшого має негативне забарвлення. На наш погляд, доцільним є виділення ще одного лексико-семантичного варіанта лексеми *зграя*, зокрема його переносного вживання на позначення сукупності предметів та абстрактних понять, яке, на жаль, не відображене в “Словнику української мови”. Аналізований матеріал доводить, що лексема *зграя*, ужита на позначення неживих предметів, вступає в синонімічні зв’язки, пор.: Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній *череді* картин (О. Довженко); Поки в грандіозній лабораторії неба відбувався розкішний процес наростання грози, поки все там переверталось, будувалося й стугоніло, тим часом долом потемнілим мчали *табуни* вихорів, захвилювалися, забурунили зелені вали лісосмуг, заметушилися птахи в повітрі... (О. Гончар); А сьогодні над Харковом зупинились *табуни* південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і

надзвичайно теплий (Микола Хвильовий); Коли я смуток свій на струни клала, З’являлась ціла *зграя* красних мрій, Веселкою моя надія грала, Далеко линув думок легкий *рій* (Леся Українка); Поле чорніє. Проходять хмари, Гаптують небо химерною грою. Пролісків перших блакитні *отари*... Земле! Як тепло нам із тобою (М. Рильський); Ішов ночей повільний *караван* (Л. Костенко); Там устигли вже чорниці обрости цілі *стаї* зрубу (Л. Мартович). Таким чином, лексема *зграя* вживається на означення сукупності тварин, людей, предметів та абстрактних понять і входить до трьох синонімічних рядів: 1) “сукупність тварин” (*зграя*, *табун*, *стадо*, *череда*, *отара*, *стая*, *турма* (діал.), *ботей* (діал.), *рій*, *ключ*, *косяк*, *шнур* (рідко)), наприклад: Аби-сте величні були, як тота кольида! Аби-сте мали *стадо* коний, *череду* товару, *турму* овец, великий *ботей* кіз, великий обхід з собою, з своїми дітьми, а в кожній кутині по дитині!” (Віншування); Вся земля заколихалась, *Стая* пугачів зібралась на оселях в хуторах (Л. Боровиковський); Двадцяттеро саней одні за другими вирушили гусаком [вервечкою] у дорогу, мов *шнур* журавлів (І. Франко); 2) “сукупність людей” (*зграя*, *гурт*, *юрба*, *юрма*, *банда*, *турма*, *ватага*, *шайка*, *кліка*, *кодло*), наприклад: З усіх кінців міста *юрми* людей ідуть, щоб віддати йому [Тесленкові] останню свою шану та висловити співчуття його рідним (А. Головка); 3) “сукупність чого-небудь” (*зграя*, *череда*, *табун*, *рій*, *отара*, *стая*, *караван*, *юрма*), наприклад: Се було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана *юрма* колючого листя (М. Коцюбинський).

Для виявлення семантичного простору певної лексеми недостатньо характеризувати парадигматичні зв’язки слова, необхідно проаналізувати його сполучуваність, що дає можливість повною мірою експлікувати відповідний фрагмент концептуально-мовної картини світу, зокрема концепту “кількість”. У зв’язку з цим проведемо докладний аналіз сполучуваності лексеми *зграя* з різними частинами мови – іменниками та прикметниками – в різних їх синтаксичних і стилістичних функціях.

Насамперед розглянемо семантику іменників, що позначають тварин, кількісний вияв яких репрезентує слово *зграя*. Зауважимо, що порівняно з кількістю потенційно можливих сполучень аналізована лексема за частотністю використання на позначення певної сукупності тварин значно поступається іншим членам синонімічного ряду, зокрема іменникам *стадо*, *табун*. Найчастіше лексема *зграя* вказує на сукупність *вовків*, наприклад: Іноді *зграя* *вовків* за короткий термін часу встигає вирізати десятки, а то й сотні тварин. Потрапивши у вівчарню, *вовки* ріжуть овець десятками (З журналу); А справжній терор для лісових мешканців влаштувала *зграя* з 5-ти *вовків*, які тривалий час мешкали поблизу Соболівки (З газети). Зауважимо, однак, що тотожна інформація настільки ж частотно репрезентована сполученням “прикметник (*вовча*) + іменник (*зграя*)”, а не поєднанням “іменник (*зграя*) + іменник у родовому відмінку (*вовків*)”, наприклад: Одного зимового полудня вирушили хлопці по хмиз, а *вовки* за ними. Коли зійшли вони на пагорб ... з *хачів* несподівано вискочила *вовча зграя* (Ю. Винничук). В такий час із тишанських очеретів виходить *вовча зграя*, хижо винюхує сніжок, по якому бродила на вечірнім водопої товаряка... (Григор Тютюнник); Німий похмурий палац, огорнутий незайманою природою українських Карпат,

спостерігає еволюцію стосунків сучасної української художниці та науковця-геолога, що якраз займався дослідженням поведінки вовків у природному середовищі. Закони *вовчої зграї* видаються досконалішими за людські... (Н. Строгоцька); Напровесні *вовчі зграї* ставали дедалі нахабнішими (З. Тулуб).

Саме у такому форматі цей вираз часто використовують і в символічному значенні, пор.: У хетській, іранській, грецькій, германській та інших індоевропейських традиціях війни для відображення уявлення про *вовчу зграю* як символ єдиної дружини одягалися у вовчі шкури (З підручника); “Сакральне значення вовка відобразилося на його символіці всевідання, на його особливому соціальному статусі, на відношенні до культу керманіча військової дружини, а *вовчої зграї* – як символу єдності. Вовк часто – родоначальник племені, міфічний прародитель. А з іншого боку – уособлення надприродної жорстокості” [7]. Цікавим, на наш погляд, є й те, що саме це сполучення слів стало назвою романів Олександра Бушкова (російською мовою), Василя Бикова (білоруською мовою) та фільму японського режисера Джин Ро. Вважаємо, що наведені факти є свідченням того, що вовча зграя як сукупність тварин має символічне значення не тільки для української, а й для інших культур. Слід зазначити, що такий аспект поведінки зграї у природі, як відсутність лідера, не знаходить підтвердження, коли мова йде про зграю вовків, де наявність вожака (вовка чи вовчиці) є невіддільною ознакою структури й організації вовчої зграї. Забігаючи наперед, зауважимо, що ця властивість організації зграї вовків не актуалізується при переносному вживанні лексеми *зграя* на позначення сукупності людей, де натомість визначальними стають смислові компоненти “тимчасовість”, “невпорядкованість”, “галасливість” тощо.

Характерним є поєднання лексеми *зграя* з іменниками *коти*, *собаки*, причому це стосується тільки бездомних, бродячих тварин, які не мають господарів і об'єднуються з метою виживання у природі: Прегарний олень вийшов на узлісся. Зграя *псів* примчалась йому вслід, а за ними й ловці, голосно вигукуючи та трубячи в роги (“Роман про Трістана та Ізольду”, пер. М. Рильського); Зграя голосистих *гончаків* веде вірно, і куди б лисиця не поткнулася, вони слідом за нею (В. Мазурець); “Чого ти там верещиш, наче зграя *котів!*” – гримнув четвертий, і враз мене вхопив і почав безцеремонно торсати, добрих кілька хвилин, цілий гурт суб'єктів досить шорсткого вигляду (Едгар По, пер. Ю. Лісняк); Зграя бродячих *собак* витісняє покупців з продуктового ринку (З газети). Доволі частотним є вживання слова *зграя* з субстантивом *мавп*: Якщо порівняти поведінку зграї *мавп* і всієї сучасної української чиновницької ієрархії, то можна знайти багато спільного. Ті ж сваволя, хамство і зарозумілість угорі й те ж догідництво знизу (О. Романчук); Експедиції дали багатий матеріал для колекцій, особливо остання: мандрівники мало не кожну ніч чули рев левів, бачили цілі стада слонів та величезні зграї *мавп*, полювали на крокодилів і бегемотів, зібрали велику колекцію шкурок рідкісних птахів (З журналу); Слідком за ним плігала ціла зграя *мавп* (Л. Коваленко); Не можна допустити, щоб лисенківщина дискредитувала біологію в нашій країні, а українське суспільство уподібнилося зграї *мавп*, яка користуватиметься гуманітарними дарами Європи, Індії, Китаю

(Г. Єльська). Лексема *зграя* рідше сполучається з іменниками *кабани*, *вовки*, *козулі*, *шакали*, *щури* та ін.: До речі, в політиці герої “Богині і консультанта” так само цураються концепту централізованої влади. Стадо мамонтів чи зграя *ящерів*, орденська секта чи масонська ложа, але тільки не цар-президент – ось історична заповідь українського благополуччя! (О. Тарнавський); А ще за президентським розпорядженням повернули конфіскований раніше міліцією дробовик діда Ображає. Адже там не тільки величезні зграї *кабанів*, *вовків*, а й рисі завелися – без рушниці зовсім важко вижити-захиститися (З інтерв'ю Л. Костенко); Година очікування, й ось повз одного з моїх колег хутко прошмигнув заєць-русак, а на одній з просік на мить з'явився у полі зору полохливий олень. За мить спурхнули у повітря двійко масивних фазанів. Зрештою, у “приціл” фотооб'єктива таки потрапила зграя прудконогих *козулів* (А. Тюрін); Пожежі в Росії продовжуються. Зграї *щурів* атакують протравлених фенолом москалів (З газети); Чорні пересуди, здогадки й припущення блукали містом, мов зграя роздрочених *шакалів* (А. Михайленко).

Високою частотністю характеризується сполучуваність слова *зграя* з назвами птахів (значно рідше й обмеженіше для кількісного визначення птахів використовують лексеми *ключ*, *виводок*, *рій*). Зафіксоване поєднання як з родовою, так і з видовими назвами птахів, наприклад: Архісема “сукупність” властива не лише наведеному іменникові, а й словам отара, табун, зграя, череда, проте заповнення семантичної позиції строго регулюється диференційною семою, про що свідчать нормативні утворення типу табун коней, зграя *птахів*, череда корів, отара овець, стадо баранів) (Т. Бондаренко); За добу два американські літаки здійснили аварійну посадку після зіткнення зі зграями *птахів* (З газети); Наче зграї *птиць*, роки ідуть... (В. Івасюк); В ньому серце живе ще б'ється, В ньому кров не застигла живая, А над ним вже кружляє та в'ється *Птаства* хижого чорная зграя (Леся Українка). Не менш частотним є репрезентація тотожної семантики за допомогою атрибутивно-субстантивного сполучення *пташина зграя*, у якому більшою мірою експлікована сема предметності, ніж квантитативності, наприклад: Вогнем осіннім спалахнуть ліси, і над лісами *пташині* зграї попливуть, підхоплені вітрами. А потім листя облетить, пошурхне й почорніє, і сиве небо надощить, і перший сніг посіє (М. Луків); Осінні хмари, вітри осінні. Лежу край луку на свіжій снізі І лину поглядом сумовито За сивий обрій, де микло літо. Услід за літом *пташині* зграї Летять і кануть за виднокраї, І палишаються в самотині Осінні хмари, вітри осінні (М. Луків); Куточку в ньому рівного нема. Один він отакий на всій планеті, Тепло так ніжно до кісток пройма. *Пташині* зграї в граціознім леті (А. Загравенко); Восени у Києві-столиці / Теплий вітер на деревах грає / І здіймаються листочки-птиці / І кружляють, мов *пташині* зграї (О. Білаш); Зоною назвали мій родинний край, Де медами пахла нива золота, Де кипіло небо від *пташиних* зграй, І котили хвилі пшениці-жита (Б. Стельмах); ...і сиплеться сніг, але такий розгублений, / що тане ще там – щойно долетівши до / перших *пташиних* зграй; / так що птахи бавляться собі – / над головами в них так багато снігу / а вже під крилами так порожньо, / що хочеться довго летіти під низькими мостами, / тримаючи в дзьобі запах смажених каштанів... (С. Жадан).

Проведене дослідження виявило, що найбільшою частотністю в поєднанні з аналізованою лексемою характеризуються такі видові назви, як: *горобці, граки, ворони, журавлі, лебеді, шпаки* та ін., наприклад: Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як згряя підбитих *горобців*, він раптом припинив вогонь і звелів всім сховатися за гармати (О. Довженко); Якось перед бурею згряя *грачина* звивалась під хмарами – чорна, як дим (В. Ганулич); Степ був одноманітний, безмежний, і ніщо не порушувало його тиші, хіба що поскрипування старого ярма, крик *воронячих* зграй, що з шумом пролітали мимо підвід... (Г. Тютюнник); Придивись пильніше, чи це хмарка. Та це зовсім і не хмарка, а величезна згряя *шпаків* (В. Чапліна); Ніби щоразу ранньої весни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темні зграї анатолійських *орлів* (П. Загребельний); Велика згряя *журавлів* кружляла невисоко і плавно над землею (М. Рильський); Перепілки, як завжди, бурхливими ранками підпідьомкали, моргасті зайчики металися полями, зграї *куріток* положливо перелітали з долини до долини (У. Самчук); Над полями маячили зграї *круків* (А. Шиян); В синім небі зграї *гав*, вітер кучерявий (В. Сосюра); Виходять в поле сіячі, Веселиків [журавлів] веселі зграї (М. Рильський); Яким і справді згадав покої Ключковського, згадав широкий двір, обсажений високими тополями, а по дворі отари овець, зграї *гусей, індиків*, корови, коні... (І. Нечуй-Левицький); *Качина* згряя Нам під ноги просто лине... (О. Ющенко); Злочинець міг заховатися в одній з *голубиних* зграй. Отже, він безперечно пішов нагору (Ю. Андрухович). Така частотність вживання наведених назв зумовлена, на наш погляд, об'єктивними чинниками: поширеністю цих птахів на теренах України та спільною територією проживання з людьми (біля або й у межах населених пунктів).

Для сполучуваності лексеми *згряя* характерними є іменники-назви риб та комах, причому частотним є вживання як з родовими, так і з видовими найменуваннями, наприклад: Ми буквально врзалися в зграю сріблястих пласких *риб*, що металися навколо і тріпотіли плавцями, як перелякані пострілом птахи (І. Роздобудько); *Птиць* безтурботні зграї й *риб*, Що живуть у морських глибинах, Звірів диких з гушин лісних В пастку й оплетену вправно сіть Розумна ловить людина Й собі скоряє їх (Софокл, переклад Б. Тена); Середземне море атакували зграї отруйних *медуз* (З газети); жовта згряя *комах* під крихкою корою / пораховано соти позначено ціль / хоч сліди пастуха досі пахнуть травом / а таки безпомильно ведуть на зайців (Н. Пасічник); Про чисельність і масу наземних комах можна судити за масовим розмноженням деяких видів. Так, навіть невелика згряя перелітної *сарани* може сягати загальної маси понад десять тисяч тонн (це при вазі окремих особин один–три грами) (З журналу); При перельотах *метеликів* у Південній Америці їх зграї бувають такі величезні, що фронтом у декілька кілометрів вони летять протягом кількох днів (З підручника); Величезна згряя *сарани* зі Скелястих гір (*Melanoplus spretus*), що водиться в Небрасці (США), між 20 і 30 липня 1874 року вкрила площу 514 374 квадратних кілометрів. У цій зграї було 12,5 трильйона комах, що разом важили 25 мільйонів тонн (З підручника).

Переносне значення лексеми *згряя* для найменування сукупності людей виявляє оригінальність і образність реалізації мовцями поняття множинності осіб. На перший план виходять оцінні характеристики стосовно тих, що утворюють певну сукупність. Цікавими знахідками є зафіксовані індивідуально-авторські оцінні смисли, здебільшого негативні, на означення внутрішніх ознак, рис поведінки, життєвих принципів тих людей, що утворюють сукупність, названу словом *згряя*. Замість однієї з багатьох потенційно можливих лексем на означення сукупності людей (*група, гурт, громада, ватага, купа* та ін.) мовець обирає слово *згряя* за такої комунікативної ситуації, коли люди, що становлять відповідну сукупність, є для нього ворогами, політичними опонентами, аморальними особами та под., однак визначальними смисловими відтінками в цьому випадку виступають “зневага”, “висміювання”, “засудження”. Мовець викриває певні аспекти внутрішнього світу, світогляду, поведінки осіб, які утворюють (мабуть, все-таки тимчасову) єдність, наприклад: згряя *тупих і агресивних підлітків*, величенька згряя *молодих людей*; його згряя *сурмачів та барабанщиків*; згряя малолітніх *шанувальниць*; згряя *радників* мчала нечутно; пожадлива і ненажерна згряя, зграї *мародерів та грабіжників*; люду *сполохана* згряя, згряя *вояків*, згряя *мисливців у зелених одностроях*; *злодійська* згряя, *злочинна* згряя, згряя *паліїв*, кримінальна згряя *колишніх зеків*, влада – згряя *хижаків*, згряя *наркоманів*, згряя *злочинців*, помаранчева згряя, згряя *шахраїв*, пор.: Не секрет, що зграї *кандидатів і докторів наук*, які товчуться у всіх наших університетах від Ізмаїла до Глухова, – то, загалом, люди “старої” інтелектуальної соціалізації – статичної, замкненої, інформаційно-загальмованої, почасти навіть совкової й досі. Саме вони й нагадують мені дрозоділ, які нічого самі не продукують, бо живляться винятково на пустирищі чужих знань, чужих ідей, чужих епох, чужих стилів (А. Дністровий); Заходьте в світ, відстояний людьми від ненажерних зграй, від замахів лукавих (М. Рильський); Я намагалася зібрати цю зграю *котів* [політиків] в одну команду, але нічого не вийшло (Ю. Тимошенко); Найчастіше в газетних текстах трапляються такі різновиди метафоричних перенесень: 1) назви, пов’язані з тваринним світом, переносяться на світ людини. Наприклад: “... південними регіонами, які на разі увійшли в пік курортного сезону, гасають “зграї” *псевдо-Сердючок*” (Україна Молода, 23 липня 2003 р.)... (Н. Клипа); Вираження ідейної позиції завжди (відповідно до жанру) потребує пафосу, часом і гіперболізації, які можуть реалізуватися по-різному: у цьому випадку “ударними” перифразами на зразок “банда кучмівська”, “згряя *олігархів*”... (І. Фаріон); “...заслухали повідомлення Прокуратури СРСР про викриття нашими славними органами НКВС, на чолі з залізним наркомом тов. Єжовим, підлої зграї *ворогів* з “зінов’євсько-троцькістського блоку” (З газети); Народний депутат (фракція Партії регіонів) Михайло Чечетов про перебіжчиків з опозиції в коаліцію: “Це перші ластівки, які роблять велику весну. Потім полетять цілі зграї з БЮТ і “НУ–НС”, і, врешті-решт, у шпаківні під назвою “коаліція” буде згряя з *300 депутатів*”. ...А як гарно почав: “ластівки”, “весна”... А закінчив “згряєю з 300 депутатів”... Еволюція коаліції, однак! (З газети); Завдяки купівлі дюжини зрадників українського народу, згряя *регіоналів, комуністів* та представників парламентського “болота” зуміла врешті-

решт зліпити омріяну “більшість”, якої ніколи не отримувала на чесних демократичних виборах (А. Вітів); Смиренні і злобні, З волоссям, фарбованим кров’ю, Поранені в себе, Сумні, як чорти у раю. Об’єднані в зграю Лише материнською мовою... На жаль, ой, на жаль, Я себе серед них впізнаю (І. Павлюк); Переклавши слово, від якого походить попса, вийде приблизно “на загал”. Більшість її слухають, тому ми повинні радіти, що чимось відрізняємось від цієї зграї *овець* (З усного мовлення); й на всіх язиках все кричить / і сіль мислительна на чолах виступає / апостольські уми вино п’ють / й шакальська лінгва наче люта зграя / слід пам’яти із каменя стирає / стирає з каменя а в грудях так щемить (В. Цибулько); Там на них накинулася зграя *слуг* і *служниць*, які вочевидь жадали, аби їм дозволили розпрягти, нагодувати, напоїти, вичистити шкребницями, тобто забезпечити усім необхідним їхніх коней... (І. Сварник); Це – не влада, тим більше не українська влада. Це – *вовча зграя*. У словнику якої бракує слова “мораль” (А. Гриценко); Запахло врожаєм – налетіли зграї *трейдерів* (З газети). І тільки одне слововживання зафіксоване з позитивною конотацією (актуалізація смислу “шум, галасливість”), пор.: Ми натомість поїхали до зовсім тісної і вельми підозрілої кнайпи на Краківському передмісті, де й пустилися в танці з невеличкою зграєю *друзів та родичів* (Ю. Андрухович).

Однак індивідуально-авторські смисли теж підлягають узагальненню. “Життєві світи різних суб’єктів характеризуються як узагальненим, так і індивідуально-специфічним змістом, – зазначає Дмитро Леонтьєв, – ступінь їх узагальненості визначається, зокрема, ступенем подібності об’єктивних умов існування суб’єктів і ступенем подібності їх організації” [9, 118]. Частотність уживання лексеми *зграя* на позначення сукупності політичних опонентів підтверджує цю думку.

Зафіксовано випадки використання слова *зграя* на позначення сукупності назв істот у текстах перекладених творів з англійської мови: Явись, мій Аріелю! Хай примчить Сюди вся зграя *духів*, – що їх більше Ти за собою приведеш, то краще. Явись! (пер. з В. Шекспіра); Але віднині щоб і ноги твоєї тут не було. Ти втратив право на дружбу з кентаврами, бо допоміг утекти від нас зрадникові Фіренце. – Мене не вижене з лісу зграя старих *шкан!* – вигукнув Геґрід (пер. з Д. Роулінґ).

Заслуговують на увагу синтагматичні зв’язки лексеми *зграя* з іменниками-назвами неістот, кількісний вимір яких означений указаним словом. Слово *зграя* сполучається як з абстрактними, так і конкретними найменуваннями, актуалізуючи водночас семантику кількості (“багато, чимало”) та субстанціальні смислові компоненти, пов’язані з поведінкою *зграї* як системної цілісності тварин у природі, зокрема “тимчасовість”, “шум”, позитивне чи негативне сприйняття такої сукупності певних об’єктів мовцем (залежно від контексту).

Доволі частотним є поєднання слова *зграя* з абстрактними іменниками *думки*, *мрії* на позначення ментальних утворень, які можуть з’являтися в людини водночас у значній кількості, сприймаючись як сукупність та асоціюючись із такою сукупністю в об’єктивному світі, представленою зграєю тварин чи птахів, наприклад: Коли я смуток свій на струни клала, З’являлась ціла зграя красних *мрій*, Веселкою моя надія грала, Далеко линув думок легкий рій (Леся Українка); Мій друже! Ті

хвилиноньки яснії, Я при тобі найбільше мала їх, Твої кохані струни голоснії Будили зграї красних *мрій* моїх (Леся Українка); І нам несуть розкішні зграї *мрій!* (М. Старицький); Гей, розлетись, *думок* почварних зграє, Нам сяє далеч, що п’тьми не зна (Д. Павличко); Смисловий компонент “шум” (“звук”), на нашу думку, виступає домінантним в асоціативному зближенні “зграя птахів – зграя пісень (звуків, акордів, віршів)”, причому субстанціальний смисловий компонент експлікує позитивну семантику, пор.: І тихо руками до струн променистих Співець яснокрилий торкнеться, І легкая зграя *акордів* перлистих Із неба на землю поллеться (Леся Українка); Перлина звуку у мушлі вуха, видушуй душу і серцем слухай – як Паганіні в погоні з тінню перелітає на пальцях зграя *акордів* тлінних (Ю. Лазірко); Я по собі лишаю *Віршіє* пташині зграї, Що гнізда свої звивають І книгами відлітають (Л. Чижова); І, може, зустрінеться *пісня* моя самотная У світі з *пташками-піснями*, То швидко полине тоді тая гучная зграя Далеко шляхами-тернами (Леся Українка). Негативний смисл зафіксований нами у поєднанні аналізованого слова з іменником *мара* (“привид”, “примара”, “сновидіння”, однак вважаємо, що носієм такої семантики виступає не лексема *зграя*, а значення поєднуваного з нею іменника, а також означувальне слово *чорних*, яке ще більш посилює негативне забарвлення: Даремно биться, працювати, І сподіватися, і бажати! Пропала сила вся моя. Лиш чорних *мар* гуляє зграя І резигнація безкрая Засіла в серці, як змія (І. Франко) [16, 128]. Таким чином, у поєднанні з іменниками-назвами абстрактних понять чи реаліями, що мають звуковий вияв, лексема *зграя* вказує на їх кількісний вияв (“багато, чимало”) і привносить позитивну семантику, негативні смисли виникають за рахунок відповідного значення означуваних іменників та інших слів (наприклад, прикметників).

Аналогічним чином позитивні чи негативні смисли актуалізуються за умов поєднання слова *зграя* з іменниками-назвами конкретних реалій, відповідна оцінка зумовлена смисловими відтінками лексем, пов’язаних із досліджуваним іменником, наприклад: Низько над самою хатою проревла страшним ревом величезна зграя *ворожих літаків* (О. Довженко); В чертогах сам він, і зітхнуть На самоті вільніше може. Жвавіше почуттів пожар Лицо тепер явити гоже. Так відбива затон погожий У склі зибучім зграї *хмар* (О. Пушкін, пер. М. Рильського); От і осінь, моє серце, от і осінь... Зграя *листя* відпливає в неба просинь... (Д. Рудик); Трохи далі описано нічні видіння, які бачить княгиня на болотах: „як скиглять блудні вогні на манівцях, на трясовині, як спалахує на купі огневиця, як цілі зграї якихось почварних *хмар* і *змор* летять у срібну, таємничу ніч” (Ю. Винничук); Тут враз спурхнула зграя *ясенів*, заплакали “зірниці” ясноликі, Почув я крик і регіт солов’їв, обурених чайок несамовиті крики (Іван Багряний).

Додатковим репрезентантом квантитативного значення виступають означення, виражені прикметниками, які конкретизують кількісний вимір у градаційному аспекті: *небагато – багато – дуже багато – надзвичайно багато*, наприклад: *ціла зграя красних мрій, невелика зграя перелітної сирани, велика зграя журавлів, величезна зграя сарани, великі зграї дроздів, величезна зграя шпаків, величезна зграя ворожих літаків, величезні зграї клбанів, вовків, величезні зграї мавп, величезні пташині зграї, колосальні*

зграї сарани, незліченні пташині зграї. Морфологічне число досліджуваної лексеми “однина / множина” стає ще одним засобом вираження кількісного значення, вказуючи в основному на збільшення кількісного вияву предметів, що сприймаються як кілька чи багато сукупностей (зграї). У поодиноких випадках мовець подає визначену кількість істот, що утворюють зграю, наприклад: Зграя з *шести* собак покусала трирічну дівчинку (З газети); З *сорока* собак зграї вдалося піймати одинадцять, яких переправили в притулок у Бородянці Київської області (З газети); А справжній терор для лісових мешканців влаштувала зграя з *п'яти* вовків, які тривалий час мешкали поблизу Соболівки (З газети). За таких умов називання визначеної кількості членів зграї є необхідним для адекватного й точного відображення та сприйняття відповідної інформації.

Виявлення спільнокореневих слів, встановлення їх мотиваційних зв'язків є необхідним для з'ясування словотвірного виміру слова. Оскільки лексичне значення твірного є основою для лексичного значення похідного, то саме в мотивованих одиницях особливо сильно виражені лексичні смислові зв'язки та відношення. Похідне слово “не просто іменує певну ділянку дійсності, але неодмінно звернене до світу мови, орієнтуючись у процесі формування на раніше ословлений зміст” [Цит. за 11, 247]. Аналізоване слово *зграя* стало базою творення для трьох похідних – іменника *зграйка* та двох прикметників *зграєвий* (*зграйовий*) та *зграйний*. Семантика багатозначного твірного, як відомо, не завжди повністю входить у семантику похідного. Семантична структура похідного слова *зграйка* базується на основі двох значень – “зменшено-пестливе до зграя 1, 2” [14, 523]. Закономірним є відсутність лексико-семантичного варіанта на базі переносної семіми “група людей, які займаються ганебною діяльністю; банда”, яка має негативне забарвлення. Поєднання в одній семемі двох протилежних оцінних характеристик є неможливим. Окрім аксіологічної ознаки, похідне найменування *зграйка* містить вказівку й на те, що кількість предметів чи явищ, що утворюють сукупність, названу аналізованою лексемою, є меншою, ніж у відповідній групі, позначеною словом *зграя*. Підтверджують висловлену думку й означення, ужиті при іменникові *зграйка*, пор.: *Маленька* зграйка білих хмарин повільно пливла по голубому жовтосмугому небу (П. Автомонов); Неодноразово ми спостерігали *невеликі* зграйки птахів цього виду в ранкові години під час весняного прольоту (Н. Пісулінська); *Нечисленними* стали зграйки снігурів, які особливо виділяються серед інших птахів ... (З журналу). Однак семантика кількості не є визначальною при вживанні слова *зграйка* замість *зграя*. Пріоритетним, на наш погляд, є оцінні смислові відтінки, які виражає мовець стосовно тих, що утворюють сукупність, названу лексемою *зграйка*. У сучасній українській мовній картині світу диференційна семантична ознака “позитивне” є ядерним елементом смислової структури цього слова, пор.: Над головою матері пролетіла *зграйка* чайок (С. Чорнобривець); Всю дорогу над ним тріпотів жайворон, а ще незмінно висіла за плечима *зграйка* мух (В. Шевчук); Дивлюся, як ціла *зграйка* хлопчиків перевертається у каламутній воді (Є. Кравченко); Дещо незвичайна обстановка панувала того дня на базі дислокації запорізького спецпідрозділу швидкого реагування “Беркут”. Щоденний суворий порядок та дисципліну порушували... дітлахи. Їх

галасливі веселі *зграйки* метушилися усюди: біля БТРів, в учбовому класі спецпідрозділу та й просто у дворі (З газети); Раптом летить *зграйка* каченят, побачили її і заспівали... (Українська казка); *Зграйки* веселих хатніх горобців завжди привертали до себе увагу... (З журналу). Навіть у поєднанні з іменниками, що позначають осіб, стосовно яких у мовця є упереджене чи зневажливе ставлення, слово *зграйка* містить швидше іронічне (глузування, висміювання), аніж сатиричне (різка критика) забарвлення, наприклад: Патріоти чого? Оцієї *зграйки* собак, що в ВРУ сидить?... (З усного мовлення); – Хто сказав, що нас меншість? Це що ж, більше ніж мільйон українців на Київщині не переможуть *зграйки* хапуг, зрадників і московських яничар? Будемо діяти за Шевченковим “громадою обух сталить”... Декілька депутатів-націоналістів, заручившись підтримкою громади, здатні дати в зуби українофобам, скільки б їх не було (Б. Бенюк); У присутності *зграйки* балаклавських бабусь він велично оголосив, що звільняє з посади командувача ВМС адмірала Єжеля (Б. Кримський); І вже наперед було зрозуміло, що буде робитися на Хрещатику. Неприємні здогадки підтвердилися: *зграйки* дівчат і хлопців під градусом із цигарками в зубах і пляшками пива в паперових пакетах лізли у фонтани, стрибали по клумбах, кричали щось неадекватне. У них радість – школа закінчилася, тепер все можна (Л. Багацька).

Слово *зграйка* поєднується з тими ж семантичними групами іменників, що й твірне *зграя*. Лексемою *зграйка* позначають певну кількість (виражену як сукупність) тварин, птахів, риб, комах, людей, неживих предметів, абстрактних понять, наприклад: Декілька років тому, пізньої осені на польовій дорозі я побачила зграйку *птахів* розміром з горобців (З газети); Навіть у центрі Львова можна побачити зграйки бродячих *собак*... (З газети); Воднораз Драч не був би самим собою, якби на книжкових форумах не приєднався до зграйок юних *вродливиць*, щоб і собі представитися після академіка Миколи Жулинського: “А я – Віталій Коротич”... (М. Славинський); Рожеві зграйки *хмар* летять за жовтий обрій. Холодні пальці віт чіпляються за них (В. Панкоша); Здається, й сам летиш уже незгірш, Ти в небесах! І помічі не треба... І зграйки *слів* летять самі до тебе, Немов змагаються – а хто хутчіш?! (І. Редчиць); Після нересту зграйки *яльців* повертаються в річки, де на все літо поселяються на окремих їхніх ділянках (З газети); Та назавтра, щойно у небі над озером почало розвиднюватись, *качина* зграйка наввипередки ринулася з комишу в затоку (В. Биков); Он зграйка молодих *осонок*. Такі пухнасті, стрункі. Звеселили не тільки лісову галявинку (З газети); Проходячи алесю, ви обов'язково звернете увагу на групу червоних дубів. Навпроти – величезна, в два обхвати липа – найстаріша серед усіх дерев в алеї. За нею біліють зграйки тонкостовбурних *берізок* (З журналу). Найчастотнішими, однак, є поєднання слова *зграйка* з іменниками на позначення птахів та риб.

Похідне слово *зграєвий* (*зграйовий*) “який живе, збирається у зграю, в зграї (у 1 знач.)” сформувалося на базі одного основного значення слова “група птахів, тварин, риб і т. ін., які тримаються разом”, ця лексема має обмежену (спеціально-термінологічну) сферу вживання, наприклад: Велику роль у вивченні міграції *зграєвих* пелагічних риб Чорного моря.. відіграє авіаційна розвідка (З журналу). Наявність словотвірних варіантів

згравий та *зграйовий* пов'язана з тим, що, хоч “згідно зі сучасною словотвірною нормою, функційна і формальна сполучуваність аломорфів -ов/-ев- певною мірою регламентована”, обмеження й досі є відносними [1, 15]. Тому й далі функціонує модель словотвірної варіантності: *зграйовий* – *згравий*, *одноківшовий* – *одноківшевий*, *лицьовий* – *лицевий* (аломорфізм пов'язаний із позицією наголосу).

Похідне слово *зграйний* містить два значення: пряме – “який здійснюється спільно; колективний, груповий” та переносне – “злагоджений, гармонійний”, наприклад: *Дерева та куші побралися за руки, неначе парубки, що під весільні звуки До танцю зграйного запрошують дівчат* (А. Міцкевич, пер. М. Рильського); *Вусань – зграйна риба*. Ввечері і вночі окремі великі особини або зграйки молодих вусанів можуть виходити на прилягаючі до ям піщані обмілини й навіть у слабко зарослі місця (З підручника); *Зграйний передзвін, спадаючи в Долину, радував оборонців* (О. Льченко); [Поет:] *Хто всі ті голоси в хорал еднає зграйний, В акордів голосний врочистий перегук?* (Гете, пер. М. Лукаша). Вважаємо, що виникнення переносного значення “злагоджений, гармонійний” стало можливим унаслідок сполучуваності твірного слова *згряя* з іменниками, семантична структура яких містить смисловий компонент “голос” (“звук”, “шум”), наприклад: *Спи спокійно. Коридором ходить сторож, мірить крок. Зграйним хором голубиним в небі лине рій зірок. Спи, дівчатко... Тук-тук-тук* (В. Бобинський). Високу частотність вживання слово *зграйний* має в прямому значенні, яке базується на основній семі “сукупність”, наприклад: *Явища, що вкладаються у поняття лідерства, можна спостерігати не лише в суспільстві, а й у природі, зокрема у світі тварин, які ведуть колективний, зграйний спосіб життя* (оленів, мавп, вовків та ін.) і серед яких завжди виділяється досить сильний і рішучий вождь, здатний повести за собою всю зграю (З підручника); *Як дотикаються холодних рук моїх Недбало й сміливо вродливиць городських Віддавна нетремтячі руки, – В кружінні зграйному на око я тону, А сам викохую я мрію осяйну І чую літ минулих звуки* (М. Лермонтов, пер. М. Зерова).

Похідні другого ступеня від слова *згряя*, утворені від прикметника *зграйний*, – абстрактний іменник *зграйність* та прислівник *зграйно* – залежно від контексту здатні експлікувати як значення “спільний, колективний”, так і значення “злагоджений, гармонійний”, пор.: Найбільш поширена *зграйність* серед птахів і риб, серед ссавців вона характерна для багатьох собачих (З підручника); *І дайте плавність, дайте зграйність І ніжну ліню його пісень Моїм пісням – щоб ті лунали, Дзвеніли у буденний день* (М. Шеремет); *І вже мустанги зграйно Пасуться між саван* (М. Рильський); *Шуми, хвиллюй ти, бунтівнича кров, І зграйно грайте, мої думи знов* (М. Шеремет); *Розірвала краля-мавка льняно шитий гомін-жгут, плине зграйно, плине плавко березневий каламут* (В. Чумак).

Проведений аналіз парадигматичного, синтагматичного та словотвірного вимірів слова *згряя* показує, що досліджуване слово є одним із засобів вираження концепту “кількість”, оскільки указує на невизначену множинну кількість предметів (“багато”). Семантична структура іменника *згряя* поєднує субстанціальні й квантитативні смислові відтінки. Залежно від того, з якими семантичними групами

іменників поєднується досліджуване слово, воно здатне входити в кілька синонімічних рядів. У прямому значенні досліджувана лексема називає кількісну характеристику тварин, птахів, риб, комах, множинність яких сприймається як сукупність, цілісність. Переносне вживання лексеми *згряя* засвідчене в поєднанні з назвами людей, неживих предметів, абстрактних понять. Позитивного чи негативного забарвлення аналізоване слово набуває за рахунок відповідних конотацій в іменниках, з якими воно сполучається. Словотвірний вимір семантичного простору лексеми *згряя* розвиває такі смислові компоненти: “спільний, колективний” та “гармонійний, злагоджений”.

Комплексний аналіз концепту “кількість” в українській мові потребує подальшого вивчення семантичного простору слів, здатних виражати квантитативне значення. До таких лексем належать й іменники з субстанціалью-квантитативною семантикою, зокрема ті, що позначають неозначену кількість (“багато”) як сукупність кого- чи чого-небудь. У зв'язку з цим необхідним і перспективним, на наш погляд, є дослідження семантичного простору лексем *стадо*, *табун*, *череда*, *отара*, *рій*, *ключ* та ін.

Література

1. Вербовська І. Т. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Ірина Теодорівна Вербовська. – Львів, 2001. – 21 с.
2. Домрачева І. Р. Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові [Текст] / Ірина Романівна Домрачева: Дис. канд. філол. наук / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1999. – 199 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1985. Т. 2: Д – Копці / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. – 1985. – 572 с.
4. Єфименко О. Є. Концепт “степ” в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Олександра Євгеніївна Єфименко. – Харків, 2005 – 19 с.
5. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Кардашук О. В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Олена Василівна Кардашук. – Кіровоград, 1998. – 18 с.
7. Король Д. Культ вовка в слов'янській традиції та його генеза / http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Tik/2002_20-21/10_korol_do.pdf <http://>
8. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
9. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика. – М. : Смысл, 1999. – 486 с.

10. Онасенко К. Концепт кількість, його зміст та структура / Онасенко Катерина // <http://conferences.neasmo.org.ua/node/95>
11. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / Марія Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
12. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / АН України. Ін-т української мови. Додаток О. О. Тараненка. – К. : Наук. думка, 1996. Т. 2 : З – Н. – 1996. – 588 с.
13. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. Т. 1 : А – Н / Редкол. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. – 2001. – 1040 с.
14. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 3 : З / Ред. Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. – 1972. – 744 с.
15. Ю. С. Степанов. Концепт // Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – С. 40–76
16. Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів’яле листя” / Зеновій Терлак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 394 с.
17. Шапкина О. Н. Квантификаторы в польском языке: семантика и сочетаемость / Вестник МГУ. – Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 4. – С. 101–113.

The article studies the semantic space of the word herd (pack, flock and alike) in modern Ukrainian language. It analyses paradigmatic, syntagmatic and derivational dimensions of the word. It has been established the relation of the word to the concept of quantity. It has been determined the semantic structure, combinability and derivational dimensions of the analyzed words.

Key words: *the semantic space of word, the concept of quantity, paradigmatic, syntagmatic, derivational dimensions of a word.*

В статье рассматривается семантическое пространство слова стая в современном украинском языке, проанализированы парадигматический, синтагматический и словообразовательный параметры слова, установлена его принадлежность к концепту “количество”. Выявлены семантическая структура анализируемого слова, его сочетаемость и словообразовательные связи.

Ключевые слова: *семантическое пространство слова, концепт, количество, совокупность, парадигматический, синтагматический и словообразовательный параметры слова.*

УДК 811.161.2'367

ББК: 81.2. Ук-2

Мирослава Баган

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

У статті проаналізовано функції заперечних одиниць у різних жанрах українського фольклору, з'ясовано семантичні та психологічні передумови вибору заперечної стратегії мислення, встановлено її вмотивований характер.

Ключові слова: *заперечення, заперечна стратегія мислення, фольклор, діалогізація мовлення.*

Мисленнева операція заперечення відіграє важливу роль в пізнавальній та комунікативній діяльності людини. За її допомогою мовці спростовують помилкові припущення, диференціюють об'єкти, корегують свої та чужі думки. Попри це дослідники відзначають "непродуктивність", "незавершеність" заперечної стратегії мислення з огляду на те, що заперечення лише відкидає хибні думки, але "не цікавиться альтернативою" [2, 279]. Часте вдавання до заперечень свідчить про нігілістичний або невпевнений, неврівноважений характер мовця. Деякі російські культурологи вважають, що "самовизначення через "не"... властиве національно-російському менталітету, глибоко вкорінене в російській культурі і визначає багато особливостей російської дійсності" [10, 68; 9, 328]. Український характер на предмет схильності до заперечного стилю мислення не досліджували. Безперечно, це питання потребує врахування різних аспектів мисленнево-мовленневої та культурної діяльності українців. Проте, гадаємо, певні висновки можна зробити вже на основі аналізу місця й ролі заперечення в українській народній творчості. Фольклорні тексти репрезентують найбільш стереотипні, виважені впродовж тривалого часу уявлення народу про закономірності світобудови та норми людських взаємостосунків. Використання в них заперечних форм, на нашу думку, не випадкове. Їх вибір завжди пов'язаний з акцентуванням певних змістових нюансів відповідно до світоглядних та психологічних настанов мовця. Визначення деяких тенденцій у використанні заперечень в народних творах посприє увиразненню і психологічного портрету українців, і їхнього стилю мислення. Отже, мета цієї статті – з'ясувати функціональне навантаження заперечних одиниць у фольклорних текстах та встановити психологічні передумови їх уживання.

Певну функціональну специфіку мисленнево-мовленнева категорія заперечення виявляє вже в найдавніших зразках усної народної творчості, до яких належать календарно-обрядова поезія, замовляння та голосіння. Зокрема, впадає в око відносно низька частота вживання спеціалізованих заперечних одиниць у цих жанрах. Деякі українські дослідники старовини визначають, що "заперечувальні частки [не, ні] є чужим для нашої мови породженням, котре в'їлося в праісторичні часи до Слова і сформувало цілий Антисвіт псевдослів та псевдопонять" [3, 199]. М. М. Бахтін вважає,

що «голе заперечення взагалі є цілком чужим для народної культури» [1, 16]. Це зумовлено, з одного боку, абстрактністю заперечення, відсутністю його як такого в довкіллі, а з іншого – особливим світобаченням наших пращурів, які прагнути жити в гармонії зі світом і тому сприймали всі його вияви цілком позитивно. Навіть смерть було інтерпретовано як відхід в інший світ, приєднання до померлих родичів, що є невід'ємним етапом природного буття. Цілком логічно, що якісь негативні ситуації (хвороби, втрати, душевні проблеми) не викликали в первісної людини категоричного відкидання чи заперечення. Усе, за її уявленням, мало свої причини і заслуговувало поважного ставлення. Навіть у замовляннях, які були спрямовані на регуляцію душевного та фізичного самопочуття, мовці здебільшого уникали прямого заперечення. Недугам та прикрошам пропонували не припинити свою дію, а лише відійти, змінити об'єкт свого впливу, пор.: *Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря (УЗ, 90); Бешишнику... Розійдися і по полям, і по морям, і по лісам, де люди не ходять, де вітер не віє, де собаки не брешуть, по лугам, по очеретам, де хати пусті і де замки пусті (УЗ, 114); Переляк, перелячище! Я ж тебе яйцем викочую, а водою виливаю, на пущі і сухий ліс відсилаю (УЗ, 116)*. Якщо ж недугу все-таки прагнули знищити, то все одно вдавалися не до прямого заперечення, а до образного вираження її зникнення, підкріпленого аналогіями з довкіллям, пор.: *Плюну я на землю: як слина на землі пропадає, так все лихе в воді потопає (УЗ, 100); Як камінь закаменів, так щоб крикливиці заніміли! (УЗ, 104); Смерку, смерку! Замикаєш засіки і бапти, – замкни моїм ворогам роти (УЗ, 194)*. Отже, замовляння свідчать, що логіко-психологічне заперечення, а особливо його граматичні вияви, були малотиповими для мислення наших предків у період язичництва. Натомість для магічно-обрядової поезії характерні лексичні й, зокрема, образні засоби вираження деяких різновидів заперечного значення – зникнення, припинення, відступу, поразки тощо. Це можна пояснити тим, що філогенетично «первісне», архаїчне мислення людини було «переважно образним, правопівкульним» і лише в ході еволюції воно поступово витіснилося логіко-вербальним мисленням [7, 82-83].

Заради об'єктивності відзначимо й використання суто заперечних формулювань у замовляннях. Здебільшого їх наводили після опису яких-небудь неможливих природних ситуацій, пор.: *Як навідліг рукою не робити, так моєму лицю і тілу від нікого не боліти: як неба й землі нам не міряти, так і мені не наврокувати (УЗ, 91); Як сім сучкам не розвиватися, так і хортам моєї скотини... не чіпати! (УЗ, 145)*. Виявляючи цілком позитивне світобачення й загалом уникаючи негації, давні мовці, проте, чудово усвідомлювали неможливість певних явищ у природі й уміло використовували це у своїй магічно-обрядовій діяльності. Будуючи заперечне замовляння за важливим для язичницького мислення «принципом аналогії» [8, 19], вони ніби знімали з себе відповідальність за негацію, мотивуючи нездійснення чогось небажаного нездійсненністю інших речей у природі.

Важливу роль в інтерпретації довкілля й налагодженні взаємин з природою відігравала календарно-обрядова поезія. Цілком закономірно,

що програмування-побажання сприятливих погодних умов, щедрого врожаю, господарських гараздів потребувало позитивних, стверджувальних формулювань. Безперечно, заперечні конструкції все-таки трапляються в календарно-обрядовій поезії, проте вони спрямовані не на вираження концептуального змісту народних творів, а на увиразнення певних контраверсійних ситуацій, що ускладнюють, упікантнюють сюжет, пор.: *«Ідъ, батеньку, біль збирати». Батенько сі відмовляє: «Я не поїду, не поїду, В мене сани не складані, Ворон-коні не ковані» (Воропай, 162); Чи дома, дома, цей пан-господар? Цей пан-господар, на ім'я Михайло? Челядь каже: «Нема вдома», А пан-господар собі, бай, дома... (Воропай, 79)*. Отже, використання заперечних конструкцій у текстах народної обрядової поезії спрямоване на її діалогізацію та драматизацію. З одного боку, це посилює звучання, репрезентативність самих творів, з іншого – діалогічність зумовлена «міфологічним світорозумінням первісних людей», їхньою внутрішньою потребою театралізованої обрядовості та діалогу з природою [12, 245].

У вітально-величальних піснях-колядках, щедрівках, веснянках та весільних піснях використання заперечних конструкцій часто спрямоване на ідеалізацію явищ та суб'єктів. Зокрема, за допомогою заперечних речень наголошують на нескінченності, масштабності певних явищ, пор.: *А ми кривому танцю Не виведемо кінця (Воропай, 283)*. У колядках та щедрівках ними нерідко возвеличують господарів, мотивуючи відсутністю їхніх чеснот та здобутків в інших людей, пор.: *Івашко йде, коника веде, Хвалиться конем перед королем, Та нема в короля такого коня, Як у нашого пана Івашка (Воропай, 99)*. Визначення героїні обрядового тексту через відкидання кількох припущень теж сприяє її возвеличенню і додає твору більш діалогічного та захопливого звучання, пор.: *Пани стрічають, шапки здіймають; Шапки здіймають, її питають: Чи ти царівна, чи королівна? То ж не царівна, не королівна; То дівчина, (такого і такого) дочка (Воропай, 108)*.

Найширше застосування заперечних конструкцій фіксуємо в голосіннях – одному з найдавніших різновидів родинно-обрядової поезії. За допомогою заперечних форм голосільниці описували втрачені можливості померлого (пор.: *А молодиці вже тобі і коровай спекли, а бояри гільце принесли, а ти лежиш і не глянеш на своїх гостей і слова не промовиш. А нема ж на твоєму весіллі співів, а плачі одні (Голосіння, 32)*), ними характеризували нове небіжчикове помешкання (пор. *хата сумна-невесела – без вікон, без дверей, куди ні сонце не загляне, ні вітерець не повіє (Голосіння, 5)*). Заперечення ідеально виражало відчуття втрати, пор.: *А я ж на тебе ще й не надивилася, а я ж тобою ще й не натішилася, і не налюбувалася (Голосіння, 34); ... а тепер я осталась сама: ні з ким заговорити, ні порадитись (Голосіння, 42)*. Заперечними інфінітивними конструкціями акцентували на неминучості смерті, непідвладності людині її долі, пор.: *Ай пішло здоров'я, що й на кленовім мості не догнати й літ не повернути (Голосіння, 41)*. Широке використання заперечних одиниць у голосіннях зумовлене їхньою жанровою та ідейною специфікою. Вони виявилися найзручнішими для вираження відчуттів втрати, жалю, розпачу та для увиразнення драматизму ситуації. Водночас складні обставини

життя українського народу спричинили до розширення функціонального навантаження голосінь: їх виконували, коли недоля гнала українців у чужі краї в пошуках кращого життя; ними оплакували чоловіків і синів, які загинули у визвольних змаганнях чи були вислані, замордовані в таборах тощо. Відповідно це сприяло більшому поширенню неґації у фольклорних текстах.

Видається цікавим з'ясувати, наскільки типовим є заперечення для таких героїчних, ідейних творів, як думи та історичні пісні, а також встановити, яких функціональних виявів набуває в них логіко-психологічний акт заперечення та які функції він виконує.

В епічних та ліро-епічних творах заперечення слугує увиразненню персонажного протистояння: за допомогою заперечних конструкцій герой часто висловлює відмову, незгоду з іншими персонажами. Поширеним у цих жанрах є кількаразове перепитування героя і відповідно його кількаразова відмова, що поглиблює складність і драматизм описуваної ситуації, пор: *Ой випрягай, пане Лебеденку, да коня вороного. – Не випряжу, да миле браття, А хоч тут вас і много! – Ой випрягай, да пане Лебеденку, да булану кобилу. – Не випряжу, пресукині сини, а хоч сам тут загину!* (Бодянські, 210).

Для дум та історичних пісень характерна також кумуляція заперечних одиниць, пор: *А козак, [а] Нечай На козацький звичай О не думає, не гадає...* (Яворницький, 186). З одного боку, це нагнітає напругу оповіді, з іншого – може формувати у сприймачів психологічно некомфортні відчуття безвиході, приреченості, несприятливості обставин, пор.: *Гей, то бігли ни день і не два, й не три, і не чотири* (Яворницький, 244); *Зажурились запорожці, що немає їм волі Ні на Дніпрі, Ні на Росі, Ні в чистому полі* (УНДтаП, 72).

У баладах та історичних піснях заперечення часто стоїть не перед предикатом, а перед суб'єктом дії. На основі такого заперечення утворено складні синтаксичні конструкції з протиставними відношеннями, пор.: *...в чистім полі не орел літає, – То козак Голота добрим конем гуляє* (УНДтаП, 35); *Ой то не ясний сокіл хвилить, проквіляє, Гей, то син до батька, до матері Із тяжкої неволі в города христіанські поклон по... посилає* (Яворницький, 227); *То не маки – молодії козаки, молодії новобранці, що забрали в неділю вранці* (Бодянські, 212). У фольклористиці такі конструкції називають заперечними паралелізмами. А. Н. Веселовський констатує, що в них часто вбачають «щось народне чи расове, слов'янське, у чому типово виявився особливий, елеґійний характер слов'янського ліризму» [4, 145]. Психологічним підґрунтям виникнення заперечних паралелізмів дослідник вважав зміни в свідомості людини, яка, відкидаючи хибні припущення, почала прагнути чіткіших визначень. Використання заперечних паралелізмів в епічних творах є традиційним і навіть ментально вкоріненим. Широке використання їх у думах та історичних піснях можна пояснити ще й надзвичайною зручністю цих когнітивних конструкцій для передавання складних драматичних ситуацій, нагнітання напруги та барокового прикрашання оповіді.

На окрему увагу заслуговує питання про побажання в заперечній формі в кінці епічних та ліро-епічних творів. Річ у тім, що вони дуже часто закінчуються сподіваннями оповідача на збереження козацької слави, які висловлено за допомогою заперечних пропозицій, пор.: *Щоб наша червона китайка пилот не припала, а щоб наша слава козацькая марно не пропала* (УНППСП, 103); *Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не злиняла Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала! Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла, А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла!* (УНППСП, 103). Уживання заперечної конструкції у висновковій частині твору логічно не вмотивоване, позаяк ствердження чогось через заперечення протилежного звучить на так переконливо, як безпосереднє ствердження. Складається враження, ніби автор припускає, що китайка все-таки може злиняти, а козацька слава змаліти. Заперечна стратегія мовлення з огляду на свою, уже згадану нами "недомовленість" і "недовизначеність" не забезпечує впевненого, конструктивного програмування народу на щасливу долю. Припускаємо, що схильність українців формулювати позитивні настанови шляхом заперечення неґативу зумовлена великою кількістю перипетій в житті народу, унаслідок чого він звик до виживання всупереч несприятливим обставинам і відповідно своє майбутнє також моделює як відкидання/долання небажаного. Імовірно, що усталенню заперечного способу побажань посприяла й вроджена м'якість, "контемплятивність" українців, яку відзначають дослідники української ментальності [5, 18; 6, 55]. Ця психологічна риса зумовила формування некатегоричного модусу мислення та комунікації українців, а заперечні конструкції якраз уможливають пом'якшене й обережне висловлення думок.

Своє функціональне навантаження заперечення мало і в українських ліричних піснях. Передусім впадає в око те, що в них порівняно з епічними та ліро-епічними творами заперечні форми трапляються значно частіше. Їх використовують не лише для розвитку сюжету та увиразнення конфлікту між героями, пор: *І вчора не був, і сьогодні не був: – Десь ти мене, мій миленький, да навіки забув. – Ой тим я не був, Що чобіт не добув: у батькових не дійшов, Бо немає підошов, Материних не хочеться, Що устілка волочиться, А у своїх не дійду, бо онучу загублю* (Бодянські, 250). Заперечення дуже органічно передає відсутність бажаного, пов'язаний із цим сум та жаль героїв, пор.: *Ой не спиться, не лежиться, І сон мене не бере: Пішов би я до дівчини, дак не знаю, де живе* (Бодянські, 98); *Ой млин меле, вода реве, а колесо не повернеться, Карі очі не взглянутьсь, а серденько не привернеться* (Бодянські, 100). Посилує меланхолійний настрій нанизування заперечних конструкцій, вживання неґаторів з різними часовими формами того самого дієслова, пор.: *По саду ходила, рученьки ломила, Ох нема і не буде, кого я любила* (Бодянські, 99); *Утеряла вечір вчора, утеряю ще й сьогодні, не приходив милий вчора, не прийде й сьогодні* (Бодянські, 97). Попри те, що в українських ліричних піснях герої досить часто інтерпретують свій психологічний стан через заперечення у зв'язку з відсутністю, втратою когось або чогось, не можна стверджувати, що заперечна стратегія світосприйняття є визначальною для української лірики. Якщо в російській ментальності «любов до

естетики заперечення», на думку Е. Ю. Хорошко, «має глибокі фольклорні корені, зберігається в класичній літературі, у сучасній пісні і в жанрі романсу виявляється досить сильно й виразно» [11, 8], то в українській ліричній пісні заперечення не таке всеохопне. Безперечно, складні обставини життя наших предків спричиняли мінорні настрої у фольклорі. Проте вони все-таки врівноважувалися сподіваннями героя на краще, його намаганням подолати негаразди і знайти вихід із неприйнятної ситуації, пор.: *В кінці греблі стоять верби. Що я насадила, Нема того миленького, що сперва любила. Нема ж мого миленького, що карії очі, ні з ким мені розмовляти темньої ночі. Нема ж мого миленького, нема мого сонця, ні з ким мені розмовляти, сидя у віконця. Нема ж мого миленького, нема його тут, Вже поросла по слідочкам шавлія да рута! Я шавлію пересію, руту пересаджу, Таки свого миленького к собі перенаджу, Я шавлію пересію, руту пересмичу, Таки свого миленького к собі переключу* (Бодянські, 121). Як бачимо, досить довгий мотив жалю за відсутнім милим, реалізований аж сімома заперечними конструкціями, переходить у цілком оптимістичні і впевнені наміри героїні повернути коханого. Тому активне використання заперечних речень в українській ліриці логічніше пояснювати не меланхолійністю української вдачі, а її схильністю до особливо драматичної інтерпретації буття. Нагромадження заперечень давало змогу загострити проблему, емоційно вразити сприймачів глибиною розпуки чи розпачу. Це посилювало очисний ефект ліричної пісні, увиразнювало її позитивні моменти.

Крім того, заперечні конструкції не завжди свідчать про занепадницький настрій. За їх допомогою досить успішно реалізують опір, незгоду з кимсь, пор.: *Не ходила на улицу, не буду й ходити* (Бодянські, 101); *Не ходила на улицу й не піду, не любила поганого й не люблю!* (Бодянські, 258). Низка заперечень може свідчити якраз про дуже активну й рішучу позицію мовця, його збудження, обурення, сильне комунікативне прагнення відмовити когось тощо, пор.: *Не ходи, не люби й не залицяйся! Не сватай, не піду, не сподівайся!* (Бодянські, 108). Загалом українці у своїй пісенній творчості дуже легко й вправно оперують запереченням, вміло чергуючи його зі ствердженням, пор.: *Дівчинонько, сіра утко, вийди на улицу швидко, хутко! – І не вийду, і не стану, Вишлю сестру на підставу. В мене сестра так, як і я: така тиха, така й мова, тільки не так чорноброва* (Бодянські, 91). Відмовляючи, героїня пропонує альтернативний позитивний варіант, наголошує на його нібито рівноцінності і тут же зізнається в певній неадекватності заміни. Таке маніпулювання ствердженням та запереченням ускладнює перебіг сюжетної лінії, додає їй інтриги та неоднозначності. Показовою в цьому плані є думка О. Бодянського, який, характеризуючи пісні різних слов'янських народів, писав, що народна поезія росіян – «повістувально-описова», тоді як в українців – «драматична» [Бодянські, 44].

Отже, аналіз різножанрових фольклорних текстів засвідчив, що заперечна стратегія мислення в минулому не було визначальною для українців. У найдавніших жанрах фольклору – замовляннях та календарно-обрядовій поезії – уживання заперечних одиниць зумовлене дуалістичним баченням світу та потребою регуляції свого буття в ньому.

Заперечний зміст втілювався здебільшого лексично й підкріплювався аналогією з відсутністю чи завмиранням чогось у природі. Значно уживаніше заперечення в українських голосіннях, що пов'язано з їхньою змістовою специфікою: заперечні судження зручні для оформлення мотивів втрати, жалю за небіжчиком, неминучості смерті, її неприйняття, безпомічності сиріт тощо. В епічних та ліро-епічних народних творах XV—XIX ст. до заперечення вдавалися для увиразнення сюжетної колізії, діалогізації оповіді, увиразнення безвиході або глобальності ситуації. Найширше заперечення представлене в ліричних піснях українців. Це зумовлено не так занепадницькими настроями виконавців, як їхнім прагненням якомога драматичніше й експресивніше описати проблемну ситуацію, акцентувати на її непересічності чи важливості в житті людини. Схильність українців до нагнітання емоцій та драматизації мовлення можна пояснити, з одного боку, складними обставинами їхнього життя, з іншого – вродженою вразливістю, емоційністю та артистизмом.

Література

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 543с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / Анри Бергсон. – М. : Канон-пресс, 1998. – 383 с.
3. Бердник О. Вогнесміх / Олесь Бердник. – К. : Радянський письменник, 1988. – 544 с.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский // М. : Высшая школа, 1989. – 406 с.
5. Грабовська І.М. Україна як метафізична реальність / І.М. Грабовська. – К. : Стило, 2000. – 113 с.
6. Кульчицький О. Світовідчужання українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48–75.
7. Меркулов И.П. Когнитивные типы мышления / И.П. Меркулов // Эволюция. Язык. Познание. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 70–83.
8. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь / М.О. Новикова // Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – С. 7–29.
9. Ольхова Л.Н. Трансформация модусов отрицания в русской культуре переходных эпох : дисс. на соискание учен. степени докт. культурологических наук : спец. 24.00.01 "Теория и история культуры (культурология)" / Людмила Николаевна Ольхова. – М., 2006. – 362 с.
10. Пескова А.А. "Русский дух", или идентичность "не" как способ самоопределения человека в русской культуре / А.А. Пескова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 29 (167). – Философия Социология. Культурология. – Вып.13. – С. 68–72.
11. Хорошко Е.Ю. Лингвостилистические особенности русского романса : Дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Елена Юрьевна Хорошко. – Белгород, 2004. – 196 с.

12. Чугуй О. Драматургічні елементи в українському фольклорі / Олексій Чугуй // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград, 2006. – Вип. 64. – Ч.2. – С. 245–263.

Список скорочень використаних джерел

- Бодянські – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.
 Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2 томах – К. : Оберіг, 1991. – Т. 1. – 455 с.
 Голосіння – Голосіння, тужіння, плачі. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 152 с.
 УЗ – Українські замовляння. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.
 УНДтаП – Українські народні думи та історичні пісні. – К. : Веселка, 1990. – 239 с.
 УНПСП – Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові. – К. : Музична Україна, 1967. – 735 с.
 Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д.Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. – К. : Музична Україна, 1990. – 456 с.

The article analyzes the function of negative units in various genres of Ukrainian folklore, the semantic and psychological preconditions of choice of negative thinking strategy are defined, motivated character of this strategy is proved.

Key words: negation, negative thinking strategy, folklore, dialogizing speech.

В статті проаналізовано функції отрицательних одиниць в різних жанрах українського фольклору, выяснено семантические и психологические предпосылки выбора отрицательной стратегии мышления, установлено ее мотивированный характер.

Ключевые слова: отрицание, отрицательная стратегия мышления, фольклор, диалогизация речи.

УДК 81'282:821.161.2

ББК 81.2(Ук.)

Валентина Грещук

ГУЦУЛЬСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ У ТВОРАХ В. СИЧЕВСЬКОГО

У статті розглянуто використання гуцульської діалектної лексики у повістях В. Сичевського "Чаклунка синього виру" та "Вернись, Ружено". Встановлено та описано тематичні та лексико-семантичні групи гуцульських лексичних діалектизмів, визначено їх семантику.

Ключові слова: гуцульський говір, гуцульська лексика, художня мова, діалектизм, Василь Сичевський, повість, Гуцульщина.

Незаперечним і очевидним є те, що Гуцульщина захоує в себе неповторною красою, цікавими звичаями, повір'ями, легендами, побутом, а ще – колоритним говором, яким так вдало послуговуються у своїх творах майстри слова. Саме у мові художньої літератури риси гуцульського говору увиразнюються, відчувається їх неповторність, унікальність, архаїчність. Як відомо, гуцульський говір використовували у художніх творах і ті письменники, для яких він був близьким і рідним, а також ті, що, почувши його вперше, полюбили і вміло вплітали в канву художнього тексту. До таких можна віднести Василя Сичевського, прозаїка родом із Фастова, що на Київщині. У своїх повістях "Чаклунка синього виру" та "Вернись, Ружено" автор умотивовано використовує лексичні діалектизми. Як і в більшості художніх творів на гуцульську тематику, тут яскраво представлена побутова лексика. Із гуцульських діалектних назв одягу, взуття, їх частин та прикрас вжиті номінації *уберя* 'одяг, вбрання*', *киптар*, *киптарик* 'хутряна безрукавка (перев. з орнаментом)', *сардак*, *сардачина* 'верхній короткий рукавний чоловічий або жіночий одяг з домотканого сукна, оздоблений вовняними нитками', *лейбан* 'суконний або в'язаний з вовни верхній одяг', *гугля* 'верхній одяг без рукавів у вигляді накидки з капшоном, виготовлений із білого домотканого сукна', *реверенда* 'ряса', *гачі* 'штани (перев з домотканого полотна або сукна)', *гачі-крашеники* 'сукняні штани червоного кольору', *холошні* 'чоловічі штани з домотканого сукна різного кольору', *крисаня* 'чоловічий повстяний капелюх з прикрасами', *остругви* 'ремінці на постолах', *бовтиці* 'прикраси у вигляді пучків кольорових ниток', *дармовис* 'китиця або кулька з різнобарвних вовняних ниток, якими прикрашали верхній одяг, пояси' та ін.: *Уберя* на нім ніби вилита (Ч. с. в., 10)**; *Киптар* вишиваний шовками, сап'яном (Ч. с. в., 10); Дівчина в постолах, у новій гуні і накинутій поверх *киптарика* товстій вовняній хустці <...> (В. Р., 366); – Ось накиньте *сардак*, щоб, бува, не протягло од дверей (В. Р., 137); Тільки тепер він звернув увагу, що на плечах у кучера один тільки блаґенький *сардачина* (В. Р., 294); Але Богдан лише зітхнув сумовито і

* Тут і далі при визначенні семантики лексичних діалектизмів, крім контексту, враховано тлумачення лексем у словниках [1; 2; 4; 5; 7; 8; 9] та у монографії [3].

** Тут і далі цифра в дужках вказує на сторінку за виданням: В. Сичевський. Чаклунка синього виру. Вернись, Ружено: повісті. – Київ: Дніпро, 1975. – 382 с.

щільніше закутався у *лейбан* (В. Р., 290); Богдане, ти візьми собі вкритися мою стару *гублю*, вона там біля дверей на клинцях висить... (В. Р., 203); <...> влади́ка загвинтив і сховав у потайну кишеню *реверенди* свого позолоченого «паркера» (В. Р., 188); А ось за цього крейцара купиш полотно та пошиєш своєму легіневі *гачі-крашеники*, бо йому вже скоро до дівчат, а дівки, соколику, то такі: у кого *гачі* фарбовані, той і легінь (В. Р., 146); Обмили, переодягли батька у святкову вишиту сорочку та білі *холошні*, поклали в труну і поставили її на стіл (Ч. с. в., 26); Зелена *крисаня* павичами вбрана (Ч. с. в., 10); І вже нагнулася *остругви* розв'язувати (Ч. с. в., 42); Упряж ремінна, розцяцькована мосяжними блискітками, *бовтицями*, китичками (В. Р., 175); На могутніх плечах *дармовиси* і китиці червлені (Ч. с. в., 10).

Іншою семантичною групою в межах побутової лексики, широко використовуваної в повістях В. Сичевського, є назви їжі, страв, напоїв, зокрема *токан* 'мамаліга', *будз* 'овечий сир зі свіжого молока у формі кулі', *крумплі* 'картопля', *ріпа* 'картопля', *малайняник* 'хліб з кукурудзяного борошна', *кетлунок* 'харчі', *алдомаш* 'могорич', *подавничок* 'хлібці, які дають за упокій душі', *сирівець* 'брага', *палинка* 'горілка' та ін.: Внесла з сіней бесаги, поклала туди паляницю вівсяного хліба та коновку молока квасного, трохи *крумплі*, *ріпи*, та ще й мелайняної муки на *токан* <...> (Ч. с. в., 41); Шматок *будзу* з'їси, воно все веселіше буде... (В. Р., 144); Поки мати розв'язувала бесаги та виймала свій бідацький *кетлунок*, дід уже поставив на стіл молоко і сир, ще й шматок *малайняника* поклав (В. Р., 144); Щоб користуватися вашою повагою, бути популярним і щасливо робити духовну кар'єру, я, мабуть, повинен був поставити *алдомаш* самому чортові (В. Р., 307); "Ой, діправді, сусідонько, не буде кому і *подавничка* жебракові під храмом божим у торбину сунути, бо ніхто з тих Стенчуків і до церкви не ходить" (Ч. с. в., 27); <...> дід Амвросій пригощав його *сирівцем* (Ч. с. в., 25); Не знайшовшись, що сказати далі, він вилив у рот *палінку* і потягся виделкою до квашеної капусти (В. Р., 298).

Широко представлені назви кухонного, хатнього начиння та предметів господарського призначення. З-поміж них *пугар*, *пугарик* 'чарка', *бесаги* 'дві торби, з'єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече', *тайстра* 'полотняна або вовняна торба, яку носять через плече (перев. для харчів)' *товівка* 'оздоблена орнаментом невелика шкіряна сумка, яку носять через плече', *топірець* 'сокирка на довгому держаку, звичайно прикрашена інкрустацією, різьбленням і т. ін.', *кріс* 'рушниця', *ліжник* 'домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком', *джерга* 'грубе домоткане рядно, ковдра з вовни, тканина в кольорову смужку, якими застеляють ліжку', *бегарик* 'довга жердина', *бордюг* 'мішок із суцільної козячої або телячої шкіри для зберігання молочних продуктів (перев. бринзи)', *баюр* 'суканий шнур для бесаг, тайстри', *бербеничка* 'дерев'яна посудина видовженої форми з двома днами для зберігання продуктів (перев. молока і бринзи)', *лавиця* 'лава' та ін.: Як і раніше, вздовж стін стояли дубові ослони, у шафці та в миснику все ті ж глеки, горщики, *пугарі*, черкаси, баклаги (Ч. с. в., 96); Бокараші зібрали свої *тайстри* та *бесаги* з їжею і потяглись через шлюз до плотів (Ч. с. в., 51); Над буковим ліжком, засланим блаженкою ковдрою, висіли до блиску натерті *топірці*, *товівка*, порохівниця, старовинний *кріс*

(В. Р., 313); А тобі, донечко, я онде *ліжника* приготував (В. Р., 203); А на столі, покритому *джергою*, лежав білий-білий батько (Ч. с. в., 26); А той кожушок, що подарував Марічці, ще й досі на *бегарику* висить... (Ч. с. в., 91); Щось там покрутив руками над тим *бордюгом*, а потім потихеньку розв'язав: пляшка стоїть (Ч. с. в., 17); Бере пляшку з-під паленки та в *бордюг* її, зверху *баюром* зашморгнув і хрясь об колесо панової брички (Ч. с. в., 17); Той дух ішов від букетиків, що стояли у глиняних *бербеничках* на шафі (Ч. с. в., 84); Одвернувся, сів біля вікна на *лавиці* (В. Р., 145).

Гуцульськомаркованими в повістях виступають деякі назви споруд, огорож і їх частин, таких, як *оборіг* 'повітка на чотирьох стовпах для сіна', *кошара* 'тимчасово загороджене місце для овець', *зимарка* 'будівля, де взимку зупиняються пастухи', *гражда* 'спеціальний тип огорожі (високий суцільний дощатий паркан) на Гуцульщині', *касарня* 'казарма', *фестунок* 'фортеця', *мештерниця* 'сволок', *вориння* 'огорожа з ворин', *драниця* 'колота дошка (довжиною до 1 м) для покриття даху' та ін.: Накажи перенести сіно з-під *оборогів* під стіни сарая (В. Р., 377); Стали у воротях, дивляться на людей, неначе вовки до вівці у *кошару* заглядають (Ч. с. в., 18); У вікно *зимарки* було видно, як осідав у долину туман, закриваючи сірою пеленою і село, і річку (Ч. с. в., 29); Лісникова садиба на гуцульський манір обнесена глухою *граждою*, але згори подвір'я мов на долоні (В. Р., 366); <...> проповідує "не убий" і благословляє смерть, висвячує *касарні* (В. Р., 350); Сонце вже хилилося до заходу, коли за маревом забовваніла чорна гора з камінним *фестунком* на ній (В. Р., 178); Бенедьо заходився підкручувати гасову лампу, що висіла над столом на товстій буковій *мештерниці* (В. Р., 305); Нараз він перескочив *вориння* і зник у лісі (Ч. с. в., 25); Наче віхола покотилася горами, сипонула градом об старі *драниці* даху, зафівкала повз вікно (Ч. с. в., 36).

Місцевість, де розгортаються події у творах В. Сичевського, спричинилась до використання низки гуцульських діалектних загальних назв географічних об'єктів, зокрема *плай* 'гірська стежка', *грунь* 'вершина гори', *кичера* 'гора', царинка 'обгороджений шматок поля або сіножаті', *полонина* 'високогірне пасовище', *ізвор*, *звор* 'міжгір'я, ущелина, вузька долина між горами', *гавра* 'велика яма природного чи штучного походження; вирва, берлога', *сигла* 'густий, непрохідний ліс', *грегит* 'кам'яниста гора', *рогаші* 'овечі стежки' та ін.: Спускались *плайми* від своїх осідків, що ліпились по околишніх *грунях* та високих *кичерах*, виходили назустріч від села (Ч. с. в., 26); За церквою біліла снігом *царинка*, а далі здіймалася темна стіна лісу (В. Р., 147); По навколишніх *полонинах* паслась його маржина, по горах зростали його ліси, на нього працювала чи не половина Синегір'я (Ч. с. в., 11); Праворуч, з глибини *ізвору*, долітає сумне зітхання потоку (В. Р., 135); Назавтра встане верем'є, сонце залле гори. І тоді далеко не пройдеши, - вдень треба буде сидіти по хащах або десь по ведмежих *гаврах*, а вночі дертися вовчими стежками (Ч. с. в., 29); Туман і непролазні смерекові *сигли* схоронили їх від переслідувачів (Ч. с. в., 36); Протоптани отарами *рогаші* водять мене по колу, мов завороженого (В. Р., 135).

Впадають у вічі й гуцульські діалектні номінації водних об'єктів та інших реалій, пов'язаних із водою – *чуркало* 'джерело', *кошиця* 'плетене укріплення берега на річці', *зарінок* 'місце біля річки, устелене галькою'

та ін.: – Може й так, – гнула своєї мати, – проте вкемкуйте, тітонько, комора не чуркало, в ній дно під ногами (В. Р., 172); Поступово наростаючи, він покритв клетотання води на *кошицях* біля мосту і привернув до себе Богданову увагу (В. Р., 342); Вона його вкрала, на поповому *зарінку* в барвінку сховала (Ч. с. в., 58).

Художня мова В. Сичевського фіксує загальні назви метеорологічних явищ: *верем'є* ‘гарна сонячна погода’, *мреча* ‘туман’, *плова* ‘злива’ та ін.: Горами файно ходити влітку: *верем'є*, сонечко гріє, день як год, а зараз... (В. Р., 138); Землю давить *мреча* (В. Р., 135); Мирська влада хитка і непевна, як погода в горах, то *верем'є*, то *плови*, а церква божа скелею стоїть (В. Р., 175).

Із гуцульської діалектної лісорозробної та лісоспавної лексики в мові повістей В. Сичевського використані лексеми *бутин* ‘лісорозробка’, *тартак* ‘лісопильний завод’, *дараба* ‘пліт, збитий з кругляків, який сплавляють по річці’, *кермо* ‘кермо плоту у вигляді весла своєрідної конструкції’, *гакар* ‘чп у найдовшій і найтовстішій серединній колоді плотової секції, до якого прив'язують наступну секцію у плоті’ та ін.: Ліс із *бутина* почали возити машинами (Ч. с. в., 38); Десь перед самою війною поставив *тартак* і вже гнав на Тису не просто *дараби*, а дошки, паркет, бруси і мав з того великий прибуток (Ч. с. в., 11); Загрібає *кермом*, а воно в його руках, мов прут, вигинається (Ч. с. в., 7); На його чистім плесі бокараші в'язали *гакарями* дараби (Ч. с. в., 38).

Поодинокими гуцульськими діалектними лексемами репрезентовані тематичні групи військової, метрологічної, музичної, міфологічної, полонинської та абстрактної лексики – *боївка* ‘невеличкий загін’, *грисци* ‘таємні накази’, *півдеки* ‘п'ятдесят грамів’, *трембіта* ‘духовий музичний інструмент – дерев'яна труба (до трьох метрів довжини), зроблена зі смерекового дерева, обвита березовою корою’, *флосра* ‘довга сопілка без денця’, *видмо* ‘привид, нечиста сила’, *чередниця* ‘чарівниця’, *ватра* ‘вогнище, багаття’, *гонор* ‘пиха, бундючність’, *банування* ‘туга, сум’, *ліцитація* ‘примусовий продаж майна’, *встік* ‘божевілля’ та ін.: В *боївці* Вороного Грицько пройшов добрий вишкіл: перш ніж обернутись на голос, він полоснув з автомата по Іванових грудях (Ч. с. в., 55); Грицька залишали в селі з особливим завданням: час від часу зустрічався на перевалах з якимись людьми, приймав і передавав *грисци* (Ч. с. в., 18); – Ох, і гарне ж це винце, – прихвалював тим часом Василь. – Лий, Юрку, ще *півдеки* (Ч. с. в., 49); Завтра вранці заплачуть *трембіти* (Ч. с. в., 120); А потім вийме з-за пазухи *флосру* і почне грати (Ч. с. в., 12); От ік ніч настає, злітається до його хижі *видмо* і такий рейвах піднімають, що аж гори хилитаються (Ч. с. в., 17); «Чого воно так, чого ті люди стороняться її, називають чаклункою, *чередницею*, чим вона завинила перед ними?...» (Ч. с. в., 12); В зимарці горіла *ватра* (В. Р., 349); Бідні ж, як церковні миші, а *гонору*, хоч одбавляй... (Ч. с. в., 13); Облиште оте *банування*, якось житимете (В. Р., 152); Для вас його доля – суцільна *ліцитація* (В. Р., 324); <...> а в очах її синіх така страшна сила криється, що дівчата, як поглянуть у них, – плачуть, а хлопці одразу у *встік* впадають, бігають за нею, немов навіжені, по лісах і зворах <...> (Ч. с. в., 73).

Рослинний світ Гуцульщини репрезентований низкою діалектних слів: *жереп* ‘гірська карликова сосна’, *шувар* ‘осока’, *гаджуга* ‘молода смерічка’, *шовкова косиця* ‘едельвейс’, *тенгеріця* ‘кукурудза’, *б'єчка*

‘котики на вербі’, *трепітка* ‘осика’ та ін.: Неглибокий рівчак ховався за гранітною брилою, у шпаринах якої стирчало кілька куців *жерепу* (В. Р., 359); Мало їжджена, вкрита *шуваром*, заросла *гаджугами*, вона вилася вздовж берега гомінкого потоку, що пробивав собі шлях між крутими боками гір від Чорної гати до Тереблі (Ч. с. в., 109); З того часу, як подарував мені Василь *шовкову косицю*, – всі знають, що він мене любить (Ч. с. в., 81); Легкий вітерець шастав полями, нашіптуючи пожовклим стеблам *тенгеріці* про вічний сон (В. Р., 177); “Не я б'ю, б'єчка б'єт. Від нині за тиждень великдень”. То була “б'єчкова неділя” (Ч. с. в., 12); А яблінка не яблінка, зелена-*трепітка* (В. Р., 380).

Гуцульські діалектні назви тварин, птахів та плазунів представлені лексемами *маржсина* ‘худоба’, *котюг* ‘собака’, *потятко* ‘пташка’, *гадиця* ‘змія’ та ін.: По навколишніх полонинах паслась його *маржсина*, по горах зростали його ліси, на нього працювала чи не половина Синегір'я (Ч. с. в., 11); І знову при кожнім здоровенній *котюг* на довгій ремінній шворці (В. Р., 342); *перен*. – Ну, добре, добре... тільки заспокойся... *Потятко* моє яснокриле... (В. Р., 207); *перен*. – Не зважає, що все те через неї, відьму, *гадицю* підкаменну... (Ч. с. в., 59).

Обширний пласт гуцульської діалектної лексики у художній мові В. Сичевського становлять назви осіб за різними ознаками. Серед них виділимо назви спорідненості, такі, як *ненько*, *нянько*, *нянь*, *дедя*, *лелько* ‘батько’, *вуйко* ‘вживається при звертанні до старшої людини’ та ін.: – Просили мама, просили *ненько*, і я прошу! – Оксана вклонилась прибулим у пояс (Ч. с. в., 20); – Він мого *нянька* на смерть забив... – тихо промовила Галя (Ч. с. в., 22); – Ну, ходімо до людей, *няню*, хай бачать, які ми мирні (Ч. с. в., 19); – Єк днювали, *дедю*, – привітався Грицько (Ч. с. в., 29); – Грицько! Отой жандар, Грицько Вербовий, що мого *лелька* забив! (Ч. с. в., 36); Не рушайте, *вуйку*, бо лихо буде! (Ч. с. в., 13). Гуцульську самотність підкреслюють також діалектні назви осіб за професійною діяльністю – *бокараш* ‘сплавник, плотар’, *нотар* ‘нотаріус’, *жандар* ‘жандарм’, *бохтар* ‘оповісник, глашатай’, *куратор* ‘член церковної ради’, *біров* ‘війт, старшина’, *водар* ‘той, хто охороняє греблю і подає воду на сплав’ та ін.: Летить дараба повз скелі гострі. Ось-ось вривається в брилу кам'яну, і кінець *бокарашеві*, кінець його пісні веселій (Ч. с. в., 7); Приносили з-за гір неждані вісті: десь ішла війна, шугала над світом гроза революції, змінювались на селі жандарми, урядовці, *нотарі* – чеські, мадярські... (Ч. с. в., 15); Канчуком чи, може, буком почастує пан *жандар?* (Ч. с. в., 19); Поява якогось урядовця з хустського жупанату неодмінно гнала по кутках сільського *бохтаря* із старезним барабаном на мотузці через плече і невеселою звісткою про новий податок (Ч. с. в., 67); Це ж як вони вечеряли з отцем Юлієм і його *кураторами*, приходив той мундуровий жандар з телефонограмою для пана превелебного (В. Р., 310); Так величати представників влади в Синегір'ї ще не звикли і тому Цимбала в селі звали хто *біровом*, хто *війтом*, а хто й просто паном-товаришем (Ч. с. в., 20); Я Амвросій Стенчук, *водар* із Синього Виру <...> (Ч. с. в., 367).

Типово гуцульськими є назви осіб за віковими особливостями *легінь* ‘хлопець, парубок’, *дівка* ‘дівчина’: *Легіні* з дівчатами так хльосталися на лузі, понад Тереблею, що кожухи тріскали (Ч. с. в., 12); То та *дівка* його зачарувала (Ч. с. в., 58). Діалектні назви осіб за соціальним станом – *газда*

‘господар’, *газдиня* ‘господиня’, *газдачі* ‘господарі’, *дука*, *дукач* ‘багач’, *похатей-латаник* ‘жебрак, бідняк’ та ін.: А ми як були тут *газдами*, так і будемо (Ч. с. в., 31); – Тут, Юрку, твоя *газдиня* передала щось попоїсти (Ч. с. в., 48); Синки багатих *газдачів* підсміювались над ним, але не дуже: боялись, щоб не ославив на все життя (Ч. с. в., 68); Давно вже *дука* Вербовий хоче, щоб віддали Стенчуки Марічку йому у найми <...> (Ч. с. в., 13); Не поскупився старий *дукач* ні на музики, ні на гиндики (Ч. с. в., 9); Геть з покоїв, *похатей-латаник!* Іди пріч, щоб і не смерділо тобою! (В. Р., 154). У художній мові В. Сичевського окремими лексемами засвідчені гуцульські діалектні оцінні назви осіб негативного заряду та назви осіб за міжособистісними стосунками: *цімборик* “друг”: – То ти така прийшла, *сотонице* стоклята, – зашипіла стара Вербиха (Ч. с. в., 116); – Та би не втік, *лайдацюго* стоклятий! – grimнув на пса отець Юлій і так улупив його по спині чоботом, що бідолашний тільки гекнув (В. Р., 116); Коби де якого *цімборика* мати (В. Р., 207).

Гуцульська діалектна лексика повістей В. Сичевського репрезентована не тільки іменниками. Органічною складовою лексику його художньої мови є гуцульські діалектні слова всіх частин мови. Серед прикметників це *файний*, *красний* ‘гарний’, *черлений* ‘червоний’, *тайтиковий* ‘керамічний’, *мелайняний* ‘кукурудзяний’, *пірзний* ‘скоромний’, *смуччий* ‘бісовий’ та ін.: Киптар вийшов *файний* і дуже любився Марічці (Ч. с. в., 107); ...*Красний* був легінь Юрко Черес (Ч. с. в., 7); На могутніх плечах дармовиси і китиці червлені (Ч. с. в., 10); В зубах диміла знайома *тайтикова* піпа (В. Р., 349); <...> поклала туди паляницю вівсяного хліба та коновку молока квасного, трохи крумплі, ріпи та ще й *мелайняної* муки на токан <...> (Ч. с. в., 41); Ні крихти *пірзного* не побачиш (В. Р., 302); Ну чого вирячив свої *смуччі* очі; біжи хугчій за щіткою (В. Р., 156).

Із дієслівних гуцульських діалектизмів відзначимо *видіти*, *уздріти* ‘бачити’, *банувати* ‘сумувати, тужити’; *сокотити* ‘берегти, пильнувати’, *тсвати* ‘рухати, чіпати’, *кемити*, *кемувати* ‘пам’ятати’, *штудерувати* ‘мудрувати, роздумувати’, *мельдувати* ‘повідомляти, доповідати’, *фівкати* ‘свистіти’, *русти* ‘голосно кричати, ревти’, *учічковувати* ‘заквітчувати’ та ін.: З учорашнього дня ніхто в селі його не *видів!* (Ч. с. в., 57); Маланка *уздріла* сина (Ч. с. в., 18); Киньте *банувати* вашу молоду душу, вона належить богові (В. Р., 219); Воно і вам ліпше, та й нам яка не є поміч: гусенят *посокотить*, корівку здоїть (Ч. с. в., 28); – Не *тсвай*, не *тсвай*, злодіяко, – прогув на подвір’ї густий бас, але пес, зачувши голос хазяїна, ще лютіше почав кидатися на хвіртку (В. Р., 148); Я ж добра зичу, *вкемуйте*, діду (Ч. с. в., 28); – *Штудеруй*, брате, розкинь розумом, навіщо йому скло? (Ч. с. в., 27); Треба когось такого, щоб не виказав, бо цей, як тільки углядить, одразу *замельдує* і оком не моргне (Ч. с. в., 54); Наче віхола покотилася горами, сигонула градом об старі дранці даху, *зафівкала* повз вікно (Ч. с. в., 36); А генерал як *зарує*, як запініється (В. Р., 328); Яких пісень співала Юліна над своїм одинаком, якими пахучими квітами *учічковувала* колиску, у яких травах купала (Ч. с. в., 41).

Чимало засвідчено також гуцульських діалектних прислівників, зокрема *файно* ‘гарно, добре’, *бійно* ‘страшно, боязко, небезпечно’, *домів* ‘додому’, *навкирки* ‘наперекір, навмисне’, *зненападу* ‘зненацька’, *ниньки*

‘сьогодні, тепер’, *ліпше* ‘краще’, *днись* ‘сьогодні’ та ін. Горами *файно* ходити влітку: верем’е, сонечко гріє, день, як год, а зараз... (В. Р., 138); Тільки чого то тобі так *бійно* було, що ледве з тебе переполох не виливали? (Ч. с. в., 76); – Йой, Богданику, чом не йдеш *домів?* (Ч. с. в., 319); *Красно* вам дякую, пане Русин (В. Р., 319); Ти його так, а воно тобі *навкирки*... (В. Р., 330); Вибачайте, ви так *зненападу*, що й очам своїм не вірю (В. Р., 149); – Довго не вистоїм, зимно *ниньки* в лісі (В. Р., 206); <...> ми отут у вашу відсутність з Настею Семенівною радилися, де вам *ліпше* жити, і вирішили, що в селі (Ч. с. в., 77); Стрічай, як вчоріє... *Я днись* додому вертаю! (Ч. с. в., 8).

В. Сичевський вдало вплітає у художню мову гуцульські діалектні службові частини мови. З-поміж часток – це *май*, *айно*, *коби*, *най*: Дорога *май* далека, а сонце вже ген як підбило (В. Р., 140); – *Айно*, ніхто того не зна, – вона звела на нього огнисті сині очі (Ч. с. в., 14); *Коби* знав – не смів би отак з матір’ю розмовляти (В. Р., 171); *Най* бачать усі, що для рідної сестри, для людей Синегір’я Грицько Вербовий нічого не пошкодує! (Ч. с. в., 18).

Із гуцульських діалектних вигуків використано *мой*, *йой*, *ади*, *агій*, *айа*: *Мой*, *мой*, вже не одного приводили на край тоті бісівські чари (Ч. с. в., 57); *Йой*, яка ж ти стала файна! (Ч. с. в., 80); – “*Ади*, *ади*, щось не бачу я на домовині ні кавалочка скла, ні віконечка для душі...” (Ч. с. в., 27); – *Агій*... Таке говорите, Корнійовичу, – сплеснув руками Вербовий (Ч. с. в., 21); – *Айа*... Воно болітиме, бо ти її не любиш (Ч. с. в., 15).

Ужив В. Сичевський і гуцульську діалектну фраземіку, зокрема *потеруха би те роз’їла до кості* ‘уживається як прокляття і виражає побажання кому-небудь втрати сили, здоров’я’, *най си пріч каже* ‘уживається для вираження застереження від чого-небудь, небажання чогось’, *шляк би те вибив, роздерти на шматте*, ‘уживається як прокляття і виражає побажання кому-небудь зникнути, пропасти’, *таку на нього пизму мати* ‘бути на когось злим’, *зійти на пси* ‘пропасти, бути у безвихідному становищі’, *а щоб тобов текло* ‘уживається як прокляття’, *спастити на кему* ‘опам’ятатися’, *галиця підкаменна* ‘уживається як прокляття’ та ін.: “Ото Адамове реберце! *Потеруха би те роз’їла до кості*...” (В. Р., 297); Там попадає, *най си пріч каже*, мов ягідка! (В. Р., 293); – Я тобі очі твої блудливі повидряпаю, я тебе *роздеру на шматте*, аби і світа божого не паскудила. *Шляк би те вибив* до крихти, до пруття! (Ч. с. в., 116); І не переч мені! Віриш, Богданику, *таку на нього пизму маю* (В. Р., 300); І так водить, водить, аж поки *не зійде на пси* людина (Ч. с. в., 58); *А щоб тобов текло!* (В. Р., 156); “*А спадьте на кему*, на христовому цвинтарі нехриста ховають” (Ч. с. в., 27); Це вона всьому призвідниця! *Галиця підкаменна!* (Ч. с. в., 60).

Таким чином, В. Сичевський у повістях “Чаклунка синього виру” та “Вернись, Ружено” вміло скористався художніми можливостями гуцульського говору. Стилізуючи мовлення героїв твору під гуцульську говірку, вживаючи етнографізми в авторській мові, письменник виявив особливу майстерність у мовній характеристиці персонажів, у відтворенні місцевого колориту мовними засобами. Гуцульська діалектна лексика репрезентує різні аспекти життєдіяльності гуцулів, відбиває їх матеріальну та духовну культуру, неповторний світ Гуцульщини.

Література

1. Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах) / Микола Грицак. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2008. – 320 с.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис / Василь Грещук, Валентина Грещук. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2010. – 309 с.
4. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
5. Сабадош І. Лісосплавна лексика українських говорів Карпат / Іван Сабадош // Український діалектологічний збірник: Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 343-398.
6. Сичевський В. Чаклунка синього виру. Вернись, Ружено: повісті / Василь Сичевський. – Київ: Дніпро, 1975. – 382 с.
7. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. – Львів, 2002. – 216 с.
8. Гаврило Ш. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія “Діалектологічна скриня”). – 288 с.
9. Janów J. Słownik huculski // Opracował i przygotował do druku Janusz Riger / Jan Janów. – Kraków: Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

Список умовних скорочень

- Ч. с. в. – Чаклунка синього виру
В. Р. – Вернись, Ружено.

The article examines the use of dialect vocabulary hucul in the novels V. Sichevskogo "Chaklunka sinogo vyru" and "Come Back, Ruzheno". Identified and described the thematic and lexical-semantic Group hutsul dialect, the disclosure of their semantics.

Key words: *Hutsul dialect, Hutsul vocabulary, artistic speech dialecticism, Vasyl Sichevsky, story, Huzulshyna.*

В статті розглянуто використання гуцульської діалектної лексики в повістях В. Сичевського “Чаклунка синього виру” і “Вернись, Ружено”. Определены и описаны тематические и лексико-семантические группы гуцульских лексичных диалектизмів, раскрыто их семантику.

Ключевые слова: *гуцульский говор, гуцульская лексика, художественная речь, диалектизм, Василий Сичевский, повесть, Гуцульщина.*

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук

Оксана Семенюк

ОЦІННИЙ КОМПОНЕНТ У СЕМАНТИЦІ ПРЕДИКАТИВ
ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У статті проаналізовано оцінний компонент семантики предикатив емоційного стану, охарактеризовано взаємодію семантичної структури організованих ними речень зі структурою оцінки.

Ключові слова: *предикат емоційного стану, оцінка, семантична структура речення, структура оцінки.*

Зв'язок емоцій і оцінки є однією з основних проблем при дослідженні емоційних станів, незалежно від того, у якому ракурсі проводиться аналіз, – філософському, психологічному чи лінгвістичному. Різні аспекти цього зв'язку відображені у численних теоріях оцінки та емоцій.

Насамперед, окремі філософські теорії базуються на твердженні, що емоції є оцінками. Наприклад, Ж.-П. Сартр трактує емоції як невисловлені міркування про оцінку [4, 227–228]. З іншого боку, існують аксіологічні концепції, що визначають поняття хорошого і поганого через залучення чуттєвого досвіду індивіда, ґрунтуючись на знаннях про явища емоційної сфери. Так, відштовхуючись від дослідження складників психічного світу людини, Т. Гоббс розкриває поняття добра і зла через “прості пристрасті”: бажання, любов, огиду, ненависть, радість і горе [1, 16]. У працях Дж. Локка дефініції хорошого і поганого зроблено через викликані ними емоційні відчуття: добре – це те, що усвідомлюється як причина задоволення, погане – те, що усвідомлюється як причина незадоволення чи страждання [1, 18–19]. Каузальний принцип визначення хорошого і поганого, що базується на відношеннях стимулу як певного об'єкта дійсності та викликаній ним реакції, спостерігаємо і в концепції Д. Юма [детально див.: 1, 23–24].

Поняття добра і зла у контексті людських емоцій та відчуттів розглядав український філософ Г. Сковорода. Як відзначає Т. Космеда, добро мислитель трактує через концепт *щастя* (задоволення) – стан незалежності та душевного спокою, подолання пристрастей “злої волі” всередині людини. Для Г. Сковороди щастя – це “веселість”, яка є виявом “здоров'я гармонійної душі” [10, 53]. Натомість поняття поганого мислитель пояснює за допомогою негативних емоційних станів: “докучливої печалі”, муки, “скуки лютої”, страху, сумління, “тоски проклятої” тощо [там само].

У психології зв'язок “емоційні стани – оцінка” розглядають здебільшого у двох планах. Емоції трактують як “продукт суб'єктивної оцінки подразнень, що діють на нервову систему” [7, 64]. Загальноприйнятий у психологічній науці поділ емоційних станів на позитивні й негативні здійснено саме за аксіологічним принципом: позитивні стани передбачають приємні для суб'єкта переживання, негативні – переживання неприємні. Такі підходи засвідчують бінарний характер взаємодії емоційних станів та оцінки: з одного боку, емоції

логічно залежать від оцінки, є її результатом, і саме оцінка вводить в емоцію когнітивний компонент, а з іншого боку, емоційні переживання самі по собі можуть бути об'єктом оцінки.

Взаємодія емоційної сфери зі сферою аксіології виявляється й на мовному рівні, зокрема на рівні семантики емоційно-статальних предикатів. Мета статті – з'ясувати, як саме мова інтерпретує зв'язок „емоційний стан – оцінка”. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати оцінний компонент семантики предикатів емоційного стану та виявити, як співвідноситься семантична структура організованих ними речень і структура оцінки.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що її об'єктом є мовні одиниці, пов'язані з прагматичними та суб'єктно орієнтованими категоріями, які активно вивчають у лінгвістиці в останні десятиліття.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці Н. Арутюнової, О. Вольф, Т. Космеди, присвячені проблемам лінгвоаксіології [1; 2; 3; 10], і студії О. Вольф, А. Залізник, С. Воркачова, Л. Іорданської, предметом яких є мовні описи емоцій [4–6; 8; 9].

На думку дослідників, оцінка за параметром “добре/ погано” складає основу значення емоційно-статальних предикатів [8, 58]. Оскільки переважна більшість ознакових слів із семантикою емоційного стану включає аксіологічний елемент “добре” або “погано”, є всі підстави для того, щоб вважати оцінність специфічною властивістю таких предикатів.

Залежно від знака емоції предикати емоційного стану традиційно ділять на дві групи: ті, що репрезентують позитивні переживання суб'єкта (*радісно, весело, приємно*), і ті, що репрезентують його негативні переживання (*сумно, страшно, тужно*). Однак існує погляд, представлений у працях [4; 8], згідно з яким у межах класу емоційно-статальних предикатів функціонує ще один різновид – предикати, у семантиці яких оцінка відсутня. Вони позначають неспецифічні емоційні стани, що не пов'язані з конкретною оцінкою: хвилювання, спокій, здивування, збудження. На думку О.М. Вольф, аксіологічний компонент відсутній також у семантиці предиката *жаліти*, оскільки відповідний стан “не може розцінюватися сам по собі ні як позитивне (приємне), ні як негативне (неприємне) переживання; суб'єкту, що відчуває цей стан, може бути і добре, і погано” [4, 236].

Наведені міркування потребують уточнень. Відсутність аксіологічного компонента у семантиці названих предикатів не означає повної втрати зв'язку з оцінкою, оскільки на рівні висловлення, яке відображає виникнення емоційного стану, оцінний знак може конкретизуватися, пор.: *Я приємно здивований твоїми успіхами* – йдеться про позитивний стан суб'єкта; *Я неприємно здивований цим твоїм вибриком* – стан розцінюється як негативний. Отже, емоційний стан здивування не має фіксованого знака оцінки об'єкта, а предикати, що його описують, можна кваліфікувати як такі, у семантиці яких оцінка відсутня, пор.: *Остане, аж дивно мені – отак тебе воли слухають* (А. Головка); *Аж чудно стало Грицькові, що то завжди повна хата дітей, а тепер так тихо* (Б. Грінченко) – *дивно, чудно* не означає *добре* або *погано*; у наведених прикладах лише констатується, що суб'єкти відчувають здивування, однак ця констатація не супроводжується оцінкою.

Проте аналогічна характеристика інших неспецифічних предикатів викликає певні застереження. Стан спокою є нормою емоційного стану, що, як і інші нормативні стани, має знак “+” [4, 230]. Тому говорити, що відповідний предикат не пов'язаний із конкретною оцінкою, не можна; *Мені спокійно* мислиться як *Мені добре* і передбачає позитивне, бажане відчуття внутрішньої гармонії, пор.: ... *так гарно на душі: спокій невисловимий* (В. Барка). Пор. також висловлення, у якому стан спокою, коли душа ясна, тобто не затьмарена пристрастями, хвилюваннями, інтерпретовано як норму і водночас як добро для суб'єкта: *Дикі пристрасті щезали з душі, а натомість розливалася в ній така певність і ясність, немов оцей щасливий стан був вічний, незмінний, самотньо нормальний для людського духа* (І. Франко).

Не можна категорично твердити й про відсутність оцінки у семантиці предикатів на позначення жалю. Даючи дефініцію цього стану, і лінгвісти, і філософи послідовно розглядають його як негативне відчуття і прирівнюють до суму, що має аксіологічний знак “–”, пор. вислів Р. Декарта: “Жаль є різновидом печалі, яка... має особливу гіркоту...” [цит. за: 8, 115]. Тлумачачи предикат *відчувати жаль*, Л. Іорданська теж ототожнює жаль із сумом, пор.: “А відчуває жаль до С (з приводу В) = А засмучується через В і це каузується тим, що В є злом для С” [9, 16]. А. Залізник характеризує стан жалю як негативний і зазначає, що частина речень із предикатом *жаліти* може бути перефразована за допомогою виразів *X-а засмучує, X-у неприємно, X-у сумно* [8, 118], у яких виступають предикати негативної оцінки.

Аналіз мовного матеріалу теж схиляє до думки, що предикати на позначення емоційного стану жалю у більшості випадків включають оцінний компонент “–”. Пор.: *І несподівано так стало чогось жаль, такий смуток, така взяла туга, що хотілося сісти у бур'яні, зарюмсати, як дитина* (С. Васильченко) – про сему „негативність” у значенні предиката *жаль* свідчить його використання у контексті інших предикатів, що маніфестують неприємні, важкі переживання суб'єкта; ... *жаль... першої весни, що зникла, ніби птах, Порою ранньою у сивому тумані* (М. Рильський), тобто *Сумно за першою весною*, а отже, *погано*.

Проте сема “негативність” у значенні предикатів групи “жаль” має здатність до нейтралізації. Це спостерігаємо у висловленнях, у яких головним є оцінне судження експерієнсива про певну ситуацію, а оцінка зумовленого нею стану не має суттєвого значення. У таких випадках на перший план виходить раціональний компонент внутрішнього стану: *Мені шкода, що Р означає, насамперед, Я вважаю, що Р – погано, а не Я відчуваю: Р – погано, і тому мені погано*. Так, з висловлення *Мені його шкода* можна зробити висновок, що, на думку автора висловлення, хтось перебуває у несприятливій, важкій ситуації, однак достатніх підстав, щоб стверджувати, що авторові від цього погано, немає. Його стан швидше тяжіє до зони нейтрального, ніж до зони негативного. Пор.: *Йй було жаль молодій мучениці, що зі самої гризоти й тривоги про своє щастя бачила майже що не в кожному якогось ворога* (О. Кобилянська); *Та й шкода сердешної Галі – вона так мучиться, так побивається за ним !..* (Панас Мирний). Метою наведених висловлень є не стільки повідомлення про негативні емоції, скільки констатація того, що певні особи перебувають у становищі, яке є для них злом, і кваліфікація цих осіб як таких, що

заслужують на співчуття. На це вказують негативнооцінні номінації *мучениця, гризота, тривога* у першому і *сердешна, мучиться, побивається* у другому висловленні.

Таким чином, однозначна характеристика зв'язку предикатів групи “жаль” із категорією оцінки викликає труднощі, оскільки ці предикати, за спостереженням А. Залізняка, охоплюють певний діапазон смислів. На одному його кінці знаходиться відповідне переживання: оцінний компонент реалізується тут у варіанті ‘X відчуває: Р погано’. На іншому кінці діапазону знаходиться стан, що орієнтований на аксіологічне судження ‘Р погано’ і не передбачає переживання [8, 117–118]. Таким чином, предикати групи “жаль” позначають внутрішні стани, у структурі яких по-різному співвідносяться емоційний та раціональний компоненти, що зумовлює відмінності у їх взаємодії з оцінкою.

Лінгвістичне дослідження зв'язку “емоція – оцінка” не вичерпується констатацією наявності оцінної семи у значенні емоційно-статальних предикатів та їх класифікацією за аксіологічним знаком. Одним із аспектів цього зв'язку є взаємодія структури оцінки і семантичної структури речень із предикатами емоційного стану.

Як відомо, для оцінки характерна особлива структура, яку можна представити у вигляді модальної рамки з властивими їй обов'язковими та факультативними елементами. Елементами, необхідними для утворення оцінної структури, є: власне оцінка, виражена за допомогою оцінного слова, семи чи конструкції; аксіологічний суб'єкт – особа чи соціум, з погляду яких дається оцінка; аксіологічний об'єкт – особа, предмет, подія чи стан справ, що оцінюються; підстава оцінки (так звана “точка відліку”) – те, з погляду чого здійснюється оцінка [3, 12].

Центральним елементом оцінної структури є об'єкт оцінки. У висловленнях про емоційні стани фігурують два аксіологічні об'єкти: емоційний стан і його причина. Оцінка емоційного стану є первинною.

Оцінка стану може ґрунтуватися на різних підставах. Насамперед, підставою для оцінки є характер відчуттів: приємні переживання мають аксіологічний знак “+”, неприємні – знак “–”. Емоційний стан може оцінюватися й з етичного погляду. Так, наприклад, керуючись характерним для емоційної оцінки принципом “поганим є те, що я відчуваю як погане” [8, 61], заздрість відносять до класу негативних почуттів, які порушують стан внутрішньої рівноваги суб'єкта. На думку соціуму, ця емоція пов'язана з негативним ставленням до особи, яка володіє певними цінностями, може супроводжуватися бажанням зла для неї і спонукати до поганих вчинків. Тобто заздрість не відповідає морально-етичним нормам і тому одержує аксіологічний знак “–” з етичних міркувань.

На відміну від заздрості, “соціальна оцінка жалю менш однозначна і змінюється залежно від ситуації” [4, 236], пор.: *Людині завше приємно, коли її жаліють, хоч і неприємно усвідомлювати це* (Ю. Мушкетик). З одного боку, жаль як чуйне ставлення до чийх-небудь переживань, горя з етичного погляду оцінюється позитивно. З іншого боку, у соціумі побутує думка, що жаль є принизливим для того, кого жаліють, пор.: *Йй було шкода Миколу. Вона відчула, що він розсмиканий, зболений, її серце виповнило жаль, але вона не хотіла виказувати того, боялася образити* (Ю. Мушкетик).

Емоційний стан може бути аксіологічним об'єктом не лише сам по собі (“добре чи погано X-у?”), а й узятий у контексті, у ситуації (“добре чи погано те, що X відчуває певний емоційний стан?”). Дослідники у зв'язку з цим розрізняють два об'єкти оцінки: власне емоційний стан і “стан справ”. Оцінка у першому випадку присутня, якщо предикат має аксіологічне значення, і визначається семантикою предиката, що містить сему “позитивність” або “негативність”. Оцінка стану справ виявляється на рівні конкретного висловлення. Два аксіологічні об'єкти передбачають і два різних суб'єкти оцінки: емоційний стан оцінюють з погляду “загальної думки”, що існує у соціумі (коли весело, спокійно – це добре, коли соромно, нудно, страшно – це погано), стан справ – з погляду мовця, а в художньому творі – з погляду автора чи персонажів [2, 336].

Розглянемо конкретні приклади: 1. *І мені по-нерозумному стало жаль, що вона віддаляється, а не йде мені назустріч* (В. Шевчук) – оцінка “стану справ”, тобто емоційного стану жалю, взятого в контексті, у висловленні має знак “–”: те, що я відчуваю жаль, – нерозумно, а отже, погано. Аксіологічним суб'єктом є суб'єкт емоційного стану, що виносить оцінку з раціональних позицій. 2. – *Мені просто незручно... – Погляньте – йому незручно!* (Ю. Мушкетик) – суб'єкт оцінки, що не збігається з експерієнсивом, оцінює стан іншої особи негативно. Оцінка зі знаком “–” виражена за допомогою лексеми *погляньте*. Автор оцінного судження за допомогою цього виразу ставить під сумнів виправданість або щирість емоцій адресата у ситуації, що склалася. 3. – *Ну, а чого ж ти розквасив губи? – Сумно... – Сумно! Ха-ха-ха! – зареготалися п'яні рештанти. – До мамі схотів? Чуси?* (Б. Грінченко) – сум, що у ціннісній картині світу має знак “–” як неприємний, важкий стан, “незадоволення душі”, одержує негативну оцінку ще й з боку інших осіб. При цьому їх судження орієнтоване на іншу “точку відліку”: те, що суб'єкт сумує, опинившись у скрутному становищі (у в'язниці), вони вважають виявом слабкості, а тому засуджують і висміюють.

Оцінка емоційного стану з погляду його вмотивованості/безпричинності, відповідності/невідповідності певній ситуації тощо не залежить від оцінки стану, взятого поза ситуацією, стану як такого. Тому аксіологічні знаки можуть не збігатися, наприклад: *Я мучусь, а він, бач, сміється, весело йому* (А. Шиян). У наведеному висловленні спостерігається розходження оцінок за знаком: емоційний стан, який маніфестує предикатив *весело*, належить до сфери позитивних емоцій. Проте у контексті страждань мовця (*Я мучусь*) він одержує негативну оцінку. Таким чином, оцінка емоційного стану має знак “+”, оцінка “стану справ” – знак “–”.

Однією з особливостей зв'язку оцінки та емоційного стану є те, що оцінка не поширюється на експерієнсив: “...оцінка стану не характеризує суб'єкт стану ні добре, ні погано, а характеризує як поганий чи добрий сам стан” [2, 335–336]. Експерієнсив перебуває поза сферою дії емоційної оцінки тому, що для нього властива волюва пасивність, а також з огляду на тимчасовість самого стану. Проте, коли аксіологічним об'єктом є ситуація в цілому (“добре чи погано те, що X переживає емоційний стан?”), суб'єкт також потрапляє у фокус оцінки. При цьому його аксіологічна характеристика залежить від оцінки “стану справ”. Пор.: *Ориця – та цілу ніч на печі проплакала з ляку. Дурна, чого страшно: хіба*

воно людське горіло – панське ж! (А. Головка). Експерієнсив одержує оцінку “–” (її виражає предикат *дурна*), оскільки аксіологічний суб’єкт вважає його емоцію немотивованою: подія, коли горить “не панське, а людське” не заслуговує на те, щоб через неї переживати. Див. також схожий приклад, у якому сам експерієнсив негативно оцінює і стан справ, і себе як суб’єкта нетипової реакції: *А ще, мабуть, я дуже нерозумна, бо осені, а мені не сумно* (І. Жиленко).

Оцінка причини емоційного стану є вторинною і залежить від оцінки самого стану. Аксіологічним суб’єктом у цьому випадку є експерієнсив, що оцінює причину, виходячи з того, яку емоцію вона викликає: позитивну чи негативну. Хорошою є ситуація, що каузує позитивний емоційний стан, а поганою – та, що каузує стан негативний.

Це правило діє й у випадках, коли каузувальна ситуація у ціннісній картині світу, спільній для членів соціуму, має протилежний аксіологічний знак. Ситуація, що поза причиново-наслідковим зв’язком оцінюється як негативна, будучи причиною позитивної емоції, з погляду експерієнсива має оцінку “+”, і навпаки. Пор.: *Їздили полювати... І як радісно, що я нічого не вбив!* (О. Вишня). Орієнтована на уявлення соціуму оцінка ситуації *Я нічого не вполював* має знак “–”: для мисливця повертатися з порожніми руками з полювання прикро, досадно, тобто погано. Але оцінка цієї ситуації, зроблена з іншої “точки відліку” іншим аксіологічним суб’єктом (суб’єктом стану), не збігається з оцінкою соціуму. Для експерієнсива ситуація *Я нічого не вполював* з якихось причин виявилася позитивною і викликала не почуття досади, розчарування чи сорому, а радість.

Таким чином, оцінка причини емоційного стану може мати різні “точки відліку” й належати не лише експерієнсивові, а й іншим суб’єктам (“загальній думці”, окремій особі тощо). Маючи різних суб’єктів, аксіологічні судження не завжди збігаються за знаком. При цьому основною є оцінка суб’єкта емоційного стану, яка виноситься не окремо взятій події чи вчинку, а ситуації, розглянутій у контексті її зв’язку з каузованою емоцією.

Нейтральні ситуації, які самі по собі не є об’єктами ціннісних уявлень, потрапивши у клас причин емоційних станів, також отримують аксіологічний знак “+” або “–”, наприклад: *Мені так радісно, коли ти їси!* (В. Підмогильний). Зрештою, на думку дослідників, нейтральними є більшість причин, яких стосується вторинна оцінка у висловленнях про емоційні стани, і вони одержують оцінний знак лише у ситуації “суб’єкт емоційного стану + емоційний стан + причина” [5, 232].

Як уже згадувалося, оцінка емоційного стану виявляється на рівні семантичної структури предиката, до якої входить позитивно- чи негативнооцінна сема. Оцінка причини стану виражається за допомогою предиката, а також може міститися у мовній одиниці на позначення антецедента, наприклад: *Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості* (О. Довженко); *...приємно стає від похвали* (М. Стельмах); *... мені іноді боляче робиться, що я такий неук* (В. Підмогильний); *... дівчині прикро стало від пихуватості його тону* (В. Підмогильний) – оцінку ситуацій-емоціогенів репрезентують і предикати (*скучно, трудно, сумно, боляче, прикро*), і лінгвальні

відповідники антецедентів, що включають аксіологічні номінації *невихованість, похвала, неук, пихуватість*.

З огляду на вторинність оцінки причини емоційного стану, з двох засобів її вираження головним є предикат. Якщо аксіологічні значення, що містяться у предикаті й у виразі з причиновою семантикою, не збігаються, “сильнішим” виявляється саме те значення, яке маніфестує предикат [8, 59]. У таких випадках предикат виступає єдиним репрезентантом оцінки причини емоційного стану, зробленої експерієнсивом, пор.: *Вона закахикала, і Шатталі стало до болю соромно* (оцінка “–”) *за своє здорове* (оцінка “+”) *тіло* (В. Підмогильний); *Я почуваюся... якимось так... що не можу виразити її словами, біля хворих простих, нещасних, згорьованих, мені чомусь соромно перед ними* (оцінка “–”), *що я живу щасливим життям* (оцінка “+”), *що я здоровий* (оцінка “+”) (Ю. Мушкетик).

Зв’язок оцінки й деяких емоційних станів може мати більш складний характер. Наприклад, заздрості властива специфічна суб’єктно-об’єктна розстановка аксіологічних знаків [6, 40; 8, 59]. Так званому “прямому” об’єкту заздрості – благам, якими експерієнсив бажає володіти, – приписують знак “+”, пор.: *І йому стало заздро, і схотілося такої саме гарної світлиці, м’яких подушок, доброї страви з горілкою і червонощокою жінки* (Б. Грінченко) – чуже майно і чужа жінка є бажаними (*йому схотілося*), а отже, хорошими для суб’єкта заздрості. Позитивну оцінку у висловленні експлікують аксіологічні означення, що супроводжують найменування бажаних об’єктів: *гарна світлиця, м’які подушки, добра стравка, червонощока* (тобто здорова, красива) *жінка*. “Непрямої” об’єкт заздрості – той, кому заздрять, актуальний власник бажаних цінностей – навпаки, отримує негативну оцінку [аналіз концепту заздрості див: 6].

Таким чином, ускладнена семантична структура заздрості, що передбачає наявність зведеного об’єкта, зумовлює взаємодію кількох оцінок з різними знаками: емоційної та етичної оцінки самого почуття зі знаком “–”, позитивної оцінки “прямого” об’єкта й негативної оцінки “непрямого” об’єкта заздрості.

Для емоційного стану, позначеного предикатами групи “сором”, також властива складна взаємодія з оцінкою. Оцінка міститься не лише у семантичній структурі ознакових слів цієї групи, а й включається в різні елементи їх актантної структури, утворюючи при цьому складні комбінації [5, 234]. Пор. тлумачення предиката *соромитися*, що належить Л. Іорданській: А соромиться перед Д за В (особи А/С) = А відчуває пасивно-негативний емоційний стан, каузований тим, що: 1) А впевнений в існуванні події В, суб’єкт якої А чи особа С, яку А вважає близькою для себе; 2) А вважає, що В дуже погана; 3) В дуже небажана для А; 4) А небажаний для А через В; 5) А вважає: а) що особи Д (Д може збігатися з А) вважають, що В – дуже погана, і б) що А небажаний для Д через В. Компонент 4 означає, що А неприємний сам собі у зв’язку з В [9, 17–18].

Як видно з наведеної дефініції, в актантній структурі предикатів групи “сором” можуть фігурувати такі оцінки: оцінка емоційного стану (Л. Іорданська визначає його як пасивно-негативний); оцінка причини стану (В) експерієнсивом (особою А) як “дуже поганої” і “дуже небажаної”; негативна оцінка причини з боку соціуму (осіб Д); негативна самооцінка експерієнсива, пов’язана з тим, що він є суб’єктом “поганої”

події, або негативна оцінка експерієнсивом суб'єкта причини стану (особи С, що не збігається з суб'єктом стану); негативна оцінка суб'єкта причини (особи А чи особи С), яка належить соціуму.

Такий розподіл оцінки у структурі предикатів групи "сором" простежується й на рівні конкретних висловлень, що представляють ситуацію виникнення емоційного стану сорому. Пор.: 1. *Йому стало соромно, що так низькопробно, нерозумно нав'язував себе* (Ю. Мушкетик) – у висловленні експлікується бачення причини стану експерієнсивом; саме йому належить негативна оцінка власних дій, виражена за допомогою номінацій з негативним аксіологічним компонентом (*низькопробно, нерозумно, нав'язував*). 2. *Я, дурна, змолола щось, а потім самій стало сором* (С. Васильченко) – експерієнсив, що водночас є суб'єктом каузувальної ситуації, у зв'язку з цією ситуацією виносить собі оцінку зі знаком "-": я "дурна", бо "змолола" щось дурне. 3. *І в голосі егеря з'явився такий мед, така хлопська запобігливість, що Ользі стало до болю соромно за нього, – соромно і тяжко* (О. Гончар) – оцінка причини належить експерієнсиву, який, спостерігаючи за поведінкою іншої особи, кваліфікує її як негідну (пор. вираз *хлопська запобігливість*).

Отже, проведене дослідження свідчить, що емоційно-статальні предикати здебільшого містять у своєму значенні оцінний компонент і вводять його в організовані ними речення. Їх семантична структура взаємодіє зі структурою оцінки: предикат, поєднуючи в собі аксіологічний та дескриптивний смисли, позначає власне оцінку й емоційний стан, що оцінюється з різних позицій і може бути об'єктом не лише емоційної, а й етичної, раціональної та інших оцінок; суб'єкт емоційного стану виступає аксіологічним суб'єктом, якому належить оцінка причини стану і можуть належати інші оцінки; причина, що викликала емоцію, є об'єктом оцінки. Накладаючись на дескриптивний зміст речення, аксіологічна модальна рамка не збігається з його семантичною будовою.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
2. Вольф Е. М. Состояния и признаки. Оценки состояний / Е. М. Вольф // Семантические типы предикатов / [Т. В. Бульгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.]; отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – С. 320–339.
3. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Вольф Елена Михайловна. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
4. Вольф Е. М. Функциональная семантика. Описание эмоциональных состояний: главы из незавершенной книги / Е. М. Вольф // Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – Изд. 2-е, доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 214–246.
5. Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке / Е. М. Вольф // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. – М. : Наука, 1989. – С. 55–75.

6. Воркачев С. Г. Зависть и ревность: к семантическому представлению моральных чувств в естественном языке / С. Г. Воркачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1998. – №3. – С. 39–45.
7. Грот Н. Психология чувствований / Н. Грот // Психология эмоций: тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 64–83.
8. Зализняк Анна А. Исследования по семантике предикатов внутреннего состояния / Анна Зализняк. – Мюнхен: Verlag Otto Sagner, 1992. – 203 с.
9. Иорданская Л. Н. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувства / Л. Н. Иорданская // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М. : Моск. гос. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза, 1970. – Вып. 13. – С. 3–27.
10. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: Формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

The evaluative component of the semantics of predicates of emotional state is analyzed, as well as the descriptive and evaluative structures interaction is characterized.

Key words: predicate of emotional state, evaluation, sentence semantic structure, evaluative structure.

В статті проаналізовано оцінний компонент семантики предикатів емоціонального стану, характеризується взаємодія семантичної структури організованих ими пропозицій з структурою оцінки.

Ключевые слова: предикат эмоционального состояния, оценка, семантическая структура предложения, структура оценки.

УДК 811.161.2'373.611

ББК 81.2 Ук-211

Наталія Пославська

АД'ЕКТИВНИЙ БЛОК СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ДІЕСЛІВ ІЗ СЕМОЮ РУЙНУВАННЯ ОБ'ЄКТА

У статті описано реалізацію дериваційного потенціалу дієсловами із семою руйнування об'єкта в ад'єктивному блоці їхньої типової словотвірної парадигми. Встановлено, що девербативні прикметники є результатом актуалізації субстанційних валентностей твірних на словотвірному рівні у семантичних позиціях "який виконує або може виконувати дію", "на який поширюється дія або який придатний для виконання дії", "який має відношення до дії", "який призначений для виконання дії", "який становить результат дії".

Ключові слова: дієслова деструкції, віддієслівний прикметник, словотвірне значення, словотвірна парадигма, дериваційний потенціал, валентність.

Дослідження дериваційної спроможності різних класів твірних слів, характеристика структури і семантики їхніх словотвірних парадигм – ключове завдання основоцентричного аспекту дериватології, кінцевим результатом якого повинна стати "типологія словотвору з опорою ... на твірну основу, її функціональне навантаження у словотворчих актах", що "забезпечить з'ясування внеску кожного лексико-граматичного класу твірних слів, а в їх межах – дрібніших формально-семантичних груп у формування й структурування словотвірної системи" [7, 105-106]. У зв'язку з цим актуальним є вивчення дериваційного потенціалу дієслів із семою руйнування об'єкта, які позначають деструктивний вплив на предмет, наслідком якого є його пошкодження або знищення (*бити, валити, громити, давити, калічити, карати, катувати, ламати, ліквідувати, нівечити, палити, плюндрувати, псувати, троцити, шматувати* тощо) [див.: 12]. Мета пропонованої розвідки – описати реалізацію словотворчої спроможності дієсловами деструкції в ад'єктивному блоці їхньої типової словотвірної парадигми.

Похідні прикметники репрезентують ознаки, що сформувалися через реляції до предмета, процесу, кількості тощо, та мають "значення відношення до того, на що вказує мотивуюче слово" [8, 9]. Щодо віддієслівних прикметників, то вони утворені за допомогою суфіксів відповідної спеціалізації, є носіями якісної ознаки або фіксують у плані змісту різотипні відношення між об'єктами реальної дійсності [1, 148]. Іншими словами, девербативні ад'єктиви позначають властивості учасників маніфестованої дієсловом ситуації. Загальне словотвірне значення, властиве їм, автори "Російської граматики – 80" визначили як "який характеризується відношенням до дії, названої мотивуючим словом" [див.: 13, 291-299].

До конститuentів ад'єктивного блоку типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування об'єкта зараховуємо також дієприкметники.

У лінгвістиці відсутній однозначний погляд на статус дієприкметника у системі лексико-граматичних розрядів. "Мабуть, немає іншого класу слів, за винятком займенника і числівника, який би зазнав таких різних кваліфікацій, оцінок і в українському, і в російському мовознавстві донедавна наукового й наукового періодів, як дієприкметник" [5, 12]. Це зумовлено акумульованістю

в ньому частиномовних характеристик двоїстої природи. "Походження й творення від дієслова, з одного боку, структурні особливості й парадигма прикметника, з другого, зумовлюють двоплановість ознак дієприкметника як лексичної й граматичної одиниці та широту функціонування – від предикативних форм з виразною дієслівністю (боєць був *поранений* осколком) до атрибутивних (*поранені* бійці тихо стогнали) і субстантивних (*поранених* евакуювали в тил)" [6, 158]. У зв'язку з цим у граматиці сформувалося три інтерпретації дієприкметника: 1) як форми дієслова (О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, Р. І. Аванесов, В. М. Сидоров, П. С. Кузнецов, О. М. Гвоздев, В. С. Льїн, М. А. Жовтобрюх, С. П. Бевзенко та ін.); 2) як віддієслівний прикметник (Ф. І. Буслаєв, М. П. Некрасов, Л. А. Булаховський, В. О. Трофимов, Є. Тимченко, І. К. Кучеренко, О. М. Кузьмич та ін.); 3) як мішане самостійне утворення, що займає проміжне місце між дієсловом і прикметником і поєднує ознаки обох частин мови (О. М. Пешковський, С. І. Абакумов, В. В. Виноградов, Г. М. Гнатюк) [див.: 11, 55-57; 5, 13-16; 4, 146].

Традиційним і домінуючим, відбитим у граматиках і підручниках, є погляд на дієприкметник як на форму дієслова, і відповідно, процес його формування кваліфікують як результат словозміни, а не словотворення. Однак більш цілісним і аргументованим видається визначення дієприкметника як віддієслівного прикметника. "Семантика (узагальнене лексичне значення) дієприкметника – не дієслівна, тобто він не є виразником дії, а віддієслівна, тобто лише мотивована дієсловом; дієприкметник виражає ознаку за дією, тобто відносну ознаку. А це виводить дієприкметники до складу відносних прикметників. ... [д]ієприкметник має прикметникову семантичну основу – ознаковість" [11, 58]. Окрім того, прикметникове функціонування дієприкметника виразно простежується за аналізу співвідношення в його змістовій конфігурації дієслівних і прикметникових морфологічних категорій. Так, у дієприкметнику відображені прикметникові категорії роду, числа і відмінка, на відміну від яких визначальні дієслівні категорії – час, спосіб, а також особа – у його морфологічній структурі інвельовані. Щоправда, збережена категорія виду, яка у плані дієслівності не репрезентована, бо транспонується від вербатива в усі похідні від нього частини мови [4, 148-149; 10, 10; 5, 9]. Отже, нейтралізація у дієприкметниках ключових дієслівних граматичних категорій не дає підстав зарахувати їх до класу вербативів. Висхідна активність у дієприкметниках прикметникових ознак, зокрема визначальних словозмінних категорій роду, числа й відмінка, вказує на них як на розряд віддієслівних прикметників у континуумі ад'єктивів [4, 149-150]. Дієприкметники є виразниками віддієслівної відносної ознаки предмета, вони "займають місце в складі прикметників подібне до того, яке займають віддієслівні іменники в складі іменника як частини мови" [11, 60]. З огляду на відзначене, ми розглядаємо дієприкметники, мотивовані вербативами поля деструкції, як похідні ад'єктивного блоку.

Віддієслівні прикметники відзначаються неоднорідністю, "відображаючи неоднаковий вияв семантичного віддалення від вихідного дієслова" [4, 146]. Найтісніше пов'язані з базовими одиницями дієприкметники. Вони зберігають актантну рамку твірних і становлять собою результат "реалізації транспозиції дієслова в синтаксичний і морфологічний

прикметник” [10, 10], тобто дієприкметник є віддієслівним транспозиційним прикметником. Зміст інших девербативних ад’єктивів характеризується більшим ступенем семантичного зрушення щодо їх твірних. Міркування науковців щодо градації у їх значенні прикметникових ознак неоднакові. Так, І. С. Улуханов вважає, що відношення дієслово → прикметник можуть бути лише мутаційними [15, 153], сфера мутаційних значень поширюється на всі мотивовані віддієслівні прикметники [15, 174]. За спостереженнями І. Р. Вихованця, вищим входженням до прикметникового класу позначені віддієслівні прикметники з суфіксами -альн-, -ильн-, оскільки вони “згортають передбачувані вихідним дієсловом валентні іменникові позиції” [3, 161]. А. О. Уфимцева кваліфікує відносні девербативні прикметники як наслідок транспозиційних перетворень бази: “Відносні прикметники отримують лексичне значення твірної основи і ... називаються синтаксичними дериватами” [16, 201]. Таким чином, віддієслівні прикметники представляють неоднакову семантичну базу і морфологічне наповнення [1, 148], у них “можна помітити різні семантичні нашарування й видозміни” [4, 146], а отже, неоднакове набуття ад’єктивних компонентів.

Прикметники, мотивовані дієсловами із семою руйнування об’єкта, становлять результат дериваційної актуалізації субстанційних валентностей (суб’єктної, об’єктної, результативної, інструментальної) базових одиниць у таких семантичних позиціях: “який виконує або може виконувати дію”, “на який поширюється дія або який придатний для виконання дії”, “який має відношення до дії”, “який призначений для виконання дії”, “який становить результат дії”.

Облігаторні лівобічні суб’єктні актанти деструктивів об’єктивують деривати зі словотвірним значенням “**який виконує або може виконувати дію**”. Похідні окресленої семантичної позиції позначають “ознаки предмета за характером зовнішньої дії” [1, 149], тобто маніфестують здатність суб’єкта здійснювати руйнівний вплив. Вони зафіксовані від 27 (5, 1 %) дієслів, пор.: *дряпливий, дряпучий; жалкий; знищувальний; каральний; кусливий; нищівний; палкий, палючий; різальний; розтворювальний; руйнівний, руйнувальний, руйнуючий; спустошливий; убиваючий (вбиваючий), убивчий* тощо.

Малопродуктивність конститuentів поля деструкції у породженні вторинних прикметників зі словотвірним значенням “який виконує або може виконувати дію” пояснюється тим, “що характер позначуваних ними конкретно-фізичних дій найменшою мірою пов’язаний з якісною характеристикою діяча” [14, 137].

Правобічна облігаторна субстанційна валентність деструктивів знаходить дериваційну реалізацію у вторинних прикметниках зі словотвірним значенням “**на який поширюється дія або який придатний для виконання дії**”. Похідні окресленої семантичної позиції вказують на ознаку предмета за дією. Вони зафіксовані від 35 (6, 67 %) дієслів, наприклад: *гнучкий; ламкий; мордований; морений; мучений; роздрібнюваний; розрізуваний; розстрілюваний; рубаний; спалюваний; спустошуваний; толочений; трошений* тощо.

Об’єктна валентність вербативів деструкції також дериваційно реалізується у вторинних ад’єктивах зі словотвірним значенням “**який має відношення до дії**”, що позначають різноманітні процеси, під час яких предмет зазнає пошкоджень, руйнується його структурна цілісність,

наприклад: *випилювальний* “Стос. до випилювання” (Випилювальні роботи), *свердильний* “Стос. до свердління” (Свердильні роботи), *межувальний* “Стос. до межування”. Похідних вказаної семантичної позиції зафіксовано небагато, зокрема від 5 дієслів: *випилювальний; межувальний; розмежувальний; розподільний; свердильний*.

Інструментальні актанти досліджуваних базем словотворчо актуалізуються у вторинних прикметниках зі словотвірним значенням “**який призначений для виконання дії**”, що виявляється у здатності дериватів на синтагматичному рівні корелювати із субстантивами на позначення знарядь дії (рідше матеріалу), пор.: *Довбальні* верстати застосовуються для стругання канавок, зубців шестерень та інших робіт (З підручника); З ранку до пізнього вечора не вщухали тут [на подвір’ї] дружний стукіт сокир та скрипіння великих *пиляльних* приладів (Кротевич Є. М.). Похідні названої семантичної позиції “належать до розряду відносних прикметників, що становлять стислі, сконденсовані одиниці, сформовані на основі конструкцій з відношенням мети, напр.: *різальний* апарат, *випилювальна* піч, *розпилювальні* сушiltки” [1, 149]. За словами Н. М. Хачатурян, словотвірна дефініція відносного ад’єктива має структуру складнопідрядного речення, підрядна частина якого співвідноситься з одним словом – іменником – і служить розчленованим описом ознаки цього субстантива, зумовленої зв’язком із дією [17, 64], пор.: *пробивальний* інструмент ← інструмент, яким пробивають, *відрізні* різці ← різці, якими відрізають. Таким чином, вторинні прикметники із словотвірним значенням “який призначений для виконання дії” з’являються в результаті дериваційної редукції окресленого типу складнопідрядних синтаксичних одиниць або, як зазначають О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, – внаслідок перетворення вихідних дієслів, які “зазнають двоетапної категоріальної трансформації при тотожності змісту, напр.: *сушильна* шафа ← шафа для сушіння ← шафа, призначена для сушіння” [1, 150]. Девербативні ад’єктиви зі словотвірним значенням “який призначений для виконання дії” зафіксовані від 51 дієслова, пор.: *биткий; бомбардувальний; бурильний; віддільний; відрізний* (техн.); *довбальний; дробильний* (спец.); *караючий; карбувальний; колючий; копальний; обрізувальний* (техн.), *обрізний* (техн.); *пиляльний; підричний; подрібнювальний; пробивний, пробивальний; ріжучий, різальний, різучий* (розм.); *роздільний; роздрібнювальний* (спец.); *роз’єднувальний; розподільний, розподільчий* (рідко); *розривний; розрізувальний, розрізний; сікучий; скіпальний; стригальний; стругальний; шаткувальний* тощо.

Найбільшу продуктивність конститuentи поля деструкції виявили у породженні вторинних прикметників зі словотвірним значенням “**який становить результат дії**”. Так, із 522 твірних 296 (56, 4 %) мотивували похідні названої семантичної позиції. Така висока словотворча активність детермінована домінуванням у змістовій конфігурації досліджуваних базем результативного мікрокомпонента, спрямованістю маніфестованої вихідними дієсловами ситуації на пошкодження, псування, знищення предмета – з одного боку. З іншого – “відповідною кількістю об’єктів позамовної дійсності” [2, 133], на які може поширюватися руйнівний вплив, при цьому “дія “означає” предмет, тобто особливості або властивості дії, спрямованої на предмет, стають ознакою предмета” [2, 134], наприклад: “Вулиці села вже обсаджено молодими деревами, та якими! Війна пощезла з її руйнаціями і *тількиними* садами (Ю. Яновський)”; – “Дівчинонько-рибчинонько!...Ой, дай

жупан *шматований*, Що турками шанований (Я. Щоголев); Навряд хто з них [робітників] думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землею винограднику, про хазяїна *знищеного саду*" (М. Коцюбинський).

Серед дериватів окресленої семантичної позиції більшу частину становлять пасивні дієприкметники, що зумовлено специфікою таких одиниць, "основним значенням яких є актуалізація результату певної дії" [9, 33], вони "несуть ознаку, одержану предметом внаслідок дії іншого предмета" [5, 45], пор.: *битий; бритий; вдавлений (удавлений); викривлений; виламаний; висаджений; висічений; витравлений; відділений; відколений, відколотий; відламаний; відокремлений; відрізаний; відрубаний; відсічений; відтятий; відщеплений; гнутий; деформований; диференційований; ділений; драний; дроблений; забитий; замордований; заморожений; замучений; занепачений; засічений; зігнутий, зогнутий (рідко), зігнений; знищений; знятий; знесений; зрізаний; зрубаний, зрублений (рідко); калічений; караний; карбований; катований; колотий, колений; кошений; краєний; кришений; кросний; ламаний; ліквідований; ломлений (розм.); лущований (розм.); мордований; морений; мучений; обвалений; обезглавлений (книжн.); обезголовлений; обпалений; обпарений; обпечений; палений; печений; плюндрований; плющений; пошкоджений; прибитий; провалений; продавлений; продірявлений; проколений, проколотий, проломлений; прорваний; просвердлений; протяганий; ранений; рваний; різаний; розбитий; розвалений; роздавлений; роздубаний; роздрібнений; розколотий, розколений; розламаний; розстріляний; рубаний; рубцьований; скасований; спалений; спустошений; страчений; толочений; топлений; травмований; трушений; трощений; убитий (вбитий); чавлений; четвертований; шматований, шрамований (розм.) тощо.*

Таким чином, дієслова із семою руйнування об'єкта активно мотивують прикметники, які є результатом дериваційної актуалізації субстанційних валентностей твірних (суб'єктної, об'єктної, результативної, інструментальної), при цьому більшість похідних – дієприкметники, що позначають ознаку, одержану предметом внаслідок деструктивного впливу на нього, тобто реалізують сему результату дії.

Література

1. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / Безпояско О. К., Городенська К. Г. – К. : Наукова думка, 1987. – 212 с.
2. Безпояско О. К. Граматика української мови : морфологія / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
5. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в українській мові / Гнатюк Г. М. – К. : Наукова думка, 1982. – 248 с.
6. Гнатюк Г. М. Явища граматичної й семантичної співвіднесеності у системі форм дієприкметника української літературної мови / Гнатюк Г.

- М. // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 158–190.
7. Грещук В. В. Твірна основа як типологізувальний чинник у словотворі // Грещук В. В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 103–111.
 8. Ермакова О. П. Лексическое значение производных слов в русском языке / О. П. Ермакова. – М. : Русский язык, 1984. – 152 с.
 9. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / Загнітко А. П. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.
 10. Кузьмич О. М. Віддієслівні утворення в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. М. Кузьмич – К., 1996. – 16 с.
 11. Кучеренко І. К. Семантична основа ад'єктивних слів / І. К. Кучеренко // Українське мовознавство. – К. : Вища школа, 1987. – Вип. 14. – С. 55–60.
 12. Пославська Н. М. Дієслова із семою руйнування об'єкта як база продукування похідних / Наталія Пославська // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Випуск XV-XVIII. – С. 265–270.
 13. Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.
 14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.
 15. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / И. С. Улуханов. – М. : ИРЯ РАН, 1996. – 221 с.
 16. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 272 с.
 17. Хачатурян Н. М. Про роль словотворчого форманта в семантичній структурі похідного прикметника / Н. М. Хачатурян // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 63–66.

In the article the adjectives block of typical word-formation paradigm of verbs is analyzed from seme destruction of object. Established, that deverbative adjectives is the result of derivational substantial valencies generators in semantic position "that performs or may perform the action", "on that subject or suitable to perform the action", "which is related to action", "designed to perform the action", "which is result of".

Key words: *verbs of destruction, deverbative adjective, world-building meaning, world-building paradigm, derivative potential, valency.*

В статті описано реалізацію дериваційного потенціала глаголами з семою руйнування об'єкта в ад'єктивному блоці їх типової словообразовательної парадигми. Установлено, що девербативні прикметники являються результатом актуалізації субстанціональних валентностей мотивуючих слів на словообразовательному рівні в семантичних позиціях "який виконує або може виконати дію", "на якому розпространяється дія або який придаток для виконання дії", "який має відношення до дії", "який призначений для виконання дії", "який виконує результат дії".

Ключевые слова: *глаголы деструкции, отглагольное прилагательное, словообразовательное значение, словообразовательная парадигма, деривационный потенциал, валентность.*

УДК 81'37
ББК 81.032

Ярина Битківська

ГРАМАТИЧНЕ ЗАСВОЄННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В ІМЕННИКОВІЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Об'єктом статті є аналіз поведінки англійців-іменників у граматичній системі української мови, зокрема їх адаптація до граматичних норм мови-реципієнта, певні особливості узгодження запозичень із успадкованими словами, а також характер впливу чужомовних елементів на мікроструктуру мови-одержувача.

Ключові слова: безпосередній англійзм, опосередкований англійзм, афікс, граматична категорія, граматичне значення, плеоназм, препозитивне означення.

При контактуванні мов граматична система, на противагу лексичній, є більш стійкою. Причину цього варто бачити у внутрішніх законах мови загалом, які збалансовують антинорму між лексикою і граматику, формуючи полярні тенденції, що "виявляються в утворенні і функціонуванні нових лексичних одиниць за традиційно існуючими граматичними моделями і у виникненні нових граматичних елементів на базі лексики" [8, 111]. Непроникливість граматичної системи пояснюється ще й тим, що безпосередньо суспільною потребою, яка зумовлює запозичення, є потреба поповнення саме лексичного складу мови-реципієнта [3, 87]. В умовах контактування англійської та української мови стійкість граматичної системи мови-реципієнта зумовлена ще й відмінністю будов контактних мов, у яких аналогічні граматичні значення виражаються різними формальними способами. Зокрема, в англійській мові вираження граматичного значення здійснюється зовнішніми засобами, тоді як в українській мові зміни граматичного значення відбуваються в межах самого слова [4, 44; 7, 63].

Однак належність до однієї індоєвропейської сім'ї визначає і спільні риси будови, зокрема збіг морфологічних класів слів – частин мови як за лінгвальним характером, так і за функціями. Окрім того, навала англійських запозичень практично в усіх сферах мовної комунікації та значний вплив глобалізаційних процесів на мовну свідомість носіїв української мови все ж спонукає науковців всесторонньо і детальніше вивчити взаємовплив контактних мов. Зокрема, на нашу думку, глибшого аналізу вимагає характер змін у мікроструктурах мови-одержувача, зумовлених входженням і функціонуванням елементів відмінної граматичної мовної системи. Таким чином, ми проаналізуємо іменники як найбільш поширену групу слів, що запозичуються з англійської мови в українську. Зазначимо, що пласт лексем англійського походження у лексичному складі сучасної української мови поділяємо на дві основні групи: 1) власне англійзми, або безпосередні англійзми, – запозичені шляхом транскрипції чи транслітерації англійські лексеми, які пристосувалися до граматичних норм української мови і набули відповідно до свого звукового складу, зокрема кінцевих фонем, необхідних граматичних категорій, та 2) опосередковані англійзми – англійські лексеми, які на ґрунті мови-реципієнта набули нових словотворчих і формотворчих

питомих формантів. Своєю чергою опосередковані англійзми (ОА) поділяються на два підвиди: а) деривати на базі власне англійзмів (ОАД) та б) деривати, коренями яких є транскрибовані чи транслітеровані англійські лексеми, які самостійно не функціонують як запозичення у сучасній українській мові.

Нові лексеми гармонійно входять до відмінкових парадигм української мови. Безпосередні англійзми, не змінені питомими афіксами і з кінцевою голосною фонемою відмінюються за так званою нульовою відміною, виконуючи всі відмінкові формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції [1, 111]. Напр.: *Я собі це так бачу, що, скажімо, святе письмо це книга книг, так? А цивілізація майбутнього буде жити за допомогою якого-небудь **dividi dividi** (С. Жадан, Гімн демократичної молоді); **Змагання сноубордистів і лижників з фрирайду, фристайлу, беккантрі, джиббінгу, показові стрибки з трамплінів івано-франківської команди з маунтінбайкінгу** (КТВ № 2, 2006); **Єдиний плюс – від амо відмазався** (ССУС). У поданих прикладах англійзми *беккантрі* та *амо* вжиті у родовому відмінку однини. Цього ж відмінкового значення набуває англійзм *dividi*, застосований двічі у словосполученні, де перший компонент зберігає форму однини, а другий використовується у формі множини, які у цій лексемі є омонімічними*.*

Зафіксовано також нетиповий випадок вираження відмінкового значення. Зокрема, у лексемі *мані* 'гроші' за правилами відмінкової системи української мови відмінкове значення виражається синтаксично, за допомогою узгоджуваних слів [1, 42; 2, 76]. Однак у висловлюванні *Джазмани цих манів не мають, за лаве – не до них* об'єктне значення лексеми *мані* виражене відмінковим закінченням *-ів*, властивим родовому відмінку множини іменників чоловічого роду II відміни. Остання голосна неподільної основи англійзму була сприйнята як показник значення множини за аналогією з українським еквівалентом *гроші*. Безперечно, поява такої словоформи є результатом мовної гри, іронії, властивої розмовному мовленню.

Англійзми із кінцевою приголосною набувають категорійної відмінкової ознаки за аналогією із питомими лексемами. Напр.: *Є один універсальний подарунок, який підійде як чоловікові або бой-френду, так і колезі по роботі, - сорочка* (ВЗ, 15 грудня 2005); *Невгамовний Оззі Осборн днями повідомив, що один з дисків його бокс-сета ...буде виданий окремим релізом влітку поточного року* (www.entertv.com.ua). Однак трапляються випадки, коли англійзми із кінцевими приголосними відмінюються за нульовою відміною: *Американка Крістін Пазик... "атакувала" приватне життя нашого форварда і стала його офіційною "гьорл-френд"* (ССУС); *Йди в бік тієї вумен* (ССУС).

Категорія числа у контактних мовах збігається – в обох системах існує протиставлення "одиничність/множинність", яке в кожній мові представлене власними формально-граматичними і семантико-граматичними показниками. Англійські запозичення, що позначають дискретні предмети, семантику кількості у мови-реципієнті виражають за допомогою питомих граматичних флексій: *...але коли вона незабаром*

* Слова, що належать до іменникової нульової відміни, морфологічно розподіляються на сім відмінкових омонімічних форм з нульовою флексією [1, 111].

загримотіла з ванної, вочевидь, послизнувшись і рукою збиваючи туалетну папірку разом з усіма *афтершейвами*, шампунями, деодорантами та іншими такими предметами... (Ю. Андрухович, Дванадцять обручів); Варто назвати дві найбільші корпорації, що виробляють окуляри під *брендами* відомих торгових марок (Єва № 41, 2001).

Опосередковані англізми самі по собі є результатом гармонійного укорінення запозичень у нову граматичну систему, коли формотворчі флексії напластовуються на словотворчі: *Обласна комісія у справах боротьби з корупцією розіслала депутатам есемески зі щорічним звітом про виконувану роботу* (Із усної творчості).

Засвідчені також лексеми, які набули форми зі значенням реальної множинності предметів. Внаслідок метонічного перенесення і властивого для сленгу зовнішнього оформлення, назви торговельних марок *Grinders* і *Adidas* трансформувалися у сленгізми *гріни*, *гріндери*, *ади*, *адіки* (ССУС). Позаяк ці лексеми називають взуття відповідних фірм, у їх формах відбивається значення реальної множинності предметів [1, 95].

Англійські іменники *socks* (шкарпетки), *children* (діти), *drugs* (наркотики) запозичались у формі множини*, яка проте сприймається як корінь слова. Тому множину перейнятих англізмів творять українські формотворчі закінчення: *сокс* – *сокси*, *чїлдрен* – *чїлдрени*, *драгс* – *драгси*. Порівн.: *Скільки у тебе чїлдренів?* (ССУС). Одночасне вживання іншомовних і питомих показників, або ж плеоназм граматичних формантів, за спостереженням науковців, часто стосується категорії числа, оскільки “формант множини іменників у багатьох мовах є більш конкретним і дещо слабше зв’язаним показником, тому він частіше переходить з однієї мови в іншу” [3, 89].

В окремих запозиченнях кінцева приголосна англізму, наприклад, *celebritic* (англ. *celebrity* – знаменитість, *celebrities* – знаменитості) все ж сприйнялась як показник множинності, про що свідчить контекстуальне оточення: *У нас у залі переважно сидять друзі й нечисленні клієнти дизайнерів, люди, запрошені спонсорами, друзі друзів, запрошені запрошених... Ну і звісно ж, так звані *селебріті** (ДТ №40, 2006).

Кінцева голосна англізму *евросіті* визначила належність запозичення до іменників нульової відміни. Відтак семантика множинності виражається аналітично: *Як це не схоже на добре провітрювану, стерильну й ретельну, бездоганно опалювану, але в той же час позбавлену справжнього людського тепла атмосферу наших стрімких *евросіті* з її поверховим ковзанням усмішок і штучною тишею, порушуваною зрідка лише клацанням запальничок чи шелестінням станіолою!* (Ю. Андрухович, Дванадцять обручів).

Категорія роду в англійській мові відсутня [7, 72; 5, 268]. Родовими показниками виступають особові займенники (лише в деяких іменниках збереглися давні суфікси, що маркують належність до певної статі). Натомість в українській мові ця категорія відіграє важливу роль в узгодженні іменника з іншими словами у реченні. Тому всі іменники, які запозичуються з англійської мови в українську, переосмислюються і одержують ознаки певного граматичного роду залежно від звукового

* В англійській мові форма множини іменників твориться за допомогою флексій *-s*, *-es*. Лексема *children* (діти) є історичною словоформою множини іменника *child* (дитина).

складу слова. Переважна більшість англізмів-іменників закінчується твердим приголосним, що зумовлює усвідомлення їх як іменників чоловічого роду [3, 48]: *легалайз*, *ленд-арт*, *мейкап*, *кріейтор*, *імідж*, *індастріал*, *істеблішмент*, *спіч*, *драйв*, *аск* тощо. Їх родову належність підтверджують синтаксичні засоби – узгоджені або координовані слова: *-Що буде, Мойсею, - смиренно спитав Кандидат, - що буде з моїм іміджем, що буде з перемогою, кому потрібен кандидат з гіпсовою ногою?* (В. Кожелянко, Лженострадамус); *Ленд-арт зародився... в Сполучених Штатах Америки в 50-х роках минулого століття, в час розквіту постмодернізму* (Пластилін, липень-серпень, 2006).

В англізмах-дериватах роль вираження родового значення беруть на себе суфікси. Так, аугментативні суфікси *-ак* та *-уж* визначають сему “чоловічий рід” сленгізмам *попсяк*, *дівідюк*: *Разом з “Людною, котра мовчить” та “Мертвими доньками”, “Викорінювач” має скласти трилогію “Про зустріч людини з незрозумілим”, яка згодом планується до виходу одним дівідюком* (Пластилін №1, 2007); *...попсяк таки справді пристойно хороший* (Пластилін, травень-червень, 2006). Грамему жіночого роду репрезентують суфікси *-ух(а)*, *-к(а)*, *-ульк(а)*, *-истик(а)*: *крейзуха*, *тішотка*, *графітюлька*, *піаристика*: *Підмінюючи критику піаристикою, вона вірить, що проводить безпомилкову переоцінку цінностей на всі віки (ЛСІ); ...дорога забита автомобілями, автобусами – і все з прапорами, і все – на Чортоніль, якась крейзуха...* (Ю. Андрухович, Рекреація). Показником середнього роду виступають суфікси *-анн(я)*, *-ств(о)*: *брендування*, *кардерство*. Напр.: *Замість більш повного та якісного задоволення потреб у товарах і послугах відбувається нав’язування наявних із допомогою інтенсивного “брендування”* (ДТ № 16, 2004); *кримінальна справа міжнародної злочинної організації шахраїв із підробки пластикових платіжних карток ...викликала цілком природний інтерес широкої громадськості до цього виду злочинів, який мовою спеціалістів називається *кардерством** (ДТ № 12, 2006)

Сленгове слово *лапа* – це наслідок переосмислення англійського іменника *laptop* та англізму *лептоп*, які позначають портативний комп’ютер. На відміну від українського омоніма *лапа* з граматичним значенням жіночого роду, вказаний англізм переймає значення чоловічого роду від мотивувального *лептоп*, де кінцевий приголосний основи і зумовив таке родове значення.

Родова диференціація англізмів-іменників нульової відміни відбувається на ґрунті протиставлення за ознакою статі. У англійському іменникові *woman* (жінка) сема “жінка” є домінантною, що спричиняє засвоєння англізму *вумен* як іменника жіночого роду попри його звукову форму. Оскільки цей англізм утвердився як іменник нульової відміни, вказівка на рід досягається за допомогою синтаксичних засобів: *Йди в бік тієї вумен* (ССУС).

Чинником усталення певного граматичного роду за англізмами-назвами неістот виступають лексико-семантичні зв’язки [1, 92]. Сема роду визначається родовою належністю питомого еквівалента англізму. Так, англізм *лав-сторі* (*love-story*) набув значення жіночого роду через свій відповідник – словосполучення *любовна історія*, а саме через його опорний компонент *історія*: *Лав-сторі подана в нескінченних проходах,*

проїздах під музику політично витриманого «Океану Ельзи» і в спільному проживанні «на барикадах» (ДТ № 10, 2006).

Однак деякі англізми мають варіанти еквівалентів у мові-реципієнті, що може відбитися на виборі родових сем. Наприклад, англійський іменник *community* можна перекласти як *громада*, *община*, *співтовариство*, *об'єднання*, що детермінує можливість вживання англізму *ком'юніті* як у середньому, так і в жіночому роді: *Вечірка від нового індустріального ком'юніті Reprocycle Project* (www.blackhole.com.ua); *Такі події, певна річ, впливають на сприйняття гомосексуальної ком'юніті* (ДТ № 3, 2005).

Подібне явище спостерігаємо і на прикладі англізму *пати*. Одна з семем його полісемантичного етимону *party* перекладається як *прийом гостей*, *вечір*, *вечірка*, *пікнік*. Ми зафіксували контекст, у якому увиразнюється сема жіночого роду англізму *пати* за аналогією із відповідником *вечірка*: *Чергова всеукраїнська готик-пати під назвою Tridens: power of trinity відбудеться 21 квітня ... (www.blackhole.com.ua); ...а на нашу пати ще хочеш? (www.blackhole.com.ua)*. У розмовному мовленні трапляється також використання цього англізму як іменника середнього роду, утвореного, очевидно, при зіставленні семантичного навантаження із питомою лексемою *свято*. Порівн.: *драйвове пати*, *веселе пати*, *апельсинове пати* тощо.

Полісемантичний англійський іменник *fantasy* набув значення жанрового різновиду фантастики, у якому використовуються мотиви чарівництва, магії, гротескні образи тощо [MWCD]. В енциклопедичній статті Літературознавчого словника-довідника читаємо: *Існує кілька різновидів фентезі: героїчне, мрія та чарівництво, наукове. В. Єшкілев додає це філософське і політичне. Як бачимо, синтаксичними засобами увиразнюється сема середнього роду. Однак через кілька рядків натрапляємо на контекст, де виявляється сема жіночого роду: Західноєвропейське літературознавство, яке почало вивчати цей жанровий різновид у 70-ті рр.ХХ ст., віднаходить, крім героїчної, ще кілька його варіантів: висока фентезі (...), низька фентезі (...), а також готична (...), християнська (...), окультна (...). Знаходимо використання терміна із семою чоловічого роду.: Фентезі захопив чимало світових літератур, став характерним для творчості ... (перелік прізвищ) [6, 693-695]. Таке варіювання граматичних ознак роду свідчить про початковий етап входження англійського запозичення у систему сучасної української мови.*

Англійській мові властива субстантивна структура словосполучень, тобто будь-який іменник може вільно вживатися як означення іншого іменника в препозитивній позиції («*show-room*» – дослівно ‘видовище-кімната’). При адаптації українською мовою словосполучення втрачає свою внутрішню форму, функціонуючи в мові-реципієнті як іменник. Граматичні значення таких англізмів залежать від їх фіналей, які в переважній кількості англізмів співвідносні з кінцевими фонемосполучками іменників чоловічого роду II відміни. Напр.: *Останній виступ відбудеться 6 жовтня у київському арт-набі “Dockers ABC”* (Експрес № 34, 2006); *...у пенсійний вік входить не дуже численне покоління війни та голодомору 1947 р., а у працездатний вік генерація останнього бєбі-буму 1983 – 1987 рр.* (ДТ № 27, 2002).

Складні англізми-іменники, що закінчуються на голосну фонему -і, належать, як і решта подібних англізмів, до іменників нульової відміни. Граматичне значення таких запозичень виражається синтаксичними засобами: *Уперше в Західній Україні відбувся міжнародний турнір з алтимат-фрізбі (командна гра з 10 чол по 5 в команді, гравця якої перекидають між собою тарілку, намагаючись не випустити її і пройти до гольової зони (Експрес № 59, 2005). На наступному поромі до Швеції запам'яталися бутерброди з криветками і скандинавськими аборигенами, які ломилися у «д'юті-фрі» за упаковками і навіть ящиками пива* (ДТ №32, 2006).

Однак не у всіх випадках співвіднесеність фіналей достатня для родової ідентифікації. Так, приголосний запозичення, який здебільшого сприяє усвідомленню лексеми як іменника чоловічого роду із відповідною відмінковою парадигмою, у поданому контексті не зумовив відмінкових змін: *Знаю, боязко відповів Іван – у нас семінар був по піблік рілейшонз, от, і там ойкумена тожже...* (С. Жадан, Гімн демократичної молоді).

Проявляється певна тенденція вживання запозичених англізмів-іменників у функції препозитивного означення у складі субстантивних словосполучень, зумовлена впливом відповідної поширеної в англійській мові структури. Означуваний іменник – зазвичай, питоме слово – є відмінюваною частиною словосполучення. Іншомовний іменник-означення свою єдину граматичну сему ознаки виражає аналітично. Напр.: *Чи означає це, що кожен український користувач Інтернету зі спам-проблемами може звернутись по допомогу до міліції?* (Експрес № 22, 2006); *І від нових обіцянок...просто подих перехоплює, оскільки топ-чиновники, здається, вирішили позмагатися в зухвалості своїх планів...* (ДТ № 29, 2005).

Англізм *нон-стоп* (*non-stop* – *досл.* без перерви) використовується у функції як препозитивного, так і постпозитивного означення, залишаючись невідмінюваним: *У режимі нон-стоп працювала і побутова, і професійна техніка* (ДТ № 1, 2005). *На екранах київського Будинку кіно нещодавно бурхливо стартував традиційний нон-стоп міжнародний кінофестиваль “на виплат” — показ національної кінопродукції різних країн, представлених в Україні на дипломатичному рівні* (ДТ № 41, 2000).

У функції препозитивного означення можуть уживатися англійські іменники із оригінальною графікою, означуючи питомі лексеми: *Інтернет як спосіб бути «on line свідком» найактуальніших подій* (Іздрік, Флешка).

Граматичну сему “ознака” містить запозичений іменник як частина складного іменника *шопінго-терапія*, виражену за допомогою інтерфікса -о-, на відміну від поширеного виду складних іменників, мотивованих сполученням двох іменників із сурядним зв'язком, в наведеному композиті простежується підрядний зв'язок основ. Порівн.: *Шопінго-терапія дуже ефективно лікує від різних душевних негараздів, навіть якщо нічого не купувати* (ЗК № 24, 2005). Перенесення граматичних відношень із мови-джерела у мову-одержувач є типовим прикладом граматичної інтерференції [3, 91].

Таким чином, аналіз поведінки англізмів під впливом особливості структури мови-джерела підтверджує думку про стійкість морфологічної системи перед іншомовним впливом. Водночас відмінна граматична

будова обох мов (аналітична англійська і флективна українська) є одночасно як стимулом до активізації поширених процесів і тенденцій, притаманних граматиці української мови, так і появи нових граматичних зв'язків. Зокрема, спостерігається гармонійне пристосування англійських субстантивів до відмінкових парадигм українських іменників, до категорії числа і роду. Англійські, що не містять питомих афіксів, підтверджують існування нульової словозміни як окремої парадигми для запозичених слів, яким властива омонімія словоформ. У категорії числа явище плеоназму граматичних формантів, тобто одночасне вживання іншомовних і питомих показників числа спостерігається на прикладі сленгізмів. Родова диференціація англійських нульової відміни впливає з їхнього лексичного значення й виражається аналітичними засобами. Ознакою підтвердження певної родової належності виступають родові семи питомих еквівалентів англійських. Однак розгалужена синонімія в українській лексичній системі відображається на англійських запозиченнях у варіативності їхніх родових сем.

Фактором впливу мови-джерела на мову-одержувач є поширення використання англійських іменників у функції препозитивного означення за прикладом англійського субстантивного словосполучення. Граматична сема ознаки неологізмів виражається аналітично, а питома лексема відмінюється за властивою для неї парадигмою.

Література

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. [за ред. І. Вихованця]. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 400с.
2. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підруч для студентів вищ. навч. закладів] / Горпинич В. О. М.- К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336с. – (Альма-матер).
3. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики / Жлуктенко Ю. О. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1966. – 135с.
4. Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді / Жлуктенко Ю. О. – Видавництво Київського університету, 1964. – 167с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підручник] / М. П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 464с. (Альма-матер).
6. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 752с. (Nota bene).
7. Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов / [відпов. ред. Ю. О. Жлуктенко]. - Київ: Наукова думка, - 1981. – 353с. (АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні).
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1988. – 236с. (АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні).

Лексикографічні джерела

- ЛСІ: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): [словник] / Анатолій Нелюба / Харківський національний ун-т ім. Василя Каразіна; Харківське історико-філологічне товариство. — Х. : ХНУ, 2004. — 136с. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): [словник] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х.: Майдан, 2007. – 144с.
- ПСУМС 1999: Перший словник українського молодіжного сленгу. Укладач Світлана Пиркало. За редакцією Юрія Мосенкіса. – Київ, 1999
- ССУС 2006: Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т. М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350с.
- MWCD 2003: Merriam – Webster's Collegiate Dictionary. – Tenth Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2003

Перелік умовних скорочень

- ВЗ – газета “Високий замок”
 ДТ – газета “Дзеркало тижня”
 ЗК – газета “Західний кур’єр”
 КТВ – журнал “Карпати. Туризм. Відпочинок”

The article tackles the issues of the behaviour of English loan-words in the function of nouns in the morphological system of the Ukrainian language, particularly their adaptation to the grammatical norms of the target language, collocation with domestic lexemes as well as the way of influence of the foreign elements upon the microstructures of target language.

Key words: direct english, mediated english, affix, grammar category, pleonasm, prepositive modifier.

Объектом статьи является анализ поведения англизмов-существительных в грамматической системе украинского языка, в частности их адаптация к грамматическим нормам языка-реципиента, определенные особенности согласования заимствований с унаследованными словами, а также характер влияния иноязычных элементов на микроструктуры языка-получателя.

Ключевые слова: непосредственный англизм, опосредованный англизм, аффикс, грамматическая категория, грамматическое значение, плеоназм, препозитивное определение.

УДК 81'42:811.161.2'371:821.161.2
ББК 81.2Ук-7

Ірина Бабій

ДЕСКРИПТИВНІ НОМІНАЦІЇ-СИНЕКДОХИ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ: КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті визначено статус дескриптивних номенів як одного з основних засобів здійснення референції. Результати вивчення текстів сучасної "малої прози" дали змогу виявити семантичний та структурний аспекти типології дескриптивних номінацій; досліджено комунікативно-прагматичні особливості описових номінацій тропейчного характеру.

Ключові слова: дескрипція, референція, номінація, кваліфікація, комунікація, прагматика, семантика, текстотвірність, ідентифікація, імпліцитність.

У художньому тексті як складній комунікативній системі використовується багато різновидів номінацій, у тому числі й описові номени, тобто дескрипції, які відрізняються як за типологічними чи формальними ознаками, так і способами конденсування та ретрансляції об'єктивних чи суб'єктивних ознак денотатів.

Дескрипції — однослівні або багатослівні описові одиниці, що здійснюють номінативно-референційну функцію власного імені й використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною / ситуативною, одиничною / комплексною) ознакою, виділяючи його з-поміж інших об'єктів.

У прозових текстах дескрипції відіграють роль носія сконденсованої чи розгорнутої, облігаторної чи другорядної, релевантної чи периферійної ознаки денотата, але тільки незначна частина цих номінативно-описових засобів має об'єктивний характер, тому лексичні засоби досліджуються не ізольовано, а у складі висловлювання, з урахуванням комунікативно-прагматичних ситуацій. При цьому неодмінно беруться до уваги індивідуально-авторські модальності, конотативні нашарування, що розширюють семантичні межі лексем-носіїв дескриптивної інформації.

Когнітивно-гносеологічні особливості людського мислення зумовлюють збагачення мовного тезаурусу багатьма шляхами, в тому числі й за допомогою образного переосмислення уже існуючих назв, унаслідок чого відбувається їх смислова трансформація й різновекторне розширення семантики. Ці процеси супроводжуються тропейзацією текстів сучасної "малої прози". Адже використання узуальних слів у переносному значенні провокує оказіональність, образність їх функціонування і, як наслідок, — моделювання різнотипних лексично-стилістичних засобів, що сприяють естетизації контексту, — метафор, метонімії, синекдох, епітетів, перифразів, порівнянь тощо.

Функціональне навантаження, якому підпорядковані названі тропейчні елементи тексту, відзначається різноскерованістю. Окреслимо окремі функції, виконання яких у досліджуваних текстах є прерогативою образних дескриптивних номінацій.

Тропейчні дескрипції сприяють поповненню лексичної палітри мовної системи, адже за умови збереження кількісного лексичного складу образне переосмислення окремих номінативних чи кваліфікативних засобів сприяє їх семантичному збагаченню та розширенню значенневих рамок. Унаслідок цього нейтральні лексеми отримують нове звучання, доповнюючись емоційно-оцінними відтінками, та виконують роль образних номенів об'єктів дійсності. У кожній з таких номінацій виділяються окремі семи, на основі яких вони

набувають додаткових переносних значень і служать засобом акумулювання й трансляції певних індивідуально-авторських емоційних відтінків.

Завдяки сконденсованості експресивно-аксіологічної інформації в значенні описово-образних номінацій, при використанні їх у різних жанрах сучасної "малої прози" вдається уникати розгалужених кваліфікативних зворотів і додаткових пояснень, оскільки зміст стисло фіксується у лексемі з переносним значенням.

Потреби тексто- й образотворення зумовлюють і протилежний процес: замість значенневого чи емоційного переосмислення уже існуючих у мові лексичних одиниць, репродуцент-креатор моделює нові номінативно-кваліфікативні засоби з метою якомога яскравішої і влучнішої характеристики персонажів. Новоутворені оказіонально-образні лексеми за умови вдалого співвідношення у них форми та змісту можуть претендувати на роль основного художнього образотвірного засобу в рамках певного тексту, поповнюючи в окремих випадках загальний лексичний художній фонд мови.

Аналіз різних за формальними і семантичними особливостями описових номінацій у сучасній "малій прозі" дозволяє виокремити різні дескрипції тропейчного характеру: метафори (які відрізняються від інших образних засобів частотністю і регулярністю використання); синекдохи (дослідження комунікативно-прагматичних особливостей яких і становить мету нашої статті); дескрипції, до складу яких входять художні означення.

Так, синекдоха, яка багатьма вченими визначається як різновид метонімії [4, 364; 10, 433; 5, 153; 7, 638; 12, 312], кваліфікується як "переносне вживання назви частини предмета замість цілого, однини замість множини або навпаки" [5, 153]. Наприклад:

— *А чим же ви займаєтесь? — щиро здивувалося дівчисько.*

— *Тим, що зараз іменують дурним словом "бізнес"...*

— *...Даремно, — зітхнула джінсова курточка. Й машинально погладила ведмедика на колінах*" О. Яровий [1, 198].

Образні описові номінації такого типу за умови збереження свого переносного значення характеризуються меншою нівеляцією дескриптивних ознак, ніж, скажімо, "чиста" метафора, оскільки вони виникають на основі зовнішнього чи внутрішнього зв'язку між суміжними поняттями, тоді як метафора найчастіше є результатом латентного чи експліцитного порівняння об'єктів, які знаходяться один від одного на значній відстані в денотативній картині світу, але умовно зближуються у вербально-креативному полі художнього тексту.

Саме тому дескрипція "джінсова курточка" (як і інші номінації, що мають характер синекдохи) відзначається прозорою семантикою й легко декодується реципієнтами. У наведеному фрагменті актуалізована дескриптивна сполука є номінантом дівчини, одягненої в джінсову куртку, що виявляється у процесі розгортання тексту, де, крім номенів більш нейтрального характеру на позначення того ж референта, можна виділити кілька кореферентних дескриптивних номінацій зі схожими конотаціями.

Порівняймо: *"джінсова лялька → голубка → дівча → дівчисько → дівчина → оригіналка → попутниця → шановна → джінсова курточка → вчителька → дуренька джінсова дівочка → ця інопланетянка → навіжене дівчисько"* [1, 196-205].

Як бачимо, нейтральна ознака номінованого об'єкта (джінсова куртка як елемент одягу) стала підставою для креативного моделювання не тільки синекдохи "джінсова курточка", а й дескриптивної метафори "джінсова

лялька” та негативно-аксіологічної дескрипції “*дурненька джинсова дівочка*”, яка містить лексему, не зовсім нормативну з погляду культури мовлення.

Епітет, що виділяється в складі останньої дескрипції, звертає на себе увагу нестандартністю сполучення відносного прикметника (джинсовий – матеріал, з якого виготовляють насамперед одяг) із антропонімною номінацією. Така властивість аналізованого художнього означення ілюструє одну з функцій епітетів, яку виділяють дослідники, – дескриптивну [2, 92]. Ця функція полягає в здатності художніх означень описувати об’єкти за певною ознакою прямого чи переносного значення; у наведеному тексті епітет, як і кореферентні метафора та синекдоха, фіксує особливості зовнішності (одягу) референта. Дескриптивна метафора “*джинсова лялька*” відзначається адергентною (контекстуальною) аксіологічністю, оскільки може отримувати полярні знаки “+” і “-”, домінування кожного з яких залежить від того, яка саме асоціативна сема стає визначальною для метафоричного переносу. Порівняймо:

- *джинсова лялька* (= така ж гарна, як лялька, одягнена в джинсовий одяг) → позитивні конотації;
- *джинсова лялька* (= така ж нерозумна, штучна, неприродна, бездушна, як лялька) → негативні конотації.

Проаналізуємо характер ще однієї дескрипції-синекдохи, що відіграє роль заголовка в новелі-есе Н. Семенкович “*Очі кольору мрії*”, сюжет якої полягає в тому, що молодий італієць Амедео у супермаркеті випадково зустрічає незнайому жінку, котра вразила його красою і вишуканими манерами. Він не наважився з нею заговорити, але з цього часу щодня приходиться сюди, щоб побачити її (хоча раніше ненавидів ходити до крамниць). Через кілька тижнів дружина Амедео Памела сповіщає, що найняла служницю. Чоловік, ще не бачивши її, заочно зненавидів домашню робітницю, оскільки вона позбавляла його можливості зустрічати незнайомку із супермаркету. Пізніше з’ясувалося, що незнайомка і служниця – та сама особа. Італієць відчуває злість, роздратування, образу, але не може поговорити з хатньою робітницею, оскільки вона відмовилася працювати в їхньому домі, виїхавши в інше місто. Памела (яка так і не підозрює про почуття чоловіка), розповіла, що сеньйора Анна – журналістка з України, котра пише в Італії повість про своїх землячок.

Акцентована дескриптивна сполука (“*очі кольору мрії*”) відзначається значним обсягом семантичних та емоційних нашарувань. Пронизуючи весь текст, вона служить для сконденсованої передачі у переносному значенні частини інформації про об’єкт зацікавлення італійця та ступінь його захоплення. Маючи характер синекдохи, описова сполука скеровує увагу читача від однієї деталі зовнішності українки (зелених очей) до її образу загалом, а також окреслює те значення, яке вона здобула у житті італійця Амедео протягом короткого відрізка часу, ставши для нього “*сеньйорою-мрією*”. Порівняймо:

“*Амедео зненавидів уже саму думку про дружину помічницю. Вона забере його мрію, його зелені очі... Оту красуню він не бачитиме відтепер. Противна служниця замість нього зустрічатиме його сеньйору-мрію...*” Н. Семенкович [11, 49].

Від попередньої синекдохи (*джинсова курточка*) ця дескриптивна номінація (*очі кольору мрії*) відрізняється більшою закодованістю та контекстуальною залежністю, оскільки не отримує адекватного розшифрування поза рамками конкретного текстового сегмента внаслідок переважання в її значенні максимального обсягу суб’єктивних конотацій: який

відтінок мають “*очі кольору мрії*”, залежить від самого номінатора та характеру тієї семи, яку він кладе в основу креативно змодельованого описового номена.

Наступний зразок:

“*Матінко Божо, заступнице, укрій слідочки нашого Василька від недоброго ока...*” В. Портяк [6, 310].

У наведеному фрагменті, стилізованому під народно-розмовну неканонічну молитву, виділений мовний засіб кваліфікується як дескрипція-синекдоха, оскільки в ньому використовується, по-перше, одиниця замість множини, а по-друге, назва частини замість цілого. Зворотна трансформація дескрипції-синекдохи у звичайний описовий зворот демонструє функціонування невизначеної дескриптивної номінації, що має узагальнений характер, порівняймо:

* *...укрій слідочки нашого Василька від недоброго ока = ...укрій слідочки нашого Василька від очей недобрих людей.*

Використання образної дескрипції-синекдохи замість нейтральної описової конструкції підкреслює узагальненість, неконкретизованість потенційних референтів, що зумовлюється закономірним бажанням матері захистити свого сина від усього лихого, не уточнюючи навіть, чи йдеться про людей, чи про будь-яке інше, абстраговане зло.

Наведемо ще кілька прикладів дескрипцій-синекдох:

1. “*Я згадав, що наближається Різдво, що треба уважніше ставитися до ближнього..., і я простягнув руку по люстерко*” Е. Андіївська [8, 55].

2. “*Сучасний читач з деяким нерозумінням і навіть осудом поставиться до таких проявів життєвої сили та здорової духовної енергії, тому варто тут сказати кілька слів про тогочасні звичаї*” Ю. Андрухович [9, 191].

3. “*Таїсія Павлівна викладає знайдене на стіл, відпускає хлопців і кричить на одній верескливій ноті: “...Хто Горькому окурок к губе приклеїл?! Хто Некрасову глаз вибил?!” – тицяє дерев’яною вказівкою до розвішаних на стіні переляканих класиків*” Ю. Гудзь [3, 519].

4. “*... І перед кожною хатою біда примара хитається – од телевізорів. Та й видумав же чорт диявола – німуть перед отим ящиком день при дні!*” М. Малюк [6, 221].

Іманентна ознака синекдох (кількісне зіставлення предметів та явищ) сприяє акцентуванню уваги потенційних реципієнтів виділених описових номінацій на використанні номінаторами однини замість множини з метою індивідуалізації номінатів та включення до їхнього кола кожного, хто може до нього входити (приклади 1 і 2). Заміна назви цілого назвою частини сприяє персоніфікації об’єкта і створює гумористичний ефект (приклад 3), а застосування так званого “родового” поняття замість видового (приклад 4) наділяє денотат художнього мовлення аксіологічно-негативними, пейоративними конотаціями, внаслідок чого експлікується ставлення репродуцента аналізованої номінації до акцентованого об’єкта.

Як бачимо, у текстах “малої прози” кінця ХХ – початку ХХІ століття дескрипції-синекдохи відіграють важливу роль у процесах образотворення, і хоча вони фіксують не комплексні властивості об’єкта, а одну з ознак, яка видається репродуцентіві найрелевантнішою на певному етапі моделювання тексту, проте ця ознака нерідко стає ключовою, тим смисловим стрижнем, навколо якого об’єднані інші художні, насамперед номінативні, засоби. Вибір ознаки, яка кладеться в основу дескрипції-синекдохи, здійснюється з опорою на певні авторські інтенції та комунікативно-прагматичні чинники.

Література

1. Антологія сучасної новелістики та лірики України. — Канів : Склянка часу, 2006. — 364 с.
2. Арешенков Ю. Художні тропи в аспекті лінгвістичного аналізу : принципи і методика розбору / Ю. Арешенков // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. — Вип. 18. — Ч. 2 : Питання менталітету в українській літературі / Редкол. : А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. — К. : Акцент, 2004. — С. 88—93.
3. Вечеря на дванадцять персон : житомирська прозова школа / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. — К. : Генеза, 1997. — 544 с.
4. Дудик П. С. Стилїстика української мови: навчальний посібник / Дудик П. С. — К. : Видавничий центр "Академія", 2005. — 368 с.
5. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
6. Квіти в темній кімнаті : сучасна укр. новела : найяскравіші зразки укр. новелістики за останні п'ятнадцять років / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. — К. : Генеза, 1997. — 432 с.
7. Літературознавчий словник-довідник [уклад. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін]. — К. : ВЦ "Академія", 1997. — 752 с.
8. Незнайомі : антологія української "жіночої" прози та есеїстики другої пол. ХХ — поч. ХХІ ст. / [авторський проект, упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Габора]. — Львів : ЛА "Піраміда", 2005. — 600 с.
9. Повернення деміургів / Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. — Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. — 288 с.
10. Розенталь Д. Э. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. — М. : ООО "Издательский дом "ОНИКС 21 век" : ООО "Издательство "Мир и образование", 2003. — 623 с.
11. Семенкович Н. На паперті Колізею / Надія Семенкович. — Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. — 76 с.
12. Українська мова. Енциклопедія. / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк [та ін]]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

The article deals with the status of descriptive nomens as one of the basic means of the reference processes realization is defined; the understanding of descriptions as the nominations descriptive-figurative variety is presented. The results of the modern "small prose" texts analysis gave a possibility to reveal the semantic and structural typologies of the descriptive constructions; the communicative-pragmatic peculiarities of the trope-like descriptive nominations were investigated.

Key words: *description, reference, nomination, qualification, communication, pragmatics, semantics, text building, identification, implicitness.*

В статті определено статус дескриптивних номенів як одного из основних средств осуществления референции. Результаты изучения текстов современной "малой прозы" позволили выявить семантический и структурный аспекты типологии дескриптивных номинаций; исследованы коммуникативно-прагматические особенности описательных номинаций тропического характера.

Ключевые слова: *дескрипция, референция, номинация, квалификация, коммуникация, прагматика, семантика, текстообразование, идентификация, имплицитность.*

УДК 81'28
ББК 81.032

Олена Кумеда

МОВНІ ПОГЛЯДИ П. КУЛІША І МОВА ЙОГО ТВОРІВ

У статті висвітлено сучасний стан дослідження мови П. Куліша й доведено потребу створення цілісної праці про ідіолект письменника; на матеріалі переважно прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. Куліша з'ясовано зв'язок фонетичних, морфологічних та лексичних рис мови творів та мовних поглядів митця в контексті історії становлення норм сучасної української літературної мови.

Ключові слова: *мовні погляди, мова творів, лінгвостилістика, Пантелеймон Куліш.*

У сучасному українському мовознавстві на двадцятому році незалежності України досі відсутнє цілісне дослідження ідіолекту П. Куліша, яке б дало вичерпну характеристику мови творів письменника "як самодостатнього об'єкту вивчення, так і в контексті становлення і розвитку літературної мови" [1, 16]. Стан вивчення мови П. Куліша на сьогодні відбиває загальну ситуацію в галузі ідіолектології, окреслену П. Ю. Гриценком: відсутність у переважній більшості спеціальних лінгвістичних праць про мовний портрет письменника чи мову окремого твору двох основних інформаційних складових – тексту, у якому реалізована мовна діяльність носія ідіолекту, та мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту [1, 16, 20]. У численних студіях, присвячених мові українських письменників, дослідники здебільшого опускають фактор імовірного впливу мовного середовища на ідіолект митця, зосереджуючи увагу на самих художніх текстах, – як правило, без опертя на авторові рукописи чи їхні факсимільні видання, а також авторизовані прижиттєві першодруки. За спостереженнями П. Ю. Гриценка, сьогодні у переважній більшості спеціальних лінгвістичних праць відсутня текстологічна складова – текстологічний аналіз, історія створення та умови, обставини публікування текстів, а відтак і мотивація вибору тексту серед наявних рукописних і друкованих варіантів, зіставне вивчення варіантів тексту [1, 19-20]. Отже, у галузі сучасної ідіолектології, на жаль, фактично не реалізовано провідних принципів цілісного дослідження мовного портрету письменника.

На перший погляд, з-поміж інших студій, присвячених мові П. Куліша, тільки дисертаційна робота Т. І. Должикової "Мовна особистість Пантелеймона Куліша" [2] претендує на роль узагальнювальної праці. Проте Т. І. Должикова здійснила дослідження діалектних фонетичних, морфологічних та лексичних рис мови П. Куліша на матеріалі неприжиттєвого видання тексту "Чорної ради" 1998 р., а відтак – без урахування змін, які вносив автор у текст, а також редактори чи упорядники. До того ж діалектні елементи виокремлено безвідносно до локального мовного довкілля П. Куліша, оскільки моделювання рідномовного оточення звужено до короткої біографічної довідки ("Дитячі і юнацькі роки він провів на східному Поліссі, кілька десятиліть жив в

оточенні сусідніх із східнополіськими середньонадніпрянських говірок Лубенщини, глибоко проймався живою мовою всієї України, добре знав мову українського фольклору”) та невмотивованого покликання на монографію І. Г. Матвіяса “Українська мова і її говори”, зокрема на підрозділ “Говори південно-західного наріччя” [2, 93]. При цьому Т. І. Должикова не врахувала сучасних П. Кулішеві етнографічних та фольклорних текстів, сучасних діалектологічних описів відповідного ареалу, зокрема даних лінгвістичних карт “Атласу української мови”. Поза увагою дослідниці залишився також зв’язок мови П. Куліша із тогочасною писемно-літературною практикою, яку міг оцінювати як взірцеву, а отже, вона могла впливати на добір мовних одиниць тексту. За таких умов опис мови П. Куліша не є повним, а відтак приховує загрозу неточних оцінок рис мови автора, їхнього змісту та естетичної вартості. Таким чином, роль письменника в кодифікації літературного ідіому набуває відмінного від реальності міфу*.

П. Д. Тимошенко [14-19], М. А. Жовтобрюх [3-4] та В. М. Русанівський [13] вивчали мову Т. Шевченка за рукописами, на тлі середньонадніпрянських говірок. Методика, застосована цими дослідниками, забезпечила точність оцінок та повноту опису мовних рис Т. Шевченка, визначення його лінгвальних орієнтирів, ролі в історії української літературної мови, а також відношення поета до локального мовного довкілля. Отже, зазначені дослідницькі прийоми є ефективними і в з’ясуванні впливу діалектного оточення на формування та динаміку ідіолекту П. Куліша. Зокрема, мову письменника ми вивчали на матеріалі першодруків творів П. Куліша (роман “Чорна рада” (СПб., 1857); історичний “Хмельницина” (СПб., 1861) та автобіографічний “Жизнь Куліша” (Правда. – 1868. – № 2-4, № 24-28) нариси; оповідання “Орися” (К., 1882); поема “Маруся Богуславка” (Твори Пантелеймона Куліша: У 6-ти т. – Т. 2. – Львів: Просвіта, 1909); на тлі східнополіських говірок.

П. Куліш народився в 1819 р. на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського пов. на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Географія місць проживання, численних подорожей П. Куліша строката – це фактично вся Україна, не говорячи про Росію, Польщу та ін. країни. І все-таки своєю рідною мовою письменник уважав українську, яку засвоїв від найближчого оточення в рідному містечку Вороніж на Сіверщині. Дитячі та юнацькі роки провів на східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверська; декілька років був домашнім учителем у селах та містах рідного краю, зокрема в Новгороді-Сіверському та Глухові, який і пізніше охоче навідував; якийсь час

* Г. П. Їжакевич, прагнучи створити мовний портрет Панаса Мирного в контексті історії української літературної мови, вивчала мову його творів, обравши для спостережень тексти видання 1954-55 рр. Дослідниця дійшла до висновку, що “аналіз фонетико-морфологічної системи мови творів Панаса Мирного показує, що в основному вона відповідає нормам сучасної української літературної мови”. П. Ю. Гриценко, обмежившись чистовим рукописом лише роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, а також ураховуючи його першодрук, значно розширив коло фонетичних та граматичних маркерів ідіостилю письменника, а отже, небезпідставно піддав сумніву тезу про наддіалектність мови Панаса Мирного, її зв’язку з нормами нової літературної мови (П. Ю. Гриценко. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць. – К., 2007. – 16-43).

працював у канцелярії Ніжинського ліцею. П. Куліш подовгу мешкав у батьків дружини – на хуторі Мотронівка Борзнянського р-ну на Чернігівщині, а з 1883 р. оселився там остаточно і провів останні чотирнадцять років свого життя (майже безвиїздно по 1897 рр.). Непересічне значення говірки, в ареалі якої народився й зростає, П. Куліш обґрунтовував так: “Переняте серед чужих людей забуває чоловік при лихій годині, при старості, або в чужому товаристві; не забуває тільки того, чого набравсь у рідному запічку або посеред ровесників за молодію пам’яті” [8, 434]. До того ж зв’язок із Чернігівщиною протягом усього життя П. Куліша не уривався. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто згадував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками. Навіть російськомовну творчість П. Куліша жили українська розмовна мова, мова українського фольклору.

Вивчення історії та досвід етнографа, підсилені походженням та вихованням, надихнули П. Куліша на розбудову української мови на ґрунті народної мови, того усного слова, “яким козак виспівував свою славу, а селянин своє життя ратайське або чумакування” [7, 425]. За свідченням Є. К. Нахліка, П. Куліш до кінця життя “черпав із фольклорної скарбниці, намагаючись запровадити до свого активного мовного вжитку окремі свіжі слова, усталені народні вислови, народнопоетичні тропи” [11, 388]. Виходячи з того, що “на просторікуватій мові” повиростали Гомери, Шекспіри, Гети, Шиллери та самі Пушкіни, митець повсякчас переглядав народнописемні збірники (витяги з них збереглися у “Виписках з пісень про мою й Ганнину потребу” 1894 р.) [11, 388]. Отже, слухним є висновок В. К. Чапленка: “/.../ Куліш характеристичні засоби фольклорної мови переносив навіть у свою наукову мову” [20, 102]; так само зауважував В. М. Русанівський: “Основне джерело Кулішевої мови – фольклор. Звідси він черпав лексику і фразеологію високого звучання” [12, 237].

Як стверджує Є. К. Нахлік, П. Куліш критично ставився до спроби деяких письменників, зокрема земляків-чернігівців, обмежитися місцевим діалектом. Так, щодо творів чернігівця М. Номиса писав: “Номис очень придерживается своего местного говора, чего не следует делать, а то мы никогда не соберём воедино нашего розшматованого языка, всячески попсованого” [11, 383]. Докоряв також землякові О. Шишацькому-Іллічу: “Ізнов же й те негарно, що Ви держитесь козельської мови. /.../ Чому ж нам, у нашій молодій, не згоджати з Шевченком і з Квіткою? Шевченка читає черніговець також, як і полтавець; а Вас полтавці не читатимуть”; наставляв чернігівського колегу Л. Глібова (1864): “Должно в глаголах сохранять окончание *ити*, потому что так говорит лучшая часть Украины (в широком смысле) и Червоная Русь. Все формы, употребительные там и не противные духу языка должно заботливо поддерживать...” [11, 383-384]. У 1899 р. у листі до Ол. Барвінського, давши згоду на передрук “Чорної ради”, П. Куліш висловив пропозицію поправити “всюди в ній глаголи на *-ити* замість *-ить*”, оскільки так писав, коли тримався “черніговщини, а не полтавщини, киевщини і галицької рущини” [9, 625]. Імовірно, прагненням уніфікувати українську літературну мову на основі говорів південно-східного наріччя обґрунтовується його порада письменникові-початківцю І. Нечую-Левицькому: “/.../ пишть так, як

говорять в вас в Канівському, Черкасському, Чигиринському повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Таращі й Білої Церкви, додаю я) нема нічого великоруського й польського” [6, 282]. За висновком Є. К. Нахліка, “Кулішеве черпання з різних діалектів української мови ґрунтувалося на концепції його улюбленого філолога Ф.-М. Мюллера, який цінність діалектів убачав саме в тому, що вони покликані слугувати “живильними потоками” мов...” [11, 384]. Орієнтацію на весь україномовний простір озвучено, наприклад, у листі до М. Д. Білозерського (1868 р.), де письменник негативно відгукнувся про переклад Гомера “українским стихом”, здійснений галицьким літератором і видавцем К. Климковичем: “Ему бы следовало, в виде эпитимии, поступить лет на пять в чабаны запорожские, да лет на пять в бродники черноморские, а потом уже помышлять о вступлении в опозоренную им литературную громаду...” [5, 163].

Свідомо формуючи літературну мову, багато працюючи, П.Куліш залишався вкоріненим у своє довкілля – східнополіські говірки. Так, у процесі вивчення мови текстів П. Куліша, створених у період 50-90-х рр. XIX ст., було з’ясовано, що вони відбивають фонетичні риси питомого мовного оточення письменника, причому у відображенні кожної риси виявлено варіантність, засвідчену записами діалектного мовлення, здійсненими впродовж понад сторіччя. Імовірно, паралелізм форм відповідає особливостям вимови автора. Варто враховувати його демократичне бачення мови письменника, орієнтацію на живу мову всього українського народу, зумовлену багаторічним студіюванням фольклору, а також на поширену тогочасну писемну практику східноукраїнської редакції.

Спостереження над морфологічними рисами мови текстів П. Куліша уповажують на висновок про виразну зорієнтованість письменника на східнополіський говірковий ареал. Серед локальних маркерів ідіостилю П. Куліша виявлено *константні та перемінні*. Динаміку ідіолекту П. Куліша засвідчують ті риси, які було виявлено в ранніх першодруках, однак не відбиті в пізніших текстах і почасти виправлені в авторизованих виданнях. Це, зокрема, еволюція від флексії *-е* до *-а* в іменниках II відміни середнього роду однини (*життє – життя; Запорожжє – Запорожжя; отаманнє, отаманнєм – отамання, отаманням*); від дієслівних форм I-ї особи множини на *-м* до *-мо* (*випьемь – випьемо; возвеселимо; ходімо*); від форм інфінітива на *-ть* до *-ти* (*побачить, приступить – побачити, приступити*); порівняно з текстом 1857 р., пізніші першодруки відбивають рух від дієслівного суф. *-ова-* до *-ува-* (*здивовавсь, пораховає – здивувавсь, порахував*). Імовірно, спеціальній мовній настанові П. Куліша відповідає майже не відома східнополіським говорам флексія *-ові, -еві* в дав. відм. однини іменників II відміни. У доборі лексичних елементів П. Куліш спирався на широке коло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи й південно-західні регіоналізми, відтак свідомо вийшов далеко за межі питомого східнополіського оточення. Виходячи із сучасної П. Кулішеві мовної ситуації, кількість лексичних діалектизмів, включаючи їх семантичні, словотвірні та фонетичні різновиди, налічує близько п’яти десятків, серед них східнополіськими локалізмами, імовірно, були *бахмат* ‘бойовий верховий кінь’, *заточувати* ‘закочувати’, *лубка* ‘табакерка’, *непогідь* ‘негода’, *опасистий* ‘товстий, огрядний’ та *ушула* ‘стовп, до

якого прикріплюються ворота; стовп у паркані, у паз якого вставляються дошки’. Цілеспрямовану орієнтацію П. Куліша на весь україномовний та історичний обшир підтверджує один з провідних принципів його концепції розбудови нової української літературної мови – народність, чи етнографічний підхід, неодноразово озвучений в редакторських порадах, зокрема й письменникам-чернігівцям, в оцінці мови художніх творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького.

Таким чином, ідіолект П. Куліша засвідчує двоспрямованість його мовних орієнтирів – зорієнтованість на варіативне народне мовлення найближчого мовного довкілля та свідомий вибір “орієнтирів-норм” з-поза східнополіського діалектного оточення. Загалом результати нашого дослідження підтверджують висновки Ю. В. Шевельова [21] та І. Г. Матвіяса [10] про те, що П. Куліш – як впливовий культурний діяч, письменник, редактор і видавець – відіграв значну роль у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою й підсиленні її елементами східнополіського говору північного наріччя.

Література

1. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Гриценко // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 2007. – 16-43.
2. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Т. І. Должикова. – К., 2003. – 186
3. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т.Г.Шевченка // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – 1962. – Т. 152, вип. 15. – 44-60.
4. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т.Г.Шевченка // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – 53-67.
5. Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського / Ред. М. Жулинський; НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. – 219
6. Куліш П.: Матеріали і дослідження / Ред. М. Жулинський; НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 413
7. Куліш П. Нарис історії словесности русько-української. Погляд на занедбанне народньої мови / Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – 414-428.
8. Куліш П. Погляд на усню словесність українську / Твори Пантелеймона Куліша: У 6 т. – Т. 6. – Львів: Просвіта, 1909. – 429-435.
9. Куліш П. О. Твори: В 2 т. – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. Національна академія наук України. – К.: Наук. думка, 1994. – 584-737.
10. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша // Українська мова. – 2008. – № 1. – 95-99.
11. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. – Т. 2: Світогляд і творчість

- Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – К.: Український письменник, 2007. – 462
12. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. – 2-ге вид., доп. і перероблене. – К.: АртЕк, 2002. – 424
 13. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К.: Наук. думка, 2002. – 240
 14. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1968. – 133-162.
 15. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник) // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1969. – 104-114.
 16. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, дієприкметникові та числівникові форми) // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1971. – 195-206.
 17. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив) // Збірник праць XX наукової шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1973. – 162-174.
 18. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) // Збірник праць XXIII наукової шевченківської конференції. – К.: Наук. думка, 1982. – 115-130.
 19. Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка // Збірник праць XXIV наукової шевченківської конференції. – 229-241.
 20. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) – Нью-Йорк, 1970. – 420
 21. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів - Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка, Українознавча бібліотека НТШ, 1996. – 192

In article the modern condition of research of language of P. Kulish is shined and necessity of creation of complete work about idiodialect the writer is proved; on a material mainly primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment communication of phonetic, morphological and lexical features of language and language sights of the writer in a context of history of becoming of norms of a modern Ukrainian literary language is found out.

Key words: *language sights, language of belletristic, P. Kulish.*

В статтє освещено современное состояние исследования языка П. Кулиша и доказано необходимость создания целостной работы о идиолекте писателя, на материале преимущественно прижизненных первопечатных и в опоре на локальное диалектное окружение П. Кулиша выяснено связь фонетических, морфологических и лексических черт языка произведений и языковых взглядов писателя в контексте истории становления норм современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: *языковые взгляды, язык произведений, лингвостилистика, Пантелеймон Кулиш.*

УДК 316.77:811.161.2
ББК 81.2 Ук

Ірина Гуменюк

РЕАЛІЗАЦІЯ МОДАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ІНТЕР'ЕКТИВІВ У СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЕННЯ

Стаття присвячена вивченню інтер'єктивів як засобів творення суб'єктивної модальності. Проаналізовано зміну семантичної структури речення під впливом інтер'єктивів; окреслено шкалу суб'єктивно-модальних значень, репрезентаторами яких у висловленнях можуть бути ці мовні одиниці.

Ключові слова: *кваліфікативна модальність, квантитативна модальність, модальність ідентифікації, енантіосемічна модальність, спонукальна модальність, заперечна модальність.*

Комунікативно-семантичні можливості висловлення, мовець як суб'єкт, що породжує текст, інформаційна структура елементів висловлення – це ті питання, які викликають все більшу зацікавленість сучасних науковців-лінгвістів. Зокрема, інформаційна структура інтер'єктивів відкриває широке поле для дослідження процесу творення висловлень, їх прагматичного спрямування та реактивної функції. Суб'єктивність як яскрава ознака семантики інтер'єктивів дає можливість зарахувати ці мовні одиниці до модусних показників, тобто слів, які сигналізують про наявність у мікротексті суб'єктивного (модусного) рівня поряд з об'єктивним (диктумним). Закономірно виникає необхідність дослідження семантико-функціональних можливостей інтер'єктивів у структурі висловлення.

Таким чином, актуальність теми статті визначається загальною спрямованістю сучасної лінгвістичної науки на дослідження засобів вираження мовленнєвих явищ, необхідністю детального вивчення процесів появи та інтерпретації висловлень у мовленнєвій взаємодії.

Досягнення поставленої мети – проаналізувати семантико-функціональні модифікації висловлень з інтер'єктивами – передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати основні фактори, що впливають на інтерпретацію висловлень з інтер'єктивами; 2) проаналізувати зміну семантичної структури речення під впливом інтер'єктивів; 3) окреслити шкалу суб'єктивно-модальних значень, репрезентаторами яких у висловленнях можуть бути інтер'єктиви.

Розглядаючи роль вигуків у процесі творення суб'єктивної модальності висловлення, варто зауважити, що суб'єктивне ставлення мовця до ситуації та до змісту висловлення включає в себе велику кількість значень, які не можна повністю класифікувати за шкалою „позитивне / негативне / нейтральне”. Наприклад, вигуки *Гей! Цить! Ну!* вносять у висловлення, в першу чергу, спонукальну модальність, а вже потім, з врахуванням інтонації, контексту, інтерпретації паралінгвістичних засобів, можна говорити про позитивне, негативне чи нейтральне ставлення мовця до висловленого. Рефлекторні вигуки (типу *апчх, кахи-ках, ху* та ін.), що позначають фізіологічну реакцію організму на подразнення, не можуть виражати позитивного чи негативного ставлення, оскільки виникають спонтанно, мимовільно. Однак таке значення з'являється у них, коли вони використовуються мовцем з певною метою і завдяки цьому переходять до розряду емоційних вигуків.

Щодо значення „нейтральності”, яке передає байдуже ставлення мовця до повідомлюваного, то воно може виявлятися об’єктивно і суб’єктивно. У першому випадку мова йде про ситуації, коли мовцеві немає необхідності брати участь у розмові. Це може бути обмін словами привітання, питання-відповіді про здоров’я, справи тощо. Суб’єктивне вираження „нейтральності” має місце тоді, коли „байдужість” спеціально мотивована, коли трансмісор прагне переконати реципієнта саме в такій своїй позиції. У цьому випадку „нейтральність” стає засобом, за допомогою якого комуніканти приховують свої справжні почуття й наміри.

З огляду на все вищесказане, ми пропонуємо розглядати значення позитивного, негативного ставлення до зображуваного та нейтральності у межах кваліфікативної модальності висловлення (*Кваліфікувати – характеризувати предмет, відносити його до певної групи, певного класу, розряду тощо* [5, т.4, 128]).

Незаперечно, що для конкретизації семантики вигуків і відповідних модальних значень необхідний широкий контекст з урахуванням інтерпретації паралінгвістичних засобів, які супроводять основне висловлення у письмовому тексті і обов’язково наявні у процесі усного спілкування.

Аналіз мовленнєвих ситуацій свідчить, що в умовах функціонування модальні значення, як правило, поєднуються із значеннями емоційно-експресивного плану. Цей момент був предметом дослідження у лінгвістиці і спричинив появу суперечливих суджень та висновків. Так, М. Грепл в праці „О сущности модальности” стверджував, що значення емоційності та експресивності не повинні розглядатися як модальні [3, 297]. Т.В. Алісова, навпаки, підкреслює необхідність і важливість урахування емоційно-експресивної характеристики висловлення для визначення ставлення мовця до змісту висловленого, тобто суб’єктивної модальності висловлення [1, 54-56]. Зрозуміло, що ці значення мають факультативний характер. Їх поява доповнює або конкретизує саме ці значення, а в окремих випадках і суттєво їх видозмінює.

Оскільки більшість вигуків є *афективними* – тобто мовними одиницями, значення яких для цих слів є єдиним способом позначення вираженої емоції, без її називання [8, 25] – то визначення модальних значень висловлень з інтер’єктивами неможливе без урахування емоційно-експресивної сторони мовлення.

Отже, при аналізі семантико-функціональних модифікацій висловлень з інтер’єктивами важливими та необхідними є такі поняття, як *емотивна амбівалентність* – здатність семантики одного й того ж емотива виражати емоції з протилежними оцінними знаками [8, 27], та *емоціональна пресупозиція* – попередня інформація про емоціональну конситуацію емотивного тексту, яка декодує його зміст [8, 28].

Кваліфікаторами негативного ставлення до зображуваного можуть виступати більшість вигуків зі спеціалізованими семантичними функціями (емоційні: *Агій! Ай-яй-яй! Ам! Брр! Гу! Еч! Ігі! Ігій! Не дай Боже! Ов! Пхе! Пхі! То! Тьфу! Тьху! Фе! Фі! Фу!*; усі лайливі: *Щоб тебе! Чорт! тощо*; оцінні: *Біда! Гвалт! Горе! Лихо! Лишенько! та ін.*). Наприклад: – *Га, кати!* – лютує він і біжить далі (М.Коцюбинський); *У-у, розтелена!* – відводив він свої злодійкуваті очі (Г.Тютюнник).

Серед вигуків зі спеціалізованими семантичними функціями дуже мало одиниць на позначення позитивного ставлення до зображуваного. Сюди належить кілька вигуків, модальні значення яких у реченні трактуються однозначно:

1) захоплення – *Браво! Краса! Чудо!*. Наприклад: – *Бр-раво, Штіндлере! – Дякуємо! – Геніальна гіпотеза!* (В.Виниченко); *Вийшов чудовий нарис – краса!* (О.Довженко);

2) полегшення – *Слава Богу! Слава тобі, Господи! Боже, слава тобі!*. Наприклад: – *Слава тобі, Господи!* – зрадили бідолашні. – *Слава тобі, Господи, що він живий!* (М.Коцюбинський); – *Ну, слава Богу.* – кинула дівчина й з полегшенням зітхнула (М.Хвильовий);

3) радість – *ура!*. Наприклад: „*Інтернаціонал*”... *Туш...! Ура!.. Ура!.. Ура!..* (Остап Вишня); – *Урра!* Руді, сьогодні все буде зроблено (В.Виниченко).

Широкі можливості для передачі різноманітних суб’єктивно-модальних значень відкривають перед трансмісором полісемантичні вигуки (вигуки з семантично дифузними функціями [6, 733]). До них належать: *А! Ага! Ай! Ах! Боже мій! Гай! Геї! Е! Еге! Ехе-хе! Матінко моя! Ну! О! Ого-го! Ой! Ох! Отаке! Страх! Так! Ху! Хі! Ха! Хо! Чи бач! тощо*. Всі вони передають стан збудження, а тому можуть використовуватись для вираження найрізноманітніших (навіть протилежних) почуттів і емоцій. Для звуження семантичних функцій таких вигуків дуже важливу роль відіграє інтонація, особливо такі її характеристики, як тон, ритм, тембр, сила і тривалість звучання [6, 733]. Наприклад, вигук *О!* залежно від інтонації може змінювати модальне значення висловлення від задоволення, зворушення до туги й люті: *Капітан задоволено засміявся. – О, треба не тільки напоїти у Дніпрі коні, треба напоїти їх у Москві!..* (Г.Косинка); ..., *і недурно тужила, кривавилася його душа. О, недурно, недурно, недурно! От що застав!..* (О.Кобилянська); – *О, то благаю ж вас слізю, заклинаю вас ласкою Божою... не робіть, не робіть того, що не можна поправити...* (І.Кочерга); *О, говірка, говірка, ти тричі проклята!* (О.Кобилянська).

Аналіз подібних висловлень з інтер’єктивами обов’язково повинен здійснюватись з врахуванням загального змісту, емоційного тла мовлення і за підтримки інших засобів – як мовних, так і позамовних. Оскільки експліцитно виражене за допомогою вигука значення кваліфікативної модальності може виявитись насправді абсолютно протилежним у контексті.

Модальність кваліфікації негативного ставлення мовця до зображуваного реалізується за допомогою полісемантичних вигуків комплексом суб’єктивно-модальних значень:

1) біль (фізичний і душевний), що передається вигуками *А! Ай! Ах! Ех! О! Ой! Ох! У-у!* та їх фонетичними варіантами. Наприклад: – *А, підлість... підлість* (М. Коцюбинський);

2) досада, жаль – *А! Ай! Ах! Боже! Ех! О! Ой! Ох! У-у!* і под. Наприклад: – *Ах, ти не розумієш, ти нічого не розумієш!..* (Г. Тютюнник);

3) страх, переляк, жах – *А! Ай! Ах! Господи! Йой! Матінко! Ой! Ох! Ху!* Наприклад: – *Ой, потерпає шкура, як подумаси собі, до чого воно йдеться...* (М. Коцюбинський);

4) гнів, лють, злість – *А! Ах! Йой! У-у! Ух!...* Наприклад: – *Ух ти, розбійник! – розсердився Захарко* (О. Довженко);

5) розчарування – *А! Ай! Е-е! Ей! О-о-о! Отаке! Тю! тощо*. Наприклад: – *О-о-о*, – *розчаровано зітхнули слухачі*. – *Ми думали, що ви нам децю цікавіше розповісте* (Г. Тютюнник);

6) сарказм, іронія, зневага – *А! Ага! Ай! Ах! Е-е! Еге! Ех! О! Ова! Ого! Ой! Тю! Хі! та ін.* Наприклад: – *Ого... мій пане!* – *сказала з неописаною іронією!*

(О. Кобилянська);

7) докір – *Ай-яй-яй! Ах! Е! Ей! Ех! О! Ох!* Наприклад: – *Е-е-х*, *жінко*. – *докоряє із-за столу дід Гулай* (Г. Тютюнник);

8) розгубленість, вагання – *А... Гм... Е... И-и... І-і... Ну... Чи бач... та ін.* Наприклад: – *Гм!* – *кинула Спиридонова й замислилась* (М. Хвильовий).

Більшість із проаналізованих вигуків завдяки інтонації та відповідного контексту можуть виконувати функцію модальних кваліфікаторів позитивного ставлення мовця до ситуації. Оскільки шкала суб'єктивно-модальних значень із знаком „+” (позитив) нараховує значно меншу кількість одиниць, то відповідно спостерігається більше модально-виражальне навантаження інтер'єктивів. Так, вигуками *Ой! Ах!* можуть передаватися практично всі позитивні емоції, за винятком окремих ситуативних відтінків. Модальність кваліфікації позитивного ставлення мовця до ситуації реалізується за допомогою полісемантичних вигуків з наступними значеннями: 1) бажаність – *Ай! Ах! Ей! Ех! Господи! О! Ой! Ох! Страх! та ін.*; 2) радість, задоволення – *Ай! Ах! Ге! Геї! Матінко! Ну! О! Ого! Ой! Ох! Ух! та ін.*; 3) захоплення – *Ай! Ах! Бач! Іч! О! Ого! Ох! Ух! тощо*; 4) співчуття – *Ай! Ах! Боже! Ех! О! Ой! Ох! і под.*; 5) похвала – *Ай! Ах! Е! Еге! Іч! Геї! Ну! О! Ого! Ой! Ох!*; 6) рішучість – *А! Ага! Геї! Ех! Йй-Богу! Ну! Ой! Ох! У! Ух! та ін.*; 7) здивування – *Еге! Гм... О! Ого! Ой! Оце але! Чи бач! та ін.*

Суб'єктивно-модальне значення байдужості, тобто нейтральна кваліфікація, оперує невеликою кількістю інтер'єктивів, а саме: *А! Ай! Ам! Ем! Е! Ей! Ну! Та!* Наприклад: – *Сметана он по бороді тече*. – *Ам, нічого, - і він витирає її долонею* (Г. Тютюнник); – *Нащо ви її запрягаєте? А Слизинський: - Ай, їй нічого не пошкодить!* (С. Пушик).

Оскільки специфіка виникнення і семантика вигуків у своїй основі містять емоційність, то, зрозуміло, що висловлення з цими мовними елементами не можуть мати абсолютно „байдужий”, „нейтральний” характер. Як стверджує В.М. Ткачук, залежно від ситуації оператори байдужості можуть тлумачитися як з ухилом до „+”, так і з ухилом до „-”, що свідчить про складну семантичну структуру цього утворення [7, 81].

Байдужість може набувати афективної форми внаслідок вибору експресивних засобів вираження суб'єктивної модальності, до яких належить і вигук. Таке висловлення позначає не стільки саму нейтральність, скільки заперечення ситуації, негативне ставлення до неї внаслідок втрати впливу на ситуацію. Наприклад: – *Ем, що мені буде? Викине з соломкою – та й усе!* (Г. Тютюнник); – *Е, ну! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого* (М. Коцюбинський).

Аналіз фактичного матеріалу показав, що найбільше функціональне навантаження припадає на поліфункціональні вигуки *Ай! Ах! О! Ой! Ох!*, якими передається 63,8 % усіх суб'єктивно-модальних значень. Найвужче поле функціонування виявлено у вигуків із спеціалізованою семантикою

Горе! Біда! Ба! Бр! – 14,8%. При цьому спостерігаються такі особливості: усі вигуки придатні для вираження суб'єктивно-модального значення з оцінним знаком „-” (найпродуктивніші – *А! Ай! Ах! О! Ой! Ох!*, найменш продуктивні – *Ба! Брр! Агій! Геї! Горе! Біда! Страх! Хі/Хе/Хо!*), для вираження суб'єктивно-модального значення із показником „+” використовуються не всі вигуки (найпродуктивніші – *Ой! Ай! Ах! О!*, непродуктивні – *Тю! Фе/Фі/Фу! Гу! Брр! Ам/Ем! Ба! Горе/Лихо! Ехе-хе! Е! У! А!*). Це зумовлено, на нашу думку, ширшим діапазоном негативних емоційно-оцінних значень, які функціонують у мові, та інтонаційними можливостями голосового апарата людини, який дозволяє будь-якій лексемі за допомогою інтонації надати негативного відтінку: іронії, сарказму, знуцання, презирства, зневаги, глузування.

Інтер'єктиви (в основному емоційні) активно використовуються мовцями для передачі у висловлюваннях різноманітних квантитативних значень: міри вияву, перебільшення, захоплення великою кількістю чогось тощо. Ці значення активно діють паралельно з іншими мовними та позамовними засобами. Серед допоміжних мовних елементів чітко виділяються частки, а серед позамовних – інтонація, жести, міміка.

Квантитативна модальність у процесі мовлення може реалізовуватися за допомогою таких засобів:

1) одиничних інтер'єктивів, які самостійно виконують функцію інтенсифікації. Наприклад: – *Ух, кисле!* (Л. Костенко);

2) інтер'єктивів + повторення лексеми (лексем), значення якої (яких) інтенсифікується. Наприклад: – *Коли я вперше почув про Гоголя? Ой, давно, давно, давно!* (Остап Вишня);

3) інтер'єктивів + частка *ЯК*. Наприклад: – *Ах, як знаменито Берлін їсть гроші* (Остап Вишня);

4) інтер'єктивів + частка *ЯК* + повторення основної лексеми. Наприклад: – *Ох, як се болить, болить!* (О. Кобилянська);

5) інтер'єктивів + частки *ЯКИЙ* (яка, яке, які), *ЩО*. Наприклад: – *Ой, гріх який, і звідки вона тут?* (Л. Костенко);

6) інтер'єктивів + частки *СКІЛЬКИ* (СТІЛЬКИ). Наприклад: – *О, скільки людських тіл поніс Черемош!* (С. Пушик);

7) інтер'єктивів + частка *І*. Наприклад: – *Ох, і страховидло! Три пуди й фунт!* (Остап Вишня);

8) інтер'єктивів + частка *І* (Й) + частка *Ж* (ЖЕ). Наприклад: – *Ох, і не любив же Василь Блакитний нічого прилизованого!* (Остап Вишня);

9) інтер'єктивів + частка *І*, *ЯК* + частка *Ж* + частка *ЖЕ*. Наприклад: – *Ох, і очеретяна ж річка Оскіл! Ох, і рибна ж вона, ох же ж і вутяна!* (Остап Вишня);

10) інтер'єктивів + частка *ЯК* + частка *ЖЕ* (Ж) + повторення основної лексеми. Наприклад: *Ой, як же довго, довго в ту суботу не вечоріло!* (Остап Вишня);

11) інтер'єктивів + *ЩО ТО* (*ЩО Ж БО ТО*). Наприклад: – *Ах, що ж бо то він і не виправляв з тими кінями – не надивився би-сь і за днину!* (О. Кобилянська);

12) інтер'єктивів + *ЯКА* (*ЯКИЙ, ЯКЕ, ЯКІ*) *Ж* (*Ж БО*) (*ТИ* (*ВИ*)). Наприклад: – *Ей, ека ж бо ти, жінко, дивна!* (Марко Черемшина);

13) інтер'єктивів + *ЦІ* (*ОТІ, ЦЕЙ, ТОЙ, ЦЯ, ТА, ОЦЯ, ОТА...*). Наприклад: – *Ой, оті очі. Які ж вони жадібні та бистрі* (Остап Вишня);

14) інтер'єктивів + *ЩО ЗА*. Наприклад: – Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер (О. Кобилянська).

Позиція у висловленні інтер'єктивів, які виконують функцію інтенсифікації якісної або кількісної ознаки, може бути варіативною:

1) безпосередньо перед словами, значення яких інтенсифікується:

а) на початку речення, наприклад: О, як потрібен прогноз погоди селянинові! (С. Пушкін);

б) всередині речення, наприклад: *Я вас люблю, о, як я вас люблю!* (Л. Кос-тенко); *Який же я дурень, ах, який дурень!* (М. Коцюбинський).

2) синтаксична позиція підрядного речення, наприклад: *Я тільки мир без пога поховала, що гай!* (Марко Черемшина);

3) у функції члена речення, наприклад: *То вже сонце – гей-гей!* (С. Пушкін);

4) у кінці речення або його частини як емоційний концентрат, наприклад: *Лиш німецькі жінки такі поетичні... такі... такі... ах!* (О. Кобилянська).

Таким чином, незалежно від позиції у реченні та від виконуваної синтаксичної функції, інтер'єктиви в комплексі з іншими мовними засобами виступають активними репрезентаторами квантитативної модальності висловлення, одночасно вносячи у контекст емоційно-експресивно-оціночний елемент.

Окремі різновиди інтер'єктивів придатні для вираження спонукальної модальності, а саме: імперативні (спонукальні, наказові, апелятивні), етикетні та зооапелятиви. Інші групи інтер'єктивів можуть виконувати лише функцію підсилення спонукування, вносячи у висловлення емоційно-експресивний відтінок, а саме спонукування виражатиметься за допомогою інших засобів. Наприклад: – *Ей, лишити мене, пані тисарко! Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені й не снівся!* (О. Кобилянська).

У поданому мікротексті використання вигуків зумовлене фактом врахування трансмісором можливості небажання або незгоди адресата (адресатів) виконати спонукувану дію. Вираження емоцій спрямоване на збільшення сили спонукування або впливу на волю адресата.

Л.В. Бережан виділяє три типи спонукальних відношень: пом'якшене спонукування, нейтральне та категоричне. Якщо виконання дії обов'язкове для адресата через об'єктивну необхідність або через залежність адресата від мовця, то спонукування виражається в категоричній формі. Пом'якшене спонукування виникає в умовах, коли мовець-адресант залежить від волі адресата і „м'яко” виражає спонукування до дії. У певних умовах названі диференційні ознаки можуть зніматися – наявне нейтральне спонукування [2, 22].

У цьому контексті виділяються наказові імперативи як спеціалізовані одиниці для вираження категоричного спонукування. Такий тип спонукальних відношень оперує трьома значеннями: прямий наказ, пряма вимога, пряма заборона – і реалізується за допомогою вигуків *Ану! Досить! Гайда! Геть! Годі! Марш! Стоп! Цить! Це! С-с! Ша!* і под. Наприклад: – *Стон-стон-стон!*.. *Ніякої політики ми торкатись не будемо...* (Остап Вишня); – *Цс...* – *цикнула жінка на нього, - там Доря* (М. Коцюбинський).

Для вираження пом'якшеного спонукування у мовленні використовуються спонукальні, апелятивні та етикетні вигуківі одиниці. Цей вид спонукальних відношень оперує значеннями, які відтворюють

зацікавленість мовця у виконанні дії, його бажання одночасно з врахуванням певної залежності адресанта від волі адресата: прохання, благання, молитви, волання, упрошування, переконання, побажання, які супроводжуються відповідною інтонацією. З цією метою використовуються практично всі апелятивні та спонукальні вигуки. Наприклад: – *„Відстань, ну, що тобі коштує”, – просить він Андрона в умі* (Г. Тютюнник).

Модальні вирази „*будь ласка, прошу, перепрошую*”, які належать до групи етикетних вигуків, є спеціальними контекстуальними показниками оптативних відношень (лат. *optativis* – прохання, благання). Вони є ознакою „ввічливого мовлення”, мовленнєвого етикету і в спонукальному висловленні визначають зовнішню за вираженням віднесеність спонукування до пом'якшеного типу, навіть якщо за змістом це спонукування належить до категоричного [2, 42]. Наприклад: – *Гарна?! Ха-ха-ха! Приглянься лише, будь ласка, ближче тій красі...* (О. Кобилянська).

Етикетні вигуки у висловленні мають найменший потенціал спонукування і у випадку небажання адресата виконати спонукувану дію сила мовленнєвого впливу може зростати за рахунок використання інших засобів, в тому числі й інтер'єктивів. Наявність цієї ознаки при пом'якшеному спонуванні зумовлює вираження посиленого прохання, перехід висловлення в інший спонукальний варіант.

Носіями пом'якшеного спонукування є й інші етикетні одиниці з дезидеративним значенням (англ. – *desiderative* – висловлення побажання [2, 47]), які містять елемент побажання: *Добрий день! На добраніч! З Богом! Щастя вам! Мир цьому дому! Хай вам Бог помагає!* та ін. Наприклад: *Добрідень, люди! Вбитий на снігу, я спам'ятався в зоряній пустелі* (Л. Костенко).

Належність цих одиниць до елементів, які формують пом'якшені спонукальні відношення, зумовлена експліцитно вираженою в них кваліфікативною модальністю із знаком „+”.

Нейтральні спонукальні відношення реалізуються за допомогою інтер'єктивів у значеннях запрошення, пропозиції до співучасті в дії і не мають ознак властивих категоричному та пом'якшеному спонуванню, тобто: 1) виконання дії не є обов'язковим для адресата; 2) мовець не залежить від волі адресата і відповідно не докладає великих мовленнєвих зусиль, щоб спонукування було реалізоване в дії. Для здійснення нейтрального спонукування за названих умов придатні окремі спонукальні та апелятивні вигуки і всі зооапелятиви. Наприклад: *Нехотючи став він убійцею чотирьох душ. Гей, гей, батьку! Гей, гей, матінко!.. Прийдіть і викопайте йому гріб* (О. Кобилянська).

Інтер'єктиви можуть вносити у висловлення специфічні модальні значення, зокрема ідентифікації. Ідентифікація (лат. *idem* – той самий, *facere* – робити) – уподібнення, ототожнення будь-яких об'єктів на підставі тих чи інших ознак [4, 299]. Модальність ідентифікації – це відображений у висловленні процес співвіднесення елементів об'єктивного світу з наявністю/відсутністю інформації про них у суб'єкта мовлення, що виражається за допомогою відповідних мовних засобів.

Спеціалізованим мовним засобом, який може виконувати функцію репрезентації ідентифікаційної модальності і ефективно функціонувати без підтримки іншими лексичними одиницями, є інтер'єктиви, зокрема вигуки *а, ага, о, ба*. Вони сигналізують про те, що процес сприйняття інформації

відбувся і пресупозиція реципієнта містить необхідний для подальшого спілкування елемент.

Модальність ідентифікації, реалізована у висловленні за допомогою вигуків, може бути представлена кількома значеннями:

1) **впізнавання** – ідентифікація особи, місцевості, які мовець уже колись бачив, за шкалою „знайомий / незнайомий. Наприклад: ... **А-а-а!** *Здорові були, дядьку Макогоненку! Як ся маєте?* (Остап Вишня);

2) **пригадування** – ідентифікація об'єкта, факту чи обставини за шкалою „знаю / не знаю”. Наприклад: – **Кінофільм такий був**, – *поясни я.* – **А-а** *справді, був* (П. Загребельний);

3) **розуміння** – ідентифікація наявного факту за шкалою „приймаю / не приймаю”. Наприклад: – **А**, *так! Тепер розумію; та що мені багато говорити?* (О. Кобилянська);

4) **здогад, припущення** – ідентифікація обставин за шкалою „можливо / неможливо”. Наприклад: – „**Ага!** – *подумав він.* – *Ми, видно, наткнулися на високий берег*” (М. Коцюбинський);

5) **пізнання** – ідентифікація об'єкта, ознаки, обставини за наявністю. Наприклад: – *Де ж той мебльовий магазин?* – **Ага**, *ось!* (Остап Вишня);

6) **акцентування** – вказівка на важливий для мовця факт. Наприклад: *І раптом він почув тихе: "Іва-а!". Хтось його кликав. **О!** Знову: "Іва-а!"* (М. Коцюбинський).

Необхідно зазначити, що названі вигуки у модальних значеннях 1-5 (див. вище) взаємозамінні і можуть використовуватися без впливу на семантику висловлення. Модальне значення 6 (акцентування) реалізується тільки за допомогою вигука **О!** (*О-о!*), в іншому випадку втрачається семантика вказівки, яку перекриває емоційний елемент. Якщо порівняти висловлення „**О**, *хтось іде!*” з „**Ой**, *хтось іде!* **Ах**, *хтось іде!*”, то стає помітно, що домінанта звернення уваги на факт у першому прикладі замінюється домінантою вираження почуття (страху, розчарування...) у другому і третьому прикладах. Отже, можна стверджувати, що вигуки **О!** *Ой!* *Ах!* у процесі реалізації ідентифікаційного значення акцентування мають різний емоційно-експресивний потенціал.

Таким чином, проаналізовані інтер'єктиви можна визначити як спеціалізовані мовні одиниці для реалізації у висловленні модальності ідентифікації, що оперує комплексом специфічних суб'єктивно-модальних значень.

Для інтер'єктивів вираження енантіосемічної суб'єктивної модальності не є продуктивною сферою функціонування, хоча окремі з цих одиниць здатні у висловленні набувати протилежного значення. Важливо, що таку здатність мають лише вигуки зі спеціалізованими семантичними функціями, зокрема оцінні, лайливі, етикетні. Це зумовлено, на нашу думку, тим, що елементи кожної з цих груп інтер'єктивів обов'язково є кваліфікативно маркованими, тобто їхня семантика позначена знаком „+” або „-”, а отже, у відповідних умовах спілкування вони можуть змінити цей знак на протилежний. Так, оцінні вигуки типу *Краса!* *Чудо!* *Жах!* *Страх!* *Горе!* *Біда!* стають виразниками енантіосемічної модальності, коли використовуються мовцем невідповідно до загальної семантики висловлення. Наприклад: *Візник у балахоні якомусь дримає на козлах. А коні – **страх!** Сиві, здорові і запряжені по два: два ззаду, два спереду. Живуть люде!* (А. Тесленко).

Вигуки, що належать до групи лайливих, кваліфікуються як одиниці, що виражають негативне ставлення мовця до ситуації. Проте, якщо ця негативна семантика у висловленні перекривається доброзичливим ставленням мовця до адресата, то лайка втрачає своє первинне значення побажання чогось лихого і сприймається просто як вияв емоційного стану мовця, на який не варто ображатися. Наприклад: – *Кинь, кинь, **шоб ти луснуло!** Ой рятуйте!..* – *Антоніна бігла за своїм п'ятирічним онуком Василюком* (О. Довженко).

Етикетні вигуки, що становлять специфічну групу інтер'єктивів, завдяки особливостям своєї семантики і способу використання в мовленні кваліфікуються як одиниці із знаком „+” – позитивне ставлення мовця до ситуації. Енантіосемічну модальність висловлення вони творять тоді, коли вживаються з метою відмови, заперечення, підкреслення переваги над співрозмовником, з чисто етикетних міркувань. Наприклад: – *А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? **Е**, ні, **вибачай!*** (М. Коцюбинський).

Ще однією неспеціалізованою властивістю інтер'єктивів є їх здатність формувати у висловленні модальність заперечення, яка, як відомо, належить до сфери функціонування часток. Значення заперечення притаманне (або може набуватися у процесі комунікації) обмеженій кількості інтер'єктивів, зокрема тим, що належать до групи заперечних з розряду емоційних та окремим одиницям з розряду спонукальних вигуків. У будь-якому випадку заперечна семантика цих одиниць не є єдиною, вона супроводжується додатковими смисловими елементами (захоплення, приреченість, впевненість, розчарування...), що й формує специфіку вигукового заперечення.

Заперечні вигуки з розряду емоційних (*але де, ба, де-де, де там, ей-де, так де*) у контексті співвідносяться із заперечною часткою „ні” і можуть бути замінені нею, однак це обов'язково призведе до змін у модусній структурі висловлення, оскільки втраяться додаткові смислові нашарування і знизиться емоційно-експресивний потенціал текстового фрагмента. Наприклад: – *Хоть би так наші вороги, проше пана, жили. **Ей де**, *жиють! Коби жили, гай, гай!* (Марко Черемшина); *Почав я пояснити бабам, по що я приїхав і що то за машина, але **де там!** Не ймуть віри...* (М. Коцюбинський).*

До вираження модальності заперечення в комплексі з іншими засобами можуть залучатися спонукальні інтер'єктиви загальної заперечної семантики *Досить!* *Годі!* *Цить!*, коли вони використовуються з метою припинення дії для подальшого її заперечення. У таких випадках вигукове заперечення відіграє у контексті підсилувальну роль, оскільки домінантним залишається значення спонукування, а змістове заперечення з'являється у контексті в пре- або постпозиції стосовно вигука. Наприклад: *Тепер, виходить, мені **прийдеться** дітей няньчити та за курми ганятись, а жінка моя піде по селу політику робити? – **Цить**, – *кажу, – іноді й жінка десятих чоловіків заступить...* (І.Вільде).*

Велику групу одиниць, які здатні формувати модальність заперечення, складають емоційні вигукові фразеологізми, що внаслідок функціональних і семантичних змін до свого вигукового додали значення заперечення (*Біда го знає! Чорт-ма! Бог дасть! Дасть Біг! Борони Боже! Чорта з два!* та ін.).

Наприклад: *Ч-чорт його знає!* – низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світились на сонці. *Ч-чорт його знає...* (М. Коцюбинський).

Таким чином, інтер'єктиви, зокрема вигуки, як одиниці, що репрезентують модусну сферу висловлення, відіграють роль семантико-функціональних модифікаторів, які спричиняють зміну семантичної структури речення, вносячи до неї значення кваліфікативної, квантитативної, спонукальної, ідентифікаційної, енантіосемічної та заперечної модальностей. Ця властивість вигуків збільшує значення їх як елементів мовної системи та відкриває широке поле для майбутніх досліджень функціональних можливостей інтер'єктивів у суб'єктній перспективі тексту та використання їх у функції комунікема.

Література

1. Алисова Т.В. Дополнительные отношения модуса и диктума // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 54-56.
2. Бережан Л.В. Категория спонукальности в современной украинской речи: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 194 с.
3. Грелл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии. – М., 1978.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: Вид-й центр „Академія”, – 1997. – 752 с.
5. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х томах / В.В.Яременко, О.М.Сліпущко. – К.: Аконтіт, 1998. – Т. 1 – 910 с. – Т. 2 – 910 с. – Т. 3 – 927 с. – Т. 4 – 941 с.
6. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 765 с.
7. Ткачук В.М. Категория суб'єктивной модальности: Дис... канд. филол. наук: 10.02.15 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2002. – 221 с.
8. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж. – 1987. – 192 с.

The article is devoted to the study of interjektivs as facilities of creation of subjective modality. Analyzed the change of the semantic structure of sentences under the influence interjektivs been developed, the scale of subjective modal, reprezentatsve in utterances which can be these linguistic units.

Key words: *kvalifikativ modality, kvantitativ modality, identification modality, imperative modality, negative modality.*

Стаття посвячена изучению интерективов как средств создания субъективной модальности. Проанализировано изменение семантической структуры предложения под влиянием интерективов, изложено шкалу субъективно-модальных значений, репрезентатором которых в высказываниях могут быть эти языковые единицы.

Ключевые слова: *квалификативная модальность, квантитативная модальность, модальность идентификации, знантиосемическая модальность, побудительная модальность, отрицательная модальность.*

УДК 81'373. 21 (477. 86)

ББК 81. 2 Ук

Надія Вебер

ПРИЗВИЩА В ОСНОВАХ МІКРООЙКОНІМІВ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

У статті здійснено аналіз прізвищ, що стали базовими для творення мікроойконімів Івано-Франківщини, які поділено на три групи: відіменні, відапелятивні та відтопонімні. Кожна група описана детально та класифікована на підгрупи. Особливо виділено мікроойконіми, в основі яких прізвища спірної семантики та омонімічні чи полісемічні основи.

Ключові слова: *мікроойконім, антропонім, апелятив, прізвище, ідентифікація.*

Між топонімією та антропонімією існує тісний зв'язок. Дуже часто імена, прізвища та прізвиська людей входять в основу найменувань різних топографічних об'єктів. Тому для дослідників важливо розкрити цей зв'язок. Метою нашої розвідки є проаналізувати і класифікувати відпрізвищеві мікроойконіми Івано-Франківщини (близько 160 назв).

За семантичними критеріями прізвища, що стали базовими основами мікроойконімів, поділяємо на три великі групи: відіменні, відапелятивні та відтопонімні (відкатойконімні). Зазначимо, що сталої класифікації прізвищ за твірними основами в антропоніміці немає. Тому при аналізі нашого матеріалу використовуємо класифікацію П. П. Чучки [5] з урахуванням особливостей досліджуваного матеріалу. Взяті до уваги також принципи та способи групування антропонімів, висвітлені в працях С. Є. Панцьо [2], І. Фаріон [3], М. О. Демчук [1], М. Л. Худаши [4].

Прізвища іншомовного походження окремо не виділяємо, оскільки при семантичній класифікації недоречно буде розглядати етимологію твірної основи.

Мікроойконіми подвійної мотивації, тобто такі, що можуть мотивуватися і апелятивами, і антропонімами, все ж кваліфікуємо як відпрізвищеві, оскільки вважаємо, що під час найменування частини населеного пункту перевагу надавали прізвищам (чи прізвиськам) перших поселенців або власників землі, які конкретніше ідентифікували особу. Скажімо, *Калинівкою* іменовано куток не від апелятива *калина* (хоча можливе й таке трактування), а від слов'янського автохтонного імені відапелятивного походження.

Варто зазначити, що класифікація відантропонімних мікроойконімів на відіменні та відпрізвищеві є умовною, оскільки не завжди впевнено можна сказати про конкретну базову основу таких дериватів, наприклад: *Вінтонівка* < ОІ *Вінтон* < *Антон* (СУІ, 37-38) та п-ще *Вінтон* (ПЗУ, 118; ІФ, 158), *Лукашівка* < ОІ *Лукаш* < *Лука* (СУІ, 197-198), п-ще *Лукаш* (ІФ, 231). Немає також досить чіткої лінії розмежування прізвищ та прізвиськ, хоч П. П. Чучка зазначає, що всі прізвища виникли з прізвиськ [5, 279].

До своєїрідної групи ризику відносимо мікроойконіми, що мотивуються прізвищевими назвами чи прізвиськами відетнонімного походження (*Москалівка, Полякове*), оскільки нам невідомі конкретні мотиви номінації.

Аналіз структури мікроойконімів Івано-Франківщини свідчить, що найбільше утворювали прізвища іменні основи, рідше дієслівні та прикметникові: **Басарів** (с. Чернелиця Гор. р-ну) < п-ще *Басар* (СП, 37; ССУП, I, 36-37), що, ймовірно, походить від дієслова *басити* 'видавати звуки баса', перв. значення 'той, хто басить' (ССУП, I, 36-37); **Грімалівка** (с. Шепарівці Кол. р-ну) < п-ща *Грімало* (СП, 103), *Грималюк* (ГНГ, 87; ІФД, 230; ССУП, I, 249), що утворені від дієсл. основи *гримати*; **Зеленівка** (с. Гвіздець Кол. р-ну; с. Хотимир Тлум. р-ну) < п-ща *Зелена* (ІФД, 256), *Зелений* (СП, 154; ІФ, 195; ССУП, I, 398), *Зеленик*, *Зеленяк* (ПЗУ, 232), що утворені від прикметника *зелений*; **Решетів** (с. Рунгури Кол. р-ну) < п-ще *Решето*, пор. п-ща *Решетіло* (ІФД, 348; ІФ, 271; ССУП, II, 888), *Решетов* (СП, 300), що утворені від дієсл. основи *решетити* 'пробивати дірки; латувати' (ЕСУМ, V, 70), 'покривання даху комишом, хворостом, щоби було на чому соломі триматися' (Грінч., IV, 14); **Свинілів** (с. Соколівка Тлум. р-ну) < п-ща *Свиніло* (Бучко, 107), *Свинарик* (ССУП, II, 934), що походять від діал. дієсл. основи *свинити* 'робити безпорядок, смітити' (Бучко, 107); **Шевелівка** (с.мт. Делятин Надв. р-ну; с. Річка Кос. р-ну) < п-ще *Шевель* (СП, 392; ССУП, II, 1193), що утворене від дієсл. основи *шевелити* 'шелестіти' (ССУП, II, 1193); **Шокалів** (с. Рунгури Кол. р-ну) < п-ще *Шокало* (ІФД, 404; ССУП, II, 1215; ПЗУ, 631), що утворене від дієсл. основи *шокаати* 'говорити *шо* замість *що*' (ССУП, II, 1215).

Зустрічаємо також мікроойконім у генитивній формі (1): **Королівка** (с. Уторопи Кос. р-ну) < п-ще *Короленко* (СП, 187; ССУП, I, 514; ІФ, 212), що утворене від апелятива *король* або від особового імені *Король* (АЗ, 397).

Нечастотними є деривати від андронімів: **Макішин** (с. Пістинь Кос. р-ну) < *Макіша* < ОН *Маковій* (СУІ, 206); **Чепелівка** (с. Коршів Кол. р-ну) < *Чепелиха* < ОН *Чепель*, пор. п-ще *Чепель* (СП, 380; Бучко, 121; ПЗУ, 601; ССУП, II, 1159; ІФ, 308).

Не досить звичними є мікроойконіми, в основі яких прізвища без будь-яких формантів, оскільки саме за їх допомогою виражається належність об'єкта тій чи іншій особі, наприклад *Депутат*, *Кохан*, *Климпуш*. Ймовірно, іменуючи куток безпосередньо прізвищем зазначається тільки сам факт проживання жителя з такою ідентифікацією на цій території.

1. Мікроойконіми, в основі яких лежать відіменні прізвища.

Відіменні прізвища (чоловічі, рідше жіночі), що стали базовими основами мікроойконімів, поділяємо на:

а) давні слов'янські композитні та відкомполітні: **Боганівка** (с. Торговиця Гор. р-ну) < п-ще *Боган* (ПЗУ, 74; ССУП, I, 78), що походить від слов'янського імені *Боган*, яке співвідноситься з коренем *Бог-* (ПЗУ, 74); **Жирахів** (с. Палагачі Тлум. р-ну) < п-ща *Жирах*, *Жирак* (ІФД, 252), що, ймовірно, утворені за допомогою суф. *-ах* від прізвиська *Жир* чи від давньослов. імені *Жирослав* (ПЗУ, 225). Як зазначає І. Фаріон, прізвиськові назви з основним суфіксальним *-х* нечастотне явище і мають вони згрубіле забарвлення (ІФ, 83); **Завб'янка** (с. Старий Лисець Тисм. р-ну) < префікс *за-* + антропонім *Воянка*, пор. п-ща *Воян* (ТІД, 193), *Воянська* (ІФД, 216), що утворені від давньослов. імені *Vojan* (Демч., 68); **Збб'рів** (с. Белелуя Снят. р-ну) < п-ща *Зборів*, *Зборова* (ІФД, 253), що походить від особової назви *Зборь* – відкомполітний дериват давньослов. *Зборимирь*,

Збориславь (Бучко, 74), пор. пол. *Zbor*, *Zborek* (ПЗУ, 231); **Радутів** (с. Ганнів Кол. р-ну) < п-ще *Радут*, пор. п-ща *Рад*, *Радко*, *Радь* (АЛ, 116), *Радул* (СП, 295; ПЗУ, 476), що утворені від давнього чол. імені *Радиславь* (Демч., 79-80);

б) християнські імена: **Гаманівка** (с. Білі Ослави Надв. р-ну) < п-ща *Гаман* (СП, 86; АЛ, 100; ССУП, I, 189), *Гаманюк* (ІФД, 219), що походять від біблійного власного імені *Гаман* < *Аман* (ССУП, I, 189); **Грицувівка** (с.мт. Ворохта Яремч. м/р) < п-ща *Грицула* (АЛ, 101), *Грицуляк* (ІФД, 232; ССУП, I, 252; СУІ, 96), що утворені від власного імені *Григорій*; **Кобчин** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Кобча* (ССУП, I, 507), а також *Копка* (ПЗУ, 283), що утворені від власного імені *Прокин* (СУІ, 304-305); **Митрухівка** (с. Спас Кол. р-ну) < п-ща *Митряк* (СП, 237), *Митрук* (ПЗУ, 385), *Митрик*, *Митрак* (АЛ, 112), *Митрах* (ССУП, I, 690), що є згрубілою формою власного імені *Дмитро* (*Митро* – *Митрух*); **Михайлівка** (с. Раківчик Кол. р-ну) < *Михайлич* < *Михайло* (СУІ, 236-240), пор. п-ще *Михайлич* (СУІ, 239); **Місюрівка** (с. Коростовичі Гал. р-ну) < п-ще *Місюра* (ІФД, 316; ССУП, I, 699), *Місюрівка* (ТМГ, 27), *Місюрка* (СП, 240), *Місюра* (ІФ, 244), що є згрубілою формою власного імені *Михайло* (*Мись* – *Місюра*) (СУІ, 239); **Хоминівка** (с.мт. Ворохта Яремч. м/р) < п-ще *Хомін* (ІФД, 391; СП, 372; ІФ, 304; ССУП, II, 1128), що утворене від власного імені *Хома* (СУІ, 485); **Шіманівка** (с. Трач Кос. р-ну) < п-ще *Шіман* (ІФД, 402; ССУП, II, 1201; СП, 395), що утворене від власного імені *Шиман* або *Шимон* (від *Симон*); **Катручівка** (с. Пістинь Кос. р-ну) < *Катрученко*, пор. п-ща *Катренич*, *Катрійчук*, *Катрич* (ІФД, 266; ПЗУ, 253-254; АЛ, 105), *Катриченко* (ССУП, I, 446), *Катрушенко* (СУІ, 170), що утворені від жіночого імені *Катерина*; **Марківка** (с. Пнів Надв. р-ну) < п-ще *Марич* (ІФД, 306; ТДНР, 242; СП, 227; ПЗУ, 364; АЛ, 111). Антропонім походить від укр. жін. імені *Маря* чи *Мара*, співвідносного з офіційним *Марія*, + *-ич* (ПЗУ, 364); **Мотричівка** (с. Спас Кол. р-ну) < п-ще *Мотрич* (ІФД, 318; ПЗУ, 398), що походить від антропоніма *Мотря* + посесивний суф. *-ин* (ПЗУ, 398); **Парасюківка** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Парасюк* (СП, 266; ССУП, II, 792; ПЗУ, 430), що утворене від жіночого імені *Парася* (*Параска*, *Парасковія*, *Параскева*) (СУІ, 287-288);

в) іншомовного походження: **Маркушівка** (с. Новиця Кал. р-ну) < п-ще *Маркуш* (СУІ, 216; СП, 228; ССУП, I, 655; ПЗУ, 365; ССУП, I, 655), що є угорським за походженням *Markus*, укр. *Марко*; **Фексівка** (с. Кутище Тлум. р-ну) < ОН *Фекс* < *Фелікс*, *Феоктист* (Бучко, 119).

2. Мікроойконіми, в основі яких лежать відапелятивні прізвища.

Безпосередньо апелятиви не входять в основи прізвиськових назв, на етапі їхнього формування це були відапелятивні прізвиська, які характеризували особу за певною диференційною ознакою. При ідентифікації конкретного індивіда бралось до уваги те, що вирізняло його з-посеред інших людей чи соціальної групи, колективу.

Зауважимо, "провести межу між прізвищами, утвореними від давніх слов'янських імен зразка *Баран*, *Сокіл*, *Білик*, *Щедр*..., та прізвиськами, утвореними від співзвучних пізніших прізвиськ, неможливо" [5, 396], тому всі такі прізвиська, що входять в основи мікроойконімів, розглядаємо разом як прізвиська відапелятивні, які представлені двома типами основ: з *особовим* значенням і *неособовим*. Останні набули особового значення

завдяки метафоризації: спочатку неособовий апелятив набував переносно особове значення, а тоді вже тільки ставав антропонімом [5, 409].

Особові апелятиви прізвищ, що є базовими для мікрооконімів, репрезентовані такими семантичними підгрупами, що вказують на:

1) **професію, заняття**: **Бондарево** (с. Прокурава Кос. р-ну) < п-ще *Бондар* (ІФД, 202; ССУП, I, 87), *бондар* 'майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра та ін.' (ВТС, 59); **Вакарівка** (сmt. Обертин Тлум. р-ну) < п-ща *Вакар* (СП, 65; ПЗУ, 106; ССУП, I, 124), *Вакарук* (ІФД, 207), що походить від апелятива *вакар* 'коров'ячий пастух' (ССУП, I, 124), пор. також східнокарпатський румунізм *вакарь* 'пастух корів', 'людина, що варить їжу на полонині та підтримує вогонь' (ПЗУ, 106); **Гайдівка** (с. Виноград Кол. р-ну) < п-ща *Гайдер*, *Гайдей* (ІФД, 218; СП, 84), *Гайдар* (ССУП, I, 181-182), що утворені, мабуть, від діал. апелятива *гайдар* 'пастух овець' (ССУП, I, 182); **Гонтарівка** (с. Красник Верх. р-ну) < п-ща *Гонтар* (ІФД, 226; СП, 97), *Гонт* (АЛ, 101). В основі антропоніма лежить апелятив *гонтар* 'людина, що виробляє гонти; покрівельник, що криє дахи гонтом' (ЕСУМ, I, 561); **Гончарівка** (с. Стратин Рог. р-ну) < п-ще *Гончар* (ІФД, 226; СП, 97; ПЗУ, 153; АЛ, 101; ССУП, I, 228); **Грашнівка** (с. Криворівня Верх. р-ну) < п-ще *Грашнар* (ГНГ, 86). Так називали людину, що тут проживала і продавала *грашпан* 'мідний купорос', яким лікували овець (ГНГ, 86); **Клепачівка** (с. Залуква Гал. р-ну) < п-ще *Клепач* (СП, 177; ПЗУ, 267; АЛ, 106; ССУП, I, 471; ІФ, 206). В основі антропоніма лежить апелятив *клепач*, який у давньоукр. мові означає 'коваль' (ПЗУ, 267), пор. також *клепас*, *клепач* 'заробітчанин, найманець по обмолоту хліба, молотильник ціпом; молоток для клепаання кіс і сап' (Торч., 229), 'дрібна монета' (ССУП, I, 471), гуц. *клепач* 'дерев'яний молоток' (МСГГ, 79), перен. *клепач* 'базикало, торохтій' (ІФ, 206); **Ковалеве** (м. Косів) < п-ще *Коваль* (ІФД, 272; АЛ, 106; ІФ, 208; ССУП, I, 481; ТДНР, 208; СП, 179; ПЗУ, 271), що утворене від однойменного апелятива, пор. також *коваль* 'гноювик звичайний; жук-олень', 'вид гри в Галичині і в Закарпатті біля мерця', 'назва вола, що погано ходить', 'шматок сала, що дають кращому гонщиківі берлин і плотів' (ЕСУМ, II, 479); **Тратиків** (с. Корости Кос. р-ну) < *Тратик*, пор. п-ще *Тратчик* (ТМГ, 31; ССУП, II, 1066; ІФ, 295), що походить від апелятива *трат* 'те саме, що *трач* – пильщик; тирса; обрізок шкіри' (ЕСУМ, V, 623-625) або утворене від дієслівної основи *тратити*; **Чабанівка** (с. Чернятин Гор. р-ну) < п-ще *Чабан* (ТМГ, 120; ТДНР, 344; АЛ, 122; СП, 378; ССУП, II, 1153; ІФ, 307), що утворене від апелятива *чабан*; **Шевське** (с. Жуків Тлум. р-ну) < п-ще *Швець* (ІФД, 400; ТДНР, 349; ТМГ, 146; АЛ, 123; Бучко, 123; ІФ, 313; ССУП, II, 1192; ПЗУ, 620); **Шинкарівка** (с. Середній Березів Кос. р-ну) < п-ща *Шинкар* (СП, 396; ССУП, II, 1202-1203; ПЗУ, 626), *Шинкарук* (ІФД, 403), що утворені від апелятива *шинкар*;

2) **соціальне становище, статус, етнічну належність**: **Баронська** (с. Залуччя Снят. р-ну) < п-ще *Барон* (АЛ, 96); **Владичин** (с. Виноград Гор. р-ну) < п-ще *Владика* (ІФД, 213; СП, 77; АЛ, 99; ПЗУ, 120; ССУП, I, 157; ІФ, 159), що походить від апелятива *владика* 'єпископ', 'власник', 'глава сім'ї' (ПЗУ, 120); **Греколів** (с. Прокурава Кос. р-ну) < п-ща *Греколо*, *Грекул* (ІФД, 229; СП, 102), *Грекул* (ПЗУ, 180), *Грек* (ССУП, I, 244; ІФ, 173), що мотивовані, ймовірно, етніонімом *грек*; **Депутат** (с. Раківчик Кол. р-ну; с. Люча Кос. р-ну) < п-ще *Депутат* (ІФД, 239; СП,

117; ССУП, I, 294); **Корольова** (с. Грабич Кол. р-ну) < п-ще *Король* (ТМГ, 24, 79; СП, 187; ПЗУ, 287; АЛ, 107; ІФ, 212; ССУП, I, 515); **Мазурове** (м. Косів) < п-ще *Мазур* (ІФД, 302; СП, 221; ПЗУ, 354; АЛ, 110; ІФ, 232; ССУП, I, 633-634), що утворене від етніоніма *мазур* 'етнічна група поляків (жителі Мазовії)' (ЕСУМ, III, 360) або від прізвиська *Мазур*, пор. також *мазур* 'горобець польовий', 'назва танцю' (ЕСУМ, III, 360); **Міщанюків** (с. Люча Кос. р-ну) < *Міщанюк*, пор. п-ща *Міщанин* (ІФД, 316), *Міщик* (ПЗУ, 392), *Міщанин*, *Міщанчук*, *Міщук* (ССУП, I, 700), що утворені від апелятива *міщанин* 'особа, що належала до міщанства; обиватель' (ВТС, 533); **Москалівка** (с. Нижня Велесниця Кол. р-ну; с. Люча Кос. р-ну; с. Криворівня Верх. р-ну) < п-ще *Москаль* (ССУП, I, 708; СП, 241; ПЗУ, 398; ІФ, 247; АЛ, 112), що походить від етніоніма *москаль* 'солдат, росіянин' чи однойменного прізвиська, пор. інші значення: 'рід дрібного оселедця', 'сорт льону, насіння якого само не вилущується; сорт часнику' (ЕСУМ, III, 519); **Поблякове** (м. Косів) < п-ще *Побляк* (СП, 283; ПЗУ, 460-461; ССУП, II, 845; ІФ, 265), що утворене від етніоніма *поляк* або від однойменного прізвиська; **Циганівка** (с. Ворона Кол. р-ну; с. Козина Тисм. р-ну; с. Тишківці Гор. р-ну; с. Химчин Кос. р-ну) < п-ще *Ціган* (ІФД, 393; АЛ, 122; ССУП, II, 1143; ІФ, 306), що утворене від етніоніма *циган* або від апелятива *циган* 'обманець, шахрай' (ССУП, II, 1143).

Щодо прізвищ від назв високих посад (*Барон*, *Король*), то їх носії, як зазначає П. П. Чучка, мабуть, ніколи не були на цих посадах, а отримали таке іронічне прізвисько за добру осанку, розкішний одяг, за вміння гарно триматися, за якусь рису характеру [5, 418].

3) **певні риси зовнішнього вигляду**: **Горбачево** (с. Химчин Кос. р-ну) < п-ща *Горбач* (СП, 98; ІФ, 171), *Горбач* (ПЗУ, 154), *Горбач* (ССУП, I, 230). В основі антропоніма лежить апелятив *горбач* 'горбун', пор. східнославацький *hrbač* 'те саме' (ПЗУ, 154), гуц. *горбач* 'горбань; усе, що з горбом' (МСГГ, 38), пор. також *горбач* 'столярний інструмент для стругання опуклих і увігнутих поверхонь' (ІФ, 171); **Серулівка** (с. Годи-Добровідка Кол. р-ну) < п-ща *Серилко*, *Сершляк* (АЛ, 118), що утворені від прізвиська *Серило*; **Сухарів** (с. Велика Кам'янка Кол. р-ну) < п-ще *Сухар* (СП, 340; Бучко, 113; ССУП, II, 1028; ПЗУ, 541; ІФ, 292), що утворене від апелятива *сухар* 'перен. худа людина; бездумна, черства людина' (ССУП, II, 1028), 'сухостій; всохле на корені дерево; всохла гілка' (ГГ, 180); **Тичкова** (с. Жовчів Рог. р-ну; с. Данильче Рог. р-ну) < п-ще *Тичко* або *Тичка* (ГНП, 166), *Тичка* (ССУП, II, 1054; ПЗУ, 552), що утворене від прізвиська *Тичка*, яке часто дають людині, яка дуже висока на зріст і худорлява; **Цікалівка** (с. Старі Кути Кос. р-ну) < п-ща *Цікало* (СП, 376; ССУП, II, 1143), *Цикал* (ІФД, 393), що утворені від апелятива *цикало*, *цика* 'назва людини, що дрібними частинами сплачує належність' (ССУП, II, 1143), пор. також *цикати* 'дуже слабо текти (про рідину)' (Онишк., II, 352);

4) **внутрішні ознаки, характер, поведінку, темперамент, почуття**: **Балагурівка** (с. Гончарів Тлум. р-ну) < п-ща *Балагур*, *Балагура* (ІФД, 190; ССУП, I, 26), п-ще *Балагур* (СП, 34), що походять від укр. апелятива *балагур* 'балакун, жартівник, байкар' (ЕСУМ, I, 123). У молдаван апелятив *балаур* 'змій, дракон, чудовисько, потвора', у сербів *баларура* 'слинява людина, шмаркач' (ПЗУ, 45); **Бахурівка** (с. Залуква

Гал. р-ну) < п-ще *Бахур* (ІФД, 192; ПЗУ, 51; ІФ, 141), що, очевидно, походить від апелятива *бахур* 'волоцюга, ловелас; байстря; єврейська дитина' (Торч., 57), 'полюбовник, любас; пустун, бешкетник' (ІФ, 141); **Гойданівка** (с. Княгиничі Рог. р-ну) < п-ща *Гойдан* (АЛ, 101), *Гойда* (ПЗУ, 178), *Гойда* (ССУП, I, 220), що походять від бойк. *гойда* 'нероба, ледар', 'висока, незграбна людина' (ПЗУ, 178); **Кохан** (с. Перехресне Верх. р-ну) < п-ще *Кохан* (ПЗУ, 295; СП, 191; АЛ, 107; ІФ, 215; ССУП, I, 527; ТДК, 179). Антропонім походить від укр. *кохан* 'вихованець', 'годованець', 'коханець; пасерб, прийомний син' (Грінч., II, 294; ЕСУМ, III, 63), співвідносного з ос. іменем дієприкм. пох. *Kochan*, властивого передусім полякам, меншою мірою чехам (ПЗУ, 295); **Німаківка** (сміт. Ворохта Яремч. м/р) < п-ще *Німак* (ІФД, 323; ПЗУ, 409). Антропонім, можливо, походить від апелятива *німак* 'німий', 'мовчазна людина' (ПЗУ, 409), пор. також п-ща *Nimak*, *Nimaszuk* у прикарпатських гуцулів (ПЗУ, 409); **Рікалівка** (с. Замагора Верх. р-ну) < п-ща *Рікало* (ССУП, II, 891), *Риков*, *Рикаловський* (СП, 301), *Рик* (ПЗУ, 483). В основі антропонімів лежить апелятив *рикало* 'людина з гучним голосом; гаркава людина' (ЕСУМ, V, 76);

5) **родинні відносини**: **Баб'юк** (с. Химчин Кос. р-ну) < п-ще *Баб'юк* (ІФД, 189; СП, 32; ССУП, I, 18), що є патронімічним утворенням від п-ська *Баба*, перв. значення 'син *Баби*'; **Кардашівка** (с. Старі Кути Кос. р-ну) < п-ще *Кардаш* (ТДНР, 199; СП, 170; ПЗУ, 251; АЛ, 105; ССУП, I, 440; ТІД, 231), яке пол. дослідники небезпідставно виводять від тюрк. *kardasz* 'побратим, брат' (ПЗУ, 251), пор. також поширене у XVII ст. пол. *kardasz* 'брат' (ССУП, I, 440); **Коренів** (с. Лісний Хлібичин Кол. р-ну) < п-ща *Корень* (ІФД, 278; АЛ, 107), *Корінь* (ПЗУ, 286; ІФ, 212; ССУП, I, 511). В основі антропонімів лежить апелятив *корінь*, можливо, у значенні 'рід', 'предки' (Онишк., I, 377).

Семантичні розряди **неособових** апелятивів відпрізвищевих мікроїконімів ґрунтуються на назвах:

1) **тваринного світу** (дикі звірі, домашні тварини, дикі птахи, домашні птахи, комахи, риби): **Вовкова** (с. Залуччя Кол. р-ну) < п-ще *Вовк* (ІФД, 213; СП, 77; ПЗУ, 120; АЛ, 99; ССУП, I, 159; ІФ, 159); **Воронівка** (с. Нижня Велесниця Кол. р-ну; с. Сопів Кол. р-ну; с. Нижній Вербіж Кол. р-ну) < п-ще *Ворона* (ІФД, 216; СП, 81; ПЗУ, 125; АЛ, 99; ССУП, I, 170; ІФ, 161); **Гавин** (с. Малий Рожин Кос. р-ну) < п-ща *Гава* (ІФД, 217), *Гава* (ПЗУ, 169; ССУП, I, 271), що утворені від апелятива *гава* 'ворона, галка', 'роззява' (ПЗУ, 169); **Гусаків** (м. Долина) < п-ще *Гусак* (ІФД, 235; СП, 109; ПЗУ, 166-167; ССУП, I, 268; ІФ, 177), що походить від давньослов. антропоніма *Гус* + *-ак*, або від апелятива *гусак* 'самець гуски' (ПЗУ, 166-167); **Качурівка** (с. Добринів Рог. р-ну) < п-ще *Качур* (ІФД, 266; СП, 173; ПЗУ, 254; АЛ, 106; ССУП, I, 449), що походить від місцевої укр. назви самця качки *качур*; **Когутів** (с. Коршів Кол. р-ну) < п-ще *Когут* (ІФД, 273; СП, 180; ПЗУ, 273; АЛ, 106; ІФ, 208; ССУП, I, 485). В основі антропоніма лежить укр. діал. *когут* 'півень', одне з метафоричних значень – 'залицяльник', 'хлопець-забіяка' (ПЗУ, 273); **Куріцьке** (с. Ковалівка Кол. р-ну) < п-ще *Курік* (СП, 200; ІФ, 223), що утворене, можливо, від апелятива *курука* 'курупка', пор. також *кур* 'півень' (ЕСУМ, III, 150); **Ракова** (с. Нові Скоморохи Гал. р-ну) < п-ща *Рак* (Мор., 165; ССУП, II, 880; ІФ, 270), *Рак*, *Раков* (СП, 296; ПЗУ, 477), що утворені від апелятива

рак; **Сікорщина** (с. Черемхів Кол. р-ну) < п-ща *Сікорський* (ІФД, 363; СП, 322; ССУП, II, 961), *Сікора* (АЛ, 118; ПЗУ, 517-518), що утворені від пол. апелятива *sikora* 'синиця' (ССУП, II, 916);

2) **рослинного світу** (дерева та кущі, злакові і трав'янисті рослини, овочі; плоди і частини представників рослинного світу) (11): **Бобичів** (сміт. Печеніжин Кол. р-ну) < п-ще *Бобик* (ССУП, I, 75; АЛ, 97; ПЗУ, 73; ІФ, 146; СП, 48), що утворене від апелятива *бобик* 'дрібний біб' (ЕСУМ, I, 189), 'бегонія' (Онишк., I, 60), пор. давньослов. антропооснову *бобь*, яка співвідноситься з ботанічною назвою *біб* (ПЗУ, 73); **Грабівка** (с. Шешори Кос. р-ну) < п-ще *Граб* (СП, 101; ПЗУ, 157; АЛ, 101; ССУП, I, 241; ІФ, 172). В основі антропоніма давньослов. відапелятивне ім'я *Грабь*, співвідносне з назвою дерева *граб* (ПЗУ, 157); **Гречкове** (м. Косів) < п-ща *Гречко* (ІФД, 229; СП, 102; ССУП, I, 245), *Гречко* (ПЗУ, 180), що мотивовані апелятивом *гречка*; **Дінів** (с. Цуцулин Кос. р-ну) < п-ща *Диня*, *Динька* (ІФД, 241; СП, 121; ПЗУ, 196; ССУП, I, 309; ІФ, 185), *Динь*, *Динько*, *Диньо* (АЛ, 103); **Дубівка** (с. Вікняни Тлум. р-ну; с. Жуків Тлум. р-ну) < п-ще *Дуб* (ІФД, 246; СП, 131; ПЗУ, 212; АЛ, 104; ССУП, I, 335; ІФ, 189); **Зім'яччин** (с. Пістинь Кос. р-ну) < п-ща *Зімак* (СП, 155; ССУП, I, 400), *Зім'як* (ІФ, 196), *Зім'якович* (ТІД, 224), що, мабуть, утворені від діал. апелятива *зім'як* 'картопля' (ІФ, 196), пор. пол. *ziemniak*; **Купчаківка** (сміт. Солотвин Бог. р-ну) < п-ща *Купчак* (ІФД, 289; СП, 199; ССУП, I, 561), *Купчик* (ПЗУ, 315), що утворені від апелятива *купчак* 'повняки, чорнобривці прями; вид вишивки у вигляді двох паралельних ліній' (ЕСУМ, III, 149); **Стручків** (с. Яворів Кос. р-ну) < п-ща *Стручков* (ІФД, 373; СП, 338), *Стручок* (АЛ, 119; ССУП, II, 1022), що утворені від апелятива *стручок*;

3) **предметів побутового вжитку, знарядь праці**: **Варашівка** (с. Химчин Кос. р-ну) < п-ща *Вараш* (СП, 66), *Варишко* (ІФД, 207; ССУП, I, 129), що, ймовірно, утворені від апелятива *варашка* 'те саме, що *вареха* – черпак' (СЗПГ, I, 44); **Клімпуш** (с. Бережниця Верх. р-ну; с. Химчин Кос. р-ну) < п-ща *Клемпуш*, *Климпуш* (ПЗУ, 266; ГГІ, 114). В основі антропоніма лежить гуц. апелятив *клемпуш* / *клімпуш* 'чіп, затичка до бербениці' (ГГ, 96), пор. молд. *клемпуш* 'гак', пол. *klepa* 'нехлюя', 'товста жінка' (ПЗУ, 266); **Ключин** (с. Середній Майдан Надв. р-ну) < п-ща *Ключ* (АЛ, 106; ССУП, I, 476), *Ключка* (СП, 178; ПЗУ, 269), *Ключенко*, *Ключук* (ІФД, 270). В основі антропонімів лежить апелятив *ключка* 'гачок, зачіпка, бант' (ПЗУ, 269), 'гачок для в'язання', 'вузол з петлею' (Мат. до букв., IV, 58); **Кošелів** (с. Печеніжин Кол. р-ну) < п-ща *Кошель* (ІФД, 282; АЛ, 108; ССУП, I, 530; ІФ, 216), *Кошеля* (ПЗУ, 298-299), що походять, мабуть, від пол. діал. *koszela* 'кошик, сплетений із лози', що відповідає укр. апел. *кошіль* 'торба', 'короб із лози' (Онишк., I, 383). Імовірно й те, що це укр. діал. *кошеля* 'кошуля', 'селянська сорочка' (ПЗУ, 298-299); **Чепелів** (с. Кутище Тлум. р-ну) < п-ще *Чепель* (СП, 380; Бучко, 121; ПЗУ, 601; ССУП, II, 1159; ІФ, 308), що утворене від апелятива *чепель* 'складаний ніж; ніж із відломленим кінцем' (Грінч., IV, 451), гуц. *чепіль* 'малий складний ніжик; саморобний ніж' (ГГ, 210);

4) **продуктів харчування і напоїв**: **Будзина** (с. Березина Тлум. р-ну) < п-ще *Будз* (ІФ, 151; СП, 58; ССУП, I, 107; ІФ, 151), пол. чол. ім'я *Budz* (ПЗУ, 94). В основі антропоніма, очевидно, лежить апелятив *будз* 'овечий сир зі свіжого молока у формі кулі' (ГГ, 30); **Коржівка** (с. Баб'янка Кол.

р-ну; с. Богородичин Кол. р-ну; с. Струпків Кол. р-ну; с. Тишківці Гор. р-ну) < п-ще *Корж* (ІФД, 278; ТДНР, 213; ТМГ, 79; СП, 185; ПЗУ, 285; ССУП, I, 509; ІФ, 212), що походить від апелятива *корж* ‘коржик’, ‘перепічка’ (Грінч., II, 283; СУМ, IV, 288), пор. також *коржава* ‘трясовина; іржаве болото’ (Торч., 240); **Мандріцька** (с. Княждвір Кол. р-ну) < п-ще *Мандрик* (ІФД, 306; СП, 225; ПЗУ, 361; ССУП, I, 649; ІФ, 236). В основі антропоніма лежить, очевидно, апелятив *мандрик* ‘велика грудка сиру’ (Онишк., I, 429), ‘коржик із сиром’, ‘їжа на пасовищі під час зелених свят; кругляк’ (ЕСУМ, III, 381), пор. також пол. *teńdek* ‘мудрагель, розумака’ (ПЗУ, 361), або антропонім *Мандра* + суф. -ик, пор. також рум. *mîndra* ‘гордий, щасливий, гарний’ (ПЗУ, 361);

5) **органів та частин людського тіла: Мозблівка** (с. Пнів Надв. р-ну) < п-ща *Мозіль* (ССУП, I, 702), *Мозоль* (ПЗУ, 394; ІФ, 246), що утворені від однойменного апелятива; **Хриптюк** (с. Загайпіль Кол. р-ну) < п-ща *Хриптюк* (ССУП, II, 1134), *Хрептик* (ІФД, 392), *Хрепта* (АЛ, 122), *Хриптун* (СП, 373), *Хрипта* (ПЗУ, 588). П. Чучка зазначає, що п-ще *Хрипта* утворене від бойк. апелятива *хрїпто*, *хрїпто* ‘хребет, спина’ (ПЗУ, 588);

6) **одягу та його елементів, тканин: Скуртово** (с. Вербовець Кос. р-ну) < п-ща *Скурт* (СП, 326), *Скурат* (ССУП, II, 974), що утворені, мабуть, від діал. апелятива *скурат* ‘шкурат, шматок шкіри’, пор. також *скурати* ‘отримати покарання’ (СЗПГ, II, 154), *скурати* ‘виграти, добути; одержати, дістати’ (ЕСУМ, V, 292), *скурта* ‘теплий чоловічий і жіночий одяг з сукна, обшитий смушком’ (СБГ, 499);

7) **часових понять: Середівка** (с. Бовшів Гал. р-ну) < п-ще *Середа* (ІФД, 361; СП, 318; ПЗУ, 510; ССУП, II, 948; ІФ, 281), що утворене від однойменного апелятива.

3. Мікроойконіми, в основі яких лежать відтопонімні прізвища.

Прізвищеві назви на *-ськ(ий)*, *-цьк(ий)*, *-зьк(ий)* є ад’ектонімами, вони мотивуються ойконімами. В ономастичній літературі їх іменують відтопонімними чи відкатойконімними. Однак потрібно не забувати про патронімічну функцію цих формантів (*Баронська, Котиківський, Курицьке, Мандрицька, Пинтичівська, Феркалівський*), які можуть ускладнюватися іншими елементами у вигляді *-івськ-*, *-инськ-*. М. Л. Худаш зазначає, що “є численні докази того, що назви представників феодальної верхівки на *-ський*, *-цький*, *-зький*, особливо у XIV-XVI ст., у більшості випадків – це назви за певним населеним пунктом, що був місцем проживання князя і тому вважався центром феодального володіння, а такі назви представників соціальних низів та середніх станів у більшості прямо вказували на місце їхнього походження” [4, 120-121]. Однак П. П. Чучка вказує, що “носіями таких прізвищ на Закарпатті на 90 процентів були кріпаки, а не шляхта” [5, 433].

Отже, відкатойконімні ідентифікації, що є базовими для мікроойконімів Івано-Франківщини, вказують на місце проживання чи походження особи, вносять додаткову інформацію про народження предків та їх міграцію в межах одного регіону або кількох. Найпродуктивнішими в нашому матеріалі є утворення на *-ськ-*: **Борівщина** (с. Верхній Майдан Надв. р-ну) < п-ще *Борівський* (СП, 53), що є відтопонімичним утворенням від ойконімів *Борівка, Борівці* (ССУП, I, 90); **Горіщина** (с. Корнич Кол. р-ну) < п-ща *Горішний* (ІФ, 171),

Горішевський (ІФД, 228; ССУП, I, 234), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Горішківка, Горішня; Доліщина* (с. Корнич Кол. р-ну) < п-ще *Долинський* (ІФД, 244; СП, 126; ПЗУ, 203-204; АЛ, 103; ССУП, I, 321), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Долина; Дрищівський* (с. Яблунів Гал. р-ну) < п-ще *Дрищівський*, що є відтопонімичним утворенням від топоніма *Дрищів* (ССУП, I, 331), пор. також п-ща *Дришко* (ІФД, 246), *Дрищук* (СП, 130; ССУП, I, 331), *Дрищ* (АЛ, 103); **Жовківський** (с. Лучинці Рог. р-ну) < п-ще *Жовківський* (СП, 144), що є відтопонімичним утворенням від ойконімів *Жовква* чи *Жовкинї; Костівський* (с. Голови Верх. р-ну) < п-ще *Костівський* (СП, 190), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Костівка* (ССУП, I, 522); **Озерянська** (с. Поділля Гал. р-ну) < п-ща *Озерянський* (ССУП, II, 756), *Озерян, Озерова* (ІФД, 325), *Озеринський, Озеряк* (СП, 255), що є відтопонімичними утвореннями від ойконіма *Озеряни; Павликівський* (с. Стебні Верх. р-ну) < п-ща *Павлик* (АЛ, 113; ІФ, 255), *Павликівський* (ПЗУ, 422; ССУП, II, 779), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Павликівка* або *Павликівці; Пилявщина* (м. Тлумач) < п-ща *Пилявський* (ІФД, 337; АЛ, 115; Бучко, 99), *Пилявець* (ССУП, II, 817), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Пилява; Полонівський* (с. Дуброва Тлум. р-ну) < п-ща *Полонський* (ССУП, II, 843; ІФД, 340; СП, 283), *Полонів* (Бучко, 102), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Полонка* або *Полонки, Полонне; Шумлянщина* (с. Товмачик Кол. р-ну) < п-ще *Шумлянський* (ІФД, 406; АЛ, 124; СП, 404; ССУП, II, 1227), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Шумляни*.

Менш продуктивними є ідентифікації із суфіксом *-цьк-*: **Беревецький** (с. Конюшки Рог. р-ну) < п-ще *Беревецький* (ІФД, 194; ССУП, I, 53), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Бервиця* (ССУП, I, 53). Імовірно також, що назва могла бути утворена за допомогою присвійного суфікса *-ськ-* від антропоніма *Беревець* (ГНП, 14); **Галеччина** (с. Тростянка Кол. р-ну) < п-ща *Галечський* (СП, 85; ПЗУ, 134; ІФ, 164), *Галицький* (ССУП, I, 186), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Галич, Галиця, Галичі; Коропецький* (м. Тлумач) < п-ще *Коропечський* (ІФД, 279; СП, 187; ПЗУ, 287), що є відтопонімичним утворенням від ойконіма *Коропечь; Раковеччина* (с. Раківчик Кол. р-ну) < п-ща *Раковецький* (ІФД, 347; ПЗУ, 477), *Раковець* (ССУП, II, 880), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Раків, Ракова, Раківка; Стеблицька* (с. Рожнів Кос. р-ну) < п-ща *Стебельська, Стебеляк* (ТДНР, 316), *Стебловський, Стеблін* (СП, 335), *Стеблак* (ПЗУ, 533), *Стеблецький* (ССУП, II, 1008), що є відтопонімичними утвореннями від ойконімів *Стеблі, Стеблів, Стебник*.

Значну групу становлять мікроойконіми, в основі яких прізвища спірної семантики, тобто вони можуть трактуватися і як відіменні, і як відапелятивні: **Біланівка** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Білан* (СП, 46; ССУП, I, 65; ПЗУ, 65; ІФ, 145), що утворений від апелятива *білан* ‘білява людина’ (ССУП, I, 65) або від давньослов’янського імені *Бѣланъ*, співвідносного з прикметником *білий* (ПЗУ, 65); **Бочкарівка** (с.мт. Отинія Кол. р-ну; с. Нижня Велесниця Кол. р-ну) < п-ща *Бочкар, Бочкаръов* (СП, 54), *Бочка, Бочко* (ПЗУ, 86-87; ІФД, 203; ССУП, I, 95), що утворені, як стверджує П. П. Чучка, від південнослов. гіпокористичного імені *Воѡ*, *Воѡ* чи *Воко* (ПЗУ, 87). Можливо, що мікроойконім утворений від

апелятива *бочкарівка* ‘місце, де виготовляють бочки’, пор. також гуц. *бочкарь* ‘бондар, виробник бочок’ (МСГГ, 16); **Гаджин** (с. Малий Рожин Кос. р-ну; с. Химчин Кос. р-ну) < п-ща *Гаджа* (СП, 84), *Гаджа* (ПЗУ, 169), що походить від особового імені *Гаджа* чи *Гаджо* або від апелятива *gadžo*, який у словаків означає ‘селянин, газда’, а також ‘дурень’, у рум. циган ‘людина’, а у болг. циган ‘чужинець’ (ПЗУ, 169); **Галанів** (с. Рунгури Кол. р-ну) < п-ща *Галан*, *Галань* (СП, 85; ІФД, 219; ССУП, I, 184; ІФ, 164), що утворені, як зазначає Ю. Редько, від діал. апелятива *гали* ‘очі, вульг. сліпаки’ (виражало фізичну ознаку першого носія). І. Фаріон етимологію цих п-щ виводить від давньослов. імені *Галь* < *Гал*[имирь]; *Гал*[актіон] і под., де праслов’янське *галь* означає ‘чорний’ (ІФ, 164); **Гашкін** (с. Кобаки Кос. р-ну) < п-ще *Гашко* (СП, 88), що походить від бойк. *гашко* ‘гарно одягнений парубок’, пор. пол. *gaszek* ‘те саме’ (ПЗУ, 141) або від жіночого власного імені *Гафія* – розм. *Гашка* (СУІ, 20); **Гукова** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Гук* (СП, 108; ССУП, I, 261; ПЗУ, 165; ІФ, 176), що утворений від апелятива *гук* ‘крик, шум; невеликий водопад; назва птаха; назва комахи’ (ССУП, I, 261), ‘бас, тривожна чутка, радість, забава’ (Онишк., I, 198), ‘рило (переважно свиняче); трубка в музичному інструменті’ (ГГ, 50) або від чол. імені *Гукъ* (ПЗУ, 165); **Клітчин** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ща *Клітка* (Нг., 112), *Кліта* (ССУП, I, 474). Можливо також, що вона мотивована апелятивом *клітка*, дем. від *кліть* (гуц.) ‘комора’ (ГГ, 96); **Кубайівка** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Кубай* (СП, 195; ССУП, I, 549; ІФ, 219), що утворене від власного імені *Якуб* (СУІ, 487) або від діал. апелятива *кубай* ‘дерев’яний ківш’, пор. також *кубай* ‘вузол’ (ЕСУМ, III, 118); **Пірова** (с. Поділля Гал. р-ну) < п-ща *Піра* (ПЗУ, 447), *Пирин* (ІФД, 337; СП, 273; АЛ, 115), що утворені, ймовірно, від апелятива *піра* ‘собака-дворняжка’ або від серб. чол. імені *Пира* < *Спиридон*. Аргументом того, що таке ім’я функціонувало в Карпатах, є похідні лемківські п-ща *Пурук*, *Пуруп*, *Перуп* (ПЗУ, 447); **Русанів** (с. Микуличин Яремч. м/р) < п-ще *Русан* (ПЗУ, 493), що походить від давньослов. чол. імені *Русан* або безпосередньо від прикм. *русий* ‘білявий’ + -ан (ПЗУ, 493-494); **Сметанчина** (с. Бережниця Верх. р-ну) < п-ща *Сметана*, *Сметанка* (СП, 328; ПЗУ, 524; АЛ, 118; ССУП, II, 981; ІФ, 285), *Сметанський*, *Сметаніна* (ТМГ, 110), *Сметанюк* (ТДНР, 312). Можливо, що назва присілка мотивована апелятивом *сметанчик* (бот.) ‘зрадзіле, парило звичайне’ (ГГ, 84; Смик, 155; ГНГ, 276); **Швабівка** (с. Молодків Надв. р-ну) < п-ще *Шваб* (ІФД, 400; СП, 392; ССУП, II, 1191; ПЗУ, 619), ОН *Швабъ* (Бучко, 123), що утворене від апелятива (етноніма) *шваб* ‘знев. німець’, пор. також *шваби* ‘велика чорна квасоля’ (СБГ, 659), *шваб* ‘комаха-тарган’ (Грінч., IV, 488); **Шпитківка** (с. Полянки Верх. р-ну) < п-ще *Шпитко* (ГНП, 181; ССУП, II, 1219; ПЗУ, 632-633; ІФ, 316), що походить з пол. *Spytko* – *Spyt-k-o* < *Спитъ* < *Spyt*[gniew] (ІФ, 316) або утворене від діал. апелятива *шпитко* ‘копальник, від *шпиту* – копати’ (ССУП, II, 1219).

Велику складність при класифікації створюють омонімічні чи полісемічні прізвищеві основи. У таких випадках важко віднести їх до якогось одного розряду, тому окремо виділяємо прізвища з полісемічною базовою основою: **Бурсівка** (с. Жуків Тлум. р-ну) < п-ще *Бурса* (ПЗУ, 100; СП, 63; ССУП, I, 117), що утворене від апелятива *бурса* ‘юрба, гурт; табун, згряя’ (ВТС, 68), ‘спільне мешкання учнів; гурт, громада, череда; нелад,

гвалт, гомін’ (Рудн., I, 265), ‘бійка, бешкет’ (Онишк., I, 77); **Клебанщина** (с. Залуква Гал. р-ну) < *Клебанський*, пор. п-ща *Клебан* (АЛ, 106; ІФ, 206), *Плебан* (СП, 277). В основі антропоніма лежить апелятив *клебанія* ‘дім плебана’ (ЕСУМ, II, 456), *плебаня*, *плебанія* ‘парафія католицького священика; садиба, подвір’я, дім парафіяльного католицького священика’ (ВТС, 795), пор. також *клебан*, *клебаня* ‘капелюх’ (Грінч., II, 249); **Коцабіна** (с. Лісний Хлібичин Кол. р-ну) < п-ще *Коцаба* (ІФД, 282; СП, 191; АЛ, 107; ССУП, I, 527), що утворене, можливо, від діал. апелятива *коцаба* ‘стрибок’ (ССУП, I, 527), *коцабки* зробити ‘перекинутися’ (ЕСУМ, III, 64) або від бойк. апелятива *коцюба* чи *коциба* ‘кочерга; кухонний погрібач’ (Онишк., I, 382), *коцюба* ‘знаряддя у вигляді півкруга, насаженого на держак; призначається для вигрібання з печі жару і попелу’ (СЗПГ, I, 248); **Ляхманівка** (с. Коростовичі Гал. р-ну; с. Сівка-Войнилівська Кал. р-ну) < п-ще *Ляхман* (СП, 207; ПЗУ, 328; АЛ, 109; ССУП, I, 583). Полісемантична антропооснова *Lachman*, яка в нім. та чес. мовах означає ‘той, що зрікся чогось’ або ‘житель чес. області *Lažsko*’, а в укр. – ‘обірванець’, ‘ганчір’я’, ‘лахи’ (Грінч., II, 348). В укр. говорах Закарпаття *лахман* і *рахман* ‘роботяга’, а у словінських говорах *lachman* ‘легковажна людина’. Пол. п-ща *Lachman* виводять із нім. особових назв *Lachmann* і *Lahmann*, апелятивне значення яких ‘межовий знак’ (ПЗУ, 328); **Міревець** (с. Химчин Кос. р-ну) < п-ще *Мерявець*, що є суфіксальним дериватом на *-ець* від прикметника *мерявий* ‘жорсткий, упертий; химерник, витівник’ (ЕСУМ, III, 446), ‘химерник’ (Онишк., I, 438), пор. також п-ще *Мірявець* (ПЗУ, 391), що походить від закарпатського діал. апелятива *мирявець* ‘перебірлива до їжі істота’ (ПЗУ, 391); **Топільче** (с. Зелене Верх. р-ну) < п-ща *Топилко*, *Топило* (ССУП, II, 1063), *Топілько* (ІФ, 295), що утворені, ймовірно, від апелятива *топіль* ‘вир, водокрут’, пор. також *топілька* ‘рослина’ (Грінч., IV, 274), *топило* ‘калюжа, багнука’ (ССУП, II, 1063).

Таким чином, мікроойконіми Івано-Франківщини, твірними основами яких виступають прізвища, є досить численною семантичною групою. Найпродуктивнішими є мікроойконіми, що мотивовані відапелятивними прізвищами з двома типами основ: з особовим та неособовим значенням, серед яких найбільш вживаними розрядами стали ті, що вказують на професію, заняття та означають тваринний світ.

Література

1. Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 182 с.
2. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995. – 132 с.
3. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником) / Ірина Фаріон. – Львів : Літопис, 2001. – 371 с.
4. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К. : Наукова думка, 1977. – 236 с.

5. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук / Павло Павлович Чучка. – Ужгород, 2008. – 672 с.

Список скорочень використаних джерел

- АЗ Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук / Павло Павлович Чучка. – Ужгород, 2008. – 672 с.
- АЛ Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 1995. – 132 с.
- Бучко Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Дмитро Григорович Бучко. – Львів : Світ, 1990. – 144 с.
- ВТС Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
- ГГ Гуцульські говори. Короткий словник // Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГГІ Габорак М. Гідронімія Івано-Франківщини. Словник-довідник / Мирослав Габорак. – Снятин : ПрутПринт, 2003. – 284 с.
- ГНГ Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник / Мирослав Габорак. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 352 с.
- ГНП Габорак М. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник / Мирослав Габорак. – Івано-Франківськ: ОПППО; Снятин: ПрутПринт, 2007. – 200 с.
- Горбач Горбач О. Словник говірки села Бродина / О. Горбач // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 245-364.
- Грінч. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: В 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1 – 3; 1997. – Т. 4.
- Демч. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. / М. О. Демчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 182 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1; 1985. – Т. 2; 1989. – Т. 3; 2003. – Т. 4; 2006. – Т. 5.
- ІФ Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником) / Ірина Фаріон. – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
- ІФД Телефонно-інформаційний довідник м. Івано-Франківськ. – Чортків, 2003. – 480 с.
- Мар. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических аппелятивов / Т. А. Марусенко // Полесье. – М.: Наука, 1968. – С. 206-255.
- Мат. до буков. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці: ЧДУ, 1971-1979. – Вип. 1-6.
- Мор. Морошкин М. Я. Славянский именовослов или собрание славянских личных имён / М. Я. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.
- МСГГ Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. Піпаш, Б. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

- Онишк. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.
- ПГФ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд / Віктор Петрович Шульгач. – К.: Наукова думка, 1998. – 368 с.
- ПЗУ Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.
- Рудн. Рудницький Я. Б. Етимологічний словник української мови. – Вінніпег, 1962-1972. – Т. 1, 1982. – Т. 2.
- СБГ Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові / Микола Негрич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.
- СЗПГ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. I. – 354 с., Т. II. – 458 с.
- Смик Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України / Г. К. Смик. – К.: УРЕ, 1991. – 413 с.
- СНГТК Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш / Відп. ред. В. В. Лучик. – Київ-Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
- СП Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). – Чернівці: “Букрек”, 2002. – 424 с.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К.: Наукова думка, 1977-1978. – Т. 1-2.
- ССУП Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2-х томах / Юліян Редько. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – XXVI, 720 с., Т. 2: Н-Я. – 721-1438 с.
- СУІ Трійняк І. І. Словник українських імен / Іван Іванович Трійняк. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.
- СУМ Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.
- ТДНР Телефонний довідник Надвірнянського району Івано-Франківської області. – К., 1992. – 372 с.
- ТІД Телефонно-інформаційний довідник міста Івано-Франківськ. – Чортків, 2009. – 384 с.
- ТІФ Телефони. Івано-Франківськ. – 1992. – 742 с.
- ТМГ Телефони міста Галича. – Івано-Франківськ, 1991. – 243 с.
- ХД Худаш М. Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук / АН УРСР. Львів. Від-ня Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Відп. ред. Л. М. Полюга. – К.: Наук. думка, 1991. – 268 с.
- Худаш Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення) / М. Худаш. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. – 452 с.

Шило Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Нг. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 264 s.

The article analyzes the names that are basic for creating microoikonimiv Ivano-Frankivsk region, which are divided into three groups: vidimenni, and vidapelyatyvni vidtoponimni. Each group is described in detail and classified into subgroups. Separately microoikonimy selected, based on the semantics of the disputed names and homonymous or polysemantic base.

Key words: *microoikonym, anthroponym, apelativ, last names, identification.*

В статті здійснено аналіз фамилий, ставших базовими для создания микрооиконимов Ивано-Франковщины, которые разделены на три группы: одименные, оапелативные и одтопонимные. Каждая группа описана подробно и классифицирована на подгруппы. Отдельно выделены микрооиконимы, в основе которых фамилии спорной семантики, а также омонимические или полисемические основы.

Ключевые слова: *микрооиконим, антропоним, апелятив, фамилия, идентификация.*

УДК 811.161.2

ББК 81.05 (2Ук)

Оксана Гавадзин

НАЗВИ ПРИКРАС У ГОВІРКАХ ПОКУТТЯ

У статті досліджено покутські назви прикрас. Наводяться пояснення говіркових назв з погляду семантики, етимології, деривації, з'ясовується їх ареалогію.

Ключові слова: *покутська говірка, лексико-семантична група, назва прикраси, гердан.*

Невід'ємним атрибутом у комплексі одягу Покуття були прикраси. Їх носили на голові, вухах, грудях, шиї, руках. Прикраси покутян викликають подив своєю витонченістю та різноманітністю. Вони передавалися з покоління в покоління. Найчастіше прикрасами захоплювалися жінки, дівчата, для них вони виконували не тільки естетичну функцію, а й оберегову.

Деяку інформацію про покутські прикраси можна знайти в етнографічних працях: "Покуття" О. Кольберга, колективній монографії "Покуття".

Об'єктом дослідження обрано лексику, пов'язану з прикрасами у говірках Покуття.

Актуальним є дослідження лексико-семантичної групи прикрас покутського говору в ареальному аспекті. Не менш цікавим є встановлення різноманітних мотиваційних зв'язків в номінуванні назв прикрас.

Мета полягає в тому, щоб проаналізувати особливості найменування прикрас на семантичному, словотвірному, лінгвогеографічному рівнях.

На основі логіко-предметного поділу виділяємо такі мікрогрупи лексико-семантичної групи прикрас: назви прикрас голови, назви прикрас вух, назви прикрас шиї та грудей, назви прикрас рук, назви прикрас одягу.

Мікрогрупа прикрас голови включає назви, які характеризуються одночасно і прикрашанням, і призначенням: *в'їнок, в'їночок, ч'їл'це, по'зл'їтка, 'стончка (стонишка), 'л'єнта, 'л'єнточка, 'бинда (бленда), уп'л'їтка, по'пл'їтка, 'бант'їк (бант'їк), 'шпїл'ка, 'шпїл'єчка.*

Прикраса з квітів (часом штучних) і т. ін., сплетених в коло, якою звичайно прикрашають голову, іменується у покутських говірках лексевою *в'їнок* (Нез., Гер., Пал., Кор., Уг., Заг., Бор.) та демінутивом *в'їночок* (Стец., Чер. Ус., Буд., Бел., Дж.). Назва *в'їнок* праслов'янського походження [ЕСУМ, I, 400]. Найменування *в'їнок* і *в'їночок* наявні в літературній мові [СУМ, I, 677].

На Покутті вінок багато прикрашався. М'яка фольга, що виблискувала з-поміж інших прикрас на вінку, найменовувалася лексевою *по'зл'їтка* (Нез., Гер., Бор., Пал., Ус., Буд., Бел., Дж.). В буковинських та гуцульських говірках наявна назва *по'зл'їтка* в ідентичному значенні [СБГ, 440], [ГГ, 152]. Онишкевич подає назву *'позлотка* у значенні 'мішура' [О, II, 98]. Словник української мови фіксує назву *по'зл'їтка* як "розмовне" у двох значеннях: "1. Те саме, що позумент. 2. Те саме, що сухозл'їтка; мішура" [СУМ, VI, 19].

В селі Угорники Коломийського району і досі співається:

Розчесала гребінцем,

Поправила щітков,

Помастила косу медом,

А вінок позлітков.

На Покутті дівчата прикрашали голову стрічкою з металевими прикрасами, яку прикріплювали над чолом, що називалася *ч'їл'це* (Нез., Рак., Сем.). В літературній мові лексема *чільце* фіксується як “1. Зменш.-пестл. до чоло 1. 2. Весільний головний убір дівчини” [СУМ, XI, 340]. Найменування *чільце* походить від праслов'янської за походженням назви *чоло* [Ф, IV, 327]. В гуцульських говірках зустрічається назва *чільце* у значенні “весільний головний убір молодої” [ГТ, 212].

Семема “вузькі барвисті стрічки для заплітання в коси або для прикраси голови, вінка” іменується назвами *стонч'ки* (Бор., Реп., Чер., Уг., Заг. Ст. Кр.), *стони'ки* (Стец., Нез.), *'бинди'* (Ст.Кр.), *би'н'ди* (Пал., Гер., Заг., Кн., Кор., Ор., Ус.), *'бленди'* (Джур.), *'л'енти'* (Ст. Кр., Бор., Уг.), *'л'енточки'* (Ст. Кр., Бор., Уг.).

У буковинських говірках наявні лексеми *'стонж'ка*, *'стоношка*, *'стончка*, *'стонишка*, *'стьож'ка*, в гуцульських говірках – лексема *'стончка*, а в наддністрянських – *'стонга*, в бойківських – *стон'чак*, *'стоньчка*, *'стон'чка*, *'стон'ж'ка*, *'ст'анж'ка*, *'ст'аш'ка* [СБГ, 523-524], [ГТ, 177], [Ш, 246], [О, II, 255]. В літературній мові маємо слово *'стрічка* у значенні “вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса, для оздоблення і т. ін.” [СУМ, IX, 782].

Лексема *'бинда* у значенні «стрічка» відома в українських діалектах, зокрема у буковинських – *'бинда*, у бойківських – *'бинда*, *'бенда*, у гуцульських – *'бинда* [СБГ, 30], [О, I, 52], [ГТ, 24].

Словник української мови подає слово *'бинда* як “стрічка”, а слово *'лента* з позначками “розмовне, рідко” у значенні “стрічка, якою пов'язували голову” [СУМ, I, 166], [СУМ, IV, 477].

Вплетена в коси на зразок стрічки смужка тканини або червона волічка і т. ін. найменувалася в покутських говірках як *упл'їтка* (Уг., Жук., Ст. Кр.), *по'пл'їтка* (Яс.-Піл.). Лексема *упл'їтка* зустрічається в бойківських говірках та гуцульських [О, II, 319], [ГТ, 192]. Номен *упл'їтка* “стрічка для кіс” є нормативним, але з позначкою “застаріле” [СУМ, X, 462].

Назви *'бант'їк* (Хот., Заг., Джур., Уст., Уг., Ст. Кр.), *'бант'їк* (Стец.), що позначають гарно зав'язану стрічку на волоссі, утворені від слова *бант* за допомогою суфіксів *-їк-*, *-їк-*. В літературній мові відоме слово *'бантик* як «зменшене до *бант* “вузол з вільними петлями й кінцями; зав'язана таким вузлом стрічка або стьожка, що використовується переважно як прикраса” [СУМ, I, 101].

Поширеними у покутських говірках є лексема *'шпиль'ка* та демінутив *'шпиль'чка* (Вор., Хот., Бор., Реп., Чер., Уг., Заг. Ст. Кр., Стец.) на позначення прикраси у вигляді великої прямої голки, чи загостреної палички для заколювання волосся, рідко для прикраси одягу, може бути оздобленою дорогоцінним камінням чи орнаментом. Дана назва присутня в буковинських говірках [СБГ, 670]. Словник української мови фіксує лексему *'шпиль'ка* як “1. Предмет для заколювання волосся в зачісці у вигляді зігнутого навпіл дроту або двозубчастої вилочки” [СУМ, XI, 521].

Прикраси вух у покутських говірках іменуються лексемами *'кул'чи'ки'* (Вор., Хот., Реп., Кор., Бал., Заг., Пал., Чер., Уг., Бор., Ст. Кр.), *'коўтки'* (Рак., Жук., Чер.), *'коўт'ки* (Нез., Ус., Буд., Сем., Бел.), *'коут'ки* (Ниж.), *'кугут'ки* (Гер., Бор., Стец., Заг., Дж.), *'когут'ки* (Заб.) Назви *'коўток*, *'когут'ок*, *'кульчик* у значенні “сережка” присутні в гуцульських та буковинських говірках [ГТ,

98], [СБГ, 215, 238, 240]. В бойківських говірках маємо найменування *'кульчик*, *'кул'чик*, у наддністрянських говірках зустрічається слово *'коўток* [О, I, 394], [Ш, 145]. В літературній мові наявне слово *'сережка* “те саме, що ‘серга” у значенні ідентичному з говірковим [СУМ, IX, 137]. В літературній мові слово *'коўток* фіксується як “діалектне” [СУМ, IV, 206]. Слово *'коўток* пов'язане з російським колтатъ “хитати”, яке зводиться до праслов'янського **k'ltati* “ворушити, хитати” [ЕСУМ, II, 487]. Етимологічний словник української мови лексему [кугут'ки] “сережки” подає як результат контамінації слів [ковт'ки] “тс” і [кугут] “півень; китиця з півнячого пір'я на капелюсі” [ЕСУМ, III, 123].

КАРТА “сережки”

Мікрогрупа «прикраси ший та грудей» представлена лексемами *'корал'ї*, *'перли'*, *'перли'ки'*, *'па'ц'орк'ї'*, *'ц'їт'ки*, *'ц'ат'ки*, *'те'р'дан*, *'сил'їнка*, *'плет'їнка*, *'тканка*, *'дукати'*, *'ме'н'тел'ї'*, *'чешки'*.

Назва *'корал'ї* первісно мотивована матеріалом (намисто з коралів), в наш час на Покутті це – велике, важке намисто переважно червоного кольору з дерева, скла та ін. (Кор., Уг., Чер., Заг., Пал., Гер., Хот., Ост., Бор., Нез., Яс.-

Піл., Реп., Рак., Стец. Ус., Буд., Бел., Дж.). В бойківських говірках наявна лексема *ко'ралік* “намистинка” [О, I, 376]. В літературній мові лексема *ко'ралі* присутня у значенні “намисто (намистини) з коралів” [СУМ, IV, 285].

Нагрудна жіноча прикраса з перлів (переважно штучних) іменується в покутських говірках назвами *'перла* (Уг.), *'перли*^е, (Хот., Заг., Сем.), *'перли*^е*ки*^е (Ост.). Дана назва зустрічається в буковинських говірках [СБГ, 407]. В літературній мові зустрічаються назви *'перли*, рідко *'перла*, як “перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках деяких морських та прісноводних моллюсків; використовуються як коштовна прикраса” [СУМ, VI, 327-328].

Лексеми *па'ц'орк'и* (Кор., Вор., Рак. Бал., Заг., Нез., Яс.-Піл., Бор., Хот., Гер., Пал., Ус., Буд., Бел.), *пац'ор'ки* (Уг., Дж., Нез.), *ц'ит'ки* (Стец.), *ц'ат'ки* (Ор., Зад., Ус, Буд., Бел., Дж., Поп.) позначали в покутських говірках жіночу прикрасу на шию з дрібних намистинок. Ареал поширення назви *па'ц'ор'ки* продовжується в буковинських, бойківських, гуцульських, наддністрянських говірках [СБГ, 394], [О, II, 46], [ГГ, 145], [Ш, 196]. Лексеми *'цятка*, *'цятка* зустрічаються в буковинських говірках [СБГ, 630]. В літературній мові зустрічається назва *па'ц'орки* “намисто” з позначкою “діалектне” [СУМ, VI, 103].

Лексема *ге'р'дан* позначає пов'язку (з бісеру) на шиї або голові (Нез., Гер., Хот., Яс.-Піл., Реп., Заг., Кор., Зад., Ус., Буд., Бел., Дж.), *г'е'р'дан* (Рак.) Дана назва наявна в буковинських говірках [СБГ, 83].

Намисто у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистин, виготовлених технікою силнення найменується в досліджуваних говірках лексемою *'сил'інка* (Ост., Жук., Бор.). Ареал поширення назви з деякими фонетичними варіантами сягає бойківських, буковинських, гуцульських говірок [О, II, 213], [СБГ, 481]. [ГГ, 170].

Прикраси на шию з пац'орок, виготовлені технікою переплетення найменуються лексемами *плет'інки* (Хот., Бор.) *'плет'інки*^е (Рак., Бор.), *'тканки*^е (Чер., Вор., Уг.).

Семема «жіноча прикраса на шию у формі насилених на кінський волос чи нитку монет» у покутських говірках іменується лексемами *дукати*^е (Бор., Пал., Стец.), *ме'н'тел'и* (Уг., Вор.), *'чешки*^е (Рак.). В літературній мові лексема *дукат* вживається з позначкою “застаріле” у значенні “жіноча прикраса у вигляді монети” [СУМ, II, 433].

На Покутті носили медальйони з тисненими фігурами святих, які швидше назвемо обереги, аніж прикраси. Дані реалії іменувалися назвами *'хресті*^е*к* (у всіх обстежених говірках), *ме'дали*^е*к* (Хот., Бор., Уг., Ст. Кр.), *'менте*^е*ли*^е*к* (Пал., Ст. Кр.).

Прикраси рук іменуються лексемами *'персте*^е*н'* (Ост., Вор., Хот., Стец., Гер., Бор., Реп., Уг., Заб., Рак., Бал., Чер., Дж.), *пе'рстени*^е*к*, *пе'рсту*^е*нец'* (Ост.), *обручка* (вінчальний перстень) (Вор., Хот., Гер., Бал., Чер., Кор., Уг.), *кол'цо* (Ост., Бал., Бор., Ст. Кр., Рак. Вор., Хот., Реп., Кор., Заг., Пал., Чер., Уг.), *пе'чатка* (в усіх обстежених говірках). Номен *обручка* зустрічається в бойківських говірках [О, II, 12].

Назви *'перстень* і *обручка* сягають праслов'янської епохи [ЕСУМ, IV, 354], [ЕСУМ, IV, 144]. Церковнослов'янське *кольце* походить від **коло* [Ф, II, 299]. Лексема *пе'чатка* побутувала колись як спеціалізований перстень, яким печатали листи. У наш час це перстень форма якого нагадує печатку. Назва утворилася лексико-семантичним способом. Лексема *пе'чат* як “печатка;

відбиток” праслов'янського походження [ЕСУМ, 4, 364]. В наш час на Покутті найменування *пе'чатка*, *кол'цо* вживаються переважно у мовленні середнього та молодшого покоління.

Прикраса з коштовного і гарного матеріалу, яку носять на зап'ясті руки іменується лексемою *брас'лет* (присутня в усіх обстежених говірках). Найменування *брас'лет* не характерне для мовлення старшого покоління. Дана назва присутня в літературній мові [СУМ, I, 227].

Назви прикрас одягу представлені лексемами *'брошка*, *'бук'ет*, *ко'сиц'и*.

Прикраса із застібною, яку приколоють на жіночий одяг біля шиї або на грудях, іменується на Покутті назвою *'брошка* (Ст. Кр., Заг., Пал., Джур. Вор., Хот., Стец., Гер., Бор., Реп., Уг., Заб., Рак., Бал.), що присутня також в літературній мові [СУМ, I, 240].

Букет із квітів (часом штучних), який за весільним звичаєм прикріплювали до плечового одягу на грудях, рідше на голову дівчині або на капеллох хлопцеві, найменовувався в покутських говірках синонімічними назвами *'бук'ет* (Уг., Ст. Кр., Джур. Вор., Рак. Бал., Заг., Нез., Яс.-Піл., Бор., Хот., Гер., Пал., Ус., Буд., Бел.), *ко'сиц'и* (Бор., Уг., Вор., Хот.). Лексема *ко'сиця* (*ко'сица*, *ко'сиці*) присутня в гуцульських говірках у значенні «квітка» [ГГ, 102]. В бойківських говірках маємо назву *ко'сичка* «китиця, букет» [О, I, 381]. Словник української мови подає лексему *букет* як «пучок зірваних або зрізаних і складених до купи квітів, а лексему *ко'сиця* – як «квітка, якою закріплюються» з позначкою «розмовне» [СУМ, I, 252], [СУМ, IV, 305]. Назва *ко'сиці* походить від праслов'янської назви *ко'са* [ЕСУМ, III, 48].

Назви прикрас, поширених на Покутті, утворено за такими мотиваційними моделями:

- “матеріал > прикраса” (*ко'рал'и*, *'перли*^е);
- “дія > прикраса” (*'плет'інка*, *'сил'інка*, *'тканка*, *уп'л'ітка*, *по'пл'ітка*);
- “частина тіла > прикраса” (*'персте*^е*н'*, *обручка*, *ч'іл'це*);
- “форма > прикраса” (*кол'цо*).

Для лексико-семантичної групи прикрас у говірках Покуття характерна формальна варіативність, зокрема на фонетичному рівні (*'стонч(ш)ка*, *'би(ле)нда*, *'банти*^е(*і*)*к*, *'перла(и)*^е *ко'ц(у)т'ки*); акцентуаційному (*'бинди*, *'ко'ут'ки*, *ко'гут'ки*, *'плет'інки*, *па'ц'ор'ки*; словотвірному (*пе'рстени*^е*к* - *пе'рсту*^е*нец'*, *уп'л'ітка* - *по'пл'ітка*).

Властиві для назв досліджуваної лексико-семантичної групи і демінутивні утворення: *'хресті*^е*к*, *ме'дали*^е*к*, *'менте*^е*ли*^е*к*, *в'іночок*, *'л'енточка*, *'шпиле*^е*чка*, *'перли*^е*ки*^е.

Ядро досліджуваних назв становлять праслов'янські утворення, зокрема *в'інок*, *'персте*^е*н'*, *обручка* та інші.

До чужомовних запозичень належать:

• германізми: *'бинда* (через польську мову запозичена з німецької [ЕСУМ, I, 184]), *'лента* (через посередництво російської мови запозичена, очевидно, з німецької [ЕСУМ, III, 221]), *'шпил'ка* (через польське посередництво запозичена з середньовісньонімецької) [Ф, IV, 473]), *'банти*^е*к* (через російську або польську запозичено з німецької [ЕСУМ, I, 135]);

• полонізми: *'стончка* [ЕСУМ, V, 426], *по'злітка* (пор.пол. *rozłota* [14, 314]), *'кульчики* [ЕСУМ, III, 138], *па'ц'орки* [ЕСУМ, IV, 322];

- румунізм *гердан* [ЕСУМ, I, 499];
- запозичення з італійської *дукат* (очевидно через німецьку та польську мови [ЕСУМ, II, 143]);
- запозичення з французької мови *перла(и)* [ЕСУМ, IV, 351], *медальйон* [ЕСУМ, III, 427], *браслет* [ЕСУМ, I, 246], *брошка* (очевидно, через російське і, можливо німецьке посередництво, запозичено з французької мови [ЕСУМ, I, 265]), *букет* (очевидно, через російську і польську мову) запозичено з французької мови [ЕСУМ, I, 286]).

Умовні скорочення назв обстежених населених пунктів Івано-Франківської області

1. Бор. – Бортники Тлумацький район; 2. Гер. – Герасимів Тлумацький район;
3. Гос. – Гостів Тлумацький район; 4. Ниж. – Нижнів Тлумацький район; 5. Ост. – Острина Тлумацький район; 6. Пал. – Палагичі Тлумацький район; 7. Хот. – Хотимир Тлумацький район; 8. Ст. Кр. – Старі Кривотули Тисменицький район; 9. Вор. – Ворона Коломийський район; 10. Жук. – Жукотин Коломийського району; 11. Заг. – Загайпіль Коломийський район; 12. Кор. – Коршів Коломийський район; 13. Печ. – Печеніжин Коломийський район; 14. Уг. – Угорники Коломийський район; 15. Чер. – Черемхів Коломийський район; 16. Коп. – Копачинці Городенківський район; 17. Нез. – Незвисько Городенківський район; 18. Рак. – Раковець Городенківський район; 19. Сем. – Семенівка Городенківський район; 20. Яс.-Піл. – Ясенів-Пільний Городенківський район; 21. Реп. – Репужинці Городенківський район; 22. Бал. – Балинці Снятинський район; 23. Дж. – Джурів Снятинський район; 24. Заб. – Заболотів Снятинський район; 25. Зад. – Задубрівці Снятинський район; 26. Кн. – Княже Снятинський район; 27. Ор. – Орелець Снятинський район; 28. Буд. – Будилів Снятинський район; 29. Стец. – Стецева Снятинський район; 30. Ус. – Устя Снятинський район; 31. Бел. – Белелуя Снятинський район.

Умовні скорочення

- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник. Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7т. – К., 1982-2006. – Т.1-5.
- О – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: В двох частинах. К., 1984.
- СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. - Чернівці: Рута. 2005 - 688 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11т. – К., 1970-1980.
- Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – т. 1-4. – М., 1964-1973.
- Ш – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українозн. ім. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288с.

Література

1. Атлас української мови: В 3-х т. Т.2. – К., 1988.

2. Буткова Г. Лексична група «прикраси» в українських художніх текстах I пол. XIX ст. // Український діалектологічний збірник. – Кн. 3. – К.: Довіра, 1997. – С.267-272.
3. Войтів Г. Назви прикрас // Українська історична та діалектна лексика. – К.: Наук. думка, 1985. – С.31-44.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232с.
5. Етимологічний словник української мови: У 7т. – К., 1982-2006. – Т.1-5.
6. Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. Монографія / В.В. Грещук, В.І. Кононенко, М.П.Лесюк, М.І.Паньків, М.Д.Романюк, С.І.Хороб та інші. – Київ- Івано- Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. – 315с.
7. Матейко К.І. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К.: Наукова думка, 1996. – 192с.
8. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: В двох частинах. К., 1984.
9. Покуття. Етнографічний опис./ Здійснив Оскар Кольберг. Том 1. – Краків, 1882; пер. з пол.Т.Буженко// Наук. запис. Інст. народозн. Ів.-Фр., 2006. – Випуск 9-10. – С.306-334.
10. Покуття: історико-етнографічний нарис / ПНУ імені В.Стефаніка. – Л.: Манускрипт, 2010. – 455с.: фото.
11. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. - Чернівці: Рута. 2005 - 688 с.
12. Словник української мови: В 11т. – К., 1970-1980.
13. Ткачук Я., Кубик М. Гуцульські прикраси // Рідні джерела. – 2002. – №2. – С.14-18.
14. Українсько-польський, польсько-український словник / Уклад.: М. Юрковський, В. Назарук. – К.: Школа, 2003. – 934с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – т. 1-4. – М., 1964-1973.
16. Хмара Г.В. Основні ознаки в мотивуванні назв українського одягу // Рідний край. Науково-публіцистичний художньо-літературний альманах. – Полтава, 2003. – №2. – С.74-78.
17. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українозн. ім. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288с.

The article examines Pokutskyi name jewelry. Explanations of the names manner of speaking from point of semantics, etymology, derivation, have been defined arealogy.

Key words: Pokuts'ka speech, lexical-semantic group, name jewelry, gerdan.

В статті досліджуються покутські названня украшених. Даються об'яснення діалектних названь з позицій семантики, етимології, деривації, определена їх ареалогія.

Ключевые слова: покутский говор, лексико-семантическая группа, название украшения, гердан.

УДК 811.161.2:81'37:81'367

ББК 81.2Ук 2-22

Олексій Воробець

ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНИЙ КОМПЛЕКС У СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЕННЯ

У статті сфокусовано погляди мовознавців щодо лінгвістичного статусу прийменниково-субстантивного комплексу, запропоновано авторське бачення місця цього семантичного компонента в складі двоядерної предикативної системи, виокремлено його семантико-синтаксичні модифікації.

Ключові слова: семантика, прийменниково-субстантивний комплекс, двоядерна предикативна система, предикат, прийменник, розширена модель.

Сучасна україністика характеризується поглибленим вивченням проблем синтаксичної семантики, семантико-синтаксичних відношень, валентності, елементарних і семантично неелементарних речень, предикатних і непередикатних (субстанційних) синтаксем, дослідженням семантико-синтаксичної категорійності компонентів синтаксичних структур, зокрема прийменниково-субстантивного комплексу (ПСК).

Мета роботи полягає в аналізі мовознавчих поглядів на конструктивну роль ПСК в складі двоядерної предикативної системи. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) охарактеризувати прийменник як формальний показник вираження певного семантичного відношення; 2) окреслити визначення прийменниково-субстантивного комплексу як потенційно-самостійного смислового репрезентанта; 3) проаналізувати висловлення із досліджуваним семантичним комплексом; 4) репрезентувати його типологію та особливості позиційного функціонування.

Актуальність дослідження полягає в тому, що визначення функцій ПСК в структурі речення, зокрема в основі двоядерної предикативної системи, потребує комплексного підходу, врахування багатоплановості їх семантико-синтаксичної характеристики, що супроводжується складністю встановлення межі між компонентом двоядерної предикативної системи, детермінантом та поширювачем. Цю проблему, щоправда, на різних теоретичних засадах досліджували Н. Д. Арутюнова [3], Г. О. Золотова [17], К. Г. Городенська [13], І. Р. Вихованець [6], А. П. Загнітко [16], В. І. Кононенко [21], Н. В. Гуйванюк [14] та інші.

У лінгвістичній літературі поширеними є традиційні погляди на прийменник, згідно з якими він трактується як службове слово, що є засобом вираження граматичного зв'язку [20, 14-15; 28, 124; 31, 474; 29, 706; 9, 329]. Як окрему частину мови, що займає місце в препозиції щодо слова, прийменник почали виділяти за доби еллінізму александрійські вчені. Так, Діонісій Фракійський (кінець II століття до н. е.) писав: "Прийменник це – частина мови, яка стоїть перед усіма частинами мови і в складі слова, і в складі речення" [цит. за: 20, 3].

З огляду на наявні у сучасних лінгвістичних дослідженнях теоретичні та практичні обґрунтування природи прийменника (препозитива) [11, 9; 15, 376; 25, 332; 30, 298], найбільш узагальненою характеристикою є визначення його здатності виступати в кон'юнкції в

першу чергу із іменником та субстантивом загалом і детермінувати його відмінкову форму, виражаючи при цьому відношення між предметами. Поширеною є думка, згідно з якою прийменник разом із субстантивом утворюють прийменниково-субстантивний комплекс [28, 164-165; 33, 9; 6, 130; 21, 92; 12, 34], що служить для вираження нових семантичних відношень у структурі висловлення. Окремий препозитив, вступаючи у відповідний семантико-синтаксичний зв'язок із компонентами структурної моделі речення, характеризує певне коло смислових відношень: темпоральні (*в, з, протягом, одночасно з, напередодні, наприкінці, опісля, раніше* та ін.), каузальні (*через, за, від, внаслідок, з огляду на, завдяки, у силу* та ін.), локативні (*біля, близько, між, на, по, над, недалеко, збоку, зверху* та ін.), цільові (*для, на, ради, в, про, в ім'я* та ін.), умовні (*при, за умови, на випадок, в разі* та ін.) та ін. У статті беремо до уваги каузальні та темпорально-локативні семантико-синтаксичні відношення, у зв'язку із максимальною концентрацією уваги на компонентах такого характеру в межах лінгвістичної розвідки.

Із семантико-синтаксичного погляду прийменник не може одноосібно й повноправно виконувати роль синтаксеми. Водночас разом із субстантивом він нерідко займає позицію предикатного компонента, утворюючи при цьому мінімальну синтаксичну одиницю [21, 92], що характеризується сукупністю і структурованістю семантичного значення, яке впливає із синтезованої єдності обох компонентів, що взаємозумовлюють та доповнюють одне одне, наприклад: *У ньому людина знаходить безсмертя через свої діла* (О. Довженко).

Розглянемо речення моделі ПСК [через+N₄] *У ньому людина знаходить безсмертя через свої діла* (О. Довженко). Семантика ситуації: дія агенса визначається особистими якостями та внутрішнім стимулом. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса, 3) причина – інтелектуально-духовний стимул. ПСК *через свої діла* виражає каузальне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *У ньому людина знаходить безсмертя* (основна предикація) + *Вона творила свої діла* (потенційно основна предикація) = *У ньому людина знаходить безсмертя, бо творила свої діла*. Складовий компонент реченнєвої структури *через свої діла*, що знаходиться в правобічній позиції щодо основного предиката, зумовлює стан суб'єкта й викликає наслідок: *винагороду за минулі діяння перед майбуттям*. Що ж до співвідношення семантичного комплексу *через свої діла* і повноцінної частини складного речення *Бо творила свої діла*, то ПСК наділений функціонально навантаженим семантичним значенням, оскільки весь каузальний потенціал семантичного компонента зосереджений у мінімально-композиційно обмеженому вияві, що продукує полісемантичну диференціацію модифікацій предикації із причиновою семантикою.

З огляду на аналізований приклад можна розглядати ПСК як семантико-синтаксичний дериват [13, 52], оскільки ПСК *через свої діла* моделі [через+N₄] концентрує в собі семантичне навантаження повноцінної реченнєвої конструкції *бо творила свої діла*, що, з одного боку, свідчить про утворення потенційно нової семантико-синтаксичної одиниці, а з другого – не стільки кардинально нового значення, скільки виключає дублювання й переосмислення старого, хоч оригінально модифікованої репрезентації.

За концепцією І. Р. Вихованця, ПСК бере участь у формуванні речень із вторинною предикацією, що виявляється в приписуванні предметові (або іншому об'єктові) додаткової ознаки, пов'язаної насамперед із вставленням та збільшенням внутрішнього інформативного простору, утворенням кількох рівнів інформативного насичення речення. В такому аспекті специфічна роль прийменників полягає в тому, що вони поєднують два вихідних елементарних простих речення в семантично складну конструкцію [7, 138]. Вторинні предикати виступають центральними синтаксемами, що ускладнюють просте речення, надаючи йому статус неелементарності. Вжиті щодо них термінологічні номінації, такі як згорнені, зредуковані предикати (Г. К. Городенська, А. Мустайоки), додаткові предикати (Г. О. Золотова), латентні предикати (О. С. Кубрякова), імпліцитні предикати (Г. Г. Сильницький), включені предикати (В. В. Богданов), кванторні слова (О. В. Падучева), предикати різного ступеня віддалення від центру речення (А. П. Загнітко), знакові відповідники предиката (О. О. Селіванова), предикати другого порядку (Н. І. Жинкін), предикатні актанти, вторинні присудки (Г. П. Олійник) тощо, свідчать про відсутність усталеної концепції вторинної предикації [24, 71-72].

Враховуючи тенденцію розширеного моделювання, що полягає в розширенні схем, що "репрезентують мінімальні схеми + додаткові компоненти, які мають інформативну цінність для семантичної структури речення" [4, 636], можна зробити висновок, що прийменниково-субстантивний комплекс виявляє свої функціонально-семантичні характеристики тільки в складі таких моделей.

Окреслюючи центральну семантико-синтаксичну модель речення із ПСК, варто розглядати такий семантичний комплекс у складі конструктивної моделі, яка має такий вигляд: $S + P [P_1(V_f) + P_2 (Prer. + N_x)]$, де S – суб'єкт, P – предикативний комплекс, P_1 – основний предикат, P_2 – потенційно основний предикат. Семантичний комплекс включено на основі теоретичної концепції Н. Д. Арутюнової [3, 357] до складу предикатора з визначенням його як центральний компонент валентно-інтенційних моделей речення, за якими утворюються мінімальні, але граматично й інтонаційно конкретні речення-висловлення, що характеризуються двома складниками – предикатним і предикативним. Предикатний складник предикаторів відбиває різні дії і стани, на основі яких формуються відношення між учасниками позамовної ситуації, а предикативний – аналізує їх у мовно-часовому плані [2, 38].

Предикативний комплекс є тим конструктивно-ядерним центром, навколо якого групуються як формально-граматичні, так і семантико-синтаксичні компоненти висловлення. Організуюча роль предиката в семантичній структурі речень виявляється в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він визначає кількість і якість аргументів, а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту [8, 32]. У поліпредикативних конструкціях (реченнях із двоядерною предикативною системою) взаємозв'язок і взаємопротиставлення компонентів предикативного центра є реченневотвірним.

На думку І. Р. Вихованця, "дієслово (вербатив) займає найцентральніші семантико-синтаксичні позиції в структурі речення,

оскільки його семантична валентність визначає кількість іменникових компонентів та їх функції в елементарній реченнєвій конструкції" [10, 233], що дає змогу вербативу, зосереджуючи на собі синтаксичні категорії речення, виступати матричним компонентом предикативного центру висловлення.

Поряд із основними репрезентантами предикативних відношень – дієсловами, які згідно із вербоцентричною теорією [32, 14] відіграють головну роль у процесі формування структури речення, встановлюючи зв'язок із непередикатними знаками на основі валентних властивостей, виявляють себе вторинні предикатні значення, представлені прийменниково-субстантивним комплексом. Як писав С. Д. Кацнельсон, "як носії пропозиційних функцій у будь-якій мові виступають предикативні слова, зокрема ПСК, що містять у собі модель розгортання речення" [18, 143], наприклад: *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць).

Неоднозначний семантико-синтаксичний набір властивостей темпоральної синтаксеми спостерігаємо в реченні моделі ПСК $[z+N_2]$ *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць). Складність семантики ситуації (A примушував X -ів, відколи X -и перебувають в моменті t_0) побудована на акумуляції потенційно основної предикації ПСК: *Ти ж їх примушував трудитися* (основна предикація) + *Ім виповнилось три роки* (потенційно основна предикація) = *Відколи їм виповнилось три роки, ти ж їх примушував трудитися*. Семантичний комплекс виступає компонентом двоядерної предикативної системи, знаходячись у тісному взаємозв'язку із дієслівним компонентом (основна предикація), і під час трансформації виявляє здатність до переходу в повноцінну із семантико-синтаксичної точки зору реченнєву конструкцію. Як бачимо, семантична модифікація темпоральної синтаксеми, вираженої ПСК, репрезентує проміжок в часі між двома подіями, входячи до складу двоядерного предикативного центра речення.

Вагоме місце серед чинників, які виступають релевантними у процесі окреслення типології, місця і статусу ПСК, займає позиційне розташування досліджуваних семантико-синтаксичних одиниць у структурній моделі речення.

Позиційне розташування компонентів речення (притаманний порядок слів) тісно пов'язане з його актуальним членуванням [27; 1; 34; 5; 19; 32]. Порядок слів у висловленні відбиває особливості розподілу функціонально-семантичних ролей слів за синтаксичними й лінійними позиціями з точки зору мовця. Зміна порядку слів пов'язана не тільки із прагматичною метою, змістом речення, але й часом із граматичними показниками слів [23, 212].

Схарактеризуємо висловлення моделі ПСК $[za+N_4]$ із каузальною семантикою *Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу* (О. Довженко). Семантика ситуації: агенс діє під впливом характерної якості каузатора щодо самого ж каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса – реакція на якісно-означальну особливість каузатора, 3) особа-каузатор. ПСК *за красу і вдачу*, в складі якого функціонують два однорідні для контекстної ситуації субстантива, виражає каузальне значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Він не любив мого батька* (основна предикація) + *Батько був красивий і мав*

нешанобливу вдачу (потенційно основна предикація) = *Він не любив мого батька, тому що той був красивий і мав нешанобливу вдачу*. Як видно, семантичний комплекс *за красу і вдачу* посідає правобічну позицію щодо основного предиката, знаходиться у подвійному взаємозв'язку із суб'єктом-каузатором і суб'єктом загальної дії, що засвідчує функціонування в реченні двох суб'єктних зон, кожна з яких знаходиться під взаємовпливом як основного, так і потенційно основного ядра двоядерної предикативної структури. Позиційне розташування ПСК в абсолютному кінці реченнєвої конструкції не зменшує інформативно-значеннєвої ваги досліджуваного компонента, а, навпаки, підкреслює логічну значущість семантичного комплексу *за красу і вдачу*.

Порівнюємо речення моделі ПСК [од+N₂] *Од споглядання пекельних кар мені почало щось пекти в п'ятах* (О. Довженко). Семантика ситуації: певний стан речей психічно впливає на агенса й викликає реальну фізичну дію. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) причина – стан речей, 3) підсвідома дія агенса. Семантичний комплекс *од споглядання* функціонує у реченні як виразник каузальної семантики, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Я споглядав пекельні кари* (потенційно основна предикація) + *Мені почало щось пекти в п'ятах* (основна предикація) = *Тому що споглядав пекельні кари, мені почало щось пекти в п'ятах*. Складовий компонент речення *од споглядання* займає сильну інтенційну позицію і служить виразником конкретної ситуації (пекельні кари), яка на підсвідомому рівні викликає у агенса фізичні страждання (пекти в п'ятах), джерело яких залишається в уяві, оскільки реального фізично-уособленого каузатора немає.

Як бачимо, категорія причини, репрезентована у двох попередньо проаналізованих реченнях, є елементом складних якісно-часових динамічних відношень між безпосередньо “зв'язаними реальними подіями, із яких одне виникає раніше другого і породжує друге” [26, 3; 14, 312].

Аналізуємо реченням моделі ПСК [о+N₅] *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю о десятій годині* (З газети) (*А-и* зібрались біля *X-а* в момент *t₀*). ПСК *о десятій годині* виражає темпоральне значення, акумулюючи в собі потенційно основну предикацію: *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю* (основна предикація) + *Настала десята година* (потенційно основна предикація) = *Більша частина національно-орієнтованої громадськості зібралась біля пам'ятника Кобзарю, коли настала десята година*. Семантичний комплекс займає потенційно слабку кінцеву позицію, про що свідчить не лише його місце розташування, а й семантична інертність, оскільки, з огляду на семантику ситуації, можна замінити ПСК *о десятій годині* на будь-який інший із позначенням конкретної години: *о дванадцятій годині* чи *о п'ятнадцятій годині*. Тому можна стверджувати, що ПСК залишається на межі складового компонента предикативного центра і його поширювача. Але на відміну від попередніх прикладів функціонування семантичних комплексів із каузальною семантикою, які тяжіють до самостійності, наведений комплекс можна розглядати як детермінант речення, що має уточнювальну інформативну цінність.

Отже, прийменниково-субстантивний комплекс, враховуючи його багатоплановість і семантико-синтаксичні характеристики, у структурі речення посідає неоднозначне місце, оскільки виникає доволі тонка межа у розрізненні компонента двоядерної предикативної системи, детермінанта і поширювача. У певному розумінні і при окремому позиційно-семантичному оточенні ПСК як згорнутий предикат стає семантичним центром, носієм основного змісту повідомлення, його ядром, а інші компоненти висловлення визначаються його інтенціями, причому здебільшого йдеться не стільки про безпосередні синтаксичні відношення цього й інших складників речення, скільки про відношення на рівні смислу, що вказує на вихід ПСК за межі двоядерної предикативної системи і на окреслення семантичного комплексу як надпредикатива.

Література

1. Адамец П. О. Порядок слов в современном русском языке / П. О. Адамец. – Прага, 1966. – 96 с.
2. Андерш Й. Ф. Типологія речень з дієслівно-ад'єктивними предикатами в українській мові в зіставленні з чеською / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 38-45.
3. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
4. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; Под ред. В. А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
5. Вечорек Д. Релевантная функция порядка слов в современном русском языке / Д. Вечорек. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1976.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
8. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
9. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
10. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
11. Всеволодова М. В. Предлог как грамматическая категория: проблемы дефиниции, типология, морфологические и синтаксические характеристики / М. В. Всеволодова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 9. / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 8-15.
12. Всеволодова М. В. Предлог: поле и категория (аспект функционально-коммуникативной грамматики) / М. В. Всеволодова // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій

- Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. 1. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 33-38.
13. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.
 14. Гуйванюк Н. В. Слово-Речення-Текст: Вибрані праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – 664 с.
 15. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Вид. 4-е. – К.: Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 402 с.
 16. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
 17. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
 18. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1986. – 298 с.
 19. Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М.: Просвещение, 1976. – 240 с.
 20. Колодяжний А. С. При́йменник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А. С. Колодяжний. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 165 с.
 21. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль. Збірник статей / В. І. Кононенко. – Київ-Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.
 22. Кононенко В. І. Смысл у функціонально-комунікативному аспекті / В. І. Кононенко // Ономастика і апелятиви. – Вип. 30. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, 2007. – С. 33-39.
 23. Кононенко І. В. Прикметник у слов'янських мовах: Монографія / І. В. Кононенко. – К.: Вид-во “Київський університет”, 2009. – 495 с.
 24. Кульбабська О. В. Вторинні предикати: лінгвальний статус, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові / О. В. Кульбабська // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 18. / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 70-75.
 25. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 1. – 527 с.
 26. Медынская В. Л. Синтаксическая категория причины и ее взаимодействие с другими синтаксическими значениями / автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 / В. Л. Медынская. – Днепропетровск, 1973. – 16 с.
 27. Мельничук А. С. Порядок слов и синтаксическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – 97 с.
 28. Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – 1961. – Вип. 3. – С. 124-194.
 29. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2 Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
 30. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.

31. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
32. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса: Пер. с франц. Редкол.: Г. В. Степанов (пред.) и др.; Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака / Л. Теньер – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
33. Ходова К. И. Падежи с предлога в старославянском языке (Опыт семантической системы) / К. И. Ходова; Отв. ред. Буника И. К. – М.: Наука, 1971. – 192 с.
34. Mathesius V. A functional analysis of present day English on a general linguistic basis / V. Mathesius. – Prague, 1975. – 283 s.

The article focuses on the views of linguists according the linguistic status of prepositional-substantive complex vision of the author suggested that the semantic component within the dual-core predicative system, determines its semantic and syntactic modification.

Key worlds: *semantics, prepositionally-substantive complex, dual-core predicative system, predicate, preposition, expanded model.*

В статті сфокусовано взгляды языковедов относительно лингвистического статуса предложно-субстантивного комплекса, предложено авторское видение места этого семантического компонента в составе двуждерной предикативной системы, выделены его семантико-синтаксические модификации.

Ключевые слова: *семантика, предложно-субстантивный комплекс, двуждерная предикативная система, предикат, предлог, расширенная модель.*

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

УДК: 81'42
ББК: 77.3

Віталій Кононенко

“ТИША БИТВИ ВИЛІПЛЕНА З КРИКУ...”
(поетичне слово Миколи Вінграновського)

У статті розглянуто особливості поетичного ідіолекту М.Вінграновського на тлі розвитку сучасного художнього мовостиллю. Простежено засоби своєрідного відтворення в мовленні поета зорових, слухових, смакових, дотичних уявлень, вплив на його стильову манеру кінематографічних і живописних образів. Метафорична система поезики М.Вінграновського відбиває риси національного світовідчуття.

Ключові слова: мовостиль, поезика, мистецтво, метафора, образ, символ, концепт, колір, звук.

Відтворити образ України з її природою, національним психотипом, мовою, історією можна, вочевидь, на ґрунті синтезованого мистецтва, спільної культурологічної парадигми, у вибудові якої має знайти своє місце художник і музикант, письменник і кінематографіст. На цьому шляху як суцільне творче надбання оцінюються, скажімо, вірші Ліни Костенко й українське поетичне кіно, творчість Олександра Довженка й “Тіні забутих предків” Сергія Параджанова, народна пісня й музика Кос-Анатольського... Із цього погляду, як видається, має бути оглянутий доробок Миколи Вінграновського – поета, романіста, сценариста, кінорежисера, актора, що в усіх відгалуженнях свого мистецького хисту залишався неповторним, органічним і глибинно національним.

Зобразити дійсність словом, але в ракурсах і планах, властивих кінотвору, здобути у цих пошуках новий кут зору – таке право утверджує за собою Вінграновський в своїх самооцінках. В одному з інтерв'ю, опублікованому в “Літературній Україні” від 8.V.1980 року, поет зізнався: “Очевидно, мене зіпсувало кіно, бо кіно – це рух”. А на підтвердження цих одкровень Вінграновський уже як поет декларує своє бачення світу крізь “кінематографічне око”:

Приглянувсь я: за планом виник план.
Твій крупний план – неспинена і рвійна
Хурделиця краси, аж племін по кістках.
Середній план твій – радість мого мрійва.
Загальний план твій – діти на руках...

Прикметна сама проекція цих кінематографічних планів – не лише на конкретні об'єкти, що підлягають наближеному або віддаленому зображенню, а й на абстраговані поняття краси, радості, дитинства. Ідея зміни “планів” сприймається через вияви нестримного руху. Метафорика переміщень, зсувів, а відтак і філософічності змінного, нетривкого проймає мовомислення поета. На відтвореннях рухів вистроюються

асоціативні поля, пор., наприклад: *птах ранковий рантово випурхне з трави, знову прощально ранковий птах злетів з трави і паралельний образ дороги: у кожній дороги – ноги. І крок дороги – крок розлук; на цьому підмуркові осмислюється дія – ідеши: мені не йдеши ти з голови; мені ідеши ти – не докликнуть.*

У тих віршових рядках, де поет в умовних формах метафоричного вислову закликає *не йти, сидіти*, сама діалектика руху владно кличе до змін, рухальних дій, бодай у переносному розумінні:

Я тій сльозі сказав: *не йди.*
Я тій сльозі сказав: *сиди.*
Сиди, не плач, моя сльоза,
Сиди, не плач, як я сказав.
А ти заплакала й *пішла*,
І чорним цвітом *підійшла*.

Начебто зосереджений у своєму спогляданні, поет нерідко посилює динамізм, стихійність руху, включаючи і швидкості, які, здається, не можна передати словесно. Відтворення подібних миттєвостей нагадує прискорений ритм кіноплівки, пор., скажімо, зображення відчайдушних спроб “щучиська”, що попав на гачок і намагається вирватися на волю; поет в захваті спостерігає за *реактивною щукою*:

Удар! Удар! – і колом-кулеметом
З хвоста на голову, із голови на хвилю
Летить, і *котиться*, і *в'ється батогом*
В манері рок-н-ролівського стилю
Щучисько юне...
Хвостом – по сонцю, хмарам – по зубах
Летить на берег реактивна щука.

Рух, дія сприймаються оком, поетові заклики дивитись, бачити, спостерігати відтворюють прагнення зафіксувати внутрішньою кінокамерою оточення (*не надивлюсь на білу в небі хмару, не надивлюсь на погляд дорогий*), але водночас це й намір відбити в слові не лише те, що знаходиться зовні, а й внутрішнє, приховане, потаємне, те, що дає взнаки лише після заглиблення в сутності; пор.: *поглянь і глянь: з-за весен зими стали; дивись: моря; дивись: мій погляд – поле; не йди, а глянь; дивись, пошерхотіли з осінньої нетихої плавби очерети*; ось висновок з такого “вдивляння”: *щастя попід болем, попід тихеньким болем, що мовчить*.

Дивляться звірі, птахи, дерева, задивляються одна в одну зорі, своїми прозорими очима сприймає світ вода; пор.: *Земля і Місяць вдвох дивились око в око; дивилася вода кленовими осінніми очима і под.* Це вміння побачити те, що бачать інші, й те, що може вловити лише мітке око митця. У нього трохи інший зір, інші скельця. Колірні позначення метафоризуються, що відкриває перспективи творення паралельних образів: власно барвистих і непрямих, здебільшого асоціативно незвичних, що сприймаються як вишукано мистецькі, ідіостильові. Ефект чорно-білого зображення, витвореного старим кінематографом, не відволікає нав'язливою яскравістю. Прикметно в цьому плані зображення чорного по білому або білого по чорному як зіткнення, противаги й водночас єдності протилежностей. Порівняймо в зовні “непоказних” рядках:

Іде кіт через лід
Чорнолапо на обід.
Коли чує він: зима

Його біла підзива.
 – Ти чого йдеш через лід
 І лишаєш чорний слід?
 – Бо я чорний, – каже кіт, –
 Я лишаю чорний слід.
 Коли ж біла ти сама,
 То білий тут дотемна.

Ключовими визначеннями відчущань стають антиномії чорного та білого як засоби творення метафоричних образів: на *чорному* полі витворений з *криги та снігу* з'являється *білий* рояль висотою до неба; у *чорній* райдуги *біле* тіло і *чорні* очі, як *сто криниць*; *забіліли* сніги *мої чорні* (лише в поетичній свідомості чорний сніг може біліти). Усвідомлюючи білий як антагоніст чорного, Вінграновський створює світ, що складається з кольорів, але в своїх препозитивних баченнях розглядає їх не як барвисті позначення, а як виміри суперечливого буття.

Власне біле й його похідні біліти, білити зазвичай сприймаються поетом як символічні категорії концепту добра, заспокоєння; пор.: *сестри білять* яблуні в саду, *мати білять хату та у хаті*, але у цю ідилічну картину вривається тривожний мотив: *біля хати білий батько на канаті вигриває війни та журбу* (препозитивне чорне уособлює зло, тривогу). У метафоризованому дискурсі біле осмислюється як щось привабливе, затишне, затишле: *Над білим полем біле небо, в гнізді сорочім сніг сидить. І тихо видно білі дива...* А чорний по чорному – то вже крайній ступінь незадоволення, протесту, втілення концепту гніву: *Наш чорний вус у чорний гнів тече*.

І вже не як контрастні, а як відтінкові сприймаються гармонізовані поєднання білий і сірий, білий і темний (але не чорний) або виконані в одній тональності три позначення разом: білий, сірий, темний. Скажімо, одна з героїнь Вінграновського – Марія, скромна, невibaглива жінка, що продає на базарі вирощені нею овочі, – *в білій хустці, в сірім піджаці; у чоботях, в темній спідничці; в білому горосі-фартусі*. Загалом сірий у єднанні з білим навіює враження сірості, присмеркового, непоказного життя:

А сніг і дим завіє,
 Ще й білим язиком твердим
 Прилиже дим, як вміє...
 Під самим садом обрій ліг
 На сіру навутину...

Але “чорне-біле кіно” Вінграновського раптово змінюється на яскраво кольорове, побудоване на контрастному зіткненні символізованих барв. Його живописання словом [див. про це: 8, 64-65] нагадує не застигли полотно художника, а кольористичну палітру зі змінами, відтінками, переходами. “Людина прагне кольору”, – твердив поет у згадуваній вище статті, але в його реалізації – це засіб відтворення мінливого в своїй барвистій тональності світу. Поетові кольори перетинаються, накладаються одне на одне, вистроюються в ряди, однак у їхньому нагромадженні простежуються закономірності, підпорядкованості загальній естетиці твору.

Скажімо, поет зображує дику лошицю з *табуна цивілізації: із ніздрями рожевими на сонці і матово-темнавшими вночі; із мінливими очима* – то чорними, то синіми, то мідними; *під мідним пасмом звіреної*

гриви; із сріблястим животом; з шовковими пожежними губами. А поряд постає метафоричний антисвіт, і теж у перехрещуваних барвистих плямах: *з чорним животом, з чернечо-чорно-чорними губами*. Цей світ об'єднаний із *мірадами незвіданих галактик, які ховаються в тобі, і клекояться і рухаються власними законами*, вони не пізнані, не ясні, як *мій народ*. Динамізм образної картини, створеної поетом, всеохопний. Зіткнення колірних позначень, накладання барв як засіб відтворення єдиного в своїй внутрішній красі багатоцвіття використовується неодноразово, але сприймається як виправданий, доцільний, принагідний:

За білим чорне, поза ним червоне...
 І тане мак, в червонім чорне тане.

Червоно та біло в жовтому житі
 Зацвів та опався знервований мак.

На тлі виразних колірних контрастів випадають традиційно романтичні барви однієї тональності, передовсім синій, голубий, блакитний. У їхньому відтворенні відстежується зв'язок, зокрема, із поезією молодого П.Тичини; пор.: *Одбивсь в озерах настрій сонця*. С.Я.Єрмоленко вважає сему “голубий колір” опоетизованою через образи неба, моря [6, 32]; в ліричних роздумах Вінграновського *сине* є утіленням краси, жіночості, кохання. Засобом “згущення думки”, за висловом О.О.Потебні, поет підносить *сине* на рівень слова-поняття, що охоплює земне й духовне:

У синьому небі я висіяв ліс,
 У синьому небі, любов моя люба,
 Я висіяв ліс із дубів і берез,
 У синьому небі з берези і дуба.
 У синьому морі я висіяв сніг,
 У синьому морі на синьому глеї
 Я висіяв сніг із твоєї весни,
 У синьому морі з весни із твоєї.

Синій, голубий, блакитний, а часом і їхнє підсилене поєднання (*синьоголубий огин*) створюють настрої піднесеності, мрійності, ліричності, не без нашарування сентиментальності. Епітети повторюються, поширюють свій означуваний смисл на такі об'єкти, як *луг, яри, шляхи, дзвоник, кров; сон, далечінь, журба; осінь, вечір, вогонь, слово*; вживаються для вираження емоційного стану (*блакитно на душі; озвалося сріблясто-голубим; сходить вечір на сине; час голубим пряде; сниться тобі ніжне, голубе*); образ часом втрачає свіжість сприймання:

Обминають душу сині води,
 Облітають душу сині сніг,
 І до серця серце тихо водить
 Синій ключ купальної весни.

... Сюди, сюди, на ці шовкові води,
 На синій звук любові і свободи,
 На синю Рось, що в снах моїх тече...
 Під синіми вітрилами ночей
 Вона тече старому і малому.

Червоний – нечастотний епітет у Вінграновського, мабуть, це занадто різкий, “дратівний” для поета колір. На тлі чорно-білої й голубої

барв *червоний* порушує внутрішню затишеність поетичного голосу. Але й *червоний* й похідне *червоніти* час від часу порушують ліричну тональність віршової мови. Неспокійно на серці (*в бентезі я*), ото ж тоді й з'являються рядки, де *червоне* на тлі нічних видінь dokonечно вразливе:

І за вікном, у листовет відчиненим, –
Червоних зір червоний зорепад.

Червоне як ознака тривоги, передчуття духовних потрясінь викликає асоціації з кров'ю, раною, що вразила поета; таке *червоне* усвідомлюється як подолана кровотеча:

Канни – *червоні чайки!*
Зором своїм *червоним*
Палахкотять над морем,
Наче вони не канни –
Квіти червоноброві,
Наче з *моєї крові*
Мною *загублені рани...*

Жовті барви суму, печалі позначають рядки, в яких ідеться про буденне, водночас вони породжують згадки про минуле – орду, козацькі могили, “тіні забутих предків”:

Де дядько крише підсвінкам буряк,
Де тітка гусям – гия, гуси, гия!
Де *жовтими свічками* коров'як
На наших на козацьких на могилах
Цвіте і плаче *жовтими слізьми,*
Очима жовтими одна-єдина квітка!

У цьому колі дещо осторонь розмістилося складніше за метафоричними перевтіленнями *сиве* (*сивіти, сивизна*) як засіб відтворення глибинного, до кінця не визначеного смислу в його невпинному русі, перевтіленнях і перелицюваннях; *сиве* – це не біле, не сіре, не фіолетове, а особливе – невловиме, в чомусь сумне; пор. нагромадження *сивого* в метафоричних контекстах: *і сивіє життя, як поле ковилове; священна сивина життя цього довіку. Сивий*, принаймні у Вінграновського, – колір позитиву, носій концептних понять *досвід, наснага, краса* тощо: *сива стомлена сутінь снігів; сиво як.*

Ото ж тенденція до символізації колірною різнобарв'я відстежується доволі послідовно. У ній відбилися зорове, сказати б, кінематографічно загострене сприймання палітри й водночас – метафорично переосмислені уявлення про кольори як носіїв глибинного смислу. Якщо, скажімо, поет бачить *соняшники карими*, то *карим* уявляється *зрім*, через *карі очі* коханої усвідомлюється *кароока тривога*; пор.:

Заспіваю твою любов
У великій твоїй дорозі,
В тій дорозі, де й я ішов
В *кароокій* рясній *тривозі.*

В арсеналі Вінграновського – образи, що виявляють себе через усї чуттєві органи, кличуть осмислювати почуте, дотичне, те, що тішить, заспокоює. Сприймати звукові коливання – від найтихішого шепоту до гучномовного грому – має чутливе “вухо”, у Вінграновського слухають, прислуховуються всі – будь-яка істота або не-істота, що відчуває довкілля: *голодний шпак даремно слухає маслини захололий пульс.* Поет учить чути,

закликає, вимагає: вчувайтесь, напружуйте слух, і тоді ви сприймете те потаємне, те, що чує лише поет:

Ти *чуєш*: плачуть по мені.

Ти *чуєш*: плачуть за тобою.

Образ *тиші* стає у поета виразником внутрішнього стану зануреності в свої думки й відчуття, це втілення не стільки спокою як такого, скільки душевної упокоєності – вершинної межі зосередженості в собі. М. Гайдеггер писав: “Що таке тиша? Тиша – це не просто щось безгучне. У ній лише застигло непорушне звуку і звучання. Але непорушне – воно ані не обмежене озвученням як своїм підвищенням, ані саме не є вже властиво упокоєним. Непорушне завжди нібито лиш зворотний бік упокоєного” [1, 36].

Тиша у Вінграновського – це водночас і внутрішнє звучання кадрів у німому кіно: герой стрічки щось кричить, йому відповідають, а глядач за рухами, мімікою, дією домислює те, що вимовляють учасники дійства. Відтворена Вінграновським *тиша* нерідко голосніша за будь-які безпосередні звучання. Ото ж *тиша* як утихомирення й тиша як крик без голосу – іпостасі сприймання “незвучного” вираження заглибленості в сутність:

Мовчить печаль, і сум *мовчить* у сумі.

І ти *мовчиш*. *Мовчання*, й те *мовчить*...

А *тихо* як...

Образ тиші олюдноється, вона діє: зупиняється (*зупинилась тиша тиха і не збудна*), щось рухає (*не вітер тишею, а тиша вітром дме*), кличе (*тиша тишу по імені кличе*) (в останньому прикладі сама тиша порушує тишу, але робить це, як видно, беззвучно). А тому коли тиша порушується, коли прокидаються голоси, звучать вигуки радості, болю, печалі, вони ще виразніші на тлі мовчання, утишнення; пор.: *мій народе, доля наша стука в моє вікно без тиші в кригу сна; сміятись вам, мовчати вами; і до тиші доспівався шпак.* Натомість поєднуються в одній поезії *тихотихі губи та шелест і нешелестінь*; в другій: *навколо тиша ні шелесте та твоїм гірким, як світ, ім'ям мені звучить хвилина кожна.* Ото ж *тиша* Вінграновського за своєю сутністю не мовчазна; його притишений голос насправді відтворює повноваге звучання оточення, всього, що народжує звуки, й навіть того, що “кричить мовчки”:

...В цю ніч в своїм чутті

Я мав приймач!.. в мені всі звуки світу!

Ця властивість звукообразування, втілення багатоголосся світу виразно простежується в тих картинах, де “звучать” об'єкти, що їм, здавалося б, не личить говорити, але ество яких не мовчить, а щось вимовляє, що – про це знає лише поет:

Ти, сивий лісе, в сутіні прозорій,

І ви, гаї в зелених льолях літ,

Нічого так не треба, як в підзор'ї

Мені *ваш* голос *чуть* і стежить ваш політ.

Звуки зазвичай не дуже голосні, але час від часу вони ніби вириваються з об'ємів поета й піднімаються до крику, що передає напругу, біль; пор.: *забув, коли мовчав* і поруч: *кричало серце літака; цієї ночі птах кричав у небо відлетіле й знову: один лиш птах кричав-болів за морем за горами.* Голоси перегукуються, змінюють одне одне, в них відбиті звуки не до кінця висловлені, звуки-враження, звуки-настрої,

звуки-почуття, скажімо, *зорі небесний голос*. Зрештою, самий голос поета, невсипучий, проникливий, оцінюється як найвища вартість, бо це не лише звуки вимовлених ним слів, а й голос тих, хто уповноважив його: говори, не замовчуй думки, відкривай істинне, не минує (згадаймо *говори, говори!* М.Коцюбинського):

Не одійде *мій голос, голос мій* не відлюбитьсь і не одійде
На зорі і в зорі, на плечі, на щоці, на устах

(прикметне це *на устах* – це те, що не замовкне, що буде звучати). Цей голос поет готовий поділити з усіма тими, хто готовий його чути:

... *Мій* – то *голос ваш*,

Як світиться він тепло на світанні.

У М.Вінграновського поетизується дотик як вияв приятні, кохання, щастя; не втрачаючи смаку, автор добирає слова, в яких звичні рухи близьких людей стають виразниками почуттів, позбавляючись зниженості, за grubлості й банальності. Так діє, скажімо, чоловіча рука – *то тиха, то лукава*, рука жінки – *солодка, ніби слава*, що майнула *червонооким пальчиком*; оце і є щастям:

І спить *рука в руці*, і на щоці
Краплина щастя, виказана болем,
До ранку світиться.

Часом дотики руки не створюють у коханої того стану високості, як раніше: *мало тобі, бачиш, тобі мало рук моїх німих і не німих*. Руки перестали “говорити”, їхня німота викликана не втратою ніжності дотиків, а нищенням самого кохання, отож і “замовкли” дотики. У цій метафориці дотиків *губи* займають значно менше місце, аніж руки. Зазвичай це символізовані губи, що є виразниками ширості серця, піднесеного душевного стану ліричного героя:

Може бути, що мене не буде,
Перебутній час я перебув,
Але будуть *світанкові губи*
Цілувати землю голубу.

Духом рідної землі, батькової хати, коханої жінки наповнені пахощі, що їх сприймає чутливий “нюх” поета. Це ті природні навколишні запахи, що оточують людину, наповнюючи її чуттям життєвого простору з усіма його принадами. Поет начебто відбирає пахощі докільця, “сортирує” їх, знаходячи в них те, що дає змогу відчути не стільки пахощі, скільки враження від них: *тепло пахне грудень молодим своїм снігам; вітер пах м'яким зеленим дивом; запах вологий запах паші в сухому сяєві Стожар*. Це запахи земні, звичні, але поетично трансформовані, переведені в іншу – символічну площину відчужань, яка не втрачає зв'язку з природним середовищем, з оточенням [див.: 7, 187]:

Зоря над містом *хлібом пахне* темним –
Найкраще в світі *пахне хліб* печений!

Пахощі, що їх відтворює поет, можуть відсторонюватися від його власного чуття, сприйматися іншими, часом нав'язуватися йому як щось чужорідне, привнесене поза бажанням. Але і в цих запахах відбивається світ, а тому й їм має знайтися місце в чуттєвому сприйманні докільця:

Лошиця *нюхає* туман,
З туману *пахне* їй туманом.

Через свої “поетичні рецептори” Вінграновський сприймає світ як цілісність, жоден із його органів чуттів не може бути відсторонений від

цього процесу насолодження життям. Отож і смакові якості речовинних, а нерідко й неречовинних об'єктів входять у поетичне тло нарівні з зоровими, звуковими, іншими, сприйнятими всіма “фібрами душі” образами. Частіше поет відчуває *гірке*, яке викликає в ньому сум, засвідчує небажане, неприйнятне, але смаки неоднозначні, *гірке* поєднується з солодким, у *гіркоті* виявляє себе присмак жаданої насолоди:

Я знаю *смак журби-зажури*,
Її єдині в світі мури,
Коли ні висоти, ні дна.
Ти не вона

(прикметне протиставлення: “гіркота” від згадки про одну жінку змінюється на удаване смакове уявлення про іншу, теперішню, “солодку”).

Смакові якості буденних страв поет кваліфікує не прозаїчними заримованими рядками, а через враження – й від того ж таки борщу чи іншої страви, сприйнятих через поетичну уяву: не приземленість, а піднесеність, не буденність, а поетичність притаманна словам на цю тему. Ось, скажімо, весна на рябому коні *привезла щавелю для зелених борщів, в білій хмарі дощу привезла на великдень*. І коли згадає поет звичайні страви, що ними пригощають його добрі люди, то й попри знижену тональність, з посміхом, але без нашарування зневаги пише про ту ж таки тульку чи ковбасу.

Те, що поет бачить, чує, відчуває, все, що переповнює його уяву, чи воно існує дійсно, чи це видіння, поетичні сни? Питання це не випадкове, оскільки образ сну – один із магістральних у творчості Вінграновського. Вочевидь, саме сон-мана, сон-уява, сон-марення надає поетові право говорити про свої відчуття в їхній переосмисленій, часом фантазмагорійній, незвичній інтерпретації. В цих “навіюваннях” відчутний вплив народнопоетичних бачень на кшталт “Ой ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота” або ж у дусі метафорики Шевченкових снів. Образ-концепт *сон* у Вінграновського сповнений відгуками буденності, але водночас він і метафізичний, трансцендентний, інколи містичний (згадаймо український химерний роман). Отож і посилається поет *на солодкий сон осі і сливи*, отож *тихо сни пішли своїм легким походом*. У поетових видіннях *сон влітає зорю стрічать*, але й зоря бачить сни, які навіює коханий: *по воді сон зорі повисся біля табенько, коло тебе*. Ходять у снах посіви (*в теплих снах ідуть в поля жита*), *сплять горобці, і гори, і трава, капле сон сріблястий з верховіту*. Можна було б підвести підсумок словами самого поета: *оце і все із поля наших снів*. Ці сні-марення – мовостилістичний засіб відтворення атмосфери замрієності, романтичного світовідчуття, що її відбиває поет. Сон сполучається з відчужанням обширу світу:

Синій *сон* у небесному морі,
Сплять часи, і віки, і літа...
Спить жадання якесь таємниче...

Але сон і безсоння неподільні, *хто спить, хто не спить, покорись темній силі*, за Лесею Українкою.

Синій *сон* у небесному морі
І безсонне у морі твоїм.

А далі образ-символ *сну* об'єднується з образом-символом козацьких могил, який Г.Грабович вважав основним серед Шевченкових

метафор (“козацька спільна могила постає як священна гробниця, по суті, храм ідеальної спільності” [2, 120]); у М. Вінграновського:

Де сон, де сни, де тисячі синів
Сплять тисячними снами й переснами.

Сон переривається, відкидається як недоцільний, коли є небезпека, що лукаві присплять Україну; перегуки з Шевченковими інвективами безсумнівні:

Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.
Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона – для тебе і для світу.

Критика 60-70 років закидала М.Вінграновському його пошуки нового словомислення, вбачаючи в них “формальні вади, що полягали найперше в метафоричній ефектації, ...“десь надмір символізмів” [8, 25]. Але з відліком часу ці винайдені, сказати б, вистраждані поетом засоби “метафізики слова”, як видається, стали свого роду мірилом нового поетичного слововживання, знайшли продовження в шуканнях молодшої генерації українських поетів.

Я поетичним вереснем іду... – писав М.Вінграновський у своїй “Елегії”. Сприймання навколишнього світу як суцільної ліричної поеми з властивими їй образно-метафоричними засобами й прийомами засвідчує: чутливі рецептори поета, зрештою, вирізняють його шосте чуття – здатність вгадувати особливе, не властиве тим, хто не бачить, як *ночі під листопадом почують, як над гаєм хмара руку простягає*, не чує, що *тиша битви виліплена з крику*.

На думку І.Дзюби, особу Вінграновського як поета творило “слово народне, що стояло над коліскою долі, побільшене збуреністю життя” [5, 6], ця “збуренність життя” в різних його виявах – у спілкуванні з народом, у зануренні в кіномистецтво, в сценічне дійство вибудовувало поетичне мовомислення – зовні прозоре, але внутрішньо метафорично ускладнене, побудоване на асоціативних уявленнях. Включення в поетичний дискурс зорових, звукових, дотичних, смакових й інших образів, викликаних розмаїттям впливів життя-мистецтва, творило поета зі своерідним світовідчуттям, що начебто й стає в один шерг з побратимами-шістдесятниками, але своїм особливим голосом не подібний на них.

Посилаючись на думку Гайдеггера, Г.Гадамер зазначав, що “колір є кольором найбільше тоді, коли з’являється на полотні великого майстра, а камінь ніколи не буває більшою мірою каменем, ніж тоді, коли вмурований у колону, що підпирає фронтон грецького храму, і, як відомо, тільки у музиці тон вперше стає тоном, тоді можемо запитати, що ж означає для поетичного слова і мови бути мовою і словом у вищому їх розумінні, що ми можемо з цього почерпнути для осмислення онтологічної сутності мови” [3, 212]. Отож мистецькі форми є вищим рівнем відтворення побаченого, почутого й відчутого, “самодостатність поетичного слова” забезпечує “обживання” наростаючого потоку вражень” [4, 222], тобто є вершинним засобом осмислення того, що пізнаємо органами чуттів. На цьому обраному нашим поетом шляху “обживання” світу робить його зрозумілішим для нас, змінює його образ у нашій свідомості.

Література

1. Гайдеггер М. Дорогою до мови: пер. з нім. / Мартін Гайдеггер. – Львів: Літопис, 2007. – 232 с.
2. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Георгій Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – 212 с.
3. Гадамер Г.Г. Поезія і філософія: пер. з нім. / Ганс-Георг Гадамер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 210-215.
4. Гадамер Г.Г. Про вклад поезії у пошук істини: пер. з нім. / Ганс-Георг Гадамер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С.216-222.
5. Дзюба І. Духовна міра таланту / Іван Дзюба // Микола Вінграновський. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1986. – С.3-9.
6. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С.Я.Єрмоленко. – К.: Ін-т української мови НАНУ, 2009. – 352 с.
7. Кононенко В.І. Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 270 с.
8. Салига Т.Ю. Микола Вінграновський: Літературно-критичний нарис / Тарас Салига. – К.: Рад. письменник, 1989. – 167 с.

The article considers the characteristics of M. Vingranovsky poetic idiolect on the contemporary artistic language style background. Peculiar features of visual, acoustic, flavouring, tangential ideas, created in the poet language, stylistic influence of cinematography and scenic images on his style have been studied. Metaphorical system of M. Vingranovsky's poetics reflects traits of the national outlook.

Key words: language style, poetics, art, metaphor, image, symbol, concept, color, sound.

В статье рассмотрены особенности поэтического идиолекта М. Винграновского на фоне развития современного художественного лингвостилья. Прослежены средства своеобразного отражения в речи поэта зрительных, слуховых, вкусовых, осязаемых представлений, влияние на его стилевую манеру кинематографических и живописных образов. Метафорическая система поэтики М. Винграновского воспроизводит черты национального мировосприятия.

Ключевые слова: лингвостиль, поэтика, искусство, метафора, образ, символ, концепт, цвет, звук.

УДК 821,161.2
ББК 83.3 [4 Укр] 1

Роман Піхманець

ЖАНРОВА СВОЄРІДНІСТЬ ЦИКЛУ “СЕЛО ЗА ВІЙНИ” МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

У статті йдеться про пошуки Марка Черемшини в царині жанру. Обґрунтовано належність циклу “Село за війни” до жанру “потаємної новини”, а також простежено творчі модифікації в його внутрішній структурі.

Ключові слова: жанр, потаємна новина, генеалогічні ознаки, творчий задум, екзистенційна ситуація, художня семантика.

Традиційно воєнну і повосенну творчість Марка Черемшини називають синтезом його художніх шукань. Номінація слухна, однак потребує з'ясування смисло- і формотворчих чинників, які визначили творчий синтез, і тієї основи, на якій він постав. З цього погляду заслуговують на увагу пошуки автора в жанровій і стилевій царинах. Зовні він наче б залишився вірним “юначим” симпатіям, надаючи перевагу новелі, образкові, оповіданню. Та водночас, за влучним висловом Івана Денисюка, його “новела перестала жити своїм індивідуальним життям”, “окремі фрагменти, з'єднані місцем, часом і спільністю переживань, утворили новелістичну повість – оригінальний мистецький твір. На шпиль кожного окремого твору винесено ідейний акцент” [6, 85]. Він зв'язаний переважно з певною фазою (у смисловому й хронологічному планах), етапом або “сценою” знищення гуцульського краю. А враховуючи загальну ідейну спрямованість і соціально-психологічну основу циклу “Село за війни”, можемо означити його як своєрідну версію “потаємної новини”. У кожному разі творчий задум відповідав рівневі її узагальнення, контекстові побутування, суспільно-політичній позиції автора й “наборіві” художньо-естетичних засобів.

Виникнення й розвиток цього типу жанрової структури пов'язують із “Таємною історією” Прокопія Кесарійського (VI ст.) й “Секретною історією монголів” [1240 р.). На українському національному ґрунті він “з достатньою повнотою [...] був реалізований” хіба в “Новинах” про козацько-селянське повстання 1630 року, які дійшли в складі Львівського літопису; деякі ознаки його помітні в сказанні з “Повісті минулих літ” про “обрів” (аварів) та їх безслідну загибель, а також в “Історії русів”. Станіслав Росовецький переконує, що “Сон” (“У всякого своя доля...”) і “Великий льох” Тараса Шевченка з багатьох поглядів суголосні “потаємній новині”, зокрема в плані використання традиції сміхової культури, хоча й виявляють внутрішню спорідненість із нею, не позбавлену “конфліктності”, по-різному в кожному конкретному випадку [детальніше див.: 15].

Воєнний цикл Марка Черемшини має з “потаємною новиною” багато дотичних. Зокрема, поштовхом до виникнення його задуму стали “новини”: реальні факти, чутки, вигадки і переживання стривожених воєнними баталіями верховинців. “Черемшина пильно цікавився всім, що діялось, прислухався до розмов, оповідань малоймовірних, неймовірних і просто дивовижних, якими вони і склалися в народних переказах.

Калейдоскоп всіляких чуток, передбачень, сподівань, віри й зневіри – все це негативно відбилосся на здоров'ї Черемшини”, – згадувала Наталя Семанюк [16, 38]. Водночас ця атмосфера стала реальною підставою для творчих пошуків і насаги.

Така різноканалевість і, сказати б, багатожильність відомостей про загрозу онтологічних засад буття слугує власне соціально-психологічною основою і однією зі специфічних прикмет “потаємної новини”. Зокрема, її східнослов'янські класичні зразки “постали на гребені всенародної інформаційної хвилі – балачок, чуток (Sagengeschichten), сенсаційних розповідей, соціально-утопічних легенд, злободенних анекдотів, дотепів, – котра завжди вирує під час [...] кризових у житті нації подій” [15, 43]. Світова війна самовільно побільшує інформаційну палітру. Вона сягнула таких без перебільшення диявольсько-апокаліптичних масштабів і руйнівної сили, що задокументувати цю долину печалі в принципі неможливо. За відсутності ж достовірних звісток про перебіг подій лакуни тут-таки заповнюють чутки, балачки, вигадки, страшилки. Природа відомостей із полів битви така, що мусить оперувати всім доступним “пакетом” інформаційних дескриптів. Сюди входять історико-документальні відомості й домисел, усні й книжні (газетні) повідомлення, офіційні чи “з вуст народних”, правдоподібні й неймовірно сенсаційні, цілковито вигадані й не позбавлені реальних підстав. Причому чутки вважають надійним джерелом і, що особливо цікаво, сприймають на загальних підставах, тобто як рівноцінне з достеменно-історичними відомостями.

Такими, за свідченням очевидців, були й джерела відомостей новеліста про сутність і внутрішню динаміку всенародної трагедії: “Часто до нас заходила племінниця Черемшини Марійка або її мати – балакуча жінка, яка знала все, що діється в селі. Ця жінка користувалася пошаною у селянок, бо виконувала обов'язки акушерки. За поінформованість про життя в селі та балакучість її поважав Черемшина. [...]. Відвідували письменника також односельчани Букатчуки, Федір Герасим'юк та інші. Вони заводили бесіди про воєнні дії” [16, 36]. Внаслідок і сформувалося “всезагальне” бачення подій – реальна підстава “колективного голосу” його наратології.

У щоденникових записах він оприявнює схожу структуру звісток: “Читав «Южную Мысль» з Одеси. Пише, що серби взяли 25. 11. наших 20 тисяч в неволю і що моск[алі] увійшли на Венгри” [22, 353]; “Довідаюсь від людей, що під Сокільським самі гуцули уложили так скали, що падали на м[оскалів] [22, 352]; “Деякі з солдатів нарікали, що через лихих командантів програють у горах війну так, як з японцями програли” [22, 353]; “Єлена чула, що оповідають таке: наші ймили коло Перемишля вуйка м[осковського] царя і з ним багато грошей...” [22, 356]; “Яким оповідає, що повели нині 280 бранців, наших жовнірів, і що повели гуцулів, 20 жінок і дівок, тих що каміння зі скал спускали, а село їх спалили. Нагайками їх били, аж кров йшла. Кажуть, що то хлопці гуц[ули], перебрані за жінки і дівчата. На шнурку всі гуцули пов'язані” [22, 354]; “Герасим Фед. оповідає, що був вчора в Кутах і чув, що м[оскалі] оповідають, що наш тісар вже відступає Галичину, але м[осковський] цар жадає, щоби з ним ішов на германа...” [22, 355] і т. ін.

Природно, що вся та, узагальнено кажучи, виразально-інформаційна стихія заповнила сторінки циклу “Села за війни”. Подібно як у колажі, автор не приховує “слідів ручної роботи”. У “Поменнику”, приміром, “всенародна інформаційна хвиля” дає про себе знати буквально з перших рядків, затоплюючи свідомість нервовим дрожем перед нашествиям російсько-імперських орд. Вона ніби імітує навалу “москаля”, моделюючи з “уламків” чуток його поведінковий стереотип. Картина емблематична з багатьох поглядів і варта того, аби бути наведеною повністю:

– *Гей, душко-кумко, пропаде наша праця, кровця наша, мозільчик наш студений!*

– *Гей, світку ти наш бідний, виріже нас до лаби, аби з нас пошіку не було!*

– *Аді, жидва та ленка, гей ворон, на село злетіла, килу хліба на сорок левів підогнала!*

– *Кобих була віща такої години, була бих си від боли не лічила, була бих по-люцки вмерла!*

– *Бубнили в місті крізь плач: люди, Біг з вами, ями копайте, працю ховайте! Кайтеси люди!*

– *Де ж я годна сінце та й маржинку в яму спрїтати?*

– *Москаль, ци йкий нетрудний, спрїче сінце, та й маржинку, та й нас ірцєних!*

– *Кажут жиди, що недалеко, шо дим видко.*

– *Челїдинам цицки рубає, на кіле кладе!*

– *Котра молода, туп догори, каже, робит з нев, шо не хочєт, а котра май старша, обцасом тратує, піков колит.*

– *Баба до закопаня, – каже” [21, 1, 132–133].*

Індивідуальні повідомлення, які збігаються звідусюди, звучать в унісон, резонують із тим “колективним голосом”, увиразнюють, конкретизують чи коригують його відповідно до нових обставин і соціально-психологічного настрою. На зміну такому, умовно кажучи, панорамно-синкретичному складові новин із “гарячих точок” приходять, виокремлюючись із “первісного синкретизму”, голос Митра Пужливого. Його не без підстав вважають сільським “всевідою”. Таку славу здобув, бо один із небагатьох знав грамоту, здавна цікавився політичною ситуацією, а на старості “вводно газета в нього в тобівці”. Після конфлікту з панотцем й арешту він став у центрі освідомлення селян. Закономірно отожд, що саме до нього найперше стікалася вся злободенна інформація, усна й писемного походження; вона зчаста була неймовірно фантастичною, та через деякий час з’ясовувалося, що таки “сталось на Митровому слові”. Так само й тепер: його звістка про арешт попа й можливі каральні акції не просто підтвердилася й мала розголос у гуцульському соціумі, а й послужила своєрідною пружиною сюжетно-композиційної структури “Поменника”, обростаючи живими м’язами, плоттю і нервами оповідних форм. Втім, конструктивна роль “балачки”, почутої або й вигаданої на основі життєвих реалій історії, ширша від щойно означеної й розмаїтіша. Іноді вона перемежовує наративне плетиво чи пронизує текстові фрагменти з метою урізноманітнити, збагатити художню систему або ж актуалізувати певні рецептивні чинники (див., зокрема, оповідку одного з бадіків про

“жіночий паспорт”: аби військовий патруль у місті міг переконатися в її статевій сутності, сільська молодиця мусила задирати спідницю).

В етюді “Село потерпає” подано “неозначено-особову” чи радше – персоніфіковану версію походження інформації: “від третьої гори розігналася селом ретельна говірка, аби люди з села геть виходили, бо вогонь буде. Неприятель на село гатить, військо його в селі зіпре, гарматами привітає. То на тім почастунку само собі військо принуку найде, а ти, хлопе, набік, не заважай, ти варуй життя, бо ті буде треба. Що завтякаєш, бери з собою, квапся, не стій пнем, не жди смерті” [21, 1, 122]. Такий прийом виправданий із художнього, психологічного й конкретно-історичного погляду: атмосфера настільки насичена тривогою й небезпекою, що з неї – чи то в епіцентрі подій, чи навіть на периферії, себто в якомусь гурті спостерігачів, – у будь-яку мить могла зродитись “говірка” покидати село й рятувати себе і свої статки. Зрештою, й без слів зрозуміло, що коли війська відступають у глиб гір, то “неприятіль” неодмінно буде їх переслідувати. Хоча деякі номінації й означення (“розігналася [...] ретельна говірка”) вказують, що таки надійшла команда евакууватися і що ширилася вона з шаленою спритністю, обростаючи чутками, подробицями й домовками.

Частіше ж усе-таки звістки з фронту, окупаційної зони чи їх окраїн приносять (як це бачимо в повістці “Село погибає”) самовидці, безпосередні “дійові особи” війни, приневолені до воєнної повинності, або ж дієгетичні свідки подій, котрі бачили більше, знають більше від інших, а тому від надмірного страху чи захоплення або навіть з комунікативною метою поспішають полегшити психічний стан, послуговуючись при цьому й звичними для себе і для такої ситуації фантастичними фактами, пантагрюелівськими формами й сенсаційними ефектами. У “Перших стрілах” храмові гості ніби змагаються, хто влучніше зуміє передати силу й кількість царської армії: традиційно, в дусі народнопоетичної творчості, порівнювали ворога то з темним лісом, то з листям чи травою. Втім, на “перелазі” від мирного до воєнного способу буття, переміни влади, нашествия нового загарбника чутки завжди множилися, стократно посилюючи панічні настрої, навіюючи містичні передчуття й есхатологічні страхи. Непевна хвилина очікування потенційно багата на всілякі домисли, залякування й мортальні видива вселенської погібелі, тим паче коли вони мають реальне підґрунтя.

Резонує з такими настроями психологізований пейзаж, який теж несе селові невтішну інформацію, додаючи туск і тривогу. Відтак “чорний, осінній ворон” на смереці “дзьоб собі гострить” – “войну повістує”; “сонечко ладан смажить, аби нарід ховати, аби трупів не чути”, а річка вирує, кружає на місці, боячись прямцювати в долину, де війна і кров, “в жіночі очі кривавим дзеркалом, гей мовня, б’є”. “Лиш овечки бляють, і травичку полють, та тішуться, що непродані, перебули Богородичку, що за довги не пішли марне на ніж” [21, 1, 133]. Усі ці “персоналії”, як і гори, ліси, оторопіло застигли на небі від кривавого оклику війни білі, “наче на смерть убралися”, хмари, щось “повістують”, несуть одкровення, зловісну новину. Посилюють враження портретні деталі, мікрообрази зі сфери іконіки: “Гей квашені огірки, сповзають лица, коли вони войну руками показують, жалісними словами, як писанки, кервою малкують”. “Інформаційна хвиля”, таким чином, переростає рамки людського

колективу і поширюється, поневолюючи його, на весь світ, усю живу й неорганічну природу, стаючи однією вселенською метафорою віртуозно скомпонованої симфонічної партитури.

Усе ж полідетерміноване інформаційне “забезпечення” – скоріше зовнішня чи допоміжна генологічна ознака; його можна порівняти з багатоголосими потоками, які наповнюють художнє річище метафізичною напругою і надають їй жанрову скерованість. Більше підстав для припущення про наближеність воєнних творів Марка Черемшини до вказаного жанру дає характер їх змістових “матриць”. “Потаємна новина” наснажена могутньою, сказати б, загальнонародною і навіть вселенською драматичною енергетикою, оскільки торкається зв’язаних із загрозою існування нації колізій. Екзистенційна ситуація була викликана самими історичними реаліями: Галичина, а з нею й письменникова вітцівщина, волею обставин опинилися в епіцентрі подій – запеклої сутички двох імперіалістичних хижаків – і стали перед воістину гамлетівською дилемою. Новелістичні описи стосуються безпосередньо цього буттєвого модусу: “Розступились гори на два табори. Громами себе розсаджують, кременисті голови собі розбивають, ліси на тріски розколюють, ізвори людьми рівняють” [21, 1, 121]. Ця “всенародність” трагедії позначена вже назвою творів (“Село вигибає”, “Село потерпає”) й акцентована раз по раз рецитаціями гетеродієгетичного наратора: “Хтось пустив гать на село...”; “Йде селом вереск...”; “Гудить і харчить село, гейби за горло душене”; “А помежи вояками лежить обочама Гуцулія й текучими очима мухи годує”. [...] Гадаю, не потрібно доводити, що село тут виступає символом краю, нації. Автор не просто, говорячи словами Івана Франка, “хапається за індивідуальність, виторочуючи її, мов червону нитку з різнобарвної тканини”, і не тільки “ловить на льоту” “людську душу в її поривах, пристрастях, змаганнях, тріумфах і упадках”, як звичайно мав би діяти белетрист, змальовуючи історично значимі події [18, 21, 190], а таки фіксує “колективний портрет” села-домовини чи, власне, села-трупарні з останніми репрезентантами його волі й упадку. При цьому він не бажає – знов-таки за Франком – “глядіти на них через невеличке віконце”, а наче камерою веде від одного об’єкта до іншого, від руїни до руїни, від одного скорченого гримасою болу обличчя до покалічених лісів, розчухнутих під скелею волів.

Навіть жанрововизначальний підзаголовок дефініює цю широку перспективу: “сільські образки з часів війни”, – з такою “візитною карткою” друковано написаний першим після тривалої паузи твір новеліста (“Поменник”). Тому й “кадри війни” подано здебільшого крупним планом, котрий охоплює ціле село, всі гори і всю Гуцулію*. Прикметно, що в тексті, яким традиційно відкривається у виданнях Марка Черемшини воєнний цикл, цей кадр “веде” місяць, вихапуючи з теміні ночі село і гори, гуцульські оселі й панораму битви. Причому картина постає по-кінематографічному динамічна й “закервлена” його світлом [див.: 21, 1, 121]. Тієї динаміки чи, радше, метушні, викликаной кривавою

* Пор.: “[...] битва наближається, бо мости горять, а над людською працею хмари диму збиваються, дороги ковпотом закриваються” [21, 1, 149]; “Бо війна корчує ліси, корчує села і озеромсьльози збирає, життя топить” [21, 1, 167]; “Гармати б’ють – горами хитають” [21, 1, 168] та ін.

веремією, побільшало, коли надійшла нагла звістка покидати село, бо воно стане ареною кривавої битви. Це привело в рух навіть калік і немічних дідів. Надлюдський жах, розпач і невимовна туга скували не лише людей, а й маржину, природу. Той-таки місяць, “заздівши” опустіле село, теж вжахнувся, “перепуджений без одежини високими пляями з гір утікає і крайній горі блідими пальцями порожнє село показує” [21, 1, 123]. Оторопіння від ляку викликав образ гігантського мерця в долині: “село постиває”. “Боже око”, таким чином, намітило трансцендентний кут зору, надало макабрично-апокаліптичного забарвлення зображуваним подіям і тим, сказати б, виконало свою естетичну функцію. На його поблідлих вустах заціпеніло німе питання: за що, за які карби надходить кінець гуцульському родові.

Подібна тенденція помітна вже в першій збірці новеліста, яку можна розглядати як своєрідну художньо-образну медитацію на тему, чому “уся Гуцулія на старців переходить”. І навіряд чи можуть бути важливіші для буття нації проблеми. Інше питання, наскільки вдалося тоді молодому авторові оволодіти могутнім ідейно-естетичним і соціально-психологічним потенціалом “наджанру” світової культури. Хтозна чи й прагнув цього. Бо “Карби” творено в атмосфері самоутвердження малих жанрових форм: прийшло розуміння того, що “недогладжений шкіц може бути великим ділом штуки супроти кількатомового роману і то гарно обробленого” [17, 39]. Природно, що й Марко Черемшина віддав їм данину. Тим паче, що це відповідало його намірам “по-міфологічному” дошукуватися витоків такого сумного становища. На однозначну відповідь годі було сподіватися, тому щоразу наново приглядався з різних боків до кожної, здавалося б, найдрібнішої ситуації верховинської саги і до найтонших порухів гуцульської душі, аби відшукати в них предмет для літературно-творчого оброблення, і таким чином хоча б на йоту наблизитися до відповіді на питання, яке хвилювало. Саме “образок, як просторово і в часі обмежений відтинок життя, його картинка, навмисною звуженістю обсягу матеріалу, сконцентрованістю на характерній ситуації, постаті, взятій у нерозривному зв’язку з оточенням, сприяє мікроскопічно уважному аналізу отих життєвих проб, зрізів, фотографічно схоплених моментів” [6, 83]. А разом узяті, такі структури формували строкату, поліфонічну картину настроїв гуцульського села “на переломі” між життям і смертю, у момент його конання й духовної стагнації, власне, перевтілення в домовину. Інакше кажучи, в процесі роботи над першою збіркою письменник був у передчутті нової, адекватної його суб’єктивно-творчому станові жанрової сполуки.

Зате цикл “Село за війни” з великою долею ймовірності можна кваліфікувати як зразок “потаємної новини”. Неминучим у ній є зображення тих сил, які загрожують існуванню нації. В умовах воєнних дій та окупації це, певна річ, ворожі армії і супровідна їм, налаштована теж на воєнний лад адміністративно-каральна машина. З цього погляду Гуцульщина потерпала від двох хижаків одночасно: цісарських і царських зайд у військових строях.

Від початків владарювання в Галичині росіяни “з дивовижним завзяттям і жорстокістю” (Дмитро Дорошенко) намірилися знищити будь-які прояви національного духу і перетворити його на “ісконно русській край”. Цьому було підпорядковано всю систему національних утисків,

терору й фізичного нищення: українські гімназії перетворили на стайні для коней, українські підручники палили, а періодичні видання й культурно-просвітні товариства закрили, заборонили “малорусское наречіє” в організаціях, товариствах, державних установах і т. ін. Продовжувалася розпочата з перших днів війни шалена кампанія проти українства, яке “відразу було зараховано до сил, ворожих Росії у наступаючій війні і на нього посипались репресії” [8, 21]: у Києві закрито газету “Рада” – на другий день після появи в ній доволі “лояльно”, за словами Дмитра Дорошенка, заяви про потребу боронити “спільну батьківщину”, а отже й “наші хати, наші тихі гаї”; “завішені” були й інші українські видання, а один із редакторів “Української хати” Павло Богацький потрапив у Сибір. Марко Черемшина, як кажуть, на власній шкірі відчув “братню руку” російського визволителя та його цивілізаторську місію. Із документів охоронного відділу Київського губернського жандармського управління випливає, що його твори “разом з українськими часописами та іншими україномовними виданнями були заборонені як шкідливі для російської влади і підлягали вилученню та знищенню” [3, 32]. Урядові російські кола й військова влада на місцях дивилися на Галичину як на “кубло мазепинства”, “осине гніздо”, яке слід розчавити “раз і назавжди” владним чоботом. Як прохопився в розмові з петербурзькими українцями, котрі прийшли з проханням заступитися за національний рух, міністр закордонних справ Російської імперії Сазонов, який мав славу “європейця” й одного з найбільших російських лібералів, “тепер то й випав найбільш зручний момент для того, щоб раз назавжди покінчити з вашим українством!” [8, 23]. Дійшло, що Павел Мілюков із Думської трибуни засудив політику російської армії й російської адміністрації в Галичині, назвавши її “європейським скандалом” (безперечно, що він мав на оці насамперед шкідливість такої політики для самої “російської справи”).

Паралельно почалися нападки на галицько-українську церкву і спроби повернути тамтешнє населення на православ'я. Очолили цей рух волинський архієпископ Антоній, людина наскрізь цинічна й аморальна, який ще раніше уславився тим, що наказував звозити в Житомир старі уніатські ікони й іншу церковну утвар, аби спалити, та єпископ холмський Євлогій, котрий із морального погляду стояв трохи вище, та відзначався “диким фанатизмом” у ставленні до інаковірних. Саме ці двоє “розвинули в Галичині, немов в краю невірних, блискучу місіонерську діяльність, масово навертаючи людей на православіє” [8, 50–51]. Утиски греко-католицької церкви вели кількома напрямками, перш за все через насильне закриття уніатських парафій і депортацію місцевих священників за межі краю. Навіть митрополита Андрея Шептицького вивезли в Росію. Багато священників самі повтікали перед нашествиям росіян, а тих, хто залишився, легко було залякати або теж спроводити як “мазепинців” у Сибір. Натомість понаїжджало сюди багато “батюшок і матушок” з українських єпархій Російської імперії, здебільшого не гідних імені душпастиря. Місцеве населення не чинило рішучого спротиву, зважаючи на воєнний час, коли навіть за одне необережне слово можна було поплатитися життям. До всього, свідоміша його частина була або на фронтах, або вже на засланні. А крім того резонно міркували, що краще хоч якась церква, ніж жодної.

Водночас галичани потерпали від австро-польських властей. Стрімкий наступ російської армії й невдачі цісарських військ списували на українців, які нібито в своїх русофільських поривах потайки допомагали нападникам. Почалися пошуки “московських шпіонів”, а по суті – “безсистемна й дика помста. Місцева адміністрація, майже виключно польська, почала зводити свої політичні, національні й особисті порахунки: маси людей арештовувано через підозрення в русофільстві, заковувано в кайдани й вивожено вглиб Австрії” [8, 36]. Відтак долю запідозрених у зраді – здебільшого селян, старих, дітей, священників та інтелігенції – вирішували в концентраційних таборах (найстрашніший із них – Талергоф у Тіролі, в якому томили близько 12 000 людей), де вони дочекувалися “суду”, або ж на вулиці, де були каменовані підмовленою юрбою, а найчастіше – на шибениці. До останнього способу покарання особливо часто вдавалися мадяри, що й бачимо в творах Марка Черемшини. Дмитро Дорошенко виявив у 1916 році в Чернівцях у покинутому напризволяще після втечі “господарів” архіві австрійської жандармської дирекції багато фотографій, “на яких була одна й та сама картина: білі українські хатки, на їх тлі чорніють шибениці, на котрих висять тіла галицьких селян. А навкруги стоять жовніри – видно, що позують для фотографа. Отже, такі сцени хтось вважав повчальними і тому зберігав їх для нащадків за допомогою фотографій” [8, 37].

Таким чином, населення Галичини опинилося між молотом і ковадлом, а по суті – в справжнісінькому, словами Дмитра Донцова кажучи, “пеклі життя”, де правив бал сам Вельзевул. У Марка Черемшини теж була небезпека опинитися на шибениці або в Талергофі, якби хтось доніс про його “секретні” нотатки в щоденнику. А ще ж він узявся творчо синтезувати “сирий матеріал”, який таїв у собі невичерпне джерело сюжетів, мотивів, образів. Тому працювати доводилося потайки, а самі записи переховувати від чужого ока. Задля цього в stodолі високо на сінні влаштував схованку, яка слугувала за письмовий стіл, а внизу сторожила дружина, читаючи книгу. “Працював Черемшина в своєму укритті по п'ять-шість годин підряд. Злазив відтіля стомлений, але задоволений, що міг спокійно писати. Іноді навіть жартував: «Я тебе хотів про щось запитати, але ти, певно, так смачно спала, що розбудити не наважився»” [16, 35]. Зі споминів Наталі Семанюк випливає, що таким чином створено (повністю чи фрагментарно, у чистовій або чорновій редакціях) “Поменник”, “Зрадник”, “Село вигибає”, “Село потерпає” та ін.

Не менш гостро гуцули з їх патріархально-родовими порядками й прадавнім релігійним світовідчуттям переживали духовну руїну, спричинену російською чумою. Життєві екстрими й екзистенційні ситуації посилюють сексуальні збудження й агресивність, які поєднуються з релігійним екстазом [див.: 5, 221–229, 449, 451 та ін.]. Досвід “галицької руїни” з цього погляду не став винятком. Росіяни в релігійних переконаннях не відзначаються ні стійкими віруваннями, ні глибиною духовних переживань. Тим паче, що після окупації краю царською армією багато парафій спорожніло внаслідок втечі або ж депортації уніатів, і їх заповнили православні священники, котрі прибували з теренів Російської імперії. “І все, що було найгіршого серед нашого попівства, всі п'янюги, сутяги, хабарники, розпусники й просто авантюристи, яким не сиділось вдома, або які були під духовним судом за різні свої «подвиги», все це

хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками. Це було те «чорне гайвороння», про яке писав єпископ Никон Красноярський у своїм знаменитім листі до газет в справі галицької мартирології», – згадував з болем у серці Дмитро Дорошенко, нащадок гетьманського роду, походженням із Чернігівщини [8, 51]. Сторінки щоденникових записів новеліста рясніють згадками про зв'язані з цим випадки. Оповідючи про них, автор намагається бути об'єктивним і «безпристрасним», у коментарях уникає велемовності й суб'єктивних суджень: «Від церкви чути співи дяків і гармоніку і вівкання козаків. З їх пішло до Федора: 1 грав на гармоніці 2 тони, а другі 2 співали: «Ступай, ступай, ступай, Ти не пайдьош, я пайду!» і заточувались. Четвертий йшов, заточуючись, до Андрія Дідового і кричав за дівкою: [проклін] та на снігу падав. Коли вертали від Федора, то провадив їх тверезіший і уцитькував: «братець». Але один грав, а другий тупотів і порожньою пляшкою догори вимахував та до неї приговорював. Ми по обіді пішли до Єлени, а коли вертали, то здибали одного з тих козаків, які передше були у нас і забрали 2 курки. Стрілів ніде не чути. Кажуть, що козаки на Святвечір привезли конем Зеленського бочку горівки з Рибна і тому такі п'яні» [22, 359].

Ті російські солдати були безмірно поряднішими й, що так скажу, чоловіколюбнішими, ніж їх духовні наставники – архієпископ Антоній Хроповицький та єпископ Євлогій, – котрі очолили войовничу кампанію проти греко-католицької церкви в Галичині. Перший із них, зокрема, ще до війни наказував руйнувати придорожні кам'яні хрести і спалювати старі ікони уніатського походження, а другий «відзначався якимсь диким фанатизмом, що доходив до жорстокости у відносинах до інакше віруючих» [8, 25]. Саме ці два «стовпи церкви» затіяли такі «антивідьомські шабаші», аж це викликало спротив генерал-губернатора краю графа Олексія Бобринського. Зате в плані релігійної етики «кучмарі» не відставали від своїх духовних поводитирів. Відомо, що архієпископ Антоній був людиною «надзвичайно цинічною» й «позбавленою моральних принципів», «яка в товаристві не може провести й півгодини, щоб не оповісти якогось непристойного анекдота або взагалі не звести розмови на двозначну тему» (там само). Очевидячки, давався взнаки той «безсоромний» інстинкт російського православ'я, який відмітив ще в 1633 році німецький дипломат Адам Олеарій. У його книзі «схоплено з природи» чимало епізодів на підтвердження цього. Ось лише один із них: «Під час церковної процесії п'яна до нестями дівка заголилася. Якийсь п'яний прочанин хотів скористатися з нагоди, але не міг, на потіху юрби». Євген Маланюк, який навів цей приклад, намагаючись збагнути історичне підґрунтя більшовизму [13, 167], вважав, що такі явища породжені, як він це називав, комплексом Росії і являють собою найбільш адекватне вираження його сутності. Не могли позбутися цього психокомплексу, зрозуміло, й російські вояки на фронтах Першої світової війни.

Занотовані в письменникових «денниках» сцени (спів дяка і голос гармоніки, п'яний розгул на Святвечір, сакральний настрій Різдвяних свят і матірня фразеологія в бік дівчат) побожні і глибоко віруючі верхівинці сприймали як богохульство й мало не сатанинські бучі. Навіч поставав «набір» їх внутрішньосеміологічних персоніфікатів: диктована війною та її нелюдськими законами загальна атмосфера жахів і смерті, надмірне сексуальне збудження, скатологічні мотиви, агресивні настрої й релігійні

переживання, – і все це зливається воедино в розгульних оргіях п'яних солдат. А мине зовсім небагато часу, і їхні нащадки дозволятимуть собі, як впливає зі звіту особливої комісії з розслідування злочинів більшовиків при Головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії (свідчення стосуються теренів Донеччини), вже безпосередньо в церкві пити вино й палити цигарки, грабувати священні предмети, зривати цінні ризи й шматували їх або ж шити з них кисети, виколювати багнетами очі святим на іконах, викидали на вулицю плащаниці, Євангелія, антими́нси і т. ін. Виразніше виявить себе і скатологічний аспект: арештованих зганяли десятками в тісні камери і морили голодом, примушуючи погибати в бруді й екстрементах, убитих викидали в болото на вулиці і їздили по них возами. На передній план виступають, як видно, богохульські елементи, висміювання християнських символів і зречення Христа. Доходило, що перевдягалися у вивернуті навиворіт священницькі ризи, наповнювали кадило тютюном і блюзнірствували над богослужінням. А один комуніст навіть зняв лампадку перед іконою і, випорожнившись у неї, повісив назад. Це була вже воістину Вальпургіївська ніч. Вся Україна перетворилася на місце проведення сатанинських оргій, більшовицькі комісари правили чорні меси. Здебільшого вони пройшли бойовий гарт в окопах Галіції.

Такі блюзнірства цілком суголосні відьомським шабашам, де «маленькі діти граються з потворними жабами в калюжах святої води, жаб одягають у лоскути пурпурової матерії, що зображають кардинальське одіння, і годують святим причастям» [5, 249]. Нашестя більшовицьких орд дещо «викривило» ситуацію, бо не діти вдавалися до осквернення християнських символів, а здебільшого комуністи й більшовицькі комісари. Однак над усім панувала атмосфера звіриноного збудження, збоченого сексу й дикої агресії. Для релігійного екстазу місця не залишилося, його замістив дух загального служіння богам Тьми і Зла. Більшовицька влада санкціонувала вивільнення негативної енергії безсвідомого і в певному сенсі звела його в ранг всезагального закону. Але це станеться трохи згодом. А поки воєнні події й екстремальні для людського життя колізії лише послаблювали пружини, які притісняли й закріпачували дикі інстинкти (комплекс Росії, за Євгеном Маланюком). Та небезпека їх вивільнення, а отже затоплення світу злом, торжества апокаліптичного звіра не викликала сумніву. Марко Черемшина на власні очі міг бачити руйнівну стихію, спричинену появою «московської дрянї». Після призупинення їхніх «визвольних» потуг життя здавалося місцевому населенню суцільним раєм. У листі до відомого провідника УСС Сеня Горука від 29 жовтня 1915 року про «дикі наїзди» російських солдат він писав: «Снятин-місто має вигляд спаленого міста. Не пожалували московські палії і української «Народної торгівлі» і спалили. Всі наші українські товариства москалі понищили-спалили в маю с. р. В читальні міщанські бюст Шевченка розбили і лайном людським з'огидили. В Красноставцях, як оповідають, могилу Шевченка розрили і зогидили. Взагалі звірилися на всім, що українське, і можеш уявити собі нашу радість, коли ми їх позбулись. Гейби чоловік нановона світ народився, так себе чує по таким диким наїзді московських паліїв та рабівників, котрих смрід, неначе кагла (чадний газ. - Р. П.), душив через місяць Снятинщину...» [цит. за кн.: 3, 18–19].

У творчій свідомості складалося враження присутності на ритуалах чорної меси чи відьомського шабашу. Торжество сатанинських сил, божеств розгулу й п'яними помітне з перших сторінок новелістичної повісті "Село вигибає", чому сприяє вже сама її, умовно кажучи, сценічна атрибутика. Саме цвинтар із розверстими могилами становить "головну сцену" згаданих ритуалів, які "включали в себе дефлорацію дівчини, принесення в жертву тварин або немовлят, сексуальне поєднання в могилах і гробах або в незахолюх ще нутрощах жертвоних тварин" [5, 146]. У новеліста все село зруйноване, його, по суті, вже нема: залишився цвинтар з одинокою трупарнею, "висока і, як старий дуб, грубезна баба", котра хоче мати зиск навіть із війни і цим нагадує скоріше відьму, гола дівчина посеред цієї мертвечини (дяк конає, вхопивши її за ногу), і п'яний бенкет на цьому торжестві смерті й болю, а ще запросини до трапези і спроби почастувати горілкою мертвих... Такі картини побільшують переконання, що "Село за війни" задумувалося як своєрідна парафраза чи художня інтерпретація архетипу сатанинських оргій, що слугує підтвердженням належності воєнного циклу оповідань і новел Марка Черемшини до жанру "потаємної новини". Але в процесі виношування задуму та його розгортання сталися переміни в семантиці, що, втім, не змогли повністю зруйнувати структурної основи.

Попросту кажучи, автор "втаїв" чимало одверто сатанинські акції царських вояків. Гадаю, до цього спричинилося кілька чинників. Передусім – загальноестетична суб'єктивно-творча настанова, згідно з якою екзистенційна криза (та й просто природний інстинкт) вимагала насамперед шукати порятунку від загибелі. По-друге, на зміщення у внутрішній структурі задуму вплинув перебіг воєнних подій, зміна ситуації на фронтах і життя на окупованих територіях. Спостереження за цим смислово-екзистенційним "каркасом" утвердили в думці, що москалі нічим не гірші від "своїх" (насамперед мадярів), котрі, повертаючись, бачили в галицьких українцях зрадників і "московських шпівнів", а причини своїх поразок списували саме на мирне населення. Це викликало аберацію зору на структуру й походження багатьох сутностей. Микола Гуйванюк бачив у щоденникових номінаціях письменника "наші" й "москалі" "певне австрофілство", неминуче для представника дрібного чиновництва (адвоката) монархії [3, 34]. Та якщо такі ознаки й були, то вони вичахли з перших днів війни.

Головне ж – змінилося ставлення до царських вояків. Своєрідним ключем до розуміння природи таких суб'єктивно-творчих симпатій новеліста на цьому етапі творчої еволюції є заключні сторінки щоденника. "Розповідають, що наші десь за Гринявою б'ються. Вчора Стефанович поховав якогось р. старшого в Кутах. Дуця каже: «Козаки увійшли у Мишині в хату, а під постелев 2 жовняри наші. К-и кажуть: "Ат, най там лежать"». Кажуть, що як к-ки женуть у плін наших, то з гверами і кричать, аби жінки своїх чоловіків розбирали, як коли з полонини худобу женуть і кличуть по селах, аби кожний свою розбирав. Як котре був у селі сильний, чвалій чоловік, то недурно йому казали: то москаль! Спретишні люди", – читаємо останій запис у ньому [22, 361]. Із "щоденних записок" Марка Черемшини постає неоднозначний і до певної міри амбівалентний образ "кучмарів". З одного боку, вони брудні і спиті, брутальні в поведженні, "вірні слуги своєму цареві", які "збиткують людей" і національно-

культурні установи. "Рано о 9 г. прийшли до нас 2 донські козаки. Взяли хліб, і випили молоко, і 2 курки мимо просьб мами. В сивих шапках, сивий мундур, а зверха біла порошниця полотняна. Арашник на плечах, вуси біляві, лица червоно-білі, набрясклі, спиті, все тикають. Ти, каже, баші штоб поймал пару курей. Як забрали, сміялися надворі..." – перше враження, яке залишили по собі донські козаки [22, 351]. Такими вони цілком відповідали покладеній на них місії втілити в життя гасла російського царизму: всіляко сприяти "поверненню українців – у росіян та уніятів – у православних" [8, 67]. З іншого ж боку, вони змушені погибати, в голоді й холоді, у чужій для них землі, коли в самих удома "турок" під боком руйнує оселі. "В обходженню" донці "подібні [...] до гуцулів", зокрема, пестливою мовою й схильністю до любощів, зі співчуттям ставляться до бранців і навіть заохочують "розпізнавати" своїх та давати їм об'яг, "сапагі", їжу. Зміщення зору відбувалося в напрямку усвідомлення росіян як жертви, причому навіть не стільки війни, скільки суспільно-політичних, економічних, релігійних і т. ін. обставин, у яких вони виховувалися, серед яких зростали. Марко Черемшина ніби приєднується до думки Євгена Маланюка, що "немає, певно, народу такого безличного, так тяжко раз і назавжди звалтованого своєю царистичною державністю, як саме нарід московський, формально ніби пануючий в своїй імперії нарід. І немає, певно, народу, при всій жорстокості своїй, більше нещасного, хоч і несвідомого свого нещастя" [13, 167]. Війна з її екстатичними оргіями смерті і сексу вивільнила з глибинних закамарків свідомості росіян "заборонені" бажання, котрі хлинули через вінця.

Ширший погляд на буремні події утвердив ще в одному важливому висновку: війна, яку вело воєнне командування на теренах Гуцульщини, значною мірою братовбивча. Такі внутрішні одкровення резонували з поглядами національно свідомого українства з обочі Збруча, серед якого панував пригнічений настрій, а недобрі передчуття й побоювання доводили до розпаду. Зокрема, тривожило питання, що буде з національним рухом, якщо воєнна кампанія продовжуватиметься для росіян так само успішно, як у перші місяці. А особливо боліло від усвідомлення, що ті перемоги здобуто здебільшого наддніпрянськими гасдами: мобілізація в Україні відбувалася швидкими темпами та з великим піднесенням. Українці, таким чином, ставали гарматним м'ясом, а національний рух імперія душила завперше руками самих українців. "Москаль" у Марка Черемшини, як і в його літературного побратима Василя Стефаніка, – це не тільки і, може, навіть не стільки росіянин, "кучмар" (донський козак), скільки приневолений обставинами воєнного часу взяти в руки зброю українець із потойбіч Збруча.

Далебі, найповніше ця ідеологема втілена в заключних сценах новелістичної повісті "Село вигибає". Унаслідок воєнних дій "гармати село розстрожили і спалили", а доконали криваву учту лихоманка плямистого тифу й свавілля окупаційних властей. Село знищено до щенту: зосталася всього лише одна трупарня на краю цвинтаря, в якій знайшли прихисток в очікуванні смерті кілька останніх його мешканців; до неї зчаста навідуються прибудні звірі й тварини та ще "мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують" [21, 1, 175]. Порядкує на цьому останньому, ще остаточно не завойованому Костомахою острівці життя "висока і, як старий дуб,

грубезна баба". Її можна б вважати за Куму-смерть з однойменної казки, котра не тільки забирає людські життя, а й опікується ними, якби не гіпертрофовані власницькі інстинкти: так і норовить, скориставшись ситуацією, присвоїти чи одежину, чи полонину, чи лаз у померлих, а в вояків випросити бодай шматок хліба чи якусь дрібничку. Біля неї – Анничка, молода гуцулка, яка в усьому покірنا вуйні: вирятувана нею з пазурів плямистого тифу, тому наче й стала власністю старої відьми. Та примушує дівчину постійно чапіти біля вікна й поглядати на дорогу, чи не йдуть російські козаки, а коли трапиться така придибашка, вибігати притьма "голіською" в люті морози, аби їх приманити до трупарні. Якось вона привела "кучмаря" й сліпого війтового сина, що потрапив у бран. Вражений сценою такої зустрічі, батько помирає з горя, а "багацький син", довідавшись про долю рідних, зрозумів свою приреченість на жебрацьку торбу і застрелився. Могилу "неприятелів", як і його батькові, як, зрештою, іншим покійникам, копав вояк царської армії, "газда з далекої України", котрий "закляв жовнірську долю", як уздрів на землі труп Петра і його прострелену голову. Закінчується твір макабричним малюнком тризни за вигиблим селом: баба "розкрила жовтий мамай, а козак добув білу фляшку, і вечеряли смачно та й кликали Анничку" [21, 1, 188]. Його можна сприймати як картину банкету під час чуми, та водночас спливають на думку інші інтерпретаційні ходи. Для мене цей малюнок є алегорією соборницьких устремлінь українців з обабіч Збруча. Безперечно, вони зростали в різних суспільно-політичних локусах, ідентифіковані значною мірою відмінними культурними топосами і, зрештою, воювали у ворожих арміях (звідси неоднакове переживання подій під Раранчем, тобто кровопролитних боїв у червні 1916 року між цісарською й царською арміями біля теперішнього села Рідківці на Буковині), та однаково "потерпали" від національного поневолення і мусили класти голови на фронтах війни за ворога, знищуючи фізично один одного й обезкровлюючи таким чином національний організм. Давня історія, яка тягнеться, відколи Україну-Русь пошматовано й закабалено різними завойовниками-хижакками. Навіть у мирні часи українці здебільшого підпорядковували чи принаймні намагалися узгоджувати свої національно-визвольні потуги з "великодержавним" революційним рухом. Від небезпеки продовження такої традиції застерігав співвітчизників ще в другій половині 1890-х Іван Франко. "Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і – справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і може зовсім іншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!" – писав він у статті "З кінцем року" [19, 107].

У згаданій битві більше пощастило брусилівцям, зокрема й східноукраїнському селянинові, котрий зумів вирвати з рук австрійського жовніра (скоріше за все, галицького українця) "кріс з багнетом, який мав його проколоти, а який він ще й досі носить як пам'ятку". Та хтозна, як буде наступного разу. Втім, криваві пристрасті війни, які спричинили

братовбивчу різанину, сприяли й національній самоідентифікації солдатів з обох воюючих таборів. Тому й заляв жовнірську долю "кучмар" – однакову для наддніпрянця і для галичанина. А "банкет солдата і баби в хвилину конання останніх газдів вимираючого села", який нагадав Іванові Денисюку "оптимістичні традиції «Декамерона» й символіку народної казки, в якій солдат грає в карти зі смертю" [6, 86], символізує завперше незнищенність людського роду, нації. Не випадково доля звела (нехай і на цвинтарі) молоду гуцулку й чорновусого козака.

Цікаво, що в цій повістці, яка синтезує на якісно новому рівні шукання Марка Черемшини періоду воєнної творчості в царині ідейних та естетичних домінант, не згадано каральні акції росіян проти мирного населення. Зате "наші", тобто австро-угорська військова влада, в цьому контексті фігурують принаймні тричі. Подібна картина і в інших творах. У художньому хронотопі новеліста окупаційний режим стало асоціюється з цісарським військом. Каральні акції мирного населення, гвалтування й грабежі здебільшого на їх совісті. Характеристична назва новели "Перші стріли": першими кривавих ран селові завдали саме виконавці цісарської волі – ландштурмаки, мобілізовані резервісти, неохочі до бою й нажахані масштабами вселюдської кривавої бійні мирні газди, з якими горянам випало контактувати на перших етапах. В їхній обов'язок входило обороняти село від наглого вторгнення ворога, реально ж саме вони почали його знищення: спочатку за підозрою в зраді й порушення правил воєнного стану, а згодом їх колеги з сусіднього села відкрили вогонь по молодих стрільцях-добровольцях, які тримали лінію фронту верхами гір. Натомість царська армія виступає в більш привабливому світлі й помітна частіше в "парубоцьких справах". Строго кажучи, лише в "Йордані" москаль поводить як жорстокий і кровожадний хижак, позбавляючи стару жінку життя за десять сороківців: "хап бабу за голову, хап бабу за шию, хап за герланку бабу", а коли не добився бажаного, "тоді довга сіра шинеля простягнула дві руці й робила бабі авус" [20, 352, 353]. Однак не знати, чи каральну акцію здійснено з власної ініціативи, чи за намовою гнівного сусіда. Бабу на смертній дорозі не покидає друга версія, та й село сходиться на тому, що таки так, "це Філіп життя її збавив". Водночас воно, тобто село, висновує тривожні припущення, що "віді з-за цеї війни усім нам буде бабин Йордан!" [20, 353]. Але знову ж таки автор залишає місце для припущень: від "своїх" чи від чужаків іде страшна небезпека?.. І це при тому, що Марко Черемшина знав реальний стан справ і психологію російського загарбника. Побіч згаданого вище, варто навести ще деякі з щоденникових нотаток: "В Ілїнцях позбиткували людей і «Народний дім»" [22, 353]; "В Дехтинці спалили жидів, бо денунціювали [...] і багато хл[опів] повішено" [22, 358]; "Та дідича м[оскалі] зрабували чисто" [22, 361]. Стримана обережність й відсторонено-прозаїчний стиль хронікерського повісткування зрозумілий і виправданий: щоденник писано в умовах тієї самої російської окупації, коли необачно зронене слово, будь-які емоційні вияви особистісного чи національного порядку могли стати фатальними. У художньому ж мовленні згадки про розправи російських вояків над мирними селянами побутують переважно на рівні чуток і балачок, які "постали на гребені всенародної інформаційної хвилі", викликаній кризовою ситуацією й душевними екстримами.

Гуцулам імпонувала в російських вояків мужня сила, щирість почуттів і непоборний життєвий оптимізм, – словом, ті якості, які формували психоконкомплекс козака-воїна. Зрештою, й були це переважно нащадки козацького роду, силою суспільно-політичних обставин кинуті в загоны царської армії і змушені класти буйні голови за чужі національно-державні інтереси. Ідеологічні структури обох імперій все робили, аби вбити соборницькі інстинкти українців і зробити одних “москалями”, а інших “австріяками” чи “поляками”. До певної міри це вдалося, Та, на щастя, “доконати [...] сиротину” не вийшло.

Найбільше ж приманювали в “кучмарях” молодецька звитяга, спритність і невгавуча енергія. У новелі “Козак”, приміром, над скаргами й обуренням переважає захоплення молодецькою силою, щедрістю й звитягою спритного гультіпаки. Не може побороти в собі герой лише побоювання “за челідину”, за її безпеку й “право серця”. Як з’ясувалося, побоювання ті були не даремними і не без підстав. Та навіть коли козак “умкнув” Петрову дочку й молоду дружину, той не втримується від вигуку захоплення: “Ну, міркуйте собі, добрі люди, що то є: К о з а к !..” [21, 1, 258]. У “Йордані”, до речі, де російський солдат виступає грабіжником і жорстоким убивцею, він теж не позбавлений деяких колядково-піднесених рис: “Такий, гей смерека високий, стелі досягає, в хаті не міститься”. За москаля, чи то пак – за добре слово про нього, гине дід Чюрей, як і той невідомий гуцул з “Перших стріл”, якого повісили в місті. Привертає увагу й те, що мирні жертви московської окупації в Марка Черемшини здебільшого зв’язані, як впливає з чорнових нотаток, із його нереалізованими творчими задумами, що належать до перших днів війни: “Бранка (тайна)”, “Війт”, “Бранці (головосіки). Каліцтво” та ін. [див.: 1, № 116].

Безперечно, що москалі несли смерть і страждання на вістрі багнетів і в полум’ї гарматних вибухів. Та вони, грубо кажучи, виконували свою роботу (повинність чи обов’язок перед вітчизною). Незрівнянно більшу вину за каральні оргії й розруху новеліст покладав на “старого газду”. Це мало ще додатковий художній сенс, побільшуючи внутрішній драматизм і провокуючи конфлікти чуттєвості й круті злами свідомості: адже угорцям й австріякам галичани не просто симпатизували, а й усіляко допомагали, давали на потреби війни все, що лише заманеться цісарським воякам. “Всі села мали більшу вагу на старого газду”, і навіть з окупованих росіянами населених пунктів молодь втікала ночами і зголошувалася до бранки в Путилові або ж ставала в ряди добровольців пушкарів “і разом із справедливими вояками дожидала неприятеля, щоби почастивати його на дорозі кулями старих рушниць, або камінним плиттям, або колодами і бервенами, які були сховані на верхах понад дорогою” [21, 1, 124]. Ба більше – гуцули самі були дійовими особами й виконавцями “ролей” на сцені міжімперського протистояння, яке з психологічно-символічного боку прирівнювалося до космогонічної протистояння сил Космосу й Хаосу чи до битви титанів. Отож і екзистенційна напруга, зв’язана з трагічними сторінками внутрішнього потягу людськості до самознищення, була в такій ситуації значно могутнішою, дієвішою й таїла в собі додатковий рецептивний потенціал.

Переміни у внутрішній суб’єктивності письменника призвели до суттєвих перекодувань у жанровій структурі задуму і в його семантичному

наповненні. Сама собою відпала й потреба в дотриманні деяких інших властивих “потайній новині” ознак: принциповій анонімності, “вибірковості” реципієнта, поетиці замовчування (неназивання імен головних дійових осіб і конкретних назв) тощо, тим паче, що завершення реалізації задуму припало на пізніші часи. Зате “родові плями” цього типу жанрової сполуки навч.

Означену концептуальну траєкторію мистецького вислову намічено, зокрема, в “Поменнику”. Його проектує семантика “смучної години”. Слово “смучий” у гуцульському діалекті має кілька значень – *лютий, лихий, чортячий, анафемський*. На початках здається, що автор оперує першими з них, та уважніший погляд зміщує акценти. Сміслообраз торжества диявольських сил, потверджуваний шокроку прямими визначеннями, лейтмотивом проходить через увесь твір. Щобільше – новеліст, сказати б, демонструє, як у свідомості селян формується такий смисл, а водночас унаочнює внутрішні закономірності його народження й розгортання. Образ диявола, зрештою, зринає в тексті – і не лише імпліцитно. Спочатку його згадано в руслі розмови про арешт сільського священика. “Та же, віді, кажу вам, що попа, не дідька, скували і взели”, – наголошує Митро Пужливий недовірливим до його слів жінкам [21, 1, 134]. Вони не так йому не вірять, як не можуть погодитися з думкою, що “духовника Божого” могли скувати ретязями, наче звичайного смертного, й повести безборонно на шибеницю. Батьюшка за визначенням спрямовує життєвий вектор до небес, отож Дмитрова звістка намічає антитезу божественного і диявольського. Сама ж сільська спільнота займає осереднену позицію в цьому метафізичному протистоянні, і саме їй належить впасти жертвами вселенськи одвічного конфлікту: відразу ж за арештом панотця просочуються чутки про ймовірну страту села, що тут-таки завдяки впертому поширенню й шаленому пульсуванню переростають у тверде переконання. Адже ж соціальні інститути на очах зазнають краху (судді повтікали перед небезпекою, повітовий староста – теж, а владу на місцях воєнна адміністрація міняє на власний розсуд), потребами війни істотно підірвано людський (бранка) і природний (коні, маржина, сіно) ресурс, зруйновано усталені зв’язки й форми поведінки (“до коршми не вважайси, до міста пашпорти бери на себе, гей на маржину”), а тепер дійшло й до духовних осередків життя (“до церкви не йди, бо попа нема”) [21, 1, 137]. Воістину гряде царство князя світу сього, себто торжество диявола. І село сходиться на думці, що таки-так, чорні сатанинські меси помітні на кожному кроці. Вислів “б’є смучя година” насувається, як грозова хмара на село, і покликаний зафіксувати дійсний стан речей і земного буття загалом. Його прорікають спочатку сільські бадіки як здогад, котрий контекстуально набуває значення риторичного питання, й закріплює сільський всезнайко, а далі він звучить, наче голоси з хору в античній трагедії. І навіть глухий Остафій, якому доводиться на мигах пояснювати, що відбувається, погоджується: “Вижу, що надходить смучя година, але чути не чую, хоть з гармати стрілейте” [21, 1, 137]. Принагідно зазначу, що назва оповідання в автографі – “Б’є смучя година” [1, №№ 115 і 134].

Надалі евристичний потенціал цього узагальнено-символічного образу поволі вичахав (принаймні зовні так виглядає) відповідно до того, як змінювалися погляди письменника на носіїв його смислу і як “село

вигибало” (нема кому пережити його екзистенціали) Та навіть коли кривава веремія скінчилася, селяни інакше ніж *смучою* війну не називали [21, 1, 197]. Так само, до слова, дефініціювали колоніальний за своєю сутністю режим польських поневолювачів з його карально-репресивними порядками [21, 1, 215], підкреслюючи тим його диявольськи-руйнівну дію на національну свідомість і людську душу загалом.

Таким чином, повністю пережити художньо-творчо потенціал смислообразу остаточно не вдалося. А це передбачає існування сублімованих каналів “виходу” чуттєво-естетичної енергії. “Потаємна новина” пов’язує драматичні колізії суспільно-політичного і національного буття із зовнішніми (безпосередніми агресорами) й “своїми”, внутрішніми ворогами (соціально-економічними поневолювачами) та їх тайними або явними посібниками. *Смучя година* має інший, паралельний художньо-смысловий план розгортання, зв’язаний із образом сільського лихваря Дзельмана (Зельмана), який проходить через низку творів (“Поменник”, “Бодай їм путь пропала!”, “Після бою”, а пізніше – “Верховина”). З огляду на колоніальне становище й бездержавний статус галицько-українських земель назвати Дзельмана своїми можна хіба в тому сенсі, що присмоктався до живого організму гуцульського села і цмулить із нього кров. Зате сам він не перестав наголошувати на становищі “своєго”. “Знаєте добре, що я ваш сільський чоловік, а не зайда”, – запевняє сільських бадіків, обіцяючи вирятувати від шибениці, але поспішає до їхніх газдинь, аби виманити побільше добра [21, 1, 153].

Цей образ має в собі багато від гаївкового Зельмана (Жельмана, Чильмана та ін.), котрий за громадські борги тримав у себе ключі від церкви і видавав лише тоді, коли за них платили “грубо”. Дійшло, що селяни не змогли освятити паски, бо Зельман десь поїхав і забарився до Великоднього понеділка. І коли він із родиною нарешті показався на дорозі, радості селян не було меж:

*Іде-іде Зельман,
Іде-іде його брат,
Іде-іде Зельманова,
І братова,
І цілая родина.*

Гаївка ця, що її виконує молодь на Великдень коло церкви, має, безперечно, міфологічно-ритуальне коріння і відома в різних регіонах України, та особливого поширення набула на Буковині і в Галичині, зокрема на Дрогобиччині. Певно тому, що тут мешкав історичний варіант героя Зельман Вольфович. Згідно з народними переказами й архівними матеріалами тамтешньої міської каси, його свого часу за різні лиходійства “було засуджено на смерть” [10, 329; звідси взято й відомості, які стосуються цього фольклорного та історичного персонажа]. Тоді якимось чином вдалося уникнути покарання і навіть здобути впливове становище. Він нещадно експлуатував людей, ліси, солеварні; без нього не обходилася жодна ухвала, вирок, призначення на посаду, торги і т. ін.; він узяв у свої руки оренду греко-католицьких церков і без його волі не могла відбутися відправа чи освячення паски, що й знайшло відображення в піснеспівах весняного циклу. Словом, уся Дрогобицька земля потрапила в залежність від лютого лихваря, аж мусила просити захисту в короля Августа III.

Засудженого до шибениці, його викупили від цього покарання одновірці, хоча мусив уже до смерті томитися в тісній комірчині під ратушевим годинником. Існують відомості, нібито Зельман розкався, навіть вихрестився і вступив до кармелітського монастиря, за що його й поховано на тамтешньому цвинтарі. Та він (чи його злий дух) не давав людям спокою й мертвим, зухвало поводячись у церкві. Як упира, його розкопали, відрізали голову, а “тіло викинули в мочарі, які й нині називаються Зельмановими. Болота тягнулися з Дрогобича у село Тустановичі й псували дорогу, якою їхали люди, згадували Зельмана й кляли його” [10, 329].

Марко Черемшина спочатку планував написати окремий твір про Дзельмана [1, № 156]. Про його художньо-смыслові нюанси судити важко, бо збереглися лише чорнові нотатки чи загальний план оповіді: одна неповна сторінка з наміченими шістьма епізодами, котрі мали становити “скелет” оповідання. Деякі з них менш-більш розгорнуто, інші лише зазначені. “Завіса” відкривається зі сцени “Стая”: “Враз село відійшло до війська. Маріка на стаї, опис на полонині, обложеної воринням, видно двір Дз[ельмана]. Приходить Дз[ельман] доїти корови. Єї душевний стан”. На основі нотаток можна робити припущення, чи Марійка поряється в багачевій стаї як служниця, чи має власну полонину, що сусидить із лихваревою, і той хитрощами й підступом замірився її приєднати до своєї. Скоріше, що друге: Дзельман “з’являється” там і тоді, де й коли є хоча б клаптик чийогось матеріального простору, а сутність його в тому й полягає, аби ним у будь-який спосіб заволодіти, загарбати, зробити своїм. Марійчин дедя – п’яниця, який “щодня лазит до Дз[ельмана] по квіток на горівку” в його шинку, а коли “впивався, то звав Дз[ельмана] сватом”. Здогадно, любов до чарки й привела бадіку в тенета лихваря. Його облутано борговими зобов’язаннями з голови до ніг, і закланний “глитай або ж павук” давно затягнув би зловісне павутиння, але щось заважало. Схоже, що Маріка. Вочевидь, дедя завчасу переписав їй господарство, тому до неї теж слід було шукати підхід. Дзельман добре тямував, що найнадійніший шлях до самотнього, стуженого за любов’ю серця – знайти йому пару, звінчати, причому з тим, хто вже потрапив або легко міг потрапити в хитро розставлені пастки. Війна, коли багато беззахисних жінок зосталося власниками лісів і полонин, актуалізувала цю складову його хижачьких планів: мова не про життєві перспективи скривджених, що його турбували найменше, а про звичайнісінький гешефт, власне, про матеріальну вигоду й закабалення. Тому помиляється Михайло Гуняк, стверджуючи, що в фразменті “Анничка” Дзельман “набуває ще одної прикметної риси”: “звідника сільських дівчат і нового «пана» у наших горах” [4, 215–216]. Має рацію дослідник хіба в тому, що обидві згадані його іпостасі найтісніше поєднані. Роль же “звідника сільських дівчат”, можна сказати, питома для Дзельмана, а саме звідництво стало одним із пунктів його “програми максимум”. Логічно отожд виглядає в начерковій оповідання про Дзельмана наступна сцена – “Заповіді”: орендар приходить із удівцем Танасійком “на заповіді давати”, але панотець цьому вперто перечить. Не допомогли ні залякування “вістками о страчених”, ні спроби підкупу (“офірує сотку, дві, три, чот[ири], п’ять”). Розлючений Дзельман “грозить пімстою”.

Хтозна, що завадило реалізувати задум. Окремі його складові трансформувалися в художню тканину інших текстів, насамперед “Поменника”. Сюжетно-фабульне мереживо його засноване на мотивах “уживання” села в новий буттєвий модус. Війна ще лише “надходить” у гори, і люди живуть у передчутті цієї нової екзистенції, б’ються в здогадах про особливості її насаджування на гуцульський ґрунт, а вже скували попа як зрадника, котрий нібито “ціле село зрадників розплодив” (ось вам і погрози плебанові за відмову заповіді). А як тільки цісарські війська вступили в село перед наступом російської армії, заарештовано тринадцять бадіків. Пізніше з’ясувалося – через поменники (книги, де записувано померлих родичів), на яких був “хрест московський”, що їх невдовзі перед війною нараїв своїм парафіянам піп узамін старого “руб’є”. Їх виявили під сволоком жовніри, а Дзельман, обурений сутичкою селян зі своїми одноплемінниками, вміло цим скористався (хоча ймовірно, що поменники виявили теж за його підказкою). Саме він, почувши від вїйтих історію з новими книжечками з трираменним хрестом, заявив: “Аби-сте знали, що через тоті поменники піп та й перші газди пожиють смерть...” [21, 1, 147].

У відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України зберігся чорновий автограф “Поменника”, на якому позначено дати: “6/9” (перший зошит) і “23/9” (другий зошит). Отже, концепція смислообразу Дзельмана почала формуватися в свідомості новеліста буквально в перші дні війни і стала своєрідною творчою реакцією на життєві реалії. Іншими словами, це мав бути перший із “сільських образків з часів війни”, причому створений після тривалої творчої мовчанки. Треба гадати, історія демонічної людини-здриника як живого й найбільш адекватного втілення духу війни і руїни, де кров, смерть, радість збагачення, грабіж і наруга сплелися в нерозривну єдність, гостро вразила (може навіть більше, ніж хід воєнних дій) і сколихнула застояну від тривалої паузи творчу енергію. Мабуть, тип захланного, диявольськи злочинного лихваря-кровопивці, який прагне панувати і над краєм, і над людськими долями, і над військами, як він оприявнився духовному зорові Марка Черемшини, становив не меншу загрозу гуцульському селові з його правіковими традиціями, ніж ворожі війська, для яких гірський край став ареною (однією з багатьох інших) кривавих сутичок. Обидві імперські армії з їх зловісно-каральним апаратом стали маріонетками в руках Дзельмана. Він вирішує, – виходячи з власного інтересу, – кого карати, а кого милувати, визначає людські долі, виступає володарем людського життя. Так, він діє на теренах Гуцульщини, але його криваві шупальця простягнулися від одного краю театру військових дій до іншого, бо на інших “клаптиках” світового простору правлять бал його суплемінники. На ньому зав’язуються вузлові ниті війни, і він несе найбільшу загрозу людству, зокрема й існуванню української нації. Та схоже, відразу ж прийшло розуміння, що досягнути диявольську сутність цього “князя світу сього” навряд чи вдасться, наскільки могутнім був потенціал праобразу, а тим паче вичерпати його семантику в одному творі. До всього, ясно побачив, що його об’єктивація неможлива без ширшого залучення “контексту війни”, картин емоційного переживання нових життєвих екзистансів. “Поменник” став першим кроком на цьому шляху. За таку його “спадкову” говорить сама вже назва, адже один із

структурних компонентів нереалізованого задуму (“V”) маркував власне тему поменника [1, № 156].

Від цього первісного наміру потягнулися концептуальні “нитки” до інших, зокрема й нереалізованих творчих планів. Приміром, у розпочатому оповіданні “Анничка” через портретну характеристику експліковано головний метод, яким Дзельман сягнув достатку. Логічно випереджаючи зав’язку, письменник змальовує в експозиції “серед смерік на горбі білий двір”, який “гонорується понад селом своїм блискучим дахом”. Від нього посеред грядок квітів веде стежка до березової альтанки, де на камінній лаві сидить “об’ємистий, рослий і грубокістний мужчина, якого довгообразне лице продовжує довга рудо-сива густа борода, а оживляє пара великих червоно-сірих очей, довгий і, неначе клюв, загнутий ніс, серед двох плеканих кучерів, звисаючих аж до долішньої щоки і відділяючих від лица широкі каблуківиті червоні вуха, густий звисаючий вус над грубими м’ясними губами. Над широким поморщеним чолом звисає рудава-сиве волосся, завершене на голові атласовою покришкою. В довгій чорній плащі не містяться товсті м’ясні рук і плечей та клубів і обрисовуються назовні так само, як і товсті ноги, убрані сарнячими споднями і лискучими чобітьми кованими” [21, 2, 201]. Неозброєним оком помітна ряснота мікробразів, котрі ґрунтуються на “кривавій” колористиці: “рудо-сива борода”, “червоно-сірі очі”, “червоні вуха”, “рудава-сиве волосся” і т. ін. Червона барва аж б’є з кожної деталі його зовнішності, що не залишає сумніву: все його багатство постало на людській кривці.

А сюжетна лінія пошлюблення Маріки з удівцем Танасійком довго й напружено шукала творчого втілення і скоріше за все модифікувалася в мотив заручення Орфенюкової невістки з “чорнобривим шандарем” (“Верховина”). Зельман звідкись довідався, що дід Федір переписав майно на невістку й виношує план “ще за свого життя” звінчати її “з бірливим парубком”, аби покласти “на талані силу”. Діючи на випередження, він поклав за мету заручити вдовицю зі своїм протеже. Підготовча робота до акції, схоже, велася віддавна, із залученням утаємничених помічників, відповідним опрацюванням дійових осіб і виконавців. Таким чином сподівався і сам збагатитися, і своїм помічникам (панотцеві й комендантові) віддячити полониною. Шандар (як і вдівець із планованого оповідання про Дзельмана), певно, й не здогадувався, що через одруження назавше потрапить у пазурі захланного хижака. Бо навряд, щоб затія лихваря передбачала влаштувати його приватне життя. Можна припустити зі стовідсотковою певністю, що в плани Зельмана входило поступово заволодіти всім Орфенюковим майном. А шляхів досягнення цього попереду відкривалося чимало: підкуп, донос, фінансові махінації, фізична страта супротивника і т. ін.

Та перед тим була ще одна невдала спроба збагнути демонічну сутність Дзельмана – через іпостась звідника. В архіві Марка Черемшини зберігся фрагмент незакінченого оповідання “Анничка”. У першому його розділі, який виглядає як зав’язка, ведеться розмова, а властиво – торг, між лихварем та “сухим сивавим бадікою”. Сама вже сцена зустрічі й перші слова видають наміри “товговців”: “Мужчина в довгій плащі, підбираючи тютюнїрку, бере бадіку попід пахи і садовить його на камінній лавці побіч себе, а відтак бере його руку і б’є своєю рукою, неначе воли торгував би.

– А я тобі ручу, Тодосію, що вона у тебе буде добра супруга” [21, 2, 202].

Йдеться, як довідуємося з окремих реплік, зауваг та алюзій, про долю сільської дівчини, котра чекає дитину, і Дзельман з якихось конкретно не з’ясованих причин (зате “люди знають”, та ні вони, ні автор “не встигли” через незакінченість твору передати те знання) зацікавлений чи то приховати сліди гріха, чи влаштувати життя покритки. Мабуть, Анничка стала жертвою часто влаштовуваних оргій і розваг для “основ суспільства” й урядовців, які навідувалися в гори під приводом (або й без будь-яких приводів) комісій і перевірок. Про такі випадки детально оповів Михайло Ломацький: “Заїжджали в гори, а найчастіше в Жаб’є всякі польські пани, часом то й міністри, комісари й комісії. Для них мусів вийт на ніч молодичь найкращих доставляти. [...]. Коли ж, а це частенько діялось, заїжджало в гори більше таких «панів-комісарів», тоді достачано «під комісію» кілька дівчат і кільканадцять молодичь. Ще й музику замовлювано. Пиятика й оргії тривали до ранку” [12, 143]. Звідси в “Анничці” й цинічна заувага лихваря: “Що значить порунтана? То кожда тепер порунтана, копилів повне село!” [21, 2, 202].

Очевидячки, дівчина припала до вподоби комусь із “панів-комісарів”, і той бажав ще не раз звідати її гарячу любовіть. А Дзельман, готуючи “сцену” для зустрічей, хотів мати з того зиск – і то чималий. На кону торгів для нього стояли, таким чином, нові “полонинки” й “лази” (“кичері”). Це була “тактична складова” лихваревого далекосяжного й підступного плану колонізації Гуцулії. Не дарма він погоджується, поспішно й наче необдуманно, побудувати для майбутньої сім’ї хатину в верхах, дати “царинку і ліса чвертку і корову-первістку”, – лиш “бери її”. А Тодосій побачив у такому принизливому шлюбі чи не єдиний спосіб завести власне господарство. Та всі ці згодано-інтерпретаційні інтенції тільки задані зав’язкою, а за нею – сповнена любовних колізій драматична доля немолодого бовгаря й “судженої” йому Дзельманом гуцулки.

Як бачимо, замислований образ цілком суголосний із тим Дзельманом, якого знаємо з інших творів Марка Черемшини: лихвар-кровопивця, котрий звик на всьому наживатися, зокрема на війні й на селянському горі. Навіть художні “ролі” його однакові з тими, які виконує в сповнених драматизму й воістину гамлетівського трагізму “образках” “Поменника”, “Бодай їм путь пропала!”, “Верховини”, деяких нереалізованих задумах. Його захланна рука щодень сильніше й настійніше стискувала, загарбуючи й привласнюючи рівночасно їхні маєтності, село, гори, Галичину, і вони “харчать, за горло душені” насамперед Дзельмановою рукою. Вона не спиниться в своїй загарбницько-диявольській насназі навіть перед наругою над мертвими й мародерством. Якщо була можливість збагатитися, Дзельман заставляв наймитів, аби ті на полі бою знімали одіж з убитих та дошукувалися в кишнях грошей або цінних речей, котрі нібито в нього вкрадено. Заодно до його двору прямують вози з військовими обладунками:

“Дзельманові наймити перетрясають мерцям кабати, сухої нитки їм не лишають.

– А ви, хло’, чого мерцям кишені перевертаєте?

– Шукаємо Дзельманових грошей, бадічки любі та пишні.

– А він їм у кишені клав гроші?

– Та каже, що ‘го порунтали та й обрабували!

Наймити з санітарами вершуть вози вояцькою одежиною, а бадіки домірковуються:

– Ба ці не до Дзельмана ведете, хло’, ту марфу?

Наймити притакують бадікам очима, а санітари тріскають батогами і заговорюють бадіків:

– Ми вбитих мужиків не доторкаємо, а вам до наших трупів нема діла!” [21, 1, 173]. Затаєна іронія, яка набуває дедалі гротескових виявів, віє від всієї цієї картини, а також проглядає з-поза кожного слова, німіки й жестів.

Сатирично-іронічний аспект концептуальної сутності Дзельмана теж ріднить військовий цикл Марка Черемшини з жанром “потаємної новини”, заземленим у глибинні пласти традиційної сміхової культури [15, 44–45]. Іронія становила прикметну рису художнього мислення новеліста. Ще Михайло Грушевський в рецензії на “Карби” неодноразово апелював до гумористичних ефекти мистецького слова молодого автора (див.: 2, 131, 132). Пізніше Дмитро Донцов намагався утвердити думку, буцімто іронія набуває в нього статусу головної домінанти творчої манери. І хоча на рівні “настановчих” тез він заперечував сатиричну закраску іронічного дискурсу письменника, та в процесі конкретного аналізу змушений був визнати, що вона таки присутня в його художній палітрі [7, 88, 94–95]. Етюд “Після бою”, як і образ Дзельмана загалом, у тому контексті не згадано, хоча, як на мене, саме тут хист “прихованого” сатирика виявив себе найяскравіше. При цьому на задній план відходять розмови, чи прототипом його послужив гаївковий Дзельман, чи персонаж історичних переказів (втім, міфосемантика обох “накладається” навіть у фольклорній свідомості, створюючи єдиний монолітно-художній комплекс), а чи реальні лихварі-здириники, якими аж кишіла Верховина у воєнні лихоліття*. Скоріше за все, мав місце творчий сплав, як це в письменника найчастіше бувало, синтез багатьох різнорідних художніх компонентів. Узагальнено кажучи, він скористався смислово-естетичними експресіями фольклорного образу задля увиразнення й концентрації мистецького матеріалу, з одного боку, а з іншого – для досягнення багатомірності образу й створення його широкого асоціативного поля.

Війна відкрила перед Дзельманом необмежені можливості для самореалізації. Він фактично визначає порядок у селі в умовах воєнної окупації, вирішує, кого призначити до страти, а кого помилувати – з огляду, зрозуміло, на власну вигоду. Причому робить це так хитро й зухвало, що жандармерія та комендант виглядають олов’яними солдатиками в його руках. Складається враження, що війна задумувалася такими і для таких, як він, аби мати з життя максимальний зиск. У кожному разі вона зняла ті куці обмеження, які заважали почувати себе повновладним володарем краю, диктувати свої закони і порядок. “Він керує не тільки селом у повному того слова значінні, але й керує гуцульським майном і розділяє його, кому захоче, та хто йому допомагає ще багатіти”, – резонно відзначав Андрій Музичка [14, 233].

* До слова, Марко Черемшина знав реального Дзельмана, який “мав кілька заїжджих дворів” [22, 362].

Найповніше розкрито сатанинську природу Дзельмана в оповіданні “Бодай їм путь пропала!” Вона справляє враження розгорнутої, художньо опредмеченої метафора концепту “смучої години”, диявольських шабашів князя світу цього на новому витку смертельного протистояння двох імперських армій. І не суть важливо, хто з них перемаже, бо для Дзельмана вони однакові: всього лише “матеріал” чи засіб заволодіння світом; війна ж – це сцена, податлива і перспективна, де виконують криваві ролі, а він – закулісний режисер всього того макабрично-жахливого дійства, нехай і не головний, але такий, що зуміє спланувати окремі акції, аби досягнути бажаного результату. Навіть без статистичних підрахунків помітна в словниковому складі твору перевага дієслівних форм. Страхітлива машинерія війни розкручена до таких шалених обертів, що Дзельман теж мусить увихатися з диявольським спритом: аби військових старшин задобрити смачними наїдками й напитками; аби з коментантом поділитися прибутком за сприяння й допомогу в його накопиченні; аби “щонайповажніших газдів”, “сам розум і статок” села, чимскоріше спровадити під кулі, скориставшись наївною вірою в “доброто” коменданта, який стане на захист “Божого двору”, та їхньою, словами Миколи Зерова кажучи, “безязикістю” (невмінням говорити угорською мовою); а водночас він поспішає, натхнений обіцянками щедрого викупу за порятунок (“талан бери”, “перекажи-ко нашим газдиням, аби маржину тобі пригнали”), до їхніх обійсть із наміром чимскоріше привласнити частку майна; аби, скориставшись ворогуванням сусідських родів, знищити їх главарів і взяти викуп за їхнє звільнення, хоч знає, що ні того, ні іншого вже нема в живих... “Але початок пішов йому добре.

Дзельманова брама стала раз у раз відчинятися, а газдині навіть із сторонських сіл стали приганяти на подвір’я воли та корови та передавати їх Дзельманові в добру годину, аби їх газдів та синів повитягав з неволі, аби їм здоймив з серця грижу” [21, 1, 156].

За цим пішли інші, не менш значимі зі стратегічного й тактичного погляду акції, зокрема обміркування і втілення в життя плану страти своїх годованців, котрі “задовжили були у Дзельмана через широку герланку, а відтак за довги запродали йому свою землю і весь свій талант, а собі лиш ужиток до живоття лишили”. Причому доконав цей план зі злочинною холоднокрівністю: “передтогид сімох, а тепер знов сімох газдів бізівно буде менше”. Зрозуміло, що їхні “ужитки підуть Дзельманові в губу” [21, 1, 160]. А ще ж мусив подбати, аби все те добро надійно спровадити в безпечне місце, задля чого ввійшов у довіру коменданта і домігся, що доньки “можуть прилучити свої вози і свою маржину до військового походу і під охороною війська зайдуть на Мадярщину до своєї матері, що ще від передтогид зострахи перед неприятелем перебуває у своєї рідні і береже там все сімейне добро” [21, 1, 158]. Не забув у “накопичувальній” метушні й про власну безпеку: завбачно “оборонив” від смерті полоненого козака й “переховував” у стайні на горищі вїта й панотця, аби могли засвідчити його лояльність і прихильність до царської влади. Тому Дзельман весь час понад міру збуджений, задиханий, упрілий, наче перебуває в екстатичному стані, сп’янілий чи то від власних успіхів і прямо таки фантазмагоричного збагачення, чи від своєї влади над світом і над життям. Подвійний смисл мають його слова, сказані у відповідь на

допитування сільських молодичь, “чи в селі буде битва, чи, може, перебіжить та чорна хмара геть”: “Ой газдиньки мої годні, газдиньки пишненькі, а це, що дотепер було, – це що, не битва?..” [21, 1, 165]. Так, се була справдешня битва, повна шаленства й надлюдських пристрастей, битва за власне збагачення й панування над світом. Характерно, що ці слова додано вже наприкінці, після вказівок на “повні шанці” як очевидного знаку грядущої битви, “на відхіднім”, і “тихішим голосом”, ніби лише для себе і як про власну душевну таємницю. Без перебільшення, Дзельман не ходить, а літає, як злий демон.

Кожна з таких контурно означених його акцій, максимально насичених дією й динамікою, варта окремої уваги. Деякі з них уже стали предметом розмови. Зокрема, Микола Зеров вважав картини “хазайнування мадярів у верховинському селі” “найстрашнішими” в усій творчості новеліста (гадаю, що й у всій нашій літературній продукції, присвяченій художньому освоєнню теми світової війни). “Тут перед нами гинуть не поодинокі люди, що їм не знайшлося місця в житті («Дід»), а десятки найповажніших господарів, весь «статок і розум» села, «щонайсніші голови», «щонайукладніші роти», гине ціле село”, – писав він [9, 423]. Натомість Андрій Музичка порівнював Дзельмана із Турчином з історичних пісень та балад, торговця невільниками, перед яким “дівча поклон біє”: “Турчин, Турчин, Турчиноньку, / Не губ мене молодойку, / Іде тато, одмін несе, / Одмін несе, возом везе, / Не дасть він мі загинути” [14, 246]. Перед Дзельманом “поклон біють” сільські газдині, приводять чи приносять прямо до його двору “одмін”, аби лише позбутися напастей окупаційного режиму й порятувати село від смерті. Та його захланно-мерзенна сутність незмірно страхітливіша порівняно з турчином, бо й викуп узяв, і газдів спровадив на шибеницю. Воістину він зі зграї Шевченкових ворон, котрі зловісно каркають над Україною та ще нахваляються, що “отут шинкувала / Та кров розливала”, а такі криваві бенкети правили, “аж пекло злякалось”. Окрім вражаючої жорстокості, артикульованих зчаста екзистенційної напруги, внутрішнього драматизму й трагічного пафосу, такі сцени, як і весь воєнний цикл Марка Черемшини загалом, оприявнюють глибинні причини всесвітньої різанини й ті “пружини” чи “потаємну руку”, котрі рухають історичними процесами.

У “Поменнику” Дзельман діяв ще порівняно обережно, остерігаючись несподіванок і непередбачуваних викрутів долі. Це була своєрідна апробація сил і свого диявольського інструментарію. А “зробивши перші кроки й побачивши, що вдається заробити на війні, коли старшини й адміністрація нищили галицьку інтелігенцію та селян, Дзельман буде чим далі поступати сміливіше, він набере практики, він використає всяку нагоду, щоб післяти багатших газдів на смерть і ще вдавати їхнього добродія” [14, 224]. Головне, що він увірував у свою всесильність і безкарність. Тому й бесідує з козаками наче граючись, задалегіть розпланувавши ролі й розклавши пасьянс, примушує священика з вїтом томитися на смердючому горищі, а згодом, ніби знущаючись, підтвердити лукаву правоту своїх слів.

В умовах польського панування Дзельман так само “диявольськи-фахово” (Ростислав Чопик) й зі злочинною нахабністю снує павутину далекоюсяжних планів, облуптуючи нею все і вся. Користуючись із природної довірливості й наївної безпечності гуцулів, він робив їх, по суті,

своїми кріпаками. Внутрішньотворча динаміка праобразу лихваря-кровопивці дозволяє простежити, як він дійшов такого “зросту й сили”. У первісному задумі новеліст намітив одну цікаву просторову перспективу: “тут Дз[ельманова] стая” ↔ “там Дз[ельманів] двір”, – показують люди [1, № 156]. У недокінченому фрагменті “Анничка” цей ескізний начерк опрідметнено чи “заселено” – правда, в нових соціальних умовах і на новому “витку” багачевого способу буття: “Від Дзельманового двору йде лісами плаї вгору аж на полонину, що широко розпростерлась під самим верхком ґруня і повним своїм зеленим лицем дивиться понад ліси і бори на двір свого пана” [21, 2, 203]. Потенційно зазначені в чорновому плані просторові мітки “наповнено” в прямому розумінні матеріально і сполучено лінією плаю: Дзельман став дійсним власником гір і долин, сам уже не піднімається в стаю дойти корів (та й навряд, чи зміг би здолати відстань через надмірне ожиріння), а снує на кам’яній лаві в алеї чорні плани-гадки, як поєднати такими “своїми” пляями всі гори. Показово, що саме він везе нового вїта в село і має намір поселити його в своїх хоромах (“Верховина”). Той завчасу й розплачуватись узявся, поки словесно, переконуючи ігомостей, що “Зельманові дійсно належить честь у селі за його розум та за то, що знає всі хиби хлопів і їх злі вчинки, уміє підійти і вислідити злочинців і все йде на руку владі, яка без нього у тій дикій і чужій гірській закутині була би безрадною, як слабе око без окулярів” [21, 1, 206]. Як кажуть, рука руку миє, адже їм спільно колонізувати край. Цю драматичну колізію з гуцульської книги буття висвітлив Михайло Ломацький (“Повінь”, “Гуцульщина і жиди”, “П’явки Гуцульщини” та ін.), доходячи висновку, що поляки руйнували край морально, а жиди – матеріально, економічно. Втім, у своїх потугах “зовсім знищити гуцульське плем’я” вони зчаста допомагали один одному. “Дві нищівні сили діяли солідарно, завзято й уперто, – писав він. – А буйне й здорове колись гуцульське плем’я ниділо й мізерніло та скочувалося в пропасть морального й духовного гниття, занепаду й загибелі” [12, 129].

Зельман у “Верховині” має “багато полонин”, “глухі ліси на Кітелівці”, тартак, звичну корчму при дорозі... І хоча на ці конкретні вказівки достатку він знаходить відмовки, що, мовляв, ліс довго росте, а корчма дає самі лише збитки, бо хлопи й зеленюки (прикордонна сторожа) горілки мають вдоволь, а податки треба платити, не викликає сумніву дійсний соціально-економічний стан лихваря. Без лукавства міг вважати себе поряд із поляками новим господарем гір. Та й обмовка його наприкінці реляції про патент і податки за корчму (“Хлопи перепачковують собі нічма румунку через ріку і не дивляться на мою коршму, а зеленюки мають горівки стільки, що можуть у ній купатися, а ти, Зельмане, плати, небоже, скарбові патент і податки і лови мухи, як який павук!”) характеристична: більших чи менших “мух” він наловив у своє павутиння вже чимало і лише приглядається, де б іще закинути сіті. Трапилася якраз нагода з молодою Орфенюковою невісткою.

Подібний соціотип, теж на гуцульському ґрунті, вивів Антін Крушельницький у романі “Рубають ліс”. Його Гершко вже прибрав до рук три полонини, чимало хлопських наділів (“не перерахує”), половину панського лісу... Та це ще не край: він мріє всі хлопські ґрунти зліцитувати, купити панський двір і камеральні (державні) ліси вздовж Черемоша. Не для власного збагачення, переконує себе, а для дітей: “у

гробі не мав би спокою, якби не придбав такої спадщини” [11, 204]. Дзельман теж міг би сказати, що не матиме спокою в гробі, поки не узурпує бодай усі гори або хоча б не створить передумови цього для дітей. Але він мовчить, бо вже досягнув такого становища. Гершкові апетити, безперечно, скромніші, тому й бажання виглядають на перший погляд недосяжними. Та це лише тому, що ще не усвідомив своєї всесильності й діє в іншому реальному режимі. Бо чи саяк чи так кажімо, а війна сприяла просто-таки фантасмагоричному збагаченню за диявольським принципом – через знищення й руйнацію.

Якщо в “Карбах” новеліст лише означив семантичні параметри селядомовини і спробував збагнути психологічне підґрунтя такого його буттєвого стану, то в воєнному циклі детально простежив мортальну динаміку, сповнені невимовного болю й страждання процеси знищення села, Гуцулії, нації, жакливе перетворення їх на руїну. І зробив це настільки художньо досконало й психологічно переконливо, що “відтворений ним трагізм війни є найкращим, що дала наша література під тим оглядом” [7, 93]. Згадану “процесуальність” із чітко окресленими фазами подекуди увиразнено словами-сателітами, ніби нанизаними на єдину смислову вісь: село “потерпає”, “уприває”, “харчить, за горло душене”, “вигибає”. До цього призвели безпосередні воєнні дії (“Село потерпає”, “Після бою”, “Село вигибає”), окупація і закони воєнного часу (“Перші стріли”, “Поменник”, “Бодай їм путь пропала!”, “Зрадник”), грабїж і визиск зовнішніми і “внутрішніми” ворогами (“Йордан”, “Поменник”, “Бодай їм путь пропала!”, “Після бою”), спричинені воєнною чумою хвороби й розруха (“Село вигибає”). В одному з нереалізованих задумів (оповіданні “Вїт”) Марко Черемшина мав намір буквально “по місяцях” відтворити етапи великої трагедії гуцульської родини: серпень – “вість про руйнацію” і призов на воєнну службу; вересень – захоплення села російськими окупантами й тривожне очікування повідомлень із фронту, яке закінчується “письмом, що син умер”; жовтень – “Патроля відходить, село відбите, навкруги битва. Страх. Форшпани беруть при кінці. [...] Входять наші, і село горить...” [1, № 116].

Вїйна в кліп ока змістила вектори життя і смерті, порушила усталені ритми, зрівняла з землею або ж довела до краху ті цінності й той спосіб буття, якими споконвіку жило село: “Де руки робили, там град гранатів, де газдівка була, там земля трісла” [21, 1, 121]. Село стає, умовно кажучи, матеріалом для війни, переходить на воєнний стан, згідно з яким люди не можуть навіть затримати зір на сволоку чи на хаті, аби проститися з ними, як личить за релігійним поконом. Показово, що автор уникає будь-яких розмов героїв, діалогів чи бодай внутрішніх монологів, не чути навіть прикметних для його художньої свідомості і, здавалося б, природних за таких обставин жалісливих причитувань, – “говорять” гармати, природа, маржина, а люди ніби заніміли з жаху, ніби кервавий параліч або якась інша надфізична сила заціпила їм вуста. То “вища” воля наклала вето на людські плачі й голосіння, підпорядкувавши собі будь-які індивідуальні прояви і бажання, живі чуття, врешті-решт, – воля війни, її закон і право стали понад усе і правлять свої чорні меси. Цю нову життєву максимум експлікує репліка одного з персонажів “Поменника”: “На войні нема віри, нема серця, нема жінки, лиш неприятіль, та й амінь!” [21, 1, 133]. Бо ж вони – “матеріал” для війни, який ще може знадобитися. Хоча б для того,

аби за інших обставин копати шанці, годувати ландштурмаків (“свою оборону”) чи відробляти повинність кінями. Словом, типова картина сільських настроїв часів воєнного лихоліття, яку побачив письменник влітку 1914. З наближенням російських військ, які спричинили “галицьку руїну”, почалася паніка, поширювалися найнеймовірніші чутки, панували стогони, тривога і розпач. Перебути лихо вирішили в рідному селі. “По дорозі у безладді їхали підводи, повні дітей, стариків, а також всякого добра, а за ними прип’яті корови, коні, – згадувала Наталя Семанюк. – Втікали всі, хто міг. І усюди над землею висів стоголосий гомін.

– Село потерпає. – звернувся до мене Черемшина приглушеним голосом, оглядаючись навколо. – Бачиш, потерпає від війни, – голосно сказав він, коли в’їжджали в Кобаки. Чи не тоді ввечері з’явився у нього образ села, що потерпає, зафіксований в чудовому оповіданні” [16, 33–34]. Згідно з авторською волею й уся друга його прижиттєва збірка повинна була називатися “Село потерпає” (інший варіант – “Туга”), принаймні так радив новеліст редакторові книжки [21, 2, 228], однак його побажання не було враховане (видана “Книгоспілкою” в 1925 році збірка мала назву “Село вигибає”).

Переміна буттєвого модусу, тобто переведення мирного життя на воєнний лад, сама собою дорівнювала руїні, загибелі, знищенню попередньої предметної даності. Але ця межова ситуація таїла в собі ще чимало додаткових кульмінаційних “пунктів”, здатних репродукувати з себе все нові й нові сцени, трагедій і драм, як от: призов на військову службу й мобілізація на війну, прилаштування життя до воєнних ритмів (евакуація, криваві крутежі битв, зміни воєнної адміністрації і т. ін.), ну і звісно, дотримання норм воєнного стану, коли на очах множилися підозри, доноси, шибениці.

Кожен з означених семантичних радіусів так чи так розгортається в художньому царстві письменника. Перші оприсутнені більше імпліцитно або ж через згадки, репліки і т. ін. Скажімо, в “Поменнику” неодноразово зринає інформація про тих, хто пішов сповняти військові повинності: “де хлоп упрівав – там тепер челідина вилежується, ротом питлює, войну чинить” [21, 1, 132], “Той, що на хліб робить, під кулю пішов” [21, 1, 135]. У “Парасочці” інтрига зав’язується якраз із того, що сільським молодцям випала нагода “відозвати” своїх газдів у війську, яке отаборилося “на третьому селі”. А коли жовніри запрудили вулиці й толічки, “видивлює село очі, щоб своїх розпізнати – нема ні одного вояка з цього села” [21, 1, 139]. Поміж рукописних паперів Марка Черемшини збереглися деякі чорнові матеріали, що стосуються безпосередньо цього епізоду. Зокрема, перші сторінки оповідання “Війт” мали б художньо оприявнити надходження в село вістки про початок воєнної кампанії і бути присвячені виряджанню Драбанюкового сина на військову службу [1, № 116]*. Є в доробку новеліста й твір, текстові фрагменти якого безпосередньо присвячені провадам стілецького загону з села “борше тоту Україну виборювати” (“Туга”). Правда, він з однаковим успіхом може бути

* “Бранка (тайна)”, як видно з самої назви, теж передбачала акценти на семантиці призову, хоча й у дещо специфічному його вияві. Війна вже в розпалі (трьох братів головного героя вбито на війні, батька повішено, а мати з дня на день домагається смерті), у селі новий господар, і Андрія чекає мобілізація саме в російську армію. Але драматичні життєві колізії спричинили інший вибір.

віднесений не лише до буремного 1914 року, а й до подій української революції 1917–1921. Утім, така історична полісемантичність лише на користь мистецької вартості.

Наступним етапом “гуцульської руїни”, що його художньо осмислював Марко Черемшина, можна вважати безпосередню зміну статусу села, його перетворення на авансцену кривавого протистояння ворожих армій – “передумови” цвинтаря й домовини (“Село потерпає”). Битва ще попереду й руйнівна істерія гармат – теж, та населення вже змушене покидати обжиті гніздівки, “бо вогонь буде”. Це спричинило шалену тисняву, панічний рух, жакливу глосоложю. Усяк мусив рятувати себе й свій достаток, хто як міг і як був здатний це зробити: “Гейби земля в селі задрожала, гейби людей з себе скидала. З кожної хати люди втікають, працю виносять. Але худібка найперша. Женуть її на дорогу, аби хлопці гуртом дальше гнали. За нею бабки на одних возах, а діди на других. Самі такі, що ходити не годні, що треба їх нести. Сільські каліки з дідами разом. За ними діти на однокінках. Що віз дітей, то одна няня їх сокотить, плакати не дає. Відтак все, що путерю має, у верітках та ліжниках маєтки двигає. Відтак церковну марфу несуть. Відтак пси гавкають, села не пускають” [21, 1, 122]. Село таким чином опустіло, його, по суті, вже нема, воно перетворилося на шматок географічного простору, звичайнісіньке місце імовірної батави.

Трагічний смисл цієї акції стане очевиднішим, якщо поглянути на нього крізь сітку символічно-міфологічних координат, які кодують новелістичні смисли. Згідно з ними, таке дійство сприймалося власне як перший акт кінця Світу, а в певному смислі навіть як його цілковита загибель. За віруваннями архаїчної людини, щоб жити в світі, необхідно було його завперше створити, і будь-який космогонізований простір, зокрема й житлові споруди, храм, поселення, вважали живим доти, поки він заселений належним до *свого* культурного кола людом. Відтак живий організм села творили окремі клітини (люди, родини, природа, тварини). Вони формували *свій* Священний простір і гостро відчували відповідальність за його збереження й життєдіяльність. Кожна клітина при цьому тисячами ниток зв’язана з соціальною і національною цілістю, а також із вселенським сакральним універсумом. Життєва сила і функціональна здатність всього організму залежала безпосередньо від способу буття його елементів на різних рівнях, від волі й зусиль тих життєдайних клітин і характеру зв’язків між ними. Якщо з тих чи інших причин руйнувалися вони або ті сполучні ланки, котрі в’язали людей, родини в більші соціально-культурні спільноти, то руйнувався Світ. Тому в усьому панувала космічна відповідальність – за збереження універсального порядку, утримання Всесвіту в належному стані й передача його неоскверненим і неспоганим наступним поколінням.

Втрата “свого Світу”, таким чином, захоплення ворогом священних скарбів або, як у нашому випадку, самовільне похищення їх перед імовірною загрозою знищення символізувало загибель усього живого організму і не могло викликати нічого іншого, як тільки есхатологічні переживання. Тому навіть пси, завиваючи, “село не пускають”, над ним уже ворони крячуть, передчуваючи запах мертвечини, а самі гуцули прирівнюють свій життєвий статус до виважених за поріг струхлявілих дверей, не здатних захистити культурний закуток оселі від зміїного

нашестьям, і до “мохнатого коріння, що вітер його із землі вирвав і на скалу кинув, аби мокло та й усихало” [21, 1, 123]. При цьому не мало абсолютно ніякого значення, що село запруджували цісарські вояки, серед яких було немало земляків. Про цей факт автор навіть не вважав за потрібне згадати. Однаково це “чужа”, бо прислужує такій, отже – ворожа їх культурній сутності стихія, котра персоніфікує мало не Хаос, не здатна втримати домашнє огнище в належному стані, а скоріше – навпаки: саме від “своїх” йде чи не найбільша загроза. Словом, “село потерпає” [21, 1, 123], себто завмирає, холоне, костеніє, як тіло мерця. Додам, що в чорновому автографі назва твору так і звучала – “Село постиває” [1, № 136].

У першій книзі Марко Черемшина досліджував болючі процеси перетворення гуцульського села на старців через окремі людські долі, однаково як і спричинені цими процесами психічні драми й трагедії. Можливо тому й на новому етапі творчої еволюції він намагається уникати батальних сцен і описів, хоча цілком очевидно, що саме від воєнних заграєв перш за все страждала Верховина. Але таких картин у новеліста порівняно небагато. Найяскравіше маніфестують тезу про загибель краю безпосередньо від воєнних дій сторінки “фрагмента” “Після бою”. Битва щойно закінчилася, “очі видять, що москаль переміг штурмом” і погнав цісарське військо навперед себе в гори, “як ровта недострілену звірину”, залишивши довгі “покинені гроби” шанців, скалічені села й “перевалені” ліси; тут “смерть собі палі вбила, своє поле відгородила, свою землю мерцями вкрила” [21, 1, 172]. Вражаючі кадри з побоїща: прострелені вояцькі лиця, розчахнуті воли коло розбитих возів, проколоти багнетами закервавлені тіла... “А помежи вояками лежить обочами Гуцулія й текучими очима мухи годує”. Втягнута поневолі, силою у воєнну катавасію, вона завперше стелила землю трупами і скородила людськими тілами, поїла кров’ю. Жертви тим більше болючі, що стосувалися мирного населення і катастрофічно поменшували живий потенціал нації. Тому *“плачі стеляться травами, до вбитої Гуцулії добуваються:*

– *Коби-с був жовнір, не мала бих того жєлю, не писнула бих ані слова.*

– *А тебе з-межи дітей взяли, таки запусто убили!*

Санітари мішаються до жіночого голосіння і доповідають, що при кождім бою паде мужиків сила, що вони в битвах заважають.

– *Битва – то такий продавець, що причиняє, а тим причинком є мужики, – кажуть санітари.*

– *Таки казати так, що битва – то смерть мужикам, – поправляють бадіки.*

А молодиці плачуть, не вгавають” [1, 174].

Здебільшого ж битва вирує десь поряд або творить художню рамку, в якій відбуваються окремі акти трансфізичної драми. Згадаймо: “За третьою горою небо стогне”. Цю художню перспективу письменник кількаразово устійнює з незначними видозмінами, ніби намагається закріпити штатив із кінокамерою, але щоразу від пекельно-жахливого вогню здригається рука.

Деколи, як, наприклад, у новелістичній повісті “Село вигибає”, оповіданні “Бодай їм путь пропала!”, ескізі “Після бою” та ін., громові акорди битв вриваються в розбурхану стихію душевних пристрастей чи

життєвих сует. Із цього погляду вони нагадують музичний супровід у його бетховенському звучанні, котрий посилює враження абсурдності буття. Навіть етюд “Село потерпає”, який слід вважати найбільш панорамно-монументальною композицією циклу, стосується більше евакуації сільського люду перед нашестьям зловісного молоха. Битва йде, кривава й запекла, аж “небо стогне”, бо “земля йому громи відобрала, його поріб’я кулями б’є”, але вона поодаль, “за третьою горою”, а гуцули поки спостерігають за нею збоку, наче на сцені, прислухаючись і з острахом ловлячи кожен спалах, гуркіт, балачку, і сподіваються на щасливий збіг обставин, за яким битва їх омине. Аж ось вона таки наближається до села, перетворюючи його на неминучу арену трагічного дійства. Але й тут новеліст ніби спинається перед “лаштунками” батави і надає слово природним стихіям або ж відтворює викликані суспільно-політичними катаклізмами настій й душевні стани. “Занадто втриманий, аби говорити самому, каже автор говорити людям і природі, але мовою, якою говорять ділаючі особи”, – зазначав Дмитро Донцов. Він одну із стильових прикмет Марка Черемшини пов’язував саме з його позбавленим реалістичних описів чи суб’єктивно-експресивних виявів чуття “світом пересиченої активності” і “своєрідним динамізмом”, які живуть самостійним життям і самі, зовні ніби й без авторського втручання, рухаються процесом свого розгортання, бо мають власний арсенал художніх чинників [7, 102]. Та “мова битви”, схоже, надто вже макабрична, недоступна вербальному дискурсу й звичним сенсорним чинникам, аби можна її засобами затіювати гру з читачем. Крім того, ніякі описи (ні природи, ні акції), на думку критика, в новеліста не мають самостійного значення, а підпорядковані “виразові психічної атмосфери” (“роблені у відношенню до стану душі дієвих осіб, нерозривно з ними зв’язані”).

Навряд чи можна мотивувати відсутність батальних сцен у художньому тексті Марка Черемшини питанням літературної майстерності, непосильністю конкретно-чуттєвого матеріалу його художньому хистові й художній обдарованості. Адже ті окремі сторінки, які присвячені зображенню битв, демонструють дивовижне уміння, оперте на тонке і водночас глибоко-досконале композиційне чуття, працювати з таким “гарячим” матеріалом, перенасиченим дією та людьми, і зв’язаним із найширшою гамою чуттєвих якостей світу і з найширшою амплітудою душевних коливань. Твори новеліста якраз вирізняє “густонаселеність”, панорамно-епічний розмах, ущільненість дії, місткість мікрообразів, і важко знайти іншого автора, який би міг зрівнятися з ним у цих компонентах. Іван Денисюк не без підстав назвав воєнний цикл письменника “літописом війни”, специфічною ознакою й об’єднуючим принципом якого є симфонізм, що його творять “надмірність новелонаселення”, “прийом [...] колективного голосу”, поліфонія настроїв і, зрештою, “колективний портрет” села [6, 85]. Така художня палітра неможлива без хисту митця-баталіста.

Отож, вирішальним був концептуально-естетичний мотив: Гуцульщина перетворюється на деревище не так від гарматних обстрілів і вогню, як від того, що гинуть живі клітини його соціокультурного організму. І сенс знищення впливає з окремих драм і трагедій, з погібелі людської душі, з її карбів. Іншими словами, головна причина “великої руїни” близька до тієї, що дамокловим мечем висіла над ним і в мирний

час; це різні акти однієї й тієї самої, космічної за масштабами, розмахом і природою трагедії людської душі. Думка про генетичну залежність цих “актів” прямо задекларована на сторінках “Поменника”: “таже ми вже без щибениці страчені, таже на нас шкода вже щибениці, шкода кулі”, – психологічно рятуються селяни перед небезпекою. Збентежені звісткою про арешт панотця, характером інкримінованого йому злочину і можливими трагічними наслідками, жінки “отворили лотоки” своїх тривога та емоцій, які виливаються в один “колективний” потік чуттєвих рефлексій. Сутність їхніх висловлювань, назагал кажучи, зводиться до звичного для Черемшининих героїв смислового осердя: “карби”, “тріхи”. Пов’язують їх із втратою домінуючих для релігійної свідомості первнів, редукцією, нівелюванням внутрішніх потреб людини до “жолудкових” бажань, матеріального достатку й легкого хліба. Тому й дійшло, міркують гуцулки, що “один одного в лижці води втопив би. Таке то все бідне, студене, а таке луте, з’їдливе, таке ненависне! Лиш кару скликає. Лиш по судах тегаються, лиш сварються та б’ються. Деді нема, нені нема, припону нема, лиш Канада та сороківці. [...] Дівку в селі, ану присилить, то увреться, до міста утече жиденята носити, лаю за собою водити” [21, 1, 135].

Воєнній руїні, таким чином, передувала руїна духовна: порушення споконвічних устоїв буття, небесних заповітів і космічного порядку, затрата в собі самих основ релігійного світогляду й онтологічних засад життя. Війна фізично нищила буттєвий стан того світу, який зогнив із середини і однак мусив би запастися в могилу. З цього погляду вона стала своєрідною екскламацією, риторичним вигуком над “пеклом життя”. Його маніфестує знаком оклику й автор чи його персонажі (“колективний голос”), а властиво обоє, в кінці речення, котре передує цьому більше емоційному, ніж змісловому спалахові прозріння: “Гей, та ж бо то на світі пусте село!”. Відтак і наслідок логічний чи принаймні передбачуваний: “То лиш знак, де село було. Таке пусте гніздечко на щибениці, як перце, хитатися буде, не заважить, не зашморкнеться”. Суголосна людським переживанням природа. Вона, здається, ще раніше відчула на собі тягар гріхів, які навіюють заупокійні настрої. Тому “хмари на небі біленькі, наче на смерть убралися”, “сонечко ладан смажить, аби нарід ховати, аби трупів не чути”, а річка зі скелями пошепки радить, “кружілом кружить, піну ховає, долин боїться” [21, 1, 133]. Характеристики ці, наголошую, стосуються ситуації, коли ще “не чути ні гармат, ні моздирів, ні вогню не видно” [21, 1, 134].

Село вигибало від переходу на воєнні рейки і в прямому значенні цього слова. Не призвичаєне функціонувати за законами воєнного часу, воно й надалі щире в почуваннях, дотриманні норм релігійного життя, надмірно безпечно і не вмів тримати язик за зубами. За що тут-таки й поплатилося: Хромейчину невістку, яка запалила свічки біля тіла покійної свекрухи, закували в кайдани й навіки спровадили “в місто”, старого Чюрея повісили за добре слово про “москаля”, а збуджених шалом храмового свята молодих пушкарів, як, зрештою, й сільську молодицю, розстріляли австрійські солдати-втікачі. Погибали верховинці й без слів і без будь-якої вини, а просто тому, що потрапили в немилосердні жорна воєнних подій. Зокрема, старі бадіки в перші дні війни зголосилися самі їхати з узятими для потреб армії підводами, сподіваючись таким чином

швидше повернути своє добро; натомість військові старшини “їх старість [...] пошанували” так, що “загнали в сліпу долину, а неприятель витовк і газдів, і худібку, і вози” [21, 1, 127]. Називаю лише виведені на яв історії з новели “Перші стріли”. За бажання цей ряд можна б продовжити прикладами з інших творів. Самі собою напрошуються на гадку, зокрема, історії з коровою, яка згедзилася від літньої спеки (“Зрадник”), та з делегацією поважних бадіків до коменданта, аби окопи відвести поодаль від Божого дому (“Бодай їм путь пропала!”). Тому й висловлена в “Перших стрілах” думка, що село “поволі привикало до війни, гей до ярма” [21, 1, 127], набуває функціонального значення риторичного вигуку. Годилося б додати хіба, що те ярмо смертельно небезпечно. Така ознака його впливає з попередніх “картинок війни”, а також оповідженої далі драматичної історії пушкарів-добровольців.

Схожими сценами переповнене оповідання “Бодай їм путь пропала!” На перший погляд навіть здається, що новеліст подає дві різні версії одного дійства: ті самі “виконавці”, які мають різні імена, ті ж немилосердно-жорстокі закони війни (“право війни”) й однакова соціальна психологія села (надмірна безпека й довірливість, якась аж наче дивовижна байдужість до війни, що межує з нехтуванням смерті й воєнної загрози, наївна віра в “доброто” Дзельмана і намагання жити в нових реаліях за давніми, опертими на релігійному досвіді щиро людськими законами). Та окремі деталі видають справжню картину. Отож, “мадари знову цурикаються”, ненаситний і цинічно-хитрючий Дзельман нагадує вайтові, що той “передтогид вайтував за москалів, з ними був одна рука”, хоча завбачно, розуміючи постійні перемини на реальній карті воєнних дій, переховує його в себе, а заодно й “молодого [...] панотця, що від року заступає в селі місце страченого попа”) (чи не того з “Поменника”, що його “смучі цурики” скували й повели на щибеницю?); гуцули теж згадують воєнну операцію “передтогид” і тодішню історію з культовими спорудами в сусідніх селах, що обернулося для них трагедією, а мадярському капралові розказують, як “передтогид (курсив всюди мій. – Р. П.) неприятеля плитем з гір били”. Тобто мова про віддалені в часі щонайменше річною давністю події. Це має історичні підтвердження: гуцульські села не раз переходили з рук у руки. Зображені в “Поменнику” події стосуються, без сумніву, воєнної кампанії осені 1914 року, а “Бодай їм путь пропала!” – літа 1916, передодня т. зв. другого періоду окупації західноукраїнських теренів, коли було відновлене “Галицько-Буковинське генерал-губернаторство” з резиденцією спочатку в Тернополі, а потім у Чернівцях. Тоді російські війська під командуванням ген. Брусілова вдалися до несподівано-рішучої й запеклої штормової атаки, внаслідок чого захопили 33 повіти Галичини й Буковини [8, 67]. А схожі ситуації, як і їх розгортання й наслідки, зумовлені однотипністю воєнних реалій, які накочувалися на Гуцульщину хвиля за хвилею.

Повістка чи новелістична повість, як його номінує Іван Денисюк, “Село вигибає” займає особливе місце в циклі воєнних творів Марка Черемшини. Вона – наче той пуант, художньо-композиційну перспективу якого виразно окреслив Іван Франко: “наша увага звужується, та разом з тим загострюється, ми добачаємо чимраз менші деталі, яких не бачили вперед, обіймаючи оком велику масу” [18, 31, 70]. Логічно тому, що в ньому фокалізовано рух різноманітних смислових течій і “потічків”. На

“вістрі” твору – образ знищеного воєнними заметілями села, яке зредуковане до цвинтаря й “маленької цятки” трупарні, схованої “під високою пелехатою смеречиною” на його краю, й двома людськими істотами на всьому гуцульському просторі. З допомогою окремих реплік, згадок, ретроспекцій автор аплікує ті “згустки” чи дискретні складові, які спричинили таку есхатологічно-мортальну візію села. Із них постають картини і враження, аналогічні до тих, які заклали сюжетно-композиційний підмурівок згадуваних творів, і навіть розширюють семантичний горизонт. Додалася, зокрема, “чорна бола”, тобто плямистий тиф. Та вона лише довершила каральні оргії жажливої почвари війни.

Найбільше втрат селові завдавала, ясна річ, воєнна батава. Вона не оприявнена безпосередньо в тексті, та її зловісна присутність помітна в усьому буквально з першої ж фрази: “Вже нема села, лиш цвинтар” [21, 1, 175]. І “перевалені” печі на снігу, котрі лежать, “як непоховані велетні з роззявленими ротами”, що лише “чорний туск б’є з тих челюстей, як із сирих великих могил”, і вирви-“гаври” від гарматних стрілів на місці вишневих садів і тесаних хат, – це наслідок смертельно-страхітливих зіткнень ворожих армій. Як довідуємося зі слів очевидців, “три дні піхали гармати село, ек ступов” [21, 1, 184]. Люди не втікали й не ховалися, бо гадали, що битимуть лише по лісові, де засіли цісарські вояки. Та коли ті стали шукати порятунку в селі, вогонь перенесено сюди, “на хати люцкі”. Внаслідок і маржина, і люди загинули, оселі позападалися в землю, а на місці вибухів zostалися “такі гели, такі вибоїни, хоть возом обертай!”. А в них – калюжі крові, огарки, знівечені людські тіла.

Поряд із гарматами в “партитурі війни” були задіяні й інші руйнівні чинники. З діалогу баби з війтом, котрий на якусь хвилю опритомнів після гарячкових марень, вибудовується цілий мартиролог сільських втрат лише на останньому (хронологічно й смислово) відрізкові часу:

- А скрипишник животіє, кумо?
- Аби ми здорові, куме!
- А кум Джемега?
- Ого! Віді, і його син покійник, бо коні самі вернули з форшпанів та іржут селом, аж пуду дає!
- А Драган скривлений?
- У гробі.
- А Іван побожний?
- Пішов.
- А Никифір-плотар?
- Акуратне.
- А Єлена Несторієва?
- Нема, брате!
- А твій, кумо?
- Відлетів соків мій ясний!
- А Дзвінничюк Мохнатий?
- Аді, лежить за деком онде, доходить, бідник!
- А Кіф’як мудрий?
- Генде лежить самий, деба животіє.
- А дедя цеї дієчини, Андрусеків Петро Дубовий, мій сват цукрений?

– Вперед вона, а в три дні за нев він микнув. А ця Анничька вже однов ногов переступила була за дедом, за ненею, але я її калинков болу перетела” [1, 179].

Та живий про живе гадає. І баба теж буде плани на майбутнє, зокрема має намір дати в руки сліпому війтовому синові палицю й залишити “при дорозі – та й не переїмо того хліба, що люде намечут”. На заувагу Аннички, що негоже “багацькому синові” старцювати, вуйна сердито відказала: “А ти не виділа, йких богачів наші на гаджюгах завадили! А ти де була, ек богачів з села на шибеницю гнали!” [21, 1, 186]. Не знаємо, за що постраждали сільські газди, та можемо здогадуватися, що до їхньої загибелі причетний Дзельман, зазіхаючи на багатство, – достоту як у “Поменнику” та в оповіданні “Бодай їм путь пропала!”. На прохання ж сліпого й несвідущого жовніра покликати попа, дяка й паламаря, аби належно спровадити батькову душу в небесні чертоги, баба безпорадно розвела руками: “попа ще передтогид взели паничі до Телергофу”, “дек лежить озде в трупарні, та нема кому яму викопати”, а “паламар і Відорші погіб на цу болу чорну”. Навіть церква чи бодай дзвінниця в селі не вціліла, – їх теж гармати зруйнували, “і всю маржину і попадаю вбили”. “А ти гадаєш, що піп тут би закрутивси? Ніби тут є кому відправу робити, ніби є куди опроважети? Таже це все село тутечки! Як це колоде повигибає, та й селу кінець. А з трупарні до гробу екі опроводи? З-під смеречини та гайда в глину”, – докінчує вона [21, 1, 183]. Повигибає, зрештою, й “це колоде” – від плямистого тифу. Про це довідуємося з фінальної сцени, коли баба під час імпровізованої тризни за війтом та його сином “пустилася частувати газдів” з пляшкою оковитої. Та жоден із них не подавав ознак життя. Оторопіло-вражена стара “випустила з руки фляшку і, сплеснувши в долоні, жалібно скаржилася козакові:

– Ото, бадю, село гет вигибає!

А перед Анничкою баба зумлівалася:

– Хоть іди горі, хоть іди долів, то з усього села лиш ми дві живі, бо я тото не рахую, шо світами бродит! Таки, бігме, село вигибає!..” [21, 1, 188].

Справді, “Село вигибає” звучить як заключний, за крок від апокаліптичної прірви акорд вселюдської і національної трагедії. А принцип спадної градації, який структурує його деструктивні поля, виконує, окрім формотворчої, також смислотворчу роль. Адже градація передбачає, що художня думка рухається “неначе по ступнях” – щораз вище, щоб “дійшовши до цілі, душа заспокоюється і лишається в тім спокою; ідея зняряду попихає її репродукувати той рух, якому має служити той зняряд” [18, 31, 66], або ж, навпаки, щоразу нижче. У цьому другому випадку, який і має місце в Марка Черемшини, автор “вибирає, власне, труднішу дорогу, щоби добратися до нашого серця”. Загальнопсихологічну основу цього типу асоціювання становить рух “супроти [дійсного] руху”, до чого митець вдається з певною метою: “щоб осягнути надзвичайний ефект, збудити напруження нашої уваги”, він “веде нас від цілості до часті, звідси до ще меншої часті і так далі, аж до якоїсь дрібної точки, в котрій, власне, чи природно, чи тільки переносно лежить уся увага його твору” [18, 31, 69]. Відгалуженням чи, властиво, “іншим висловом” цього психологічного правила Іван Франко вважав те, згідно з яким автор “перед нашими очима розбирає цілість на її часті” [18,

31, 70]. Чи сяк чи так, мета полягає в тому, аби “викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах” [18, 31, 67].

Новеліст ніби поєднав у своєму творчому досвіді обидва названі закони асоціювання ідей. Дещо перефразувавши Івана Франка, можна сказати, що “розбирання” (диссоціація, руйнування) дійсності відбувається в нього “неначе по ступнях” (“від більшої до меншої частини”), звужуючи поступово кут зору, репродукуючи все менші й менші дескрипти гуцульської руїни. При цьому він лише, сказати б, імітував чи відтворював те, що чинила воєнна машинерія. Цілісний космічний організм під її колесами западав у небуття, перетворювався в хаос на очах, крок за кроком, жертва за жертвою, оселя за оселею: і від гарматного вогню, і від каральних пазурів окупантів, і від підступу “своїх” п’явок-кровопивців. Так він “звувся”, дійшов до пуанту – одинокої трупарні на краю цвинтаря з кількома мешканцями в ній. Здається, ще крок, і те вістря наскрізь пронизає Світ й зостанеться одна кривава рана, а разом розпач, безнадія, чорний песимізм. Та ні. Бо ще жива баба, нехай і зі своїми гіпертрофовано-перебільшеними власницькими інстинктами, як живе втілення “соціальної психології війни” (Іван Денисюк), а поряд із нею щира і безневинна (“дитя природи”) в своїх почуваннях, словах і діях Анничка; є ще, зрештою, козак – нехай “неприятель”, та все ж “газда з далекої України”.

Без спеціальних студій помітно, що новелістичний світ Марка Черемшини структурують народні голосіння, що їх дискурсивні поля формують різноманітні художні рівні й компоненти: семантичні, іконічні, генеричні, каузальні, поетикальні і т. ін. До них звертається автор чи не в усіх творах, експлікуючи таким чином “гострі кути” тієї екзистенційної безодні, в якій приречена страждати людина. Зчаста голосіння є предметом зображення новеліста. Природно, що плаче-голосить за померлою дружиною Ілаш, а разом із ним доньки й навіть трембітар (“Грушка”); тужить дід за бабою, сповідаючись селові в своїх надуманих провинах, і розбиває, гнівний і розчулений, сказати б, засіб гріха (“Горнець”); не менше болю й страждання спресовано в жалісливих причитуваннях гуцула над здохлою конякою, яка впродовж 15 літ була годувальницею сім’ї і втрата якої прирівнюється до смерті члена родини (“Чічка”)... Вдається до причетів та їх рецитаційних формул автор чи його герої і в ситуаціях, які начебто не спонукають до сліз. Зокрема, “заголосили” діти, помітивши, що зник зі стіни образ святого Миколая: нехай він був задимлений і побляклий, та, вочевидь, легітимізував і санкціонував існування маленької спільноти. Нічого й доводити, що воєнні твори письменника з їх апокаліптично-мортальними мотивами погибаючого краю наскрізь пронизані рецитаційно-тужливими доміантантами. Бо ж “уже нічого крім голосіння не міг чути Черемшина під час імперіалістичної війни, нічого іншого не міг бачити, як тільки те, що справді галицьке село в повному того слова значінні гинуло” [14, 215].

Змістові й образно-композиційні “пережитки” характеризованого типу жанрових сполук у мистецьких експресіях Марка Черемшини контамінують із їхнім ритмічним змістом. Природно, що побільшало ритму голосінь і невірницьких плачів у творах воєнного циклу, оскільки соціально-психологічна атмосфера була близькою до тієї, яка породила із

себе епічний мелос. Тому “Село за війни” й “заселене” сценами, котрі нагадують козацькі жалі й билинний епос. Однак – це вже тема іншої розмови.

Література

1. Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. XII.
2. Грушевський М. “Йван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби”, новелі з гуцульського життя, Чернівці, 1901, ст. 141” [Рецензія] / Михайло Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XIX. – Ч. III. – С. 128–134.
3. Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, републікації, документи / Микола Гуйванюк. – Снятин: Прут Принт, 2007.
4. Гуняк М. Функція фрагмента в новелах “Любість” та “Анничка” Марка Черемшини / Михайло Гуняк // “Покутська трійця” в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – С. 212–217.
5. Гроф С. За пределами мозга: рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / Станислав Гроф. – М.: Издательство Трансперсонального Института, 1994.
6. Денисюк І. Жанрово-стильова специфіка прози Марка Черемшини / Іван Денисюк // Живий у пам’яті народній: Відзначення сторіччя з дня народження Марка Черемшини. – К.: Дніпро, 1975. – С. 79–88.
7. Донцов Д. Марко Черемшина / Дмитро Донцов // Гуйванюк М. Марко Черемшина: невідоме й призабуте. Наукові розвідки, републікації, документи. – Снятин: Прут Принт, 2007. – С. 66–104.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле [1914–1920] / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969.
9. Зеров М. Марко Черемшина й галицька проза / Микола Зеров // Зеров М. Твори: В двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 401–435.
10. Костик В. Інтерпретація гаївкового образу Зельмана у циклах новел Марка Черемшини “Село за війни” та “Верховина” / Василь Костик // “Покутська трійця” в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. – С. 324–331.
11. Крушельницький А. Буденний хліб. Рубають ліс / Антін Крушельницький. – Львів: Книжно-журнальне видавництво, 1960.
12. Ломацький М. “Верховино, світку ти наш...” / Михайло Ломацький. – Нью-Йорк, 1960.
13. Маланюк Є. До проблеми большевизму / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. – Торонто: Гомін України, 1966. – Т. II. – С. 134–206.
14. Музичка А. Марко Черемшина (Іван Семанюк) / А. Музичка. – Одеса: Державне видавництво України, 1928.

15. Росовецький С. Жанр бунтарський, патріотичний / Станіслав Росовецький // СІЧ. – 1993. – № 1. – С. 41–47.
16. Семанюк-Черемшина Н. Спогади про Марка Черемшину / Наталя Семанюк-Черемшина. – Львів, Книжно-журнальне видавництво, 1958.
17. Труш І. Із статті “Василь Стефаник” / Іван Труш // Василь Стефаник у критиці та спогадах. – К.: Дніпро, 1970. – С. 64–70.
18. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. / Іван Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986.
19. Франко І. Молода Україна / Іван Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910.
20. Черемшина М. Новели; Присвяти Василеві Стефанику; Ранні твори; Переклади; Літературно-критичні виступи; Спогади; Автобіографія; Листи / Марко Черемшина. – К.: Наукова думка, 1987.
21. Черемшина М. Твори: В двох томах / Марко Черемшина. – К.: Наукова думка, 1974.
22. Черемшина М. Щоденники / Марко Черемшина // Здвиженський храм: Автор-упорядник Марія Равшер. – Снятин: Прут Принт, 2008. – С. 349–364.

The article is about the search of Marko Cheremshyna in the realm of the genre. The belonging of the cycle “Selo za wjny” to the genre of the “news in secret” is determine. The creative modification of its internal structure were describe.

Key words: genre, secret news, genological features, creative thoughts, existential situation, artistic meaning.

В статтє рассмотрено поиски Марка Черемшины в области жанра. Обосновано причастность цикла “Село за войны” к жанру “потайной новости”, а также прослежено творческие модификации в его внутренней структуре.

Ключевые слова: жанр, потайная новость, генеалогические признаки, творческий замысел, экзистенциональная ситуация, художественная семантика.

УДК 821.161.2:82-32

ББК 83.3 (4 Укр)8

Наталя Мафтин

НАЦІОНАЛЬНИЙ МОДУС ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ЖАНРУ: НОВЕЛА ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО “ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН”

У статті розкрито своєрідність моделювання новелістичної архітекτονіки в новелі Валер'яна Підмогильного “Військовий літун”. Композиційні особливості твору розглядаються крізь призму “оцінного” рівня новели, що дає можливість виявити специфіку поєднання в художньому мисленні автора рис європейської новелістичної традиції, впливу філософії екзистенціалізму зі світоглядними чинниками, сформованими як духовне протистояння тискові окупаційного режиму.

Ключові слова: архітектоніка, європейська новелістична традиція, жанр, конфлікт.

Проблема, порушена в пропонованій статті, спрямована на розкриття своєрідності моделювання новелістичної архітекτονіки та вплив на її специфіку “оцінного” рівня композиції в прозі одного з українських авторів, чия творчість виразно зорієнтована на європейську новелістичну традицію.

Національний модус новелістичного жанру 20–30-х рр. ХХ ст. характеризується рецепцією європейської традиції й водночас збереженням та виясненням національної парадигми його ідейно-естетичного рівня. Яскравим прикладом такого явища є новели Валер'яна Підмогильного. Зацікавлення Підмогильним французькою літературою – факт загальновідомий (сам письменник переклав двотомник творів Дені Дідро, був керівником проекту й задіяний як перекладач багатотомних видань Гі де Мопассана, Оноре де Бальзака, Анатолія Франса). Безперечно, що французька новелістична школа не могла не позначитися на манері письма українського автора. Особливо відчутний на його малій прозі вплив реалістичної новели Мопассана. Як відомо, Мопассан належав до другого, “флорберівського” етапу французького реалізму. І перше, що споріднює новели французького й українського авторів, – відмова від романтичної ідеалізації персонажів, наявність характерних для Мопассанівської прози “рамок побутового сірого фону, прозаїчної буденщини” [4, 210]. Максим Тарнавський акцентує на “трьох аспектах творчості”, на яких помітно відбився вплив французького майстра новели: “сюжет, техніка, тема” [8, 17]. Критики закидали в 30-х Підмогильному “екзотику буденщини” (Михайло Доленго), а сучасний дослідник підкреслює в новелістиці Мопассана “буденний фон” і “прозову, багато в чому убогу й пошу атмосферу”, що слугує тлом для розгортання дії: “буденне ніби «пригашує» виняткове, виявляючи тим самим прихований демонізм буденного”; “Мопассан використовує прийом невідповідності масштабів події і характеру події та її справжніх причин” [4, 212-213]. Таке явище своєрідного “зсуву” змістового акценту з “незвичайної події” на подію, значиму для внутрішнього світу персонажа, його психіки, помножується в Підмогильного на зацікавлення психоаналізом (у

фрейдистському варіанті) та вченням Ніцше. Однак, попри запозичення мопассанівської моделі новели, зосередженні на конфлікті, породженому голодом і статевим потягом (Андрій Музичка ще на початку минулого століття підкреслював визначальну роль цих інстинктів у поведінковій моделі персонажів письменника), "Підмогильний представляє душу як арену екзистенційної битви між розумом та ірраціональністю в душі ніцшеанської дихотомії. Конфлікт тут виявляється дилемою вже не моральною, а онтологічною" [8, 17]. Часто ця "іраціональність" постає в тексті Підмогильного як "чари ночі". На рівні архітекtonіки його новел вчинки персонажів, що продиктовані впливом нездоланих інстинктів (голоду й сексуального потягу, часто в їх поєднанні – "тіло, потрібне як шматок хліба" ("Остап Шаптала")), здебільшого не претендують на "винятковість" своєю зовнішньою, подією стороною – як і Мопассан, Підмогильний використовує прийом невідповідності масштабів події та характеру події і її справжньої причини ("Добрий Бог", "Важке питання", "Гайдамака", "Старець", "Собака", "Сонце сходить"). У ранній новелі "Добрий Бог", що є своєрідним аналізом сексуального потягу молодого чоловіка, простежено чітку новелістичну побудову із традиційним "поворотним пунктом": готовність головного персонажа, Віктора Хобровського, пустити кулю в лоба після того, як його зневажено (як він вважає), акт самогубства, що не вдався, не сприймаються як щось незвичайне – радше як істерика самозакоханого юнака. Натомість різкий ситуативний поворот (довідавшись, що його приятель, заразившись венеричною хворобою, сміється і навіть не думає про самогубство, Віктор соромиться свого бажання), підсвічений авторською іронією, спрацьовує на суто новелістичне заперечення змісту формою: "Сповнений щертв радості, немов несподівано визволившись з глибокого холодного льоху, де йому належало ще довго гнити й страждати, забувши про те, що він уже не має людської вартості, Віктор кинувся до здивованого Юрка й почав стискати його в обіймах" [7, 42].

Дослідники творчості Валер'яна Підмогильного акцентують типово екзистенційну тему, притаманну його творчості – "самогубства як єдиного послідовного висновку розуму". Проблематика прози українського автора багато в чому перегукується з чільними рисами філософії екзистенціалізму, що на той час лише формувалася в західноєвропейському інтелектуальному дискурсі, перебувала в "передчутті й пошукові" "найадекватнішого вислову для самовираження" (Олена Галета). Якщо експресіонізм відмовлявся від "буденного досвіду", а персонаж експресіоністичної літератури – бунтівна, переповнена емоціями особистість, що мусить "викричати" свій біль, то в літературі екзистенціалізму людина мовчить "всередину себе", вона усвідомила, нарешті, всю безвихідь власної покинутості й прислухається до "абсурду буття"; навіть бунт персонажа літератури екзистенціалізму має інший характер: "смерть Бога" сприймається не як жах покинутості, а власна відповідальність за власне буття. Вільний вибір – це єдина форма самоздійснення особистості в абсурдному світі. Людина не може змінити світ, бо світ абсурдний у своїй сутності, однак вона мусить діяти, щоб реалізувати свободу волі й не відчувати себе рабом повсякденності. У новелі Валер'яна Підмогильного "Військовий літун" звучить суголосна філософії екзистенціалізму тема самогубства як єдиного послідовного

висновку розуму. Вперше вона виразно зазвучала в російській мистецько-філософській думці ("постулати" Федора Достоевського і Леоніда Шестова), а пізніше чітко оформилась у силіогізмі Альбера Камю: "Є тільки одна серйозна справді філософська проблема: це самогубство...".

Військовий льотчик Сергій Данченко, наділений внутрішнім гострим відчуттям прекрасного, з дитинства відчував свою ущербність: через фізичні вади його сахалися навіть рідні. "Так і виріс з думкою, що на цьому світі для нього немає нічого. На той світ він не покладав також надій, і врешті байдужість опанувала його" [7, 161]. Цю байдужість, народжену впокореним бунтом духу, друзі Сергія сприймають як ознаку ніцшеанської надлюдини: "людина – це безсторонність, вона не любить і не ненавидить, її губи не цілують і не проклинають" [7, 179], – так розмірковує Сергіїв приятель Василь. Данченка вабить небо, бо він, першокласний льотчик, може бодай на мить забути про своє каліцтво лише відірвавшись від землі. Однак внутрішній бунт, як виявилось, не впокорено: вірний собі, Підмогильний ставить персонажа віч-на-віч з інстинктом, навіть більше – "сексуальною одержимістю" (Максим Тарнавський). Прикметно, що вибухає вона із невинної ніжності до близької родички. Галочка вражає Сергія своєю жіночністю, фізичною красою. Виявляється, він, котрий дотепер намагався бути незворушним, все життя тужив за красою. І кожна його думка про землю і про небо – це ностальгія.

Новела має паралельну двовершинну будову: обидві "історії" відбуваються з одним і тим же персонажем, вони тісно переплетені: друга є продовженням першої. Однак, якщо уважніше глянути на структуру твору, стає зрозуміло, що проблема абсурдності людського буття, недосяжності щастя, реалізована в змаганнях Данченка зі своїми бажаннями ("він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжки й своє минуле життя. А найбільше – свою машину, літунство, що так довго облудно вабило його від краси землі" [7, 172], "він уявляв себе павуком, що смочке її кров, висотує душу – і ця уява була радісна до болю" [7, 173]), кульмінаційно доведена до новелістичного "пуанту" (закоханий хлопець підслухав розмову своєї "богині" з однополчанином – ловеласом Тимошівським, принизливі блага не покидати її), стає "грунтом", на якому визріє справжня трагедія абсурдності його власного буття. Втративши "ідеал" ("Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шматує, кидає в болото, а там її топчуть ногами. Досі він був тільки з постаті потвора, а тепер почував, що душа його загнилась" [7, 186]; "...йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли, й за листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був кволий" [7, 187]), Сергій рветься в небо. Зраджений оманливою землею, її плотською красою, він прагне забуття в польоті, викликає захоплення глядачів майстерно виконаними фігурами вищого пілотажу. І ось, здається, те, про що мріяв, – збулося: екзальтована молода жінка прагне його кохання, вважаючи, що так літати (а Сергій уклав у політ душу, ностальгію за красою) може тільки незвичайна людина. Зустріч відбувається увечері в неосвітленому Сергієвому помешканні: "Я покохала вас, хоч ще не бачила.... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...". Людське серце завше сподівається щастя. Тому зневірений у коханні юнак знову повірив, забувши, що щастя – не для нього: "Вся

істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові, й кожне слово його горіло” [7, 188]. Виразно новелістичний “поворотний пункт” твору має шокуючий ефект: сентиментально налаштований читач теж готовий повірити у щастя обділеного долею Данченка. Однак абсурд людського буття й полягає в тому, що всі зусилля людини, яка прагне, бунтує, сподівається, – марні. Коли ввімкнено світло, “жінка гукнула й затулила обличчя руками”. Контраст між вимріяним “героем” і реальною істотою (“жага розпекла його хінське обличчя, витягнула довгі руки й подвоїла горб на спині”) викликав огиду й жах. Автор задіює в структурі новели перегук із цілою низкою фольклорних творів про красуню й чудовисько для виявлення власної концепції абсурду буття: якщо в казці красуня все ж милосердиться над чудовиськом і поцілунком перетворює його в людину, то на благання Данченка (“Я потвора, бо нікого не кохав”) жінка відповідає сміхом і порадою: “Вам не треба спускатись на землю”. Пізніше Альбер Камю напише в одній із своїх книг: “Абсурд народжується з конфронтації між покликом людини й нерозумним мовчанням світу. Ірраціональне, людська ностальгія і абсурд... ось три персонажі драми, котра повинна належним чином покінчити з усією логікою, на котру здатне існування” [цит. за кн.: 9, 354]. Прикметно, що саме мопассанівський тип новели з його “погашенням” винятковості події дає змогу авторові якнайповніше втілити свою концепцію. Тому смерть Данченка (наступного дня в польоті він не помітив, що пального мало для фігур вищого пілотажу) сприймається не як щось несподіване, а як єдино можливий “вільний вибір” персонажа: “Життя хоче бути! В безлічі змін воно розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, у зоряному дощеві, в заколотах і крові воно святкує само себе – і нема де сховатись. Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п’є вічність пожадливими устами, і притулку немає. Життя хоче бути!” [7, 190]. У структурі аналізованої новели є важлива деталь, що попри всі майстерні авторські спроби “погашення” незвичайності фабули вносить у неї відчутний струмінг трагізму: на літунському святі, коли Сергій ще не втратив своїх ілюзій, Василь п’є ... за його упокій, пояснюючи це тим, що Сергієве почуття до Галочки (жінки на загал) вбиває в ньому “справжню людину”. Тост “За упокій! Хай тобі земля пером!” – стає своєрідною емоційною проекцією подальшого повороту Сергієвої долі, “програмує” персонажа на конкретну дію, семантично розгортаючись у розв’язку його життєвої драми. “Хай тобі земля пером!” – останнє, що пролунало у вухах Данченка, коли “ревнули простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми”.

Максим Тарнавський слушно зауважує, що “тематична структура” більшості малих прозових форм Валер’яна Підмогильного будується на драмі “відкриття дисгармонії у власній душі”: “щойно воно відбулось, оповідання закінчується. Герой або гине, або залишається в невизначеному, «підвішеному» стані, але фундаментальний конфлікт не вирішується” [8, 119]. На наш погляд, причина невирішеності “фундаментального конфлікту” новел Валер’яна Підмогильного закорінена не просто в екзистенційній “абсурдності буття” – вона посилена трагедією національної екзистенції. Адже, за Кіркегором, вчення котрого вибухом потужного протуберанця інтелекту й ностальгії (“думка людини є перш за все її ностальгією” – Альберт Камю) пройшло через всю

філософію XIX і XX ст., – “абсурд – це гріх без Бога”. Войовничий атеїзм, насаджуваний силоміць адептами марксизму-ленінізму, не залишав людині навіть абсурду вибору. Попри те, що всі персонажі твору сповідують власну “філософію” життя (у Томашівського це філософія спрощеного гедонізму, в Галочки – обивательської ситості, в її матері – помсти), в основі їхнього світогляду лежить егоцентризм, “гріх без Бога”. Жодна з доріг, якими йдуть персонажі твору, не веде до буття Людиною. Цікаво, що це усвідомлює приятель Данченка – Василь, пояснюючи другові його “інакшість”: “Ти тогосвітній, справжня людина, а ми – наволоч”. Данченко гине не тільки тому, що він фізично потворний, що його відкинула жінка. З позиції грубої сили, ставши, як і Василь, чекістом, він мав би змогу тішитись своєю владою і помстою, зрештою, навіть увагою жінок. Василь, знайшовши, нарешті, “сродну працю” (“вчора (...) повстання ліквідував. Ото розкіш! [7, 166]), не пояснює, що він вкладає в значення слова “тогосвітній” – це само собою зрозуміло: Людина, належна до дискурсу великої цивілізаційної культури, в центрі якої завжди було божественне начало. Данченко, людина цивілізації, уміє накласти табу на власні інстинкти, “чари ночі” не владні зробити з нього моральну потвору (юнак не зміг скористатися порадою Василя взяти кохану силою). Ця “тогосвітність”, “інакшість” крилатого душею горбаня унеможливує для нього будь-яку роль в театрі радянського абсурду. Абсурдна промова воєнкома над його домовиною (“Тільки буржуазія лякається смерті (...) для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено, і переміг її колектив”) є, на наш погляд, не тільки даниною радянській цензурі, але й своєрідним ключем для відчитання підтексту твору. Окрім того, внутрішній конфлікт Данченка значною мірою спровокований рецидивом “писаревщини й базаровщини” – нігілізму, чужого для української душі. Міркування Юрія Бойка, висловлені щодо іншого твору письменника – “Невеличкої драми” – бачаться нам слухними й актуальними в застосуванні їх до всієї творчості Валер’яна Підмогильного: “автор (...) ще в духово-ідейному розумінні не вийшов на широкі шляхи боротьби проти більшовізму як модерної Московщини. Він немов стояв «по ту сторону добра і зла». Та уважніше прочитання прози Підмогильного дає відповідь: “рятунок в опорі національної душі руїнним силам Півночі” [1, 315]. Відірваний від землі батьків вихором революції та громадянської війни, ніким не прийнятий і нікому не потрібний в ситуації постреволуційного абсурду, Данченко піддається “московсько-нігілістичному раціоналізмові” (Юрій Бойко), носієм якого в новелі виступає Василь, і починає дивитися на своє почуття та почуття інших через призму цього раціоналізму: “Він рівняв кохання до розкішно сервованого столу, де серед ясно-білої скатертини на срібних скатерках між квітками та пальмами лежить... м’ясо! Задоволення духу! То є пахощі біфштекса” [7, 189]. Конфлікт між серцем і розумом (Підмогильний натуралістично акцентує на “сексуальному потягові”), перемога нігілістичного раціоналізму остаточно відриває його від “землі” (в сенсі “материнської культури”), пориває генетично закладений зв’язок із нею й штовхає на самогубство.

Як уже зазначалося, “Військовий літун” – двовершинна новела: в її структурі виразно простежується лінія двох відносно автономних сюжетів (шукування сенсу життя і смерть літуна Данченка та любовні перипетії

Галочки і Томашівського). За спостереженнями Ігора Качурівського, “найчастіше двовіршинна новела включає в себе оповідання як складову частину. (...) Часто після «оповіданневого» закінчення – приходять інше, суто новелістичне” [2, 22]. У випадку аналізованої новели друга сюжетна лінія становить тематичну еквівалентність твору; її “оповіданневе” закінчення, на перший погляд, покликане ствердити перемогу життя, нехай і в біологічному сенсі, однак філософія примітивного гедонізму, сповідуваного Томашівським (як тут не згадати теорію “склянки води”, таку популярну на початках радянської влади!), – це також вияв “гріха без Бога”, абсурду радянської екзистенції.

Хосе Ортега-і-Гассет у відомій праці “Бунт мас”, виданій в 1930 р., критично зауважив: “Ми живемо в епоху нівеляції: нівелюються долі, нівелюється культура (...), нівелюються статеві відмінності. Наступає панування «середньої людини», «людини-маси», «панування мас»” [6, 121]. Згадаймо абсурдну промову воєнкома про перемогу колективу над смертю із аналізованої новели! Томашівський – це також “середня людина”, людина, над якою повністю запанували “чари ночі”. Жоден із персонажів твору Валер’яна Підмогильного навіть не задумується над проблемою пошуків “шляхів боротьби проти большевизму”, хоча маховик потужної репресивної машини, котра стинатиме голови всім, хто бодай трохи виділятиметься серед “маси”, вже запущено. Однак вибір “небуття”, зроблений літуном Данченком, у контексті всієї творчості письменника постає як духовне протистояння “середній людині”, людині-гвинтику й коліщаткові, зрештою, як “тривале напруження без надії” (Юрій Лавріненко), духовне протистояння самого автора тисковій окупаційного режиму, що “походить з «чотирикутника смерті» української революції, в якому перемелювалась (часто на м’ясо) українська людина. Живиться воно непіддлеглістю сірій казармі московського комуністичного тоталітаризму, що несе спорожнявння і автоматизацію життя людини” [3, 388].

Література

1. Бойко Ю. “Невеличка драма” В. Підмогильного на тлі дійсності 20-х років // Досвід кохання і критика чистого розуму: Валер’ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / Упоряд. О. Галета / Юрій Бойко. – К.: Факт, 2003. – С. 313–331.
2. Качурівський І. Новела як жанр. Буенос-Айрес / Ігор Качурівський. – 1958. – 30 с.
3. Лавріненко Ю. Валеріан Підмогильний // Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есеї / Підгот. тексту, фахове редагування і передм. проф. Наєнка М. К. / Юрій Лавріненко. – К.: Вид. Центр “Просвіта”, 2001. – С. 386–390.
4. Мелетинский Е. Историческая поэтика новеллы / Елеазар Мелетинский. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 275 с.
5. Музичка А. Творча метода Валер’яна Підмогильного // Червоний шлях / Андрій Музичка. – 1930. – № 10. – С. 109–114.
6. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Перекл. з ісп. В. Бурггарта, В. Сахна, О. Товстенко / Хосе Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.
7. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / Вступ. ст., упоряд. І приміт. В.О.Мельника; ред. тому В.Г.Дончик / Валер’ян Підмогильний. – К.:Наук. Думка, 1991. – 800с.
8. Тарнавський М. Між розумом та ірраціональністю: Проза Валер’яна Підмогильного: пер. з англ. / Максим Тарнавський. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 232 с.
9. Долгов К. От Киркегора до Камю: Очерки европейской философско-эстетической мысли XX века – М.: «Искусство», 1990. – 399с.

The peculiarity of the simulation of the short novel architectonics in the short story "The military pilot" by V. Pidmohylny is examined in the article. It has been revealed the specificity of the combination of the European short novel traditions in the author's artistic mode of thinking as well as the effect of the philosophy of existentialism with the worldview factors, which have been formed as the spiritual opposition to the occupation regime.

Key words: *architectonics, European short novel tradition, genre, conflict.*

В статті раскрыто своеобразие моделирования новеллистической архитектоники в новелле Валерьяна Подмогильного "Военный летун". Композиционные особенности произведения рассматриваются сквозь призму "оценочного" уровня новеллы, что дает возможность выявить специфику сочетания в художественном мышлении автора черт европейской новеллистической традиции, влияния философии экзистенциализма с мировоззренческими факторами, сформированными как духовное противостояние давлению оккупационного режима.

Ключевые слова: *архитектоника, европейская новеллистическая традиция, жанр, конфликт.*

УДК 82.0 [X–XV]
ББК 83.0

Олег Пилип'юк

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ДУМКА В ПИСЬМЕНСТВІ УКРАЇНИ-РУСИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ IX–XV СТОЛІТЬ

У статті аналізуються впливи візантійської естетики та риторики на процес зародження літературознавчої думки в письменстві України-Русі крізь призму діалектики «свого» і «чужого».

Ключові слова: інтерпретація, сакральність, візантійство, духовність, трактат.

Розвиток інтелектуальної культури середньовічної України-Русі нагадує розмаїту мозаїку ідей і суджень, позначених впливом традицій класичної античності та чільних доктрин християнської науки, що мали транзитну складову в формі візантійських і староболгарських рукописів і першодруків. З набуттям писемності давньоболгарські любомудри і книжники, здобувши ґрунтовну християнську освіту на теренах Візантії, почали активно нарощувати кількісно літературно-наукову продукцію – перекладати найбільш відповідні для ментальних потреб слов'ян візантійські стародруки, почасти богословського та морально-релігійного скерування, а також на їх основі намагалися писати оригінальні твори, в яких відбивалися місцеві реалії. Така слов'янська інтерпретація християнської культури у візантійському обрамленні сприяла формуванню нового інтелектуального продукту в дискурсі західного мислення, що виявилось в розвитку природничих, філософських та філологічних знань.

У розвідках Івана Франка, Леоніда Білецького, Вілена Горського, Григорія Нудьги, Оксани Сліпушко, Григорія Сивоконя простежуються окремі закономірності зародження літературознавчої думки в письменстві України-Русі. Проте мотиваційні чинники, зокрема візантійські імпульси цього процесу, заакцентовані ще недостатньо. Пропонована стаття – спроба заповнити цю лакуну.

Перший просвітитель слов'ян, творець слов'янської писемності *Костянтин-Кирило Філософ (826/827–869)* у “Прогласі” (Передмові до Євангелія, 863–867) з пафосом писав про Слово як цілющі ліки для зраненої душі та критерію істини і пізнання. Учений-славист і поет-перекладач Дмитро Павличко у поетичному переспіві цієї видатної середньовічної пам'ятки наводивовижу точно й предметно двічі застосував стилістичний прийом анафори (“почуйте” і “Слово”), зміст якої виявляє домінуючі ідеологічні, естетичні та духовні первні слов'янської свідомості. “Натхненний поетовий гімн Словоу, – акцентує Віталій Кононенко, – засвідчував високе просвітницьке піднесення, що поширилось на той час серед слов'янства загалом і в тогочасній Україні-Русі зокрема, адже “народи без книжок є ніби голими” [9, 4]. Цілком закономірно, що концептуальні ідеї твору Кирила Філософа зацікавили й Івана Франка, котрий всебічно студював давньоукраїнську писемність [16, 565–590].

Значний вплив на становлення літературно-естетичних уявлень давніх русичів мали перекладені слов'янською мовою твори отців церкви Йоанна Золотоустого, Василя Великого, Григорія Богослова, Теодора Студита, Йоанна Дамаскіна, Єфрема Сіріна, а особливо «Шестиднев» *Йоанна Екзарха Болгарського*, в якому тісно переплелися компілятивні і власне авторські фрагменти. “Його “Шестиднев”, – переконаний Віктор Бичков, – це ранньосередньовічна енциклопедія знань, нагромаджених античністю і переосмислених християнством. Йоанном була здійснена грандіозна й успішна спроба вперше викласти слов'янською мовою систему християнського світорозуміння в єдності онтологічних, гносеологічних, антропологічних, природничих, етичних і естетичних уявлень на основі антично-візантійських знань того часу. Трактат Йоанна мав велику популярність на Русі і в інших слов'янських країнах – прекрасний і показовий приклад того, що і як слов'яни сприймали з антично-візантійської спадщини для формування своєї культури, як з цеглинок і блоків старих хатинок споруджували нову будівлю” [1, 14]. Зауважимо, що у цьому тексті зроблена спроба розробити слов'янською мовою філософсько-естетичний категоріальний апарат, що набув поширення серед книжників і любомудрів Київської писемної школи X–XII століть [див.: 3; 6].

Літературно-естетична спадщина візантійських мислителів, їх настанови однаковою мірою засвоювали сакральну й світську словесність і мали вагомий методологічний сенс для давньокиївських книжників. Взірцем для них були, зокрема, поради Василя Великого, котрий мав тверде переконання, що “оскільки існує деяка спорідненість і зв'язок між світською і духовною літературою, то нам буде корисно пізнати її, а якщо ж ні, то, порівнявши ці твори, побачимо різницю між ними, що теж немало прислужиться нам, бо закріпить у нас те, що краще.

То з чим можна порівняти ці дві науки, щоб отримати переконливий образ першої і другої? Найкраще порівняти їх із плодивим деревом: хоча природне його призначення – рясніти плодами, але й розкішне зелене листя, що тріпоче на гіллі, теж додає йому чарівності” [2, 258]. Наші далекі предки і органічно сприйняли зміст поради візантійського навчителя, і запозичували стильову манеру викладу, коли дидактичний сегмент матеріалу супроводжується образно-поетичними мотиваціями.

У такому стильовому ключі скомпонована урочиста проповідь *Іларіона Київського «Слово про Закон і Благодать»*, у якій «впадає в око багата ерудиція автора» [4, 76], позначена глибоким знанням Старого й Нового Заповітів, а також творів багатьох середньовічних візантійських та латинських письменників, зокрема Августина Блаженного. Михайло Грушевський про “Слово” Іларіона, зокрема його риторичні первні та добре осмислену структуру, писав: «найблискучіший ораторський твір, чудова, бездоганна академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності [...] і зверхньою формою і обробленням, яке досягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською шуткою, що здобувається навчанням» [...].

“Слово”, або “повість”, як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея “Слова” розвивається притім строго логічно, переходячи з

циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї" [5, 63–64]. Оцінка Михайла Грушевського не обмежується декларацією щодо «академізму» викладу давньоруської пам'ятки, а фактично маніфестує її як взірць наукового тексту, що говорить про високий рівень інтелектуалізму духовного світу України-Русі, адже і сам Іларіон наголошував, що «пишемо не до незнаючих, а до тих, що доволі наситилися книжними солодощами» [7, 276]. Давньокиївські письменники порівнюють насолоду, отриману від читання книжок, із солодощами меду й цукру, підкреслюючи типологічні паралелі з давньоіндійськими, китайськими та античними поетиками, «Молодшою Еддою» Сноррі Стурлусона, візантійськими проповідями.

Для сучасників і нащадків Іларіона традиційним у поетологічних висловлюваннях стало порівняння літературно-наукової праці з працею бджоли, що збирає солодощі з різних квітів. Середньовічний любомудр бачив свою місію в тому, щоб зібрати «мед» знань з розмаїття текстів і донести його до читачів.

Звичайно, потужний поступ для первісних наукових викладів дала кристалізація слов'янської писемності. Ще один болгарин, *чорноризець Храбр*, у публіцистичному трактаті «Про письмена» (IX ст.) пише, що «першу слов'яни не мали письмен, проте [читали] і ворожили за допомогою рис і різьб, бо поганами були. Коли ж охрестилися, римськими і грецькими письменами, без порядку, намагалися записувати слов'янську мову» [18, 161]. *Літопис Руський* подає свідчення, що таку місію виконали Кирило та Методій близько 855 року, залучивши до перекладів книг з грецької на слов'янську двох писарів-священників, котрі цю роботу завершили досить вправно і швидко [10, 16]. На думку Григорія Нудьги, «літописець виступає як один з перших істориків літератури, оскільки з'ясовує історію письма, книг і перших перекладів, здійснених нашими предками. Тут, очевидно, слід шукати зародження інтересу наших давніх книжників до питань розвитку літератури у її первісних формах, а це для нас дуже цінний матеріал» [11, 12].

У сакралізованому й світському житті України-Русі усталюється впорядковане письмо, а водночас духовні обрії русичів розгортає книжкова мудрість, бо книга стає квінтесенцією і мірилом розумових та естетичних уподобань тодішніх «літераторів». Читання книжок сприймалося як ретельна праця і високе мистецтво, бо саме це, вважав *Кирило Турівський*, є найбільшим скарбом, «який доступний тільки нашій мислі». Висотувати словниковий мед із книг навчав своїх синів *Володимир Мономах*. Потребу здобувати філологічну освіту для правильного розуміння християнських істин обстоював *Климент Смолятич* у Посланні до священника Фоми [8, 153–157]. Цікаво, що Климент Смолятич розробляв власний підхід до розуміння й тлумачення Святого Письма і сформував рекомендації для читача Біблії: «Роздумувати нам слід, дорогі, й зрозуміти. Поглянь-но, ось як вогонь, що добувається каменем і виходить з дерева, виникає і розгорається під плотськими руками людини, але варто лише силу вогню збільшити у горінні, поглянь: будь-яка, у людському творенні найчистіша річ, кинута у вогонь, очищається; так золото чи срібло, якщо містить у собі брудні домішки, поміщене у вогонь творення, випалюється вогненным полум'ям, і так очищається внесене

золото і срібло, повертаючись тому, хто поклав його, чистим і непорушним, тоді як непотрібні домішки безслідно зникають. Якщо ж так, то вогонь – річ, створена Богом на служіння розумній і розсудливій, обдарованій словом людини» [14, 290]. За цими інвокативними осяяннями зримо проглядає мисленевий профіль Григорія Сковороди, для котрого Біблія – це світ символів із глибинним внутрішнім підтекстом.

Цікаво, що потяг до книг набрав масового характеру, переписувачами і перекладачами були вихідці не лише із заможних, а й із нижчих верств. «Олітературення» Київської Русі, – зауважує Григорій Нудьга, – було набагато демократичнішим явищем, ніж подібні процеси у народів Західної Європи (окрім народів Скандинавії, особливо Ісландії – *О. П.*), отже, потреба в елементарних теоретичних знаннях з риторики, поетики була ширшою і практичнішою» [11, 18]. Такі відомості в різноаспектних виявах репрезентовані на сторінках енциклопедичних пам'яток: *Ізборників 1073 і 1076 років*.

Ізборник 1073 р. (*Ізборник Святослава 1073 р.*) – ця своєрідна компілятивна давньоукраїнська енциклопедія – містить близько 380 статей щонайменше 40 авторів. Наукова скерованість цього твору всебічно проаналізована у монографії Марії Пешак «Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту». При цьому дослідник кермується настановою, яку дав великий київський князь Святослав дякові Іоанну: «розтлумачити незрозумілі думки, що є в глибині дуже складних слів» (Похвала). «Звернемо увагу на те, – орієнтує читача Марія Пешак, – що Святославу потрібно було розтлумачення не всієї книжки. Він у цілому підготовлений був до її загального розуміння, але, як читач, не сприймав окремі місця в цих книгах або не знаходив у них логічної однозначності. Найбільше його цікавило те, що стосувалося глибини змісту книги» [12, 233]. Справді, така логічно зумовлена вибірковість, як методологічний прийом, визначила й специфіку тлумачення запропонованих текстів. У цьому контексті особливе значення має вміщена в *Ізборнику 1073 року* стаття візантійського граматака кінця VI – початку VII ст. *Георгія Хуровського* «Про образи» [17, 356–365], яка вперше ознайомила русичів з основами поетики і яка «з'являє результати тривалого розвитку античної та візантійської літератур, а через їх конкретні твори – практику художнього використання слова у Біблії» [14, 141], і для нас цей трактат – «перший зразок, перша лектура з теорії літератури, якою користувалися східні слов'яни» [11, 33], що являє собою тлумачення не священних текстів, а поетичних форм.

Твір Хуровського скомпонований у стилі шкільних, довідково-нормативних посібників, де подано тлумачення двадцяти семи образів з економно дібраним ілюстративним матеріалом. Терміни розташовані не в алфавітній черговості, а довільно, тому ми змодельовано їх групування за тематичними групами: тропи, стилістичні фігури, а також по одному прикладу евфонії та жанрового прийому параболи. Перекладач дає такі слов'янські відповідники до тропів: *інословіє* – алегорія, *превод* – метафора, *непотребіє* – надмірність, катахреза, метафоричний епітет, *приятіє* – причащення, епітет, *сопріятіє* – синекдоха, *взаменоместество* – заміна одного імені іншим, антиномазія, *сотвореное* – порівняння, *отіменіє* – перенайменування, метонімія, *лихоречіє* – гіпербола, *приклад* – символ, *лицетвореніє* – уособлення, персоніфікація, *поруғаніє* – іронія,

поіграніє – сарказм, посміяніє – сатира; до стилістичних фігур: *переходное* – інверсія, *возврат* – повтор, *сонятіє* – сполучення синонімів, *воспягословіє* – евфемізм, *округлословіє* – перифраза, *нестаток* – еліпсис, *ізрядіє* – градація, плеоназм, *отданіє* – повернення, *прилог* – паралелізм, *послесловіє* – перемежування; до **евфонії**: *імятвореніє* – звуконаслідування, ономатопея; до **жанрової ознаки**: *притча* – парабола. Звісно, тут пояснено далеко не всі художні тропи і фігури, які вживали в тогочасних середньовічних поетиках, проте найважливіші з них прищепилися до літературознавчих довідників (азбуковників), творених давньокиївськими літераторами, а також значною мірою вплинули на художньо-образний лад «Слова про похід князя Ігоря».

Проте нас завперш цікавить методика поетологічних конструкцій Георгія Хуровського. Ось як потрактовано «інословіє» в значенні «алегорія»: буває, коли одне говорять, а інше розуміють. Наприклад, якщо Бог говорить про гадюку: «Проклята ти серед усіх звірів». Під «гадюкою» слід розуміти «диявола», переносно названого «гадюкою» [17, 357]. Роз'яснення досить дохідливе, але стає ще переконливішим завдяки вдало дібраним ілюстраціям. Причому ілюстрації автор запозичував, із текстів Біблії, зі світської літератури, а іноді вони відображають власний досвід перекладача-слов'янина.

Досить розгорнуто потрактовано термін метафори (преводу), або [перенесення] значення одного слова на інше: «Є чотири способи [перенесення]: від живого до живого, від неживого до неживого від живого до неживого, або від неживого до живого. Від живого до живого – це, коли хто царя назве пастухом людей, бо пастух насправді той, хто пасе овець. Обидва ж є істотами живими – і цар, і пастух овець. Від неживого до неживого, – якщо хто, жар сховавши в попелі, говорить: «сім'я вогняне зберігаю»; або скаже: «велике полум'я виливається з дерева», хоча вилитися може лише рідина. Від живого до неживого – якщо хто гірську вершину називає тім'ям або головою, бо тім'я і голова є по суті живими. Від неживого до живого ж – якщо сказати: «море задумливе або хвилюється», оскільки «думати» і «хвилюватися» можуть лише живі істоти [17, 357–358].

Стаття про метафору в трактаті найбільш розлога і конкретизована, бо, поза сумнівом, цей поетичний троп, до якого особливий науковий сентимент мав ще Арістотель, широко застосовували в тодішніх літературних текстах, а також в ексегетичних працях. Поруч із метафорою вагому роль у тогочасних поетиках відіграла іронія, що мала багату й різноаспектну традицію в античній літературознавчій думці (зокрема платонівські диспути-діалоги) та візантійській словесності*.

У трактаті «Про образи» тлумачення іронії має не випадковий характер: «Іронія – глумливе слово, яке розуміють у значенні, протилежному сказаному. «Поруганіє» має чотири форми: поруганіє, похухнаніє, поіграніє, посмеяніє. Поруганіє – слово, сказане з докором, наприклад, якщо хтось боязкому говорить, що він хоробрий. Похухнаніє –

* На іронію як риторичну фігуру та філософську категорію, що формувала сократівський світогляд, звернув увагу сучасний дослідник Ростислав Семків [13, 18–22]. Масамо навіть теоретичну розвідку наступника Михаїла Пселла, візантійського літератора-гуманіста Теодора Метохіта «Про поняття «іронія» [15].

слово, глузливо стосовно інших [сказане], для висміювання. Наприклад, якщо зав'язлому в біді говоримо глузливо: «Як багато добрих справ ти зробив, друже і мудрий муже!». Поіграніє – мова, яка через гарні слова вказує на безчестя. Наприклад, якщо комусь, хто в пошані перебуває, але в біду потрапив, докоряємо і, сміючись, говоримо: «У великій еси славі й честі [перебуваєш], великий друже!». Посмеяніє – слова, особливо глузливі, коли, наприклад, неосвіченому розуму говоримо: «Ти, друже, мовою славний». Образ цей недоречний. Наприклад, якщо сказати: «Помилуй його, [господин] Йоан, він добра людина» [17, 364–365]. Як бачимо, перекладач намагався врахувати найтонші нюанси емоційно-експресивного викладу поведінкової та мовленнєвої моделей персонажів у контексті вияву середньовічної сміхової культури. «Як один із видів “тонкої насмішки”, цей троп особливо культивувався в інтелектуальному середовищі і давно розгалужився на кілька відтінків, які сприйняла і Київська Русь, знайшовши для них і відповідні назви» [11, 38].

Осмысливши трактат Хуровського «Про образи» і оглянувши літературну спадщину давньоруських митців, ми переконуємося, таким чином, що поради з літературної теорії мали зв'язок з практикою тогочасного письменства. Приклад «Слова про похід князя Ігоря» є достатньо промовистим. Адже в «Слові» застосовані майже всі поетичні тропи і фігури, рекомендовані у трактаті Хуровського. Очевидно, що поетологічна матриця трактату сприятливо вплинула й на літописну літературу, яка, на відміну від візантійських хронографів, позначена стильовою досконалістю і майстерністю художнього наративу. Проте визначальна місія трактату «Про образи» і створених на його основі азбуковників полягала в тому, що наступні покоління авторів українських поетик XVI–XVIII століть починали не з «чистого аркуша», не з копіювання нормативних західноєвропейських літературознавчих пам'яток, а мали за собою велику питому традицію, де перехрещувалися «своє» і «чуже», де вже у зародкових формах літературної теорії усіма гранями виграла своєрідна інтелектуальна мисль пращурів-українців.

Література

1. Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub speciear aesthetica: В 2 т. // Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub speciear aesthetica. – М. – СПб.: Университетская книга, 1999. – Т. 2. Славянский мир. Древняя Русь. Россия. – 527 с.
2. Василій Великий. Гомілії / Пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. – Львів: Свічадо, 2009. – 312 с.
3. Висоцький С. Київська писемна школа X–XII ст.: До історії української писемності. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. Коця, 1998. – 247 с.
4. Горський В. «Слово про закон і благодать» Іларіона – перша пам'ятка давньокиївської філософської думки // Горський В. Філософія в українській культурі (методологія та історія): Філософські нариси. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – С. 75–85.
5. Грушевський М. Історія української літератури. В 6 томах і 9 книгах. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 264 с.

6. Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 398 с.
7. Лларіон (Ларіон) Київський. Слово про Закон і Благодать // Золоте Слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть: В 2-х кн. – К.: Вид-во «Аконіт», 2002. – Кн. 1. Література раннього середньовіччя (до 988 року). Література високого середньовіччя (988–1240) / За ред. проф. В. Яременка. – С. 274-309.
8. Климентій Смолятич. Послання, написане Климентієм, митрополитом руським, священику Фомі і розтлумачене Афанасієм-монахом // Золоте Слово. Хрестоматія літератури України-Русі. – К.: вид.-во «Аконіт», 2002. – Кн. 2. Література високого середньовіччя (988–1240). Література пізнього середньовіччя (1240 – середина XV ст.). – С. 153-157.
9. Кононенко В. «Проглас» Дмитра Павличка // Павличко Д. Проглас. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – С. 3-7.
10. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 627 с.
11. Нудьга Г. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. – К.: Дніпро, 1990. – 349 с.
12. Пещак М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту. – К.: Вид-во «Українознавство», 1994. – 271 с.
13. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 135 с.
14. Сліпущко О. Софія Київська: Українська література середньовіччя: доба Київської Русі (X–XIII століття). – К.: Вид-во «Аконіт», 2002. – 400 с.
15. Феодор Метохит. О понятии «ирония» // Виллер Э. Учение о Едином в античности и средневековье. – СПб.: Алетейя, 2002. – С. 594-600.
16. Франко І. Прогласіє старого євангелія // Франко І. Збір. творів: В 50-ти т. – К.: Наук. думка, 1976 – 1983. – Т. 39. Літературно-критичні праці (1911–1914). – С. 565-590.
17. Хуровський Г. Про образи / «Збірник 1073» // Золоте Слово. Хрестоматія літератури України-Русі. – К.: вид.-во «Аконіт», 2002. – Кн. 1. Література високого середньовіччя (988–1240). Література пізнього середньовіччя (1240 – середина XV ст.). – С. 356-365.
18. Чорноризець Храбр. Про письмена // Золоте Слово. Хрестоматія літератури України-Русі. – К.: вид.-во «Аконіт», 2002. – Кн. 2. Література високого середньовіччя (988–1240). Література пізнього середньовіччя (1240 – середина XV ст.). – С. 161-168.

The article analyzes the influence of the byzantine aesthetics and rhetoric on the process of origin of literary thought in writing of Ukraine-Russia through the prism of the "own" and "alien".

Key words: *interpreting, sacredness, byzantine, spirituality, the treatise.*

В статтє анализируются влияния византийской эстетики и риторики на процесс зарождения литературоведческой мысли в письменности Украины-Руси сквозь призму диалектики "своего" и "чужого".

Ключевые слова: *интерпретация, сакральность, византийство, духовность, трактат.*

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр) 8

Ольга Деркачова

РЕАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПНОГО ОБРАЗУ ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ У ЛІРИЦІ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

У статті розглянуто особливості вираження архетипного образу Великої Матері у системі немімесисної лірики. Охарактеризовано зразки патріотичної та громадянської лірики Василя Симоненка, в яких цей образ знайшов своєрідне втілення.

Ключові слова: *немімесисна лірика, літературний архетип, архетипний мотив, архетипний образ Великої Матері.*

Будь-яка стильова система передбачає сприйняття мови як світу, розуміє світ смислів як продовження реальності, поєднує зображуване із зображеним, надає знакам референтності [2, 28]. Система немімесисної образності передбачає таке моделювання дійсності, в якому відбувається протиставлення між тим, що є, і тим, що мало би бути, а сам художній текст вибудовується за принципом "світ як текст". "І хоча лірика немімесисної образності є дискретна, цій дискретності вона протиставляє полюс універсалій або полюс цінності та неділимості" [2, 29]. У цьому дослідженні ми хочемо звернути увагу на реалізацію архетипних образів у ліриці такого плану.

Архетип – це той несвідомий зміст, який, змінюючись, стає свідомим і прийнятним. Також він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої виникає. Несвідоме – це щось на кшталт футляра, в якому сховане інтимно особистісне, а необхідна реакція колективного несвідомого виражає себе в архетипно оформлених уявленнях [7, 77]. Архетипами є універсальні першопочаткові психічні структури, що складають зміст колективного несвідомого і у нашому досвіді розпізнаються у конкретних образах. Архетип – це позавербальна субстанція. Він є джерелом міфології, релігії, мистецтва, зокрема літератури. Він наділений енергетичною силою і формує певні уявлення. Через архетипи найяскравіше виявляє себе спадщина предків. Вони присутні в людині, вони відкривають їй священні смисли [6, 133-134]. Але вони не набуваються індивідуально, оскільки є своєрідним спадком людства. Архетипний образ – це матеріалізований у словесний образ аспект смислу архетипу. Відтак, коли говоримо про художню творчість, доречним буде термін не *архетип*, а *архетипний образ*.

Звернення до певних архетипних образів у художніх текстах зумовлене їх активністю чи пасивністю в авторській свідомості, а також внутрішніми потребами суспільства на певному етапі розвитку. Художня література використовує таку важливу властивість архетипу, як здатність видозмінюватися, зберігаючи своє значення і функції незмінними на різних історичних етапах. А. Большакова називає це "варіативністю інваріантності", коли архетип може змінюватися до невпізнанності, втілюючись у творчості різних авторів, але при цьому він зберігає ціннісно-сміслову ядро, що є незмінним, і забезпечує високу стійкість архетипної моделі [3, 171]. Ще К. Юнг звернув увагу на роль архетипу у творчому процесі, зокрема на виникнення задуму з резервуару образного несвідомого, на варіативну повторюваність першообразу як ідеальної моделі. Літературний архетип – це

модель, яка, зберігаючи незмінним ядро, є варіативною і змінною в творчості різних письменників. Може бути кілька рівнів його розвитку: індивідуальний, локальний, загальнонаціональний, універсальний [4].

Є. Мелетинський зазначає, що архетипи – це первісні схеми образів і сюжетів, які складають певний початковий фонд літератури. Учений виділяє архетипний мотив, який визначає як певний мікросюжет, що містить дію, суб'єкт та об'єкт і має більш-менш самостійний і глибинний зміст. Важливою характеристикою архетипного мотиву є наявність дії, оскільки він завжди сюжетний. На думку С. Аверинцева, роль митця полягає в тому, що він першим відчуває зміни в колективному несвідомому і повідомляє про це суспільство [1, 140-141].

Відтак в архетипі, за А. Большаковою, можна виділити такі значення: 1) письменницька індивідуальність з погляду її ролі в формуванні подальшого літературного процесу; 2) “вічні образи”; 3) християнсько-біблійна тематика як джерело літературних образів та сюжетів; 4) антична міфологічна традиція; 5) ситуація, образ, що з'являються в житті, а згодом і в літературі. Серед архетипних мотивів, на думку Ю. Доманського, можна виділити такі: 1) збереження усього пучка схем архетипного значення мотиву; 2) домінування певних сем архетипного значення; 3) інверсія архетипного значення мотиву як показник неординарності персонажа; 4) інверсія архетипного значення мотиву як показник відходу від універсальних моральних цінностей; 5) сукупність різних сем архетипного значення в оцінках одного персонажа [5, 29].

Для немімесисної лірики, до якої належить поезія “шістдесятників”, характерна актуалізація архетипного образу Великої Матері, на протилежності соціалістичній естетиці, для якої домінуючим був, умовно кажучи, образ Великого Батька (маємо на увазі ленінсько-сталінську традицію). Звернення до цього образу зумовлене відчуттям численних втрат: людина втрачає індивідуальність та будь-яке значення, руйнуються загальнолюдські цінності, відбувається підміна понять, слово втрачає свій вплив. Поети 60-х років першими відчули можливі суспільні зміни, що кардинально відрізнялися від особистісних потреб і бажань людини. І щоб повернути справжність, необхідно було реактуалізувати первісні міфи. Шістдесятники, для більшості яких війна стала частиною дитинства, звернулися не до деструкції, а до гуманізму, усвідомлення важливості «маленької людини», відновлення національних цінностей. Звідси – прославлення любові як всезагальної людської цінності, втіленням якої стає образ матері.

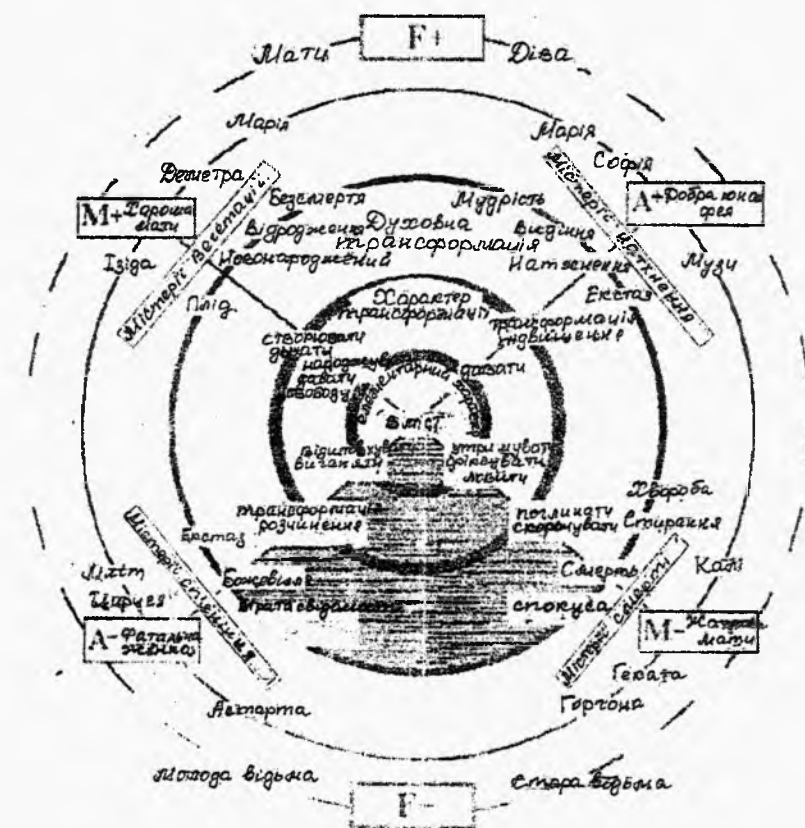
Архетипний образ Великої Матері знайшов яскраве вираження в ліриці В. Симоненка, що на думку В. Моренця, “від початку мав сформовану ідею світу, не просто усвідомлену, але привласнену як спосіб спілкування з реальною дійсністю і мету життєдіяльності” [8, 174]. У його творах присутнє не лише звернення до цього архетипного образу, а й протиставлення матері батьку, заперечення батька тощо.

Архетип Великої Матері – це “загальна назва прообразу колективного культурного досвіду, що виражає цілісність та повноту як єдність протилежностей, позитивно-негативну полярність (Добра – Грізна Мати)” [6, 373]. У цьому архетипному образі можуть бути закодовані Батьківщина-мати, рідна домівка (в українській ліриці – рідна хата), земля-мати, жінка-мати, рідна мати, кохана. Відповідно ці образи в ліриці можна інтерпретувати як вияви архетипного образу Великої Матері. З цим архетипом асоціюються

материнська турбота і симпатія, мудрість жінки, а також усе, що любить і допомагає.

К. Юнг виділяв такі риси архетипного образу Великої Матері: вияв уваги та співчуття; магічний авторитет фемінності; мудрість; будь-який корисний інстинкт або імпульс; доброта, підтримка, турбота; розвиток; плодючість. Негативними є такі риси: темрява, таємниця, прірва, світ мертвих, отрута, поглинання, неминучість, як доля [14, 211].

Е. Нойман пропонує модель цього архетипного образу, відштовхуючись від двополосності і проєктуючи її на відповідні міфологеми (Марія, Софія, Деметра, Астарта, Горгона, Церцея тощо). Архетип Великої Матері представлений у колективному несвідомому двома складовими – материнством і жіночістю. У Ноймана – це дві вісі координат з чотирма полюсами: хороша мати (M+): Деметра, Ізіда, Божа Мати; погана мати (M-): стара відьма, Калі; позитивна Аніма (A+): добра юна фея, давньогрецькі музи, непорочна Діва Марія; негативна аніма (A-): фатальна жінка, молода відьма, Астарта, Ліліт, Цирцея [17, 77]. Архетипне тлумачення міфологем і динаміку архетипу Великої Матері можна побачити у такій схемі [17, 82]:

Естетика “шістдесятництва” віддавала перевагу “добрій матері” і позитивній Анімі. Цей архетипний образ виявляє себе в згадуваних образах батьківщини, матері, землі, коханої. Жінка виступає у поетичних текстах в образах старої баби, сільської тітки, простої жінки, звичайної матері, матері ліричного героя. Крім того, вона асоціюється з образами Божої Матері, Вітчизни, Березині роду, землі (міфологеми Божої Матері та Ізиди, Деметри). Схематично це можна б передати так:

У поезії В. Симоненка привертає увагу перш за все звернення до “маленької” людини. Наприклад, у поезіях “Піч”, “Баба Онися”, “Жорна” змальовано звичайну історію “маленької” жінки. Трагічну долю звичайної жінки Симоненко змальовує за допомогою спокійної оповіді, що нагадує оповідь у референтній ліриці:

*З тітки полум'я сон злизало,
Тітка гладить рукою глек,
Теплий ватяник зав'язала
На застуджений свій поперек [10, 52].*

Тобто практично немає різниці між зображуваним і зображеним, але далі автор виходить за ці межі шляхом вкраплення власних роздумів:

*Менше ми гіркоти нестимем,
Стане ближчою наша мета,
Як не будуть у небо димом
Піднімались жіночі літа [10, 52].*

З метою героїзації “маленької” жінки автор залучає архетипний мотив удівства. Простір, змальований поетом, нагадує помешкання відьми: темрява, полум'я, піч-ненажера, дим:

*Лиже полум'я жовте черево,
Важкувато сопє димар,
Галасує від болю дерево,
Піднімаючись димом до хмар [10, 52].*

Та й сама жінка – стара, покручена, з перев'язаним попереком. Ці елементи мали би служити для зображення образу старої відьми в мінусових осях координат (міфологема Гекати). Створена автором картина викликає в реципієнта неприємне гнітюче враження, але він сам нівелює ці уявлення у фінальній частині поезії (“Відавала дівочий рум'янець Чистоті смачних паляниць...”), пояснюючи, що саме спотворило цю жінку. Таким чином, відбувається інверсія архетипного значення.

Особливістю немімізисної лірики є її межування, з одного боку, з референтною, а з іншого – нереферентною лірикою. Виявом нереферентності є невідповідність між зображуваним і зображеним, що виражається через розуміння диспропорції того, що є і того, що має бути. Симоненко не просто фіксує реальні предмети чи явища, а й пропонує альтернативу цій реальності.

Проблема людини полягає в тому, що вона відмовляється від своїх архетипів, чим руйнує не лише свою світоглядну систему, а й світ. Яскраво це видно у творах, присвячених життю повоєнного села. Наприклад, вірш “Баба Онися”. У цій поезії використано вже згадуваний архетипний мотив удівства,

що передбачає беззахисність та обраність (мати-героїня, вдова, якою треба пишатися):

*Я горя на світі застав багато.
Страшнішого ж горя нема,
ніж те, коли старість мати
в домівці стрічає сама [10, 51].*

Автор зображує самотню жінку, яка страждає. Вона в такому випадку має бути або героїнею, або матір'ю героя. В. Симоненко вибирає перше:

*я пам'ятник бабі Онисі
воздвиг би на площі в Москві [10, 51].*

Він робить матір не лише героїнею, але й мученицею:

*їх горе на утлі плечі
Онися взяла собі [10, 51].*

Мотив жіночої самотності зумовлений не лише зверненням до колективного несвідомого, літературного архетипу чи архетипного мотиву. Основою був авторський особистісний чуттєвий досвід: відсутність батька, відсутність чоловіків у повоєнному селі. Але у поезії цей мотив трансформується в архетипний, що зумовлено домінуванням сем материнства (“У баби Онисі було три сини...”), самотності (“У баби Онисі синів нема...”, “...старість мати в домівці стрічає сама...”), героїзму і героїзації (“...я пам'ятник бабі Онисі воздвиг би...”, “...подвиг її над землею...”).

Архетип Великої Матері передбачає наявність дитини, сина, адже він реалізується саме в його свідомості та існуванні, зникає син – зникає й образ Матері, а звідси – порушення правильного світопорядку.

Ще один дуже важливий варіант трансформації архетипного образу – Батьківщина. Ідея матері-Батьківщини не є новою, отже, “шістдесятництво” не відходить від цієї традиції. Як мати одна для дитини, так і Батьківщина повинна бути одною. Наголосимо, що час, коли були створені ці тексти, передбачав зображення в ролі матері-батька Радянського Союзу. Натомість “шістдесятники” писали про Батьківщину-Україну, в чому можна помітити схожість із поезією українського резистансу. Але домінуючою там була не любов до батьківщини, а смерть за неї, щоб засвідчити цю любов; для «шістдесятників» любов – це життя, життя заради батьківщини, для неї, їй на втіху:

*З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі [10, 60].*

У цій поезії помітний асоціативний зв'язок між матір'ю та дитиною: як дитина має у собі частину материнського, так і ліричний герой має в собі частину рідної землі. Це наче кровний зв'язок матері і сина:

*Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю нагуває,
Ласкою своєю зігрива [10, 60].*

Тут архетип Великої Матері реалізується в образі рідної землі (міфологема Деметри). Змінюється ставлення ліричного героя до світу: якщо жінку треба захищати, то Батьківщину треба любити. Тобто в одному випадку маємо спробу захисту підвалин світу, в іншому – любов до того, що тебе оточує, бо воно є частиною тебе.

Поєднання кількох аспектів архетипного образу Великої Матері бачимо в поезії “Лебеді материнства”. Це мати і Батьківщина (міфологеми

Ізиди, Деметри), дружина, кохана. Перший і другий протиставлені третьому й четвертому образам:

*Можеш вибирати друга і дружину,
Вибрати не можна тільки батьківщину* [10, 74].

Мати й батьківщина супроводжують ліричного героя від народження, є вічними і незмінними; їм протиставлено друга і дружину, кохану як таких, що залежать від простору і часу. Стосунки героя з матір'ю змальовано як ідилію: тиха хата, колиска, казка, лебеді (до речі, лебідь – символ вірності, у цьому контексті – символ вірності матері), золоті та рожеві кольори. У другій частині тексту (формально в ній змінено ритм) цю ідилію замінено розповіддю-прококуванням майбутнього, повчанням матері сину. Відповідно мати – мудра, любляча, всепробачаюча. Власне, тут зосереджено всі позитивні якості цього архетипного образу, визначені К. Юнгом. Образ дівчини-коханої в поезії нагадує міфологему Ліліт (“У хмільні смерканні мавки чорноброві // Ждатимуть твоєї ніжності й любові”). В. Симоненко виводить “хорошу матір” і негативну Аніму.

Автор завжди розмежовує почуття любові до матері і любові до жінки, вивищуючи матір. “Стосунки матері й сина – найчистіший приклад незмінної любові, не скаламученої жодними егоїстичними міркуваннями” [13, 203]. Про тісний зв'язок самого В. Симоненка з матір'ю, що, безумовно, наклало відбиток на поезію, можемо прочитати у його листах до дружини. Так, в одному з них він пише: “Вона проти тебе нічого не має, тільки цікавиться, хто ти за одна, та ще совітує мені взнать, чи ти не будеш ерепенитися, якщо мати буде жити з нами. Можу процитувати маму дослівно: “Мені дуже бажається, щоб ти женився раз, а не так, як ото є, що тут оженився, а тут розходяться. Хай і вона знає, що в тебе є мати, щоб тобі не сказала, що мов твоя мати нам не нужна”. Я тут нічого не змінив, тільки розставив коми” [16, 175]. Звичайно, що тут говоримо не про архетип, який стосується трансперсонального досвіду, а про чуттєві комплекси, які стали поштовхом до зосередженості автора на частковому архетипному образі матері (вже згадувані нами плюсові координатні вісі). Відтак у поезії домінує образ матері, спроектований на Україну. Тобто патріотична лірика Симоненка є не лише поезією поета-громадянина, а й проєкцією стосунків автора з матір'ю.

Якщо у змалюванні матері Симоненко звертається до Марії, Деметри, Ізиди, то у змалюванні коханої поет надає перевагу типу негативної Аніми або Музи чи Непорочної Діви:

*Ти ще не торкалася губами
Вічних і прозорих таємниць.
Чистота твоя тремтить вогнями
У червонім клекоті зірниць* [12, 65].

У цитованому уривку міфологема Непорочної Діви викликає у автора радше не чоловічі, а батьківські почуття: “Ти ще не хилила ні до кого Лобик свій упертий і смішний”. Її вогонь – чистий і творчий, це саме натхнення.

Цікава наступна поезія:

*Коли б тобі бажав я сліз і муки,
І карі найстрашнішої бажав,
Я б не викручував твої тендітні руки
І в хмурім підземеллі не держав.*

*Ні, я б не став тебе вогнем палити,
З тобою б розквітався без жалю:*

*Я б побажав тобі когось отак любити,
Як я тебе люблю* [12, 17].

Автор використовує образ Аніми (–) у мінусових вісях координат (міфологема Астарти), оскільки ліричний герой змальовує кохану, яка образила його або зневажила його почуття і від якої він відчуває залежність. Але негативна Аніма в ліриці В. Симоненка трапляється нечасто.

Таким чином, архетипний образ Великої Матері представлений у В. Симоненка комплексно, хоча автор надає перевагу плюсовим вісям. У поезіях, де виведено образ коханої, зрідка можлива негативна Аніма (А–), натомість мати змальовано завжди доброю (М+).

Материнський авторитет, материнське слово важить для автора дуже багато. Це не просто мати, а центр Всесвіту. І мати-звичайна жінка у його текстах трансформується у матір усього народу – певна річ, жіноче і материнське начало (міфологема Ізиди). Цікавою в цьому плані видається поезія “Одинока матір”, в якій протиставлено вмирущість, тлінність кохання і вічність материнства:

*І над твоїм
Розстріляним коханням
Безглуздо реготали солов'ї.
Та право материнства – за тобою!
І син в колісці пісню наслуха* [10, 150].

І що б не сталося, ліричний герой завжди на боці матері. Саме тут промовляє колективне несвідоме, пов'язане з прагненням продовження життя, захисту його тощо. Від конкретного образу самотньої матері автор переходить до узагальненого образу материнства та Батьківщини (міфологема Деметри і Марії):

*Найтяжчий злочин –
Вкрасти у народу
Тобі довірене життя.
Мадонно мого часу!
Над тобою
Палають німби муки і скорбот,
І подвиг твій,
Обпечений ганьбою,
Благословив розстріляний народ* [10, 151].

У поезії В. Симоненка не вербалізовані стосунки “мати-дочка”, лише “мати-син”. На це вплинули, з одного боку, автобіографічні чинники, а з іншого – асоціативний гендерний поділ: батьківщина-народ (мати-син). Варто наголосити також на окремішності образів коханої і матері, які не взаємодіють у межах одного тексту, хіба що протиставляються. Також немає в поета порівнянь України з коханою, оскільки Україні відведено роль “хорошої матері”.

В. Симоненко писав: “Батько – Симоненко Андрій Леонтович – залишив сім'ю, коли мені не було ще й року. З того часу шляхи наші не перетиналися” [9, 11]. Про виховання без батька, його відсутність він і напише в одному зі своїх віршів – “З дитинства”:

*В мене була лиш мати,
Та був іще сивий дід, -
Нікому не мовив “тату”
І вірив, що так і слід* [11, 77].

Автор звертається до міфологеми Ізиди, оскільки мати – початок життя, перше розуміння жіночого відбувається через неї, вона заміщає весь світ:

*Був певен, що батько лишній,
Крикливий, немов сусід,
Коли заставав на вишні,
На мене кричав, аж блід.*

Так боляче б'ється, думав... [11, 77].

Радість і спокій існування зумовлені відсутністю батька. Тут, звичайно, можна згадати фрейдівській едіпів комплекс, а також підміну понять у сімейному трикутнику з “мати – дитина – батько” на “мати – дитина – дід”. Щоправда, В. Симоненко не ототожнює діда з батьком і не приписує йому батьківської ролі. З. Фрейд зазначав, що син, який був улюбленцем матері, “на все життя отримує відчуття перемоги, упевненості в успіху, і цей божественний королівський статус в очах матері вестиме вже дорослого чоловіка до реальних досягнень” [6, 16].

“На стадії народження свідомості з несвідомої сфери, тобто зародження індивідуальної психіки, панує материнський принцип, архетип Великої Матері. Після “матріархальної” стадії психіка вступає в “патріархальну”, коли утверджується Его (свідомість), тобто активізуються батьківські архетипи, а жіноче начало має бути підкорене. Однак ця стадія передбачає інтегральний, завершальний етап...” [6, 115]. У Симоненка свідомість весь час повертається до цієї початкової стадії, наче герой хоче ще і ще повторити народження світу, повернути час і змінити світ, зробити його таким, яким він мав бути (згадаймо його тексти про звичайних жінок-матерів).

Творчі апеляції поета до міфологеми Марії в змалюванні України є свідченням приналежності ліричного героя до свого народу. “Оскільки колективне неусвідомлене наявне у всіх, воно зумовлює містичний (ірраціональний зв'язок) індивідуального з цілим” [6, 131]. Актуалізація цього архетипу через образ України має на меті позиціонувати себе як українця, одного з народу, а також спонукати пробудження патріотизму в інших.

Загалом, актуалізація архетипного образу Великої Матері відбувається за такою схемою. Герой розуміє загрозу втрати його або ж змалює світ, у якому це вже відбулося. Мета – повернути його шляхом звернення до «колективного несвідомого», частиною якого є цей образ, оскільки він є основою звичного і правильного світопорядку, формуючи колективне несвідоме. Окреме місце відведено образу матері ліричного героя, крізь призму якого чітко видно світоглядні позиції автора: мати – найдорожче у світі, материнська любов – найцірніша. І останній елемент – образ України, який постає паралельно з образом матері або ж зливається з ним. Архетипний образ Великої Матері Василь Симоненко трансформує у літературний образ, де визначальними є хороша мати і позитивна Аніма, а також використовує мотив удівства з метою героїзації жіночих образів. Негативні риси цього образу трапляються зрідка в зображенні коханої, дівчини (негативна Аніма, міфологеми Ліліт та Астарти).

Література

1. Аверинцев С. “Аналитическая психология” К.Г. Юнга и закономерности творческой фантазии / С. Аверинцев // Вопросы литературы. – 1970. – № 3. – С. 112–143.

2. Астаф'єв О. Лірика української еміграції: Еволюція стильових систем / О. Астаф'єв. – Київ: Смолоскип, 1998. – 314 с.
3. Большакова А. Литературный архетип / А. Большакова // Литературная учеба. – 2001. – № 6. – С. 169 – 173.
4. Власенко А. Проблема архетипов и архетипических образов в литературоведении / А. Власенко. – Режим доступа: // <http://alcvone.ucoz.ru/blog/2009-5-14> – Назва з екрана.
5. Доманский Ю. Смыслообразующая роль архетипических значений в литературном тексте / Ю. Доманский. – Тверь: Тверский гос.ун-т, 2001. – 94 с.
6. Зборовська Н. Психологія і літературознавство: Посібник / Н. Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
7. Матрица безумия / [Карл Густав Юнг, Мишель Фуко]. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 384 с.
8. Моренець В. Василь Симоненко: Філософія почуття / В. Моренець // Вітчизна. – 1981. – № 11. – С. 173–181.
9. Романенко Ю. Витязь молодого української поезії / Ю. Романенко // Дивослово. – 2010. – № 1. – С. 11–17.
10. Симоненко В. Берег чекань / В. Симоненко. – К.: Наукова думка, 2001. – 248 с.
11. Симоненко В. Ти знаєш, що ти – людина / В. Симоненко. – К.: Наукова думка, 2001. – 296 с.
12. Симоненко В. Ти і я / В. Симоненко. – Львів: Камула, 2005. – 80 с.
13. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
14. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – М. – К.: ЗАО «Совершенство» – «Port-Royal», 1997. – 400 с.
15. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К.Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы. – М.: Наука, 1987. – С. 215 – 243.
16. «Я воскрес, щоб із вами жити» [листи до дружини] / В. Симоненко // Київ. – 2006. – № 7–8. – С. 172 – 178.
17. Neumann E. The Great Mother: An Analysis of the Archetype / E. Neumann. – Princeton: Princeton University Press, 1974. – 308 p.

The article deals with different realizations of archetype of Great Mother in the nonmimesis lyric. The particularities of it were determined as a main feature in Vasyl Symonenko's texts.

Keywords: *nonmimesis lyric, archetype of Great Mother, literary archetype, archetype motive.*

В статті розглянуто особливості вираження архетипного образу Великої Матері в системі немимезисної лірики. Охарактеризовано приклади патріотическої та громадянської лірики В. Симоненка, в яких цей образ набув своєобразного втілення.

Ключевые слова: *немимезисная лирика, литературный архетип, архетипный мотив, архетипный образ Большой Матери.*

УДК 821.161.2-2.09“18/19”(092)

ББК Ш5(4Укр)53-4 І. Карпенко-Карий 536

Василь Івашків

ІСТОРИЧНА ДРАМА ІВАНА ТОБІЛЕВИЧА «ГАНДЗЯ»: ПИТАННЯ ЗМІСТУ Й ПОЕТИКИ

У статті проаналізовано художній зміст забороненої в радянські часи історичної драми І. Тобілевича “Гандзя” (1902). Акцентовано на особливостях використання у творі історичного сюжету, специфіці жанру, національно-патріотичній спрямованості тематики. Драматург майстерно представив внутрішню трагедію головної героїні, яка, сприймаючись як символ знедоленої, пошарпаної на шматки України, не може захистити свою національну українську ідентичність.

Ключові слова: І. Тобілевич, історична драма, Руїна.

Початок ХХ століття ознаменувався черговим поверненням Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) (1845–1907) до історичної теми – драматург розпочав напружену працю над “Гандзею”, у підзаголовку до якої означивши (хоч і не досить конкретно) й її історичний час – це “драма з часів Руїни (1663–1687)”^{*}. Твір завершено у квітні 1902 р., однак дозволено до постановки лише через рік, у травні 1903 р.; прем'єра відбулася у Харкові 31 липня того ж року: Карпенко-Карий грав роль змальованого в ідеалістичних тонах коменданта Білоцерківської фортеці Жака Лобеля^{**}. “Гандзя” була опублікована 1904 р. в літературному збірнику “На вічну пам'ять Котляревському”, а наступного року її було передруковано в п'ятому томі “Драм і комедій” Івана Тобілевича (Полтава, 1905).

Цей твір, за словами Ростислава Пилипчука, “зазнав найсуперечливіших оцінок в українському літературознавстві – від неприхованої апологетики до рішучого засудження. У повоєнні роки він не входив до жодного з видань творів драматурга” [7, 23]. На думку цього ж дослідника, ігнорування драми в радянських виданнях творів Карпенка-Карого було безпідставним, адже вона (драма “Гандзя”) загалом була високомистецьким твором^{***}: “успіх драми на українській сцені на початку ХХ ст. є прямим запереченням мистецької й ідейної «недолугості» твору”, хоча вчений водночас зазначав, що “глибинний,

^{*} Окреслюючи історичний час дії твору практично всім періодом Руїни, драматург тим самим ніби натякав на те, що не надто ідентифікував героїв своєї драми з конкретними історичними прототипами.

^{**} Драматург писав, що над прем'єрою п'єси працювали дуже ретельно – шили відповідні костюми, готували декорації. Прем'єра, за словами автора, дала збір у 500 руб., хоча “деякі актори грали неважно, але взагалі п'єса пройшла добре. Таких п'єс в репертуарі ще не було, через те публіка і актори були в настрої. [...] Багато ефектів зробили своє діло” [3, 260].

^{***} Ось як з приводу цієї історичної драми писав Іван Франко: “плодом його [Тобілевича. – В. І.] студій [над історією Руїни. – В. І.] явилася прекрасна трагедія “Гандзя”, символіка України, шарпаної з усіх боків і доведеної тими, що її люблять, на край погибелі. Невважаючи на деякі хиби композиції, драма робить велике враження” [11, 379].

безсторонній, об'єктивний аналіз цієї «одіозної» п'єси І. Карпенка-Карого ще попереду” [7, 24].

В основі твору історія прекрасної української дівчини Гандзі, яку виклали у своїх працях Микола Костомаров [4, 235-236] та Антоній Ролле [12, 164-215]^{*}, а Карпенко-Карий її творчо синтезував. Так, коротко описавши пригоди польського шляхтича-авантюриста Яна Пиво-Запольського^{**} (в драмі Карпенка-Карого це очокекомонний полковник Болеслав Пиво-Запольський) в 1677–1678-х роках, Костомаров зокрема спинився на історії цієї дуже красивої української дівчини^{***} (щоправда, не назвавши її імені), яку гетьман Петро Дорошенко послав у подарунок турецькому султану, а Михайло Ханенко її перехопив та віддав “на сбережение в Белую Церковь к коменданту Лобелю до своего востребования. Проведавши о ней, Пиво-Запольский сочинил фальшивое письмо от имени Ханенка и так искусно подписался под его руку, что Лобель выдал девушку подателю письма. Пиво-Запольский жил с нею четверть года, потом, как говорят, на ней женился. Ханенко, пока служил Польши, таил в себе желание мести, но после поражения Дорошенко, недовольный притом поляками за то, что его мало наградили, решился отступить от Польши и на прощанье расправиться с своим врагом. Не открывая никому своего намерения, он прибыл в Димер, расположился перед замком, пригласил Пиво-Запольского к себе на пирушку, убил его в своем шатре, потом выступил из Димера в Брагин и оттуда послал новую просьбу к Самойловичу о дозволеннии пройти на Запорожье” [4, 236].

Більш докладно про історію Гандзі написав Антоній Ролле, який навіть здобувся на поетичний портрет Гандзі: “В убогій хатині, біля старої бабці, ховалася Гандзя, яка була, як ясне сонце в травневий ранок. Коли вона нахилилася до струмка, щоб у його поверхні розглядати себе, як у дзеркалі, й укласти свої темні коси, в цей час хвиля зникла з його поверхні, вода ставала чистішою, ніби затримана на бігу її красою, прагнучи хоч на хвилинку довше відобразити в своїх пучинах лице Гандзі...” [12, 202].

Перша дія драми має всеціло експозиційний характер, а тому в ній мало драматургічної динаміки, що пов'язано, мабуть, із прагненням Івана Тобілевича увиразнити історичне тло твору. Закономірно, що тут виведено велику кількість персонажів, роль більшості з яких цією дією й

^{*} Якщо Костомаров писав просто про “черкешенку изумительной красоты”, то у творі Ролле йшлося власне про Гандзю.

^{**} В. Шевчук так писав про Пиво-Запольського: “Польський полковник Пиво-Запольський був виправлений на Україну київським воєводою А. Потоцьким. Він мав дві тисячі війська і дався взяти місцевому населенню. Про злочини полковника Пива в інструкції Петра Дорошенка на польський сейм у жовтні 1670 р. писалося так: «Повинні пильно упоминатися як справедливості, так і слушного покарання Пива, який опустошив і внівець обернув все Полісся і частину України, а особливо Межигірський монастир і митрополіч та іншого духовенства добра, щоб повернуто було гармати і всю забрану ним у тому-таки Межигірському монастирі худобу» [1, 137]. Така характеристика була цілком слушною – за Миколою Костомаровим, “Пиво-Запольский был типичною личностью поляка своего времени. Посланный в полесский край по соседству с Киевом, он набрал себе своевольный отряд, постоянно возбуждавший жалобы малороссиян на бесчинства и насилия. Летом 1678 г. он напал на Киев и наделал там разорения” [4, 235-236].

^{***} Гандзя так і говорить про себе: “Батька я свого не бачила й не знаю, а мати моя, кажуть, з черкесів – вони гарні ще й тепер” [10, 206].

обмежується. Натомість дія досить точно та всебічно відтворює хаос і невизначеність зображуваного історичного часу, а тому один із персонажів драми Хома каже: “Погане життя! Біда! Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець” [10, 148]. Картину цього складного історичного моменту драматург доповнив у другій дії, зображуючи уже власне історичні постаті, зокрема гетьмана Михайла Ханенка в його уманському замку. У цьому контексті наводиться уривок з листа турецького візиря до підканцлера Речі Посполитої, в якому зазначалося: “Як ви можете лічити український народ польським, коли цей народ скинув з себе вашу владу і давно з вами воює?” [10, 165].

Драма розпочинається сценою в корчмі й представляє перевдягнене українцями єврейське подружжя Янкеля й Ривку. За спостереженням Наталії Малютіної, цей епізод у певному сенсі є “пародією того перевтілення, яке відбулось з Гандзею у п’ятій дії в Димерському палаці” [6, 112], що, на думку цієї ж дослідниці, дає підставу говорити про дзеркальність композиції драми. На мою думку, тут треба вести мову передусім про те, що такий сюжетний хід мав своє символічно-змістове навантаження і в певному сенсі є переосмисленням відповідного мотиву хоча б “Наймички” – герої “Гандзі”, вдягнувшись в українську (Янкель та Ривка) чи польську (Гандзя) одягу, тим не менше не можуть цілком змінити свою єврейську (хоча козаки Улас та Явтух спершу таки сприймають Янкеля як козака, але, уважно за ним поспостерігавши, доходять висновку, що він таки єврей: “Мені здається, – каже один із козаків, – що він [Янкель. – *В. І.*] теж з євреїв: дуже щось крутиться і на місці не встоїть” [10, 153]) або українську (вдягнувшись у шляхетську одягу та прийнявши католицизм, Гандзя тим не менше ще не стала цілком полячкою, бо, приміром, не знає польської мови) сутність.

Таким чином, на думку Наталії Малютіної, інтрига драми набирає мелодраматичного характеру, а сам твір постає як “мелодрама, що розгортається як історія поневірянь Гандзі, її кохання до пана Запольського і має пародійну проекцію у драматичній дії єврейського подружжя, обрамляє справжню драму романтичного героя Ханенка і його соратників” [6, 113]. Думаю, це спрощене розуміння особливостей художнього змісту цієї історичної драми та її жанрових особливостей. Заперечення стосуються передусім того, що Ханенка, який має епізодичну роль у творі, все ж не можна сприймати як центрального персонажа драми – він лише один з тих, хто прагне заволодіти Гандзею. Хоча в монологах Ханенка (за Наталією Малютіною, вони чомусь “насичені романтизмом” [6, 112]) справді бачимо певну проекцію на особливості зображуваного історичного часу, але навряд чи саме крізь призму цього персонажа простежується провідна ідея драми. Жанр “Гандзі”, зрозуміло, не мелодрама, як написала Наталя Малютіна, адже мелодраматичні притаманні такі ознаки, яких в цій драмі Карпенка-Карого не знаходимо: для неї (мелодрами) “характерними є групування образів навколо чотирьох типів-амплуа: закоханий герой, добродісна героїня, злодій і добродушний простолудин, а також ефектна розв’язка, в якій позитивні герої щедро винагороджені, а негативні – покарані” [2, 336]. Отже, думки Наталії Малютіної про жанр твору, а також про те, що в “Гандзі” начебто

насправді йдеться про “справжню драму романтичного героя Ханенка та його соратників” є принаймні дискусійними.

Тим часом, Ханенко, говорячи про те, що безперервна війна перетворила Україну в пустиню (“на 20 миль не бачив я живого чоловіка: оселі повалились, ниви поросли бур’янами, а в бур’янах біліють людські кістяки” [10, 181]), водночас виразно висловлює свою зовсім не національно-патріотичну мрію: скласти з себе гетьманські повноваження й одружитися з Гандзею. Для реалізації своєї мети Ханенко чинить як звичайний авантюрист чи просто ображений чоловік – він хоче силою відняти в Пиво-Запольського Гандзю, декларуючи це як порятунок дівчини з польського полону. Такі дії Ханенка, як уже йшлося, мають реальну історичну основу: за Миколою Костомаровим, після поразки від військ Петра Дорошенка та кримських татар біля Києва, “Ханенко [...] двинувся на Полесьє в город Димер с намерением отмстить своему личному врагу, польской службы полковнику Пиво-Запольскому” [4, 235].

Персонажі драми по-різному ставляться до такого наміру Ханенка. Так, старий кошовий отаман Пелех, захоплений хитрим учинком Пиво-Запольського, який викрав Гандзю, говорить, що українського гетьмана треба покарати по-запорозьки: “за дівку вражому синові дав би кийв з сотню, щоб не возивсь з бабами” [10, 185]. Отже, маємо прилаштовану до нових умов ситуацію з Кирилом Туром та ставленням до його викрадення Лесі Череванівни кошового Пугача з історичного роману П. Куліша “Чорна рада”.

Основний особистісний політичний конфлікт зображуваного історичного часу “Гандзі” – протистояння гетьманів Петра Дорошенка та Михайла Ханенка, хоча Дорошенко як персонаж і не представлений у драмі – епізодичною дійовою особою твору є його брат Григорій. Оцінку діям цього гетьмана письменник дає словами Ханенка, котрий обґрунтовує свою пропольську позицію (ось що, приміром, писав про Петра Дорошенка Пантелеймон Куліш: “Польское правительство вооружилось против него [Дорошенка. – *В. І.*] за самовольный поход на левый берег Днепра и провозгласило украинским гетманом Ханенка” [5, 79]) саме діями Дорошенка. За словами Ханенка, Дорошенко начебто “хоче всю Україну прибрати до рук своїх і віддати її туркам” [10, 166]. Очевидно, це було не зовсім точно історично – вся діяльність цього гетьмана була спрямована на об’єднання розірваної на шматки України та боротьби за її незалежність. Тим часом, у творі Карпенка-Карого таки нема жодної “драми” Ханенка – він постає скоріше як негативний персонаж, бо прагнучи одружитися з Гандзею (не задля високої патріотичної мети!) підступно убиває свого суперника Пиво-Запольського, спричинивши тим самим самогубство головної героїні твору.

Центральним персонажем твору є прекрасна українська дівчина Гандзя, через образ якої простежується й основна ідея драми. Карпенко-Карий представив внутрішню трагедію головної героїні: Гандзя, сприймаючись як символ знедоленої та пошарпаної на шматки України, не може захистити свою національну українську ідентичність.

На думку Ростислава Пилипчука, саме така очевидна національно-патріотична спрямованість твору була причиною її виключення з усіх збірників творів Карпенка-Карого. Ця історична драма “здавалася більшовицькій цензурі шкідливою з ідеологічного боку, бо в ній нібито

було забагато українського патріотизму, а в образі реальної особи з XVII століття часів Руїни – красуні Гандзі вгадувалась політично розтерзана Україна” [8, 36].

Відтак Гандзя постає як конкретне втілення політичних хитань українських чільників: спершу за допомогою брата та свого коханого вона втекла з замку польського полковника Пиво-Запольського, але тут же потрапила до рук козаків Дорошенка, який, вдягнувши її у вбрання одаліски, мав намір подарувати султанові; згодом її перехопили люди Пиво-Запольського, далі Ханенка, а потім польський полковник Пиво-Запольський обманом забрав дівчину з-під опіки коменданта Білоцерківської фортеці Жака Лобеля (майстерно підробивши листа з проханням нібито від Ханенка віддати йому Гандзю) у Димер. Врешті, перебуваючи в полоні Пиво-Запольського, Гандзя покохала його (тут маємо наче дзеркальний сюжетний розвиток “Бондарівни”), рішуче відкинувши все рідне, українське.

Прозорий натяк на таку зміну характеру Гандзі драматург дав ще в третій дії, зауваживши словами Лобеля (нагадаю, саме цю роль виконував Карпенко-Карий), що шлюб з Пиво-Запольським морально зіпсує Гандзю: “розкоші псують людей! Жаль тільки, що натуральну і чесну душею людину, яких мало, зіпсують” [10, 176]. Цю тезу драматург майстерно реалізував у двох завершальних діях, в яких Гандзя нарешті постає справжнім суб’єктом дії, справді центральним персонажем драми.

Отже, трагедія Гандзі, якщо цей образ сприймати як символ України*, врешті постає й як трагедія України як держави, для якої драматург тоді, здається, таки не бачив виходу: продана турецькому султанові, вона буде лише невольницею, а добровільно піддавшись Польщі, кине на поталу ворогам свій народ. У той же час обрати власне український шлях існування тоді було неможливо, бо туди навіть нема стежки: тому-то у драмі постає символічний образ провалля. Водночас намір Ханенка оселитися з Гандзею десь далеко від історичних конфліктів, який є продовженням ідейної тенденції драм Івана Тобілевича “Бондарівна” та “Сава Чалий”, концепції яких своєю чергою сперті на провідну ідею роману Пантелеймона Куліша “Чорна рада”, знову ж таки постає як нездійсненна мрія, фантазія, утопія.

Хоча Гандзя є центральною дійовою особою драми, однак, як уже йшлося, справжнім суб’єктом дії вона постає лише в заключних діях твору. Про неї спершу переважно говорять інші персонажі, а свої репліки у перших діях героїня виголошує спорадично.

Друга дія перенесена в уманський замок Михайла Ханенка й попри діалоги персонажів переважно на тодішні суспільно-політичні теми доповнює характеристику головної героїні, щоправда, знову ж таки практично без неї. З’ясовується, що Пиво-Запольський таки досяг свого – він “вкрав у Дорошенка прекрасну, як сама Україна, дівчину Гандзю” [10, 167], власне через неї порушивши присягу цьому гетьманові. Очевидно, саме в дусі зображуваного історичного часу Іван Тобілевич удався до порівняння Гандзі з конем (як каже Лобель, “кращого нема на світі від

* Леонід Стеценко так і писав: “Героїня твору козацька дочка Гандзя, за задумом автора, мала символізувати Україну, яку всі шарпають і мучать, люблячи та схилившись перед її красою...” [9, 159].

гарних коней і кобїт” [10, 167], водночас не забуваючи про “отчизну й лицарську без плями честь” [10, 167]), а тому Пиво-Запольський патетично проголошує: “найкращий кїнь араб не порівняється з Гандзею моєю... О всьому світу треба бачити таку красу, над котрою сама натура віками працювала, щоб людям показати чудо своєї творчости” [10, 167].

Тут власне й розпочинається любовна інтрига драми, а історичні події переходять на другий план, сприймаючись уже переважно як тло головної сюжетної лінії – Пиво-Запольський по-справжньому закохався в Гандзю (“Маючи над нею всі права, як над рабинею і бранкою моєю, правами тими не тільки не користувався, але й сам рабом став у рабині. Я хотїв вінчатись з Гандзею, по згоді з її боку прийняти віру католицьку...” [10, 168]. Однак з’являється Ханенко, якому також дуже сподобалася дівчина, а тому він тут же виголосив свою готовність виконати прохання Гандзі – відвезти її до матері. Кошовий отаман Пелех з приводу конфлікту Пиво-Запольського та Ханенка через дівчину навіть допускає можливість за інших обставин збройного конфлікту, водночас даючи негативну характеристику й гетьманові Ханенкові: “От як ви всі любите отчизну! Ще добре, що пан [себто Пиво-Запольський, образ якого можна сприймати як уособлення Польщі. – В. І.], хоч сердитий, та не дужий, а то війна б розпочалась не на Подолі з турком, а в Умані. Україна погиба, вони ж готові кров за дівку проливати!” [10, 174], певною мірою натякаючи на відомий сюжет, пов’язаний з конфліктом Богдана Хмельницького та чигиринського підстарости Данила Чаплинського, який начебто став приводом до початку визвольної війни українського народу проти польського панування в середині XVII століття. Врешті не має однозначної характеристики й Пиво-Запольський: він і відважний, і по-своєму благородний (зокрема у стосунках з Гандзею), але й зрадливий, бо спершу “служив Речі Посполитій, пошарпав Київ, потім просився в службу до Москви, але його не прийняли; тоді він присягнув Дорошенкові, а тепер з нами [тобто на боці Ханенка. – В. І.] буде воювати проти Дорошенка” [10, 170].

Четверта дія, яка відбувається уже в замку Пиво-Запольського в Димері, показує процес поступового захоування Гандзі в польського полковника-авантюриста. Дівчина спершу лише крадькома придивляється до нього, ще носить український одяг, розмовляє рідною мовою, її не радують польські пісні, яких Гандзя не розуміє. Водночас розкоші та влада над покоївками в цьому замку поступово змінюють героїню, котра цілком свідома свого психологічного роздвоєння, а тому й проголошує відповідний монолог: “Одна Гандзя, та, що зараз сльози ллє, каже: не зражай вірі, не зражай Зінькові, пам’ятай рідну матусю, згадай гаї зелені над Дніпром, і нехай тебе замучать, а ти зостанешся вірною всьому, що рідне; а друга Гандзя, друга [...] каже: забудь усе – ти кохаєш пана!” [10, 190]. Відтак, Гандзя розуміє трагізм свого становища, а тому спершу й сприймає кохання до Пиво-Запольського як зраду Україні.

* Ці слова, мабуть, є символічними – вони постають як своєрідна пропозиція на союз Польщі й України – його чи не єдиною умовою було переведення українського народу принаймні в греко-католицьку (уніатську) церкву. Водночас, як відомо, у фіналі драми Гандзя перевершила всі сподівання Пиво-Запольського – вона не лише згодилася перейти в католицизм, а й змінити український одяг, мову та ім’я на польські.

Таким чином, маємо своєрідний розвиток сюжету “Бондарівни”, героїня якої Тетяна все ж залишилася незламною у своїх національних та любовних переконаннях, бо сильною та надзвичайно вольовою натурою був її коханий Тарас (в “Гандзі” нема такого персонажа – коханий Гандзі Зінко присутній тільки в першій дії як епізодичний персонаж, висловлюючи лише кілька малозначущих реплік), котрий відважно боровся за своє кохання. Відтак, можна сказати, що “перша Гандзя” в цьому роздвоенні – це Тетяна, хоча загалом Гандзі тут усе ж бракує сили її характеру. Водночас образи Тетяни та Гандзі це демонстрація розвитку образу героїні від психологічно однолінійного романтичного характеру до ускладненого внутрішніми психологічними суперечностями уже образу реалістичного, а тому неоднорідного, складного.

Важливим психологічним акцентом заключних дій драми постає символічний образ глибокого провалля. Його видно з вікна кімнати, в якій живе Гандзя: там “і річка, і скелі гострі ледви мріють!” [10, 191]. Закономірно, що це провалля спершу постає як порятунок від домагань Пиво-Запольського (тобто від посягань Польщі на Україну), а в заключній яві уже як порятунок від Ханенка, що сприймається як відмова від вибору власне української перспективи.

Четверта дія завершується тим, що героїня проголошує свою готовність стати дружиною Пиво-Запольського, але це постає лише як прелюдія до цілком трагедійних кульмінації та розв’язки твору, які закономірно виявляються уже в п’ятій дії драми.

Головна інтрига та особливість заключної дії полягають у тому, що перед нами постає уже цілком інша, “друга” Гандзя, яка хоче знищити своє українське минуле і стати вельможною панєю Галиною Запольською. Тому вона шкодує за тим, що поки не знає польської мови (“не вмію ще по-польськи говорити. А як навчуся, тоді інакше й говорити не буду, щоб усі бачили, що я вельможна пані; – а то подумай: пані Пиво-Запольська балакає – як Гандзя” [10, 198], рішуче змінює віросповідання та ім’я (“я навмисне стала католичкою, бо наша віра [тобто православ’я. – *В. І.*] не панська: всі кажуть «схизмати», а вже коли пан, то повинен бути католик. Яка ж би я була пані, коли я грецького закону, та ще й Гандзя” [10, 199], не хоче бачити своєї матері, врешті перетворюючись у самозакохану жінку (“хочеться мені, щоб навіть птиці щебетали: ти гарна, ти найкраща! А коли тебе [себто Пиво-Запольського. – *В. І.*] немає коло мене, й ніхто мене не хвалить, то я гніваюсь на всіх, вередую, бо всі мені противні” [10, 200]. Тим змінам дивується навіть Пиво-Запольський.

В завершальних явах драми сюжетна інтрига стрімко розвивається, непомітно перетворившись із конкретно-історичної в морально-етичну, поставивши тим самим на одні терези особисті й національно-патріотичні почуття.

Головні суперники у боротьбі за Гандзю Ханенко та Пиво-Запольський наприкінці твору наче міняються місцями – тепер уже хитрим і підступним постає український гетьман, який запрошує польського полковника на бенкет примирення, але таємно прагнучи убити його. Пиво-Запольський натомість повірив у щирість Ханенка, наївно прагнучи відновлення між ними приятельських стосунків: “Я всім серцем радуюсь тому, що ми помирились і, хоч може це востаннє, погуляємо і

розійдемося навік, але розійдемося приятелями, як і слід добрим воякам, що разом за одно діло довго кров проливали” [10, 202].

Пиво-Запольський не вірить жодним застереженням щодо небезпеки такої зустрічі з Ханенком: “Так щиро просять миру і бачимося, може, в останній раз, та й не прийнять?” [10, 202]. Гандзя серцем збагнула підступність Ханенка, а тому, наче передчуваючи трагічну розв’язку, заявила своєму чоловікові, що ніколи не згодиться стати дружиною Ханенка, а радше викинеться з вікна.

Відтак настає вирішальна фаза боротьби за Гандзю, головними учасниками якої стають сама дівчина та її брат Грицько. Той звинувачує сестру у зраді національних інтересів, бо вона, за словами Грицька, вихована вільним степовим повітрям на славу всьому родові, продалася за панські ласощі, а “вони струїли мозок твій і сукровиці поганої замість козачої чистої крові в серце твоє попорчене навмисне налили” [10, 208]. Через те дівчина в очах українців “зрадниця лукава”, бо “забула козака, що життя віддав за тебе, перевінчалась з ляхом, перемінила предківську віру православну, зневажила цим неньку стару і весь рід наш козацький!” [10, 207]. Однак Гандзя має свої виправдання, а тому свій монолог спрямовує проти Дорошенка та Ханенка, які у ставленні до неї, на її думку, мали лише корисливі інтереси. Тільки поляк Пиво-Запольський її щиро покохав, а тому вона й змінилася: “Я вже не Гандзя! Ви не вміли і не мали сили боронити мене від тих пригод, які дощем лилися на мою бідну голову: шарпали мене, як тварюку, зневажали, перекидали з рук в руки, як непотрібний крам” [10, 208].

Наприкінці драми Гандзя постає як рішуча й вольова натура – вона гордо відказує братові на його звинувачення, що “пані Запольська уб’є Гандзю, щоб не досталася нікому” [10, 208]. Тому коли приносять до її кімнати тіло підступно вбитого Пиво-Запольського, героїня виголошує пристрасний монолог про свою до нього любов, і, почувши його, Ханенко просить в дівчини вибачення за свій злочин – він думав, що тим убивством польського полковника вирятує українку з неволі. Відтак Гандзя відкидає пропозицію Ханенка тікати з ним за Дніпро, виказуючи намір покінчити самогубством, говорить про те, що вона сама полине до церкви й матері просити прощення: “вони [церква й мати. – *В. І.*] не злі, як ви, вони простять за те, що я кохала!” [10, 210]. З цими словами героїня кинулася в провалля.

Завершальні епізоди драми ніби переорієнтовують читача та глядача на інше сприймання образу Гандзі, роблячи його уже неоднозначним – рішучість героїні у боротьбі за своє кохання явно дадає позитивних начал у її характеристиці.

На прикладі цього образу драматург прагнув показати, що проблеми зради віри, батьків і рідної землі, гонитва за славою, почестями та багатством однаково актуальні і для XVII, і для початку XX ст., а тому образ Гандзі типологічний образам дітей Макара Барильченка Михайлові та Петрові з “Суєти”, не кажучи вже про персонажів типу Тараса Гупаленка. Водночас такої відвертої та цинічної зневаги до свого рідного не виявляв, здається, ніхто з негативних персонажів драм Карпенка-Карого (це стосується й Сави Чалого), а підсилений зрадою віри та батьківщини й відтінений образом у певних ситуаціях щирого у своїх почуттях до української красуні благородного й шляхетного поляка Пиво-

Запольського образ Гандзі набув очевидних символічних обрисів зрадника всього найсвятішого, дещо "м'якше" реалізованого в "Саві Чалому". Думаю, така особливість образу Гандзі була головною причиною того, чому драма на тривалий час була практично викинута з літературного й театрального процесу.

Загалом негативно оцінивши драму, відомий дослідник творчості Івана Тобілевича Леонід Стеценко в цілому точно визначив її ідеологічне спрямування: "поклавши в основу сюжету тему кохання, Карпенко-Карий зробив спробу втілити в образах "Гандзі" свій погляд на історію України, засудити міжусобні війни між українськими гетьманами як польської, так і турецької орієнтації" [9, 159], однак, на мою думку, так і не накресливши перспектив вирішення цієї ситуації.

Незважаючи на те, що драма не містила скільки-небудь очевидного негативу щодо Польщі, це все-таки не вберегло її від сценічної невдачі саме на театральній сцені Варшави. Як відомо, гастролі трупи Карпенка-Карого та Саксаганського 1903 р. у Варшаві розпочалися саме "Гандзею", "яка не до смаку припала варшавському глядачеві і відразу ж відштовхнула його від спектаклів трупи" [3, 437]. За свідченням Панаса Саксаганського, у Варшаві трупа зазнала збитків на 4000 рублів.

Література

1. Величко Самійло. Літопис / Вступна стаття, коментарі, географічний та іменний покажчик, упорядкування ілюстративного матеріалу В. О. Шевчука / Самійло Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
2. Єршов В. О. Мелодрама / В. О. Єршов // Українська літературна енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 335 – 336.
3. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори: В 3 т. / І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. – Т. III. – 459 с.
4. Костомаров Н. И. Руина. Гетманство Бруховецького, Многогрешного и Самойловича / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Книга шестая. Том XV-й. – 235–236.
5. Кулиш П. Повесть об украинском народе / П. Кулиш. – СПб: В типографии Императорской Академии наук, 1846. – 114 с.
6. Малютіна Н. П. Українська драматургія кінця XIX – початку XX століття: аспекти родо-жанрової динаміки / Н. М. Малютіна. – Одеса: Астропринт, 2006. – 351 с.
7. Пилипчук Р. Я. Іван Карпенко-Карий / Р. Я. Пилипчук // Іван Карпенко-Карий. Драматичні твори. – К., 1989. – С. 5 – 26.
8. Пилипчук Р. Я. І. Тобілевич (Карпенко-Карий) – виданий і невиданий / Ростислав Пилипчук // Творчість І. Карпенка-Карого: слово і дія через віки. Збірник науково-методичних праць. – К.: Компас, 2005. – 32 – 40.
9. Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Життя і творча діяльність / Л. Ф. Стеценко. – К.: Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 307 с.
10. Тобілевич Іван (Карпенко-Карий). Гандзя. Драма з часів Руїни (1663–1687) / І. Тобілевич (Карпенко-Карий) // Тобілевич І. (Карпенко-Карий). Твори: В 6 т. – [К.]: Державне видавництво України, 1929. – Т. 1. – С. 143 – 210.
11. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / І. Я. Франко // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 37. – 374 – 380.
12. Antoni J. (J. Rolle). Zemsta kozacza. Opowieść historyczna / J. Antoni (J. Rolle) // Antoni J. Nowe opowiadania historyczne. – Lwów, 1883. – S. 164–215.

The article analyzes contents of the historical drama "Handzya" (1902) by I. Tobilevych which was prohibited in Soviet times. Peculiarities of usage of the historical plot, specifics of the genre, and national-patriotic colouring have been emphasized. The playwright has skillfully depicted inner tragedy of the main heroine who being viewed as a symbol of poor Ukraine torn into pieces is unable to protect her national Ukrainian identity.

Key words: I. Tobilevych, historical drama, the Ruin.

В статті проаналізовано художественное содержание запрещенной в советские времена исторической драмы И. Карпенко-Карого «Гандзя» (1902). Акцентируется на особенностях использования в произведении исторического сюжета, специфике жанра, национально-патриотической направленности тематики. Драматург мастерски представил внутреннюю трагедию главной героини, которая, воспринимаясь как символ обездоленной, разорванной на куски Украины, не может защитить свою национальную украинскую идентичность.

Ключевые слова: И. Карпенко-Карый, историческая драма, Руина.

УДК 821.161.2:2
ББК 83.3 (4 Укр) 6

Тетяна Музика

САКРАЛЬНЕ І ПРОФАННЕ У ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНІЙ СТРУКТУРІ РОМАНУ ВАСИЛЯ БАРКИ “РАЙ”

У статті розглянуто специфіку реалізації категорій “сакральне” і “профанне” у романі Василя Барки “Рай”. Простежено залежності між ними та їх символічне втілення у цьому творі.

Ключові слова: сакральне, ієрофанія, профанне, символ, рай, Василь Барка.

Священне, сакральне супроводжує людину з давніх часів і означає щось протилежне мирському, приземленому. Категорії сакрального і профанного, протиставляючись і водночас будучи органічними компонентами єдиного, формують цілісну картину світу, відбивають процес творення загальнолюдської свідомості. Розрізнення людиною цих понять визначається знаннями про засади світопорядку та світобудови, міфологічну свідомість і формується на основі практичного досвіду.

У сучасній науковій думці на означення поняття “священне” найчастіше використовують термін “сакральне” (від лат. sacer – той, що стосується культу і ритуалу; обрядовий, ритуальний; священний; якого дуже цінують і оберігають; священний, заповітний) [4, 1096]; крім того, вживають й термін “ієрофанія” (з грецької hieros – святий та phainomai – проявлятися) “те, що виявляє себе як священне” [5, 8].

Поряд із поняттям сакрального існує поняття профанного, світського. Первісно термін “профанний” означав щось протилежне до священного. Згодом термін “профанація” втрачає первісне значення “святотатство; наруга над пам’яттю” і набуває дещо іншого значення – “неуцке перекручування; зневажливе ставлення до чого-небудь” [11, 607]; “синонімом опозиції до офіційного міфу” називає профанне Олександр Клековкін [7, 79].

Поняття сакрального і профанного функціонують водночас як паралельні та опозиційні один до одного. Взаємозв’язок опозицій сакрального і профанного вивчали Еміль Дюркгейм, Герардус Ван дер Леув, Зигмунд Фрейд, Геза Рохайм та інші, наголошуючи, що священне і мирське – це два способи буття у світі, дві екзистенційні ситуації, які людина розвиває упродовж усієї історії [5, 10].

Проблему священного і профанного вивчав свого часу Мірча Еліаде, який розглядав сакральне у двох іпостасях: як вияв чогось “цілком відмінного, реальності не з нашого світу” і щось таке, що є частиною людського існування, мирського світу [5, 8]. “Уособленням світового порядку” називає сакральне Роже Каюа. Він же влучно охарактеризував особливості опозиційного відношення між категоріями “профанне”– “сакральне”: “З одного боку, заразність сакрального приводить до миттєвого виверження на профанне й ризику таким чином знищити його, з іншого – профанне, яке повсякчас потребує сакрального, є завжди підбуреним жадібно схопити його й ризикує в такий спосіб нашкодити йому або самому бути знищеним” [6, 38]. Отож “сакральне – це те, що

протиставляється мирському (профанному) і водночас об’єднується з ним” [3, 153].

Мірча Еліаде висловив думку, що навіть найпростіші предмети можуть бути носіями певного рівня сакральності, а втіленням найвищих виявів сакрального є Бог. Згідно з нормами християнства, персонажами, в яких закладно сутність християнського світу, є Бог, Богородиця, Ангели, Святі та ін.

Поняття “сакральний” широко застосовується в релігійній сфері як синонім до слів “священний”, “святий”. Однак цей термін, виходячи за межі релігійної культури, значно розширює своє значення і дедалі частіше вживається в різноманітних сферах суспільного існування. Як стверджує Марина Новикова, сакральне “не становить спеціального релігійного поняття”; за визначенням дослідниці, воно – “сутність світу, його непошкоджена основа, його момент істини, запорука космічного, а не повсякденно-життєвого існування. Священне є старшим від усіх релігій і давнішим за будь-які ідеології” [цит. за: 3, 152–153]. Таким чином, кожен індивід витворює своє власне розуміння сакрального і світського, виокремлює для себе принципи та стереотипи суспільної поведінки, зразки основних життєвих постулатів. Отож, сакральне – це передусім те, що становить собою найвищу цінність для кожного окремого індивідуума.

Принципи співвідношення священного і мирського, реалізація цих опозицій у творах літератури, особливо на рівні художньо-образної структури, є актуальною проблемою на сучасному етапі літературознавчих досліджень. Особливо цікавою є імплікація цих категорій для нашої розвідки. Адже саме до проблеми сакральності звертається у відомому романі “Рай” діаспорний письменник Василь Барка, – опис такого Sacrum, що стає найвартіснішим у житті людини, соціальної групи, цілої держави стає центральною проблемою твору. Ключовим образом твору виступає символ раю, який розкриває письменник через призму сакральності-профанності.

“Хоч би про що писав Барка, – стверджує Юрій Мариненко, – все в нього набуває особливого, святкового смислу” [9, 4]. Для Василя Барки сакральне, маючи різноманітні модифікації, найбільший вияв отримує все ж таки на рівні релігійної системи. Саме релігійне, християнське світовідчуття лежить в основі художнього мислення митця.

У романі “Рай” природа, кохання, мистецтво, релігія, родина, українська земля і т.ін. набувають оригінального трактування. Вони стають тими святощами, які, будучи основою життя самого Барки, повинні бути наріжними каменями побудови ідеалу життя кожного індивіда.

Справді, якогось неземного наповнення, сакрального сенсу сповнена природа у творі, митець немов би освячує навколишнє середовище, в якому проживають його герої. Зокрема, “цілий космос національного буття” побачив Антон Никандрович на подвір’ї Павла Полуніці. Попри невеликі розміри та вбогий вигляд домівки, “старанням та охайністю надано їй привітного, навіть затишного, як райський куточок вигляду”. Для письменника рідний дім стає виявом найсвятішого, найсокровенішого в житті. Місце, де живуть герої роману, родюча земля, річка, степ набувають сакрального смислу, це – справжній рай, стверджує Василь Барка, який, однак, спрямований на підкреслення контрасту між світом природи і людським суспільством – у повітрі всурепеч весняній

розквітлості, життєрадісному настрою, повсюди витає запах смерті: над цими усіма людьми тяжіє божевільне небо, у якому сірим птахом ширяє смерть, (*“за всім смерть”*).

На основі антитези “сакральне-профанне” побудована в творі парадигма кохання, що, як і в поетичній збірці Василя Барки “Океан”, стає виявом найвищої святості, протиставленої буденному, приземленому. Так, взаємне кохання розгорається між Ольгою Білолан та Олександром Ястрябом. Любов’ю сповнене й серце автора, коли він описує своїх героїв, які почуттям підносяться над землею і пурхають, “ніби при рожевих дверях раю”. “Недугою нещасливого серця”, однак освяченою на все життя, стає кохання для Антона Споданейка; весь вік оплакує цей чоловік свою мертву наречену, символом нетлінної пам’яті про яку стають два золоті персні на руці, які він запобігливо ховає від людських очей. Сентиментальним романтиком називає автор навіть “товариша Серпокрила”, який колись *“складав пісні про кохання”* і серце якого, навіть попри політичну діяльність, ще не повністю змертвіло.

Досліджуючи сакральне, Роже Каюа стверджував, що релігія – це сфера “небезпечної, незрозумілої, незговірливої, найдієвішої енергії, що, подібно джерелу, дає життя, або, як гирло річки, його забирає” [6, 176–177]. Такою ж енергією наділяє релігію в романі й сам Василь Барка; всемогутність Божого провидіння у нього набирає глобального змісту. Як слушно зауважує Ольга Слоньовська, “поняття Бога в романі Василя Барки “Рай” набуває для українців того сакрального і споконвічно важливого змісту, який не може в людських душах винищити жодна атеїстична пропаганда, навіть якщо вона войовнича” [10, 441].

Бог, як все в цьому світі, стає в письменника найвищим утіленням всесвітньої ієрофанії, мислиться крізь призму святості: *“Хто ці квіти, білі й жовті, зелену траву, – хто вигадав? Хто дозволив нам бути? ... тут бути (...)? Дав можливість розуміти, що ось ми з тобою люди (...)?”* [2, 214]. Найголовніше ж, що це джерело усього, цей вічний рушій світу каже нам жити й радіти сонцю та небу, шанувати природу, любити ближнього. І тільки віра в Божу ласку, надія на спасіння – єдине, що може врятувати людство на його земному шляху: *“Сказав Господь, і що діється тепер, – то діється безумно, нема в ньому світла віри. Це йтиме, поки людство не поклониться Божій правді”* [2, 3].

Світ, у якому живуть герої твору, освячений, адже він – втілення найсвятішого, Боже творіння. *“Світ, – пише автор, – створений для радості”*, слід тільки навчитися сприймати його як найвищу благодать, дану із неба, відкрити своє серце для радості, адже вона *“обзивається до того, хто вміє слухати її, найкращим дзвенінням, голубливим громом, який виростає і знімається над вселенським кросном струн...”* [2, 29]. І, власне, такий світ – для людського щастя, – є моделлю особистої світобудови самого Василя Барки.

Рисами сакральності письменник наділяє як загальні абстракції, абсолюти, так і конкретні предмети. Сакрального сенсу, зокрема, набувають речі, що стають головною святинею життя того чи іншого героя “Раю”. Так, для Адама Григоровича – це копія послання “Найсвятішого Отця до пастви”, понад два десятки років береже цю найдорожчу для нього святиню; вчителька Маргарита Крат потайки перечитує *“драматичні поеми Лесі Українки і Псалми в перекладі*

Куліша”. Для Антона Споданейка священною стає іконка Богородиці, над якою він щоночі нашіптує слова молитов. Знаком Христа ця людина намагається захистити себе від навколишнього зла, відвернути від своєї скромної оселі лихі сили (*“він звечора клав навхрест дві дровинки напорозі, як охорону від нечистої сили, а приймав їх при світлі сонця”*).

Тетяна Вільчинська в розвідці, присвяченій спробі структурувати концептосферу сакрального, поділяє його на суто сакральні й сакрально-хтонічні сутності. Першу групу становлять такі концепти: а) загальнорелігійні (“Бог”, “Ісус Христос”, “Святий Дух”, “Богородиця”, “Трійця”, “ангел” і зв’язані з ними, а також “рай”, “дух”, “душа” та ін.); б) морально-етичні (“добро”, “любов”, “примирення”, “прощення” та ін.); в) пов’язані із церковно-обрядовою діяльністю людини (“хрест”, “образ”, “алтар”, “хрещення”, “причастя” тощо). Групу сакрально-хтонічних творять антагоністичні концепти, як от: “чорт”, “демон”, “сатана”, “диявол”, “пекло”, “гріх”, “зло”, “зрада”, “підступність” тощо. Особливо дослідниця виділяє три концепти (“Бог”, “Богородиця”, “святість”), яким дає назву загальнорелігійних [3, 157].

Вважаємо таку класифікацію цілком виправданою і доцільною для нашого дослідження, оскільки вона дає змогу виокремити домінантні символи в аналізованому творі та крізь їх призму простежити вияви категорій сакральності й профанності. У романі “Рай” зустрічаємо і загальнорелігійні сакральні концепти, і морально-етичні і сакрально-хтонічні. Вони, по-різному трансформуючись, то стають втіленням найвищих ієрофаній, то набувають ознак профанації.

Ключовим символом, довкола якого побудовано всю систему сакральності твору є, звісно, образ раю. Він у Василя Барки неоднорідний і полідетермінований: це світ “революційних хірургів”, а одночасно – світ, який будь-що намагаються зберегти в собі Антон Никандрович Споданейко, Олександр Ястряб, Ольга Білолан, подружжя Кононенків та ін.

Розкриттю символіки раю в романі сприяють біблійні символи архетипного характеру: Розп’яття, Голгота, образи Христа, Марії.

Як відомо, Карл Гюстав Юнг поділяв архетипи на “природні” та “культурні”, вказуючи при цьому, що це “колективні” образи, які, пройшовши тривалий шлях розвитку, служать для вираження вихідних положень, вічних істин людства, а “головні символічні фігури будь-якої релігії завжди виражають певну моральну установку” [цит. за: 8, 68]. У романі “Рай” названі біблійні символи теж спрямовані на відтворення основної, ключової ідеї; у контексті твору вони справді “зберігають риси первинної нумізності (сакральності)” [8, 49].

Юрій Барабаш в одному з досліджень говорить про глибокий містицизм творів Василя Барки, зокрема вказує на “сакральний сенс числа три”, який визначає структуру й семантику Барчиної творчості”, передусім на рівні світовідчуття, світосприймання [1, 97]. У письменника це світовідчуття “виразно і недвозначно містичне від початку і до кінця, всеохопно, бо переймає геть усі шари і складові його внутрішнього світу”; “вільним від кількісного мислення”, всуціль “релігійно-містичним”, “глибоко індивідуальним” називає роман “Рай” Юрій Шерех [12, 193]. Письменником-містиком вважає Василя Барку й Мирослава Вовк. Таких

вимірів набуває художнє мислення автора в романі завдяки названим символам.

Образ Голготи, *“гори нашого земного страстотерпництва”*, автор розкриває зокрема крізь призму символічного навантаження, закладеного в число три. Всупереч усталеному поглядові на людську душу (*“ангел-демон”*), *“Рай”* пропонує принципово нове потрактування: Голгота, цей *“безсмертний символ”*, уособлює три основні складники душі (напевно, українців того часу): *“той, що його втілює Син Божий”*, *“той, що представляє грішник, схильний до каяття”* і *“той, що його представляє нерозкаянний грішник, зятятий в своїй жорстокості, <...>”*. Таким чином, такі головні компоненти символічного значення символу Голгота, як *“випробування”*, *“муки”*, *“страждання”* [8, 80] набувають у контексті роману якісно нової семантики. Так, відбувається художнє наповнення біблійного архетипу.

Символіка числа *“три”* в романі набуває особливого символічного смислу (*“три Марії приходять до замученого Спасителя, три Марії приходять до його труни”*), і ця потрійність, разом із іншими атрибутами, організовує цілісну картину Барчиного райського (істинного) світу.

Особливо символічною у творі є атмосфера на міському кладовищі. Вона накладається на світосприйняття Споданейка і дозволяє, власне, говорити про вже згадуваний виразний, всеохопний містицизм досліджуваного роману. *“Настрій відречення від усього, що заповонило землю”* панує над кладовищем і передається глибокою символікою: пообламувані розп'яття, бронзові мармурові статуї з крилами, янголи на надгробних каменях. Особливо увиразнює художню ідею образ душі, висічений з білого мармуру, яку Антон Никандрович називає *“безжурною”*, *“неземною”*; саме цей образ стає символом нетлінності, вічності, відірваності від буденної суєти; душа витає в голубих високостях, де знаходиться справжній рай. І про нього, наголошує Василь Барка, слід пам'ятати. Автор вносить у роман мотив перестороги: *“трудимось, боремось, ненавидимо, любимо, творимо добро, задримо, жертвуємо собою, вбиваємо, сумуємо, молимося, спокутуємо провини або забуваємо про них”* [2, 295].

А по той бік кордону між життям і смертю стоїть Розп'яття, – *“символ страждання і смерті для спасіння людства”*. Саме воно означає шлях до Бога, за Баркою, – шлях до вічного раю. Семантика символу розп'яття стає в творі особливо навантаженою. Автор наголошує про всесильність цього архетипу, який є втіленням вічного життя людської душі, не обтяженої мирським життям, турботами і стражданням. Адже *“проти Розп'яття такі мізерні погрози сьогоднішнього генерального душоуба в Кремлі – мізерні, нещасні, смішні; навіть смерть проти нього тільки жалюгідна і потворна тін”* [2, 295].

Таким чином, сумніватися у виразному наскрізному містицизмі, а відтак у явному використанні Василем Баркою категорій *“сакральне”* та *“профанне”* аж ніяк не випадає, тим паче, що в своїй прихильності до *“містичної сфери віри”* зізнається сам митець: *“Я здавна трішки містик: вірю в приміти давні й віщі сни”*.

Як уже згадувалося, більшість дослідників підтримує думку про розширення семантики сакрального шляхом переходу в інші сфери життя

суспільства. У творі Василя Барки це стосується головним чином сфери політичної, а відповідно – також морально-етичного аспекту життя людей.

Як слушно зауважує Олександр Клековкін, *“і антирадянські твори мистецтва, і “розстрільні” політичні статті у Кримінальному кодексі СРСР носили антисакральний, а не політичний, як це інколи тлумачилося, характер; держава притаманними їй засобами захищала свій sacrum”* [7, 82].

Тож саме такий *“антисакральний sacrum”* змальовує Василь Барка. Весь його роман – це твір про своєрідний захист *“свого sacrum”* політичною владою доступними засобами. А сакральним для російської влади стає *“райське царство”*, де *“весь круг наймиліших переживань, <...> зганьблено, виключено з-під охорони закону людського, а Божий закон об'явлено отруйною фікцією, успадкованою від “проклятого капіталізму”* [2, 162], – так однією лаконічною фразою характеризує письменник становище християнської віри, її місця в суспільстві.

Репрезентована опозиційною структурою *“сакральне-профанне”*, протягом усього твору виявляє себе антитеза *“пекло-рай”*. Так, у руїнах колишнього Срібного собору тепер знаходиться склад картоплі; ще одна церква, втративши своє справжнє призначення, стала місцем зборів правлячих структур. А в будинку, *“де колись повчали: возлюби ближнього, як самого себе! – тепер безперестанку повчають: ненавидь ближнього, як самого себе!”* Над Святим Письмом кепкують, а Богослужіння передражнюють, виспівуючи *“найнепрстойніші вирази хором... замість “алілуя” і “амін”* [2, 13]. Божі заповіді любові (*“Люби Господа Бога свого всім серцем своїм і всіма помислами своїми”* та *“Люби ближнього свого як самого себе”*) переформульовано в заклики до взаємного вбивства і глобального знищення (*“ріжте в ім'я його [нового раю] один одного”*).

Отож, найбільші святині в часопросторі нової влади знівельовано, перекреслено, проголошено протизаконними: *“Правду проголошують смертним гріхом, брехню чесною блаженних. Справедливість, сумління, щирість, дружба, вірність, любов і всі добродієтності людські заплямовуються, як ворожі людству. Отцевбивство, матероббивство, братоббивство, сестровбивство, дітовбивство стає подвигом і винагороджується орденами. Ідея взаємознищення людей стає основою філософії. Милосердя карається довічним ув'язненням”* [2, 254]. Такою є модель тоталітарного суспільства, райську назву якому намагається дати правляча верхівка.

Цікавою з цього погляду є мандрівка Олександра Ястряба приміщеннями краєзнавчого музею: відділом предметів побуту, відділом громадянської війни, – а поруч із ними ... антирелігійний відділ. Чи не найяскравіше сатанинські настрої пануючого режиму розкрито в сцені споглядання Олександром однієї із картин музейного відділу. При цьому мимоволі на думку спадають рядки із загальновідомого Барчиного вірша:

*Це чернофлейтий,
це міднокрилий,
це протибожний карнавал
рушає в катакомби вулиць.*

Схожий *“протибожний”* похід бачимо в сюжеті мистецького полотна: колона робітників, учених, селян, вояків (практично усі верстви населення автор включає в цю акцію-протест), що, стоячи на драбині,

обпертій об хмари, “хапають за бороду” “переляканого діда”, намагаючись будь-що стягти його з неба. Ідея такого малюнку доволі проста, та й підпис картини промовистий і категоричний: “Наука, що належить народові, викурає релігію з її останнього пристановища – неба” [2, 182]. Таким чином, райське життя соціуму будується за (!) абсолютно антирелігійними принципами.

Змальовуючи побудову нової держави (раю!), письменник вказує, що це – ніщо інше, як глибока прірва, темний біологічний хаос, схожий “на замулену всесвітню калабаню, куди людина, облутана нитками свято-ненависного світогляду, зсувається день-у-день і відчуває, що нема ніякого порятунку” [2, 62]. “Самісіньким центром диявольського дна” називає Барка таке райське суспільство.

Відтак ситуація в країні є “проявом загального нездужання духа”. І немає вороття, нікуди дітись із цього загального хаосу, пекельної ями, адже “виздоровівши, знову (...) дрижатимеш від страху, що владичні сили помітять у твоєму думанні розходження з приписами модерного корану. Вовком почнеш дивитися на ближнього ...” [2, 184].

Отож, семантика святого у Василя Барки набуває дещо іншого, “перевернутого” смислу; рай як “Царство Боже” набуває дедалі більше ознак профанного. Справді, рай, побудований на новій землі, стає місцем породження і панування зла, смерті – анти-раєм: “Я в царстві сатани, – з непереборним страхом усвідомлює Споданейко, – напевно: в царстві сатани; розбійники, великі й маленькі – розпорядчики... розбійники; скрізь розбійники”. І думка про те, що “розбійники захопили стерно і спрямовують народи в прірву”, не дає спокійно спати, думати, вільно жити, вона “застрає, як розжесврений цвях, в свідомості” [2, 38].

Протистоянням добра і зла, тобто категорій, що стоять поряд із людським началом з прадавніх віків, твориться цілісна концепція життя в романі “Рай” Василя Барки. Добро і зло, любов і ненависть, чистота душі і хтиві помисли, милосердя і вбивство, як і багато схожих, – це ті морально-етичні канони, що стоять по обидва полюси *sacrum/profanum* моделі світобудови письменника.

Різко протиставлена в аналізованому романі архетипна символіка. Бачимо у творі глибоке протистояння символів-архетипів “рай-пекло”. Російська влада створює свій правлячий апарат, на чолі якого той, “хто став на місці Бога і сонця”. Зазіхання на Божий абсолют стає головною підвалиною побудови пекельного царства.

Один конкретний приклад характеризує життя у “райському” суспільстві: “(...) беремо кіоск, де сидить лисуватий чоловік із довгим волоссям, а площу напроти обводимо колючим дротом і поселюємо десять тисяч громадян; ставимо навколо сторожу, озброєну рушницями з багнетами; начальник табору показує на кіоск і кричить: “перед вами двірець академії, а людина, що там сидить – великий поет Шекспір, який на тім світі почув про рай, де ви тепер живете, воскрес і продає папіроси, — понятно?..” [2, 188]. Таке запитання задають кожному в’язню; за кожен негативну (а отже – неправильну!) відповідь “контру” розстрілюють. Допити, покарання, страти продовжували до тих пір, доки нарешті котрийсь визнає те, що від нього вимагають: в академії сидить Шекспір, продає сигарети, вони “сидять в раю”, більше того – сам в’язень у кіоску називає себе Шекспіром, і всі дякують “дорогому

начальнику раю... за щасливе життя”. Отакі експерименти продовжуються десятками років, піддослідними стають все нові й нові в’язні, і всі переконані в тому, що тут “знаходиться рай, про який мріяли найсвітліші розуми протягом всієї історії, а начальник раю – це найгеніяльніший вождь всіх віків і всіх народів” [2, 189].

Отаким рай описує Василь Барка в романі. У ньому силою і страхом смерті змушують вірити в нереальне, стверджувати те, чого насправді немає, що насправді абсурдне і смішне. Але сміх митця – гіркий, зі сльозами, адже таки трапляється немало тих, а хто ж починає стверджувати, що “он будується рай”, хто наважується заперечити – того проголошують “реакціонером, ворогом міжнародної робітничої класи і «справжньої» демократії, підпалювачем війни”. Там намагаються охопити експериментом абсолютно всіх, а тих, хто проходять поряд, закликають відвідати земний рай: “тут земний рай, і ви можете вибирати: або ріжете в ім’я його один одного попід мурами, або заходьте в браму, але назад ви вже не вийдете” [2, 189].

Отож, у романі “Рай” Василь Барка на периферії опозиції “сакральне/профанне” ставить концепт “рай”, розкриттю семантики якого сприяє широке використання автором інших різноманітних символів, персонажів, мотивів. Серед сакральних концептів у романі застосовуються такі, як “Бог”, “Ісус Христос”, “Богородиця”, “Трійця”, “ангел” та под., а також “рай”, “душа”, “Голгота”. Трапляються в письменника й антагоністичні концепти сакральнo-хтонічної групи: “сатана”, “пекло”, “гріх”, “зло”, “зрада”, “підступність”. В окрему групу можна виділити концепти на позначення морально-етичної сфери життя, серед яких домінують категорії “добро”, “любов”, “примирення”, “прощення” та ін. Через їх призму і реалізують себе у романі Василя Барки категорії сакрального та профанного.

Архетип раю осмислює автор передусім як вияв найбільшої святості, а водночас – як її абсолютна нівеляція тоталітарним суспільством. Людина, яка живе в штучно створеному земному раю роману Василя Барки, мусить підкорятись правилам і нормам свого часу, хай і насильно насаджених. Таким чином, у трактуванні письменника сакральне дещо виходить за межі християнської сфери. Однак саме християнство, віра в Бога стоїть у центрі формування авторського відчуття священного, а відповідно й профанного. На основі сакрального як релігійної категорії побудована художня модель світобудови Василя Барки.

Література

1. Барабаш Ю. Трикирій Василя Барки / Юрій Барабаш // Сучасність. – 1998. – №7–8. – С.95–101.
2. Барка В. Рай. Роман / Василь Барка. – Нью Йорк: Видавництво “Свобода”, Джерзі Сіті. – 1953. – 309 с.
3. Вільчинська Т. Концептосфера сакрального в сучасній науковій парадигмі / Вільчинська Тетяна // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. – Вип. 3. – С. 150–159

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
5. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитства та культурні уподобання / М. Еліаде. – К.: Основи. – 2001. – 591 с.
6. Каюа Р. Людина та сакральне: Пер. з франц. / Видання доповнене трьома додатками, про секс, гру, війну в їхньому відношенні до сакрального / Р. Каюа. – К., 2003. – 256 с.
7. Клековкін О. Сакральний театр: Генеза. Форми. Поетика (Структурно-типологічне дослідження): Монографія / – К.: Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпена-Карого. / О. Клековкін – 2002. – 272 с.
8. Кононенко В. Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ, Плай, 1996. – 272 с.
9. Мариненко Ю. “Світ осяяний і свіжий...” / Роман Василя Барки “Рай” / Юрій Мариненко // Дивослово. – 2002. – № 6. – С. 2–5.
10. Слоновьська О. Слід невовимого Протея / Ольга Слоновьська. – Івано-Франківськ: Плай – Коломия: Вік, 2006. – 688 с.
11. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
12. Шерех Ю. Образ світу: між сном і статистикою (Василь Барка “Рай”) // Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеології / Упорядк. і вступ – Ю. Шевельов. – К.: “Сучасність”, 1978. – С. 191–204.

In the article the specifics of the categories “sacral” and “profane” in the novel of Vasil Barka “Raj” is considered. The dependences between them and the symbolic incarnation in this novel are observed.

Key words: *sacral, iyerofaniya, profane, symbol, paradise, Vasil Barka.*

В статті розглянуто специфіку реалізації категорій “сакральное” и “профанное” в романе В. Барки “Рай”. Просліджено закономірності між ними и их символічне втілення в цьому творі.

Ключевые слова: *сакральное, иерофания, профанное, символ, рай, В. Барка.*

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

УДК: 94 (477.85)

ББК: 54.3 (49)4

Василь Марчук

ГАЛИЧАНИ В БОРОТЬБІ ЗА КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ

У статті висвітлюється участь українців Галичини у важливому процесі встановлення незалежної української державності – проголошенні автономії Карпатської України. Встановлено, що більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи українцями Східної Галичини польсько-чеського кордону в 1938-1939 рр. свідчили про їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатців, вірою в те, що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України.

Ключові слова: *Карпатська Україна, Галичина, галицькі українці, національно-визвольна боротьба.*

Самостійна Карпатська Україна існувала впродовж надзвичайно короткого відрізка часу – від жовтня 1938 року до другої половини березня 1939 року, – однак за її існування вболівала вся світова громадськість. Сьогодні Карпатську Україну розглядають як один із етапів державного будівництва незалежної України, а уже сам факт її існування дає можливість говорити про державотворче призначення українців Закарпаття.

У Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Карпатська Україна стала єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Отож вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де здійснено спробу відновити українську державність.

Українців Галичини і Закарпаття завжди об'єднували тісні освітньо-культурні взаємини, які зросли протягом міжвоєнного періоду. Зміцненню їх значною мірою сприяли галицькі українці, яких доля закинула на Закарпаття після поразки національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. Галичани стали ініціаторами створення на Закарпатті “Пласту”, спричинилися до виникнення товариства “Просвіта”, яке відіграло визначальну роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців. Налагодилися тісні стосунки між закарпатською та львівською “Просвітами” [1, 239]. Нерідко громадсько-політичні та культурні діячі краю відвідували Галичину, де встановлювали контакти з прогресивними галицькими письменниками, вченими і політичними дачами. Значною мірою сприяв відносинам між українським населенням Східної Галичини і

Закарпаття Митрополит Галицький Андрей Шептицький – людина, яка користувалася великим авторитетом у світі. У міжвоєнний період на Закарпатті творили визначні діячі культури Галичини Іван Панькевич, Володимир Бірчак, Василь Пачовський, Андрій Алиськевич та багато інших, які сприяли становленню української літератури, театру та мистецтва Закарпаття.

Наприкінці 30-х років, коли посилювався санаційний режим у Галичині, лідери проукраїнських сил краю відкрито стали на захист українського населення, про що свідчать численні демонстрації та акції протесту. Закарпатці, які жили в більш демократичній державі, мали кращі можливості виступити проти денационалізації та полонізації галицьких українців у складі Польщі. Галичани, добре пам'ятаючи цю підтримку, першими прийдуть на допомогу закарпатським українцям, які в 1938-1939 рр. вибороти право будували самостійну державу. Галичани бачили в Карпатській Україні початок відродження соборності України, за яку боролися в 1918–1920 рр. [2, 293].

Українські національні сили Галичини першими прийшли на допомогу поборникам незалежності у Карпатській Україні. Провід українських націоналістів, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: “Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців” [1, 245]. За висловами Андрія Мельника, тодішнього провідника організації, в Карпатську Україну були спрямовані всі сили й засоби, які мав у розпорядженні тоді ПУН [3, 33]. Представники радикальної течії вітали рух за незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до соборної української держави.

Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Роман Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова. Зокрема, 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові він зорганізував демонстрацію під малярським консульством на підтримку українців Закарпаття, в якій взяло участь близько 20 тис. людей. Похід з окликами “Хай живе Україна”, “Геть з мадярами”, — був, як пише польська преса, добре організований [4].

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослава. 14 жовтня у Перемишлі мало місце святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами “Хай живе Україна”, “Геть з поляками, геть з мадярами”. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький [1, 235].

Протягом всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку з боку різноманітних організацій Галичини та окремих її громадян. Підтримка уряду Августина Волошина виявляла сотні листів, авторами яких були галичани. Вони писали про готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив

зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті [5]. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: “Я, нижчепідписаний [...] осмілюсь запропонувати свої послуги, щоб ще послужити своєму народові” [5]. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи “на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях” [5]. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній “член військової поліції в Тернополі” і який “відзначався, як дуже цільний стрілець” [5].

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомоги їм добратися до Хуста. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20–30-х роках. Вони теж активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Декому із них були довірені керівні посади в крайових округах. Зокрема, головою Української Національної Ради у Воловому був галичанин Йосип Дудикевич, а його земляк Степан Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, Василь Лацанич писав, що той “знає місцеві обставини і є дуже бажаним...” [5].

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. “3 Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці”, — написав у щоденнику Василь Гренджа-Донський [6, 318]. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: “Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду” [5]. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Аналіз матеріалів закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, дають підстави припустити, що початок нелегальних переходів кордону почався значно раніше. Доказом цього є спогади активного учасника національно-визвольної боротьби 1938–1939 рр. Івана Стебельського: “[...] нам пощастило: 11 жовтня без великих пригод перетнули кордон. Сповнені радощів, веселі, хоч і виснажені, спустилися в долину до найближчого села по сей бік Карпат... Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим братам по другій стороні Карпат. Після нас прийшли сотні й тисячі. На цю пору випало мое повне духовне становлення та змужніння” [7, 19-20, 27].

На противагу польської дійсності, сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови, була неординарним явищем. “Події в Карпатській Україні, — згадував Дмитро Куп'як, — викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив. Нарід вірив, що надходить новий період його історії. Зморений цілоденною тяжкою працею селянин вечором квапився до читальні чи кооперативи, аби почути найновіших вісток про наше Закарпаття. Уся волинська і галицька патріотична передова молодь готова була йти на

Закарпаття, щоби зі зброєю в руках захищати кордони самостійної часточки української Землі” [8, 68].

Чехословацький уряд з підозрою ставився до нелегальних переходів кордону. Існує сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і відразу, або через деякий час повертали назад. Немаловажне значення мало те, що кордон переходило чимало польських шпигунів та терористів, які вільно володіли українською мовою, нерідко маскувалися під українців.

Галицька молодь переходила кордон групами, наражаючись на небезпеку бути заарештованими і покараними. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Львівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення [1, 234]. Особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. Для них строк покарання значно збільшувався. У Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставили завдання вербувати добровольців і допомагати їм переходити через Карпати. Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд Августина Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву “Проти нерозважної еміграції”, яку опублікували відразу всі українські газети [9]. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Про такі випадки писав Василь Гренджа-Донський: “Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко” [6, 80]. Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалася спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією.

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: “На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до Українського легіону, створеного на Закарпатській Русі... Український легіон потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій” [4].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який, на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак такі факти мали місце, і вони ускладнювали й без того нелегке становище молодої автономної країни.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. “Несподіваний зрив українського народу на Закарпатті до самостійного життя та масові демонстрації на всіх теренах Західної України вивів з рівноваги варшавську кліку. Побоюючись, щоб клич волі, який нісся на хвилях етеру в широкий світ з княжого Ужгороду, не спричинив

всеукраїнського зриву, поляки застосовують жорстокий терор супроти українського населення, який дорівнювався пацифікації 1930 року. Аби вдержати західноукраїнські терени під контролею, поляки стягнули поліцейні відділи з корінної Польщі й провели масові арешти. Лише в другій половині 1938 р. кількість заарештованих українців сягала багатьох тисяч осіб. Багато з тих заарештованих вивозилося відразу ж до концентраційного табору в Березі Картузькій на неозначений час каторги” [10, 69].

Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воєводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні – на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, яких підозрювали в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони мали негативні результати, адже до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с. Великий Вилоч, що у повіті Сянок, за підозрою у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. І хоча він мав негативний результат, затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок. Такі акції проводились до середини березня 1939 р. В с. Нижня Тарнава 8 березня затримали 15 молодих людей, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі [5].

У Польщі ввели жорстоку цензуру на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко встановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядали всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали хоча б найменш політичний підтекст.

Також польська влада не хотіла допустити розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики. Але все-таки галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України: насамперед завдяки галицькій періодиці, інколи – завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 – на початку 1939 рр.

Проте найбільше занепокоєння у польській владі викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліцейними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. – понад 80 [4]. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися.

Цікаво, що судові процеси над перебіжчиками польсько-чеського кордону не припинялися після трагедії Карпатської України. Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти й судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. заарештовано тих

небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліцейний нагляд [3]. Ув'язнювали, здебільшого, на строк від півроку до восьми. Серед вироків трапляються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України.

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. У боях загинули або ж були закатовані сотні галичан. Полковник Микола Колодзінський, галичанин за походженням і один із визначних теоретиків військового мистецтва в Європі, серед перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі. Цей, за висловом Греджа-Донського “мозок Січі”, виконував обов'язки останнього начальника штабу. Він відмовився прийняти угорський ультиматум про припинення боротьби, бо “у словнику українського націоналіста нема слова “капітулювати”. Саме Микола Колодзінський (полковник Гузар) – найлегендарніша постать на цьому відрізку історії Закарпаття [11, 955-957]. В одній із праць він дійшов висновку, що “коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих поколінь” [12, 28]. Події 1939 р. на Закарпатті довели, що це були не просто слова. Свою “воєнну доктрину” Микола Колодзінський називав націоналістичною, бо в “Україні не може бути нічого ненаціоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії” [12]. У 1938 р. він завершив роботу над працею “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”, в якій доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. Цей регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. Микола Колодзінський зауважував, що “під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом” [11, 28-29]. Із багатьох емігрантів Карпатської України саме про полковника Гузара очевидці зберегли найкращі спогади. “Його висока постать була завжди мені імпонуючою, – писав Василь Гренджа-Донський, – тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк... Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...” [6, 187-188].

Одночасно з Миколою Колодзінським на Закарпаття прийшов український політичний і військовий діяч Зенон Коссак. Він пройшов шлях від члена Проводу Спілки Української Націоналістичної Молоді (1928), члена ОУН (1929), референта Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (1929) до заступника бойового референта Романа Шухевича (1930). Організована ним бойова група УВО в Дрогобичі провела цілу низку терористичних актів проти окремих

представників польських властей у Бориславі, Трускавці, Городенці (1931–1932). Немаловажно і те, що Зенон Коссак у червні – вересні 1938 р. брав участь у розробці плану втечі Степана Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством до кінця листопада 1938 р. [13].

На Закарпаття Зенон Коссак прибув у грудні 1938 р. і мав псевдонімом “Тарнавський”. У Карпатській Січі йому було присвоєно звання поручика. Протягом всього існування Карпатської України Зенон Коссак очолював субреферат ідеології у відділі преси і пропаганди, проводив безпосередню військову підготовку. Саме з його ініціативи 19 лютого 1939 р. в Хусті проведено II Січовий з'їзд.

У щоденнику Василя Гренджі-Донського, особливо в його другій частині “Під чоботом окупанта”, є безліч доказів того, що галичани повністю розділили зі своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Письменник і редактор “Нової свободи” одержував факти від табірних товаришів, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого дізнався і від угорських гонведів, які часто любили похизуватися своїми “подвигами”.

На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня 1939 р. вони “відправили до концентраційного табору групу галичан до Польщі – близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах малярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети...” [6, 270-271].

Особливо жахливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові [14, 159-164]. Зокрема, один із очевидців Федір Голянич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні [14, 161-162]. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях [14, 162-164].

Після падіння Карпатської України всією Галичиною проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами “Геть з мадярами”, “Геть з поляками”. Демонстрантів розігнала поліція. Про ці заходи повідомляв у звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р. [8, 54].

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою “Українці”, в якій сказано: “Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором малярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль зневіру... Нехай у гарті духа і моральній силі Української Нації кується її доля” [9].

Отже, українці Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Підтримка національно-визвольних змагань закарпатських українців вилилась у численні демонстрації та акції протесту проти експансіоністських планів Польщі й Угорщини. Демонстрації, які відбулися у Львові, Буську та інших містах Галичини, були ініційовані ОУН та легальними партіями Галичини, зокрема УНДО. Підтримала Карпатську Україну греко-католицька церква Галичини в особі митрополита Андрея Шептицького. Галичани значною мірою спричинилися до організації різноманітної фінансової та моральної підтримки, забезпечення Карпатської України потрібними фахівцями. Починаючи з жовтня 1938 р., почалися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами Галичини в Карпатську Україну. Переходячи кордон, галицькі українці піддавалися великій небезпеці, – їх могли затримати польські прикордонники або повернути назад чехословацькі. У будь-якому випадку галицька молодь опинялася перед польським судом.

Переважна більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи кордону тривали аж до початку березня 1939 р., а судові процеси в Польщі над перебіжчиками мали місце протягом квітня – червня. І це свідчило про солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатців. Вони щиро вірили, що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України, і незабаром Східна Галичина стане її складовою частиною.

Література

1. Вегеш М. Історія і політика /М. Вегеш// Зб.пр.: У 4 т. Т.2 – Ужгород, 2005. – с.234.
2. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 683 с.
3. Організація Українських Націоналістів (1929– 1954). – Вінніпег, 1955. – 210 с.
4. Центральний державний історичний архів у Львові. Ф. 205, оп.3. спр. 105. Переписка з окружними поліційними і жандармськими урядами про діяльність "Карптська Січ" (26.01.1939 - 25.02.1939 рр.).
5. Державний архів Закарпатської області. Ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 19. Бюлетень пресової служби Карпатської України. 1939 р.
6. Гренджа-Донський В. Щоденник /В. Гренджа-Донський //Твори. – Т.УІІІ. – Вашингтон, 1987. – 231 с.
7. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування /І. Стебельський// – К.: Смолоскип, 1999. – 129 с.
8. Куп'як Д. Спогади не розстріляного /Д. Куп'як// – Торонто- Нью-Йорк, 1991. – 321 с.
9. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України /А. Волошин// [електронний ресурс]. Режим доступу: [/litopys.org.ua/volosh/volosh42.htm](http://litopys.org.ua/volosh/volosh42.htm)
10. Шандор В. Спогади.: У 4 т. – Т.2. Карпатська Україна. 1939-1945/В.Шандор// - Ужгород: МПП Гражда, 2000. – 381 с.; також:

Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: a Political and Legal History. – Harvard, 1997. – P.9-30.

11. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській країні /М.Вегеш // Визвольний шлях. – Кн.8 – 1993. – 121 с.
12. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Т.1. /М.Колодзінський. – Торонто, 1957.– 361 с.
13. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Гарнавського в Карпатській Україні /В. Пирович // Карпатика.- Вип.7.-Ужгород, 2001. –292 с.
14. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М.Вегеш, М.В.Делеган, О.Д.Довганич та ін. – Ужгород: Карпати, 2002. – 244 с.

The article describes the participation of Galician Ukrainians in declaring autonomy of Carpathian Ukraine. Most of the Galician Ukrainians actively engaged in the development of the Carpathian Ukraine, joined the ranks of the Carpathian Sich. Illegal crossings by Ukrainians of Eastern Galicia the Polish-Czech border in 1938-1939 showed their solidarity with the national-liberation struggle Transcarpathians. They believed that in Transcarpathia begins the process of building the Great Cathedral of Ukraine.

Key words: Carpathian Ukraine, Galicia, Galician Ukrainians, the national liberation struggle.

В статтє освещаеться участие украинцев Галичины в важном процессе установления независимой украинской государственности – провозглашении автономии Карпатской Украины. Установлено, что большинство галицких украинцев активно включились в перестройку Карпатской Украины, вступали в ряды Карпатской Сечи. Нелегальные переходы украинцами Восточной Галичины польско-чешской границы в 1938-1939 гг. свидетельствовали об их солидарности с национально-освободительной борьбой закарпатцев, верой в то, что в Закарпатье начинается процесс построения Соборной Украины.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Галичина, галицкие украинцы, национально-освободительная борьба

УДК 94 (477): 328.16
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА І ПОЛІТИЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ. ЯК ФАКТОР ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ ДЕРЖАВИ

У статті проаналізовано вплив соціально-економічної і політичної кризи в Україні початку 90-х років ХХ ст. на консолідаційні процеси в суспільстві. Автор стверджує, що соціально-економічна катастрофа і невдала реформаційна політика української влади на етапі становлення державності призгальмували єднання української нації і посилили дезінтеграційні процеси в регіонах країни.

Ключові слова: соціально-економічна криза, політико-економічні реформи, корупція, сепаратизм, релігійні конфлікти, національна ідентичність, трансформація влади, дезінтеграція.

Із набуттям Україною незалежності суспільство пройшло через тривалий і глибокий трансформаційний процес. Протягом дуже короткого часу широкі маси почали пов'язувати усе "українське" не з свободою, а з владою. У цьому було і дещо позитивне: влада завжди усвідомлюється, навіть якщо її не поважають. Але набагато очевиднішим був негативний бік: економічна криза, зубожіння, деградація науки й медицини і навіть скорочення чисельності населення – усе це почало асоціюватися з Україною й українськістю [9, 269].

В українській історіографії з'явилися дослідження, присвячені становленню державно-правового механізму й переходу країни на ринкові умови господарювання на початку 90-х років ХХ ст. Аналізуючи їх, відзначимо, що питання становлення незалежної України й оцінки ступеня єдності країни та причин дезінтегрованості нації в цей період торкалися Ярослав Грицак, Ольга Гнатюк, Георгій Касьянов, Тарас Кузьо, Людмила Ковпак, Олександр Майборода, Мирослав Маринович, Сергій Рябов, Роман Шпорлюк та ін.

Однак, незважаючи на окремі спроби наукового дослідження процесів становлення незалежної України, в історіографії ще не проведено детального аналізу впливу соціально-економічної кризи і дезінтеграції центральних та місцевих органів влади на становлення соборної України та консолідованої нації. У зв'язку з цим вивчення окреслених питань і є предметом дослідження даної статті.

Як влучно зазначає Юрій Бадзьо, "грудневий референдум (1991 року – С.А.) показав, що суспільство психологічно готове погодитися зі своїм новим територіальним статусом, який сприймався, свідомо чи підсвідомо, як національна державність, як держава українців", але "революційний порух загалом був не так свідомим вибором, як імпульсивною реакцією на минуле в очікуванні швидкого поліпшення соціального становища" [3, 7].

Загальну зневіру суспільства й кризовий стан у державі засвідчили соціологічні дослідження, проведені Національним інститутом стратегічних досліджень наприкінці 1992 року. Зокрема, 25,2% опитаних взагалі відмовлялися йти на виборчу дільницю, а 2% респондентів готові були підтримати політичні партії, що виступали за автономію чи незалежність їх регіонів [2, 33].

Отримавши незалежність, владна верхівка країни розпочала фактично заново створювати державу і реформувати економіку. Але перехід від радянської планової централізованої економіки і формування засад демократії в державному управлінні ускладнювався майже повною відсутністю еліти, яка вміла і прагнула швидко й ефективно вийти з кризи.

Певна спонтанність процесу розпаду СРСР призвела до катапультування України у незалежність. При цьому в економічній сфері, разом із кризовими явищами, була успадкована і сама економіка як така; у сфері ж політичній додатком до складних проблем стала хіба що самовпевнена своєкорислива напівкваліфікована бюрократія [29, 120]. Крім того, якщо в СРСР представництво регіонів у вищих ешелонах влади було виявом цілеспрямованої та контрольованої політики центру, то в незалежній Україні боротьба за Київ мала хаотичний, неконтрольований характер, і центр часом відіграв пасивну роль [14, 95].

Труднощі трансформації влади призводили до того, що керівна верхівка України відмовилася від стратегічних планів і зосередила зусилля на розв'язанні проблем сьогодення. Проте найбільш гострі проблеми виникали якраз через те, що політична еліта займалася лише власним виживанням. Відмова від економічних реформ, штучне збереження залишків тоталітарного ладу призводили до невідворотного погіршення економічного становища і паралічу державних інститутів управління [21, 437].

Нестабільність викликала зростання корупції в країні. У 1993 році в Україні, згідно із опитуваннями, дві третини респондентів відповіли, що вони не сподіваються на справедливе ставлення в стосунках з державними службовцями [26, 5].

Слабкість центральної влади відчувалася на місцях, що призводило до безконтрольного правління місцевих керівників в областях і аж ніяк не сприяло єдності країни. Так, очільник Харківщини Олександр Масельський у листі до президентської адміністрації від 22 квітня 1993 року навіть вимагав передбачити за головами облдержадміністрацій Харківської області і Белгородщини право визначати режим кордону в межах адміністративних територій областей. Надання цього права мотивувалося економічними та родинними зв'язками між населенням прикордонних областей. Щоправда, МЗС України у відповіді губернатору чітко означило, що "визначення режиму державного кордону належить до виключної компетенції Верховної Ради України" [1, 126–130].

Небезпечними факторами для країни могли стати невирішені проблеми кримськотатарського народу, питання молдаван та румун на Буковині, релігійні міжконфесійні суперечки, прагнення "русинської" автономії на Закарпатті та ін. Крім того, більшість місцевих осередків, національно-культурних товариств та об'єднань у своїй діяльності тяжіли до підтримки регіонального керівництва, від якого нерідко були в організаційній, матеріальній залежності [6, 60].

У зародковій формі існував також волинський сепаратизм. Його прихильники говорили про необхідність створення окремої держави, однак не спромоглися сформулювати власну ідеологію [5, 4]. На Волині також відновилися спроби реабілітувати членів польської Армії Крайової, які свого часу знищували українські села [2, 29].

Однак формування органів влади незалежної України супроводжувалося остаточним закріпленням у законодавстві рівних прав для всіх національних меншин, що фактично унеможливило в майбутньому

конфлікти на етнічній основі. Остаточні права національних меншин в Україні були визначені "Законом про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р. [27, 619].

У підсумку, згідно із західними дослідженнями, міжнаціональна відчуженість в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. була нижчою, ніж у Болгарії, Чехії та Словаччині, а також у деяких західноєвропейських країнах [26, 148].

Усе ж еліті не вдалося швидко створити ефективну модель влади, а реформи в економіці проводилися повільно і непослідовно. Це призвело до хаосу й корупції у владних коридорах та глибокої кризи в економіці, а внаслідок – до зневіри громадян у перспективах Української державності.

Підтримка української самостійності серед населення, а особливо серед російськомовних громадян південних і східних областей, наблизилася до найбільш низької позначки під час економічної і політичної кризи 1993–1994 років. У кінці 1993 року ЦРУ зробило прогноз про можливість в Україні громадянської війни – між україномовним і російськомовним населенням, Заходом і Сходом, націоналістами і комуністами [10, 179, 183].

Газета "Вашингтон пост" 7 грудня 1993 р. так характеризувала ситуацію в державі: "Справи в Україні, можливо, найгірші. Уряд Леоніда Кравчука кидається від одної політики до іншої, переляканий перспективою радикальних економічних реформ російського зразка, але не здатний сприйняти щось інше" [25, 218–219].

За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в другій половині 1993 років був найвищий у світі. Якщо в 1992 році її рівень зріс у 21 раз, то за 1993 році – у 103 рази [17, 99].

Комплексний соціально-економічний аналіз з врахуванням індексу цін по регіонах, регіональних мінімумів споживчого кошика, співвідношення споживчого потенціалу і пропозиції компенсаційних можливостей і можливостей натурального самозабезпечення показував, що від 12% працездатного населення в західноукраїнському регіоні і до 21% – в донецько-придніпровському регіоні опинилися на межі виживання [25, 245]. На початку 1993 року порівняння середньомісячного прибутку на душу населення становило (у доларах США): в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500 [17, 85].

Найміцніша економічна діяльність у Центрально-Східній Європі була зареєстрована в країнах зі значними або мінімальними економічними реформами, а Україна разом з Росією, Болгарією та Молдовою займали проміжне становище і демонстрували найгіршу економічну діяльність (залишаючи позаду себе Грузію та Боснію, економіка яких була зруйнована війною) [30, 254].

Особливо загрозливим з погляду національної безпеки був економічний занепад господарського комплексу в прикордонних регіонах, які мали складну етнополітичну та етноконфесійну структуру.

Не сприяла єдності країни відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики – щодо відносин власності і вектора інтеграції. Так, значна частина населення східних областей вимагала інтеграції в СНД і, відповідно, прозорості кордонів із Росією. Західні області були зацікавлені в послабленні режиму західного кордону [19, 280].

Крім економічних негараздів, які лежали в основі загострення проблеми регіонів, було ще перенасичення окремих регіонів України,

насамперед Середнього Подніпров'я й Донбасу, військово-промисловими об'єктами і зв'язані з цим перекося в їхньому постачанні, екологічна криза. Нарешті, якщо в більшості європейських країн економічний потенціал був сконцентрований у регіонах домінування титульного етносу, його мови і культури, то в Україні основні продуктивні сили зосереджені в регіонах, де титульний етнос переважав лише за кріпто-формальною демографічною ознакою [19, 251, 276].

Зволікання з проведенням реформ повернулося бумерангом у формі зменшення підтримки незалежності [7, 100]. Так, у Харкові тягар економічної ситуації вивів на вулиці 19 березня 1993 року більше 40 тис. осіб. Учасники мітингу висловили недовіру Президенту України, Верховній Раді, уряду й зажадали відставки віце-прем'єра з питань економічної реформи, міністра економіки Віктора Пинзенника.

Основною причиною бід, що звалилися на трудовий люд, учасники мітингу називали штучний розрив економічних зв'язків України з державами СНД, корумпованість державних чиновників, недалекоглядність політиків [12, 1].

Проте найбільшою небезпекою українського варіанту демократичної модернізації був не відкритий масовий виступ, а "тиха десоціалізація", "масовізація" суспільства, коли люди, розчаровані в декларованих урядом цілях, не знаходячи реалізації своїх інтересів у легальних інституціях, могли віддати перевагу консервативним лівим політичним силам [28, 22].

Соціально-економічні проблеми, на думку Івана Дзюби, обтяжувала глибока деукраїзованість, знекоріненість – емоційна, культурна, світоглядна – більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що безпосередньо впливало на їх здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь [11, 19]. Одночасно з політичною та економічною кризою існувала криза ідентичності. У цьому аспекті, за визначенням Ольги Гнатюк, з усіх країн колишнього СРСР у гірше становище потрапила тільки Білорусь [8, 94].

"Партія влади" як політичний блок, що складався з прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату та ЗМІ, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства, начебто й справді "обрала" незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку, та лише остільки, оскільки це не заважало збереженню влади й власності [29, 151, 153].

Яскраво описав сутність пострадянської влади довголітній редактор "Вечірнього Києва" Віталій Карпенко. Він зазначав: "Інтелігенція, знесилена внутрішніми чварами, втратила ініціативу, відступила в тінь, а владу в державі перехопили ті, що й були при владі. Власне, вони її ні на хвилину й не випускали зі своїх рук, а лише перефарбувалися, прикриваючись фразою про незалежність та опускаючи в очі довірливим демократичний дим" [15, 201].

Внаслідок недооцінки з боку зденационалізованих правлячих груп ролі української культури в формуванні національної ідентичності було проігноровано психологічну готовність населення, зокрема Сходу й Півдня, в перші роки незалежності до змін у мовній поведінці; внаслідок чого інформаційно-культурні потоки перейшли під російський контроль [23, 58].

Через зубожіння населення, інфляцію, нестачу паперу, зростання цін на поштові послуги українська демократична преса маргіналізувалася [15, 148-]

183]. Це створило підстави для заповнення інформаційного вакууму російськими ЗМІ, які відстоювали російські національні інтереси.

Ситуація ускладнювалася релігійним ренесансом, який не завжди супроводжувався толерантним ставленням до інших конфесій і посилював нестабільність у суспільстві. Так, у результаті конфліктів православні в Україні виявилися розділеними між Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП), Українською православною церквою Київського патріархату (УПЦ КП) і Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ). Розкол у православ'ї мав політичне підґрунтя: УПЦ МП (70% всіх православних громад) політики мали за своєрідного "агента Москви", УПЦ КП (20,85% громад) вважали офіційною "державною церквою", УАПЦ (8,2% громад) більше трактували як церкву "національну" [16, 137].

Конфлікти через культові приміщення і церковне майно нерідко відбувалися за безпосереднього потурання, а часом і з благословення місцевої влади. Апогей таких конфліктів припадає на 1990–1991 року – вони сталися у 2295 населених пунктах [16, 137]. Леонід Кучма, описуючи ситуацію, яка склалася в церковній сфері на початку його президентства, згадував: "Повідомлення про події, які лягали на мій стіл щоранку, нагадували іноді повідомлення з театру воєнних дій. У бойовищі брали участь тисячі церковних парафій. Горіли будинки священників. Штурмом бралися не тільки храми, а й цілі села, часом здавалося, що це війна усіх з усіма..." [20, 464].

Поступово громадською думкою, особливо російськомовного населення східних і південних областей України, оволоділа домінанта: "В Росії живуть краще, треба повертатися". Цю ідеологію використовували партії лівої орієнтації. Проведені в середині 1994 року Національним інститутом стратегічних досліджень соціопитування засвідчили значні відмінності в зовнішньополітичних орієнтаціях громадян у регіональному й етнічному вимірах: об'єднання республік СНД в одну державу підтримувало 73,4% жителів східних областей, 60% – в Криму, 55,7% – на Півдні, 36,7% – в центральних і північних областях, 36% – в Києві, 19,8% – в західних областях; серед українців цю ідею підтримувало 40,3%, серед росіян України – 64,7% [25, 61].

Фактором, який посилював нестабільність у маргіналізованих групах, був пропагандистський вплив з боку деяких політичних сил Росії, які розглядали його як засіб підтримки напруги і створення постійної політичної загрози керівництву України. Особливо це було помітно у виборчій кампанії 1994 року, коли емісари з Росії відкрито агітували за своїх ідейних союзників у Донбасі [25, 245-246].

Деякі представники політичного істеблішменту Росії вважали, що їх держава може піти навіть на дестабілізацію всього пострадянського простору з метою збереження контролю над Україною (Андранік Мігранян) і обґрунтовували її геополітичну декомпозицію, виходячи з того, що існування України у своїх кордонах та зі статусом суверенної держави є тотожним спричиненню страшного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію (Олександр Дугін) [24, 244].

Роками тривали переговори про укладення рамкового договору, який мав враховувати факт розпаду СРСР і перетворення України й Росії на незалежні держави. Відносини між двома державами регулював договір, підписаний Леонідом Кравчуком і Борисом Єльциним 19 листопада 1990 року ще під час існування СРСР. Каменем спотикання у переговорах був

пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів [18, 14].

Натомість, як писав Збігнев Бжезінський, "важка рука Росії в стосунках з новою українською державою і її небажання визнати кордони України, її сумнів у відношенні права України на Крим, її настирливі претензії на виключний екстериторіальний контроль над Севастополем – все це надало українському націоналізму, який пробудився, помітну антиросійську спрямованість" [4, 136].

Внаслідок загострення політичної ситуації центром протистояння політичних сил влітку 1993 року став Донбас, де соціальне напруження досягло небезпечного максимуму через страйк шахтарів. На підтримку їм виступили громадяни з інших регіонів. Так, 24 червня 1993 року 43 підприємства м. Харкова провели одноденний попереджувальний страйк [13, 1].

Пізніше напруженість у суспільстві значною мірою була знята через проведення в 1994 року дострокових парламентських і президентських виборів. Леонід Кравчук на цих виборах підтвердив свою підтримку унітарного державного устрою й місцевого самоврядування. 22 лютого 1994 р. в бесіді з кореспондентом Бі-Бі-Сі він заявив, що виступає за унітарну державу. Лише в перспективі, на його думку, можна було ставити питання про надання політичних прав автономіям, зокрема кримській [25, 508; 22, 4].

Натомість втомлене соціально-економічними негараздами суспільство, особливо жителі південно-східних регіонів, підтримали на президентських виборах 1994 році Леоніда Кучму. Він виступав за зближення з Росією і надання російській мові більших прав, але з обранням на посаду відмовився від більшості проросійських обіцянок.

Однак новий Президент України на фоні зневіри суспільства в можливості швидкої консолідації громадян навколо національної ідеї відсунув україноцентричні питання на другий план і в офіційному дискурсі, і в практичних політичних рішеннях, зосередившись натомість на політичних та економічних реформах, почасти спрямованих на зміцнення його особистої влади.

Отже, влада і націонал-демократичні політичні сили не змогли ефективно розпорядитися кредитом довір'я суспільства, наданим за результатами підтримки незалежності України на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. Замість консолідувати націю, сприяти зближенню між регіонами держави влада допустила масштабну соціально-економічну кризу, не змогла ефективно реформувати державний апарат і досягнути успішного менеджменту.

Недоліки в роботі державних структур на початку 90-х років. ХХ ст. призвели до зубожіння населення, втрати довіри до влади, зростання сепаратистських настроїв, а крім того було девальвовано довір'я до української національної ідеї. Перспективи подальших досліджень політичної історії перших років незалежності України вбачаємо в подальшому детальному вивченні всіх консолідуючих і дезінтегруючих чинників, що мали вплив на становлення владних органів України та формування єдиної нації.

Література

1. Документи про стабілізацію політичної і економічної ситуації в м. Севастополі, стан справ з розміщенням іноземних представництв у

- м. Києві, забезпечення житлом військовослужбовців у Миколаївській області та ін. Постанова, звернення, протокол, заява, довідки, інформація, телеграма, листування, 4 січня – 1 червня 1993 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5233. – Оп. 1. – спр. 183. – 145 арк.
2. Протоколи засідань Ради УРП. Прес-реліз Центрального Проводу УРП про відношення до уряду В. П. Фокіна, заява Секретаріату УРП про стан збереження пам'яток української культури, 30 квітня – 22 грудня 1992 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – ф. 271. – Оп. 1. – спр. 35, 39 арк.
 3. Бадзьо Ю. Український вибір / Ю. Бадзьо. – К.: Смолоскип, 2004. – 56 с.
 4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и ее геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
 5. Бондаренко К., Яценко Д. Нова незалежність. Чи загрожує Україні доля Вавилонської вежі? / К. Бондаренко, Д. Яценко // Поступ. – Львів, 2001. – 15–21 листопада. – С. 4.
 6. Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт / О. Власюк, Н. Прозорова // Віче. – 2004. – № 10. – С. 58–61.
 7. Гаврилишин О. Що заважає українському зростанню? Політичні, економічні та історичні чинники, які перешкоджають економічному зростанню / Олег Гаврилишин // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 90–113.
 8. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
 9. Грабович Г. Україна після незалежності: балансний звіт культури / Григорій Грабович // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – С. 264–278.
 10. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2004. – 344 с.
 11. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І. Дзюба // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 3–22.
 12. Золотих Г. Видовища є. Чи буде хліб? / Г. Золотих // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 20 березня. – С. 1.
 13. Золотих Г. Час площі / Г. Золотих // Вечірній Харків. – Харків, 1993. – 26 червня. – С. 1.
 14. Зоткін А. Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України / А. Зоткін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 95–108.
 15. Карпенко В. На крутому повороті. Газета “Вечірній Київ”: від перестройки до незалежності / Віталій Карпенко. – К.: Нора-Друк, 2004. – 372 с.
 16. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
 17. Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945 – 2000 рр. / Л. В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.

18. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 3–41.
19. Курас І. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х рр. / І. Ф. Курас. – К.: ППІЕНД, 1999. – 656 с.
20. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – М.: Время, 2004. – 560 с.
21. Литвин В. Історія України: У 3-х томах. – Том III: Новітній час (1914 – 2004). Книга друга / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – 640 с.
22. Малеев К., Яневський Д. Ситуація в Україні: лютий-березень 1994 року / К. Малеев, Д. Яневський // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 3–4. – С. 4–15.
23. Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання / Лариса Масенко – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
24. Мельничук І. Російський фактор етнонаціональної стабільності України / І. Мельничук // Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць. – Т. III. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 244–263.
25. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К.: Центр духовной культуры, 1996. – 512 с.
26. Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 328 с.
27. Національні процеси в Україні: історія і сучасність / Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
28. Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. – 1996. – № 5. – С. 16–26.
29. Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. колект.). – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
30. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д. Гузіни; наук. ред. О. Кокорська – К.: вид-во “Ай Бі”, 2003. – 342 с.

The article analyses the impact of the social-economic and political crisis in Ukraine in early 1990s of the XX century on consolidation processes in the society. The author argues that social-economic catastrophe and unsuccessful restructuring of the Ukrainian state power in the process of statehood formation slowed down the unification of the Ukrainian nation and enhanced disintegrating tendencies in the country's regions.

Key words: *social-economic crisis, political-economic reforms, corruption, separatism, religious conflicts, national identity, state power transformation, disintegration.*

В статтє проанализировано влияние социально-экономического и политического кризиса в Украине начала 90-х годов XX века на консолидационные процессы в обществе. Автор утверждает, что социально-экономическая катастрофа и неудачная реформаторская политика украинской власти на этапе становления государственности притормозили единения украинской нации и усилили дезинтеграционные процессы в регионах страны.

Ключевые слова: *социально-экономический кризис, политико-экономические реформы, коррупция, сепаратизм, религиозные конфликты, национальная идентичность, трансформация власти, дезинтеграция.*

УДК 327.33

ББК 66.4

Микола Генік

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ІНСТИТУТУ В ПАРИЖІ

У статті простежено роль Літературного інституту в Парижі, який видавав "Kultura" та "Zeszyty Historyczne", у досягненні польсько-українського примирення. Міжнародне примирення колектив інституту розглядав як комплекс факторів, що передбачав актуалізацію питання української незалежності, розв'язання проблеми кордонів, національних меншин і подолання міжнародних стереотипів.

Ключові слова: Літературний інститут, Єжи Гедройць, "Kultura", польсько-українське примирення.

Основним змістом польсько-українських відносин після Другої світової війни стало досягнення міжнародного примирення з метою зміни геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ), здобуття незалежності і подолання тоталітаризму. Важко переоцінити роль у цих процесах польської громадської організації Літературний інститут (Institut Littéraire) з передмістя Парижу Мазон-Ляфіт. Літературний інститут – польське еміграційне видавництво, засноване 1946 р. у Римі і перенесене наступного року до Парижу. Засновниками інституту були Єжи Гедройць, Зигмунт Герц, Зофія Герц і Юзеф Чапський. Літературний інститут видавав місячник "Kultura" (1947–2000), кварталник (у 1962–1972 рр. – піврічник) "Zeszyty Historyczne" та серію "Biblioteka Kultury" (512 томів). Керівниками Літературного інституту були Єжи Гедройць (1947–2000), Зофія Герц (2000–2003), Генрик Гедройць (2003–2010) і з 2010 р. – Войцех Сікора. Після смерті Єжи Гедройця, згідно з його заповітом, "Kultura" перестала виходити, а Літературний інститут продовжував до 2010 р. видання "Zeszytów Historycznych", які редагував Яцек Кравчик.

Роль окремих представників Літературного інституту у досягненні польсько-українського примирення розкрито у публікаціях Анджея Станіслава Ковальчика [64], Анджея Фрішке [59], Богуміли Бердиховської [56] та інших [60; 80; 82]. Метою нашої статті є висвітлення концепцій Літературного інституту стосовно польсько-українського примирення, актуалізації українського питання та підтримки української незалежності. Джерельну базу дослідження склали неопубліковані матеріали архіву Літературного інституту, відділу рукописів Польської бібліотеки в Парижі, інтерв'ю автора з Єжи Гедройцем і публікації еміграційної преси.

Засновуючи "Kultura", Єжи Гедройць мав намір висвітлення проблем східної політики, які він вважав найважливішими і найбільш загрозливими [70; 71]. Міжнародне примирення колектив інституту розглядав як комплекс факторів, що передбачав актуалізацію питання української незалежності, розв'язання проблеми кордонів, національних меншин і подолання міжнародних стереотипів. Після провалу польсько-українських міжурядових переговорів 1947–1948 рр. ініціатива міжнародного примирення перейшла до громадських організацій,

ключове значення серед яких зайняв Літературний інститут. Керівник інституту Єжи Гедройць вважав, що ініціатива щодо порозуміння повинна належати полякам як народові, що зробив багато помилок протягом історії. Головними він вважав упущення можливості створення Польсько-Литовської Речіпосполитої двох чи трьох народів та невдачу союзу Пілсудський–Петлюра [35, 36–37; 36, 1, 2, 8; 53, 516–517; 54, 341–342].

Літературний інститут відіграв величезну роль у пропаганді важливості української незалежності для стабільності ЦСЄ. У квітні 1949 року Єжи Гедройць у листі до Єжи Стемповського звертав увагу на необхідність активізації польської політики в українському питанні. "Треба просто почати робити самому. І тут мені прийшов [на думку] проект, до якого хотів би Вас схилити. Йдеться про наше ставлення до української проблеми. Мені здається, що треба опрацювати коротку і принципову декларацію, яка б визначала наше ставлення *принципово*, відірвано від тактики сьогоднішнього дня і оголосити її кількома особами, які нею займалися і які мають моральне право брати голос у цій справі!". Єжи Гедройць планував, що декларацію могли б підписати Єжи Стемповський, Станіслав Вінценз, Генрик Юзевський, Піотр Дунін-Борковський, Тадеуш Пелчинський. "Немає сумніву, що така декларація буде сприйнята ворожо обома сторонами. Але безсумнівно, ця декларація стане колись відправною точкою до розв'язання чи врегулювання цих відносин, а якщо все провалиться, буде принаймні доводом, що було кілька осіб, які мислили розсудно" [62, 98–99].

Значну увагу колектив інституту надавав аналізу історії міжнародних стосунків. Роздуми про польсько-українські відносини лягли в основу збірки віршів Юзефа Лободовського "Pieśń o Ukrainie", в якій автор піддав критичному аналізу минуле стосунків двох народів. В поетичних образах автор намагався віднайти позитивні риси. Головною думкою твору було твердження про історичну помилку обох народів, які, не знайшовши спільної мови, втратили незалежність і державність. Автор підкреслював взаємну пов'язаність долі двох народів: "коли Польща падає, пригнітає Україну, а Україна їй ноги підтинає". Берестечко і Умань, "підтявши" свободу Польщі, не дали також свободи Україні. Наслідком стало посилення Росії. На протипагу цьому він акцентував на епізодах спільної боротьби проти Москви: перемоги польської армії під Клушином, української армії під Конотопом та спільний союз 1920 року. Візія спільної боротьби з Москвою лягла в основу політичної концепції майбутнього Юзефа Лободовського, який виступав прихильником спільної польсько-української держави від Балтійського до Чорного моря та від Сілезії до Донбасу [27, 47–49; 41, 56; 74].

Підтримка Літературним інститутом ідеї незалежної України була висловлена у привітанні з'їзду УРДП у березні 1955 року. У посланні відзначалося, що поляки й українці мають спільного ворога і спільну мету: незалежність своїх народів у рамках об'єднаної і вільної Європи. Важкий досвід минулого виразно вказує на те, що неможлива вільна Польща без вільної України, і немає вільної Європи без цих країн. Очевидність цих істин знаходила щораз більше розуміння у польському суспільстві. У листі Єжи Гедройця підкреслювалося, що українська боротьба є одночасно польською боротьбою [22; 42].

Підтримка української державності виявлялася також у захисті пам'яті визначних діячів українського визвольного руху, зокрема Симона Петлюри. 28 лютого 1958 року французьке телебачення транслювало передачу, яка була апологією і апофеозом підступного вбивства керівника боротьби за самостійність українського народу. З цієї нагоди "Kultura" надрукувала спеціальну заяву. У ній зазначалося, що існують світові кола, зацікавлені у компрометації українського самостійницького руху. Вбивство Симона Петлюри у 1926 році було викликано побоюваннями актуалізації української визвольної боротьби. Заявивши, що "справа свободи України є нашою справою", редакція "Kultury" висловила протест з приводу трансляції французьким телебаченням такої передачі. На знак пошани до Головного Отамана Симона Петлюри редакція "Kultury" 1 квітня 1958 року поклала вінок на його могилу на кладовищі Монпарнас. Заява і вчинок "Kultury" були помічені українською пресою і високо оцінені [29; 30; 31; 32; 34, 2; 37; 43].

Важливим фактором польсько-українського примирення стало проголошення Літературним інститутом непорушності східного кордону Польщі. Започатковане воно в 1952 році публікацією відомого листа кс. Юзефа Маєвського. Після значного резонансу, який він викликав, Єжи Гедройць інспірував Юліуша Мєрошевського до написання принципової декларації щодо непорушності кордонів. Єжи Гедройць писав, що на еміграції ніхто не є уповажненим брати будь-які зобов'язання, які стосуються зміни кордонів, однак обов'язком еміграції є дискутувати такі питання й опрацювати концепцію, яка у майбутньому могла б послужити основою для польсько-українських розмов [81, 2].

Багато відгуків на лист Юзефа Маєвського змусили колектив "Kultury" висловити свою позицію в дуже важливій справі польсько-українського кордону. У заяві під назвою "Непорозуміння чи дешевий патріотизм", опублікованій у № 63, зазначалося, що редакція не вважає польсько-українську ситуацію від 1939 року ні у політичному, ні у територіальному аспекті ідеалом, який слід відбудувати без змін. Проблему кордонів у заяві розглядали у контексті проблем регіону Центрально-Східної Європи, де нараховувалося понад 30 конфліктів стосовно кордонів. При формуванні нової європейської системи багато кордонів, зокрема, польський східний кордон з 1939 р., мусить зазнати ревізії. Особливу увагу звернено на те, щоб можливі зміни чи корективи не були нав'язані чи продиктовані, але опиралися на вільно ухвалену рішєннє польського і українського народів. «Ми є прихильниками змін, але прихильниками тільки таких змін, за які висловляться у майбутньому уповноважені представництва польського і українського народів. Натомість вважаємо, що тут на еміграції є нашим обов'язком продискутувати в дружній атмосфері цілість цих справ у надії опрацювати концепцію, яка могла б у майбутньому послужити основою польсько-українських розмов» [13, 4; 41, 44; 83].

Юліуш Мєрошевський у численних публікаціях підкреслював, що для Польщі першочерговим завданням є суверенність, а не зміна кордонів. Успішний захист західних кордонів та повернених земель можливий за умови визнання непорушності кордонів та відмови від претензій на Східні землі: "Резигнація є болшою справою, але вислідом вибору. Ті, що не

розуміють цього, повинні тямити, що домагаючись повернення Львова, не наближаються до Львова, але віддаляються від Вроцлава" [3, 39; 47, 8].

Методом суспільно-політичних трансформацій в ЦСЄ та Україні колектив Літературного інституту вважав ревізіонізм і демократичний соціалізм, тому під впливом подій польського "жовтня" 1956 року Єжи Гедройць вирішив видати антологію українських письменників періоду українізації. Інспіруючи Юрія Лавріненка до створення антології, він нагадував, що весь "польський жовтень" підготовлено польською літературою. "Видаючи цю Антологію, маю на меті, щоб вона дійшла на Україну і була вступом до змін аналогічних, як у Польщі" [73].

Українська критика загалом позитивно зустріла вихід "Розстріляного Відродження" [1, 3; 14; 16, 13; 18; 28, 13; 45, 44; 46, 51, 79]. Богдан Осадчук (під псевдонімом Ю.Чорноморський) констатував значення видання антології Юрія Лавріненка для справи польсько-українського порозуміння. "Кожний, хто дійсно зацікавлений у припиненні давньої гризні з поляками, кому на розумі, на серці лежить справа гармонійної співпраці між нашими народами, повинен з радістю привітати цей визначний документ єднання наших спільних сил. (...) Бож випуск книги Лавріненка польським видавництвом є живим запереченням тези тих закукуричених і затятих у старих чварах і конфліктах політичних сил польської та української громадськості, що, мовляв, всякі спроби спільних зусиль і акцій приречені на неуспіх і тому не варто їх й підіймати" [39, 3-4; 47, 30].

Негативно оцінив видання антології "скалічених душ" і "національних гермафродитів" Дмитро Донцов [69]. У відповіді Єжи Гедройця нагадувалося, що виступи 1956 року були зроблені розчарованими комуністами, а не антикомуністичним табором, тому "якщо хочемо пришвидшити розвиток подій на Україні треба робити ставку чи підтримувати т.зв. ревізіонізм" [72].

Реакцією в УРСР на видання "Розстріляного Відродження" стала брошура Олександра Мазуркевича, яка містила наклепницькі випадки в бік упорядників антології. Одночасно у брошурі жодного разу не згадано назву антології [19].

У 1966 році Літературний інститут видав книгу Бориса Левицького про національну політику в СРСР. Аналіз політики царизму і радянського режиму доводив їхню ідентичність, що виявлялася в прагненні до асиміляції і русифікації. СРСР проводив цю політику під гаслами "пролетарського інтернаціоналізму", "зближення народів" та "боротьби з буржуазним націоналізмом" [67].

Підтримка Літературним інститутом української незалежності містилася також у виданні російського номера "Kultury" у травні 1960 року. Автором концептуальної статті "До питання про польсько-російські відносини" був Юліуш Мєрошевський. Він стверджував, що у період зростання націоналізму і розпаду колоніальних імперій західноєвропейського зразка, Росія у Східній Європі розпочала формування своєї імперії сателітів, яка є анахронічною і не має майбутнього. Автор вважав, що існує можливість польсько-російського порозуміння, оскільки у двосторонніх відносинах усунуто основне джерело конфронтації – боротьбу за гегемонію у Східній Європі. Він доводив, що не існує територіальних суперечок чи прагнення до розподілу

Росії, зазначаючи однак, що поляки вважають справедливими і законними прагнення поневолених і анексованих Радянським Союзом народів, зокрема, українського, до національної незалежності. “У нас немає права говорити від імені цих народів, але їхні національні прагнення завжди знайдуть відгук у поляків”, – писав він [20, 10; 23; 48, 8].

Юліуш Мерошевський вважав, що для утвердження в Східній Європі миру і свободи необхідно усунути будь-який імперіалізм – незалежно російський чи польський. Він вводив поняття простору УЛБ (Україна, Литва, Білорусія), стверджуючи, що цей простір детермінував форму польсько-російських відносин, прирікаючи Польщу або на імперіалізм, або на сателіцтво. Панування на ньому забезпечувало великодержавний статус. Однак Юліуш Мерошевський пропонував відійти від системи, згідно з якою на просторі УЛБ повинні панувати або росіяни, або поляки. Тільки неімперіалістична Росія і неімперіалістична Польща мають шанси упорядкувати відносини. Нова система повинна передбачати право самовизначення народів регіону. “Ідея самовизначення і свободи для побратимських народів, що відділяють нас від Росії, з одночасною щирою відмовою від будь-яких імперіалістичних планів, до яких можна зарахувати надію на домовленість з Москвою понад головами і коштом цих народів – так сприйнята програма могла б повернути польській незалежницькій політиці високі моральні мотиви (...)” [2, 26; 21; 66; 75, 354–361; 84].

Редакція “Kultury” негативно оцінила підписання Гельсінських домовленостей 1975 року. У виданій заяві відзначалося, що основною метою Москви на Женевській і Гельсінській конференціях було отримати визнання Заходом її територіальних здобутків періоду Другої світової війни, тобто status quo, і вона одержала повне задоволення своїх вимог. Гельсінські домовленості перекреслювали надію народів і політичних еміграцій Центрально-Східної Європи на захист Заходом їхніх інтересів. Оскільки ставку на Америку і Захід було поховано “залишається розрахунок на процеси змін в СРСР, на рух опору в метрополії і в колоніях останньої імперії світу та в прикутих до неї державах з «обмеженою суверенністю», розрахунок, який багато років визначає лінію дій Kultury”. Одночасно у заяві стверджувалося, що східні європейці, вільні росіяни і мешканці радянських республік у діяльності, спрямованій на зламання існуючого устрою мають додаткового задекларованого противника – т. зв. «вільний світ» на чолі з Америкою [49; 78].

Важливим елементом діяльності Літературного інституту стало формування нового бачення ЦСЄ і українського питання у середовищі російської еміграції. У 1974 році розпочато видавництво журналу “Континент”, який мав стати журналом для інтелігенції всієї Східної Європи. До редколегії ввійшли російські дисиденти і емігранти Владімір Максимов, Андрій Сахаров, Андрій Сінявський та ін. З польських журналістів до редколегії ввійшли Єжи Гедройць, Густав Герлінг-Грудзінський і Юзеф Чапський [24; 25; 38].

Українська еміграція не погоджувалася на співпрацю в журналі “без ясного засудження русифікації, задекларування повної солідарності у справі відірвання України від Росії чи укладення стосунків як рівних з рівними. До цього належить: а) готовність до декларації в питанні рівноправності російської меншини на Україні і української в Росії

(шкільництво, преса, театри і т. д.), б) готовність до пізніших договорів в справі обміну меншинами, тобто покинення України росіянами, а Росії українцями, плюс ясні договори про меншини для інших груп населення на чужій території” [68].

Єжи Гедройць запропонував Богданові Осадчуку розробити проект відповідної декларації, яка була опублікована у травні 1977 р. в “Kulturze” [15]. “Декларація в українській справі” стверджувала шкідливість імперіалізмів як для інтересів гнобленої нації, так і для нації-носія та згадувала про кривди, завдані Україні польським імперіалізмом. Останньою колоніальною імперією сучасності визнано Радянський Союз і заявлено про анахронічність його існування та невідворотність національного визволення народів, які перебувають у його складі. Імперіальну структуру СРСР поділено на два рівні залежності: статус “обмеженої суверенності” у т. зв. народних демократіях Центрально-Східної Європи та статус повної несuverенності у народів, які ввійшли до складу Радянського Союзу. “Перші з них перебувають у процесі советизації, але все ще не є русифіковані. Інші є советизовані та з кожним роком щораз інтенсивніше русифіковані”. Декларація заявляла, що долі одних і інших тісно пов’язані і не буде по-справжньому вільних поляків, чехів і угорців без вільних українців, білорусів, литовців і росіян. “Без росіян вільних від імперіальних амбіцій, які розвиватимуть своє власне національне життя та поважатимуть право інших народів на самовизначення”.

Висунення українського питання як пріоритетного продиктоване тим, що українці є найбільшим поневоленим народом СРСР, які поряд з литовцями найбільш вперто прагнуть вибороти незалежне державне існування. Певною поступкою російським сигнитаріям була пропозиція референдуму стосовно української незалежності. “На всякий випадок прямуємо до створення такого становища, в якому українці могли б вільно висловитись, чи прагнуть вони незалежного державного існування”.

Водночас відзначено факти масового спротиву політиці русифікації в Україні та репресії з боку радянського режиму. Автори декларації порушували три проблеми: українське питання, проблему інших національних меншин СРСР та справу самого імперіального народу. “Для нього й самого буде тим краще, чим швидше він зрозуміє, що ліквідація советського колоніалізму лежить рівною мірою в його власному інтересі, бо тільки вона може усунути загрозу майбутньої взаємної різни”. Декларація закликала російський опозиційний рух в СРСР та російську політичну еміграцію зміцнювати та поглиблювати співпрацю з борцями за незалежність України.

Декларацію підписали 14 представників російської, польської, угорської і чеської еміграції: Андрій Амальрік, Владімір Буковський, Збігнев Бирський, Юзеф Чапський, Єжи Гедройць, Наталія Горбаневська, Густав Герлінг-Грудзінський, Юзеф Лободовський, Владімір Максимов, Тібор Мераї, Домінік Моравський, Віктор Некрасов, Александер Смоляр та Павел Тігрід [4; 5; 6; 7; 8; 12, 1, 6; 40, 15; 50; 51; 57, 1–4; 58; 79, 9].

Високо оцінюючи появу “Декларації”, Іван Кедрин висловлював застереження стосовно наявної у ній вимоги, щоб “українці могли вільно висловлюватися, чи прагнуть вони незалежного державного існування”. На його переконання, українці висловилися за незалежність і державність

під час визвольної війни 1917–1921 рр. та у IV Універсалі 22 січня 1918 р. Бажаними, згідно з Іваном Кедриним, були б також підписи під декларацією не тільки редакторів журналів, а також Александра Солженіцина та представника польського уряду у Лондоні. Тому не слід розглядати заяву як “доказ, що в *цілому* польському, російському чи чеському і мадярському суспільствах наступила *вже* повна ревізія їхнього дотеперішнього становища у відношенні до України і українського народу”, а кваліфікувати її як “поважні і варті найбільшого признання *симптоми*, що в ментальності ворожих дотепер впродовж довгих сторіч українцям народів почалася спасенна еволюція” [17, 7–8].

Відповіддю на “Декларацію в українській справі” стала “Декларація солідарності”, прийнята влітку 1977 року Українським Демократичним Рухом, який об’єднував на принципах федерації три політичні партії: Українську революційно-демократичну партію (УРДП), Організацію Українських Націоналістів за кордоном (ОУНз), Українське Національно-Демократичне Об’єднання (УНДО) та незалежних українських демократів. Декларація солідарності вітала позицію представників російської, польської, угорської і чеської еміграції за моральну підтримку, надану українському народові в час важких випробувань. Автори звернення висловлювали застереження стосовно референдуму про українську незалежність, заявляючи, що український народ протягом останніх десятиліть багаторазово підтверджував прагнення до державної незалежності. Від імені народу вони заявляли про прагнення влаштувати співжиття зі своїми сусідами на базі взаємної довіри, миру і дружби, а також висловлювали надію, що декларація стане “поштовхом до створення сприятливого клімату для того, щоб демократичні сили Радянського Союзу, сателітних держав і тих, які працюють на еміграції, стали одним фронтом у боротьбі за національне, соціальне і політичне визволення”. Декларацію підписали 29 українських громадських і культурних діячів зі США, Німеччини, Канади, Великої Британії і Франції, зокрема Василь Витвицький, Михайло Воскобійник, Михайло Добрянський, Роман Ільницький, Анатоль Камінський, Володимир Кубійович, Юрій Лавріненко, Любомир Макарушка, Омелян Пріцак, Мирослав Прокоп, Іван Лисяк-Рудницький, Юрій Шевельов та інші [9; 10, 119–120; 11; 51].

Наслідком Гельсінських домовленостей стала поява опозиційних рухів у країнах Центрально-Східної Європи: Польського незалежницького порозуміння, Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод та ін. У липневому номері “Kultury” за 1976 р. опубліковано програму Польського незалежницького порозуміння, 14-й пункт якої стосувався східної політики. У програмі висловлено підтримку незалежницьких прагнень неросійських народів СРСР та стверджено, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва. З цими країнами поляків єднало кількасотлітнє співіснування, більш або менш мирне, яке інколи переривалося надмірною експансивністю поляків, але добровільне, в рамках однієї держави – Польської Спільноти Народів. Український, білоруський, литовський і латвійський народи не є незалежними, їх насильством включено до Радянського Союзу і піддано гострому політичному, ідеологічному й релігійному тискові та русифікації. “Багатівкова спільність не дозволяє дивитися на це байдуже,

чи з мовчазним співчуттям. Висловлюємо гарячу солідарність та підтримку намаганням тих народів усамостійнитися від російського насильства. Ми повинні підтримувати їх прагнення в міру наших можливостей” [33, 5].

Єжи Гедройць виступав прихильником активнішої польської політики стосовно східних сусідів, які виборювали незалежність від імперії, що перебувала на стадії розпаду. На його думку, Польща повинна підтримати проголошення незалежності радянських республік навіть за умов погіршення відносин із Москвою. “На цьому відтинку нічого не робиться. Не можемо втручатися у внутрішні справи, але ми повинні українські незалежницькі прагнення підтримувати” [77, 4].

Автор критикував польську політичну еліту за відсутність концепції і бачення політичної ролі Польщі. У східній політиці Єжи Гедройць постійно наголошував на питанні України і стверджував, що в інтересі Польщі є підтримка українських незалежницьких рухів. Він відкидав федералістські проекти як неактуальні і вважав, що сам факт появи незалежної України, великої буферної держави між Польщею і Росією, мав би принципове значення, даючи Варшаві можливість маневру [85, 4, 6].

На початку 1990-х років Єжи Гедройць скептично ставився до можливості швидкої інтеграції країн ЦСЄ до об’єднаної Європи і тому запропонував концепцію регіональної інтеграції у рамках Вишеградської групи з залученням України. “Не варто пхатися наосліп до Західної Європи – ця дорога є дуже важка і не відомо, чи виявиться результативною. Треба спочатку спробувати зорганізуватися у нашій частині континенту – тому таку велику вагу прив’язую до Вишеградського Трикутника”. Натомість він пропонував створення спільної польсько-чесько-угорської армії та втягування до військової співпраці України [53, 487; 65].

Коли Єжи Гедройця запитали, якою має стати Польща, щоб він до неї повернувся, редактор відповів: “Такою, яка усвідомлювала б свою історичну роль, яку може і повинна відіграти. Польща є як би країна, взята з Гомбровича: не могла стати великодержавою і не може стати Чехословаччиною. Ця роль Польщі важлива і велика, це клямра, стискаюча Схід і Захід” [76].

Наприкінці життя Єжи Гедройць досить песимістично оцінював перспективи східного курсу польської політики. В інтерв’ю А.Гарліцькому він заявляв: “Вся моя роль полягає в киданні горохом об стіну. Робляться різноманітні гарні поклони, часом маю враження, що перебуваю на власному похороні, якісь декорації, вирази визнання, почесні докторати і т.д., але тільки цим обмежується. Натомість не бачу, щоб мої концепції, не кажу чи вони є слушні, але щоб просто були продискутовані” [63]. Після його смерті у 2000 р. Ярослав Грицак звертав увагу на відхід Польщі від програмних принципів Єжи Гедройця [61, 53–54].

Літературний інститут та його довголітній керівник Єжи Гедройць заклали підвалини нової програми співіснування народів ЦСЄ та концепції нової польської східної політики. Українська незалежність і польсько-українське примирення розглядалося ними як необхідна умова формування нового геополітичного устрою.

Література

1. А. Г. І що ж скажуть приятелі? // Прометей (Нью-Йорк). – 29.X.1959. – С. 3.
2. Брылеускі У. Цьвярозы голас палякоу // Беларуска Думка. – № 23. – 1979. – С. 26.
3. В. Л. “Чому західно-українські землі мають повернути до Польщі?” // Вільна Україна. Орган Української Вільної Громади в Америці (Детройт). – 1960. – № 28. – С. 39.
4. Деклярація в українській справі // Свобода (Jersey City, N.J.). – 4 VI 1977.
5. Деклярація в українській справі // Українські Вісті (Neu Ulm). – 22–29 V 1977.
6. Деклярація в українській справі // Вільне Слово. – 28 V 1977.
7. Деклярація в українській справі // Голос Лемківщини. – № 5 (126). – V 1977.
8. Деклярація в українській справі // Мета (Мюнхен). – № 7. – VII 1977.
9. Деклярація солідарности (з приводу “Деклярації в українській справі”, підписаної діячами польської, російської, угорської і чеської еміграцій) // Український Голос (Вінніпег). – 13 VII 1977.
10. Деклярація солідарности (з приводу “Деклярації в українській справі”, підписаної діячами польської, російської, угорської і чеської еміграцій) // Сучасність (Мюнхен). – № 10. – X 1977. – С. 119–120.
11. Деклярація солідарности (з приводу “Деклярації в українській справі”, підписаної діячами польської, російської, угорської і чеської еміграцій) // Вільне Слово. – № 28–29. – 9–16 VII 1977.
12. Заява в українській справі // Шлях Перемоги (Мюнхен). – 22 V 1977. – С. 1, 6.
13. З-приводу одної дискусії про польсько-український кордон // Новий шлях (Вінніпег). – № 33. – 25.04.1953. – С. 4.
14. Ів. Гр. Пам’ятник розстріляному відродженню // Вільне слово. – № 44. – 31.10.1959.
15. Інтерв’ю з Єжи Гедройцем, Мазон-Ляфіт, 18 IX 1999.
16. Кадилю, ексцеленціє! // Листи до приятелів (Нью-Йорк – Торонто). – 1959. – № 10. – С.13.
17. Кедрин І. Поділені – згинемо... // Вісті Комбатанта (Торонто; Нью-Йорк). – 1977. – № 5–6. – С. 7–8.
18. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма– есей / Бібліотека “Kultura”. Т. XXXVII. – Мюнхен: Instytut Literacki, 1959. – 980 s.
19. Мазуркевич О. Р. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 192 с.
20. Меровський Ю. К вопросу о польско-русских отношениях // Kultura. Номер посвященный польско-русским отношениям. (Paryż). – Numer rosyjski. – V.1960. – С. 10.
21. Мерошевські Ю. Російський “комплекс Польщі” та територія УЛБ // І: Незалежний культурологічний часопис. – № 39. – 2005 // <http://www.ii.lviv.ua/n39texts/mieroszewski.htm>

22. “Немає вільної Польщі без вільної України і немає вільної Європи без наших країн”. Привіт від польського журналу “Культура” // Українські Вісті. – № 25 (903). – 17.03.1955.
23. Нереальна спроба “Культури” // Свобода (Нью-Йорк). – № 150. – 1960.
24. Новий журнал // Український Голос (Вінніпег). – 23 X 1974.
25. Новий журнал “Континент” // Українське Життя. – 6 X 1974.
26. Ортинський Л. О. Поляки боронять пам’ять Гол.От. С.Петлюри // Свобода. – 29.05.1958.
27. (от). Łobodowski Józef. Pieśń o Ukrainie, z przekładem na język ukraiński Swiatosława Hordyńskiego. Instytut Literacki, Paryż 1959, 33 стор. // Київ. Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. – № 2 (52). – III – IV.1959. – С. 47–49.
28. (от). Лицарі національної самоохорони // Листи до приятелів (Нью-Йорк – Торонто). – 1959. – № 10. – С.13.
29. Отаман Петлюра // Вісник / The Herald. Суспільно-політичний місячник. – № 5 (115). – V.1958.
30. Польський журнал в обороні Гол. Отамана Симона Петлюри // Гомін України (Торонто). – № 19 (468). – 3.05.1958.
31. Польський журнал в обороні От. С. Петлюри // Українець (Париж). – № 15–16. – 13.04.1958.
32. Польський журнал в обороні Отамана С. Петлюри // Шлях Перемоги (Мюнхен). – № 17 (218). – 27.04.1958.
33. Польські краєві демократи й українська проблема // Українське Життя (Чикаго). – Vol. XXI. – № 17. – 1 X 1976. – С. 5.
34. Протести // Українське Слово (Париж). – № 856–857. – 6–13.04.1958. – С. 2.
35. Прядко В. Єжи Гедройц: «Ініціатива повинна належати Польщі»... // Універсам. – Львів; Київ; Варшава; Нью-Йорк, 1995. – № 7–8. – С. 36–37.
36. Прядко В. Самітник з Maisons-Laffitte // Наше Слово. – Варшава. – № 31 (1984). – 6 VIII 1995. – С. 1, 2, 8.
37. Реакція польської преси на антипетлюрівську передачу французької телевізії // Українські вісті. – № 32 (1210). – 27.04.1958.
38. Сіак Д. Континент. Новий журнал – вільна трибуна Східної Європи // Український Голос (Вінніпег). – 20 XI 1974.
39. Чорноморський Ю. Книга “Розстріляне відродження” – велика подія культурного й політичного життя // Українські вісті. – № 1–2 (1375–1376). – 1.I.1960. – С. 3–4.
40. 14 Émigré East Europeans Support Ukraine’s Freedom // Svoboda (Jersey City, N.J.). – 29 V 1977. – P. 15.
41. Les archives de l’Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP). – 1953. – Vol.1. – P. 44.
42. AILP. – CP. – 1955. – Vol.1.
43. AILP. – CP. – 1958. – Vol.1.
44. AILP. – CP. – 1959. – Vol.1. – P.56.
45. AILP. – CP. – 1959. – Vol.2. – P.44.
46. AILP. – CP. – 1959. – Vol.3. – P.51.
47. AILP. – CP. – 1960. – Vol.1. – P. 30.
48. AILP. – CP. – 1960. – Vol.1. – P. 8.

49. AILP. – CP. – 1975. – Vol.2.
50. AILP. – CP. – 1977. – Vol. 1.
51. AILP. – CP. – 1977. – Vol. 2.
52. AILP. – CP. – 1990. – Vol. 1.
53. AILP. – CP. – 1992. – Vol. 3. – K. 487.
54. AILP. – CP. – 1995. – Vol.2. – P. 341–342.
55. AILP. – CP. – 1995. – Vol.3. – P. 516–517.
56. Berdychowska B. Ukraiński krag „Kultury” // Wiąż. – 2004. – № 8–9. – S. 104–114.
57. Declaration sur la question Ukrainienne // L’Est Europeen. Problemes Actuels – Notes Historiques (Paris). – № 154. – Juillet – aout 1977. – P. 1–4.
58. Erklärung osteuropäischer Exilpolitiker über die Ukraine // Die Welt. – 11 VI 1977.
59. Friszke A. Na pożegnanie Jerzego Giedroycia // Wiąż. – 2000. – № 11 (505). – S. 112–116.
60. Hemi D. Proukraińskie koncepcje Juliusza Mieroszewskiego // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – № 8–9. – Warszawa, 1999. – S. 338–351.
61. Hrycak J. To co po Giedroyciu? // Na Rubieży (Wrocław). – 2004. – 73. – S. 53–54.
62. Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. Listy 1946–1969. Część pierwsza / Wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Andrzej Stanisław Kowalczyk. – Warszawa: Czytelnik, 1998. – S. 98–99.
63. Jestem pesymistą. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Andrzej Garlicki // Polityka. – № 42. – 19.10.1991.
64. Kowalczyk A. S. Giedroyc i Kultura. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1999. – 312 s.
65. Kraj z Gombrowicza. Z Jerzym Giedroyciem, redaktorem paryskiej „Kultury” rozmawia Zdzisław Zaryczny // Prawo i Życie (Warszawa). – № 35. – 29.08.1992.
66. Lenkę imperializmu kłausimu // Musu Pastoge. – № 11–12. – 24 III 1975.
67. Lewińskij B. Polityka narodowościowa Z.S.S.R. w dobie Chruszczowa. – Paryż: Instytut Literacki, 1966. – 302 s.
68. List B. Osadczyka do J. Giedroycia, Hotel Engadinerhof Bad Scuol (Schweiz), 25 III 1976. // Les archives de l’Institut Litteraire a Paris (AILP). – Bohdan Osadczyk.
69. List D. Doncowa do J. Giedroycia, Montreal, 15 XI 1959 // AILP. – La correspondance ukrainienne.
70. List J. Giedroycia do A. Kawałkowskiego, Maisons-Laffitte, 25 VII 1964 // Bibliothèque Polonaise de Paris (BPP). – Collection spécial (CS). – Sygn. 1192/I. – K.111.
71. List J. Giedroycia do A. Kawałkowskiego, Maisons-Laffitte, 29 VII 1964 // BPP. – CS. – Sygn. 1192/I. – K.112.
72. List J. Giedroycia do D. Doncowa, Maisons-Laffitte, 24 XI 1959 // AILP. – La correspondance ukrainienne.
73. List J. Giedroycia do J. Ławrinienki, Maisons-Laffitte, 19 XI 1957 // AILP. – Jurij Ławrinienko 1957–1960.
74. Łobodowski J. Pieśń o Ukrainie / Z przekładem na język ukraiński S. Hordyńskiego. – Paryż: Instytut Literacki, 1959. – 33 s.

75. Mieroszewski J. Rosyjski „kompleks polski” i obszar ULB // Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy. – Lublin, 1997. – S. 354–361.
76. Na przeciągu historii. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem // Dziennik związkowy. – 12–14.04.1991.
77. O kraju i emigracji z Jerzym Giedroyciem, redaktorem „Kultury”, rozmawia Ewa Sułkowska-Bierezin (Podajemy fragmenty korespondencji z Paryża „Dziennika Związkowego” w Chicago) // Tygodnik Polski. – 30.06.1990. – S. 4.
78. Pieczęć. Miara odpowiedzialności // Dziennik Polski (Detroit). – 17 IX 1975.
79. Radio Free Europe. Polish Broadcasting, 22 V 1977. – P.9.
80. Siudak M. Ukraina w myśli Jerzego Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego // Між сусідами / Міędzy sąsiadami. – № 9. – Kraków, 1999. – S. 197–207.
81. Torañska T. Ukraińcy i Polacy... Ciąg dalszy // Przegląd Polski. – 15.03.1990. – S.2.
82. Waszkiewicz-Lewandowska P. Jerzy Giedroyc i Ukraińcy // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – № 19–20. – Warszawa, 2005. – S. 54–64.
83. Yolles P. P. Ukraińcy // Nowy Świat. – 14.02.1953.
84. Zasadniczy problem polityki polskiej // Wiadomości Polskie (Sydney). – 23 II 1975.
85. Zmienić krwioobieg. Z Redaktorem Jerzym Giedroyciem rozmawia Marek Wedemann // Czas kultury. – № 3/4. – Marzec – kwiecień 1991. – S. 4, 6.

Institut Littéraire in Paris that issued “Kultura” and “Zeszyty Historyczne” has played an important role in the achievement of Polish-Ukrainian reconciliation. Interethnic reconciliation was considered by the Institute’s collective as a complex of factors: actualization of the issue of Ukrainian independence, resolution of the problem of borders, national minorities and overcoming of ethnic stereotypes.

Key words: Institut Littéraire, Jerzy Giedroyc, “Kultura”, Polish-Ukrainian reconciliation.

В статті досліджена роль Літературного інституту в Парижі, який видавав “Kulturę” і “Zeszyty Historyczne”, в досягненні польсько-українського примирення. Міжнародне примирення колектив інституту розглядав як комплекс факторів, передбачуваних актуалізацію питання української незалежності, рішення проблеми границь, національних меншинств і подолання міжнародних стереотипів.

Ключеві слова: Літературний інститут, Єжи Гедройць, “Kultura”, польсько-українське примирення.

УДК 811.161.2: 81'374
ББК 81.034.2. Ук

Михайло Паночко

КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИЧИХ СЛОВНИКІВ)

Завдання дослідження – виявити та дослідити процес формування правничої термінології, яка зафіксована у словниках Костя Левицького. Актуальність дослідження зумовлена також великим значенням праць Костя Левицького для формування правничої термінології та їх впливом на розвиток сучасної української термінології.

Ключові слова: українська правничі термінологія, словники правничих термінів, історичні періоди.

Серед постатей, реабілітованих історією, але ще до кінця не вивчених, не пізнаних, ім'я Костя Левицького займає особливе місце. Його життєвий, творчий і політичний шлях припав на складний для України час. І саме час, а також характер та вдача викристалізували його політичні погляди, відбилися у творчій діяльності. Цю постать по праву можна вважати одним із будівничих української державності, українського права та правничої термінології.

Ще у Станіславській гімназії (1869-1878) К. Левицький долучився до українських народівців. Цьому сприяло й те, що юнака навчали авторитетні професори - історик Юліан Целевич, мовознавець Євген Желехівський, отці Іван Лопушанський та Іван Литвинович. Восени 1878 р. він вступив на правничий факультет Львівського університету, де разом з однокурсниками Євгеном Олесницьким, Степаном Федаком, Андрієм Чайковським, Володимиром Навроцьким зацікавлено відвідував лекції професорів Олександра Огоновського, Івана Добрянського та ін. А 19 листопада 1881 р. установчі збори обрали К. Левицького головою "Кружка правників", фактично першого професійного об'єднання українських правників на західноукраїнських землях [2, 142-143].

Після закінчення університету 1882 р. він працював у канцелярії Галицького намісництва, здобувши перший управлінський досвід. У 1884 р. захистив докторат, а у 1890 р. відкрив у Львові власну адвокатську контору, захищав на судових процесах художника Кирила Устияновича (1893), студента Мирослава Січинського (1910) та десятки інших українських патріотів. "Свій перший професійний досвід узагальнив і популяризував на сторінках українського журналу "Часопись Правнича", який редагував у 1889-1900 рр. Там же опублікував дослідження про "Руську правду" Ярослава Мудрого. Подальше редагування часопису він передав завідувачу кафедри цивільного права Львівського університету, професору Станіславу Дністрянському, з яким згодом упорядковуватиме нормативно-правову базу Західно-Української Народної Республіки" [2, 143].

Кость Левицький не обмежувався лише виданням та редагуванням правничого часопису. У 1893 році виходить перше видання його "Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністративних". Цей перекладний словник продовжив традицію відомих німецько-українських

словників Омеляна Партицького (1867 р.), Євгена Желехівського і Софрона Недільського (тт. 1-2, 1886 р.). Велику допомогу в укладанні словника надали видатні галицькі правники і громадські діячі Олександр Огоновський, Юліан Сельський, Титко Ревакович, Володимир Лучаковський, Стефан Ковалів, Омелян Огоновський. Словник був виданий Науковим Товариством імені Шевченка, з яким активно співпрацював автор.

Основними джерелами для "Німецько-руського словаря висловів правничих і адміністративних" Костя Левицького були: пам'ятки давнього руського права ("Руська правда", "Литовські статuti"); твори руського письменства, в яких уживалася юридична лексика; словники Омеляна Партицького, Євгена Желехівського, Ласло Чопея; правничі лексика, записана з уст народу, і правничі терміни, вживані у слов'янських народів — поляків, чехів і росіян.

Словник Костя Левицького значно оновив правничу термінологію, яка була зафіксована у "Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs" (1851). У передмові до свого словника укладач писав, що він із "Juridisch-politische Terminologie" взяв деякі терміни, передусім ті, "котрі відповідають теперішньому розвоєви руської мови, натомість, пропустив всі вислови: несхожі з духом руської мови, неясні або незрозумілі; а з німецьких висловів, прийятих до тої-ж термінології, пропустив слова, невходячі в об'єм права і адміністрації, - доповнюючи натомість сей словар висловами німецько-руськими нових законів" [4, 4].

Для перекладу німецьких термінів Кость Левицький використовує як запозичення з інших слов'янських мов, так і народні слова. Багато в словникові і авторських новотворів, що не завжди сприяло унормуванню існуючої правничої термінології. Це розумів і сам укладач, який, зважаючи на значні зміни в суспільно-політичному та мовному житті, у 1920 році опублікував у Відні перероблене і доповнене видання "Німецько-українського правничого словника". Кость Левицький відзначає, що "з розвоєм нашої української мови не одно пережилось тай не вдержалось і треба було заступити цим, що сталося живим новим словом, а з другого боку належало пропустити ці вислови, що втратили своє первісне значіне або вийшли з уживання" [5, 6]. Друге видання словника сприяло дальшому утвердженню і вдосконаленню української правничої термінології.

Проблема становлення правничої термінології вже була предметом досліджень в українському мовознавстві (дисертаційні дослідження О.Сербенської М.Вербенец, праці Н.Артикуци, О.Пашука, А.Москаленка, Н.Трач, Д.Гринчишина, В.Туркіна та ін.), однак історичний розвиток правничої термінології, зафіксованої в словниках Костя Левицького та її зв'язок із сучасною українською правничою термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення. Вимагає перегляду і роль Костя Левицького в процесі формування правничої термінології на західноукраїнських землях.

Завдання нашого дослідження – виявити та дослідити процес (умови, шляхи і способи) формування правничої термінології, яка зафіксована у працях Костя Левицького кінця ХІХ- початку ХХ ст. Для висвітлення цього завдання потрібно звернути увагу на умови функціонування правничої термінології в Галичині даного періоду,

застосувати описовий метод, що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження та лексикологічного зіставлення. Частково використовується зіставний метод для вияву специфічних рис лексичних одиниць у порівнюваних мовах.

Переходячи до безпосереднього аналізу праць Костя Левицького, відзначимо, що правнича лексика Галичини кінця ХІХ - початку ХХ ст. поступово стабілізувалася, конкретизувалася, набувала щораз системнішого характеру, по-новому кодифікувалася у зв'язку з новими суспільно-політичними віяннями, прагненнями до соціального й політичного самоутвердження її носіїв.

Вивчення словотворчої структури української правничої термінології словників Костя Левицького дає підстави виділити три основні групи термінів: 1) терміни, які були сформовані на базі твірних основ українського походження за допомогою афіксів української мови: *суддя, обвинувач, свідчити*; 2) терміни, які були утворені на базі запозичених твірних основ за допомогою української афіксації: *оштрафувати, опротестувати*; 3) терміни-запозичення: *адвокат, арешт, узаasadненє, кодекс*.

Відповідно до структури розрізняємо прості, складні та складені утворення, які виражено такими лексико-граматичними категоріями, як іменник, прикметник, дієслово, а також відповідними сполученнями термінів (*лава підсудних, кримінальна справа*).

Серед правничих термінів-іменників переважають похідні слова, утворені морфологічним способом словотвору.

Розглядаючи правничі терміни, сформовані морфологічним способом, ми виявили, що для творення нових іменників на означення назв осіб, які безпосередньо мають відношення до галузі права, найбільш активно в словниках використовувався суфікс **-ник(ик)**. З цим суфіксом творилися іменники й від тих основ, які не збереглися в сучасній українській літературній мові або ж від яких тепер нові слова з його допомогою не творяться. Наприклад, "Німецько-український правничий словар" Костя Левицького фіксує такі слова: *вдійник, викупник, виновник, ворохобник, доказник, забійник, заступник, зацщитник, осудженик, правник, справник, убійник, фальшивник* та ін.

Зустрічається в словнику ряд іменників чоловічого роду на позначення осіб з суфіксом **-ник**, які мають відношення до галузі права, що можна віднести до 1) відприкметникових похідних: *вірник, підсудник, повірник, посередник, службовник, судебник, судовик*; 2) віддієслівних: *вартівник, вартовик, напасник, насильник, осудженик, убійник*; 3) відсубстантивних: *жалобник, законник, коморник, напасник, шкідник* та ін.

Значно менше поширення має жіночий відповідник цього суфікса – **-ниц-я**: *позовниця, справниця, убийниця*.

Суфікс **-ач** в українській мові належить до тих, які складають національну специфіку іменникового словотвору [3, 53]. В українській мові цей формант набув особливої продуктивності в ХХ столітті, а галицькі джерела кінця ХІХ ст. вже фіксують тенденції дальшого розвитку цього суфікса. Зокрема, у словнику Костя Левицького (1893 р.) знаходимо такі юридичні терміни – назви осіб з суфіксом **-ач**: *визивач, відбирач, втікач, затрувач, прислухач, псувач, слухач, толмач, укривач, утікач*. Переважно це віддієслівні деривати.

Для позначення назв осіб, які мають безпосереднє відношення до галузі права, Кость Левицький використовує також суфікс **-ець**. Багато таких віддієслівних та відприкметникових іменників – правничих термінів з даним суфіксом у першому виданні словника: *вивідець, визиватець, виконавець, виноватець, дозорець, засудженець, зізнавець, злочинець, каранець, надзорець, оборонець, подавець, справець*.

Присутні також іменники з суфіксом **-тель**, який приєднувався до дієслівних основ: *віритель, доноситель, засідатель, зложитель, обвинитель, проситель, ручитель, слідователь, тайтель*. Особливо багато таких форм знаходимо в правничій мові Галичини ХІХ ст., хоча їх фіксує і 2-е видання правничого словника Костя Левицького 1920 року.

На початку ХХ ст. все більш продуктивними ставали запозичені іменникові суфікси на означення осіб, які пов'язані з галуззю права. Так, більшого використання набувають слова з суфіксом **-ист**, зокрема слово *юрист*, яке в словнику 1920 р. паралельно вживається з терміном *правник*.

Серед інших запозичених суфіксів, слід виокремити суфікси **-ар** (*арендар, кредитар, митар, нотар, правотар, секретар*), **-ят(ат)** (*нотаріят, секретаріят*) та **-атор (ор)** (*адміністратор, провокатор, прокуратор* і навіть *судатор*).

У суфіксальному творенні правничих термінів – іменників на означення неістот словники Костя Левицького засвідчують такі процеси, що відбувалися в українській мові:

1) надзвичайно велику продуктивність суфікса **-ість** в іменниках з абстрактним значенням, що було властиве українському словотворові і раніше: *беззаконність, безкарність, безправність, виноватість, відповідальність, достовірність, законність, караємість, карність, насильність, невинність, підсудність, правність* та ін.

2) активне використання суфікса **-ство (-цтво)** на означення загальних понять властивості, стану, діяльності, збірності і т.д.: *заступництво, зрадництво, нотарство, опікунство, правотарство, розбійництво, свідоцтво, слідство, справництво, судейство, судівництво, убивство, шпигунство* та ін.

3) використання віддієслівно-іменникових суфіксів **-ан-є(анн-я, -янн-я), -єн-є(-єнн-я), -т-є(-тт-я)** зі значенням дії, стану, процесу: *відкликанє, відшкотованє, діланє, задержанє, послуханє; веденє, вивільненє, відпущенє, осудженє, провиненє, увільненє; викрите, відбутє, доживотє, набутє, ужите* та інші. Більшість з цих термінів не увійшли до сучасного складу правничої лексики, були відкинуті як полонізми.

Продуктивними також є віддієслівні іменники на означення дії, утворені регресивним способом: *виклик, доказ, допит, обшук*.

Префіксація в українській правничій термінології аналізованих словників дещо поступається продуктивністю суфіксальному способу творення. Префіксальні юридичні терміни – іменники творяться за кількома словотвірними моделями з використанням певного арсеналу словотворчих засобів, серед яких виділимо префікси **без-, від-, не-, недо-, пере-, проти-**: *безлад, безчесть, безкарність, відданє, відкликанє, непорядок, недоплат, перегляд, противага, протидоказ*.

Поруч зі слов'янськими утвореннями частіше, як у інших словниках, паралельно подаються запозичені терміни (*агент, адвокат, акциза, арешт, тендель, дирекція, жандарм, журнал, капітал, комісія, контролю, облігація*,

пенсія, прокурор, субординація, цензура і т. д.). Аналіз мовного матеріалу словників Костя Левицького дає нам підстави стверджувати, що серед іншомовних запозичень правничої лексики даного періоду найпомітнішим був вплив німецької мови.

Українська суспільно-політична (і правнича) термінологія створювалася з урахуванням національних традицій і досягнень міжнародної практики термінотворення. Калькування німецьких термінів — переконливий цьому приклад. Шляхом афіксації були створені терміни на ґрунті національних та інтернаціональних основ, еквівалентних за своєю семантичною структурою відповідним німецьким термінам: *законодавство* — нім. *Gesetzgebung*, *законодавчий* — нім. *Gesetzgebend*, *правонабувець* — нім. *Rechtsnehmen*, *правосильність* — нім. *Rechtskraft*, *судодержець* — нім. *Gerichtshalter*.

Поширений німецький суфікс *-er*, який утворює імена на позначення діяча, перекладається у словниках Костя Левицького широко вживаним в українській мові суфіксом *-ець*; німецькі ж суфікси *-keit*, *-ung*, що наявні в абстрактних іменниках, як відповідники мають в українській мові суфікси *-ість(-ость)*, *-ення*, *-ство*. Важливо відзначити, що поширене у “Німецько-руському словарі” основокладання є найбільш характерним способом словотвору також і для німецької мови: *законодавчість*, *одноцільність*, *правоважність*, *правостійність*, *самовладність*, *самоврядування*, *справоведенє*, *справозаступник*.

Ще однією особливістю аналізованих словників є намагання при доборі відповідників німецькому термінові враховувати широкий контекст, можливі переклади у конкретних випадках, що свідчить про певну неусталеність правничої термінології даного періоду. В українському варіанті словників Костя Левицького нерідко знаходимо три і чотири відповідники одночасно одному німецькому термінові: *Advokat* — *правотар*, *адвокат*, *речник*; *Anmeldung* — *зголошенє*, *заповідь*; *Detention* — *задержанє*, *придержанє*, *арешт*; *Exekutor* — *виконавець*, *екзекутор*; *Meuterei* — *ворохобня*, *бунт*; *Rath* — *радний*, *дорадець*, *засідатель*; *Rechtmasig* — *правний*, *правомірний*, *згідний з правом*; *Vorurteil* — *вступний вирок*, *передсуд* та ін.

Важливою рисою цих німецько-українських словників правничо-політичної лексики є те, що вони містять не лише типові західноукраїнські слова, а й велику кількість термінів, що вживалися у східних областях України. Все це свідчило про духовну і мовну єдність розділених частин української землі. [6, 40].

У цей період процес формування національної свідомості галичан лише розпочався, тому національне пробивало собі дорогу стихійно, воно вбирало у себе і загальноукраїнські, і діалектні слова. Але у “Німецько-руському словарі висловів правничих і адміністраційних” Костя Левицького вже широко функціонують слова, активні і в сучасній українській суспільно-політичній, правничій терміносистемі: *закон*, *безправність*, *порука*, *дипломатична особа*, *дати свідоцтво*, *репліка*, *касація*, *бути на комісії*, *узаконення*, *грошовий обіг* тощо.

Про те, якої ваги, значення надавала громадськість появі нового німецько-українського словника, Кость Левицький у передмові писав: “А чей-же не треба доказовати наглячої потреби видання сего словаря. Наш нарід добиваючися, на основі рівноправності, належних прав для руської мови, яко живучий нарід має дати доказ поваги і сили рідного слова. Повага нашої

руської мови лежить в її багатстві словеснім, котре дає нам спромогу нею висловляти всякі поняття, відповідно до змагань новочасної науки. Сила рідної мови і в уживанню тої мови на кождім місці, в кождім часі і в усіх відносинах,—бо лише той нарід має будучність, котрий любить рідну мову” [4, 4].

Безсумнівно, творчі набутки Костя Левицького на ниві правничої термінології не обмежувалися виданням лише перекладних німецько-українських словників. Важливу роль у розвитку правничої термінології у Галичині відіграла і створена за його сприянням Правнича Комісія при Науковому Товаристві імені Шевченка, яка видавала “Правничу Бібліотеку” (4 тт.), “Збірник Правничої Комісії” (2тт.) та журнали “Часопись Правнича” і “Часопись Правнича і Економічна”. А у 20–30-х роках ХХ ст. Кость Левицький був головою Союзу Українських Адвокатів, редагував журнал “Життя і Право”, сприяв утвердженню української правничої термінології у Галичині.

Таким чином, сьогодні ще не пізнаний і достойно не поцінований на Батьківщині творчий доробок Костя Левицького особливо потрібний українському мовознавству, зокрема термінознавству. Адже ми маємо змогу переконатися, що більшість його напрацювань у галузі національної правничої термінології не втратили своєї актуальності й дотепер.

Література

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). — К., 1993. — 215с.
2. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті.— Львів, 2009. — 348с.
3. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. — 153с.
4. Левицький Кость. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних.— Львів, 1893
5. Левицький Кость. Німецько-український правничий словар.— Відень, 1920
6. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. — Львів: Вид-во “Світ”, 1994. — 216 с.
7. Словотвір сучасної української мови. — К., 1979. — 406с.

The purpose of the given research is to find out and investigate historical peculiarities and tendencies (conditions and ways) of the Ukrainian legal terminology. The actuality of research is predetermined by the importance of Western-Ukrainian lawyers' works (K. Levitsky's dictionaries) on formation of a legal terminology and their connection with a modern Ukrainian legal terminology.

Key words: the Ukrainian legal terminology, dictionary of legal terms, historical periods.

Задача исследования - выявить и исследовать процесс формирования правовой терминологии, которая зафиксирована в словарях Костя Левицкого. Актуальность исследования обусловлена также большим значением трудов Костя Левицкого для формирования правовой терминологии и их влиянием на развитие современной украинской терминологии.

Ключевые слова: украинская юридическая терминология, словари юридических терминов, исторические периоды.

УДК 342.7
ББК 67.304

Вікторія Друк

УКРАЇНСЬКИЙ ТУРИЗМ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджується історичний розвиток туризму в Україні, зроблено спробу наукового обґрунтування концепції системи кожного окремо взятого періоду законодавства України про туристичні послуги. Подано та обґрунтовано авторську періодизацію становлення й розвитку законодавства про туризм в Україні.

Ключові слова: туристичні послуги, правове регулювання, законодавство історичний розвиток

У процесі розбудови України як незалежної держави відкрилися великі перспективи її культурного відродження. Помітне місце в формуванні національної самосвідомості народу відіграє туристично-екскурсійна справа як найбільш масовий, активний і наочний метод пізнання історії та культури рідного краю. Сьогодні треба не розгубити, а доцільно використати найкращі здобутки організаційної та економічної діяльності туристської системи, закладені на початку її становлення. На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває дотримання взятих державою згідно з Конституцією України зобов'язань щодо права людини на свободу пересування, права вільно залишати територію держави та повертатися до неї, а також інших суміжних прав і свобод, що забезпечуються всебічним розвитком туризму. В Україні становлення масового туризму з огляду на його комунікативність є також важливим чинником формування громадянського суспільства, ствердження гуманітарних цінностей.

Як засвідчує досвід багатьох розвинених демократичних країн світу, в Україні в умовах розбудови державності туризм може і повинен стати засобом загальнодоступного й повноцінного відпочинку, відновлення життєдіяльних сил людини, однією з форм раціонального використання вільного часу, важливою складовою культурного та духовного виховання громадян. Дослідження генезису законодавства в сфері туризму дає можливість зрозуміти юридичну природу цього поняття, а також визначити першоджерела його закріплення та виявити зміст протягом розвитку цивільного процесуального законодавства.

Метою нашої статті є дослідження зародження туризму в Україні, розвитку сучасного законодавства в сфері надання туристичних послуг у цивільному судочинстві на основі нормативно-правових актів, які регулювали порядок здійснення судочинства на території України з найдавніших часів. Ми намагатимемось також зробити спробу періодизації становлення й розвитку законодавства про туризм в Україні, наукового обґрунтування концепції системи кожного окремо взятого періоду законодавства України про туристичні послуги.

Проблеми розвитку та вдосконалення законодавства про туризм були об'єктом дослідження багатьох учених-процесуалістів. Серед українських правознавців окремі аспекти цієї проблеми розглядалися у працях Миколи Баймуратова, Анастасії Бобкової, Павла Рабіновича, Олексія Серьогіна, Сергія Чеховича, Ярослави Шевченко та ін. Проте історії розвитку сучасного

законодавства в сфері надання туристичних послуг не приділялося значної уваги. Тому дослідити це питання можна аналізуючи нормативно-правові акти, які діяли на території України, а також використовуючи праці юристів-істориків.

З перших років становлення державності на території сучасної України суперечки, які виникали між особами вирішувалися відповідно до місцевих звичаїв. Першим кодифікованим актом, який регулював порядок вирішення спорів у «судах», була «Руська Правда», згідно з якою існував єдиний порядок розгляду кримінальних і цивільних справ. Процес був змаганням сторін перед судом, який проходив усно з присутністю свідків. Сторонами у процесі могли виступати фізичні особи, а також рід, сім'я або громада. Як зазначає Іван Петров, давньоруський процес не був хаотичним нагромадженням процесуальних дій, а здійснювався на основі основоположних правових ідей: презумпції винуватості, здійснення «суду» на основі змагальності та відносної рівності сторін та ін. [10, 289].

Про глибокі історичні корені сучасного туризму свідчать численні джерела древніх народів, які населяли Далекий і Середній Схід та Середземномор'я. Із них довідуємося, що з розширенням торгової діяльності й завоювань у Греції, Римі, Китаї представники знаті все частіше відправлялися в поїздки для розваг, з торговельною або дипломатичною метою. Поряд із людьми, які подорожували в службових справах (військових, торговців, чиновників), з'явилися перші мандрівки просто заради задоволення. Тоді ж виникли перші ознаки того, що ми називаємо «туризмом» – пересування великої кількості людей. Вже в ті часи існував потужний організаційний механізм, який міг запровадити «святі перемир'я» між ворогуючими містами-державами на період проведення певних заходів, які відвідували мандрівники [2]. Тобто запроваджувалися певні охоронні заходи для гарантування їх безпеки.

Так само в стародавні часи вперше згадано про інститут гостинності, який трансформувався в інститут проксенії (за визначенням Поллукса, «проксен – той, хто надає загальні послуги цілому народу, мешкаючи в іншому, такі, наприклад, як бере на себе обов'язок розміщення, у випадку необхідності клопоче про участь у народному зібранні, місця в театрі» [3, 64]).

Відповідно до історичних документів, жителі Північної Європи, починаючи з середини XVI ст. постійно здійснювали поїздки на лікування до мінеральних джерел, відомих навчальних центрів Італії та пам'яток великих цивілізацій у Південній Європі. Спочатку подорожувала лише знать, паломники й дипломатичні посланники. Поняття «тур» було введено значно пізніше – у 1750-х роках, а згодом термін «турист» вживався для визначення учасників подібних розважальних і просвітницьких подорожей [4].

Подорожі стали найулюбленішим видом відпочинку й творчого натхнення для письменників, художників, поетів. Заповзятим «туристом» був, зокрема, Цицерон, який переконував, що подорожі йому вкрай необхідні «для роботи». Багато людей також відвідувало Грецію на загальнодержавні свята, як, наприклад, Панафінейські ігри або з релігійною метою відомі святилища – Асклепія в Епідаврї. Незалежно від мети відвідання древні гості користувалися правом недоторканості. У ранньому середньовіччі широкого розвитку в Римі набувають подорожі палігримів до святих місць, потреба відвідування оракулів, чю думку необхідно було почути перед тим, як

прийняти важливе рішення. З'явилися й перші посередники – організатори подорожей, виникли готелі, створювалися перші пункти обміну грошових знаків [2]. У стародавні часи в Римі існували також звичаєві норми щодо застереження про законність вчинення будь-яких дій проти іноземців лише після формального проголошення війни [3, 2].

Таким чином, туризм в античному суспільстві – це зародження нового виду відносин між народами й країнами, що пов'язані з подорожами осіб та регулювалися за допомогою спеціальних інститутів гостинності, традицій і звичаїв, які швидко увійшли в практичну діяльність з надання туристичних послуг бажаючим.

У нашій державі туризм має тривалу історію. Хоча немає єдиного погляду відносно часу його зародження. Як резонно зауважує Григорій Шаповал, початок історії подорожей не можна датувати ні певним роком, ні століттям: його витoki йдуть у сиву давнину [6]. Радянський дослідник історії розвитку туризму Геннадій Долженко вважає, що відлік історії вітчизняного туризму як організованого руху слід починати від 1777 року. А вже тоді вперше згадано про туризм у Росії в розробленому й розповсюдженому в Москві Веніаміном Геншем так званому “Плані подорожі, що була здійснена в чужі краї”. Більш ранніх документальних підтверджень про організацію спеціальних колективних (групових) поїздок за кордон або Росією немає, стверджує Геннадій Долженко [7]. Інший вітчизняний дослідник-туризмознавець Борис Моргунов вважає, що формування туристичних відносин в дореволюційній Росії розпочалося значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, у 1885 році, з появою в Петербурзі першої туристичної компанії Леопольда Ліпсона [8].

Основоположником українського туризму на нашу думку є видатний український просвітник, філософ, поет і визнаний мандрівник Григорій Сковорода, який 25 років свого життя присвятив подорожам Україною [8]. У 1751 році він перебував в Угорщині, подорожував до Австрії, Словаччини, Польщі та Італії. Від 1769 року Григорій Сковорода подорожує Україною, проповідуючи свої філософські погляди серед населення, що засновані на критиці соціальної нерівності й звеличенні трудового народу, знайомиться з культурою й побутом українського народу, займається просвітництвом. Спогади й роздуми про свої мандрівки автор висвітлює у таких творах, як: “Діалог, или разглагол о древнем мірь” і “Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни”. Цей час і вважатимемо періодом зародження українського туризму, адже саме Григорій Сковорода привернув увагу до подорожей як важливого засобу просвітництва.

Вагомим внеском у справу розвитку туризму та створенню його теоретичних засад була організація й проведення Першого Всеросійського з'їзду з питань покращання вітчизняних лікувальних місцевостей, що відбувався 7-11 січня 1915 року в Петрограді. У матеріалах з'їзду та його резолюціях наголошувалося, що за допомогою туризму й екскурсій Росією необхідно відволікти співвітчизників від подорожей і лікування за кордоном та зберегти таким чином значні кошти. Учасники з'їзду визнали, що розвиток туризму є справою державної ваги. Таким чином, вперше у вітчизняній туристичній практиці було оцінено й визнано роль і значення туристично-екскурсійної діяльності як важливого чинника економічного піднесення країни та акцентовано увагу на необхідність розробки правових основ її провадження.

Так започатковувався організаційний період в розвитку туризму, структуротворчими чинниками якого можна вважати формування ринку турпослуг, запровадження в практику укладання договорів на обслуговування туристів, створення туристичної інфраструктури (готелів, транспортної мережі) та ін. Натомість нормативно-правове забезпечення розвитку туризму на цьому етапі носило характер приватно-правового регулювання, що відповідало загальним тенденціям розвитку будь-якого суспільного явища в історії людства.

Виникнення радянського туристичного руху належить до 20-х років ХХ ст. Визначальною рисою його було поступове посилення впливу держави і партії на роботу туристичних організацій та нормативне закріплення регулювання туристичної діяльності. Нормотворча діяльність у галузі туризму відтворює та закріплює тогочасну масову культурно-просвітницьку роботу партії серед населення й тісно пов'язана з особливостями культурної революції в державі. У всіх документах та заходах з питань туризму особливий наголос робили на розвитку туристично-екскурсійної справи як важливого елементу ідейно-політичної боротьби.

У цей час управлінська структура туризму зазнавала безкінечних перетворень і реформувань. У 20-ті роки започатковано проведення конференцій з питань туристично-екскурсійної справи, головна мета яких – сприяння розвитку туризму в державі, визначення стратегії щодо його стимулювання та створення наукових засад провадження туристичної діяльності.

Наприкінці 20-х років продовжується вдосконалення організаційної структури туризму. Тому цей час вважають відправним пунктом розвитку масового радянського туристичного руху. 6 січня 1927 року було ініційовано створення Товариства пролетарського туризму (ТПТ), затверджено його Статут, положення про осередки та туристичних кореспондентів пролетарського туризму. В 1928 році створюють акціонерне товариство “Радянський турист”, завдання якого повністю співпадали із завданнями ТПТ, а їх діяльність дублювала одна одну. З метою усунення подвійного керівництва туризмом в країні 8 березня 1930 року Рада Народних Комісарів (РНК) СРСР приймає рішення про злиття цих організацій і створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій (ТІТЕ). Керівництво товариства чітко окреслює його подальшу політику щодо розвитку туризму в СРСР: “Пролетарський туризм для нас, перш за все, один з методів соціалістичного будівництва” [9].

Із розвитком іноземного туризму в державі виникла об'єктивна необхідність розроблення заходів із впорядкування прийому туристів із закордону. У 1929 році за рішенням Ради праці й оборони створюють Всесоюзне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР “Інтурист” із відділеннями та представництвами в багатьох містах СРСР і за кордоном. Цю подію туризмознавці вважають датою появи першої туристичної адміністрації в сфері іноземного туризму. Крім того, з цього часу туризм в СРСР розмежовано на види та здійснено відповідний перерозподіл його управлінської структури: внутрішній (керівництво покладається на Центральну Раду по туризму і екскурсіях ВЦРПС) та іноземний (під керівництвом ВАТ “Інтурист”). Такий розподіл не відповідав світовій практиці управління галуззю, однак став основою забезпечення правового регулювання туризму в СРСР – наявність “подвійних” підходів і стандартів у

всіх сферах туристичного обслуговування (для іноземних і вітчизняних туристів). Встановлено жорсткий державний контроль за обліком іноземних туристів, їх перебуванням в СРСР та виїздом за межі країни, що й зумовило видання низки спеціальних нормативно-правових актів, які детально регламентували процедуру такого "контролю".

Отже, перші кроки радянської влади у справі розвитку туризму в державі відзначені яскраво вираженим ідеологічним забарвленням як у визначенні пріоритетів і завдань пролетарського туризму, так і в положеннях, що містилися в правових актах партії й уряду. Та в цьому розмаїтті завдань, які стосувалися сфери туризму відсутнє, на наш погляд, найголовніше - створення належних правових умов для подальшого ефективного її розвитку.

До законодавства, яке забезпечувало функціонування туристичної галузі, слід віднести нормативно-правові акти, що визначали основні заходи з розвитку матеріальної бази для потреб відпочинку й лікування трудящих мас та порядок її формування. Починаючи з 1919 року підписують низку декретів, які створювали передумови для розвитку лікувального туризму та регулювали відносини, пов'язані з його організацією та наданням, а також регламентували діяльність підприємств, що займаються цим видом туризму. Зокрема, декрет "Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення" (1919), проголошував націоналізацію курортів і передачу їх "до рук" трудящих, декрет РНК "Про використання Криму для лікування трудящих" (1920) та "Про організацію будинків відпочинку" (1921), передбачали створення санаторіїв та оздоровниць для робітників і селян, а "Про курортне лікування трудящих та про експлуатацію курортів" (1922) мав закласти правові засади для забезпечення реалізації права трудящих на відпочинок й оздоровлення в лікувальних закладах. Отже, з перших років радянської влади формується правова база для забезпечення збереження навколишнього середовища та використання його не тільки для оздоровлення, а й з метою всебічного виховання радянських людей. Але ці правові акти носили вузько спрямований характер. Цей етап розвитку законодавства тісно пов'язаний з історичними та політичними подіями країни й яскраво віддзеркалює партійно-ідеологічну політику тогочасної радянської держави.

Подальший розвиток "туристичного" законодавства не набув свого логічного завершення, тобто видання єдиного законодавчого акту - Закону про туризм. Регулювання правовідносин у сфері туризму здійснювалося в різних правових формах, регулятивний вплив яких був слабким через їх значну розпорошеність. Норми, що регламентували питання туризму, отримали закріплення в законах та підзаконних актах різної галузевої приналежності, а комплексні правові дослідження проблем туризму, туристичних правовідносин взагалі були відсутні.

Розвиток туристичного законодавства в 50-90-х рр. ХХ ст. окреслив основні тенденції формування його самостійного напрямку. Особливу роль у цьому зіграло прийняття галузевих нормативно-правових актів у вигляді Указів Президії Верховної Ради СРСР, постанов Ради Міністрів СРСР, постанов ЦК КПРС і окремих відомчих положень, інструкцій та наказів міністерств і відомств, які регулювали питання прийому й обслуговування іноземних туристів в СРСР. Перспективи розвитку туризму були визначені в спеціальній постанові Всесоюзної Центральної Ради професійних спілок (ВЦРПС) з питань туризму від 26 вересня 1950 р., в якій особлива увага приділялася саме розвитку туризму. Проаналізувавши роботу з розвитку

туризму в СРСР, президія ВЦРПС 20 липня 1962 р. прийняла постанову "Про дальший розвиток туризму" [10], яка стала підґрунтям для забезпечення дальшого динамічного розвитку галузі та її правового забезпечення.

Важливою віхою для вдосконалення туристичної діяльності стало й прийняття постанов Пленуму ВЦРПС від 22 травня 1968 р. "Про завдання профспілок з організації літнього відпочинку трудящих" та ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 30 травня 1969 р. "Про заходи дальшого розвитку туризму і екскурсій в країні". У них було визначено пріоритети й завдання з розвитку туризму, окреслено коло повноважень не тільки профспілок, а й партійних і державних органів, окремих міністерств щодо реалізації державної політики в сфері туризму, створення дієвого й ефективного управлінського механізму в галузі. Скажімо, в постанові від 30 травня 1969 р. наголошувалося на необхідності вжиття заходів щодо "масового розвитку туризму і екскурсій серед трудящих та молоді, розширенню мережі й вдосконаленню діяльності туристичних і екскурсійних організацій, добору кадрів, ідейно-політичного виховання, перетворення туристично-екскурсійної діяльності в потужну галузь обслуговування населення" [10].

У нормативно-правовому регулюванні питань розвитку туризму (насамперед, міжнародного) чітко прослідковувалося їх ідеологічне спрямування. Зокрема, велике значення надавали проблемам регламентування поїздок наших громадян за кордон, встановлюючи низку обмежень для їх виїзду, та правила прийому іноземців в державі.

Науково обґрунтовану ідею про необхідність розробки та прийняття Закону про туризм в СРСР, який би максимально вирішив правові проблеми галузі в країні, висловив радянський вчений, дослідник проблем правового регулювання туризму Велерій Мікадзе [11, 31]. У науковій доповіді "Правове регулювання питань туризму" він доводить доцільність вироблення комплексного підходу до вивчення питань, пов'язаних із розвитком туризму та його правовою регламентацією, і пропонував розглядати їх у нерозривному зв'язку з правовим забезпеченням охорони природних пам'яток і пам'яток культури. Адже туризм, враховуючи його значення в культурному й духовному вихованні громадян, є складовою законодавства про культуру й охорону навколишнього природного середовища.

Для цього періоду розвитку туризму характерні такі основні риси: функціонування в умовах жорсткого нормування й планування; невідповідність процесів стрімкого, ефективного розвитку інституційному та правовому його оформленню; створення наукової основи вивчення галузі, спроба надати явищу теоретичне обґрунтування, визначити складові його елементи та з'ясувати роль і значення в суспільстві.

З розвитком законодавства про туризм почали з'являтися перші дослідження проблем його правового регулювання в СРСР: правової природи туристичних відносин з погляду теорії та практики їх регулювання, наукове обґрунтування необхідності кодифікації законодавства з питань туризму та визначення його місця в системі права тощо. Зокрема, Андрій Бідненко в 1971 році зробив висновок щодо невідповідності законодавства про туризм сучасним вимогам його розвитку в державі й науково обґрунтував нагальну потребу оптимізації туристичного регулювання шляхом кодифікації законодавства. Водночас він зображував структуру цього кодифікованого акту [12]. Така пропозиція Андрія Бідненка була слушною й обґрунтованою.

Адже кодифікація галузі, забезпечення її уніфікованим і консолідованим нормативно-правовим актом вищої юридичної сили дозволила б максимально врегулювати всі аспекти відносин з питань туризму, гарантувати стабільність і динамічність його правового поля, оскільки розпорошеність норм, які регламентують туристичну діяльність, свідчила про слабкість правового забезпечення, а отже, й про нестабільність її правового становища.

Автор багатьох праць з проблем правового забезпечення розвитку туризму Леонід Шейнін також писав про необхідність створення в кожній союзній республіці спеціального кодексу для визначення єдиних норм і вимог туристичної діяльності, поведінки туристів під час подорожей, основні правила полювання та рибної ловлі та ін. [13].

Проблеми туризму як багатоаспектного явища в часи існування Радянської держави розглядали під різними кутами. Але Закон про туризм так і не було прийнято. Не відбулося осмислення й виділення туризму в самостійний інститут правового регулювання. Не було й досліджень природи туристичних відносин, їх суб'єктів і об'єктів, предмету та методу правового регулювання й обґрунтування необхідності виокремлення правових норм. Це зумовлено перш за все відсутністю ґрунтовних комплексних досліджень у цій сфері. Правове регулювання туризму тоді здійснювалося в межах радянської правової системи й характеризувалося тим, що роль закону практично зводилася нанівець, оскільки загальні, принципові положення встановлювали партійні директиви, а процесуальні питання правової регламентації вирішували у відомчих актах органів управління.

Починаючи з середини 80-х років, у правовому регулюванні туризму відбуваються серйозні зміни. Вони пов'язані насамперед із перебудовою в державі та переходом на нові економічні умови господарювання. Таким чином започатковано перехідний період в туризмознавстві. Особливе місце серед нормативних актів того часу посідає Комплексна Програма розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986-2000 роки, яку фахівці-науковці й фахівці-правознавці оцінювали як новий напрям в радянській правотворчості й нормативно-правовий акт довготривалої дії, розрахований на перспективу. У ній уперше в радянському законодавстві було закріплено розгорнуту систему послуг, серед яких передбачено й туристично-екскурсійні [14; 12].

Перехід від адміністративно-командної економіки до ринкової (посилення приватно-правових основ у регулюванні туризму) призвели до серйозної дезорганізації туристичної галузі в державі. Від 1989 до 1992 років нормативно-правові акти, що закріплювали й регулювали нові ринкові відносини в сфері туризму, практично не розроблялися. Цей період супроводжувався досить болочими колізіями: "війни законів", гострих протиріч між органами виконавчої і законодавчої влади та ін. До об'єктивних чинників складного становища галузі в цей час додавалися й суб'єктивні, пов'язані з державним управлінням в туризмі.

З розпадом СРСР зруйновано централізоване управління галуззю, порушено систему напрацьованих зв'язків й складові частини інфраструктури галузі, знищено туристично-екскурсійні маршрути тощо. За таких обставин український туризм вийшов на ринок, який потребував встановлення чітких правил поведінки для всіх учасників відносин. Такими правилами в нових умовах господарювання міг бути лише Закон про туризм.

Важливе значення нині має утвердження як самостійної галузі та офіційне визнання державою його ролі в економічній і соціальній структурі суспільства. Це стало можливим зі створенням в 1992 році центрального органу виконавчої влади – Державного комітету України з туризму, якому надано повноваження щодо його участі у формуванні й реалізації державної політики в галузі, посилення державного регулювання туристичною діяльністю, створення та зміцнення нормативної бази тощо.

Становлення українського туризму як самостійної високорентабельної галузі економіки, а також відтворення законодавства де-юре почалося з прийняттям Закону України "Про туризм", який набув чинності в 1995 році й окреслив стратегічну лінію та конкретні завдання розвитку галузі, став свідченням посилення уваги законодавчої та виконавчої влади до неї, її проблем і перспектив розвитку. У цьому законі Україна офіційно проголосила і юридично закріпила туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку національної культури й економіки та здійснення послідовної державної політики в галузі.

Закон регулює правові, організаційні, виховні та соціально-економічні відносини в сфері туризму і є законом прямої дії. У ньому є декілька новел та принципових позицій: вперше закріплено державне регулювання та координація туристичної діяльності; розмежовано компетенцію органів держави різних рівнів у сфері управління туризмом; визначено напрями подальшої законодавчої регламентації суспільних відносин в галузі та джерела фінансування розвитку туризму; вперше передбачено ліцензування туристичної діяльності, права і обов'язки туристів, гарантування їх захисту та безпеки; акцентується увага на кадровому та науковому забезпеченні галузі; міжнародне співробітництво. На розвиток положень Закону прийнято низку нормативно-правових спеціалізованих актів і таких, що опосередковано стосуються туризму. Сьогодні його нормативну базу складають понад 200 актів різної галузевої приналежності.

Та незважаючи на швидкий і загалом прогресивний розвиток нормативно-правової бази сфери туризму, сьогодні вона потребує переосмислення й оптимізації з урахуванням правозастосовчої практики. Туристичний бізнес є надзвичайно динамічним, а отже існує постійна потреба вдосконалення його правових механізмів, юридичного врегулювання нових форм, видів відносин, що еволюціонують. Оскільки ж законодавство деяких ключових галузей переживає становлення в умовах ринкової економіки (господарське, цивільне, адміністративне, податкове, митне тощо), то необхідно привести його до встановлених міжнародних стандартів, тому певного вдосконалення потребує й правове регулювання туризму, яке б враховувало тенденції розвитку загальних норм у державі, практику провадження туризму в європейських країнах і інше.

Для сучасного етапу розвитку законодавства про туризм в Україні характерна, з одного боку, досить інтенсивна правотворчість із питань туризму, а з іншого – широка розгалуженість його норм, а звідси їх колізійність, суперечливість, безсистемність, стихійність, наявність прогалін в правовому регулюванні, а деколи й "вимушеність" законотворення в сфері туризму. Головною причиною цього є відсутність сучасних фундаментальних комплексних наукових розробок у сфері, а отже, пропозицій щодо законодавчого закріплення особливостей правового регулювання туризму. Все це зі свого боку зумовило несприйняття його як самостійного інституту

законодавства та відсутність чіткого уявлення про структуру туристичних норм та науково-практичну необхідність виділення їх в окрему підгалузь права. Тому при дослідженні проблеми слід врахувати міжнародний досвід провадження туристичної діяльності, проаналізувати уніфіковане законодавство з питань туризму Європейського Союзу. Особливу увагу необхідно приділити також системі правового регулювання, узагальнити та врахувати світову практику регламентування туризму, критично оцінити існуючі зарубіжні й вітчизняні дослідження з цих питань та розробити на цій основі науково обґрунтовані пропозиції з вдосконалення законодавства України про туризм, виходячи з специфіки та пріоритетів розвитку національної галузі туризму. Актуальними є дослідження місця туристичного законодавства в правовій системі України загалом і серед джерел конституційного права зокрема, визначення предмету і методу правового регулювання, конституційних правовідносин у сфері туризму, кола суб'єктів і об'єктів правовідносин тощо. У цьому контексті постає нагальна необхідність наукового осмислення й обґрунтування всіх цих процесів.

Історію законодавства про туризм умовно можна розподілити на чотири періоди: просвітницький, зародження українського законодавства, радянський і сучасний, залежно від історичного, політичного, економічного, соціального та правового розвитку нашої держави. Характерною рисою в регулюванні відносин, пов'язаних із здійсненням туризму, є домінуюча роль держави, що найбільш яскраво проявилось за радянських часів. Конституція України 1996 року найсуттєвіше піднесла й визнала пріоритет прав і свобод людини, забезпечення й реалізація багатьох з них стає можливим через всебічний розвиток туризму.

Отже, туризм і право на туризм існували з давніх-давен і були пов'язані перш за все з розвитком цивілізації, прагненням до пізнання світу, географічних відкриттів, розширенням торгової діяльності й завоювань, що знайшло своє відображення у правових актах, а з часом – і в конституціях.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України. / За ред. Паливоди А.В. - К.: - К.: Вид-во КНТ, 2009. – 156 с.
2. Сакун Л.В. Історичні корені та етапи розвитку туризму в Західній Європі / Л.В. Сакун // Проблеми міжнародного туризму: Збірник наукових статей. – К.: ТОВ “ЧАС ППК”, 1997. – С. 83– 89.
3. Серьогін О.Ю. Правове регулювання міжнародних туристичних відносин: Автореф. дис. ...канд.юрид.наук: 12. 00. 03 / Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2002. – 21 с.
4. Квартальнов В.А. Туризм. /В.А.Квартальнов. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 320 с.
5. Виппер Р.Ю. Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало) / Р.Ю. Виппер. – Ростов на Дону, 1995. – Т.1. – С.125.
6. Шаповал Г.Ф. История туризма: Пособие / Г.Ф.Шаповал. – Мн.: Экоперспектива, 1999. – 303 с.
7. Долженко Г.П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г.П.Долженко. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1988. – С.68.
8. Моргунов Б.П. Туризм / Б.П.Моргунов. – М., 1978. – С.59.

9. Шаповал Г.Ф. История туризма: Пособие / Г.Ф.Шаповал. – Мн.: Экоперспектива, 1999. – 303 с.
10. Сборник нормативных актов по вопросам иностранного туризма в СССР / под ред. В.Е. Иванова. – М.: Междунар. отношения, 1969. – 334 с.
11. Микадзе В.М. Правовые проблемы внутреннего туризма в СССР / В.М.Микадзе // Тезисы докладов научн. конф., посвященной проблемам развития туризма. – Сухуми, 1972. – С. 30-31.
12. Бедненко А.Б. Правовые и организационные вопросы участия общественности в организации туризма в СССР / А.Б.Бедненко // Труды Иркутского ун-та, 1971, Т.81. Серия юридическая. Вып. 12, ч. 2. – С. 237-257.
13. Шейнин Л.Б. О необходимости законодательной регламентации массового туризма / Л.Б.Шейнин // Известия ВУЗов. Правоведение, 1969. - №6. - С.125–126.
14. Кабалкин А.Ю. Законодательство в сфере обслуживания населения / А.Ю.Кабалкин. – М., 1988. – С.34–48.
15. Цивільний процес України: академічний курс / За ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2009. – 848с.

The article examines the historical development of tourism in Ukraine. This is an attempt of scientific substantiation of the concept of each individual period of legislation of Ukraine on tourism services. Author presented and explained the periods of formation and development of legislation on tourism in Ukraine.

Key words: *tourist services, legal adjusting, legislation historical development*

В статье исследуется историческое развитие туризма в Украине, сделана попытка научного обоснования концепции системы каждого отдельно взятого периода законодательства Украины о туристических услугах. Подана и обоснована авторская периодизация становления и развития законодательства о туризме в Украине.

Ключевые слова: *туристические услуги, правовое регулирование, законодательство, историческое развитие*

ОСОБИСТІТЬ, ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр) 6

Ольга Слоньовська

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
У ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

У статті проаналізовано історичні романи у віршах Ліни Костенко “Маруся Чурай” і “Берестечко”, а також окремі поезії, в яких авторка зосереджує свою увагу на животрепетних проблемах української державності.

Ключові слова: менталітет, державотворення, політичні чільники, національна ідея.

Для самодостатніх народів не існує проблеми повсякчасного взивання до совісті світу про факт власного буття – такі нації сприймаються як явище саме собою зрозуміле, не підлягаюче жодному сумніву ні в країн-сусідів, ні у держав, віддалених територіально сушею чи морями й океанами. Зате окупованим народам, певною мірою вже асимільованим, століттями адаптованим до статусу меншовартості, щоб не зникнути взагалі, приходиться час від часу від імені своїх великих талантів бодай подавати голос, який, звичайно, з причини поміркованості благополучних народів не завжди береться до уваги, щоб негайно вирушати на допомогу, зате в ефірі ноосфери завжди сприймається як сигнал “SOS”, запеленгований позивний смертельної небезпеки, в якій при певному збігу обставин може опинитися кожна нація.

За три віки бездержавний український народ добідувався до того, що всередині ХХ століття опинився на такій стадії національного упадку, коли вже можна було ставити діагноз, що він більше мертвий, ніж живий. Йшлося, звичайно, не про рівень економічного забезпечення: порівняно з часами колективізації, голодомору й повоєнної розрухи жити стало легше. Йшлося про те, що статистикою чи жодним матеріалістичним індикатором визначити годі. Для ілюстрації такого явища напрошується хіба думка Володимира Вейдле про те, що “смерть Риму спричинилася не силою варварів, а занепадом духовних основ... античної культури. Гладіатор не замінив би трагічного актора, якби не був утрачений смисл трагедії” [3, 362]. Іншими словами, в чутливому механізмі аури великого народу раптом урвалася пружина, яка віками приводила в рух годинник національного метафізичного часу.

Чи відчув це український народ на рівні тонких матерій? Безперечно. Досить прочитати “Щоденник” і “Поему про море” Олександра Довженка чи “Думу про тебе” Михайла Стельмаха, ввійти в межі досягання гравітаційної сили картин Катерини Білокур, щоб збагнути: найбільш талановиті представники народу фізично здригнулися від несподіваної мертвої тиші в рідному домі. На жаль, і репресивна

система не була пірамідою дурнів: її ідеологічний апарат мав тонкий нюх і гострий зір, він прискіпливо ставився до найменших відхилень і збоїв у механізмах кожного народу, тим більше, українського, завжди й постійно підозрюваного в сепаратизмі й латентно спраглому волі. Й хоча трагічна поломка для ідеологів “розвинутого соціалізму” “з людським обличчям” (кожен з цих велемовних титулів – нонсенс!) виявилася дуже бажаною, афішувати, образно кажучи, прихід “гладіатора” на місце “трагічного актора” було більш ніж небезпечно для тоталітарної держави. Тож на метафізичну хворобу не забарилися знайти метафізичні ліки. Не для того, щоб вилікувати, а з тією метою, щоб після садистського експерименту вже не залишалось жодного шансу на порятунок. “Гладіатор” повинен був сприйматися тільки на “ура” хоч би й у примусовому порядку. Володимир Панченко небезпідставно пише: “Від літератури соціалістичного реалізму вимагався тотальний мажор” [31, 10], а сама Ліна Костенко суспільну ситуацію визначила більш жорстко: “Хрущов – ура! І не Хрущов – ура!” [17, 166].

У координатах насильно насадженого пафосу як основної й домінуючої ознаки соцреалізму навіть дуже обдарованого поета система робила клоуном. На підтвердження цієї істини, звичайно, нема смислу наводити цитати одних класиків, не наводячи інших. Набагато легше перелічити імена митців, які не зрадили своєму трагічному світовідчужанню. Йдеться насамперед про поетів Ліну Костенко й Миколу Вінграновського, новелістів Григора Тютюнника і Євгена Гуцала, які шкірою відчували подібне до того, про що афористично сказано Ліною: “Оглянься – / за плечем / стоїть твоя категорична Муза” [17, 166]. Подібне відчуття формувало позицію, вірніше, плекало непохитну вірність Богом врученому талантові, адже йшлося насамперед не про що інше, а про стиль, а стиль, як і відпечатки пальців, впродовж життя суттєво змінювати не дано нікому – митцеві легше перестати писати взагалі. “Фундаментальною особливістю” таланту Ліни Костенко не випадково виявився “трагедійний характер світовідчужання”, а в її ліриці “нерідко переломлювалися драматичні колізії буття” [31, 10–11]. На перспективу для поета в тоталітарному суспільстві така закономірність передбачала дуже багато: і неабиякі неприємності з боку цензури, і солодкі хвилини творчих злетів, які дарує Небо тільки безкомпромісним митцям, адже саме Ліні Костенко судилося “своєю поезією в часи безмовності й стандарту” рятувати честь української літератури і постати в нашому красному письменстві 1960 – 1980-х років “цитаделлю духу” [31, 3]. Національна ідея пульсувала живим струмом у її рядках в ті трагічні для народу десятиліття, коли це словосполучення вважалося найбільш крамольним, тому практично й не перебувало в обігу. Власне, національну ідею Ліна Костенко пропагувала “на виріст”, транслюючи її на той час, коли українці усвідомлять себе українцями не тільки за національністю, записаною в паспорті. Слушно писав Євген Маланюк, що “література завше є проєкцією всього комплексу національного чи державного буття на площину духовну. Причому завше в синтезованій формі і значно опередаючи теми буття в часі. Звідсіть – пророчественність літератури як мистецтва” [25, 347].

Перш ніж вести мову про національну ідею в творчості Ліни Костенко, годилося б більш детально сказати про підвалини нації як

метафізичної духовної системи. Нині є кілька думок про ці «тонкоматеріальні» підмурівки. Проте сміємо заявити, що, як і в основі будь-якої збудованої на роки й роки споруди, в Домені Нації особливе навантаження несуть чотири основні підвалини: 1) ментальність як характер нації, 2) морально-етичні ідеали як її світогляд, 3) мова як основний засіб самоідентифікації і 4) мистецтво (зокрема й насамперед – фольклор і література) як ознаки культурної самодостатності народу. Всі з перелічених фундаментальних блоків ще в період переростання етносу в націю настільки монументально поєднані між собою й взаємно залежать один від одного, що встановити первинність окремо взятого практично неможливо. Національна історія як активно функціонуюча протягом століть часово-просторова парадигма з усім притаманним їй комплектом зовнішніх і внутрішніх проблем, переможних битв і поразок, із суттєво відмінною від інших народів «кардіограмою» державотворення й політики, безумовно, впливає на міцність усіх підвалів нації або позитивно, або негативно.

Однак уже з огляду на те, що українська історія як наука в радянські часи зазнала найбільше деформацій, а громадяни УРСР були позбавлені права знати її глибше від 1917 року, є смисл почати розмову саме з висвітлення історії Київської Русі і Гетьманщини в найбільш вагомих літературних текстах Ліни Костенко, тим паче, що й сама авторка визнає: «У мене був цілий комплект історичних романів, – лежать папки... Був у мене такий задум – дати всю українську історію – від початку до кінця. Через що є в мене «Древлянський триптих», через що «Скіфська одісея»... XIX століття – хотілося це дати через Потебню одного, Потебню другого, – того, що в Польщі загинув. Я хотіла дати Розумовських. Я хотіла й XX століття дати...» [15, 104–105]. Те історичне тло, що зі сторінок поетичних збірок таки пізнавав читач всупереч драконівській, але з причини низького інтелектуального потенціалу завжди сліпій на одне око радянській цензурі, звичайно, не могло компенсувати великоімперської установки антиукраїнського трактування історії, започаткованого ідеологами Росії ще за настановою Катерини II, але завдяки сумлінно опрацьованому поетесою величезного масиву національної історії й авторської високохудожньої інтерпретації подій минулого спонукало українців XX століття мислити, зіставляти, робити висновки, породжувало надзвичайно міцні асоціативні ланцюжки. До речі, ще Іван Франко дуже високо ставив подібну інтелектуальну здатність читачів-реципієнтів: «Духова діяльність людська полягає головню на двох прикметах психічного устрою: на можливості репродукції вражень, які колись безпосередньо торкали наші змисли і тепер являються тільки психічними копіями, ідеями, і на другій прикметі того устрою, що одна така репродуктивна ідея викликає за собою іншу, цілі ряди інших ідей... Чим ясніше і докладніше репродукуються ідеї в людській душі, тим ясніше мислення; чим більші і різномірніші ряди ідей повстають за даним імпульсом, тим багатше духовне життя» [43, 65]. Через підтекстові сюжетні лінії, за допомогою архетипних образів, міфологем і міфем, шляхом показу амбівалентних ситуацій (за влучним порівнянням до специфіки контрасту: «Що чинить маляр, кладучи на малюнку близько одну коло другої дві плями різних кольорів, що стоять далеко один від одного в шкалі барв, те саме осягає поет, шарпаючи в відповіднім місці

нашу уяву від звичайного асоціативного ряду до незвичайного або просто супротивного. Се діється особливо в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські афекти та пристрасті» [43, 67]), прийомами влучного застосування потужних образів-символів і афористичних висновків у творах Ліни Костенко кожен читач знаходив ключ не тільки до розуміння того теперішнього часу, в якому жив сам і в якому агонізувала держава його предків, а й відчував насамперед емоційний підйом, що автоматично породжував вольове латентне усвідомлення особистісної потреби інтелектуально протидіяти, здавалось би, залізним аргументам комуністичної пропаганди, бо як «чутливий манометр колективних почувань і настроїв», такі високохудожні твори «демаскували глибше і ширше» [25, 347] всі явні й приховані процеси зазіхання колонізатора на первородство й духовну спадщину колонізованого народу.

Порівнюючи ідею «Скіфської одісеї» Ліни Костенко з ідеєю «Скіфів» Олександра Блока, Володимир Панченко виходить насамперед з двох взаємно заперечуючих один одного постулатів: «глибокої неприязні до блоківської поеми „Скіфи“ Ліни Костенко і її ж найвищої оцінки таланту російського митця („Блок – це мій поет“»)» [32, 17]. Й хоча літературознавець цілком справедливо підкреслює, що «„Скіфська одісея“ – це деміфологізація блоківської версії історії... „приватизації“ дохристиянської історії Русі російською свідомістю» [32, 20], що поему варто розцінювати не тільки як дискусію Ліни Костенко з Олександром Блоком чи з опонентами відомої доктрини (вони й сьогодні принципово не чують жодних контраргументів і затято не сприймають зустрічних версій, тому в їхніх тезах, як і в поемі Блокових «Скіфів», дійсно завжди і скрізь через наступально-брутальні інвективи виразно проглядає «нервовий пошук точки опори для російського месіанства» [32, 22]), а й трактувати описані події з точки зору Греції устами Геродота, бачити очима безіменного купця-мандрівника, оскільки твір української авторки загалом скерований не на підтвердження чи заперечення якихось наукових гіпотез, а містить солідну доказову базу первородства українського народу на Богом даній йому землі обітованій, яка на цілі століття виявилася ще й перехрестям історії: «Які б тут не були стовпотворіння, / хто б звідки не накочував сюди, / а люд був корінним тут, бо коріння / в такому ґрунті глибоко сидить... / Які тут не прокочувались орди! / Яка пройшла по землях цих біда! / Мечем і кров'ю писані криворди / ніхто уже повік не розгада» [22, 72]. Впадає в око, що грецький купець почувається на етнічно чужій і мало знаній йому та його сучасникам названій ними ж скіфською території так, наче дорослий онук або правнук, що волею обставин несподівано опинився на споконвічній землі своїх прабатьків і внаслідок клітинної пам'яті й колективної підсвідомості виразно переживає дежавю. Таке явище можливе лише за умови, що головний герой «Скіфської одісеї» генетично споріднений зі скіфами, що це прямиий їхній нащадок завдяки якійсь одній – батьківській чи материнській – лінії. Згадка Ліни Костенко про пелазгів у поемі не випадкова. Опираючись на наукові відкриття історика й мовознавця Олександра Черткова (1789–1858), Сергій Плачинда підсумовує: «Всі вони – насамперед Стратон, Діонісій Гелікарнаський, Геродот, Тит Лівій, Полівій, Плутарх, Пліній, Платон, Схимн Хінський та інші – писали про

„загадкових” пелазгів і ще „загадковіших” етрусків. І з'ясувалося, що пелазги (з давньогрецької – лелеки, журавлі) і етруски – це великі об'єднання численних давньоукраїнських племен, що внаслідок демографічного вибуху та перенаселення на терені своєї Батьківщини – Оратті – емігрували на „нові землі” й принесли на обшири Італії та Греції цивілізацію, тобто – духовність, хліборобську культуру, письмо, знання з астрономії, медицини та інших наук, а також – мистецтво містобудування, музичні інструменти і навіть... танок гопак» [34, 11]. Іншими словами, пелазги й етруски запліднили античні центри духовністю й інтелектуальним поривом, а самі розчинилися в масі греків і римлян, залишивши по собі всього кілька безцінних статуеток. І перелік сусідніх із скіфами племен, і відомості про священного птаха («У наших предків був тотем – лелека. / Чи не тому і носить він дітей? / Якби лелека голосом озвався, / то грек, мабуть, не дуже б здивувався» [22, 82]), й про шлюби між високопоставленими представниками скіфів і античних царських родин («Послів приймали закордонних. / Царівен видавали за моря» [22, 76], і про добре розвинуту народну медицину й лікарів-гомеопатів, серед яких прославився скіф і водночас «грецький громадянин» Токсаріс, і – диво! – навіть про широкі, як море, червоні шаровари («Там парубки на бриючому злеті / ішли, штаньми палаючи, в піке!» [22, 108]) фігурують у поемі «Скіфська одіссея»: генієві-поету дано достеменно знати все в усіх сферах науки, про що просто талановиті люди, висококласні спеціалісти в окремо взятій галузі, лише здогадуються. Та головною проблемою поеми стає самоідентифікація сучасних українців: «І хто вони? А ми хто? Хто ми? Хто ми? / Хто наші предки? Прийшли? Автохтони? / Сколоті? Лоти? Вихідці з Дворіччя? / Висока віть з пракореня слов'ян? / Які були тут мови і наріччя? / В яких садах співалось солов'ям? / Які були звияги і поразки? / Що з правіків дійшло аж до тепер? / І хто були «божественні пелазги», / як наших предків називав Гомер?» [22, 88]. Для «Скіфської одіссеї», як слушно підкреслює Петро Іванишин, найважливішим стає глибинно-герменевтичне питання кожної національної присутності» [13, 363]. Додамо: присутності нашої, пра-пра-української. Вчитуючись у «Скіфську одіссею» і зіставляючи цей твір з тематично близькими, наприклад, романом Валентина Чемериса «Ольвія» та повістю Юрія Хорунжого і Володимира Жмира «Гонитва до мосту», однозначно підсвідомо відчуваємо теплу близькість «Скіфської одіссеї» і холодну віддаленість двох інших. І річ зовсім не в рівні художності – і «Ольвія», і «Гонитва до мосту» – твори досить цікаві, по-своєму глибокі. Річ у тому, що «Ольвію» і «Гонитву до мосту» читач сприймає з того ракурсу пізнавальної зацікавленості, з якою читав би про Таїс Афіньську, Клеопатру, Олександра Македонського чи царя Дарія – тобто про представників дуже цікавих історичних етносів, які, на жаль, до нашого народу відношення майже не мають. Коли ж читач поринає у «Скіфську одіссею», він очима безіменного грека бачить рідний народ, яким той був два з половиною тисячоліття тому, бачить предків-пращурів, причому аж ніяк не дрімучих, диких, непізнаваних для українця ХХ – ХХІ століття, а розумних, емоційних, культурних, гуманних, дуже гостинних і доброзичливих за катастрофічної умови проживання на території постійно небезпечного пограниччя (трагічна смерть скіфа якраз стає яскравим підтвердженням останнього). За поемою «Скіфська одіссея» Ліни Костенко – еверести

авторської праці, але насамперед надзвичайно уважно простудійована четверта книга «Історії в дев'яти книгах» Геродота – «Мельпомена» і тонке розуміння вірувань і звичаїв рідної нації.

Ліна Костенко не приховує своєї опозиції до прихильників ідеї вищості античної культури над праукраїнською. Як і Євген Маланюк, який називав Пра-Україну Степовою Елладаю, у «Скіфській одіссеї» вона скрупульозно збирає незаперечні факти високого рівня цивілізації, яка споконвіків жила на берегах Бористена-Дніпра. Але здебільшого глибоке розуміння вищого рівня інтелекту й культури наших предків порівняно з давніми греками Ліна Костенко розв'язує ніби мимохідь («Колись було сім грецьких мудреців – / з них Анахарс був скіфом, паралатом» [22, 75], «Раз побували греки в городищі. / Дізнатися, на що там ціни вищі. / Провідати знайомих паралатів. / Придбати медичинських препаратів» [22, 92], «Вони вже знали деякі вакцини, / мікстури, зілля і настої трав. / Щоб перейняти дещо з медицини, / сам Гіппократ у Скіфії бував» [22, 92], «Через сліпучу призму пекторалі / тепер для нас всі скіфи золоті... / І кожна бляшка, панцир, окуття / і на прикрасах вирізьблені драми – це панорами скіфського життя, увічнені по золоту майстрами. / Мистецтво те було не в сповиточку. / Грифони вже ту лань не заклують. / Два скіфи шиють золоту сорочку. / Два скіфи з чаші золотої п'ють» [22, 85–86]) і, до того ж, з точки зору саме греків: «Про скіфів добре згадував Есхіл. / В Гомера є, що скіфи – справедливі» [22, 75], а малолітній скіфський цар під час аудієнції з греком тонко іронізує над його допитливістю: «...Ще молодий, а вже був поліглот: / – Мое ім'я нічого вам не скаже. / Я мандрівник. І звуся Геродот» [22, 81]. Згодом своїм супутникам грек розповідає про цей випадок – і в поемі виринає ім'я скіфського царя, документально зафіксоване Геродотом: «похвастав грек, що він з царем стрічався. / І як за нього Геродот ручався. / Таким тоді малесенький був скіф – тепер могутній цар Аріапіф» [22, 93]. Підтекст обох нібито випадково зронених фраз виразно допускає саме скіфське походження всесвітньо відомого давньогрецького історика. Якщо для порівняння взяти «Гонитву до мосту» й «Ольвію», то в першому творі батько майбутнього скіфського царя Ідантірса Савлій власноручно вбиває Анахарсіса, пояснюючи хлопчикові дикість свого вчинку аргументами не менш дикими: «Еллада загубила Анахарсіса» [44, 80]. Цей випадок співавторі запозичили в Геродота, але в художньому тексті випущено найважливішу причину братовбивства, бо ідею збереження свого і відтворення чужого як один з найважливіших принципів самоідентифікації цензура не могла схвалювати, адже в часи написання книги «Гонитва до мосту» СРСР був велетенським казаном для перемішування націй і народностей, тому пересторога скіфів в іншій редакції мала шанс сприйматися дуже гостро українцями ХХ ст.: «Вони всіляко уникають запозичати іноземні звичаї жодного народу і зокрема еллінські звичаї [...] Коли він (Анахарсіс – О. С.) справляв ці обряди, його побачив один скіф і повідомив про це царя Савлія. Прибув туди і сам цар і ледве побачив Анахарсія, вистрілив у нього з лука і вбив його. І тепер, коли хтось питає скіфів про Анахарсія, вони твердять, що не знають його саме через те, що він відвідав Елладу і справляв іноземні обряди» [5, 197]. У романі «Ольвія» Валентина Чемериса романтично описано похорон дружини скіфського чільника, гречанки за походженням Ольвії, хоча, за свідченнями Геродота, так

пишно могли ховати лише скіфського царя. У Ліни Костенко теж є реалістично прозорливий опис подібного звичаю: «Страшне у скіфів дійство похоронне! / Ольвійський грек, бувало, похолоне. / Спочатку возять мертвого царя, / щоб сорок днів усі за ним ридали. / Рабиня, як зацьковане звіря, / тремтить, чекає, що її придавлять... / Підземний світ, і тлін, і німота. / В жертвоних чашах ритуальний трунок. / Та на цареві зброя золота, / і меч, і щит, і бойовий рихтунок. / Хто був той цар, і що в житті він встиг – / застигло, як в дзеркалах золотих. / Ще й колісницю звальять в той Сезам. / Насиплють горб такої височизни, / що аж не тенькне бронзовий казан / од грандіозних відголосків тризни...» [22, 83–84]. Бронзовий казан у контексті поеми – не випадковість. Геродот, вирішуючи проблему, скільки приблизно скіфів живе в безмежних степах, подає дві взаємно протилежні думки, а водночас ілюструє розповідь скіфською бувальщиною про казан, ушестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта, в гирлі Понту Евксину. Цей казан вільно вмщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан. У романі «Ольвія» Валентин Чемерис подає шлюб дочки грецького архонта зі скіфським вождем, тоді як Ліна Костенко веде мову про одруження осіб царської крові з обох сторін подружжя: «Також дочка царя Ассаргадона / була жоною скіфського царя. / Прибувши на тодішній бригантині, / в часи непримиренних ворожнеч, / вона йому, крім посагу у скрині, / везла од батька ассірійський меч» [22, 76]. Доречно нагадати також, що у «Скіфській одиссеї» Ліна Костенко постійно наводить містки між давно минулим і сучасним: «Якісь дядьки, кошлаті, з клумаками, / в гробницях будуть чиркати сірниками... / Аж потім вже подвижники і вчені / взялись вивчати кургани височенні. / От розкопають ями та кар'єри / та й доберуться в царські інтер'єри» [22, 85]. З дивовижних вражень мандрівного грека, наче крізь туман, поволі проявляється пракиївський Подол («А там же біля торгу на Подолі / знайомий грек із Хаосу живе!» [22, 111]). Власне, насильницька смерть грека зовсім недалеко від Києва від стріли загарбника-чужинця, тобто зовсім не місцевого злочинця, у виразнено порожнім мирним скіфським поселенням («А онде й шлях, а трохи вище / людська селитьба, городище... / Хто тут живе, гелони чи будини? / Чому немає жодної людини?» [22, 116–117]) й дає відповідь на риторичне запитання поеми: «Але чому на землях цих, де Київ, / іще до літописних лихоліть, / так наче нам хто чорну дірку виїв / у історичній пам'яті століть?» [22, 71]. Український колорит поеми підсилений етнографічними художніми деталями, які для читачів відіграють роль упізнавальних міфологем: це і напої (меди, квас), і «лунарний символ – ліплені вареники» [22, 107], і дівчата, які «співають, як сирени, – / хоч до корми ремінням прив'яжись!» [22, 109], і прототипи дещо пізніших язичеських богів часів Київської Русі – Семиярило, Марена: «Не визнають тут Зевса і Паллади. / Тут сповідають люди на Дніпрі / високий культ астральної тріади – / культ Місяця, культ Сонця, культ Зорі... / Згадають

рід до сьомого коліна. / В них Рід як бог, у нього сонця лик. / Вони з вогню, у них душа нетлінна. / У них і серп – як місяць молодик. / У них зірчаті пряники жертвні. / Вони без маку не спечуть коржа» [22, 106–107]. Впізнає сучасний читач у «Скіфській одиссеї» й негативні риси менталітету нашої нації, які Юрій Липа пояснював домішкою «чужої» крові, що завжди мало місце в часи збройних протистоянь.

Здавалось би, парадокс, але під час «круглого столу» в Києво-Могилянській академії Ліна Костенко однозначно висловила, що її версію історії, втілену в історичних текстах, належно не збагнули: «Лариса Брюховецька зазначила, що „ми всі недооцінили версію історії, яку написала Ліна Костенко“. І вона має рацію, бо відчула, що в мене є своя версія історії. І її ніхто не прочитав» [15, 104]. На наш погляд, у такому явищі нічого дивного нема. Як підкреслював Євген Маланюк, «між генієм і сучасністю завше колізія. Геній дає всього себе, але сучасність бере від нього те, що вона з д у ж а є взяти. Це стосується як окремих людей, так і поколінь, як суспільства, так і певної доби, її прагнень, її духу» [28, 115]. За Біблією, «багато покликаних, – та вибраних мало» [2, 32], а із власної практики – можна читати, не минаючи жодного речення, й зовсім не... розуміти змісту. Одним реципієнтам бракує підґрунтя, тих знань з історії, які в державних народів немовля всмоктує з молоком матері, другі, відучені самостійно мислити й проектувати літературні тексти на реальне життя, «хапаються» тільки за любовну сюжетну лінію, ковзаючи поверхнею твору і пропускаючи найголовніше, треті українську історію сприймають як чужу, тому вона їх не болить. А якщо не болить, якщо байдужа, то які з цих читачів співавтори генія? Так само сталося й з творчістю Тараса Шевченка: всім начебто все ясно, а тільки запропонуй пояснити, як саме читачі розуміють бодай найважливіше, у відповідь почувеш загальні фрази, натрапиш на убогість думки, невміння вчитувати очевидне. І все це – за умови суцільної грамотності. Як наголошує Євген Сверстюк, навіть розуміння сучасними українцями Шевченкових творів не-історичної тематики стало проблемним: «Те, що колись було зрозуміло простому селянинові, який був вихований у традиційній духовній культурі і мав ключ до Шевченка, розумів, що Шевченко пише, то кандидати, доктори наук були цілковито глухі до тих моментів. Були виховані в глухому атеїстичному дусі. І вони ключ до Шевченка загубили. Біда не у тому, що були сфальсифіковані тексти – людина сфальсифікована, людина стала сліпою» [39, 8]. А Михайло Сидоржевський слушно додає: «Людина стала сліпою, сфальсифікованою, а з нації вийняли душу» [39, 8]. До того ж, такою мірою, як твори геніальних письменників не можуть без величезних втрат перекласти іншою мовою перекладачі середнього рівня здібностей або ті, хто не дотримується принципів американського перекладача Ричарда Уїлбура («Переклад – це акт любові»), сьогоднішньому українському читачеві не вдається повноцінно справлятися з поетичними текстами у «співавторстві» з Ліною Костенко.

Здається, якщо не можуть спромогтися на солідні томи монографій літературознавці, мала би хоча векторно в зовсім невеликих за обсягом статтях окреслити шляхи пізнання «Марусі Чурай», «Берестечка», «Снігу у Флоренції», «Скіфської одиссеї» літературна критика. Григорій Лужницький не даром її роль вважав дуже важливою в літературному процесі: «Творчий критик, наче ця комаха, запилює квіт, і твір родить

овочі. Сам твір – це прекрасна квітка, але щоб дерево дало овоч, треба творчого критика» [14, 150]. Та в радянські часи, коли вихід кожної книги Ліни Костенко автоматично ставав подією в літературному житті, критика виконувала роль не бджоли, а пажерливої гусені, а зараз, як і пересічний читач, відстала від належного розуміння поезій нашого генія щонайменше на півстоліття. Тож поки «малий» час не переросте у «великий» (за Михайлом Бахтіним), як казав Станіслав Людкевич, нема на це ради. Ось тільки хто в період летаргічного сну літературознавства виплекає для України українців духом? Й чи можливі майбутні свідомі українці без належного виховання національною літературою взагалі?

Українська історія крізь призму її висвітлення Ліною Костенко не тільки завжди перебуває у фокусі реальної події, а завжди інтерпретується під кутом зору гуманізму. З цієї причини такі діаметрально протилежні поняття, як доблесть і ницість, зрада і самопожертва постають не як спонтанна вимога часу й випадку, а як споконвічні довгодіючі чинники, своєрідні індикатори, якими людину перевіряють на людяність. Євген Прісовський небезпідставно підкреслює: «Нагнітаючи традиційно забарвлені образи, трагедійні запитання, Ліна Костенко справді мучить ними душу свого адресата – читача, прагне пробудити в ньому сором, викликати стан катарсису. Так, пам'ять, до якої закликає поетеса – це біль, провина, але й очищення, облагородження. І від тих нещадних, відверто трагічних образів вона веде нас у світ, хай не досягнутої сьогодні, але бажаної гармонії, тієї гармонії, що робить нас людьми, вириваючи з темряви безпам'ятства» [37, 176]. Для прикладу візьмемо «Древлянський триптих» із загальновідомим підпалом княгині Ольгою древлянського міста Іскоростень. Як і в більшості сюжетних поезій, дія тут відбувається за законами кінематографічного жанру: замість розповіді – вражаючі кадри, дивовижна за силою і влучністю ретроспекція минулого в сучасне – й навпаки. Що важливо, пейзажне тло вірша несе не менше навантаження, ніж образи-характери, акцентує на споконвічній природності, доречності на землі древлянського раю і древлянського племені: «Тут сосни соснові, берези березові, / і люди людяні тут» [17, 411], – а минулий і теперішній час нерідко міняються місцями. Чудові метафори відразу ж в уяві читача перетворюються в цілі картини: «і вічністю розпороті легенди / несуть на іклах дикі кабани» [17, 411], «де куш туману, як бузок, розрісся» [17, 412], «А молодик зійшов – оторопів, / бо, перш, ніж виплисти під місяцем на берег, / русалки дивляться в дзеркальних коропів» [17, 413]. Ян Парандовський роль метафор для сприймання людиною дійсності оцінював дуже високо: «Метафора настільки ввійшла в кров і плоть мови, що якби несподівано її вилучити, люди перестали би розуміти одне одного. Ніжка стола, шийка дзбана, головка цукру, ручка (чого би не було), гирло ріки, горло пляшки, підніжжя гори – в подібних метафорах, образності яких тепер уже ніхто не відчуває, людське тіло надало назви своїх частин предметам, які не заслуговують антропоморфізації» [33, 160]. Художнім образам у поетичному тексті цей же літературознавець відводив особливе місце: «Образ – найсуттєвіший елемент поезії, можливо, єдиний, якому нічого не загрожує – ні час, ні поетична мода. Міняються течії і напрямки, теми і сюжети, мотиви і настрої, міняються умови, що визначають вибір слів і версифікацію, але образ залишається завжди, чи в безпосередній формі, чи як метафора, чи як порівняння. Образ – кров

поезії» [33, 210]. Зіставлення Ліною Костенко давно минулого з сучасним: регалії прогресу «вечір пахне смаленою гумою» [17, 411], «вудлища антен» [17, 412] – і антикварне: «борті з профілем Стрибога» [17, 411], «на верстатах різьблених воріт / тче лабіринти вулиць живопліт» [17, 412] – цілком узгоджується. А на тлі першого й другого – вічне: «дитя в городі ходить коло мами» [17, 412]. І – тут же – наскрізна незбагненна туга, навіть уже не печаль (хоч ніби, власне, й про неї йдеться: «Печаль моя – ріка без переправи, / на тому боці спогади живуть» [17, 412]), тривожне інтуїтивне передчуття біди. І не лише тієї страшної пожежі, до змалювання якої широкими мазками готується ґрунт («Але, не дай Бог, іскорка десь бликне! / Дахи тесові, дерево, сушник. / Переморгнуться відблисками вікна, / і двір о двір черкнеться, мов сірник...» [17, 413]). Триптих був написаний Ліною Костенко задовго до чорнобильської катастрофи, а в його підтексті грядуща біда вже виразно вчувалася завдяки пророчій фразі «Приватний атом – істина розщеплена» [17, 411] та прозрілого символу в контексті ХХ століття – «за два ікси історія зачеплена» [17, 411]. «Екстраполяція» події, яка знаходилася ще в майбутньому, перенесення грядущого на тут-і-тепер, а звідти – на давно пережиту історичну драму, створила магічне коло, в якому скоєне давним-давно зло притаєно множитья і в якийсь момент проявляє свою руйнівну силу в усій страшній злобі. Водночас устократ мужніє й добро, зернина якого теж проростає все новими й новими сходами, таким чином впевнюючи, що тільки добром у всіх його проявах: співчуттю, жалості, людяності, всепрощенні, любові – й може злу, від якого вже ніби й нема рятунку, ефективно протистояти.

Опис страшної іскоростенської пожежі постає не виїмково людською трагедією («Але що воно винне, оте древлянське немовляточко, / що згоріло в лозовій колісці? / І ота бабуня – рятуйточки! – що за димом у / двері не втрапила? / І ота дівочка, що горіла на ній сорочка, / а вона бігла, а сорочка ще більше горіла, / а вони її повалили, княжі месники, / та й заходились гасити» [17, 414]), а й жахливою смертю всього живого, отже, завідомо невинного в жодних людських діяннях («І оті бджоли, що розтопилась вошина, / і їх заливало гарячим медом» [17, 414]). І голуби, які «од вогню одбивалися крильми» [17, 415], й дрібніше птаство («воно ж горобець – кричати з болю не вміє, / то й летить у гніздо, / щоб йому горобчиха на лапи подула» [17, 415] – це вражаючі кадри, жахливі візуальні картини. Олюднення фауни не просто механічно відтворює апокаліптичний жах всього живого у вирі вогняної стихії, а й увиразнює неспівмірність розправи древлян над Ігорем і витонченої кари Ольги древлянам. Тонко володіючи нюансами думки, Ліна Костенко не заперече трагедії княгині та її малого княжича, але, аж надто простонародно висловлюючись про необхідність помсти, дає читачам зрозуміти, що цей вчинок не робив честі Ользі: «Але ж була у нього жона Ольга. / Та так побивалася за своїм мужем! / І синочок маленький, сиротою лишився, княжич. / То що ж вона мала робити, то вона їм помстилася» [17, 414]. Якщо взяти до уваги образ Ігоря, котрий виписаний у всій неприглядності фізичній («Князь був плохенький, / в колінцях йому скрипіло», «в нього ж був ревматизм і грижа.., / та він же був чоловік тонкої п'ясті» [17, 413] і моральній: «А чого ж він прийшов у вільну древлянську / землю? / І яким це він правом брав із древлян

данину? / Та він же їх так примучив, що сил не було терпіти!», «та він же був глухий на одне вухо, / а другим чув тільки те, що йому хотілось» [17, 414], то хто, як не Ольга, за «Повістю минулих літ» – жінка владна й надзвичайно кмітлива, не розуміла, що саме стало першопричиною її драми? Звичай кровної помсти, якого вимагало від Ольги оточення, не передбачав такого витонченого садизму в діях, до яких вдалася підступна вдовиця. Врешті, навіть спалений вщент Іскоростень і сотні жертв не отямили княгиню, не погасили її злоби: «Але ще ж яку помсту надумала мудра Ольга! / Привели їй дочку древлянського князя Мала. / Десь зняли те дівчатко на вже обгорілій драбині, / і вона ту князівну взяла собі у рабині. / і забрала у Київ оту нещасну Малушу, / щоб і рід той пощез, / щоб і спогад про нього вимер» [17, 416]. Саме акцент на безглуздіх міжусобицях Київської Русі, на безпощадній спробі княгині під корінь винищити дуже близький генетично княжий рід дає читачам ключ до розуміння причин майбутньої ворожнечі між українськими чільниками. Інша річ, що в далекоглядні плани Ольги несподівано вміщуються Вищі Сили й розставляють усе на свої місця, руйнуючи диявольський план у його ж основі: «Але син її, княжич, полюбив ту рабину – / як душу. / Народився в них хлопчик. / І це був князь *Володимир*» [17, 416].

Безперечно, «інтерес до історії – це інтерес до істини» [37, 178], а саме істину, за Ліною Костенко, не можна брати «в оренду і сіяти на ній чортополох» [22, 73]. Істина завжди вимагає осмислення, деколи – дуже болючого, навіть такого, що викликає сором й у нащадків. У подібних випадках «Ліна Костенко стає істориком-полемістом, озброєним таким чутливим інструментом, як художницька інтуїція» [30, 185]. Поезією «Стара церковця в Лемешах» наче вихоплено з небуття шматок часово-просторових подій, що в сув'язі проливають світло на глобальні причини української не-державності. Авторська позиція в цьому творі проявляється кілька разів, як відверта, прихована, індиферентна, співчутлива, осудлива, тобто набираючи всього можливого спектру свого функціонування. В основі твору – дійсний історичний факт, та розроблений він не лише в суто історичному ключі, коли автор скований стереотипом бачення. Безкомпромісна установка, виражена в однойменному вірші словами «Криши, / ламай, / трощи стереотипи!» [17, 11], безвідмовно спрацьовує й цього разу. Поезія Ліни Костенко розпочинається панорамним епілогом: «Історія стоїть біля дороги / та й дивиться, хто їде по соші. / Йде череда, туман взяла на роги. / А он село, що зветься Лемеші» [17, 384]. Персоніфікований образ історії, мирне надвечір'я, либонь, ще трипільська назва села – все налаштоване на український колорит, на контекст суто українського сприймання майже такою ж мірою, як Шевченків «Садок вишневий коло хати». Образ Наталки Розумихи (увага: Наталки!), жінки ще гарної і молодої, але вже вдови, посилюється ретроспекцією на її жіночу долю в подружжі з Грицьком: «Як ще був жив, набралася з ним лиха, / такий він був п'яндига й гуляйда» [17, 384]. Проте негативно відтінений «п'яндига й гуляйда», розуміється, по-чоловічому казився від надміру здоров'я і енергії, був фізично досконалим, вродливим і сильним, а головне – коханим Наталкою до самозабуття: «Але й козак! Просмолений, як човен. / Жагучо любий до безтями рук. / Як він умер, весь світ, сльозами повен, / в дощах стояв по самий Базавлук!» [17, 384]. Вдовиному статусу Розумиха кориться з гідністю: «ні словом не вкорила»,

що залишив молодою, хоч це дозволялося вдовам навіть у похоронних плачах, коли ще покійник лежав на столі, роками пам'ятала («Ходила до могили припадуть» [17, 384]), залишаючись беззахисною перед жорстокими обставинами життя: «А двох синів, Олексу та Кирила / в капелу царську мусила віддати» [17, 384]). Весь екскурс у минуле молодої жінки, втямлює це читач чи ні, тримається якраз на ключових підтекстових статусах вдови і дітей-сиріт у соціумі. Те, що й Тарас Григорович дуже часто й саму Україну вважав вдовою та ще й сиротиною, тому гріхи її кривдників ставали вдвічі більшими, як це, наприклад, влучно протрактовано в поемі «Сон»: («Це той П е р ш і й, що розпинав / Нашу Україну, / А В т о р а я... доконала / Вдову сиротину [48, 215–216]»), не випадково. З погляду християнської етики, одним із чотирьох гріхів, які волають про помсту до неба, є заподіяння кривди сироті або вдові. За українськими народними уявленнями, тобто за віками сповідуванню мораллю і на рівні загальноєвропейської етики (ще в античні часи Тіціан наголошував, що «добрі моральні устої мають більше значення, ніж хороші закони» [4, 454]), не існувало більшої ницості, як скривдити вдову або сироту.

Проте після опису безрадісної вдовиної молодості Наталки у змісті вірша «Стара церковця в Лемешах» маємо величезну лакуну, спровоковану художнім домислом, який перебирає на себе весь тягар трактування дійсної події. За Яном Парандовським, «письменники, які черпають матеріал із історії, володіють незвичайною здібністю вводити в громаду достовірних історичних особистостей власних героїв, придуманих ними самими, і читачі вірять, що пам'ятні історичні події були зв'язані якраз із цими прибульцями зі світу авторської фантазії. Але й історичні особистості, що існували в дійсності, під пером митця змінюються до невпізнання й іноді саме такими залишаються в уявленні читачів» [33, 37]. У вірші «Стара церковця в Лемешах» зумисно пропущено великий шмат життя вдови козака Розума, а коли Наталка знову з'являється, читач раптом не впізнає давню знайому. Вона вже давно не живе в Лемешах, а перебуває в російській столиці з повнолітніми синами Олексою і Кирилом («Один був мужем вінчаним цариці, / сподобивсь другий навіть булави» [17, 384]). Й хоча зумисно перелічено нібито добрі справи Наталки й навіть акцент зроблено на нібито ідеальній поведінці її синів, що сповідаються в новенькій церкві в рідному селі, – за демонстративними вчинками й патетичним стилем відчутна несправжність Наталчиних почуттів, її фальшива щедрість, остаточна втрата колишніх моральних орієнтирів, а також унікально вдала оцінка односельців, за якою Олекса і Кирило пошани всього лише «доскочили».

Хоча «Мов янголи, співали клирошани / за упокій козацької душі» [17, 384], підтекст вірша однозначно натякає, що через пихату забаганку враженої гординою й безмежно багатой вдови спорудити церкву саме «на тому місці, де Грицьковий гріб» [17, 384], потривожено спокій інших покійників, що за народною мораллю робити не дозволялося ні за яких умов, зруйновано цвинтар, на якому колись поховали Грицька (якщо вмер християнською смертю, а про це сказано однозначно, то не ховали ж його поза межами кладовища, та й значно виріс сільський цвинтар за роки Наталчиного безутішного вдівства й Наталчиної відсутності!). Але найбільше вражає читача контраст колишньої і теперішньої Наталчиної

поведінки стосовно покійного! На початку твору перед читачами поставала вбита горем, але гідна поваги, стримана й вольова жінка. Зараз у новій церкві блонзнірську роль святениці грає типова пашекуха, для якої навіть заупокійна молитва – фарс, ненаситне бажання похвалитися собою. Вдова свідомо тривожить спокій мертвого, адже внаслідок вседозволеності при царському дворі вона вже твердо переконана в тому, в чому жоден істинно віруючий не може бути впевнений: «Вона молилась: – Грицю, чуєш, Грицю! / Хоча б на мить устань та оживи! / та подивися на свою Наталку, що за твої одмолені гріхи / яку он долю виспівали змалку / підпаски наші, наші пастухи!» [17, 384–385]. Колишню високоморальну селянку зовсім не лякають тривожні ознаки в Божому храмі («Лампадка тьмяно блимала в кіоті, / стояла в церкві дивна тишина... / і озиралась Лотова жона» [17, 385], адже вся увага колишньої козацької вдови зосереджена на блиску «щирозлотих оправ», якими в Наталчиному спотвореному уявленні можна відкупити ще й не такі гріхи. Та, власне, Наталки вже нема, є Наталія з синьою стрічкою статс-дамі через плече, типова російська придворна, яка гордиться тим, що поріднилася з кривавим Петром I, пишається численними слугами, які й у рідному селі чекають її «десь аж біля брами», а при цьому такою ж мірою гаряче моляться, як і не менш гаряче подумки брутально обмовляє і сина, й вельможну невістку, весь час егоїстично вивисуючись над усім і всіма. Розумовська морально знущується й над самим покійним, то пропонуючи йому ожити, то комедійно заявляючи, що, мовляв, аудієнція закінчена, земля тобі пухом: «Вона молилась: – Встань та подивися, / що я вже стала свахою Петра. / Що грошей в нас тепер хоч подався, / невістка в мене царського ребра. / Тепер уже й не плачу я ночами. / Невістка гарна, що там говорить. / Вже як вони, хоч тайно, обвінчалися, / то це ж таки уже не фаворит. / Буваю на балах і на прийомах, / бо я графиня, а Олекса граф. / Він при дворі, а я уже при йому, / спокійно хай покоїться твій прах!..» [17, 385]. Останньою метаморфозою колишньої Наталки Розумахи стає її однозначна національна чужість не лише односельцям, адже поруч новоспеченої графині нема жодної людини з Лемешів (існувала ж, очевидно, якась, хай навіть далека родина, куми, були ж колишні сусіди!), а й навіть церкві, яка сприймає її присутність як вторгнення на освячену ангельськими голосами місцевих клирошан (отже, не тільки Наталчині сини володіли прекрасним слухом і голосом, для України це явище звичне!) територію нерозкаяної грішниці: «З колін звелась графиня Розумовська, / зашарудів широкий кринолін. / Чи то спіткнулась, чи на плитах ковзко, / чи на дзвіниці хилитнувся дзвін, – / і задвигтіла церква-кам'яниця, / і хрест на церкві також хилитавсь, / і хилитались паперть і дзвіниця...» [17, 385]. І вже остаточно вбивчим підсумком скоєного Наталкою відступництва стає останній рядок вірша: «Мабуть, Грицько в землі перевертавсь» [17, 385]. Водночас образ Грицька Розума, про якого історія не донесла жодних відомостей, несподівано стає втіленням окремо взятого представника всього бездержавного народу, що на метафізичному рівні немилосердно покараний Богом за національні прогріхи дружини і синів, тому з ганьби та сорому не має спокою навіть у домовині.

Володимир Панченко дуже влучно підмітив ті типові риси українського соціуму, які з точки логіки можна розцінювати як малоймовірний збіг в єдиному контексті, але, на жаль, фігурують як дуже

можливий парадокс ментальності: «Вони поруч в українській історії: ницість – і велич, підступність, лакузтво – і незнищенність духу» [30, 184]. Найчастіше у віршах Ліни Костенко подібної проблематики йдеться про внутрішні національні стосунки, але нібито й позанаціональні неетичні моменти авторкою також оцінено вкрай негативно. До того ж, «письменник живе в двох часових вимірах одночасно – в тому, який творить сам, і в тому, якому підкоряється, поглядаючи на стрілки годинника, коли бачить світанок і сутінки, зміну пір року» [33, 246]. Саме тому Ліна Костенко завжди обирає з історичних тем найбільш проблемні й неоднозначні як у реальному вирішенні, так і в художньому розв'язанні. Відповідними художніми текстами, на наш погляд, зроблена досить успішна спроба особисто відрегулювати фокус головного дзеркала в телескопі народу як власне національного усвідомлення українцями самих себе. Прикладом може послужити вірш «Віяло мадам Полетики», зокрема, живописний портрет, який знаходиться у музеї Олександра Пушкіна, тієї придворної дами, що разом з Жоржем Дантесом організувала тотальне перешіптування за спиною генія, спровокувавши його на фатальну дуель. Безумовно, поезія не мала б такої пронизливої сили звучання, якби в ній йшлося виїмково про загальновідомий факт. Набагато важливішими у вірші є, образно кажучи, підтекстові рифи, на які обов'язково налітає, розігнана динамікою розгорнутого сюжету уява українського читача. Ще з твору не відомий факт «незаконнонародженості» придворної красуні Ідалії, «дитяти розпусти графської», ще не вступила в повну дію дуже вагома згодом деталь віяла, а вже з неприхованим національним болем звучать слова: «Воно, звичайно, бувши / дружиною Полетики, / годилось би залишити достойніше ім'я» [21, 40], що за силою співрівні рядкам з вірша «Був Ірод, і була Іродіада» («...І голову, в тих кучерях по плечі, / їм подала, від крові аж хмільна. / А що була то голова Предтечі, – / то що у цьому тямилла вона?» [17, 363]). Невігластво, духовна пустка, душевна ущербність не дають дружині Василя Полетики, якому навіть приписують авторство «Історії Русів», збагнути велич Пушкіна, подібно до нерозуміння біблійною Саломеєю ролі Івана Предтечі, голову якого за підказкою матері й попросила «царівночка» в царя-вітчима за свій, по суті, порнографічний танець. І якщо Саломею Ліна Костенко подає насамперед як «створіннячко» [17, 363], то та, «котра цькувала генія», «отрути жменьку вкинула, де наклепи варилися» [21, 40], отримує не менш вбивчу характеристику: «Ідалія, сучасниця, / ну, як тобі сичалося? / Звідкіль взялося віяло, бо наче ж не було. / Чи ти ото прикрилася, щоб совість не пручалася, / щоб люди не побачили роздвоєне жало?» [21, 41].

Мар'яна Комариця слушно наголошує: «Потєбня зауважував, що поезія – це передусім потреба душі самого митця й лише потім вона набуває суспільної вартості» [14, 60]. Саме тому найбільшої ваги набувають поетичні твори, що постали із глибоких внутрішніх переживань, «були викликані потребою їх осмислення і словесного вираження» [14, 60]. Потреба Ліни Костенко осмислити й художньо артикулювати свою версію української історії виникла на основі глибокого особистісного усвідомлення аномального в контексті європейських держав факту трагічного незнання українцями своєї національної, причому далеко не простої чи вкрай блідої минувшини, а долі, гідної великого й дужого народу; розуміння нещадної фрустраційної

дії факторів зумисного багатівікового викривлення недоброзичливцями-чужинцями, типовими колонізаторами й окупантами, яким вигідно насаджувати думку про недолугість мови, нікчемність національних вождів, масову ущербність народу, нашої історії, про що прямо сказано Ліною Костенко у праці «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала»: «Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого переміщення народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу» [18, 30].

Історичний роман Ліни Костенко «Берестечко» унікальний насамперед тим, що написаний у форматі п'єси для одного актора. Монологи нібито для себе самого Хмельницького, його болючі спогади, страшні своїми висновками роздуми з непідкупною щирістю виголошені вголос думки за умови начебто вимушених мінімумів дії і вчинків героя – все це у процесі безпосереднього сприймання читачем тексту (чи глядачем – сценічного образу) створює ефект умовного входження в роль гетьмана Богдана самого реципієнта, а це за допомогою творчої сублимації і внаслідок емпатії передбачає найглибше розуміння літературного характеру героя. Водночас для «Берестечка» цілком надається рекомендація Альфреда Хічкока, яка стосується гарантії успішності знятого фільму, який, образно кажучи, «має починатися із землетрусу, а потім напруга повинна наростати» [23, 108]. Напруга «Берестечка» справді зростає з кожною наступною сторінкою, щоб на останній розрядитися спалахом блискавки, яка тільки й здатна осяяти давно мало не навпомацки шуканий головним героєм вихід зі становища: «Як той казав, поразка – це наука. / Ніяка перемога так не вчить. / Гей, писарю, неси мою печатку! / Життя пропало. Почнемо спочатку» [16, 150].

Образ Хмельницького в романі подано в критичний момент найтяжчої історичної трагедії, тому вражає насамперед неймовірної глибини стражданнями великого полководця і водночас підло зрадженого люблячого мужа. Ці дві поразки для Богдана існують у нерозривній єдності випадкового і закономірного: «Я був понижений і вбитий. / Я пив. Я мучився. Не спав. / Боявся посміху, як пастки. / Ось я такий і воював. / В мені було зерно поразки» [16, 62]. Переможні битви під Корсунем, Жовтими Водами, Збаражем, тріумфальний в'їзд у Київ не просто позаду – вони навхрест перекреслені трагедією під Берестечком: «Одна така поразка / zakresлює стонадцять перемог!» [16, 6]. Гетьман безпробудно пиячить, що відразу ж розкриває його з далеко не найкращого боку. Збуджена алкоголем уява гетьмана, як і сонна фантазія, за висновком Франка, буває «не тільки репродуктивна, але й творча: вона потрапить уявити нам такі образи, такі сцени і ситуації, яких ми в житті ніколи не бачили і не зазнали. Вона потрапить скомбінувати все те з величезного запасу наших звичайних вражень і ідей, послуговуючись збільшеною в сні легкістю в асоціюванні ідей» [43, 74]. Саме з цієї причини розгортається майже кінематографічний перегляд гетьманом минулого, прискіпливий аналіз мікро- і макроситуацій. Підсвідомість не боїться торкатися найболючішого для гетьмана, зокрема – питання численних невдач українського державотворення: «Ми вільні люди вільної землі, / тавро поразки маєм на чолі» [16, 133], «Назвуть вас зрадниками, страдники. /

Імено ваше осквернять. / А раз ви зрадники, то й зрадники, / то можна й землю зарівнять. / Та не яку ж, а вашу власну, / що ви за неї полягли. / Ви ж до чужих земель не сласні, – / кого ж ви зрадили, коли?! / Яку порушили угоду, чого хотіли не свого? / Та ж зрадник власного народу – хто вірний ворогу його!» [16, 30] – і, нарешті, висновок, який звучить не просто афористично, а подано як такий, що в очах світової громадськості здатний спростувати всі підтасування майбутніх лжеісториків: «Усі держави б'ються між собою. / Ми ж за державу билися своєю» [16, 69]. Та при таких чесних і розважливих роздумах підсумок гетьмана все-таки виявляється дуже невтішним: «Чужі та прийшли, вже тут укорінені, / та ще своїх причаєне кубло / так вирипали двері України – / аж холодом з Європи потягло. / Немає вже медової землі. / Розничили пани і королі. / От що в нас є – могили та й могили. / Та Чорний Шлях з невільницьким плачем. / Цьому народу світ уже немилий / від зайшлих вбивць і від своїх нікчем» [16, 126] – і, до речі, суголосним особистісному висновку Івана Франка про українців кінця XIX – початку XX століття: «Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту?» [42, 31]. Богдан Хмельницький свідомий відведеної йому ролі державного чільника, тому слова хана Гірея звучать для нього не солодким компліментом, а чесним і об'єктивним визнанням ворога наявності в характері українського чільника важливих рис вождя: «Ти ж, Богдане, із того дерева, / з якого ріжуться королі!» [16, 14]. Водночас Хмельницький боляче сприймає занижену оцінку своєї ролі в найбільш критичні моменти української історії земляками: «О Боже мій! А в світі ж є народи, / своїм великим знаючі ціну» [16, 100]. Український народ вражений бацилою внутрішньої психічної нерівноваги, що не додає сили його державним діячам (сам Хмельницький пересвідчився в цьому не один раз: «Це Хмельницький винен. / До чого Україну він призвів» [16, 29], «Мій Боже, що ті люди мелють! / Слова ганяють як плотву. / Все лають Хмеля, / лають Хмеля – за москалів, за татарву. / За цю мокву непроторенну. / За Берестечко, за вола. / І навіть лають... за Гелену! / за те, що ляшкою була» [16, 22]), ослаблений вірусом мазохізму, що проявляється в смакуванні власних поразок: «Бо поки ми тут про свободу мимрили, / то інші вже свободу й здобули. / А ми усе співаєм, як ми вимерли / або як нас в неволю продали» [16, 119] й відсутністю повсякчасно тривалої, свідомої, а не тільки спонтанної й епізодично проявлюваної патріотичної свідомості, браком національної гідності, що стало наслідком проникнення в українську, роками травмовану окупаційним тиском існування багатьох поколінь підсвідомість фрустраційних імперативів з чужих уст: «Всі люблять Польщу в гонорі і в славі. / Всяк московит Московію трубить. / Лиш нам чомусь відмовлено у праві / свою вітчизну над усе любить» [16, 93]. У хвилини розпачу й відчуття власної неповноцінності перед коронованими особами («АЛЕ ЧОМУ Ж НЕ ЗНИЩИВ Я ЙОГО? / Під Зборовом пани були не дуже браві. / Та я ж їх міг там всіх до одного, / коли заскочив їх на переправі! Та річка Стрипа вся була в багні. / Хапало панство хто кого за поли. / Король, зловивши жабу в рукаві, / волав о поміч на усі довколи... / І тут я раптом сумнівам уліг. / В мені підданець гетьмана презміг. / І звичка, звичка, спадок всіх неволь – болото... жаба...

все ж таки король» [16, 77] – і далі: «НА ДРУГИЙ ДЕНЬ ПРИЙШОВ Я У ШАТРО. / Король сидів, немов забувши про / свою ганьбу. Велично і камінно. / Він був король. Я мусив гнуть коліно... / А ВІН, З БОЛОТА ВИТЯГНУТИЙ ВОЗОМ, / Тепер дивився вже згори униз. / А що б піти до голови по розум – / кого рятуєш? Ворога?! Спинись!.. Так ні ж. Я дав їм вийти звіттіля. / Я не хотів принизити короля!» [16, 78]) Хмельницький задумується про переваги монархії над демократичним укладом сучасної йому України: «Я – ХТО: Я ГЕТЬМАН СТЕПОВОГО БРАТСТВА. / Моє життя не щедра на «віват!» / Я ж не король. Але якщо вже брався, / то мусив цю державу збудувати. / І силу ж мав, і славу був спочатку. / Перемагав у кожному бою. / Чого ж не одяг я ту золоту обичайку / на вільну й горду голову свою?! / Була б у мене влада нестеменна / і династичне древо королів. / І мій народ, порівняний до мене, / уже ніхто не смів би обмовляти. / Були б у нас і вольності, і право. / І нашу славу множили б митці. / Держава – держити. Бо вона – держава. / У неї скіпетр влади у руці» [16, 83–84]. Цінність королівського статусу державного чільника для коронованих володарів сусідніх з Україною держав віками вважалася незаперечною: «Назовні означала коронація повну незалежність володаря, повну його суверенність» [36, 10]. Не менше значення монарший статус державного володаря мав, знову ж таки, і для внутрішньої політики: «Коронація ж закінчувала всякі сумніви, дискусії і боротьбу за владу. Бунтуватися проти коронованої голови значило йти проти opinio і всього тоді такого релігійного громадянства, втратити його підтримку та нарватися на велике осудження» [36, 11]. Більше того, «корона була важливим чинником, що об'єднував державу й нарід в одну цілість, інколи на довгі віки», «властиво з допомогою коронацій оформлено колись остаточно всі більші теперішні держави» [36, 11]. Хоча не можна не брати до уваги, що найбільш прозорливі великі князі Київської Русі намагалися отримати з рук Візантії ту ж таки бажану для себе й власної держави корону шляхом одруження з порфірородними царівнами, як це вчинив, наприклад, князь Володимир Великий. Правда, отримати відповідний титул і знаки влади їм було набагато складніше, ніж пізніше Данилові Галицькому від Папи, якого вважали таким, що править усіма коронованими володарями в той час, коли у Візантії імператор був вищим від патріарха, а сама Візантія вела політику власного домінування над іншими державами, навіть якщо вони й прийняли християнство. Через те, що «візантійський цар на це не дозволяв, а візантійський патріарх ніколи такого права, як Папа, в справах коронації не мав» [36, 20], не те, що визнання Візантією Володимира Великого коронованою особою, навіть приписувана його правнукові легендарна «шапка Мономаха», якою довгі століття хизувалися російські царі як нібито узаконені спадкоємці корони, – звичайнісінька фальсифікація істини. Тож цілком справедливо Київську Русь Євген Маланюк називав «імперією, що не вдалася» [27, 41].

Очевидно, історична згода Данила Галицького в княжі часи прийняти корону як символ держави й отримання її разом зі скіпетром з рук папського легата – сицилійського абата Опізо була викликана бажанням князя досягти рівності серед європейських правителів і забезпечити визнання своєї держави питомо європейською політично-територіальною структурою. Онук Данила Галицького Юрій, який теж іменував себе королем Русі, що зафіксовано документально, за

свідченнями польського історика Яна Дуглоша отримав від папи ще одну королівську корону з пропозицією унії – отже, питання визнання Русі королівством мусили протягом довгого часу, хоча його негативне вирішення й не призвело до бажаного результату. Причиною подібних невдач Маланюк вважав те, що «Київська Держава не мала ніколи постійної державної ідоктрини, отже, тим самим, виразної політичної форми» [27, 41], оскільки відбувалися постійні хитання між вимогою підкоритися всім іншим князям великому князю київському («сеньйоратом, що мав на меті цілість Руської землі» [27, 41]) і намагання кожного удільного князя передати своє князівство (вотчину) власному синові. Із цих двох непокінчених систем й виникла імперія «сполучених князівств» [27, 42], що наклало печатку української бездержавності на значний історичний проміжок часу. Як підкреслював Володимир Полєк, «брак ідеї української корони був одним із основних чинників, чому Україна не вийшла, як інші західноєвропейські країни, із удільного розбиття та не об'єдналася в єдиний і міцний державний організм, а пізніше, засліплена блиском чужих корон, потрапила під чуже панування» [36, 20]. У часи Богдана Хмельницького ідея скіпетра й корони, попри наявність булави, стала особливо актуальною. Український соціум до цього явища був латентно готовий: «Ідею Хмельницького – авторитарну, дідичну (не елекційну, на польський зразок) владу – сприймала еліта – під залізною рукою геніального гетьмана – ніби одностайно» [27, 119]. Відлунням «дідичної влади», задуманої Хмельницьким, і стало після Богданової смерті обрання його сина Юрія гетьманом, попри те, що той зовсім не надавався на роль правителя. Врешті, смерть Хмельницького (який мав усього 62 роки) припала на час «остаточної війни з Польщею та фіналізації договору з Карлом X Густавом шведським, договору, що був би автоматично перекреслив т. зв. Переяславську умову, а тим самим у зародку знищив би зловорожу й згубну потім Переяславську легенду. По кривавих судорогах Руїни на державно ще не озброєну Батьківщину налягла фатальною силою напучнявила татарщиною Москва і, мимо величезних і багаторічних зусиль мудрого Мазепи, страшною вагою причадила недовершену Націю Українську на довгі століття» [27, 51–52]. Обставини знову склалися не на користь української державності, адже коронація означала не лише завершення боротьби претендентів за королівський престол, але й об'єднання держави у руках одного роду, єдність та зміцнення королівства у формі державного організму.

Водночас Богдан Хмельницький у романі «Берестечко» добре усвідомлює, що модель монархії для українців як нації яскраво виражених індивідуалістів не надається: «Але ж, на лихо, я не прагнув трону. / Свободи прагнув, честі і ума. / Та й хто гризеться за корону, / у тому величі нема» [16, 84]. До всього ж, особистісний висновок гетьмана накладається на українські світоглядні кросна християнського контексту: «Мені в короні змалечку цар Ірод» [16, 80]. Врешті, ще один історичний факт – кривава розправа черні над Іваном Виговським, який спробував запровадити дворянство і запровадити щось подібне до польського королівського двору, – теж яскраве підтвердження того, що український народ ідею королівства як монархії, навіть якщо нею правити мав би король й не одноосібно, а за допомогою парламенту на кшталт польського сейму, категорично не сприймав. Роздуми гетьмана Богдана

Хмельницького про держав-сусідів як здавна і повсякчас ненадійних для України союзників й сьогодні вражають прозірливістю й гостротою. У час першої спроби Ліни Костенко запропонувати роман до друку відповідні рядки радянськими цензорами були протрактвані як неприхована крамола. Проте слухність сказаного Ліною Костенко більше ніж століття до написання «Берестечка» підтверджував Олександр Герцен у статті «Російським офіцерам в Польщі» й оцінював ситуацію в Україні в часи Хмельницького й вплив Переяславської ради на перспективу в подібному руслі (подаємо в оригіналі): «Память того, что она (Украина) выстрадала после Богдана Хмельницкого из-за присоединения к Москве, и память того, что заставило Хмельницкого идти в царскую кабалу, могли бы послужить ей большим уроком [45, 7]». Отже, художнє розв'язання наболілої теми Ліною Костенко в романі «Берестечко» було і залишається своєрідним віртуальним перепрограмуванням української історії на інший, перспективніший вектор розвитку, ніж той, яким вона рухалася протягом трьохсотлітньої колонізації.

Богдана Хмельницького Ліни Костенко подає глибоким аналітиком. Страшна поразка і власна провина за цю подію, зіставлення і порівняння себе, який – залишивши навіть клейноди! – як хлопчисько, наївно кинувся завертати орду кримського хана й потрапив до нього ж у полон, таким чином обезголовивши власну армію, і Богуна, який зумів не втратити «притомності духа» в найскрутнішій ситуації, заставляє гетьмана засумніватися у власних здібностях великого полководця: «А може, хай вже гетьманує він?.. / О, той не стане політикувати / і під мечем не всидить, як Дамокл. / Той буде сам мечі собі кувати. / Не старчить сталі – викує з думок» [16, 44]. На матеріалі цього твору, як рідко на якому іншому, можна постійно пересвідчуватися в тому, що художній «образ повинен бути одкровенням, він повинен виражатися свіжими словами, повинен виявляти те, що досі нічیه око не помічало, повинен бути повним, багатим, володіти якомога більшою кількістю барв і граней при невеликій кількості слів. І як від каменя, кинутого у воду, все ширше розходяться кола, так і від поетичного образу повинен розширюватися горизонт наших думок, охоплюючи все більшу сферу асоціацій» [33, 210]. Саме такі місткі художні тропи в романі Ліни Костенко перебирають на себе функцію кількох томів інформації, яка би могла детально і всебічно висвітлити трагічну битву.

Втім, авторка зовсім не нехтує історичними фактами. Про незгоди у козацькому війську під Берестечком писав ще Проспер Меріме: «Козаків попервах ніщо не бентежило, однак, прочекавши Хмельницького цілу ніч та частину дня, вони почали шептатися, говорити, що він зрадив їх, змовившись з Іслам-Гіреєм. Стали вимагати нового гетьмана... Почалися між ними незгоди. Щодня одного гетьмана скидали, іншого вибирали. Коли схилилися до миру, на чолі козаків ставав Джеджалик; коли ж сп'янілий натовп сповнювався войовничим шалом, військо очолював Богун» [29, 243]. Афористично про це ж йдеться і в романі: «То вони люблять, то вони не люблять. / Та всяк тебе ще й брудом облива» [16, 100]. Проте виважений план виводу козацького війська з оточення таки був розроблений: «Облога тривала вже тиждень, коли дезертири попередили поляків про те, що Богун задумує відвести військо через болото... Справді, Богун мав свій план і готував його до здійснення. Він

потайки зібрав полковників, старшин та кількох бувалих запорожців і сказав, що за всяку ціну треба здійснити прорив. Богун наказав спорудити три переправи через ріку, мовляв, треба на болоті випасти коней... Найважливіше – під час відступу дотримуватися найбільшого порядку. Це важко було зробити з великою кількістю недисциплінованого натовпу, позбавленого керівництва. 8 липня, під вечір, Богун щедро роздав селянам оковиту, запалив їх своїми гаслами і кинув розлучених на польські батареї. Бій був важкий, лютий; у табір селяни повернулися темної ночі, ведучи полонених, вимерхані від втоми. Їх ще раз почастивали оковитою. І коли вони звалилися, поснувши міцним, п'яним сном, козаки у глибокій тиші вилаштувалися у три колони, з двома гарматами попереду кожної і, перейшовши переправу, ступили на болото... Незважаючи на наказ Богуна просуватися повільно й обережно, уже незадовго у трьох колонах почалася метушня. Багато козаків утопилося у болоті, силкуючись якнайскоріше вирватися наперед... На світанку поляки та українські селяни водночас дізналися про відхід козаків. Частина селян стрімголов кинулася на болото, хоча Богун особисто вернувся, щоб їх перепровадити через нього. Від страху та відчаю вони наосліп кидалися у найбільш небезпечні місця. У той самий час на залишені укріплення посунуло коронне військо і погнало втікачів до ріки» [29, 245–246]. У Ліни Костенко описано порятунок саме завдяки Богуновій хитрій тактиці порятунку значної частини війська від неминучого розгрому: «І виповзали чорні, як анциболи, / набравши смерті повні постолі. / Їм ніч іскрила зоряним кресалом. / Богун останній увійшов у ліс. / А сторопілим після сну гусарам / лишив болото з греблею взамість!» [16, 44]. І в одному, й у іншому випадку йдеться про трагічну ситуацію, про неминучі людські жертви і про мужність та вірність своєму слову Івана Богуна, проте художній текст більш опукло й зримо показує неймовірну волю до життя обійнятих панікою селян, що «набравши смерті повні постолі», зневірившись у своїх і навіть у собі, таки не виявилися підло обманутими чільником заради порятунку інших, не були жорстоко покинутими напризволяще своїм полководцем.

Якщо порівнювати роман Ліни Костенко «Берестечко» з романом Павла Загребельного «Я, Богдан», то відразу впадає у вічі те, що у Загребельного головний герой більше в минулому, ніж у його історичному сучасному (тут-і-тепер), а в Ліни Костенко Богдан Хмельницький більше в майбутньому, ніж у його власному теперішньому. Таке екстрапольовання, звичайно, результат письменницьких задумів. І хоча художня версія найбільш проблемного українського гетьмана Павлом Загребельним визначена не тільки підзаголовком («Сповідь у славі») – такий підзаголовок – лише маска, за визначенням одного з діаспорних письменників, мисочка молока для гадюки – агресивної у своїй пильності й дуже отруйної радянської цензури, цей твір сукупним описом переможних битв був здатний донести до українців ХХ століття славу, доблесть, героїзм Богданової епохи з метою пробудити в козацьких нащадках гордість за свій народ і славних гетьманів. Роман Ліни Костенко, попри екскурси гетьмана в минуле й майбутнє, безпосередньо стосується не всієї Хмельниччини, а тільки одного, але найбільш трагічного епізоду, власне, кульмінаційної точки депресії, зневіри, яка вперше проявилася як тотальна загроза майже відстояній збройно

державності, але, на жаль, виявилася надто протяжною в часі, тому асоціювалася й асоціюється зі становищем сучасної для читачів України. Таким чином Берестечко як явище метафізичне у Ліни Костенко уособлює не перегорнуту сторінку української історії, а сторінку не прочитану, не проаналізовану, не засвоєну належно й водночас настільки важливу, що без її сумлінного опрацювання рух вперед заблоковано.

Й у п'яному чаду, й у вкрай трагічній ситуації після ганебної поразки під Берестечком гетьман, виведений Ліною Костенко, не втрачає віри в переможну розв'язку визвольної війни, яку розпочав: «Я знаю грамоту свободи – її підписують мечі!» [16, 39]. Він свідомий тих втрат, які вже понесла і далі продовжує нести Україна: «А стольний Київ стогне від литвина. / І шляхта знову шастає проз Львів» [16, 25], «Обпалить часом думка крижана – / ось люди йдуть, а скрізь одна руїна. / І поки я їх визволю з ярма, / то чи не мертва буде Україна?» [16, 21]. І водночас дивується неймовірній витривалості своєї нації: «А ми ще є. І то найбільше диво, / що цей народ іще раз воскрес» [16, 121]. Більшість думок Богдана Хмельницького словесно оформлені Ліною Костенко афористично, оскільки це їй дуже притаманно: «Її афоризми-гасла, афоризми-формули органічно завершують розвиток ліричного сюжету й подають думку-ідею в емоційно-експресивному вираженні, з гостротою етично максималістського закону» [37, 177–178]. У той же час афоризм – це сконцентрований потенційний поштовх для інтенсивної думки читача. Крилатий вислів відіграє роль маленького витяжного парашутика, якому набагато легше розкритися, ніж парашуту великому, але, розкрившись, силою опору гравітації «саме цей парашутик рятує людину, яка вистрибнула з літака, бо зриває чохол і вивільняє великий, справжній парашут» [41, 8].

Історична тематика в творчості Ліни Костенко настільки ж природне явище, як і всі інші облюбовані геніями теми. Гілберт Кит Честертон небезпідставно писав: «...Вища мета уяви – оживляти минуле. Трубний глас Уяви будить мертвих з могил. Дякуючи уяві, ми бачимо Дельфи очима грека, Ієрусалим – очима хрестоносця, Париж – очима якобінця, Аркадію – очима еффуїста» [47, 293]. А Микола Зеров уточнював: «Відтворюючи давнє, митець слова завжди вирушає від сучасного» [11, 390]. Отже, в художніх текстах автор ставить животрепетні, найактуальніші питання, заставляє читача мислити й шукати шляхів розв'язання суперечностей завжди теперішнього, а не далекого, безповоротно минулого часу. Романи Ліни Костенко «Берестечко» й «Маруся Чурай» є багатим матеріалом для прискіпливого і всестороннього аналізу української ментальності й морально-етичних ідеалів нашої нації. Сукупний образ українського народу, побачений очима Богдана Хмельницького, Марусі Чурай, Івана Іскри, Мартина Пушкаря, Ганни Чураїхи, вдови Ящикх Кошової і вдови полковника Золотаренка, дає можливість українцям не тільки ХХ, а й ХХІ століття відчувати гордість за приналежність до рідної нації, спонукає, як потужний каталізатор, до заперечення приписуваних нашій нації негативних рис ментальності, які колонізатори всіх мастей звикли розглядати під збільшуваним склом, забуваючи, що в характері навіть найдосконалішої людини, не те що цілого народу, за відповідних обставин завжди проявляються й певні негативи.

Аналіз менталітету українського народу в оцінці Богдана Хмельницького в романі Ліни Костенко «Берестечко» займає домінуюче місце. Як очільник визвольної боротьби й живий свідок багаторазових зазіхань сусідніх народів на українські землі, гетьман прекрасно усвідомлює, що повсякчасні набіги, погроми, грабежі й невтихаюча колонізаторська політика Польщі, Росії, Туреччини й кримських ханів руйнують не лише добробут і не тільки порушують стабільність розвитку нації, а й у корені підривають віру народу в день грядущий: «Куди не поткнешся – один ярем. / І кожен тягне тебе, душолюб, – / за руки – Річ Посполита з царем, / азіяти – за п'яти. / Литва – за чуб» [16, 13], «РОЗП'ЯТО НАС МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ. / Що не орел – печінку нам довбе» [16, 82]», «Не пощастило нашому народу. / Дав Бог сусідів, ласих до нашестя. / Забрали все – і землю, і свободу. / Тепер забрати хочуть вже і честь» [16, 111]. Закономірно, що довготривалі в часі негативні фактори впливу й породжують фрустраційні внутрішні процеси, які набирають форм вічного невдоволення власними правителями, провокують неврівноважену поведінку мас, при кожній поразці виникаюче спонтанне зневір'я народу, що теж не випускає з уваги Богдан Хмельницький: «НЕ ЗВИКЛИ ДУМАТЬ, ЗВИКЛИ ГОВОРИТИ, / Кричати звикли – «слава» та «ганьба». / Злидений дух, прикутий до корита, лише ногами правду розгріба» [16, 101], «Зласкався, доле, над моїм народом, / щоб він не дався знівечить себе!» [16, 82]. Сприятливе географічне підсоння, родюча земля, краса природи сформували в характері українців сентиментальність, мрійливість, тонке відчуття краси, дали необмежені можливості для розвитку творчих можливостей, призвели до створення дивовижних пісень, наявності артистизму в обрядах і звичаях, але водночас стерли різку грань між реальним і уявним, через що народ всю свою потужну енергію переливав у фольклорну творчість, часто-густо залишаючись інертним й не готовим до державотворчої звитяги: «Вони гадають: булава – клейнод. / А булава, між іншим, це ще й зброя» [16, 99]. З великим болем і жалем від імена нації гетьман визнає: «МИ – ЛІРНИКИ, МИ ЛЮБИМО ВЕРТЕП, / Нам головне – співати про калину» [16, 86]. Проте звинувачення нашої нації у всіх смертних гріхах Хмельницький не вважає об'єктивними. Позиція гетьмана в цьому питанні на сторінках роману «Берестечко» суттєво відрізняється не тільки від легковажних висновків наших істориків й відвертих насмішок ворогів, а й стає єдиною панацеєю не стільки для сучасників Хмельницького, скільки для нинішнього українського народу, до якого саме так, як рекомендує гетьман, у вихованні національної гідності й свідомості, варто підходити: «То ж треба якось піднімати на душі, / а не в болото втоптувати народ!» [16, 120], «Не допускай такої мислі, / що Бог покаже нам неласку. / Життя людського строки стислі. / Немає часу на поразку» [16, 157].

Розкриттю кращих рис ментальності українців Ліна Костенко присвячує й драматичну поему «Дума про братів неазовських». Історична довідка з «Літопису львівського» автоматично стає охоронною грамотою реального факту: «Року 1638... о середопостю... потратили козаків старших, що їх козаки видали, того то Павлюка, і Василя Томашика, і Сахна Черняка, котрий ся їх ужаловавши, сам поїхал з ними добровольне» [19, 199]. Таке авторське покликання дуже важливе для ілюстрування кращих проявів української ментальності: має місце не стерильний

художній домисел, не плід безмежної фантазії, а за гарячими слідами задокументована дійсність. Образ Сахна Черняка в поемі займає центральне місце, незважаючи на те, що поряд – історично неспівмірно більш значущі особи: гетьман селянсько-козацького повстання, яке розпочалося на Київщині й Черкащині влітку, а в грудні 1637 року закінчилося кривавим розгромом біля села Кумейки, Павло Бут чи Гудзан, якого повстанці називали Павлюком, і його найближчий соратник та помічник Василь Томиленко. Події твору відбуваються відразу ж після зради рядовими козаками й примкнулими до них ще недавно мирними жителями, які «із косами, із дрюччям, із ціпами – прийшли панів за кривду молотить» [19, с. 182], своїх же ватажків у битві під Кумейками. Те, що Павлюка і Томиленка поляки везуть, щоб публічно четвертувати, – типова для козацької епохи трагічна заставка. Нетиповою виявляється присутність добровольця на страту. Напружений діалог між Павлюком і Томенком та їхнім небажаним супутником триває протягом усієї поеми, й саме через цю вкрай гостру розмову, щедро пересипану вагомими аргументами й ще важливішими контраргументами, постає у всій людській величі Сахно Черняк, котрий подібно, як Месія перед судом Отця власною смертю викупив всю грішну людську цивілізацію, викупує перед судом майбутнього всю українську націю, переконливо доводячи, що вона ще не зіпсована настільки, щоб втратити право на існування: «Павлюк Кажу: тікай! Ми їдемо, бо мусим. / Бо нас везуть. Нас видали свої. / Легким хотіли коштом відкупитись – / скрутили двох, мовляв, це винуватці. / Ось гетьман наш, а це його поплічник, – / а нам простіть, ми будемо сумирні. / Сахно Черняк Так це ж не всі. Все військо і не знало. / Та ще й вночі. Це купка тих старшин. / Павлюк Там купка, там. Вже ціле гнойовище. / І Наливайка ж видали свої ... / Коли нас в'язали – / чого прибіг? Напився б собі й спав. / Як інші спали. Напились – і спали. / Аж гай шумів, так солодко хропли! / Сахно Черняк Не всі хропли. Шість тисяч було вбито. / Шість тисяч спали непробудним сном» [19, 181]. Як впливає з тексту, йдеться не про якусь окрему одиницю, яка ніколи нічого не підтверджує, а про цілих шість тисяч, що полягло в бою, не погодившись з рішенням зрадників, а така цифра для статистики – вже дуже багато.

Якби Сахно Черняк був людиною поза соціумом (парією, юридичним, бурлакою без роду, без майна) чи вільним від обов'язку піклуватися про рідних і близьких, Павлюк і Томиленко ще могли б зрозуміти його жертвність, як екзальтований порив совісті, що спричинилося до спонтанної самопожертви. Проте наявність у молодого козака пристойного майна, існування старої матері-вдови, молодої красивої дружини, двох малолітніх дітей переконливо засвідчують, що йдеться про громадянську позицію, а не романтичний вибрик, тому оцінка Чернякового вчинку навіть після згадки про ще одну зраду своїми ж Наливайка (1595), а згодом – Івана Сулими (1635) діаметрально міняється: «Павлюк Страшно, / що і на цей раз видали свої! / Томиленко Про тих не думай. Думай ось про цього. / Цей нас не видав. Це вартніш за все» [19, 184]. Євген Прісовський справедливо наголошує, що «Черняк навіть сильніший від Павлюка й Томиленка. В таких людях суть народу, вона основа людства, світу, його сила й надія» [37, 179]. Крім того, у драматичній поемі проглядається підтекстовий аспект, за силою рівний

думці Яна Парандовського: «Нас зворушують пророчі звернення Стендаля до читачів, які ще не народилися, але мало хто розуміє весь трагізм цього крику серця» [33, 276]. Подібно до Стендаля, Ліна Костенко багатьма репліками своїх героїв вживає до розуму, душі й серця не стільки українців-сучасників, скільки нащадків нинішніх українців, які не мають права забувати, завдяки чому рідний народ не зник безслідно, чому стоїчно пережив усі випробування й невдачі на шляху до державності.

Залучення до тексту драматичної поеми загальновідомої думи про втечу трьох братів з города Азова теж працює на розкриття всього спектру українського менталітету. Зміст фольклорного твору однозначно підтверджує ті ж таки мазохістські тенденції сприймання українцями дійсності, про що вже було сказано вище. Проте таке явище органічно неприйнятне не тільки для Сахна («І нащо про таке було складати думу?» [19, 191 – 192] – і далі: «...щоб так тікати... щоб аж покинуть брата?!» [19, 192]), а й для його супутників. Почувши типове для дум загалом, але для змісту почутої у виконанні кобзаря рецитатії – алогічне славословіє «А слава не вмере, не поляже / Однині й довіку!» [19, 198], Павлюк вибухає гомеричним реготом, а Томиленко робить більш розважливий висновок: «Либонь, це слава з іншої десь думи / до цих братів азовських заблудилась» [17, 198]. І вже від імені цілої нації з уст Черняка звучить остаточний присуд: «Це ось його – не вмере і не поляже / козацька слава. І твоя. Дарма, / що вас розбито і узято зрадою. / І тих шість тисяч, що в бою лягло, – це їхня слава справді не поляже!» [19, 198]. Аналізуючи поему, Володимир Панченко недаремно цитує його героїв: «Томиленко роздумує-допитується: „І ти скажи, де є тому коріння? / У чому річ, бо це ж не первина. / Це що, на всіх поділене сумління?“. „Ні, це на всіх помножена вина“, – каже на те Сахно Черняк» [30, 184].

Екстраполяція давно минулого часу на теперішній і надзвичайно вдалі образи-характери спеціалістів з комп'ютерних технологій, врешті, як засвідчує їхня мова, теж українців, дають можливість Ліні Костенко сказати слово на захист представників свого народу кінця ХХ – початку ХХІ століття. Один з програмістів рисами запальної вдачі й ненаситною спрагою торжества справедливості фактично ідентичний Сахнові Чернякові. Щоб у цьому переконатися, досить лише налаштуватися на належне сприймання ним історичної справедливості: «Не може бути. Чому ж в такому разі він залишився зовсім невідомою постаттю в історії?.. Про братів азовських складено думу, а про нього ні?!. Як поети могли прогледіти таку постать у віках?» [19, 200]. Інший програміст аналітичною розважливістю й умінням узагальнювати окремі факти дуже нагадує старого Томиленка, хоча й використовує сучасну термінологію, притаманну людині іншого часу й відповідної освіти: «Можливо, у старовину поодинокі випадки порушення суспільної етики давали більший коефіцієнт громадського резонансу, а гіперфункція героїзму набувала характеру ширших епічних уніфікацій... Це навіть не подвиг, це швидше відноситься до категорії подвижництва. Момент жертвності як катарсис спокути, моральна підзвітність самому собі» [19, 200]. Втім, припущення цього персонажа «з майбутнього» про великий резонанс порушення суспільної етики й водночас сприймання героїзму як типового явища в епоху історичних потрясінь мають неодноразове підтвердження як у реальному житті (досить згадати тих, хто пережив Другу світову війну й

завжди твердить, що тоді життя було набагато тяжчим, але й люди – поряднішими, добрішими), так і в текстах високохудожніх творах. Наприклад, у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» оцінку проблеми зради як найганебнішого проступку на війні запорожцем перенесено й на проблему зради Грицем Марусі в любові: «Ця дівчина... Обличчя, як з ікон. / І ви її збираєтесь карати?! / А що, як інший вибрати закон, – / не з боку вбивства, а із боку зради? / Ну, є ж про зраду там які статті: / не всяка ж кара має бути безбожна. / Що ж це виходить? Зрадити в житті / державу – злочин, а людину – можна?!» [20, 17]. Тотальна участь чоловіків у визвольній війні в цьому творі показана Ліною Костенко дуже виразно. Гриць Бобренко, наприклад «Був на Пиляві і на Жовтих Водах, / під Корсунем і Збаражем був теж» [20, 47]. Як бачимо, перелік славних битв і участь у кожній з них полтавського хорунжого як одного з тисяч його ровесників зображено ділом звичним, буденним, широко притаманним для епохи Хмельниччини. Єдиним, хто свідомо уникав участі в козацьких походах, на весь велелюдний роман виведено тільки Ромашка Струка, бо й мало чим кращий від нього рисами характеру Семен Капканчик таки брав участь у визвольній боротьбі як козак-запорожець («був десь у Великім Лузі» [20, 64]). Навіть скупу на добре слово й діло Орихну Бобренчиху всенародний здвиг як небачений підйом духу приспонував (бодай в окремих епізодах – але ж!) відчувати материнську вдячність до дівчини, яка вірно чекає її сина з кривавого походу: «І чим же ми за це тобі віддячимо? – / казала так Бобренчиха не раз» [20, 47]. У романах Ліни Костенко «Берестечко» і «Маруся Чурай» впадає в вічі монолітність українського народу в часи найважчих воєнних випробувань. І якщо Петро Іванишин пише про те, що «Ліна Костенко теж розрізняє дві шевченківські України, образи яких часто проступають підтекстово через аналогію із інокультурою дійсності [13, 237]», то таке твердження надається лише як окремих штрих для порівняння України радянських часів і України козацької, що фатально не спромоглася на справжню державність. Україна часів Богдана Хмельницького у Ліни Костенко цілісна, самодостатня, ідейно й політично зріла для захисту своїх національних інтересів.

Проте Анти-Україна присутня у драматичній поемі «Дума про братів неазовських». Правда, тут Україна справжня ще домінує над Україною не-справжньою – ущербною Україною зрадників, слабодухів і пристосуванців. Образи-символи в цьому творі мають величезне навантаження. Про Дон-Кіхота і його духовну спорідненість із Сахном Черняком й говорити нічого – це визнає навіть сам ідальго: «Собрате мій! Дай знати Дульцінеї, / що я погиб у вашім вітряку!» [19, 189]. Проте однозначна вказівка, що для ідальго вітряк, одне крило якого він пробив списом, «ваш», тобто не іспанський, а український, підкреслює фатальну приреченість не лише «рицаря печального образу», а й містичну символіку вітряка, що у відповідному контексті поеми стає уособленням періодичних безглузких поразок. Ще більше навантаження несе інший символ – сукупний образ обмерзлих журавлів. При цьому дуже доречно нагадати, що Гілберт Кит Честертон у праці «Есе» наголошував: «...Символ – не маска, а ключ. Ми вдаємося до символу, коли хочемо виразити краще те, що не виражається прямо» [47, 300]. В епічному романі «Журавлиний крик» Романа Іваничука образ журавля як птаха, якого навесні називають

веселиком, а журавлем – лише восени, коли він, відлітаючи, журиться-курличе з розлуки і розпуки, і образ журавля як символу людської долі у привітанні останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського вихідцем зі Слобожанщини Панасом Триниткою розшифровано промовисто, в дусі національного розуміння: «Дай тобі, Боже, лебединий вік» – вік лебедя довгий – «і журавлиний крик», – кричить бо журавель тільки на волі» [12, 32].

«Берестечко», «Маруся Чурай», «Дума про братів неазовських» – величезна енциклопедія народного світобачення й світовідчуття, глибоке самоусвідомлення козацькою нацією себе в контексті європейських народів, розуміння народом себе в координатах історії і вічності. Богдан Хмельницький у романі «Берестечко» введений добрим знавцем української історії, талановитим дипломатом у мирний час, стратегом і тактиком – у воєнний. Незважаючи на складні минулі історичні й недавні в часі воєнні перипетії, підлу зраду хана, яка й призвела до страшною трагедії під Берестечком, у романі гетьман не перекладає вини Іслам-Гірея на весь татарський народ. Навпаки, татари у романі постають тільки в ореолі їхніх кращих ментальних рис: «З ЦИМ ХАНОМ ЗРОДУ МИ НЕ МАЛИ ПРИЯЗНІ. / Хіба з добра покликав я орду? / Я біля нього – як на прив'язі, / усе якоюсь пастки жду... / Татари – ні. Народ не зрадить зроду. / Їх за два дні сім тисяч полягло. / Або ногайці. Пригорща народу. / А понад них вірніших не було» [16, 15 – 16]. Також у романі «Маруся Чурай» бачимо досить доброзичливе ставлення українців до поляків. Коли Маруся та її старенький супутник під час прощі вибирають місце для ночівлі на католицькому цвинтарі, вони випадково натрапляють на старого шляхтича. Словами мандрівного дяка Ліна Костенко підкреслює споконвічну толерантність українців до всіх народів і дає об'єктивну оцінку «мирним» представникам ворогуючої з козаками нації, в час утрат й нещастя уособлених в образі нещасного графа-жебрака: «Диви, сидить і нас не помічає, / як той надгробок сивої печалі. / Мабуть, поляк. Стара-стара людина. / Це ж, певно, тут уся його родина – / у цій землі... / Скорбото всеочисна! / Оце уже і є його вітчизна. / Давай одійдем, що вже тут допоможеш? / Одні кричать: «Од можа і до можа!» / А цей старий? Людина між людьми, / живе, як ми, і мучиться, як ми. / Колись нащадки будуть одмивати / оцю печаль од крові і глупот. / Бо можновладці – тяжко винувати. / А що зробив народові народ?!» [20, 97–98].

Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба», події якої теж відбуваються в часи Хмельниччини, несподівано подає бездержавну Україну «як вдовицю після міцного мужа» [6, 244]. Богдан Хмельницький у романі «Берестечко» Ліни Костенко вважає зраду Гелени причиною воєнної поразки, та ж таки зрадлива дружина-полька (Мотронка) у романі Павла Загребельного сприймається Богданом Хмельницьким як біблійна Юдіф: «А може, вона смертю своєю хотіла вибавити народ свій, порятувати його від розгрому остаточного і принесла йому перемогу тут, під Берестечком, перемогу хай тимчасову, але ж таку потрібну? Показати, що живе дух народу польського, бо й сам народ живе, поки живий його дух. Яка б жінка відмовилася б від такої долі?» [10, 294]. Врешті, ставлення Богдана Хмельницького до Гелени і Ганни в романі Ліни Костенко – суттєво відмінне. Перша – уособлення коханої жінки-дружини, друга – вимогливої і мужньої жінки-гетьманші, в підтексті – жінки-

держави. Ось чому Хмельницький відправляє Ганну в гетьманську столицю, а не в родинне обійстя: «У Суботів не треба. Там *ВОНА*. / Там тінь її. Там згадка найпоганша. / То був мій дім. І то була жона. / А що – у Чигирин, бо це уже гетьманша!» [16, 156]. Не випадковим стає у романі й викуп Хмельницьким у хана дівчини-полонянки. Звичайно, вона одна з багатьох взятих у ясир українок, і її визволенням спокутати гріх неволі інших землячок гетьман не може. Проте для нього врятована бранка відразу ж стає персоніфікованим образом усієї України, яку він заповзвся зробити незалежною державою: «Шаблю мені не повернули. / Віддали тільки наших коней. / Розступилися мурзи, і вийшли ми із намету. / Та й поїхали – джура і гетьман його законний. / Та ще ту полонянку на сідло вже взяли як мертву. / Вона вже і нас боялась. Умовив хана насилу. / Оце дожився, Богдане, викуплений на старість. / Хоч дівчину врятували. Одну зі всього ясиру. / Одсипавши хану за неї / усе, що там ще зосталось» [16, 18–19]. Отже, рішення викупити дівчину – не просто вчинок порядної людини. На метафізичному рівні – це складова державотворення, важливий камінь у фундамент майбутньої держави.

Вінчання на трон (на царство) в монархічних державах королів і царів ототожнюється зі шлюбом престолонаслідника з йому довіреною країною, тому й звичайний шлюб претендентів на корону передбачав достойність нареченої. І це було аксіомою не тільки в часи Олексія Розумовського (звідси потаємні й морганістичні шлюби), який в одруженні з дочкою Петра І Єлизаветою Петрівною не міг претендувати на корону, але й у наш час, коли титул королеви Великобританії є більше символічним, ніж реальним, проте шлюб з принцом королівської крові для простолюдники Діани був заздалегідь приречений на фіаско. Якщо у відповідному контексті розглянути вірш Ліни Костенко «Горислава-Рогніда», то його зміст набуде дещо іншого звучання. Дочка полоцького князя, яка відмовилася добровільно вийти за Володимира як сина рабині, вважаючи себе достойною нареченого тільки найвищого походження, згодом насильно таки стала дружиною сина князя Святослава й рабині Малуші. Мученицька смерть батька, братів, зруйнований і спалений Володимиром Полоцьк – усе в минулому: «А ти жива. І жах тебе пониже: / тебе цілує той, хто їх убив. / О найстрашніше із усіх принижень! / О найдивніше з найдивніших див! / В його обіймах ти була й щаслива. / Ти вже й змиралась, – ти йому жона» [17, 379]. Реалії життя Рогніди невтішні: зрадливий чоловік («у нього сто таких на Берестові»), «пам'ять сива» про страшну трагедію, що розігралася в юної княгині на очах, ненависний офіційний одяг («важкі, як осінь, шата золотії»). Всі ці атрибути заставляють читачів сприймати Рогніду не стільки жінкою, скільки живим уособленням держави з трагічною історією, тому й Гореслави (хоча й історично реальну княгиню з причини пережитих випробувань долі при житті теж йменували так). Останні дві строфи поезії своїм підтекстом, а особливо – останнім рядком («Ото не треба ворога любить!») розставляють всі крапки над «і»: в образі Рогніди перед читачем несподівано постає Україна в її внаслідок Переяславської ради нерівному і невірному шлюбі з Росією. Така інтерпретація цього образу тим більш вірогідна, що цілком співзвучна з трактуванням образів трьох білих пташок (трьох душ) з поеми-містерії Тараса Шевченка «Великий льох» Степаном Смаль-Стоцьким, який пояснює митарства і страждання

кожної з них як персоніфікованих образів України відповідних епох (доби визвольної боротьби часів Богдана Хмельницького, доби Івана Мазепи і його потуг повернути державі незалежність, доби Катерини II зі скасуванням гетьманітету і зруйнуванням Запорозької Січі) за їхні гріхи покори, прислужництва й побажання удачі ворогові. Степан Смаль-Стоцький писав: «Друга душа – це уособлення тієї України, що в боротьбі Мазепи проти Петра за визволення батьківщини стала на боці Петра проти Мазепи, що „цареві московському коня напоїла” і цим тяжко-тяжко согрішила... Наслідки цієї зради були страшні: 1) Сестра, мати – зарізані. Сестра – це уособлення вірної Мазепі України. Мати – це уособлення Гетьманщини і цілості, матері обидвох сестер; 2) Лишилася жити тільки зрадниця, її „пустили москалям на грище”, себто Гетьманщину по невдачі Мазепи віддано на поталу москалям; 3) Бабуся, що осталась на тій пожарині (Батурина) та й привітала її у безверхій хаті, поховала зрадницю й сама померла і „зотліла в хаті” – це образ бабусі обидвох сестер, отже, матері їхньої матері, себто образ цілої, ще не поділеної Андрусівським договором України, яку почав будувати Богдан Хмельницький ще до Переяславської умови» [40, 258]. Те, що у вірші «Горислава-Рогніда» під виглядом сімейної розгортається державна драма, увиразнено й лексемою «ворога», адже якщо б ішлося про суто родинні стосунки, набагато доречнішою була б, наприклад, типова для української літератури й фольклору іпостась нелюба. Ворог у Ліни Костенко, як і в Тараса Шевченка, – це насамперед колонізатор, загарбник, поневолювач, це завжди образ збірний, це тип страшного за своєю суттю руйнатора, розбещувача й осквернителя, для якого нема нічого святого, крім месіанської ідеї розширення границь своєї імперії, що добре розуміє гетьман, подумки розвінчуючи нібито благі плани північного сусіда: «Та все усіх об'єднують, та з миром. / Ці об'єднують, тільки попусти. / То їхня слава приросла Сибіром, / а це вже нами хоче прирости» [16, 111–112].

З об'єктивних причин найбільше уваги в романі «Берестечко» Богдан Хмельницький приділяє надзвичайно бажаній для народу, що почав усвідомлювати себе, появи національного поета: «Ну, а якби нам матінка Оранта / підкинула Вергілія чи Данта?» [16, 85], «Були полки і зброя розмаїта. / Залози скрізь, і тут, і за Дніпром. / А нам би ще мислителя, піїта, / щоб володів – як шаблею – пером! / МОЛЮСЯ НАШІЙ ПРЕСВЯТІЙ ПОКРОВІ – / благослови і пера, і шаблі! / Бо лиш народи, явлені у Слові, / достойно жити можуть на землі» [16, 94]; «І де той геній, до народу дбалий, / щоб розбудив наш умисел оспалий?!» [16, 119]. Як справедливо зауважував Ян Парандовський, «Цицерон назвав історію *genus maxime oratorium* – найвищим родом ораторського мистецтва, так розуміли історію в античності, в середні віки, в епоху гуманізму» [33, 43]. Розуміння Богданом Хмельницьким літературного генія як історика й поета в одній особі, а рівночасно – філософа, здатного осмислити сучасні йому й минулі події, щоб накреслити рідному народові шляхи його розвитку на перспективу, відповідає саме такому розумінню й для його епохи цілком адекватне, тим більше, що й усі, без винятку, козацькі літописи за жанром і стилем є творами історико-літературними, написаними за гарячими слідами визвольної боротьби, коли було зроблено унікальні спроби не тільки зафіксувати письмово, а й осмислити Хмельниччину як вихову подію. До речі, і дещо пізніший у часі від

Богдана Хмельницького Феофан Прокопович у праці «Про риторичне мистецтво» вважав історіографію мистецтвом, і Гегель як найбільший теоретик мистецтва XIX століття у фундаментальній «Естетиці» був тієї ж думки. Історіографія як мистецтво в значенні бойового форпосту нації від часів виникнення нової української літератури і навіть у нашу добу взиває до історичної пам'яті кожного, кому дорога Україна колишня й сучасна, як Богом призначена і мертвим, і живим, і ненародженим українцям земля обіграна й колиска духу. Валерій Шевчук небезпідставно пише: «У XVI – XVII столітті самооборона зосереджувалася на питаннях віри і вольностей; ця боротьба, зрештою, вилилася в численні козацькі повстання, верхом яких стало повстання Богдана Хмельницького; самооборона ж у XVIII столітті перейшла із політичних сфер у культурні, а коли вичерпалися можливості політичної боротьби – виключно у сфери культурні» [49, с. 6]. Під таким кутом зору насущні проблеми історичних романів Ліни Костенко ще більше актуальні.

Ролі появи геніального національного митця повністю присвячений роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Ставлення Богдана Хмельницького до народної співачки у цьому творі відповідає нагальним вимогам часу («...думав про Марусині пісні, / такі по Україні голосні, / що й сам не раз в поході їх співав, / і дивував, безмірно дивував, – що от скажи, яка дана їй сила, щоб так співати, на такі слова!» [20, 73]; «Її пісні – як перло многоцінне, / як дивен скарб серед земних марнот. / Тим паче зараз, як така розруха. / Тим паче зараз, при такій війні, – що помагає не вгашати Духа, / як не співцями створені пісні? / Про наші битви – на папері голо. / Лише в піснях вогонь отой пащить. / Таку співачку покарать на горло, – та це ж не що, а пісню задушить!» [20, 81]), що належно розуміє не тільки він один на всю Україну. Слова, вкладені в уста Івана Іскри («Ця дівчина не просто так, Маруся. / Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа. / Коли в похід виходила батава – / Її піснями плакала Полтава. / Що нам було потрібно на війні? / Шаблі, знамена і її пісні. / Звитяги наші, муки і руїни / Безсмертні будуть у її словах. / Вона ж була як голос України, / Що клекотів у наших корогвах!.. / Людей такого рідкісного дару / Хоч трохи, люди, треба берегти!» [20, 23]), не випадкові. Зіставлення українців з античними народами і думки мандрівного дяка про власне українського Божого обранця («От був народ! Що римляни, що греки. / На всі віки нащадкам напасли. / А ми... А ми!.. Хоч би які лелеки / Гомера нам в колицку принесли» [20, 93]) і його ж розуміння причини того, чому Україна ніяк не спроможеться на появу свого національного історика й поета: «Велике діло – писані слова! / Історії ж бо пишуть на столі. / Ми ж пишем кров'ю на своїй землі. / Ми пишем плугом, шаблею, мечем, / Піснями і невільницьким плачем. / Могилами у полі без імен, / Дорогою до Києва з Лубен!» [20, 94]), теж мають свою логіку, важливий смисл і сенс у тексті.

Проблема української мови, адже нею в часи Гетьманщини володіли всі, оскільки це була повноцінно державна мова державного народу, в романі «Берестечко» звучить як ретроспективне проглядання Хмельницького в майбутнє й пророчого передбачення гетьманом тих страшних випробувань, які ще чекають його націю з його ж переяславської вини: «Коли ж віднімуть у людей і мову, / коли в сибірах закатуляють їх, / душа Богдана в розпачі німому / нестиме неспокутуваний гріх» [16, 136]. Як справедливо зауважує Петро Іванишин,

«найчисленніші образи, що тлумачать небуття національної присутності, згодом постануть в інших творах, наприклад., у циклі «Коротко – як діагноз»: «Нації вмирають не від інфаркту. / Спочатку їм відбирає мову» [13, 158]. Тому в багатьох автономних поезіях Ліни Костенко особлива увага приділяється сучасному стану однієї з найголовніших підвалин нації. Від крамольної для оприлюдненої в часи розвинутого соціалізму констатації: «Трагічна мова! / Вже тобі труну / не тільки вороги, а й діти власні тешуть. / Безсмертна мова! Ти смієшся гірко. / Ти ж в тій труні й не вмістишся, до речі. / Вони ж дурні, вони ж знімали мірку / з твоїх принижень – / не з твоєї величі!» [17, 161], «Я скоро буду виходити на вулиці Києва / з траурною пов'язкою на рукаві, – / умирає мати поезії мого народу! – / Все називається Україною – / універмаг, ресторан, фабрика. / Хліб український, / телебачення теж українське. / На горілчаній етикетці / експортний гетьман з булавою. / І тільки мова чужа у власному домі. / У шовінізму кігті підсвідомі. / Сім'я вже ж вольна і нова. / Та тільки мати ледь жива. / Вона була б і вмерла вже не раз, / та все питає, і на смертнім ложі – / а де ж те слово, що його Тарас / коло людей поставив на сторожі?!» [17, 155–156] – до звинувачувально-прокурорського вердикту: «Я вам цей борг ніколи не залишу. / Ви й так уже, як прокляті, в боргах. / Віддайте мені дощ. Віддайте мені тишу. / Віддайте мені ліс і річечку в лугах. / Віддайте мені сад і зірку вечорову. / І в полі сіяча, і вдячну щедрість нив. / Віддайте мені все. Віддайте мені мову, / якою мій народ мене благословив» [17, 537] проходить наскрізна ідея протекторату генія над мовою як над святаю святих свого народу.

Загальновідомий факт: коли Тарас Шевченко хотів висловити свою неповагу до адресата-українця, він писав йому листи російською мовою. Те саме можна сказати про російськомовні твори поета. Євген Сверстюк підкреслює: «Сам Шевченко якимось відчужено говорив про свої речі, написані „черствим кацапським словом“ і посилав знайомим, наче зозуляче яечко» [38, 118]. Подібним до такого розуміння «свого» і «чужого» є зумисне епізодичне використання русизмів Ліною Костенко. Відразливий суржик (вірш «Мимовільний парафраз»), зумисно запропоновані реципієнтам російські замість питомо українських слова не просто створюють ефект пародії, а перетворюють вірш в одіозний рупор тоталітарної системи: «Поет, не дорожи любовію народної.., / Тобі за его ордена дадуть» [17, 160]. Питання мови хвилює Ліну Костенко як метафізичного поета-державотворця. В «Інкустаціях» засовгана сучасними політиками проблема надуманої псевдодержавної двомовності висміюється з нищівною силою: «Які слова страхітливі – дволикість, / дворушництво, двозначність, двоєдушність! / Двомовність – як роздвоєне жало. / Віки духовної руйнації. / Змія вжалила серце нації» [17, 549]. Їхній, тобто чужий, світоглядно не-український Київ постає монстром, куди «Козак Мамай прибути погордує», оскільки «Зневажені тут мова і народ, / який міщан століттями годує» [17, 550]. Образ сміття, вперше вбивчо використаний Ліною Костенко в поезії «Місто Ур», появляється і в «Інкустаціях» й уособлює тут занапащену духовно й матеріально колись високу й унікальну культуру, і це вульгарне самознищення якраз і не дає Україні права на відродження як незалежної і процвітаючої держави: «Фенікс вилітає з попелу. / Зі сміття він ще ніколи не вилітав» [17, 548].

Живописний образ рідного краю в романі «Маруся Чурай», у поезії «Біль єдиної зброї» і навіть багатьох постчорнобильських поезіях, де головною дійовою особою є самотність, покинутість райської природи людиною (поезії «Затінок, сутінок, день золотий», «Дзвенять у відрах крижані кружальця», «Самі на себе дивляться ліси», «Стоять озера в пригорщах долин», «Жоржини на чорнобильській дорозі»), дуже часто контрастує з Україною не-українською («Ведмеже вухо», «Страшний скрипаль підняв уже смичок»). Петро Іванишин справедливо наголошує: «Художнє, аналітичне мислення героїні Ліни Костенко теж розрізняє дві шевченківські України, образи яких часто проступають підтекстово через аналогію із інокультурою дійсності. Вітчизна для неї – це „сад“, це подитячому казковий світ, де „відкриваєш материк, / котрий назветься потім – Батьківщина“ („В дитинство хочу – там усе моє“).., це „предковічна“, „вічна“, „зоряна“, „барвінкова“ земля: „шматок землі, ти звешся Україною. / Ти був до нас. Ти будеш після нас“ („Біль єдиної зброї“). Інша іпостась Вітчизни – „пустка“, „Малоросія“, „розгорнута і віднята“ в народі земля; світ „загиджених лісів“, „занедбані землі“, „мертвої води“, „антисвіт“, в якому „страх і покора множать недорік“...» [13, 237]. Ця Анти-Україна з величезною свитою своїх убогих духом підданців радіє з малості великих («Казочка про трьох велетнів»), історичному безпам'ятству («Історія лягає під бульдозери / Сучасний світ штампує фетиші» [17, 263]; «...хлопчики стріляють із рогаток / в очниці прадідівських черепів» [17, 263] («Летючі катрени»)), кожному переступу моралі (вірші «Біле – біле – біле поле», «О мастаки пристосувати крок», «Балада про здоровий цинізм», «Князь Василько»), не б'є на сполох після екологічних катастроф («Ще назва є, а річки вже немає»). Проте Анти-Україна ще не домінує, вона поки що лише зловісний привид, який прагне крові покірних жертв для своєї матеріалізації. Їй можна протистояти силою духу, національною свідомістю, людською гідністю, тому сентиментальній розчуленості до «воріженьків» й м'якотілому пораженьству, рахітичному пристосуванству Ліна Костенко свідомо протиставляє категоричність, вольову безкомпромісність.

Україна і українці як «спадкоємці спадків розграбованих» і «власники сплюндрованих святинь» [17, 548] не можуть очікувати на Божу допомогу, поки самі не навчаться мислити й діяти. Ліна Костенко спонукає до цього кожним своїм рядком. Більшість поезій, в тексті чи підтексті кожної з яких вона запалює животворний вогонь прозріння не тільки для своїх персонажів, а й знімає полуду з очей читачів, відіграють роль факелів у темному лабіринті: з їхньою допомогою не тільки безпечніше й легше шукати дороги в темряві – вони набагато швидше освітять давно бажаний вихід.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі / Микола Аркас. – К.: Вища школа, 1991. – 456 с.
2. Біблія. – М., 1990. – 296 с.
3. Вейдле В. Умирання искусства. Размышления о судьбе литературного и художественного творчества / Владимир Вейдле // Самосознание культуры и искусства XX века: Западная Европа и США. – Москва –

- Санкт-Петербург: Университетская книга. Культурная инициатива, 2000. – С. 352 – 378.
4. Вечные мысли о главном: Афоризмы. – Санкт-Петербург: Нева, 2005. – 592 с.
 5. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот. – К.: Наукова думка, 1993. – 575.
 6. Гоголь Н. Тарас Бульба / Николай Гоголь // Гоголь Н. Избранные произведения. – М.: Государственное издательство детской литературы Министерства просвещения РСФСР, 1963. – С. 168 – 276.
 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року / Михайло Грушевський. – К.: Золоті ворота, 1990. – 524 с.
 8. Загребельний П. Диво / Павло Загребельний. – К.: Дніпро, 1982. – 623 с.
 9. Загребельний П. Я, Богдан / Павло Загребельний. – Книга перша: Битви. – К.: Український центр духовної культури, 1994. – 280 с.
 10. Загребельний П. Я, Богдан / Павло Загребельний. – Книга друга: Нестями. – К.: Український центр духовної культури, 1994. – 336 с.
 11. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції. Нариси. Статті / Микола Зеров – Дрогобич: Відродження, 2007. – 568 с.
 12. Іваничук Р. Журавлиний крик / Роман Іваничук. – Львів: Каменяр, 1989. – 375 с.
 13. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т.Шевченка, Є.Маланюка, Л.Костенко / Петро Іванишин. – К.: Академвидав, 2008. – 391 с.
 14. Комариця М. Українська «католицька критика»: Феномен 20 – 30-х рр. XX ст. / Мар'яна Комариця / НАН України. ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділення «Науково-дослідний центр періодики». – Львів, 2007. – 328 с.
 15. Костенко Л. «А може, й гординя – гординя великої гіркоти» // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / Ліна Костенко/ Ред.-упоряд. Т. В. Шаповаленко. – Х.: Прапор, 2006. – С. 97 – 105.
 16. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман / Ліна Костенко.– К.: Український письменник, 1999.–157 с.
 17. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
 18. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або Дефект головного дзеркала / Ліна Костенко. – К.: Видавничий дім «КМ Fcademia», 199. – 31 с.
 19. Костенко Л. Дума про братів неазовських // Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Ліна Костенко. – К.: Радянський письменник, 1987. – С. 177 – 203.
 20. Костенко Л. Маруся Чурай / Ліна Костенко. – К.: Дніпро. – Романи й повісті. – 1982. – № 2. – 136 с.
 21. Костенко Л. Сад Нетанучих Скульптур: Вірші. Поема-балада. Драматичні поеми / Ліна Костенко. – К.: Радянський письменник, 1987. – 207 с.
 22. Костенко Л. Скіфська одісея / Ліна Костенко // Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. – К.: Радянський письменник, 1987. – С. 57 – 119.

23. Лучшие афоризмы для умных и веселых / Под ред. Н. И. Фоминой. – Х.: Фолио, 2007. – 315 с.
24. Маланюк Є. Думки про мистецтво / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 74 – 82.
25. Маланюк Є. Кінець російської літератури / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 346 – 363.
26. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу / Євген Маланюк. – К.: Дніпро, 1997. – 430.
27. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 18 – 74.
28. Маланюк Є. Репліка / Євген Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 114 – 120.
29. Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / Проспер Меріме // Гійом Лавассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 115 – 301.
30. Панченко В. Нетанучі скульптури Ліни Костенко / Володимир Панченко. – Вітчизна. – 1988. – № 8. – С. 179 – 185 с.
31. Панченко В. Поезія Ліни Костенко / Володимир Панченко. – Кіровоград, 1997. – 48 с.
32. Панченко В. Поема Ліни Костенко «Скіфська одіссея»: полеміка з Олександром Блоком / Володимир Панченко // Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу/ Ред.-упоряд. Т. В. Шаповаленко. – Х.: Прапор, 2006. – С. 17 – 22.
33. Парандовский Я. Алхимия слова / Перевод А. Сиповича / Ян Парандовский // Парандовский Я. Олимпийский диск. Алхимия слова / Перевод с польського С. Ларина, А. Сиповича. – М.: Прогресс, 1982. – С. 17 – 310.
34. Плачинда С. Замовчуваний, обійдений, забутий: До 220-річчя від дня народження та 150-ліття від дня смерті Олександра Черткова / Сергій Плачинда // Літературна Україна. – 2008. – 11 грудня. – С. 1, 8.
35. Повесть минулих літ / Переклад, післяслово та коментарі В. В. Яременка. – К.: Радянський письменник, 1990.
36. Полек В. Коронація і корона Данила Галицького / Володимир Полек. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 48 с.
37. Прісовський Є. Оновлююча пам'ять / Євген Прісовський // Вітчизна. – 1988. – № 8. – С. 175 – 179.
38. Сверстюк Є. Шевченко і час / Євген Сверстюк. – К.: Воскресіння, 1996. – 160 с.
39. Сидоржевський М. Євген Сверстюк: «Загублено ключ до Шевченкової творчості» / Михайло Сидоржевський // Літературна Україна. – 2008. – 11 грудня. С. 8.
40. Смаль-Стоцький С. «Великий льох»: Коментар / Степан Смаль-Стоцький // Визвольний шлях. – 1964. – березень. – С. 257 – 262.
41. Таранов П. Управление без тайн. / Петр Таранов. – Донецк: Сталкер, 1997. – 448 с.

42. Франко І. Дещо про себе самого / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 28 – 32.
43. Франко І. Із секретів поетичної творчості Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 45 – 119.
44. Хорунжий Ю., Жмир В. Гонитва до мосту / Юрій Хорунжий, Володимир Жмир. – К.: Веселка, 1983. – 135 с.
45. Ціпко А. Від міфів – до національної ідеї / Анатолій Ціпко // Українське слово. – 2008. – 27 лютого – 4 березня. – С. 6 – 7.
46. Чемерис В. Ольвія / Валентин Чемерис. – К.: Дніпро, 1985. – 275 с.
47. Честертон Г. К. Есе / Перевод Н. Трауберг. Примечания Р. Гальцевой / Гильберт Кит Честертон // Самосознание культуры и искусства XX века: Западная Европа и США. – Москва – Санкт-Петербург: Университетская книга. Культурная инициатива, 2000. – С. 289 – 311.
48. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1985. – 640 с.
49. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Валерій Шевчук // Величко С. Літопис. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5 – 21.

The article reveals the historical novels in verses "Marusia Churai" and "Berestechko" by Lina Kostenko and also separate poetries in which the author draws her attention to the vital problems of the Ukrainian statehood.

Key words: mentality, state creation, political leaders, national idea.

В статтє рассматриваются исторические романы в стихах «Маруся Чурай» и «Берестечко», а также отдельные стихотворения, на которых автор сосредотачивает свое внимание на актуальных проблемах украинской государственности.

Ключевые слова: менталитет, создание государства, политические вожди, национальная идея

УДК 811.161.2
ББК 81.2 Ук

Лев Полюга

МОДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЩОДЕННОМУ МОВЛЕННІ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ

У статті досліджується молодіжне мовлення, в якому виявляються такі тенденції: молодь широко використовує іншомовні слова, слова-паразити, різноманітні скорочення слів, образну синоніміку тощо. Звернено, зокрема, увагу на негативні модні тенденції в молодіжному мовленні.

Ключові слова: молодіжне мовлення, модні тенденції, мовна економія, чужомовні елементи.

На явище моди в українському мовознавстві звернув увагу ще в 30-их роках минулого століття професор І.Огієнко. У статті “Мода і мова” він писав: “Бажання зміни, новин доходять навіть до такої поважної ділянки, як мова” [3, 238]. Однак автор вказує тільки на загальнономовний процес появи неологізмів та щезання архаїзмів, хоча відзначає, що вже в той час “живий темп сьогоднішнього життя жадає частих змін, скорочень” [3, 238].

Виходячи зі сучасних спостережень, можна зауважити, що темп сучасного суспільного життя ще потужніший, ніж в минулому. Тепер під іншим кутом зору слід трактувати і саму моду в мові. Перш за все явище так званої моди в мові може мати два основні напрямки розуміння. З одної сторони, це закономірний розвиток мови, про який писав І.Огієнко, коли кожен письменник, або й кожна людина, намагається видобувати із наявного матеріалу щось нове, неповторне (Пор. хоча б думку Ліни Костенко про людей: “Здається, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла”), а, з другого, мовці, зокрема молодь, яких явище новизни найбільше приваблює, намагаються використовувати нові засоби, які яскраво проявляються у мовному аргі, що тепер під впливом англійської мови прийнято називати сленгом. Плин часу завжди вимагає чогось нового чи то в мистецтві, чи в одязі, чи в укладанні волосся, косметичці, а також у мові, яка, як живий організм, безперервно доповнюється, збагачуючись новими словами, передаючи в запас архаїчні вислови та форми. Саме існування слова “мода” започатковане у Франції, але походить воно від латинського “модус”, одним із значень якого є “міра, правило, спосіб”.

Представники певного середовища молоді використовують у мовній практиці різного типу вислови не стільки для того, щоб відрізнитися від дорослих, а передусім щоб похизуватися якимось чином, щоб бути іншими від того, що вчать мамця і бабуся. І якщо сьогодні роздумувати про модні тенденції у мові, тобто про явища молодіжного модерну, то треба брати до уваги не лише те, про що говорив професор І. Огієнко, а бачити його значно ширше. Властиво вухо професора, тонкого знавця мови, вражала незвичність таких слів, як наприклад, *газетяр, жолудок, вельон*, які він зачисляв до галицизмів й вважав, що слова такого зразка засмічують українську мову. Та якщо торкатися сучасних модних напрямків, особливо в усному мовленні, то слід вважати основними такі два з них: по-перше, у мові молодих людей спостерігається тенденція до грубуватості, яка притаманна перш за все молодіжному сленгу і навіть використовується у творах деяких сучасних письменників, переважно

модерністів, тобто уникати красивості вислову, на протипагу писемній літературній мові, яка зосереджує свою увагу в основному на милозвучності, і, по-друге, тенденція економити мовні засоби, які впливає частково із попереднього намагання.

В історії української літературної мови бували різні явища новизни, які можна вважати модними. Мода, наприклад, в мові може стосуватися різних лексичних запозичень, надавати перевагу елементам певного діалекту даної національної мови і мати позитивний або негативний вияв, залишаючи щось після себе або й нічого. Отже, мода в мові може бути явищем позитивним і негативним. До позитивних виявів моди у мові в історії українського народу належить перехід від книжності нашої літературної мови, що існувала формально до кінця XVIII ст., на позиції живої народної, який остаточно здійснив Іван Котляревський 1798 р., хоч той перехід готувався значно раніше (візьмімо твори І. Некрашевича), а деякі елементи живої народної мови як репрезентанта моди були вже в перших писемних пам’ятках Київської України-Руси.

На початку ХХ ст. було модним у середовищі української інтелігенції вишукано висловлювати думки, що також вважалося модним і не однаково сприймалося в українському суспільстві, оскільки українська мова в Росії була заборонена, а в Галичині писемна мала можливості більше розвиватися. До подібних випадків серед молодих людей на Великій Україні вважалося модним використовувати галицькі вислови, що засвідчив Володимир Винниченко в романі “Божки”. Це відбувалося тоді, коли українська молодь під час колоніального гноблення намагалася підкреслювати свою національну приналежність, виховувати в собі силу духу, прагнула чогось вищого, сповненого глибокого змісту.

Та не завжди мода була виявом позитиву в історії мови. Взяти хоча у 20-х рр. минулого століття в УРСР надмірне насичення української мови штучними аббревіатурами чи називання дітей революційними іменами на зразок *Леніна, Владлен, Сталіна*.

Останнім часом стало модним в українській мові, причому не лише в усному мовленні, використовувати чужі слова, зокрема англійські. Поряд із тими, які вказують на нові поняття технічного та фінансового чи спортивного призначення і їх використання є цілком закономірним, не раз зустрічаються випадки недоречного введення чужих лексем до української мови тоді, коли в рідній мові для того чи іншого значення наявний відповідний словесний знак. Дехто ніби хизується, використовуючи їх. Проти такого використання виступають учителі, прогресивна інтелігенція, усі ті, що хочуть захистити мову від засмічення. Згадаймо, що ще в 1918 р. В.Самійленко виступав проти такого засмічення рідної мови [5, 370-384]. Бо й справді, чи так нагально нам потрібно уводити у наше спілкування слово *стагнація*, коли є рідне *застій*, або *консенсус* — *згода*, *шоу* — *вистава*, *шоп* — *крамничка*, *ноу-хау* — *вміння*, *адаптація* — *приспособлення*, *адвентивний* — *чужий*, *не властивий*, *ексклюзивний* — *винятковий* і ін.? [4, 239-244]. Вражає і те, коли читаємо спотворені чужі нам слова *кікбоксинг, кафе-бар, прайм-тайм, хот-дог*.

Звичайно, спілкування з іншими народами сприяє взаємозбагаченню мови чужими словами, але народ завжди усвідомлює розумну межу і тому насильно вводити чужі слова в рідну мову не потрібно і недоречно. Багато нових слів знаходимо і в термінології, та водночас серед українських термінологів поширена думка розвивати термінологічні системи на

національних підвалинах, адаптуючи чужі слова, пристосовуючи їх до своєї мови.

До невдалих модних висловів належать і різноманітні новотвори, що часто випадково виникли і набрали поширення серед окремої групи молоді, яка хоче причарувати своєю бравурністю, дешевими ефектами: *бамбучити, бухон, забамбулити, кайфувати, класно, кльово, наркота, прикольно, тусовка, фани, халява* й інші покручі, які спотворюють мову юнаків та юнок.

Якщо характеризувати ненормативні тенденції такого мовлення, то можна тут виділити такі основні моменти:

1. Однією з тенденцій є, так би мовити, “припечаткування” вислову. Складається враження, що людина не знає, яке слово вживати і надмірно часто, подібно до паразитизму, використовує одне і те ж слово: *Вася, тіпа, короче, супер, кльово, прикол, кайф, прикольний, пронто*. Якось вдалося підслухати таку розмову: “*Ти, Вася, тіпа, бий свою чувашку по яснах і відсохни, тіпа, змийся. Топай, топай*”, що означає: “*Ти поцілуй свою дівчину і йди*”.

2. Нові слова часто використовуються з метою, на думку молодих, “економити” мовні засоби, що веде до збіднення вислову. Запитую молодшу людину, що їздила на екскурсію: “*Як там було?*” – “*Супер!*”; “*Яка була дорога?*” – “*Супер!*”; “*Де ви спали?*” – “*В гуртожитку!*”; “*Добре було?*” – “*Супер!*”; “*Яка була вистава?*” – “*Супер!*”

3. До так званої економії вислову належать скорочення слів: *домашка* – домашнє завдання, *очкарик* – людина в окулярах, *кера* – класний керівник, *дъорик* – директор, *коменда* – комендант гуртожитку, *мата* – математик (жінка), називання учителів тільки іменами, скорочення прізвищ товаришів: *Загва* – *Загвойський*, *Коша* – *Кошолінський*, *Сірий* – *Сергій*, або переінакшування їх, коли написання українського слова *Мирон* читається по-англійськи *Майрон*.

4. Цікава така особливість сучасного усного мовлення, як образність, метафоричність, яку я відніс би до позитивних прикмет мови молоді, хоч, звичайно, вона вражає інколи грубістю і не є нормативною: *вийди, вася* (це не здрібніле від *Василь*, а вставне слово), з *кукурудзи* або *не лякай худоби*, що означає “*йди від нас*”, *пінитися* – злитися, *кленати* – працювати, *сушити бивні* – сміятися, *послати по милу* – послати електронною поштою, *перебирати коцулями* – пришвидшувати ходу.

5. Поширеною тенденцією використання розмовних елементів є образна синоніміка. У значенні “*відійди*” вживається: *рубай тягу, обламайся, загубися, потопися, змийся, зів'янь, відвали, відсохни, відкоти*, тобто “*йди*”. Замість слова “*випити*” любителі гострих напоїв, хизуючись, вживають: *мекнути, кірнути, джигнути, посидіти, хляпнути, тьпнути, банячити, квасити, дзьобнути, набратися, смикнути*. У значенні “*не затримуйся*” вживається: *не повисай, не стій на рушничку, зніми ногу з гальма*.

6. Часто, оцінюючи усне мовлення, поширеним є намагання використовувати елементи чужої мови, донедавна російської, а останнім часом англійської. Складається враження, що українська молодь ніби не хоче спотворювати української. Одна дівчина мені це пояснила тим, що “*не хочемо перекирвати рідної мови*”. Хлопець же вважав, що такі вислови рідною мовою втрачають свою соковитість, мовляв, скажеш таке слово і ніби “*приліпиш*” його. І все ж українські мовні елементи чи то в значенні кореневої морфеми, чи в цілому в семантиці слова наявні в

молодіжному сленгу. Приваблює, наприклад, те, що молоді мовці виявляють нові семантичні можливості слова: *потужно подуркувати, поприколюватися*, тобто “*багато набалакатися*”. Останнє слово утворене від *прикол*, яке по-українському переробляють на *прикіл*, або іронічно вживають штучні чергування *о з і* в чужомовних словах *гастронім (гастроном), командирівка (командіровка)*.

До негативних тенденцій моди належить використання образливих слів на зразок *скотина, дебіл, дебілуватий*.

До шкідливої моди належить лихослів'я, вживання у повсякчасному мовленні так званих ненормативних, нецензурних слів. Аж жаль стає хлопчаків, що натужуючись стати дорослими, перетворюють свої уста на каналізаційну трубу. У мові молоді це не раз невинне захоплення сприяє спотворенню артикуляційного апарату, порушенню постійної ритмомелодики висловлювання, звуженню словесного балансу рідної мови і навіть негативно впливає на характер молодих людей, виховуючи в них риси безпardonної розбещеності, безцеремонності, розв'язності, нехлюйства і навіть грубості та вульгарності. А хіба гарною може бути для чарівних українок штучна манірність вимовляти шиплячі звуки пом'якшено, як російські, хоч українською вони повинні вимовлятися твердо: *щедрий, шьтучно*.

Звичайно, що можна досліджувати мову окремих соціальних груп молоді таких, як рокери, хіпі, панки, але ці представники особливої субкультури не є панівними в нашому загальному мовному середовищі.

Я не схильний до того, щоб вважати таку молодіжну забаву зовсім негативною. Молодь повинна чимось розрядитися, щоб не відстати, щоб “*фасонити*”, а часто просто пожартувати. Це переважно діти, які не хочуть вкладатися у своєрідне прокрустове ложе і використовують такі молоді люди подібну мову переважно в своєму молодіжному середовищі, а якщо появляються у мішаному товаристві, в середовищі малознайомих, в театрах, на концертах або в присутності старших людей, на засіданнях, зборах, мітингах, то з чемності таких висловів уникають.

На щастя, однією з позитивних прикмет моди є те, що вона швидкоплинна, про що говорить і одне із значень цього слова – “*нестійка скороминуща популярність*”. З віком у молодих людей модні навички зникають, хіба в декого залишаються на все життя на зразок *таксказать* у мові малоосвіченої людини.

Моду стримати майже неможливо, але спрямовувати її в рамки розумного не лише можна, але і необхідно. У країнах, де поважають мову корінного народу держави і одночасно державну мову (Іспанії, Франції, Німеччині, Польщі) видаються спеціальні закони для її захисту. Наша рідна мова полишена лише на руки національно свідомих її представників. Уряд нашої держави до цього часу, крім деяких, як правило, чисто декларативних заяв, нічого не робить для того, щоб уберегти і утвердити державну мову, а мова окремих обранців народу, як знаємо, викликає співчуття. “*Млявість і повільність утвердження законного права української мови на домінування в суспільному житті своєї столиці (і всієї держави — Л. П.) пояснюється передусім браком волі до змін з боку української влади. Невизначеність позиції багатьох високих посадових осіб у розв'язанні мовно-культурних проблем країни має наслідком відсутність чітких механізмів впровадження закону про державність української мови, а також контролю за його дотриманням*” [1, 58].

Яка ж причина негативної моди? Вона найчастіше зумовлена невисоким рівнем освіченості відповідного прошарку людей, їх низьким рівнем загальної культури, а також відчуттям меншовартості. Молодь дуже мало читає художніх творів і тим самим їй бракує запасу слів. Саме тоді, коли до літературної мови байдуже ставиться держава, коли знавці української мови не мають змоги прийняти окремі правила правопису на національній основі, саме тоді спотворення мови особливо розповсюджується. Потрібний законний, не політичний, а науковий, розважний підхід до мовних справ.

Можна цілком погодитися зі словами Св. Караванського: “Мода не визнає жодних канонів, жодної логіки, жодного здорового глузду. Вона ... підносить на недосяжний п’єдестал вульгарність, непристойність, та людську глупоту... Коли мода шкодить мові, треба щось робити, треба боронити нашу мовну спадщину від засмічення” [2, 57-58].

Як кожную хворобу, шкідливу моду треба лікувати. Слід пам’ятати і те, що недруги українського народу можуть ще й спеціально провокувати різні вчинки, підсипати нам нові слова, щоб принижувати мову колись колоніального народу. Вони зі шкіри пнуться, доводячи: ось, мовляв, як це звучить по-чужому, а вашою мовою так не виходить. Тож треба набратися терпеливості й переконувати, щоб любити красу, не охаювати чарівних уст та нагадувати таким модникам слова І.Франка:

*Хоч в сусіда там тиха багацька
У порфірі сяє та атласі –
На чуже багатство ми не ласі.
Ласа лиш твоя душа жебрацька* [6, 156].

Література

1. Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. — К., 2001.
2. Караванський С. “Пошук українського слова або боротьба за національне “Я””. — К., 2001.
3. Огієнко І. Мода і мова // Рідна мова: Науково-популярний місячник. — 1933. — Ч.8.
4. Полюга Л. Найпоширеніші нові чужомовні запозичення // Словник синонімів української мови. — К., 2001. — С. 239–244.
5. Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові // Твори: В 2-х т. — К., 1958. — Т.2. — С.370-384.
6. Франко Іван. Антошкові П. //Зібрання творів: У 50-ти т. Т.3. С.155-156.

Watching the speech of youth we can discover such tendencies: young people widely use alien words different non normal forms of words of native language, so called thrifty language facilities synonyms etc

Key words: youth speech, fashion trends, the economy, foreign-language elements.

В статье исследуется молодежная речь, которой присущи такие тенденции: молодежь широко использует иноязычные слова, слова-паразиты, разнообразные сокращения слов, образную синонимику и т. д. Обращено, в частности, внимание на негативные модные тенденции в молодежной речи.

Ключевые слова: молодежная речь, модные тенденции, языковая экономя, иноязычные элементы.

УДК 811.161.2'42

ББК 81.2 Ук

Ярослав Яремко

КОНЦЕПТ «ЦІЛОГО ЧОЛОВІКА» У ДИСКУРСІ ІВАНА ФРАНКА: КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті на основі когнітивно-дискурсивного підходу окреслено архітектуру «цілого чоловіка» у візії І. Франка. Обґрунтовано доречність розмежування опорних термінів – мовна особистість, мовленнєва особистість, концептуальна особистість.

Ключові слова: Іван Франко, дискурс, концепт, «цілий чоловік», концептуальна особистість.

У поглядах на багатогранну постать І. Франка сформувалася низка полярних визначень-характеристик (відомих і не дуже, стереотипних і контраверсійних) типу Франко-революціонер – Франко-еволюціонер, Франко-Каменярь – Франко не каменярь [9], Пророк у своїй Вітчизні [7] як антитеза до вислову «нема пророка у своїй Вітчизні» та ін. Вони, залежно від інтерпретаційної оптики, більшою чи меншою мірою відбивають чи, навпаки, деформують суть місткого і глибинного Франкового самоозначення: «Я син народа, що вгору йде...» [43, 185]. У цьому безупинному русі поета, що називав себе «semper tiron» [46, 101], тобто «завжди учень», у його постійному еволюціонуванні – феномен багатогранності Франкового таланту, загадкової невловимості його постаті. Він, слідом за Г. Сковородою, міг би сказати: «Світ ловив мене, але не спіймав» [26, 12].

Така думка щодо Франка може видатись парадоксальною, бо важко знайти мислителя, який би так всебічно, в різних іпостасях – як поет, драматург, критик, етнограф, історик – відкривав світ для себе і був таким же відкритим для світу. Тож ідея «цілого чоловіка», яку сповідував І. Франко, органічно поєднана з його концептосферою, з його непростою (аж до самозаперечення) дорогою «до себе». Пізнання цієї дороги було і залишається притягальним для різних парадигм людинознавства, зокрема для когнітивної лінгвістики, теорії комунікації, підвалини яких в українському мовознавстві закладав якраз І. Франко. Окреслити зміст цієї ідеї, архітектуру моделі «цілого чоловіка», її зв’язок з національною когнітивною картиною світу і політичним дискурсом становить завдання нашого дослідження.

Семантичний обсяг «цілого чоловіка» потрібно розкривати, звичайно, в координатах його діяльності. Прийнято вважати, що діяльність людини має два основні вектори – когнітивний і комунікативний, які співвідносяться з відповідними рівнями концепту – когнітивним і вербально-семантичним. При цьому недооцінюється мотиваційний аспект діяльності, який пов’язаний з базовим рівнем концепту – прагматико-мотиваційним (потреби, інтенції, цілі, мотиви). Адже першопричиною життєво необхідної кожній людині комунікації є якраз потреби самої людини як істоти соціальної.

На комунікативному аспекті потреб наголошують американські дослідники теорії комунікації Р. Дімблбі і Г. Бертон. За їх концепцією,

потреби розмежовуються на чотири групи: особисті (поговорити з другом з метою отримати певну суму грошей), соціальні (поговорити з народом з метою отримати кредит довір'я), економічні (поговорити з представником постачальника з метою отримати кредит) і творчі (поговорити з метою самовираження: artistic expression) [65, 15]. Неважко помітити, що в основі такої так званої комунікативної стратегії закладені виразно утилітаристсько-індивідуалістичні мотиви, скеровані передусім на задоволення власних потреб. Однак постає питання: чи можна функцію комунікації зводити лише до рівня «поговорити» з тою чи тою вузькопрагматичною метою? Абсолютизація *прагматичного* в системі потреб блокує еволюцію свідомості, не дає змоги виробити власні духовні цінності. Їх відсутність у концептосфері людини породжує екзистенційну порожнечу, яку не можна компенсувати по суті нічим: ні примарними успіхами, ні позірною самовпевненістю, ні «суперкомунікабельністю», за перлокутивним ефектом якої часто простежується спроба втекти від себе.

Культу побутово-матеріального, зовнішнього світу, якщо він ставав нічим не стримуваною і не обмежуваною самоціллю багатства заради багатства, Франко протиставляв неповторність внутрішнього світу – «скарби духу»

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духу загубить [41, 261].

З огляду на вагу гуманістичного чинника в ієрархії потреб людини більшого поширення набула концепція одного із засновників гуманістичної психології американського вченого А.-Г. Маслоу. Згідно з його теорією мотивації, потреби людини мають ієрархічний характер й утворюють своєрідну піраміду, сформовану з п'яти рівнів: фізіологічні потреби (нижчий рівень); 2) потреба безпеки (в широкому сенсі слова); 3) потреба любові, прихильності і належності до певної соціальної групи; 4) потреба поваги й визнання; 5) потреба самоактуалізації, що полягає у здійсненні своїх здібностей і талантів, творчих потенцій, втіленні «себе» (вищий рівень) [19, 193; 15, 276]. Логічним втіленням цієї теорії мотивації стало утворення в речі гуманістичної психології Я-концепції – відносно стійкої системи уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на усвідомленні і оцінюванні своїх фізичних, інтелектуальних, характерологічних, соціальних та інших властивостей. За критеріями цієї концепції, кожна людина – це синтез Я-реального, тобто якою людина є, і Я-ідеального, або якою вона хотіла б чи повинна стати, орієнтуючись на моральні норми [15, 636-637].

Зрозуміло, чим менша розбіжність між цими складовими, тим людина внутрішньо ближча до самої себе, тим більше вона відповідає своїй суті. У цій концепції закладена ідея пошуку людиною власної ідентичності, зокрема через досягнення найвищої потреби, за А. Маслоу, – самоактуалізації.

Осердям Франкового гуманістичного світогляду був ідеал гармонійно розвинутої людини, у якій «дух і тіло – одно суть» [52, 189]. Такий методологічний підхід синтетично виражений у колоритному образі-концепті «цілого чоловіка»:

Лиш хто любить, терпить,

В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить –
Той цілий чоловік [23, 29].

«Цілий чоловік» І. Франка діє у конкретних суспільно-політичних умовах, намагаючись знайти адекватні відповіді на виклики часу. Бо так якось складалась українська історія, що часто набувала актуального звучання відома відома Маланюківська сентенція: «Як в нації вождів нема, тоді вожді її – поети». У контексті тогочасної української політичної дійсності, де, за характеристикою І. Франка, було «так мало [...] справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи» [49, 30], важливо було відновити у свідомості втомленої бездержавності нації концепти *віри в себе, боротьби й свободи*, дати їй ті ментальні орієнтири, які б сформували нову модель поведінки українця – як «хозяїна домовитого» [41, 214].

Свобода – це прерогатива мислячих і діяльних. Тому на етапі націєтворення «головне завдання писателя, – наголошував І. Франко, – порушити, зацікавити, вткнути в руки книжку, збудити в голові думки». Звідси – й переакцентація функцій (з естетичної – на когнітивну) його поетичного слова, мислетворче ядро якого набувало виразного свободоцентричного вектору:

Ти, розуме-бистроуме,
Порви пута віковії,
Що скували думку людську! [37,33].

Коли І. Франко розпочинав свою діяльність (сімдесяті роки ХІХ ст.), «політична зрілість нашого народу в Галичині, – за оцінкою В. Сімовича, – була тоді дуже мізерна. [...] Світогляд неширокий, думки заскорузли» [25, 19]. Звісна річ, дуже непросто було прищепити цінність свободи у свідомості такого соціуму, до того ж соціально зредукованого (переважно селянського). Його концептосфера із зрозумілих причин була когнітивно одноплановою і архаїчною. Водночас внутрішній світ нечисленної й нібито освіченої української інтелігенції роз'їдали пораженьські комплекси малоросійства (у галицькому варіанті – рутенства) і безмірного лоялізму до чужої влади. Як результат, «в Україні довго панувала благодушна атмосфера мирних грецьосіїв, надії, що чужа влада зодбріє, змилосердиться і сама дасть людям свободу і справедливість» [2, 6]. І. Франко як прозорливий аналітик розумів ілюзорність таких сподівань, які аж ніяк не сприяли насущним потребам націє- і державотворення. Тож напередодні «великого моменту» [59, 44] важливо було створити запит на якісно інший тип поведінки української людини – критично мислячої, волелюбної і дієвої. Як показав подальший розвиток подій, такий тип «цілого чоловіка» в особі Січового стрілецтва народився навіть швидше, ніж Франко передбачав, – «поза межами можливого» [55, 285].

Та для того, щоб змінився спосіб поведінки, слід було реформувати спосіб мислення провідної верстви українства: викристалізувати у його свідомості прагнення бути вільним «у народів вольних колі» [41, 214]. Адже це природний іманентний стан і буття людини, звичайно, у «рідній хаті» [60, 23] – власній державі. Лише відновивши своє національне буття в цій історично успадкованій «хаті» («В нашій хаті наша воля, А всім

зайдам зась» [61, 46]), людина ментально доросте до себе. Якраз до стану внутрішньої свободи («прямостояння», як сказав би В.Стус) цей народ повинні повернути звернені до нього риторичні запитання з анафоричним «Невже»:

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?
Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоем
Тебе скував і заприсяг на вірність? [41, 212].

Міф про нібито історичну приреченість України повинна розвіяти у мислячої по-українськи людини історична пам'ять. Вона насажує народ (людину) внутрішньою енергією, яка переходить від одного покоління до іншого, в'яже спільною історичною ниткою «і мертвих, і живих, і ненароджених земляків...». На архетипному рівні кожна нація володіє успадкованими структурами історичного досвіду. У ньому закодовані стереотипи національної поведінки. Звісно, ці стереотипи є різними у народу державного, у народу бездержавного і в народі, що не має держави, але прагне її мати. Саме в останній іпостасі бачив свій народ І. Франко, нагадуючи йому – сьогодні «замученому, розбитому» – про ним же вироблений в процесі визвольної боротьби національний характер, що виростає із горіння «серць», жертвовної «найсвятішої любові»:

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?
Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? [41, 212].

Зі звернення до історичної пам'яті, що повертає особистість (людину чи націю) «до себе», неважко вивести імпліцитний смисл: «Пора діяти! «Пора для України жити!» Якраз імператив дії, скерованої на здобуття державності, повинен стати провідним мотивом у поведінці «цілого чоловіка».

Проста і очевидна істина нагадує: за державність треба боротися. Боротьба виступає як альтернатива зневірі, наріканням на важку долю, які так властиві сентиментальній національній вдачі і часто нагадують про себе і сьогодні. У візії Франка єдиний спосіб покращити долю –

«Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі» [38, 24].

Такими мотивами керується «вічний революціонер» – художня іпостась «цілого чоловіка». До тих, у кого виникає дилема – «Йти в небезпечний бій Чи гнутись плазом» [40, 89], поет звертається з дружнім закликком: «Друже сердечний мій, ходімо разом» [40, 89].

Наведені приклади засвідчують, що слово у дискурсі, а саме у соціально-політичному контексті набуває тих смислових конотацій, які не мають лексикографічного вияву. Філософія боротьби, яку сповідує «цілий чоловік» Франка, була альтернативою також іншим живучим психоментальним комплексам – «хатаскрайності» чи «якось-то буде» [42, 101]. Той, хто дотримується тактики виживання будь-якою ціною, уникає

чи боїться боротьби, рано чи пізно приречений на поразку. Таку позицію можна назвати внутрішньою зрадою себе. Відтак байдужість переростає у неминучий цинізм, бо «той, хто зрадив, – зауважує Карл Ясперс, – втрачає повагу до самого себе» [див.: 28, 11]. Така людина порушила приписи екзистенціалізму: не обманювати себе, а діяти, виходячи зі своїх морально-етичних засад. Вона неминуче зазнає подвійної поразки – уже в боротьбі із самим собою.

До слова зауважимо, значення фраземи *боротьба з [самим] собою* тлумачиться як «долання в собі якогось бажання, почуття» [СУМ I, 220]. Наведена вище конситуація додає до цього значення фраземи ще й інших семантичних відтінків: «суд власного сумління». Як бачимо, концепт *боротьба* об'єднує в собі цілий комплекс вимірів: суспільно-політичний, філософський, психологічний, морально-етичний. Таке інтегральне розуміння *боротьби* притаманне природі «цілого чоловіка», кредо якого – «лиш боротись – значить жить» [36, 36].

Людина, яка стає на шлях боротьби за національну ідею, мабуть, менше за все переймається особистим комфортом, сказати б, себевлаштуванням у соціальному світі. Ця ідея не була чимось ефемерним для Франкових «Каменярів», у яких впізнаємо найбільш свідому частину українства – інтелігенцію. Каменярі – це ще одна іпостась художнього втілення ідеї «цілого чоловіка». Поява цих аристократів духу в українському дискурсі збагатила не просто художню картину світу – вона суттєво вплинула на відновлення автентичних смислів в українській ментальності, явивши у героях-каменярах зразки «справжнього громадянського духу, справжньої самопожертви, справжньої любові» [49, 31]. Це щось значно більше, ніж самореалізація у згаданій вище концепції мотивації А.Маслоу. Могутню своєї віри ці будівничі нового світу підводять адресата до висновку: скала бездержавності не фатальна, не вічна, а тому пора «сесю скалу розбить» [39, 66].

Заглиблення у художній текст як необхідна умова когнітивно-дискурсивного підходу дозволяє виявити ті «слова, що мають додаткове смислове навантаження, оточені конотативним ореолом і нерідко одержують символічну функцію» [1]. Такої семантичної синергетики у дискурсі І.Франка набувають *каменярі*. У лексикографічному аспекті ця лексема охоплює три лексико-семантичні варіанти, пов'язані домінантною семою «робітник»: 1.«Робітник, що видобуває каміння в кар'єрі; каменолом». 2.«Робітник, що обтесує каміння». 3.«розм., рідко. Фахівець, майстер мурування» [СУМ IV, 82]. Лексикографічне тлумачення є складовою психологічно реального (психолінгвістичного) значення, актуалізовані семантичні компоненти якого об'єднують додаткові значення, асоціативні, аксіологічні та ін. ядерні чи периферійні ознаки. Вияв такої смислової конфігурації уможливить наблизитись до розуміння змісту цінностей каменярів, а через них – до духовно спорідненого «цілого чоловіка».

У суспільно-політичному контексті *каменярі* набули нових семантичних варіантів: це і самовіддані борці за «нове життя, добро нове» у світі; і справжні громадяни батьківщини, які «в одну громаду скуті святою думкою»; і жертвовні альтруїсти, які усвідомлювали свою приреченість, та «молота ніхто із рук не випускав» [39, 66]:

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,

Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють [39, 68].

Спосіб мислення і поведінки каменярів символізує того «цілого чоловіка», того Великого Каменяря, яким був сам Франко. За оцінкою М. Рильського, у збірнику «З вершин і низин», до якого входять і «Вічний революціонер», і «Каменярі», І. Франко стає перед нами насамперед як громадянин і боєць [22, 270]. Мислити категоріями боротьби заради людського добра, дихати боротьбою, перебувати у ній – то перманентний стан душі «цілого чоловіка». Тому образ каменярів є органічним для внутрішнього ества поета.

За своєю семантикою *каменярі* асоціюються зі словом *камінь*, яке має місткий символічний зміст: це «символ єдності й сили; у Християнстві – один із символів Христа»; а ще – «символ буття, означає міць і гармонійне примирення із самим собою» [ССК, 110]. Як бачимо, духовна спорідненість Франка і його «двійника» – каменярів є очевидною. Тому каменярі, у яких втілено внутрішній стан самого поета, символізують «на шляху поступу» ще й дорогу «до себе».

Духовну суголосність поета і каменярів вербально об'єктивують багатократно повторювані займенники *ми, нас, кождий*, де авторське *Я* нероздільне від колективного *ми*: «А далі тисячі таких самих, як я» [39, 66]. Це зовсім не означає, що у такій конситуації людина знеособлюється, розчиняючись у соціумі, навпаки: тут доречніше говорити про синкретизм двох типів особистості – окремої національної людини і колективної людини – нації. В основі взаємоперехідного зв'язку – усвідомлення своєї національної ідентичності, того, що І.Франко назвав «чути себе українцями» [54, 405].

Ця проблема ставала актуальною в умовах тогочасного (а втім, і нинішнього) українського суспільства. Якщо проявом національної ідентичності є, зокрема, комунікативна поведінка людини (термін Е. Сепіра), то у «Каменярах» спостерігаємо три лінії цієї поведінки: ліричного героя-поета, каменярів і загалу. Зрештою, поведінка поета і каменярів мотивована спільною «святою думкою», тому по суті є симетричною. Натомість поведінка загалу є комунікативно асиметричною, якщо комунікацію розглядати ширше – не лише як обмін інформацією у різноманітних процесах спілкування, а й як обмін думками, знаннями, почуттями, діями [11, 12-13]. Звичайно, слово *обмін* вжито у метафоричному значенні, бо ж йдеться про зв'язок ідеями, схемами поведінки тощо за внутрішньою формою цього латинського слова (від лат. *communis* «роблю спільним; з'єдную» [ЕСУМ 2, 545]). На такій основі виникає інтеракціональний різновид комунікації, що передбачає взаємодію учасників діалогу (полілогу), у процесі якого виробляються спільні (до певної межі) уявлення про соціум і свою роль у ньому. Однак та соціально-психологічна атмосфера, яка сформувалась навколо учасників непрямого мовленнєвого акту – каменярів і пересічного загалу – аж ніяк не сприяє такій взаємодії, бо «*друзи й недрузи, гнівнії та сердиті, і нас, і намір наш, і діло те кленуть*» [39, 68]. З погляду комунікативної девіатології тут доречніше, мабуть, говорити про комунікативний провал, що призводить до неможливості подальшого спілкування. Однак причини,

що унеможливають діалог, варто шукати не у власне мовленнєвій площині (скажімо, у недостатній комунікативній компетенції адресата – загалу, що полягає у недотриманні ним правил, максим, постулатів, конвенцій комунікативного кодексу), а в площині концептосфери як сукупності концептів у свідомості людини (етносу), що зумовлює різні оцінки явищ чи подій – залежно від рівня знань. Ті концепти, які посіли чільне місце у концептосфері каменярів (*свобода, боротьба, національна ідея*), не прижилися поки що у свідомості пересічної людини – здебільшого неосвіченої й національно апатичної. А тому вони не набули світоглядної значущості: загал про них не те що не говорить – вони йому ментально незрозумілі, якщо розуміти під ментальністю спосіб бачення світу і себе у світі.

Та відсутність чи брак знань – це не остання перешкода для засвоєння названих вище концептів, оскільки, крім когнітивного рівня, структуру концепту формує, а точніше, вивершує трансцендентний рівень [64, 68] – сфера віри. Відомий когнітивний терапевт Умберто Матурана зауважував, що феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається в адресаті. І робив висновок: нікого не можна раціональним способом переконати у тому, у що він до цього часу – в неусвідомленій формі – сам не вірив [див.: 11, 107]. Натомість у «Каменярах» читаємо:

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ [39, 68].

Як бачимо, віра є джерелом високої духовності людини. Віра не просто додає «упевненості в чомусь, у здійсненні чого-небудь» [СУМ І, 789]. Вона веде людину до онтологічно найшляхетнішого кроку – до свідомої самопожертви. Давно зауважено, що особистість в режимі трансценденції тяжіє до вищих вимірів буття. Це дає їй змогу навіть під час невдачі відчувати себе духовно не переможеною. «Ось і виходить, що існують вищі смисли, які, на думку українського мислителя С.Кримського, підіймаються над оцінками успіху та поразками, і є історичні діяння, герої яких надихаються метою, що є більшою за ціну конкретних поразок чи перемог» [13, 299]. Виявом духовного подвигу було жертвне життя І. Франка. Концепт *жертвості* у системі цінностей поета має особливу значущість – цю духовну властивість людини він цінував «над усе»:

Та над усе ціну я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі приняв я в сім життю
За правду, за добро, за волю [31, 58].

Одне із положень лінгвістичної прагматики націлює адресата пізнати у тому чи іншому висловлюванні більше, ніж сказано [27, 144], тобто: з експліцитного (матеріально вираженого, омовленого) вивести імпліцитне (внутрішнє, невиражене). Таке «декодування» на когнітивно-семантичному рівні пов'язане з проблемою інтерпретації почутого чи прочитаного. Це дозволяє актуалізувати у тому чи іншому слові його потенційні смисли, які наповнюють прагматичне (суб'єктивне) значення. Наприклад, виокремлене із наведеного вище тексту Франка слово *приняв*

(*приймає*) у словнику має значення: «терпіти, переживати що-небудь» [СУМ V, 625]. Натомість у складі фраземи *прийняти на себе*, яка виводиться із наведеного вище тексту, компонент *прийняти* набуває додаткового значення «страждати за чийсь біль, біду, горе, переймати на себе» [СУМ VI, 625].

Сучасники Франка, життя якого проходило на їх очах, зазначали, що «як одну з головних задач цілого чоловіка вважав він, щоб

Піт і кров до людськості скарбниці,
До поступу будови докладати,
Добра собі в добрі усіх шукати [18, 236].

Високими духовними мотивами керувався поет у житті – ці ж мотиви стали провідними у його творчості. Ідея гуманізму домінує у таких його поемах, як «Мойсей», «Смерть Каїна», «Іван Вишенський», «Святий Валентій», «По-людськи», у притчах і легендах. Таким було життєве і творче кредо мислителя – «щоб душа твору була частиною моєї душі» [58, 115]. Чи багато знайдеться у світовій літературі письменників, у яких так органічно було б поєднане Я-поета і Я-ліричного героя, життєва дорога і творча? І. Франко створив такий синтез, і в цьому теж проявилася цілісність його особистості.

Ця дорога, якої він «шукав собі сам» [58, 115], «сам мусив протирати її» [51, 311], не зовсім вписується в модель мотивації А. Маслоу з її ієрархією потреб, де наголошується, що кожна вища потреба задовольняється лише після задоволення нижчих [19, 260]. Життя особистості (людини, нації), діяльність якої, зрозуміло, є полімотивованою, значно багатша і різноманітніша за будь-які схеми. Це підтверджує українська історія, зокрема історія української культури, тяглість якої стверджували своєю діяльністю її видатні особистості. В умовах бездержавності, всупереч насадженому «никакого малоросійського мови немає, не было и быть не может», вони стверджували, що українська мова, культура, історія, кажучи словами І. Франка, «Ще не вмерла і не вмере» [59, 45]. Звичайно, як кожна людина, вони мали, за А. Маслоу, «потребу в безпеці», «потребу в любові і прихильності», «потребу у визнанні та оцінці» [19, 193], та чи були задоволені ці потреби? У «Рефлексії» І. Франка відтворено комунікативний контекст, у якому важко було сподіватись на розуміння навіть у межах однієї культури, з боку спільномовного адресата – рідного краю. Однак попри очевидні труднощі у налагодженні комунікативного каналу між адресантом і адресатом, інтенції поета залишаються незмінно великодушними: допиваючи «затроєний пугар», він звертається зі словами благословення:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю, [...]
Благословлю тебе! [...]
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найкращі сини.
Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодочеє насіння
Ще при житті обкинувано їх [44, 183].

В аксіологічному аспекті такий контекст ще більше увиразнює альтруїстичну жертвність, яка була не тільки домінантою творчості поета, але й домінантою його життя. Без почуття самопожертви життя для нього не мало сенсу. Це було б уже не Франкове життя: «А щодо себе самого, я зовсім держався тої думки: нехай пропадає моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ» [50, 310]. Недарма у всі часи на шкалі духовно-моральних цінностей найвище ставилось почуття самопожертви заради роду (безкорислива материнська любов), народу (почуття патріотизму), всього людства (подвиг Прометея, Христа, Руса, Бруно) [5, 8].

Іван Франко, ясна річ, усвідомлював суперечливість людини, поведінка якої піддається постійним випробуванням і ніколи не застрахована від помилок. Оглядаючись на пройдений шлях, він із самокритичною гідністю визнавав: «Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, але хто ж, роблячи якесь діло, не помилявся?» [50, 310]. Тож людині дуже непросто у своїй діяльності (когнітивній чи комунікативній) постійно бути у власних очах цілісною особистістю. Та все ж таки вона повинна «хоч хвильку» пізнати цей момент істини – бути «цілим чоловіком».

Тож сли всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі бути –
Будь хоч хвилечку ним» [32, 29].

У філософсько-психолінгвістичній концепції І. Франка «цілий чоловік» – це людина мисляча і водночас людина моральна. Лише у такому синтезі вона може бути особистістю і розкрити свою сутність. Якщо дії мислячої людини скеровані передусім на саморозбудову когнітивних структур, щоб, за Франком, «пізнати себе», то моральна людина прагне виробити такі духовно-етичні основи, які б дозволили їй утвердити у суспільстві своє онтологічне призначення, за оцінкою мислителя, – «жити по людськи» [53, 40]. Світоглядне становлення «цілого чоловіка» Франко розглядав через призму передусім двох наук – психології, яку він називав «наукою про людську душу» [53, 40], і етики – «найвищої науки» [53, 40]. Виявом комплексного (міждисциплінарного) підходу є такі положення: «мисляча людина перш за все прагне пізнати себе, зважає на свої дії і старається погоджувати їх із своїми думками; розглядає і впроваджує свої поняття, відчуття і замислюється над їх суттю. Цьому міркуванню відповідає наука психологія» [53, 38]. Натомість «етика вчить людину жити по-людськи – вона керує завжди і всюди її кроками; вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, – і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові» [53, 38].

У цих міркуваннях мислителя порушено одвічну філософську проблему – проблему людського щастя. Це той концепт, який постійно резонує у душі кожного і який кожен трактує по-своєму – залежно від своїх аксіологічних стереотипів. Для Франка визначальним мірилом щастя стають духовно-моральні критерії. Завдяки їм людина сприймає щастя не лише в індивідуальному вимірі – «як внутрішнє самозадоволення», але й у суспільному. Для цього вона «мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття *істинності*,

справедливості, правди, приязні та добра [підкреслення наше. – Я.Я.]. Ці поняття є основою моральності» [53, 40], – стверджує Франко. Утворюючи спільний асоціативний ряд, ці ж поняття поглиблюють розуміння концепту *щастя*.

Звідси випливає, що лише морально здорова людина може бути концептуально, наскрізно щасливою. Одухотворене буття набуває особливого смислу в образі людини з «уклонним тілом»:

В здоровому тілі здорова душа,
Та часто буває не варта гроша,
В уклонному тілі буває душа,
Що красою весь світ і Бога втіша [47, 205]

Красивою душа стане тоді, коли людина буде, кажучи словами Франка, «рости серцем» [45, 172]. Ідея духовного росту синхронізується з ідеєю духовного розуму, бо «се знання давніше відчуті треба, серцем зрозуміть» [45, 172]. Така взаємопроникність і взаємозумовленість раціонального (розуму) і морального (серця) нагадує феномен з'єднаних посудин. А ще повертає нас до витоків української філософської традиції – «філософії серця», яка асоціюється, зокрема, з сентенцією Сквороди: «...щоб серце й думка у нас була одна» [26, 93]. Тож «підійми від землі думки свої і зрозумій людину в собі...» [26, 113] – на такий внутрішній камертон налаштував пізнання людини цей український філософ.

Знання моральне, знання, наповнене совістю, – це той наріжний камінь, на якому розбудовували свої концептосфери ці два мислителі. Як і людина Сквороди, «цілий чоловік» І.Франка – істота вертикальна. Це означає, що «життя вимірюється не в довжину, а в висоту. Тобто не кількістю прожитих років, а сходинками ціннісного підйому до ідеалу, до високих моральних критеріїв» [12, 1]. Лише на цьому шляху – вгору – людина може пізнати себе, наблизивши хоч якоюсь мірою своє Я – реальне до Я – ідеального. На вертикальній траєкторії себе- і світопізнання наголошував у своїй «етиці обов'язку» І.Кант: «Дві речі сповнюють душу завжди новим і дедалі сильнішим подивом й благоговінням, чим частіше і довше ми про них розмірковуємо, – це зоряне небо наді мною й моральний закон у мені» [10, 8]. Ці невідкладні вербальному декодуванню високі корелятивні смисли «зоряне небо наді мною» і «моральний закон у мені» можуть послужити ще одним підтвердженням того, що завершальним рівнем у структурі комунікативної особистості є трансцендентний.

Однак було б невиправданою ілюзією вважати цей рівень, сказати б, постійним місцем прописки комунікативної особистості. Не варто уникати і неможливо уникнути суспільного життя з його різнобічною комунікацією – психологічно комфортною і девіативною, як і неможливо знехтувати побутовим благополуччям. Тяжіння людини до високих цінностей не відкидає цього загалом природного матеріального мотиву поведінки. Йдеться про акценти – примат духовного над матеріальним. Відчуття високого неба над головою супроводжувало все життя Івана Франка. Тому таким семантично значущим є *небо* космосі Слова у І.Франка: це і високий етичний ідеал, це і постійна точка опори в різних життєвих колізіях, це і стан його душі. За аналітичним спостереженням З. Гузара, «Франко не тільки фундаментально знав Святе письмо – він ним жив» [8, 17].

Шукаючи відповіді на банальне, але одвічне філософське питання: що таке щастя? – Франко проектує своє розуміння на «цілого чоловіка»: «Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації» [56, 345]. З цього погляду відношення між «особистим щастям» й «громадським щастям» стають комплементарними, взаємодоповнювальними: одне без іншого втрачає свій концептуальний зміст. Адже в інших людина пізнає себе. Цьому сприяє комунікація: думками, почуттями, інтенціями, волевиявленнями, нарешті – словами і діями, що мають конкретного адресата: людину, громаду, націю. Однак можна говорити чи діяти і не бути почутим. А оскільки людина – істота не лише соціальна, а й духовна, то перманентною ознакою її когнітивної чи комунікативної діяльності має бути духовне начало. Це першооснова поступу «цілого чоловіка»: «Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отсе основна підвалина всякого поступу; без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому» [56, 345]. Розвиваючи свою філософію щастя, І.Франко говорить про закономірну лакунарність цього концепту у свідомості будь-якої людини, оскільки повне щастя недосяжне: «Повного особистого щастя, не закованого ніякими пристрастями, чоловік не досягне ніколи; та проте він весь вік старається та силкується поправити своє життя, усувати прикраси, добитися щастя» [56, 345].

У Франковому концепті «цілого чоловіка» *щастя* – явище трансцендентне, екзистенційне і водночас це явище «рукотворне», зрима: антропоцентричну основу має чимала кількість фразем із компонентом *щастя*: *приносити щастя*; *мати щастя*; *пробувати щастя*; *щастя чути*; *щастя твоє*; *купатися в щасті* [СУМ XI, 574] та ін. Оця «рукотворність» (пор.: *Кожен сам коваль свого щастя*) переводить *щастя* із категорії трансцендентної у категорію морально-етичну, аксіологічну, бо добро чи зло має своє практичне втілення, має своїх адресантів і адресатів. У Франковому дискурсі *громадське щастя* – це теж за своєю природою ідеал, недосяжний «рай на землі», опонентом якого виступає всюдишнє і різнолике зло. Та поборюючи се зло, люди перетворюються із інертної, збайдужілої до всього маси у громадянське суспільство, у націю. І знову тут нагадує про себе концепт *боротьба*: «Так само всі ми знаємо, що й повного громадського щастя, повного, так сказати, раю на землі люди не діб'ються ніколи. Але се ще не рація, щоб ми закладали руки і байдужно дивилися, як міцний душисть слабого, як багач кривдить та висисає бідного, як одиниці кривдять та руйнують сотки й тисячі людей» [56, 345]. І далі: «Чи буде, чи не буде з того рай на землі, а ми борімося з кожним поодиноким лихом, з кожною поодинокую кривою...» [56, 345].

Консолідуєчим ідеалом, який І.Франко методично і наполегливо уgruntовував у національній когнітивній картині світу, був «ідеал національної самостійності». Зауважимо, що в семантичному аспекті трикомпонентний термін – словосполучення *ідеал національної самостійності* синонімізується із сучасним двокомпонентним терміном-політонімом *національна ідея*, об'єднуючись навколо спільного поняття – своєї соборної самостійної держави. Однак як виважений, критично мислячий політик, Франко усвідомлював відчутний розрив між Я-реальним свого знедоленого народу (тобто яким він тоді був) і Я-

ідеальним (яким він хотів його бачити). Джерело, яке наснажить народ знайти свій шлях серед «тисячних стежок», він бачить у соціально-психологічній площині: «Тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки» [55, 285]. І вкотре Каменярь апелює до базових компонентів у внутрішньому світі «цілого чоловіка» – до розуму і до серця. Їх синтез є надійним опертям будь-якої особистості і дає їй змогу адекватно відповідати на виклики часу: «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх сил, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати...» [55, 285]. У цьому висловлюванні, сконденсованому навколо анафоричного дієслова *мусимо*, проявляється стоїчна далекоглядна мудрість мислителя-державника. Хоча «ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім», на час Франкового звернення (1900 р.) до українства знаходився, за його оцінкою, «поза межами можливого», однак без цього ідеалу не може сформуватись національно-культурна ідентичність людини, а відтак – і нація. Усвідомлення власної ідентичності є запорукою будь-якого поступу – духовного, суспільно-політичного, економічного.

Наведений вище імператив (*мусимо серцем почувати, мусимо розумом уявляти, мусимо вживати всіх сил*) – це своєрідний маніфест, у якому окреслено методологічні засади дієвого патріотизму. Закладений у тексті імпліцитний смисл актуалізує пресупозицію, що стосується загальнолюдських універсалій: історична доля народу зміниться тоді, коли зміниться сам народ, перетворившись із об'єкта в суб'єкта історії. Лише за такої умови «обважніла, незграбна, сентиментальна» раса [49, 31] стане самодостатньою нацією. У наведеному висловлюванні впадає в око ряд показових моментів, що виявляють нові штрихи у поведінці (у т.ч. комунікативній) «цілого чоловіка» – самого ж Франка. По-перше, апеляція не лише до розуму, а й до серця засвідчила певну світоглядну еволюцію мислителя, що полягала у відході від приписів позитивізму з його «тиранією інтелекту», «розумом владним без віри основ» і заглибленні у психологічну естетику XIX ст., зокрема у кордоцентричне світосприйняття, так притаманне українській натурі. Невипадково образ серця є наскрізним у художньому дискурсі І.Франка. По-друге, нерозривний зв'язок *розуму і серця* у психоментальній структурі «цілого чоловіка» є виявом утвердження ідеї духовного розуму як першооснови на шляху досягнення цього «ідеалу національної самостійності».

Культивування морального інтелекту важко вписується у наше політичне сьогодення з його поверховим прагматизмом й етичним мінімалізмом, задекорованих псевдопатріотичною риторикою. Дзеркальним відображенням цієї тенденції є сучасний політичний лексикон, де відбулася тотальна семантична девальвація слів. Як наслідок, «слово семантично вивітрується, стаючи порожнім...», – констатує Г.-І.Гадамер [6, 48]. Звісна річ, йдеться не стільки про семантичне знецінення термінів-політонімів, скільки про знецінення гуманітарних цінностей, потоплених у потоках демагогії. А втім, на цій хвилі виринає й інша тенденція – тривіалізація всього українського (політики, культури, історії, національного менталітету, мови тощо) [20, 204] як один із способів маніпулятивного насадження комплексу національної

меншовартості. Так приглушується на підсвідомому рівні почуття національної гордості, яке завжди спонукає до національної свободи. І хоча в міжкультурній комунікації природним є прагнення того чи того народу ідентифікувати себе за принципом бінарної опозиції «своє»-«чуже», однак такої специфічної, аксіологічно упередженої уваги з боку чужинців зазнають передусім ті народи, що відновили чи прагнуть відновити свою державність. У час діяльності І.Франка тривіалізація національно-культурної ідентичності проявлялася, наприклад, у формуванні стереотипних уявлень про українців як народ «попув і хлопув» – такі переносні автостереотипи (як хтось думає про нас) простежувались у комунікативній поведінці поляків. Однак всупереч накидуваним стереотипам ще більшої значущості набували цінності, сповідувані «цілим чоловіком», зокрема притаманний його поведінці громадянський обов'язок.

По-третє, власне з концептом *обов'язок* асоціюється анафоричне слово *мусимо*. Це модальне дієслово, яке у граматичному аспекті виконує допоміжну функцію у дієслівному складеному присудку, у семасіологічному аспекті стає потенційним носієм ядерної семи поняття *обов'язок*. Цьому сприяє як зацентроване повторення слова *мусимо*, так і його значення (*повинен, повинна, повинне, повинні*). Показово, що лексеми *обов'язок, повинність* утворюють синонімічний ряд у «Російсько-українському словнику у трьох томах» [РУС II, 276], у «Практичному словнику синонімів української мови» С.Караванського [ПСС, 249], а в «Російсько-українському словнику складної лексики» цього ж автора відповідником до рос. *быть обязанным* є укр. *мусити* [ССЛ, 322].

В умовах, коли національно-культурному поступу, окрім закономірних в умовах бездержавності зовнішніх перепон, довелося долати ще й внутрішні перепони (з одного боку – провінційну заподатливість галицьких москвофілів перед «великоруським берегом», з іншого боку – культурну обмеженість народництва з його фетишизацією всього етнографічно-селянського), надзвичайно важливо було утвердити у свідомості прогресивної частини української спільноти – передусім інтелігенції – імператив *обов'язку* перед «руським народом», «який, хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жаду світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде на марне» [49, 31], – переконливо висновує мислитель. Для «цілого чоловіка» І.Франка, як і для самого поета, характерне загострене відчуття власної відповідальності за долю народу, яке він називав «почуттям собачого обов'язку» [49, 31]. Така авторська фразема з атрибутивним конкретизатором при опорному слові *обов'язок* надає його значенню додаткової конотації: «віддане служіння своєму народові».

Відчуття *обов'язку* перед іншими людьми ошляхетнює саму людину, надає сенсу її життю. Відсутність цього концепту у внутрішньому світі людини створює екзистенційну порожнечу. Сучасні психологи звертають увагу, що найпоширеніший сучасний вид депресії – це відсутність сенсу життя. «Багато людей, добравшись до меж зовнішнього простору, освоївши соціальний пласт, реалізувавши фінансові мрії – впираються у край. У межі свого світу. І далі ходу немає. Можна йти лише всередину себе. А там – незвідана територія, а там страшно. І завдання в ній невидимі. І провідників

нема. І звичний спосіб мислення вже не допомагає» [23, 15], – констатує С.Ройз. Своєрідним антидепресантом, який дозволяє «йти всередину себе», виступає почуття морального обов'язку. Як засвідчує «Історія політичної думки», «в основі суспільства й моралі лежить потреба в тому, щоб кожна людина почувалася частиною чогось більшого й тривкішого за її ефемерне існування. Спільноти тримаються вкупі не силою хитро вирахованого егоїзму, але почуттям членства обов'язку – почуттям того, що індивід має своє місце в спільноті, хоч би і якнайнижче, та що індивід є морально зобов'язаний нести той тягар, якого традиційно кладе на нього його суспільне становище» [24, 543].

Як бачимо, поняття *обов'язку* є водночас і моральною, і суспільно-політичною категорією. У наведеному дискурсі звернемо увагу на асоціативний зв'язок концепту *обов'язок* з чимось важким і водночас невідворотнім – з тягарем, який зобов'язана нести людина. Подібне асоціативно-образне порівняння простежуємо у дискурсі І.Франка: «Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то *тяжке ярмо* [підкреслення наше. – Я.Я.], покладене долею на мої плечі. Я можу здригтися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням [49, 31]. У суспільно-політичному контексті смисловий потенціал концепту *обов'язок* реалізується також через семантичні зв'язки зі словами *гідність*, *честь*. Пор.: за словником, *обов'язок* має значення: «те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [СУМ V, 548]; *гідність* означає «усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку» [СУМ II, 65]; значення *честі* – це «сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці» [СУМ XI, 316]. Звідси – *справа честі* «те, що визначає гідність особи, колективу і т.ін.» [СУМ XI, 317]. Неважко помітити, що в основі лексикографічних значень цих слів закладено взаємозв'язок інтегральних сем – «особисте» і «громадське». Оскільки лексикографічне значення повністю входить у психолінгвістичне (психологічно реальне) значення слова, пов'язане зі свідомістю людини, то саме поєднання *особистого* й *громадського* є характерною ознакою поведінки «цілого чоловіка». Показово, що ілюстрацією до лексичного значення слова *обов'язок* у СУМі є думка І.Франка із його статті «Поза межами можливого»: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя [...] простому народові» [СУМ V, 548]. Когнітивно місткою є вжита письменником фраза *почувати себе до обов'язку*, що означає «відчувати обов'язок перед собою». У цій фраземі, на жаль, не зафіксованій у СУМі, закодовано Франкове розуміння моральної сутності людини. Таку можливість *дороги до себе* відкриває *обов'язок*. Це, мабуть, найважча, а часто і небезпечна дорога, яку долає людина. Маючи почуття *обов'язку*, людина проявляє свою гідність і в такий спосіб залишається, зрештою, людиною. Це необхідна передумова, щоб вона як особистість могла відчувати себе щасливою. Хоча б «хвилево», у деякі моменти життя.

Таке відчуття, виявляється, можливе навіть у політиці. В усякому разі, перший канцлер Федеративної Республіки Німеччини Конрад

Аденауер, якого доволі скупий на похвалу Черчіль назвав «найрозумнішим німецьким політиком із часів Бісмарка», зауважив: «Щастя не в тому, щоб досягти великих успіхів і утримати досягнуте. Щасливий той, хто виконує обов'язок і діє відповідно до своїх принципів, навіть якщо при цьому зазнає поразки» [див.: 21, 7]. Те, що розцінюється як поразка в політично-ситуативному вимірі: «придушення громадсько-політичного руху, невдача в політичній боротьбі» [СУМ VII, 246], може набувати іншого оцінного смислу у духовному вимірі. Тоді аксіологічна межа між *поразкою* і *перемогою* стає досить умовною. Бо завжди на шкалі суспільних вартостей духовними переможцями визнавалися ті, хто вважав справою честі виконати свій обов'язок до кінця, навіть ціною власного життя, захищаючи свободу й незалежність Батьківщини. Для них, кажучи словами О.Теліги, «боротьба й життя – синоніми. Життя – це боротьба, а боротьба – це справжнє життя» [29, 97]. Такий вияв світорозуміння сприяв утвердженню кращих рис у загальнонародному менталітеті.

Прагнення діяти всупереч несприятливим обставинам характерні для «цілого чоловіка» І.Франка:

Против рожна перти,
Против хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести! [35, 54]

Як бачимо, про стан незламної сили духу сигналізують нагромаджені фразеологічні синоніми, які створюють підґрунтя для ампліфікації. Завдяки наявності у семантиці фраземи місткого конотативного компоненту фразеологічне значення є цілісно складнішим і багатшим, ніж лексичне, у якому основним виступає денотативно-сигніфікативний компонент, пор.: *перти проти рожна* «домагатися свого всупереч волі, бажанню кого-небудь, набагато сильнішого; іти наперекір» [СУМ VIII, 600]; *плисти проти течії* (хвиль) «діяти самостійно, всупереч усталеним поглядам, зразкам і традиціям» [СУМ X, 106]; *важкий хрест нести* «переживати великі труднощі, незгоди; страждати» [СУМ I, 278]. Семантична наповнюваність конотативного компоненту фразеологічних одиниць є сприятливим потенційним резервуаром для виникнення різнотипної імпліцитної інформації. Проблема інтерпретації, що впливає із такої інформації, полегшується завдяки подібному розумінню цих загальноживаних фразеологізмів. Наведені у тексті фраземи доносять до комуніканта пресупозицію: так велить *обов'язок*.

Особливістю пресупозицій є те, що вони ґрунтуються на спільних для комунікантів фонових знаннях (конвенційній інформації про історію, політику, культуру тощо), а тому потребують відповідно сформованої світоглядної бази. Показовою є назва вірша, що починається наведеними вище рядками, – «Semper idem!» («Завжди те саме!»). Імпліцитний смисл, що також стосується громадянського *обов'язку*, простежуємо у рядках, з якими поет звертається до адресата:

Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь! [59, 45]

Як бачимо, антитезою *обов'язку* є поняття *зради*, яка так часто роз'їдала український національний організм, підточувала самі основи української національної концептосфери, закладену у ній систему духовних цінностей. Відсутність національної сконсолідованості бодем відлунювала у Франковому естві і ставила «незручні» питання: «І чом відступників у нас так багато? І чом для них відступство не страшне?» [41, 88]. У сучасній українській політичній дійсності ці питання, на жаль, є далеко не риторичними.

Образ-концепт «цілого чоловіка» вражає своєю багатогранністю. Він живий, як і сам Франко, який попри всі «дні журби», яких не пошкодувала для нього доля, любив життя у всіх його проявах: і коли «лупав скалу» бездержавності, і коли зазнавав «сирітства духового», і коли йому «тричі [...] являлася любов». Стоїчно витримуючи удари долі, він не ремствував: «Я не жалуюсь на тебе, доле» [34, 134] – навпаки, чуємо піднесено життєлюбне: «Я буду жити, бо я хочу жити» [33, 87].

У Франковій моделі «цілого чоловіка» ми бачимо тип особистості у широкому, психокультурному розумінні цього слова, якщо «під особистістю розуміти не тільки неповторність внутрішнього світу індивіда, а й індивідуальну неповторність нації, бо вона сама є історичною особистістю» [13, 349]. Таке тлумачення відчутно розширює денотативний обсяг лексеми *особистість*, яка у словнику фіксується як «конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т.ін.; індивідуальність, особа» [СУМ V, 778 - 779]. Показово, що ілюстрацією до цієї дефініції послужив контекст Франка: «Відрізнявся він від других тим, що в грі його особистість українця виявлялась не простакуватою, млявою, а повною внутрішнього життя і значення». У наведеному словосполученні *особистість українця* лексема *особистість* набуває ще й узагальненого значення: «національна особистість».

Поглиблюючи когнітивне розуміння значення слова *особистість*, зауважимо, що, окрім виявлених вище смислових нашарувань, «особистість означає здатність бути вірним самому собі, зберігати самототожність у кон'юнктурних ситуаціях, що постійно змінюються» [13, 349]. Перед загрозою мовно-культурної асиміляції виявом самототожності може бути і мовна стійкість. Вона теж увиразнює духовне обличчя особистості, надаючи йому загальнолюдських і водночас індивідуальних рис. Якраз через «окремішні прикмети» людина (нація) впізнає себе, усвідомлює власне Я. Це необхідна і визначальна умова Франкового гуманізму: «Найцінніше і найкраще в кожному чоловіці [...] се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіми його окремішніми прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини. До таких прикмет, що відповідають складові душі [...], належить і мова» [63, 276].

Таке акцентування на внутрішньому світі особистості підводить до думки, що структуру концепту (образний, поняттєвий, аксіологічний та адоративний компоненти) як психоментального утворення природно розглядати у зв'язку не лише з мовною (мовленнєвою) особистістю, а у всій повноті людського буття і поведінки – з цілісною особистістю. Це дає підстави на основі когнітивно-дискурсивного підходу виокремити ще один тип особистості: окрім *мовної*, *мовленнєвої*, це і *концептуальна*

особистість. Така диференціація зумовлена невиправданим ототожненням цих найменувань. *Мовна особистість* (цей термін був уведений В.Виноградовим, хоча імпліцитне окреслення цього поняття простежується ще у працях В.фон Гумбольдта, Г.Штейнталя, М.Дессуара, О.Потебні, І.Франка, О.Шахматова та ін..) співвідноситься передусім з мовною компетенцією індивіда як носія мови, його знанням мови на усіх мовних рівнях (фонологічному, словотвірному, лексичному, морфологічному, синтаксичному); *мовленнєву особистість* трактуємо як комуніканта, що у процесі комунікативного акту породжує і передає інформацію, впливаючи нею на адресата чи сам сприймає й інтерпретує її, зазнаючи психолінгвістичного впливу адресанта – залежно від ступеня психологічно-комунікативної сумісності. Звісна річ, ця сумісність ніколи не може бути абсолютно симетричною. Звідси випливає, що комунікативна поведінка не вичерпує глибинного змісту концептуальної особистості.

Можна назвати 3 основні причини такої асиметрії: по-перше, скільки б співрозмовники під час діалогічної комунікації, що передбачає адресантно-адресатну інверсію (адресант стає адресатом, і навпаки), не старалися пізнати один одного через комунікативний портрет, все одно буде розкодована лише частина внутрішнього світу кожного із мовців, бо, крім світу реального (те, що людина робить), існує світ потенційний (у якому існують віра, бажання, ілюзії, наміри, використані та втрачені можливості тощо). Синтезу цих двох світів не вичерпує жодна комплексна інформація, яку особа підсвідомо, «автоматично» повідомляє про себе в комунікації. Тож будь-яка біографія незрівнянно повніша за вербальну фактографію; по-друге, як би це парадоксально не звучало, але має рацію Х.Борхес, коли наголошує: «Нема на землі людини, яка могла б із певністю розказати, хто вона» [3, 103]; на цю закономірну когнітивно-комунікативну лакунарність накладається власне мовна недоговореність: будь-яке монологічне мовлення не може бути з погляду повноти викладу вичерпним, позаяк, нагадував І.Франко, «насправді ніхто не може похвалитися тим, щоб знав вповні свою мову» [63, 277]. по-третє, скільки б ми не пізнавали мікрокосм людини та її творчу діяльність, у ній залишається те екзистенційно недосяжне, що не піддається навіть уявленню. Це сфера таїни. Тому трансцендентний рівень є вершинним у структурі концептуальної особистості, або, за висловом Франка, «цілого чоловіка». Саме на цьому рівні певна частина концептів (*віра, дух, совість*) в індивідуальній свідомості взагалі не підлягає вербалізації. Невипадково в екзистенційному вимірі розмежовують «зовнішнє для людини знання і те, яке складає для людини її внутрішнє ество» [14, 6]. Для мовленнєвої особистості посилюючою є реалізація лише частини знань, лише частини тої національно забарвленої концептосфери, вмістищем якої виступає сама національна людина, або, за термінологією К.Ясперса, «людина з народу» [28, 11].

Підкреслимо: саме з народу, а не з маси, антиподом якої, за оцінкою цього німецького філософа, виступає народ: «його варто відрізнати від маси. Народ структурований, усвідомлює себе у своїх життєвих підвалинах, у своєму мисленні й традиціях. Людина з народу має особисті риси характеру також завдяки силі народу, що служить йому основою» [28, 11].

Такий же фундаментальний підхід до проблеми формування національної особистості (нації) спостерігаємо у візії І.Франка. Його бачення шляхів формування цієї особистості передбачає «усвідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням в кождім напрямі, отже, не тільки господарським і історично-національним, але, поперед усього, політичним і суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) – ось що головна мета...» [62, 277-278]. А далі висновок: «Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас живою одиницею серед народів» [62, 278]. Франкове визначення «жива одиниця серед народів» може послужити дефініцією для терміна-політоніма *нація*, що семантично синонімізується зі словосполученням *національна особистість*.

Невід'ємною рисою концептуальної особистості є її здатність до усвідомлення себе як національної особистості. Національна самоідентифікація проявляється, зокрема, через етнонім. Особливої значущості набуває ім'я-етнонім у поліетнічному просторі, мотивуючи так чи інакше поведінку комуніканта. Національну особистість як психокультурний тип, без якого немислиме національне буття, у бездержавні часи Франка ще треба було сформулювати. Тому і пройнята націєтворчими соборними інтенціями увага провідника національного поступу до справи «українського духового життя»: «Ми вважаємо справу також важною, що кождий Українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь виображення, бо вона доторкає самої сути його національного чуття, доторкає будучини...» [62, 278]. У цій тезі можна розгледіти Франкове розуміння етноніму не лише як форми, але також як способу і мети національного самоствердження. Звідси – і жита письменником у назві етноніму велика літера, що виокремлює у тексті слово зі смисловою домінантою і таким чином виконує експресивно-стилістичну функцію, і означальний знаменник *кождий*, що підкреслює самостійну роль особи у досягненні стратегічної мети. В окресленому аспекті словосполучення *кождий Українець* вступає у гіпонімії відношення з терміном-політонімом *національна особистість*.

Завдяки органічному зв'язку з народом (пригадаймо поетове «Я син народа...») людина зберігає себе як цілісна, концептуальна особистість. Земля народу була джерелом сили і життєвої стійкості також і для поета. Цю аксіологічну універсалію підтверджує звертання до персоніфікованого адресата – землі-матері:

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені [30, 28].

Якщо «нація без державності є покалічений людський колективний організм» [4, 8] (В.Винниченко), то Франко надто добре усвідомлював, що шлях його народу до державної нації – процес тривалий і небезболісний. Адже його «цілий чоловік» у світоглядному аспекті виходив далеко за межі стереотипних поглядів й уявлень тогочасної української суспільності і був для неї значною мірою незрозумілим. Та попри весь когнітивний дисонанс, на який неминуче наштовхувався тоді нечисельний прошарок національної української інтелігенції, ще гострішою ставала потреба в

концептуальних особистостях, озброєних інтелектом і прагненням наблизити «розвидняющийся день»: «Освічена одиниця починає виростати духом понад голови сірої, темної маси, [...] бажає проявити себе з усіма своїми осібностями і прикметами на ділі, в духовій творчості» [48, 77].

Усе сказане вище дозволяє зробити певні узагальнення. Концептуальна особистість – це такий лінгвопсихокультурний тип, у якому синтезовано усі вияви буття і особливості поведінки (зокрема комунікативної) національної людини, вертикальну структуру якої вивершує сформована у її свідомості система духовних цінностей. Наявність цінностей є обов'язковою у структурі особистості. Без них її концептосфера буде ущербною, зредукованою, та й сама людина буде почувати себе не «цілим чоловіком», не «людиною з народу», а людиною з маси, яка, за означенням К.Ясперса, «не структурована, не має самосвідомості, однорідна, позбавлена будь-яких примітних ознак, традицій, ґрунту – вона порожня» [28, 11]. Підміна духовних устремлень вузькопрагматичними мотивами поведінки симптоматична: вона свідчить про ту лауну у когнітивній картині світу людини (чи народу), на місці якої у свідомості створюються так звані інертні зони, тобто коли певні концепти (як от: *свобода*, *самоповага*, *обов'язок* та ін.) є доступними, але не цінними. А оскільки національна когнітивна картина світу виявляється у типовій поведінці спільноти у стереотипних ситуаціях, то саме у світоглядній порожнечі виникає відповідне ставлення до дійсності, яке має різні назви в прагматичному аспекті (*споживацьке*, *егоїстичне*, *вегетативне*, *пофігістське* тощо), але однакову оцінну конотацію. Втрата чи знецінення вартостей породжує загальну атмосферу цинізму і деградації, атомізує суспільство, що, звісно, не сприяє утвердженню національно-культурного буття.

Згадані вище атомізовані зони виразно простежуються і в політичній площині. Щоправда, тут вони можуть мати свою специфічну природу, зумовлену комунікативною мімікрією, коли за вербально декларованою, позірною метою адресанта-політика приховується інша, справжня мета. Йдеться, скажімо, про таке поширене у сучасному політичному дискурсі явище як випереджувальна інтертекстуальність. Його мета – донести до масової свідомості ту інформацію, яку сподіваються почути комуніканти-слухачі (читачі). Часта повторюваність нібито популярних у народу концептів типу *демократія*, *право*, *державна* має створити видимість спільної концептосфери – адресанта-політика і адресата-громади. Для І.Франка подвійність такої комунікативної мімікрії була прозорою і очевидною. Вона зумовила відомі асоціації з кухнею: «Політики, друже мій, так як кухня. Зазирнеш до середини, як що робиться, то й апетит тобі відбере» [57, 295]. Нинішня українська політична дійсність не дає підстав для переоцінки. Якщо провести паралель із комунікативним портретом сучасного політика, то вербальні контури цього портрета дуже часто співвідносяться із терміном *політикан*, який у СУМі тлумачиться як «політичний ділок, неперебірливий у засобах досягнення своєї мети; безпринципний політик, інтриган» [СУМ VII, 81]. Такі конотації аж ніяк не мають інтегральних сем із формулою громадянської відповідальності, яку вивів і сповідував Іван Франко:

Кожен думай, що на тобі

мільйонів стан стоїть,
що за долю мільйонів
мушиш дати ти одвіт [59, 45].

Цей імператив був органічним для І.Франка, який життям і творчістю (науковою, художньою) утверджував і утвердив ідею концептуальної особистості – «цілого чоловіка». Зважаючи на автобіографізм творчості письменника, межа між автором і створеним ним образом-концептом «цілого чоловіка» справді умовна: він весь був у народі, а народ – у ньому.

Умовні скорочення

1. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1982 – 2003.
2. ПСС – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К., 1995. –
3. РУС – Російсько-український словник: У 3 т. – К., 1982 – 1984.
4. ССК – Словник символів культури України / За заг.ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К., 2002.
5. ССЛ – Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. – К., 1998.
6. СУМ – Словник української мови. – К., 1970 – 1980. – Т.1 – 11.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Символика уединения и единения в текстах Достоевского // Язык и культура. Факты и ценности. – М., 2001.
2. Баган О. Постать та ідеї Дмитра Донцова на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст. – Дрогобич, 2003. – 60 с.
3. Борхес Х. Собрание сочинений : В 3 т. – М., 1994. – Т.2.
4. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991.
5. Войтюк А. Думки його глибинь // Франкова криниця. – 5 вересня 2003 р. – С.8.
6. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Вибрані твори. / Пер. з нім. – К., 2001. – 359 с.
7. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) – К., 2006. – 631 с.
8. Гузар З. Вступ до франкознавства. – Дрогобич, 2008. – 356 с.
9. Гундорова Т. Франко – не каменярь. – Мельбурн, 1996.
10. Кант І. Естетика / Переклад з нім. Б.Гавришкова. – Львів, 2007. – 359 с.
11. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации. – М., 2007. – 247 с.
12. Кримський С. Життя вимірюється не в довжину, а в висоту // День. – 9-120 липня 2010 р.
13. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008. – 367 с.
14. Марсель Г. Номо viator / Пер.укр. В.Шовкуна. – К., 1999. – 308 с.
15. Мещерякова Б.Г. Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – Санкт-Петербург – Москва, 2003. – 666 с.
16. Пануча М.В. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Ред.-вид.відділ. НДПУ ім.М.Гоголя. – 147 с.

17. Політологія / За ред.О.І.Семківа. – Львів, 1993. – 576 с.
18. Промова проф.д[окто]р[а] Олександра Колесси // Франко в школі / Збірник науково-методичних праць. – Дрогобич, 2003. – Випуск 1. – С.235-240.
19. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник Степанов О.М. – К., 2006. – 423 с.
20. Радевич-Винницький Я. Іван Франко й український мовний націоналізм // Іван Франко і парадигми соціально-гуманітарних наук початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської наук.конференції / Ред.кол.П.Іванишин, Я.Радевич-Винницький та ін. – Дрогобич, 2010.
21. Райхель Ю. «Найрозумніший німецький діяч з часів Бісмарка» // День. – 31 жовтня 2009 р. – С.7.
22. Рильський М.Т. Твори у трьох томах. – К., 1956. – Т.ІІІ.
23. Ройз С. «Якщо тобі плюють у спину – отже, ти попереду» // Дзеркало тижня. – 9 серпня 2008 р. – С.15.
24. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер.з англ. – К., 1997.
25. Сімович В. Іван Франко. Його життя і діяльність // Франкіана Василя Сімовича / Упоряд., передмова та приміт.М.Білоус і З.Терлака. – Львів, 2005.
26. Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя / Пер.укр.мовою, прим.В.О.Шевчука. – Х., 2002.
27. Сусов І.П. Лингвистическая прагматика. – Вінниця, 2009. – 271 с.
28. Сюдюков І. Світло у кінці тунелю. Карл Ясперс і драма свободи // День – 6-7 серпня 2010 р.
29. Теліга О. Збірник / Ред.і прим. О.Жданович. – Детройт – Нью-Йорк – Париж, 1977. – 473 с.
30. Франко І. «Земле, моя всеплодюча мати» /// Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976. – Т.1. – С.28.
31. Франко І. «Не довго жив я в світі ще» // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.58-59.
32. Франко І. «Не забудь, не забудь» // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.29-30.
33. Франко І. «Я буду жити, бо я хочу жити!» // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.87-88.
34. Франко І. «Я не жалуюсь на тебе, доле...» // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.134.
35. Франко І. Semper idem! // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.54-55.
36. Франко І. Vivere memento // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.35-36.
37. Франко І. «Ой що в полі за димове» // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.32-33.
38. Франко І. Гімн // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.22-24.
39. Франко І. Каменярі // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.66-68.
40. Франко І. Корженкові // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.89.
41. Франко І. Мойсей // Там само. – К., 1976. – Т.5. – С.201-264.
42. Франко І. Якось-то буде! // Там само. – К., 1976. – Т.1. – С.101.
43. Франко І. Декадент // – К., 1976. – Т.2. – С.185-186.
44. Франко І. Рефлексія // Там само. – К., 1976. – Т.2. – С.183-184.
45. Франко І. «Якби ти знав, як багато важить слово...» // Там само. – К., 1976. – Т.3. – С.172-173.

46. Франко І. *Semper turo* // Там само. – К., 1976. – Т.3. – С.101.
47. Франко І. Строби // Там само. – К., 1976. – Т.3. – С.204-205.
48. Франко І. «Тополя» Т.Шевченка // Там само. – К., 1980. – Т.28. – С.73-88.
49. Франко І. Дещо про себе самого // Там само. – К., 1981. – Т.31. – С.28-32.
50. Франко І. Промова на 25-літньому ювілеї // Там само. – К., 1981 // Т.31. – С.308-310.
51. Франко І. Промова на банкеті під час ювілейного свята 1898 р. // Там само. – К., 1981. – Т.31. – С.310-311.
52. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.187-203.
53. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.24-40.
54. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.401-409.
55. Франко І. Поза межами можливого // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.276-285.
56. Франко І. Що таке поступ? // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.300-348.
57. Франко І. На склоні віку // Там само. – К., 1986. – Т.45. – С.286-299.
58. Франко І. До А.Ю.Кримського // Там само. – К., 1986. – Т.50. – С.113-115.
59. Франко І. Великі роковини // Франко І. – Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр.тв.у 50 т.; Упоряд.З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Львів, 2002 – С.38-45.
60. Франко І. «Не пора, не пора, не пора...» // Франко І. Мозаїка. – С.23.
61. Франко І. Гей, Січ іде // Мозаїка. – С.46.
62. Франко І. З кінцем року // Іван Франко і новітнє українство. Матеріали міжнародної наукової конференції / Ред.кол.П.Іванишин, Я.Радевич-Винницький та ін.. – Дрогобич, 2009. – С.275-282.
63. Франко І. Михайло П[єтрович] Старицький // Там само. – К., 1982. – Т.33. – С.230-278.
64. Яремко Я. Стратифікація концепту // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С.60-69.
65. Dimbleby R., Burton G. More Than Words. An introduction to Kommunikation. L., N.Y.: Routledge, 1998.

The present article analyzes the structure of the whole man in I.Franko's vision on the basis of the cognitive-discourse approach/ it is proved the expediency of the key terms delimitation-language personality, speech personality, conceptual personality.

Key words: Ivan Franko, discourse, concept, "the whole man", conceptual personality.

В статті на основі когнітивно-дискурсивного підходу очерчена архітектура "цього чоловіка" в концепції І. Франко. Обоснована важність розмежування опорних термінів – мовна особистість, мовна особистість, концептуальна особистість.

Ключевые слова: Иван Франко, дискурс, концепт, "целый человек", концептуальная личность.

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 Укр)

Микола Васильчук

ЛІТЕРАТУРНА Й НАРОДОЗНАВЧА ПРАЦЯ СОФРОНА ВИТВИЦЬКОГО

У статті розкрито обставини життя і творчої праці призабутого українського письменника, етнографа та громадсько-політичного діяча XIX ст. Софрона Витвицького (1819–1879), автора першої народознавчої книги про Гуцульщину. З'ясовано також стосунки Софрона Витвицького з чільними діячами літературного, наукового та громадсько-політичного життя того часу – Юрієм Федьковичем, Михайлом Драгомановим, Оскаром Кольбергом.

Ключові слова: шляхетство, священик, поезія, проза, драматургія, епістолярій, фольклор, етнографія, Гуцульщина.

В історію української культури XIX ст. Софрон Витвицький увійшов як священик і громадсько-політичний діяч, письменник, етнограф, один із перших дослідників Гуцульщини. З часом його ім'я й народознавча спадщина, витіснені працями Оскара Кольберга й Володимира Шухевича, призабулися. Остаточну ж крапку поставила радянська доба, яка прирекла на забуття всіх згаданих дослідників Гуцульщини й Покуття.

1990-х років ми розпочали вивчення цієї постаті, опублікувавши низку наукових та науково-популярних статей [3], а також здійснивши переклад і першопублікацію українською мовою головної народознавчої праці Софрона Витвицького про гуцулів [5], яка стала базою для інших дослідників [1]. Пізніше вдалося відшукати нові факти з біографії Витвицького, простежити його взаємини з визначними сучасниками тощо; настав час змінити деякі акценти.

Поки що не вдалося встановити місця народження Софрона Витвицького; відомо лише, що народився він 1819 р. [6] на Прикарпатті. Відсільне шляхетське прізвище свідчить, що його предки спочатку жили в селі Витвиця (нині Івано-Франківщина). Софрон Витвицький належав до української шляхти. Це підтверджує інформація в латиномовному шематизмі за 1840 р., де записано: «Софрон де Витвицький» [21, 45]. Частина «де» вказує на шляхетство носія імені. Витвицькі належать до поширеного в Галичині герба Сас [12, 2 обклад.]. Про представників цієї геральдичної сім'ї казали, що вони в XVIII ст. замінили шаблю на перо, а лицарські обладунки – на священниче вбрання. Наші галицькі священничі родини, які вірно служили українському народові у XIX–XX ст., належали до української шляхти. Принагідно зазначу, що з родин, належних до герба Сас, вийшли такі відомі письменники, як Юрій Федькович, Іван Франко, Андрій Чайковський, Ольга Кобилянська, Святослав Гординський.

Софрон Витвицький у 1837–1841 рр. вивчав богослов'я у Львівській духовній семінарії. Після того, як отримав освіту, він став парохом у с. Кирлібаба, яке нині належить до Сучавського повіту Республіки Румунії. Тут він працював майже п'ятнадцять років. Значний вплив на світогляд людей мали тоді просвітницька ідеологія та романтичні ідеї.

Молоді люди доходили до розуміння значимості власного народу, потреби його вивчення і поцінування.

Не був винятком із цього погляду й молодий Витвицький, який з дружиною приїхав на парафію в далеке гірське село Кирлібаба. Мешкаючи тут і виконуючи обов'язки священика, він отримав добру можливість вивчити життя і побут вірян. У Кирлібабі він відносно спокійно перебував бурхливі часи, пов'язані з «весною народів». Саме революційного 1848 р. у подружжя Витвицьких народився син Володимир. Тоді ж активізувалось зацікавлення Софрона Витвицького літературною працею.

1854 р. йому випала можливість переселитися з віддаленої парафії, яка загубилася над Бистрицею коло Сучави в Південній Буковині, ближче до центру Галичини. У Жаб'ю звільнилося місце пароха. Є відомості, що Софрон Витвицький замінив священика Кирила Блонського, який працював тут парохом від 1828 р. і був відомий як український культурно-освітній та громадський діяч, літератор, фольклорист, перекладач, а згодом посол до австрійського парламенту. Блонський брав активну участь у революції 1848 р., готував до друку у Відні «Енеїду» Івана Котляревського, що мала вийти українською мовою [2, 73].

Священиком у Жаб'ю Софрон Витвицький працював 25 років, аж до самої смерті. На новому місці він не переставав цікавитися життям і побутом гуцулів, а тому й здобув добру славу. Брав участь і в конкретних заходах щодо захисту інтересів своїх парафіян. Наприклад, він клопотався у крайовому Сеймі про звільнення людей від тяжких громадських робіт, скасування певних видів податків і т. ін.

Тому й не дивно, що на перших виборах до Галицького крайового Сейму Софрона Витвицького 1861 р. обрали послом від гміни. Сам він про це пише так: «Вибори не були звичайними, бо крім мене на це місце був ще один греко-католицький священик, висунутий руським комітетом. А я ж для декого був сіллю в оці. Вони відчували, що тоді Сейм стане схожим до великодньої сповіді, ото ж і чинили проти мене опір, який, однак, не дав очікуваних наслідків, бо гуцули на жодні намови не піддалися» [5, 66].

Політична кар'єра Софрона Витвицького не була вдалою: терміну свого посольства він не добув, 1862 р. подавши у відставку. Своє рішення мотивував так: «Я далекий від братніх сварок, а тому волів знести особисті образи і не обтяжувати на старості свого сумління, бо ж роблю все згідно зі своїми переконаннями. Тому покійно просив ц.к. Намісництво, аби увільнило мене від виконання обов'язків посла гмінного. Запитаєте чому? Та тому, що до обрання мене послом я був місцевим ксьондзом, ото ж і ціную звання священика вище, аніж становище посла» [5, 66].

Кінець 1850-х – 1860-і рр. були для Витвицького часом літературної праці. Виступав він як український поет і драматург, публіцист і етнограф. Відомі такі поезії Софрона Витвицького, як «Песнь воина, идущего на брань», «Думка сироти», «Озеро на Чорногорі», «Пісня Довбуша». Надруковано їх у тодішній пресі, зокрема й у літературному та історико-етнографічному альманасі «Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860». Поетичні твори Витвицького, як і його виступи на засіданнях Сейму, публікувала львівська московфільська газета «Слово».

Відомий Софрон Витвицький і як драматург. Українською мовою, хоча в польській транскрипції, 1862 року опубліковано драму «Братня

незгода». Згодом вийшла друком драма «Милість і згода» (1863) та мелодрама «Два голуби воду пили, а два колотили» (1863), в якій використано українські народні пісні, а також вірші українського та польського поета Тимка Падури. Останню п'єсу під назвою «Галька Подолянка» 1864 р. поставила на сцені мандрівна польська театральна трупа, очолювана Костянтином Лобойком. Вона виступала й з українськими виставами. У статті «Руський театр у Галичині» Іван Франко згодом писав: «Вандруюча театральна трупа польська п. Лобойка в Станіславові, спекулюючи на ентузіазм русинів, і собі ж дала пару руських представлень, виводячи на сцену нужденні фабрикати Софрона Витвицького вроді "Два голуби воду пили, а два колотили" або "Милість і згода". Хоч і як мало міг вдоволити станіславських русинів зміст тих штук, то все же таки руська пісня, руські танці, руські костюми – все те тягло людей, приймалося з оплесками» [13, 367].

Окремою, дуже важливою сторінкою творчості Софрона Витвицького були краєзнавчі та етнографічні дослідження. Їх опубліковано українською та польською мовами.

То був час суцільного захоплення етнографією і фольклористикою в Європі, але Гуцульщина тривалий час залишалася маловивченою. Першим про наш край написав професор Львівського університету Бальтазар Гакет ще в 1794 р. У 1830-х – 1850-х рр. про Гуцульщину писали Іван Вагилевич, Яків Головацький та ін. Вони й започаткували наукове вивчення краю. Одним із фундаторів науки про гуцулів, їх побут і звичаї можемо вважати й Софрона Витвицького.

30 жовтня 1862 р. Софрон Витвицький завершив головну працю свого життя – книгу «Історичний нарис про гуцулів». Друком вона вийшла 1863 р. польською мовою у Львові в друкарні М. Поремби під назвою «Rys historyczny o Hucułach» [18]. На 134 сторінках видання подано десять розділів, присвячених історії, географії, етнографії Гуцульщини. У додатку до книги вміщено два вірші Витвицького, писані українською мовою. Книгу було видано з благодійною метою: кошти від її продажу мали піти на рахунок притулку для глухонімих у Львові.

Ця праця принесла успіх Софрону Витвицькому, нею зацікавилися науковці. У наступні роки в українських виданнях він опублікував низку статей, присвячених Гуцульщині: «Статистическо-историческое обозрение гуцулов в Коломыйском округи со характеристикою их» (газета «Зоря Галицкая», Львів, 1852), «Який, крім інших, обхід весільний у княгинь гуцульських» (журнал «Правда», Львів, 1866), «Де що з традиції гуцульської» (журнал «Правда», Львів, 1869) [4, 137]. А в Польщі в краєзнавчому збірнику «Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego» за 1876 р. надруковано його статтю «Hucuły» [17].

Цікавими були стосунки Софрона Витвицького з відомими сучасниками, зокрема з Юрієм Федьковичем, Михайлом Драгомановим, Оскаром Кольбергом та ін.

Після появи книги і публікацій у пресі Софрон Витвицький став помітною фігурою серед сучасників, які займалися вивченням Гуцульщини. 1873 р. Юрій Федькович, який саме складав програму етнографічного опису Гуцульщини, звернувся до свого давнього приятеля Теодора Марківа, тоді голови суду в Бучачі, аби той роздобув йому якісь

книжки про гуцулів. Марків попросив допомоги у відомого вченого Ізидора Шараневича, який і вказав на книгу Витвицького [10, 224].

Так спочатку через книжку, а згодом і особисто Юрій Федькович познайомився із Софроном Витвицьким. Він навіть бував у нього в гостях у Жаб'ю. Приїздив Федькович сюди із Михайлом Драгомановим, який влітку 1875 р. побував у Галичині. Після відвідин Львова, Станіслава, Чернівців Драгоманов прагнув потрапити в Закарпаття чи, як тоді казали, на Угорську Русь. Свою подорож він детально описав у «Австро-руських споминах (1867–1877)» [7].

Про перше враження від зустрічі з Витвицьким Драгоманов згадував: «Федькович після всяких розмов порадив мені їхати в Жаб'є і там скластись на попа Витвицького [...] Витвицький стрів нас гостинно, але якомсь торопливо. Довго він перебирав, які б можна дороги взяти, щоб перекинутись через Карпати на угорський бік» [7, 263]. А коли були влагоджені проблеми з жидами, тобто знайдено провідника з конем, то панотець дав «на дорогу зостатки печеної курки, котрою вгощав нас, пляшечку рому, від котрого я відрікався і про котрий він мені казав: «Там наверху побачите, чи треба його, чи ні». Витвицький дав ще записочку до ватага пастухів, що були на полонині в тім місці, де ми мусили ночувати» [7, 264].

Цікавою сторінкою біографії Софрона Витвицького є його взаємини з польським фольклористом, етнографом і композитором Оскаром Кольбергом. Цей учений, член-кореспондент Краківської академії наук, вивчав культуру і побут поляків та інших слов'янських народів. Він уславився багатотомною етнографічною серією досліджень «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці».

Оскар Кольберг працював над регіональними дослідженнями. У його науковій спадщині важливе місце посідають праці й з етнографії українців: «Холмщина», «Перемишльщина», «Волинь», «Білорусь-Полісся», «Русь Карпатська»; їх опублікували вже багато років по смерті Кольберга. А першою в цьому переліку була чотиритомна праця «Покуття» (1882–1889) [16].

Учений підтримував зв'язки з багатьма людьми, які мали близькі до його фольклорно-етнографічні інтереси, багато листувався з ними, часто брав участь у польових дослідженнях. Саме в процесі підготовки польськомовної праці «Покуття» Оскар Кольберг звернув увагу на публікації про Гуцульщину Софрона Витвицького.

Влітку 1876 р. він побував у жаб'ївського пароха, який допоміг записати п'ять казок: «Як три брати шукали вогню» (інша назва – «Нісенітниця»), «Казка про діамантову дорогу», «Легінь, що піччю по воду ходив», «Казка про чемного кушніра» та «Про цікавого песика». У паспортах до них зазначено: «Записано в Жаб'є-Ільці». Ці казки ввійшли в книгу як окремий розділ під назвою «Гуцульські казки» [15, 23]. У примітках до першої з них («Як три брати шукали вогню») Кольберг дав додаткові відомості про обставини запису: «Записали ми в присутності ксьондза Вітвицького в 1876 році. Чотири з них розповів гуцул Ю. Скірчук, а п'яту – наймит ксьондзівський» [9, 301]. До казки «Легінь, що піччю по воду ходив» додано примітку: «Цю казку розповів нам Скірчук у своїй хаті в присутності кс. Вітвицького. Але тоді не була

записана. Тільки вечором диктував нам її кс. Вітвицький у своїм помешканні, переплітаючи на свій спосіб віршами; вимову його теж належало нам тут зберегти» [9, 314].

Софрон Витвицький листувався з Оскаром Кольбергом. Відомі три його листи до автора «Покуття» і два – Кольберга до Витвицького. Зокрема, в листі, написаному в Жаб'ю 26 вересня 1876 р., Софрон Витвицький передає враження від зустрічі з Кольбергом: «Свій свого шукає [...] Не знаю, які спогади Ви винесли зі свого побуту в Жаб'ю – та я Вас згадую» [19, 639]. Далі він пише про те, що недавно отримав черговий номер етнографічного часопису «Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego», що виходив польською мовою у Кракові. Щойно там опубліковано його статтю про Гуцульщину. Але автор незадоволений публікацією, бо допущено декілька помилок. Найприкріше ж йому, що замість слова «ватаг» надрукували «валах»: це дуже разить вухо й змінює загальне враження від статті.

Витвицький також цікавився долею зроблених Кольбергом в Ільцях записів фольклору: «Якщо пан-добродій має намір друком оголосити науковому світові списані у мене тих п'ять гуцульських байок, прошу мені їх спочатку надіслати до коректи» [19, 639]. Він повідомляв, що на осінь матиме більше вільного часу, тому обіцяє все виправити і повернути не пізніше, як за 14 днів.

10 жовтня 1876 р. Оскар Кольберг надіслав в Ільці листа, в якому зазначає, що він, мовляв, першим мав написати і подякувати за теплий прийом. Йому приємна турбота Витвицького за долю фольклорних записів. Кольберг вважав, що начисто переписувати записи не треба, хіба що Витвицький захоче залишити собі копію. Квапитися також не слід, бо він має багато іншої роботи, тому ці записи будуть потрібні аж на весну [19, 662–663].

У листі-відповіді від 17 жовтня 1876 р. Софрон Витвицький писав: «Повертаю орфографічне коригування п'яти гуцульських оповісток в оригіналі. Чужу працю красти не люблю, бо сам навчаю: не вкради» [19, 667]. Принагідно згадано цікавий факт про приїзд у Жаб'є фотографа з Чернівців Ключенка, який хотів знімати гуцульські типи. Щоправда, автор трохи іронізує над поспіхом фотографа.

У цьому ж листі є й відомості, які стосуються деяких обставин перебування Кольберга у Жаб'ю. Витвицький пише, що від дифтерії померла його внучка, яка співала гостеві «Діна, діна, де моя бабіна» (зазначу, що ця коліскова пісенька живе й нині, я її записав влітку 2009 р. від Миколи Боднарука із присілка Бережниця Верховинського району на Івано-Франківщині).

Наприкінці 1876 р. Софрон Витвицький отримав від Кольберга два томи його фольклорно-етнографічної праці «Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці». 10 грудня 1876 р. він написав останній із відомих листів, у якому дякує за дарунок і зауважує, що за свій скромний заробіток не дозволив би купити собі такі книжки. Віддячити Кольбергові може тільки зичливістю і гостинністю, якщо б той знову схотів відвідати околиці Чорногори. Водночас довідуємося скільки часу Оскар Кольберг гостив влітку на парафії в Ільцях: «прошу до себе не лише на три дні, але і на три тижні» [19, 674].

Майже після дворічної перерви, в червні 1878 р., Оскар Кольберг ще раз звернувся до Витвицького листовно [20, 143–145]. Він повідомляв, що торік розпочав роботу над етнографічним описом Покуття. Перша частина, яка містить характеристику підгірських околиць, майже викінчена. Друга частина буде присвячена гуцулам, отже просив допомогти. Зокрема, надіслав йому для виправлення і доповнення новими матеріалами словник гуцульських слів, укладений на основі праць Івана Вагилевича й самого Софрона Витвицького, хотів щоб він додав слова з мисливської, рільничої, пастушої та ремісничої термінології. Крім того, Кольберг просив подати йому тексти весільних пісень, бо Витвицький докладно описував весільний обряд, але не звертав уваги на пісні. Цікавився він також обрядом посвяти на Гуцульщині 18-річних юнаків у чоловіки з ритуалом обтинання волосся, старовинними колядками, які зазвичай завершуються словами «Ой, дай Боже». Розпитував Кольберг і про особливості обряду проведів на полонину, про традиції полонинського життя. На жаль, оригінал цього листа не дійшов до нас, є лише чорновик (т. зв. брульйон), який зберігається в архіві Кольберга.

Оце й усі відомості про співпрацю Софрона Витвицького з Оскаром Кольбергом. Наступного, 1879 року, він помер у віці 60 років. Похований у с. Ільці теперішнього Верховинського р-ну Івано-Франківської області.

Найгрунтовнішою працею Софрона Витвицького є книга «Rus historyczny o Huculach» (1863) [18]. Наклад її був невеликим, тому нині відомо лише декілька примірників цього видання. Сучасний читач не все в ній сприйме без застережень, бо писана вона в час, коли вивчення Гуцульщини було ще на досить низькому рівні. Отож книга має не так наукове, як фактографічне значення. Витвицький зібрав чимало цікавих матеріалів, але часто робив не зовсім правильні висновки та узагальнення. Усе ж його праця цікава для прочитання.

Зокрема, Софрон Витвицький наводив різні гіпотези походження гуцулів, а також етимології слова «гуцул». Його увагу привернув тасмничий обряд звернення гуцулів до холодного студеного моря та високих і далеких скель. Він це потрактував як тугу за втраченою прабатьківщиною гуцулів. Подібні мотиви, до слова, знаходимо в творчості Станіслава Вінченца, які сучасний йому дослідник Ростислав-Роман Єндик вважав запозиченнями [8, 58–59]. Спостереження Витвицького заставляють сумніватися в цьому. Щоправда, Іван Сеньків звинувачує дослідника у вигадках: «С. Витвицький спростував вигадку І. Вагилевича про азійське походження гуцулів, але заступив її своїм не менш фантастичним твердженням про те, що гуцули зайшли в Карпати з північного заходу, із скандинавських країн – Норвегії та Швеції у 862 році, разом з князем Рюриком. Гуцули нібито творили почесну охоронну гвардію князя Рюрика. На доказ цього автор наводить ще одну свою вигадку – про традиційну тугу гуцулів за скандинавськими горами та холодним Північним морем. [...] Цим витворенням С. Витвицьким мітом захопився австрійський поет Ернест Нойбауер. Але він пов'язав слова цієї молитви не з варягами, а з азійськими уцями І. Вагилевича та з Каспійським морем. Польський публіцист В. Завадський переповів обряд ранішньої молитви С. Витвицького у своєму нарисі про гуцулів у варшавському журналі «Kłosy» (1872), але промовчав джерело» [11, 280].

У праці Софрона Витвицького подано багато матеріалів про розселення гуцулів, вказано більш-менш достовірні кордони, наведено статистичні відомості. Автор виступає насамперед як етнограф, детально описуючи житло гуцулів, а також типи їхніх церков. Торкається він побуту мешканців Гуцульщини, способу господарювання, наводить конкретні факти, пов'язані із землею, її орендою чи закладанням. Цією працею зацікавився Іван Франко, який називав Витвицького «попом из Жабья». Так, 1882 р. він писав до Івана Белея: «Дещо про гуцулів – здалась би Вітвицького книжка о гуцулах, – є у нас в бібліотеці, – передай» [14, 306].

Не оминає етнограф і теми релігійності гуцулів, їхніх вірувань. Підзаголовок четвертого розділу так і називається: «Про нинішнє віросповідання гуцулів, а також про те, у що вони вірили колись». Автор намагається збагнути, звідки і коли гуцули перейняли християнство, у що вірили до того часу. Правда, йому дещо заважають знання античної міфології й обрядів, бо все приписує тому, що гуцули їх перейняли у римлян.

Упродовж усієї праці простежується власний погляд Софрона Витвицького на гуцулів. Особливо його вразили такі риси характеру, як незалежність і гордість. Як священика, його цікавили моральні засади, яких дотримувалися його парафіяни. Тому цим питанням присвячено окремих розділ – «Про моральність гуцулів і їхній характер». Вирішення наболілих проблем, зокрема засилля з боку лихварів і писарів, автор бачить у поширенні шкільництва, підвищенні рівня освіченості народу.

У книзі описано характер гуцулів, вдачу, антропологічні особливості, наведено статистичні дані про тривалість життя та смертність. Знаходимо в книзі також відомості про лікарські рослини Карпат, котрі народ вживав від різних недуг. Опис гуцульського вбрання приваблює своєю деталізацією. Нагадаю, що його зроблено раніше від Кольберга, Шухевича та ін.

Одним із перших Софрон Витвицький виступив і як збирач гуцульської лексики (розділ книги «Про мову гуцулів, деякі їхні оригінальні вислови, збережені донині»). Тут знаходимо чимало висловів, переданих польською транскрипцією. Услід за Іваном Вагилевичем автор звертається до гуцульського діалекту, подає словник, у якому дано тлумачення понад тридцятьох діалектних слів. Щоправда, вчений часто тлумачить їх без належного наукового аналізу, вдаючись до т. зв. народної етимології.

Праця ввібрала в себе і відомості про гуцульські звичаї, святкові обряди, а також давні вірування, які автор поділяв на «шкідливі і нешкідливі забобони». Саме під цим кутом зору описано проводи пастухів на полонину, Великодні свята, Рахманський Великдень, колядники, а також Йордан та весілля. Автор бачив плин життя як суцільне неперервне явище, у якому після радості часто настає смуток, тому і завершує свою оповідь картиною гуцульського похорону.

Софрон Витвицький вважав гуцулів гілкою якогось войовничого народу і на доказ цьому наводив чимало свідчень, які стосуються вдачі мешканців гір, їхнього вбрання, манери поведінки, нахилів до бою, чудового володіння зброєю та доброго виконання військової повинності.

Підсумовуючи, відзначимо, що Софроніві Витвицькому вдалося створити першу енциклопедичну працю про Гуцульщину, яка відкрила Європі гуцулів з погляду географічного та історичного, релігійнознавчого та краєзнавчого. Його публікації у періодиці, а особливо книга «Історичний нарис про гуцулів», посилили інтерес дослідників та громадськості до мешканців Карпат, які зберегли архаїчне світобачення і дивовижну єдність з оточуючою природою.

Література

1. Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 188 с.; Габорак М. Гуцульська топонімія в «Історичному нарисі про гуцулів» С. Витвицького // Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство). – Вип. XIX–XX. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 46–52.
2. Блонський Кирило, син Івана // Енциклопедія Коломийщини. – Зш. 2, літера Б. – Коломия: Вік, 1998. – С. 73–74.
3. Васильчук М. Софрон Витвицький // Вісник Коломиї. – 1992. – 4, 8, 9 грудня; Васильчук М. Книга Софрона Витвицького «Rys historyczny o Huculach» у контексті етнографічної думки 40–70-х рр. XIX ст. // Проблеми Гуцульщини: Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Косів, 27–28 травня 1993 р. – Ч. II. – Чернівці, 1993. – С. 57–59; Васильчук М. Гуцульський енциклопедист // Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів. – Коломия: Вік, 1993. – С. 3–10; Васильчук М. Витвицький Софрон де // Енциклопедія Коломийщини. – Зш. 3, літера В. – Коломия: Вік, 2000. – С. 137–138; Васильчук М. Софрон Витвицький // Силуети: Коломиєзнавчі тексти. – Коломия: Вік, 2006. – С. 28–33.
4. Васильчук М. Витвицький Софрон де // Енциклопедія Коломийщини. – Зш. 3, літера В. – Коломия: Вік, 2000. – С. 137–138.
5. Витвицький С. Історичний нарис про гуцулів / Перекл. з пол., передмова і примітки М. Васильчука. – Коломия: Вік, 1993. – 96 с.
6. Витвицький Софрон // Українська радянська енциклопедія. – Т. 2. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1960. – С. 395–396.
7. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 151–288.
8. Єндик Р. Станіслав Вінценз – співець Гуцульщини // Вінцензіана: Статті, листи, фрагменти творів / За ред. М. Васильчука. – Коломия: Вік, 2008. – С. 38–68.
9. Кольберг О. Казки Покуття / Упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., приміт та слов. І. Хланти. – Ужгород: Карпати, 1991. – 327 с.
10. Писання Осипа-Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Т. 4: Матеріали до життєпису Осипа Юрія Гординського-Федьковича / З перводруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснив О. Маковей. – Львів, 1910. – XXII + 653 с.
11. Сеньків І. Гуцульська спадщина: Праці з життя і творчості гуцулів. – К.: Українознавство, 1995. – 512 с.

12. Терлецький М. Контури роду Драго-Сасів. – Львів: Центр Європи, 2005. – 160 с.
13. Франко І. Руський театр у Галичині // Франко І. Збір. творів у 50 т. – Т. 26. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 357–373.
14. Франко І. Листи: [до І. Белея] // Франко І. Збір. творів у 50 т. – Т. 48. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 72–515.
15. Хланта І. Оскар Кольберг і казки Покуття // Кольберг О. Казки Покуття. – Ужгород: Карпати, 1991. – С. 17–28.
16. Юзвенко В. Кольберг Оскар // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 2. – К.: УРЕ, 1990. – С. 539.
17. Witwicki S. Huculi // Pamietnik Towarzystwa Tatrzańskiego. – 1876. – S. 73–84.
18. Witwicki S. Rys historyczny o Huculach. – We Lwowie, 1863. – 134 s.
19. Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Т. 64. – Cz. I. – Wrocław; Poznań, 1965. – 852 s.
20. Kolberg O. Dzieła wszystkie. – Т. 65. – Cz. II. – Wrocław; Poznań, 1966. – 912 s.
21. Schematismus universi venerabilis cleri archidioeceseos metropolitanae graeco-catholicae Leopoliensis. Pro anno Domini 1840. – Leopoli, [1840]. – 240 s.

The circumstances of live and creative activity of forgotten Ukrainian writer, ethnographer, public politician of the XIX th century Sofron Vytvytskyyi (1819–1879) as well as the author of the first ethnological book about Hutsulshchyna «Historical essay about the Hutsul» (1863) are exposed in this article by the author. The relations between Sofron Vytvytskyyi and such leading outstanding figures of literary and public-political life of that time – Yuriy Fedkovych, Mykhailo Drahomanov, Oskar Kolberg are shown here.

Key words: nobleness, priest, poetry, prose, dramatic art, epistolary, folklore, ethnography, Hutsulshchyna.

В статті раскрыты обстоятельства жизни и творческого труда забытого украинского писателя, этнографа и общественно-политического деятеля XIX века Софрона Витвицкого (1819–1879), автора первой народоведческой книги о Гуцульщине. Выяснено также отношения Софрона Витвицкого с видными деятелями литературной, научной и общественно-политической жизни того времени – Юрием Федьковичем, Михаилом Драгомановым, Оскаром Кольбергом.

Ключевые слова: священник, поэзия, проза, драматургия, эпистолярный фольклор, этнография, Гуцульщина.

УДК 215: 261.6: 281.5 (477)
ББК 86.375-1: 377

Святослав Кияк

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОДОЛАННЯ УКРАЇНСЬКИМ ХРИСТІЯНСТВОМ СУСПІЛЬНО-СЕКУЛЯРНИХ ТА ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

У статті на прикладі українського католицизму аналізуються принципи і підходи до реалізації соціальної мобільності українського християнства. Узагальнюється як загальнокатолицький, так і український історичний досвід соціального служіння Церкви в умовах суспільно-секулярних та глобальних викликів.

Ключові слова: український католицизм, громадянське суспільство, релігія, соціальна мобільність, ідентичність християнства.

Проблема подолання суспільно-секулярних та глобальних викликів в українському суспільстві, зокрема, в його церковно-релігійній складовій, з особливою гостротою відчувається сьогодні. Адже глобальні секуляризаційні впливи чи не найперше стають помітними в царині духовного життя України, адже релігійна сфера надзвичайно чутливо реагує на впливи глобальної маскультури, соціальних потрясінь та новітніх релігійних течій. Разом з тим, традиційне українське християнство за більш ніж тисячолітню історію нагромадило достатньо багатий і ефективний досвід протидії негативним секулярним та глобальним впливам на українське суспільство та на духовно-релігійне й церковне життя українців.

Розгляд даної проблеми є невіддільним від ідеї аджорнаменто – співпраці, співдії, діалогу церкви зі світом задля її добра та християн, ідеї проголошеної II Ватиканським собором. Зі свого боку ідея аджорнаменто як гармонізація стосунків церкви і світу потребує витворення історично об'єктивної картини церковно-богословської ідентичності провідних християнських церков та їх ролі у формуванні сьогодишнього громадянського суспільства в Україні, як ефективної форми подолання вище згаданих викликів [21].

Українська католицька церква, під якою прийнято розуміти УГКЦ, і яка є історично-еклезіологічною та богословсько-літургійною спадкоємицею Київської церкви, за свою більш ніж тисячолітню історію нагромадила значний досвід співпраці з суспільством в різноманітних сферах його діяльності, зокрема в царині подолання актуальних суспільних викликів. Впродовж всієї української історії ця церква виступала чинником єднання суспільства у розв'язанні духовно-культурних, соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Київська церква, об'єднавши Київську Русь у централізовану християнську державу, стала надійним засобом національної самооборони та соціальної організації і вдосконалення суспільства завдяки своєму активному впливові на всі суспільні сфери та витворення свого суспільно-соціального вчення.

Вивчення історичних коренів та генезису суспільного вчення українського католицизму, особливо його складової частини – проблеми

становлення громадянського суспільства, набуло вагової актуальності у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави та становленням УКЦ після її легалізації. Досліджувана проблема має також суто українську актуальність в контексті сучасних міжцерковних і суспільно-політичних стосунків в Україні. Саме етноконфесійна специфіка цих стосунків надає їм особливого духовно-емоційного забарвлення, збагачуючи сьогодишній український суспільний процес колосальним історичним досвідом, усталеною віками християнською традицією [11, 21].

Тому сьогодні особливо важливим є дослідити богословсько-історичні корені, процес становлення та сучасне бачення проблеми громадянського суспільства у суспільному вченні українського католицизму. Рішення II Ватиканському собору перенесли церкву в епіцентр сучасних суспільних проблем, якими церква не лише переймається, але й багато з них успішно розв'язує, що сьогодні не лише викликає похвальне поцінування її місії навіть у західних секулярних мас-медіа і спричинилося до повернення симпатій широкого світового загалу до Католицької церкви, але й ця церква, як слушно підкреслюють сучасні політологи та релігієзнавці, знову здобула собі авторитет не тільки в Європі, але й в усьому світі, зокрема на пострадянському просторі, де стараннями цієї церкви відроджується духовно-соціальна і екуменічна діяльність місцевих церков [14, 236], рейтинг довіри до яких і сьогодні найвищий з поміж інших українських державно-політичних і громадських інституцій.

Київське християнство та його церква, які вже від своїх початків виявляли свій патріотичний характер, прагнули виробити власні морально-етичні та соціальні засади побудови суспільного життя і обороняли їх від насильного звзантійщення, а пізніше – від шовіністичного колоніального московського православ'я і русифікації, а також – від насильницької латинізації та полонізації.

Світоглядною засадою української суспільно-богословської доктрини було переконання в тому, що милосердя Боже є визначальним чинником, без котрого жодне особисте, національне, чи світове спасіння є неможливе, оскільки сам Бог, будучи Трійцею, є соціальною дійсністю, цілком відмінною від дохристиянських політеїстичних давньоукраїнських вірувань, адже вона пояснює соціальність не як стосунки між різними божествами, а як внутрішню сутність самого єдиного Бога, через пізнання котрої стало можливим об'єктивно усвідомити сутність людських стосунків та пізнання божественної істини.

Ранній український католицизм в соціальних питаннях активно втілював у життя три підходи до даної істини: по-перше – Христову засаду необхідності пошуку істини, котра полягає у життєдайному зв'язку з Богом, який породжується та безперервно реалізується в церкві через віру. Для поглиблення віри і повнішого її розуміння необхідним є наступний підхід до істини: її пошук через аналіз людської історії, як історії об'явлення Богом життєвих істин, а також – ревне служіння цій істині. Відтак, через врахування історичного досвіду Київської церкви, в українському католицизмі впродовж всієї його історії, а особливо – в останні двадцять років, як свідчать численні документи синодів і соборів та звернення єпископату УГКЦ, досягається реалізація третього підходу до істини – «розбудова» істини через практику життя, через

«спорудження» правди, здійснення добра в історії через усі форми людської діяльності, аж до турботи про загальне добро за допомогою Церкви і держави [7, 4-5].

Ці засади суспільного аджорнаменту Української католицької церкви засвідчують успадкування нею підходів раннього українського християнства київської традиції до суспільних питань, викладених, зокрема, в праці „Слово про закон і благодать” першим київським митрополитом-українцем Іларіоном (1051-1054) – першим ідеологом київського, виразно противізантійського християнства. Засади богословського і суспільного вчення митрополита склали основу київської (української) суспільно-богословської доктрини, яка яскраво виявила католицькість (вселенськість) раннього київського християнства і його спорідненість із Вселенською церквою через близькість до останньої в баченні соціальної дії християнства. Ця спорідненість суспільних засад вчення митрополита із суспільним вченням католицизму засвідчена всією історією УКЦ, а особливо – його сьогоднішньою соціальною доктриною, в основі якої лежить намагання означити, що є добром для конкретної людини-громадянина в контексті загальносуспільних вартостей, а також – вияв бажання захищати її в процесі інкультурації різних рівнів. Це є також свідченням геніальної пророчості вчення митрополита Іларіона, який, майже за дев'ятсот років до офіційної появи суспільного вчення Католицької церкви, виклав в згаданій праці майбутні засадничі положення цього вчення, зокрема виявив універсальний характер християнської суспільної доктрини, котрий є невід'ємною її сучасною складовою [9, 61]. Тому суспільне вчення митрополита Іларіона не лише відіграло важливу роль в становленні раннього українського суспільства, але його засади залишаються актуальними й сьогодні для подолання глобальних суспільних викликів та формування громадянського суспільства в Україні.

Зокрема, митрополитом Іларіоном був сформульований християнський соціальний принцип, основоположною засадою якого була відповідальність особи і народів за дар людського життя, активне використання дарованого Богом милосердя для побудови справедливого людського суспільства. Цей принцип був яскравим свідченням католицькості християнського світогляду митрополита та всієї Київської церкви, що підтверджує сучасне суспільне вчення Католицької церкви [8, 454].

Наступний суспільний принцип київського християнства проголошував засаду рівності всіх народів перед Богом і законом, котра актуалізувалася в українському контексті через тогочасні міждержавні стосунки, згідно якої не існує жодного народу з винятковою історичною місією або позбавленого її. Саме тому українському християнському патріотизмові завше була притаманна відсутність будь якої упередженості в ставленні до інших народів, що було підтвердженням справжньої благородності цього патріотизму та істинно християнською альтернативою візантійській та московській доктрині про месіанську першість й вибраність Візантії та Московії в християнському світі (теорії Візантії – другого Риму та Москви – третього і останнього Риму, бо „четвёртому не бывает!”) [19, 231; 23, 230].

Третя суспільна засада київського християнства зобов'язувала до дотримання в громадському й приватному житті суспільства євангельських

правд милосердя й солідарності, актуальність і католицькість якої підтверджена не лише історією, але й сучасним соціальним вченням Католицької церкви, в якому наведеному принципу відводиться надзвичайно важлива роль [8, 530-532; 10, 141-143; 17, 531, 533]

Четвертий суспільний принцип київського християнства вимагав активної дії духовенства та мирян в реалізації соціальної справедливості та християнського милосердя, тобто цей принцип став базовим для формування засад пасторальної діяльності українського християнства. Характерними свідченнями функціонування цього принципу в період раннього українського християнства була діяльність Великих київських князів – Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також Печерської Лаври, котрі заклали основи становлення соціальної справедливості та виховання українського народу на засадах християнської моралі.

Наведені принципи-засади київського християнства мали надзвичайно великий вплив на духовне виховання українського народу та на становлення української нації й саме вони склали рушійну силу подальшої української історії. Християнство виявило та зреалізувало на українському ґрунті поняття добра, зробивши його загальнозрозумілим та загальнооживаним, обов'язковим, що в свою чергу склало засадничу духовну базу в об'єднанні розрізнених племен Київської Русі в один український народ. І саме це заклало початок українського історичного процесу [2, 49-51, 57]. Цей процес виявив та закріпив також універсальні цінності української культури, котрі, з іншого боку, стали також історичними виразниками становлення духовного життя українського суспільства і завдяки християнству сприяло досягненню українською культурою європейських висот, що стало яскравим свідченням вдалої інкультурації Христового Євангелія на українському ґрунті. Тому саме церква стала об'єднуючим, концентруючим фактором, витворюючим національну спільноту, який визначив становлення української нації, а християнство стало вагомим чинником соціальної активності людини на усіх щаблях розвитку українського суспільства, зокрема сьогодні воно є покликане до великої місії творення нової української людини [13, 111].

При цьому як церква, так і держава є покликані для служіння народові, дбаючи, відповідно, про його духовні потреби та про забезпечення всіх його прав на засадах справедливості, що вимагає їх тісної співпраці, але без взаємного втручання. Саме справедливий порядок в суспільстві й державі є, як наголошує папа Бенедикт XVI в енцикліці „Deus caritas est” – „Бог є любов”, центральним завданням політики, оскільки, держава, котра декларує себе справедливою, не може руйнувати релігії, але мусить гарантувати її свободу й спокійний розвиток для різноманітних релігій. Церква ж, „як спільнотне вираження віри християнської, має свою незалежність й на основі віри живе у формі спільноти, яку держава повинна респектувати. Обидві сфери є розділеними, але завше залишаються у взаємній відповідальності” [24, 35-36; див.: 20, 115-116].

Саме завдяки усвідомленому дотриманню цих засад співдії церкви і держави, якими керувалось українське християнство іще майже за тисячу років до появи офіційного суспільного вчення Католицької церкви, київські князі отримали всю повноту влади, але разом з тим і повну відповідальність за долю народу і, що навіть більше – християнські засади

суспільного життя стимулювали витворення правничого та суспільного порядку, який би ясно розмежував добро від зла. Тому роль Київської церкви в становленні українського правничого процесу XI-XII століть була надзвичайно важливою, оскільки саме християнське вчення допомагало однозначно визначити, що є справедливе, а що – несправедливе, а отже якраз компетентність церкви та церковних судів слугувала прикладом для витворення юридичної системи в тогочасній Україні [4, 401].

Християнство й Київська церква змінили також і міжнародні стосунки Русі-України, надавши їм цілком іншого підґрунтя: відносини стали більш гуманними та рівноправними. Також змінились і торговельні стосунки, котрі отримали захист з боку Божого та церковного права і стали будуватись на засадах справедливості і закону. В цьому контексті важливим був також вплив місіонерської діяльності церкви.

Окрім широкого впливу на все суспільство, християнський світогляд київського християнства вплинув на основоположну його частину – на родину, поглибивши й зміцнивши засади кровної спорідненості родин і змінивши роль жінки в родині та в суспільстві. Особливий вклад в це вніс глибокий культ Богоматері, котрий склав основу народного культу жінки, матері в українських родинах. Завдяки цьому український народ не потребував в наступних часах своєї історії, включно із сьогоднішнім, якихось спеціальних рухів за жіночі права, оскільки увесь час в українській традиції зберігались визначальна роль жінки в українських родинах, активна участь жінок в житті громад, їхнє практично паритетне із чоловіками становище в церкві, оскільки їхні права та обов'язки впродовж всієї тисячолітньої християнської історії не зазнавали ні загрози, ні змін [6].

Всі наведені вище засади та ідеали суспільного вчення українського християнства, від самих початків відрізнялись від тенденцій візантійського та пізнішого московського християнства. Наприклад, київське християнство відкинуло від своїх початків, як засадничий принцип в справах суспільства, політики та християнської віри візантійський цезаропапізм, а натомість прийняло засаду співпраці церкви та держави з поважанням прав та інтересів церкви з боку держави. В той же час в російському православ'ї принцип цезаропапізму незмінно функціонує від середини XV століття до сьогодні як основоположний політично-доктринальний церковний принцип, на чому наголошували видатні російські вчені Г. Федотов та А. Шмеман [18, 10-11].

Вся пізніша історія УКЦ засвідчила, що ця церква і надалі залишалась захисницею суспільних інтересів українства. Так, в умовах складного церковно-релігійного і соціально-економічного життя в Галичині кінця XIX – першої половини XX століття церква стояла не лише на захисті духовного, культурного, національного, соціального і економічного відродження краю, але й виступала в обороні демократичних засад розбудови суспільства на християнських засадах. Підтвердженням цьому є державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького, сформульована ним в період першої світової війни, в основі якої лежала концепція утворення української соборної держави в межах Австро-Угорщини, яку він розпочав втілювати в життя в час ЗУНР. Зasadничими положеннями цієї концепції була побудова держави на традиціях гетьманської козацької української держави і реорганізація

правничої та церковної системи Наддніпрянщини шляхом запровадження австрійського цивільного кодексу, з огляду на дискримінацію українського населення російським правовим законодавством, а також шляхом відділення Православної церкви в Україні від синодальної Російської православної церкви і утворення Українського патріархату, не торкаючись при цьому православної догматики, що також, на думку митрополита, мало б сприяти утвердженню незалежної централізованої влади в Україні [22, 622-623]. Ці українські державотворчі ідеї митрополита в силу об'єктивних історичних обставин не змогли здійснитись, однак вони знайшли своє продовження та розвиток в його унійно-екуменічній діяльності та у його праці „Як будувати рідну хату“ й у зверненнях до православних ієрархів і вірних в Україні в 40-х роках минулого століття, чим першоієрарх українського католицизму зробив вагомий внесок у розробку основоположних засад українського державотворення: тлумачення змісту та суті української національної ідеї, яку він достосував до формування української церковної та державницької ідеології, метою якої були утвердження соборної Української держави на принципах демократії і права, а також – консолідація всіх сил українського народу. При цьому митрополит завше, навіть у період німецької окупації Галичини, до релігійних й політичних засад державотворення обов'язково долучав і етичні засади, котрі слугували для нього передумовами, які мали визначати послух християн цивільній владі. Так, першою передумовою цього послуху першоієрарх вважав пошанування державою Закону Божого, як джерела природного права людини, а в якості другої передумови він виводив принцип рівноправності, як засаду й критерій мудрого і справедливого цивільного правління державою [12, 237].

При цьому Українська католицька церква в епоху митрополита Андрея Шептицького однозначно довела, що автентична демократія є можливою лише на основі вибудування досконалої концепції пошанування людської особи. Щоб користати з демократії, люди через виховання повинні бути приготувані до неї, отримавши формацію в християнському дусі. Наголошуючи на ознаках християнської демократії, митрополит пригадує політикам, посилаючись на енцикліку папи Льва XIII „*Regum vocatione*“: „Якщо ваша демократія буде християнська, вона запевнить батьківщині мир, добробут і щастя. А навпаки, коли віддасться революції та соціалізму, коли обманена шаленими ілюзіями, кинеється до вимог, що нищать основні закони, на які спирається кожен громадський порядок, наслідком для самих робітників буде неволя, нужда і руїна“ [15, 16]. Митрополит бачить українську державу могутньою та запевнюючою щастя всім громадянам організацією тільки тоді, коли вона „...не буде лише цілістю, зложеною штучно з різних і різnorodних частин, а – подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що з внутрішньої життєвої сили розвивається, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом“ [15, 6]. Цим висновком митрополит засвідчив своє далекоглядне розуміння ролі демократії і духовних вартостей у становленні громадянського суспільства. Так, через більш ніж пів століття пізніше папа Іван Павло II в енцикліці „*Centesimus annus*“ – „Сотий рік“ підкреслить, що „Справжня демократія можлива тільки у

правовій Державі і на основі істинної концепції особистості. Вона вимагає, щоб підтверджувались умови для ...формування справжніх ідеалів. ...Демократія, яка не визнає цінностей, легко перетворюється у відкритий або прихований тоталітаризм, як про це свідчить історія" [8, 498].

Церква цінує демократію як основоположну систему, базу громадянського суспільства, яка гарантує громадянам участь у політичних рішеннях, а також запевнює можливість вибору та контролю за владою. Але демократія не може сприяти виникненню вузьких керівних груп, які для власної користі та ідеологічних цілей присвоюють собі владу в державі. Справжня демократія є можлива лише на засадах дотримання концепції захисту прав людської особи, а для цього люди повинні бути вихованими в дусі цієї концепції, отримавши також формацію в християнському дусі та витворюючи суспільні структури співучасті й співвідповідальності.

Виходячи із цих засад, сучасне католицьке суспільне вчення висуває до демократії в якості головної інтегральної вимоги ідею, згідно якої демократія не повинна бути самоціллю суспільного розвитку, але лише засобом, а тому вона повинна спиратись на концепцію дотримання прав і свобод людської особи, при цьому гарантією їх дотримання є моральні норми – тривкий фундамент і вагома гарантія справедливого і мирного співжиття людей [5, 102-104; див.: 3, 9-12]. Нехтування цими засадами може приводити до витворення корупції, морального розкладання демократичного суспільства, але причиною цього лиха, як слушно зауважує отець Іван Музичка, є не сама демократія, а люди, «державні мужі», провідники партій і організацій, котрі виступають творцями так званих «недемократій», «де обманці й розбійники дістаються до влади і нарід нічого не може зробити і «вибирає» їх далі собі на сором і лихо». Однак, висновує вчений, «серед усіх систем правління демократія єдино стоїть на засадах свободи, правості і гідності людської особи» [16, 26-27].

Отже, підводячи підсумок аналізу історичних коренів, становлення і сучасних засад суспільного вчення українського католицизму та узагальнюючи досвід соціальної мобільності УКЦ як її суспільного аджорнаменту в питаннях розбудови громадянського суспільства в Україні, слід підкреслити, що український католицизм – спадкоємець київського християнства – від своїх початків засвідчив успадкування підходів християнства київської традиції до суспільних питань. При цьому український католицизм у суспільних питаннях упродовж всієї своєї історії дотримувався христоцентричних засад цього християнства до бачення ролі християнських істин у розбудові суспільства, серед яких визначальною було і залишається пошанування людської особи й основоположних людських цінностей та дотримання християнських моральних норм – тривкого фундаменту демократії й справедливого і мирного співжиття людей. В питаннях побудови громадянського суспільства в Україні український католицизм у якості основи християнської концепції цієї побудови розглядає свободу особи, яка є фундаментальною християнською реалією і є нерозривно пов'язана із пошануванням гідності особи та з християнською солідарністю, релігійною толерантністю та пошануванням справедливості і природного права людини як найвищих конституційних засад громадянського суспільства.

Література

1. Бадджо А.-М. Християнське соціальне вчення: ідентичність та методологія // Соціальна доктрина Церкви. – Львів: Свічадо. – 1998. – С. 49-78.
2. Великий А.-Г. Релігія і церква – основні рушії української історії // Київська Церква. – 2000. – №5 (11). – С. 45-58.
3. Гречко І. Роля християнства в побудові демократичного суспільства // Патріярхат. – 1997. – № 4. – С. 9-12.
4. Грушевський М. Історія України - Руси: В 11 томах, 12 книгах. – К, 1993. – Т. 3. – 592 с.
5. Енцикліка „Evangelium vitae“ Святішого Отця Йоана-Павла II. (25.03.95). – Рим: Libreria editrice Vaticana, 1995. – 159 с.
6. Енциклопедія українознавства. – Мюнхен, 1964. – С. 686-696.
7. Звернення єпископів Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі про завдання християнина в сучасному суспільстві // Нова Зоря. – 1999. – Ч. 13 (333). – С. 4-5.
8. Іван Павло II. Енцикліка „Centesimus annus“ – „Сотий рік“ (01.05.1991) // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка „Сотий рік“. – Львів, 1993. – С. 498.
9. Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. – 772 с.
10. Климишин І., Климишин О. Збагнути світ і себе в ньому (тим, хто задумується над місцем релігії у своєму світогляді). – Івано-Франківськ: Гостинець, 3004. – 204 с.
11. Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст // Релігійна свобода. – №6. – 2002. – С. 21-26.
12. Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941 – 1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // Ковчег. – 2000. – Ч. 2. – С. 224-269.
13. Кульчицький Б., Кульчицький Я. Християнство у системі орієнтирів соціальної активності людини // Київська Церква. – 2000. – № 5(11). – С. 110-111.
14. Маринович М. Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису. – К.: Дух і літера, 2003. – 544 с.
15. Митрополит Андрей Шептицький. Як будувати рідну хату? – Львів: Гердан, 2003. – 47 с.
16. Музичка І. Думки про демократію у світлі науки Церкви // Патріярхат. – 1998. – № 3. – С. 23-30.
17. Папа Лев XIII. Енцикліка „Regum novarum“ – „Нові речі“ // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка „Сотий рік“. – Львів. – 1993. – С. 531, 533. Іван Павло II. Енцикліка „Centesimus annus“ – „Сотий рік“ // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка „Сотий рік“. – Львів. – 1993. – С. 516-549.
18. Чубатий М. Київська Церква // Київська Церква. – 2001. – №2-3 (13-14). – С. 10-16.
19. Штепа Павло. Московство: його походження, зміст, форми та історична тяглість. – Дрогобич: Відродження. – 2000. – 351 с.

20. Яроцький П. Відношення українських церков і релігійних організацій до розбудови громадянського суспільства // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти. – 2006. – № 10. – С. 114-118.
21. Яроцький П. Дискурс аджорнаменто: від сотеріологічного ексклюзиву до інкультурації // Віра і розум – двоє крил людського духу. – К.: Світ знань, 2001. – С. 204-215.
22. Яртись А. Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрея Шептицького // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2005. – Кн. 1. – С. 620-626.
23. Bedouelle C. Die Geschichte der Kirche. Amateka: Lehrbücher zur katholischen Theologie.– Paderborn : Bonifatius. – 2000. – Band XIV. – 588 s.
24. Benedykt XVI. Encyklika „Deus caritas est” do biskupów, presbiterów i diakonów do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich o miłości chrześcijańskiej. – Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2006. – 59 s.

In the article, on the example of the Ukrainian Catholicism, are analyzed principles and points of view for realization social mobility of the Ukrainian Christianity. Are summarized (generalized) as a catholically so a Ukrainian historical experience of social work in the existing the social-secularity and globelike summons.

Key words: *Ukrainian Catholicism, civil society, religion, social mobility, identity of Christianity.*

В статтє на примєре українського католицизма анализируются принципы и подходы к реализации социальной мобильности украинского христианства. Обобщается как общекатолический, так и украинский исторический опыт социального служения Церкви в условиях общественно-секулярных и глобальных вызовов.

Ключевые слова: *украинский католицизм, гражданское общество, религия, социальная мобильность, идентичность христианства.*

УДК 210: 260.1: 282 (477)
ББК 82.341-1: 315

Валентина Бодак

СИНТЕЗ РЕЛІГІЙНОГО ТА ЕТНІЧНОГО В КУЛЬТУРНІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Стаття присвячена проблемі поєднання релігійного та етнічного в культурній ідентифікації українства, яке в умовах глобалізації постало перед проблемою свого власного національного самозбереження та інтеграції до світової людської спільноти.

Ключові слова: *ідентичність, культурна ідентифікація, етнорелігійна спільнота, європейськість, українськість*

В багатокультурному світі, який характеризує сучасний стан розвитку суспільства, перед людиною, людськими спільнотами постають старі/нові проблеми – проблеми самовизначення і самозбереження, що має пряме відношення до пошуку своєї культурної ідентичності. Людина в процесі культурної ідентифікації прагне віднайти ту систему символічно-знакових уявлень та оцінок про навколишній світ, які відповідають формам культурно-історичного буття певної спільноти, до якої належить даний індивід. Частіше всього така ідентифікація відбувається в рамках етнорелігійної належності, оскільки етнос і релігія найтрадиційніше зберігають ті архетипи, які визначають вектор орієнтації особи в просторі і часі. Враховуючи важливість індивідуального (самовизначення кожної окремої особистості в координатах Я-світ) та спільнотного (формування модерної української нації в глобальному космосі різних культур) поступу, є сенс звернутися до з'ясування ролі таких складових культурної ідентичності, як релігійна й етнічна належність.

В історії українського народу поєднання (синтез) релігійного та етнічного начал мало онтологічне та гносеологічне значення, оскільки не тільки зберегло народ як явище, але й забезпечило традицію усвідомлення цієї етнорелігійної цілісності. З огляду на завдання, які сьогодні постали перед Україною в культурно-цивілізаційному плані, що потребує адекватного визначення в економічній, соціальній, політичній і духовній сфері, виникає потреба звернутися до традиції, щоб вибір, який робить народ, кожна окрема особа, працював на повернення України до світової, зокрема європейської культури, але із виразним національним обличчям.

Означені проблеми життя особи та етносів завжди турбували культурологів, етнологів, антропологів, філософів. В гуманітаристиці XIX і XX ст.ст. вони стали чи не домінуючими. Вперше механізм культурної ідентифікації було розкрито в психологічній концепції З. Фрейда. Культурна ідентифікація - це самовідчуття людини всередині конкретної культури. Ідеї «приналежності» або «спільності» і акт ідентифікації з іншими культурами є універсальним ланцюгом, що з'єднує людські утворення. Національна, етнічна, етнорелігійна свідомість передбачає ідентифікацію індивіда з історичним минулим даної групи і акцентує ідею «коренів», спільного минулого етносу - міфів, легенд, святинь, що найкраще утримується саме в релігії, в її історії. Не зважаючи на доволі великий пласт наукових матеріалів, розроблених закордонними (Р.Белла, П.Бергер, К.Гірц, В.Джеймс, Е.Дюркгейм, М.Еліаде, Р.Марет, Х.Мол, Р.Старк, А.Забіяко, Л.Іпатова, І.Каргіна, М.Мчедлов, С.Рижова,

Т. Стефаненко, Є. Шумілова, І. Яблоков) та українськими (М. Бабій, В. Бондаренко, Т. Гаврилук, В. Єленський, С. Здіорук, Г. Кулагіна, С. Кияк, А. Колодний, О. Козловський, Н. Мадей, М. Мариневич, О. Недавнія, П. Павленко, В. Пашенко, В. Попов, О. Саган, Л. Филипович, М. Черенков, В. Шевченко, П. Яроцький) дослідниками релігії і етносу в їх взаємозв'язку, все ж у контексті заявленої теми це питання лишається не розкритим.

При висвітленні даної проблематики методологічними для нас стали ідеї А. Колодного, який вважає за можливе розглядати розвиток релігії в Україні зокрема як історію етносу і як історію релігійної духовності українського народу [6, 321]. Багато інших вчених відзначають нерозривний зв'язок між релігією й етносом. Так, А. Іпатов пише, що всі матеріальні й духовні цінності утворюються та існують внаслідок об'єднання цих двох явищ. Тому, вважає вчений, релігію найчастіше називають мовою предків, мовою культури, мовою національності [4, 16].

Враховуючи актуальність і ступінь розробки проблеми, автор намагатиметься довести історичний зв'язок релігії та етносу, що імплицидно впливає на сучасний синтез релігійного та етнічного в культурній ідентифікації українців.

Вплив релігії на етнос, національну свідомість і духовність, на всю культуру є надто складним і суперечливим. Історично релігія зіграла істотну роль у процесах етноінтеграції і етноідентифікації, оскільки була нерозривно пов'язана з культурою й долею українства, а також з державою, державною ідеологією та політикою в єдиний комплекс, що становить собою цілісний живий організм. Складність нинішньої ситуації полягає, зокрема, в тому, що виникли чинники, які негативно позначаються на традиційній релігійності українців, руйнують їх класичну ідентичність, сформовану в християнській парадигмі. Це - наступ масової культури, зумовленої науково-технічним прогресом, упевненість людини у своїй величч як творця і розпорядника життєвої вдачі, відставання духовної практики церкви від потреб нових поколінь, зміни, викликані урбанізацією і глобалізацією тощо.

Разом з тим, історія духовної культури українського народу не обмежується християнським полюсом. Тому, говорячи про культурну ідентичність, треба враховувати, що культура – це складна світоглядна мозаїка, яка виступає водночас як єдиний, цілісний духовний процес, ідейні відтінки якого є не якимсь взаємозапереченням, протистоянням, а взаємодоповнювальними явищами. Як відзначав М. Шлемкевич, «духовна виразність тієї чи іншої епохи залежить від того, яка людина вважається в ній осередньою головною силою, рушієм духу й життя, ... яка ділянка духовної культури стоїть в осередку світогляду» [17, 22].

Історична доля українства складна й неоднозначна. Саме релігія в колоніальні періоди, у боротьбі за незалежність своєї батьківщини згуртовувала націю і, будучи духовною основою культури українства, виражала не тільки ідеали добра, справедливості, гармонії, але й національні інтереси, виступаючи як своєрідний об'єднуючий фактор національної самосвідомості. Історична доля народу в поєднанні з його національним характером, душею визначає те, як будуть сприйняті ті чи інші ідеї, та чи інша картина світу.

Багато вчених практично ставлять знак рівності між культурною й етнічною історією народу [3, 11; 11, 198]. З огляду на те, що релігія є невід'ємною складовою культури, особливо на ранніх етапах її

формування, можна також говорити про взаємодію етносу, культури й релігії як про етнорелігієгенезис. Етнологи вважають, що всі релігії є етногенетичними [14, 91-92], оскільки їх поява й розвиток відбувся в рамках певного соціального, в т.ч. етнічного організму, який витворював водночас свою релігію, культ, специфічну форму колективного чи індивідуального усвідомлення, переживання трансцендентного, форму вшанування та поклоніння йому. Відтак на перших порах, у рамках роду або племені, поява тієї чи іншої релігії залежала не стільки від географічних чи соціально-економічних умов, скільки від етнічного середовища. У первісних суспільствах релігія стала єдиною зримою формою вияву етнічного. Тому, на наш погляд, можна стверджувати, що саме в релігії фіксуються конкретні культурні досягнення етнічної спільноти, а отже - й рівень її розвитку.

В історії народів з доісторичного часу присутні релігійні вірування, релігійна свідомість, релігійні організації. Кожен народ, кожен етнос народжував свою власну систему вірувань, свою культуру, в яку, як невід'ємна частина, була вплетена і релігія. Тому різноманіття культур, різноманіття вірувань може розглядатися як дивний феномен, пов'язаний з етнічними розходженнями. Як слушно відзначають А. Колодний та Л. Филипівич, «в своєму ставленні до Бога українець виражав своє відношення до світу, людей і до себе самого. Історія українства, специфіка його національного буття підтвердили трансцендентність не лише релігії, а й певною мірою нашого етнічного початку. Нині, коли ми переживаємо національне відродження, ось ця трансцендентність релігійного і національного поєднала їх. Релігія шукає в нації своє буття, нація шукає його в релігії» [9, 6].

Розбіжності в релігійній та культурній традиції очевидні, коли ми говоримо про національні релігії, але вони зберігаються й тоді, коли безліч етносів починають сповідати одну релігію. На зміну національно-державним релігіям приходять наднаціональні (світові), які за своїм походженням і поширенням тісно пов'язані з певними сім'ями і групами етнічних утворень, з певним етнічним складом населення. Але світові релігії неоднорідні, не моноетнічні за змістом і носіями, їх диференціація тісно пов'язана з етнічним поділом народів [див.: 7, 14]. Можна сказати, що вселенський зміст християнства розкривається в окремих національних формах, сукупність яких утворює єдину християнську спільність.

Але культура ніколи не була і не буде абстрактно-людською, уніфікованою. Вона завжди мала й має національну, індивідуально-етнічну форму й зміст, і лише в цьому варіанті національна культура може внести вклад у скарбницю світової культури. Традиційна культура народу не може не виявляти себе навіть всередині однієї релігії. На це у свій час звертав увагу А. Річинський. Якщо єднання людини з Богом відбувається передусім через Церкву, то внутрішня її будова зберігає ту ж засаду, що й Бог: єдність у різноманітті. Кожний з індивідуалізованих типів релігії виявляє одну якусь сторону вічного Буття водночас. Створення своєї особливої релігійно-національної культури є природною метою зрілої нації.

Культурну еволюцію етносу проте не слід вважати переродженням його душі, його ментальності, його унікальної неповторності. Світ стійкий тільки завдяки своїй розмаїтості і нівелювати, уніфікувати неможливо і не потрібно ні душі людей, ні національні культури. Зв'язок з національною культурою, мовою, релігією – необхідні духовні корені як людини, так і культури. Не випадково А. Річинський говорив: «Чим більше людина

інтелектуально обдарована й розвинена, тим яскравіше і з більшою силою виступають особливості її національної вдачі. Тому геній завше з психологічного боку є глибоко національним. Тільки люди розумом убогі, особливо недоумки та ідіоти позбавлені національних прикмет» [12, 254].

Культурна спадщина народу є критерієм його національної самосвідомості. Відношення народу до власної культурної спадщини постає показником його духовного здоров'я і благополуччя. Як вважає К.Шудря, кожна з національних культур «вирізняє певне ставлення до природи, характер модальності людської життєдіяльності, світоглядні детермінанти, а також ті субстанційні структури (типу універсалій чи архетипів), що зумовлюють смислопокладання і власний ейдос культури» [18, 14]. Тому можна погодитися з А.Колодним та О.Саганом, які вважають, що «кожний народ виконує на Землі інше "служіння", тобто має своє спеціальне покликання, свою місію, "збірне служіння", яке має виявити повністю, і за яке має відповісти опісля на Суді Божому. Тому ігнорувати роль національного чинника в житті й виправдовувати це якимись нібито релігійними міркуваннями не можна» [8, 48].

На думку відомого українського етнолога релігії А.Річинського, «нація, як підмет відмінних дарувань, зі спеціальним покликанням на світі, з довільною енергією ділання в історії, з обов'язком загальнонаціональної відповідальності перед Богом за свої "таланти" є соборною особистістю ноуменального порядку. Тому нація безсмертна, як і душа людська» [12, 268]. Таким чином, релігія, залежно від конкретно-історичних умов свого функціонування в суспільному організмі, може виступати в ролі важливого, а часом і вирішального модусу етноутворення, етноінтеграції, а то й етнодезінтеграції. За різних обставин вона набуває етновідрізняльних й етноінтегративних функцій.

Український етнос пережив страшні історичні часи. За умов тоталітаризму існувала загалом тенденція поглинання націй, сім'ї, релігії. Втрачаючи ці важливі компоненти свого буття, особистість втрачала свою самість. Але, незважаючи на нелегку історичну долю, складні внутрішні колізії своєї історії і багатоманіття особливостей своєї національної духовності, український народ у масі своїй був і залишається одним із найрелігійніших народів світу. Віра слугувала йому засобом самовираження і виявлення своїх найкращих ідеалів.

В контексті відродження української культури слід враховувати, що релігійність протягом всього історичного розвитку українського народу була його культурним, фоновим станом, набувала свого оформлення в релігійному мистецтві, моралі, обрядах. Як вважає В.Єленський, «релігійність населення України впродовж усіх років радянської влади залишалася набагато вищою, ніж в інших республіках Союзу, а успіхи антирелігійної пропаганди – набагато меншими, ніж про це оголошувалося в офіційних інформаційних джерелах» [2, 476].

В історії нашої країни ніколи не існувало цілком секулярного суспільства, про що свідчить вся історія культури українського народу. Однак в сучасному суспільстві процеси секуляризації є досить помітними, вони пов'язані з багатьма факторами, в тому числі з розвитком наукового світогляду, науково-технічною революцією. Проте десакралізація свідомості, громадського й культурного життя провокує зворотню реакцію піднесення релігійного фундаменталізму і радикалізму, а також випереджає зростання консервативних церков порівняно з ліберальними, з одного боку, і ріст кількості нерелігійних утворень – з іншого.

Стає очевидним, що релігія має активну позицію стосовно функціонування суспільства, характеру культури, культурно-інформаційних обмінів. Тому релігія, відображуючи духовні процеси, пов'язана з процесами збереження і розвитку традицій в українській культурі, духовності, ментальності та національній самосвідомості українського народу. Прагнення українського народу до своїх коренів, до національної культури, в яку невід'ємною складовою входить релігія й релігійна культура, завжди було великою силою.

За доказом можливості релігії та церкви зберегти національну культуру звернемося до досвіду діаспори, де спостерігаємо національно стимулюючу роль християнських церков. На початку формування діаспори маси народу були просто приречені на асиміляцію. Але цього не сталося. Українські католицька і православна церкви розпочали церковно-національну і культурно-просвітницьку роботу серед емігрантів. Д. Степовик говорить, що «саме в діаспорі обидві українські церкви змогли в належній повноті реалізувати дві важливі функції, які викристалізувалися у давнині – функції гомілії та соціального служіння» [13, 17].

Нині знову виникла суспільна потреба в релігії як в етноформуючому й культурно-утверджуючому факторі. Тенденції сучасного суспільного розвитку підкреслюють, що релігія й надалі відіграватиме в цих процесах свою вирішальну роль. Українські релігієзнавці відзначають: «Релігії (серед них і світові), незважаючи на міжнаціональний чи наднаціональний зміст багатьох із них, були підпорядковані етнічному процесові переважно тому, що завжди могли виявлятися лише в національних формах, які відповідали духові нації, національній індивідуальності. З динамічно-геснентичного погляду, релігійний чинник відігравав велику роль у формуванні національної психіки» [5, 6]. Тому можна на повній підставі говорити, що культура, релігія – це форма, в якій виражається самосвідомість нації, її раціональний, ірраціональний, емоційний потенціал, з одного боку, і її історична доля – з іншого.

Своєрідною живою історією народу є також етнічна мораль. Щоправда, вона, на відміну від етнічної мови, концентрує не весь досвід етносу, а лише суто соціальний його аспект. Це є сукупність традиційно закріплених духовних цінностей, норм, правил, вимог, історично вироблених певним етносом і призначених регулювати вчинки, дії та діяльність як окремих етнофорів, так і їх груп. Етнічна мораль значною мірою зумовлена конкретними природнокліматичними обставинами, характером провідних різновидів виробничої діяльності етносу, перебігом головних подій на історичному шляху, пануючою релігією тощо. Через етнічну мораль існує мораль загальнолюдська. Етнічна мораль тісно пов'язана з етнічною самосвідомістю. «Адже людина, - як слушно відзначає А.Залужна, - зосереджує в собі весь світ, всі культуротворчі моменти історії: обрядовість, мудрість віків, вірування, які роблять її цілісною і духовною. Експлікація культурних витоків з чітко окресленою морально-етичною спрямованістю поглиблює розуміння реального стану української культури, взаємозв'язки з іншими народами і усвідомлення її місця в європейському і світовому контексті» [1, 71-72].

Релігійне й етнічне тісно пов'язані одне з одним, утворюючи неповторну культуру народу. «Але, - як зазначає Л. Филипович, - вже у нові, а особливо у новітні часи етнічне взяло реванш: відзначається сплеск національних рухів із одночасним послабленням релігійної ідентифікації,

що свідчить про пробудження колективного етнічного» [14, 40]. Тут треба зазначити, що характерною особливістю співвідношення національного і релігійного є те, що за умов панування релігії у всіх сферах людського життя етнічне заступалося релігійним, релігійний вияв національного життя ставав самодостатнім.

Національні почуття зароджуються дуже близько від джерел релігійної віри, а їхні паростки тісно сплітаються з релігійними пориваннями. Тому можна погодитися з А.Річинським, який вважає, що Церква і Нація як форми організації людства не можуть бути ані чужі, ані, тим більше, заперечувати себе. Вони своїм предметом мають Вічне [12, 369]. А.Річинський попереджує, що ігнорувати національний чинник і виправдовувати негативне ставлення до нього якимись релігійними міркуваннями – невільно, бо якраз Святе Письмо виразно стверджує абсолютне, невмируще значення національності. Релігійні відмінності А.Річинський насамперед виводив із специфіки буття кожного етносу.

Українська культура, безсумнівно, має глибокі язичницькі корені, і вони додають національного до колориту української культури. Однак поява світових релігій – закономірний процес розвитку суспільства, з одного боку, і людського духу, усвідомлення – з іншого. Ідея єдиного Бога складніша і, з іншого боку, простіша, ніж ідея будь-якої язичницької релігії. Вона методологічно й світоглядно більш ефективна – людина звертається не до окремих богів, духів, сил, всю розмаїтість взаємодій яких потрібно враховувати, а до Єдиного Бога, що має владу над усіма силами світу. Це звільняє масу відвернених одиниць уваги. Однак несправедливо думати, що навіть в ідеї Єдиного Бога може розчинитися етнічний фактор. Християнство, як світова релігія, не знищує історії народу, його коренів, специфіки національної душі народу, що склалася століттями, і це необхідно розуміти.

У формуванні релігійного світосприйняття важливу роль відіграють також геопсихічні фактори. Геопсихічний чинник неоднаково позначався на світосприйнятті українців різних регіонів краю. Національні риси релігій формуються не під впливом якихось особливостей їх віровчень чи культу, а зумовлюються переважно конкретними історичними та географічними умовами життя тих народів, серед яких вони виникають чи поширюються, специфікою їхньої національної духовності. «Бачучи в природі красу, - відзначає М.Костомаров, - українець думає про Творця її. А оскільки краса стала і постійна, то це породжує відчуття Божої всеприсутності» [10, 40].

Але етнос поєднується в ціле не тільки завдяки території й мові. Етнос має свою конкретну історичну долю, що є долею кожного з його суб'єктів. Зростаючи разом з етносом, обростаючи при цьому етноспецифічними формами, його релігія також сприяє формуванню народу, інтегрує його завдяки єдиному віровченню, єдиному культу, єдиним моральним законам, єдиним культурним формам, єдиній традиції, єдиній історичній долі. Як наслідок взаємодії релігійного й етнічного, формується етнорелігійність, яка відрізняє один народ від іншого.

Протягом останнього десятиліття в Україні виріс великий інтерес до релігійної проблематики, до визначення місця релігії як у духовно-моральній сфері, так і в культурно-антропологічному бутті загалом. У житті українського народу відбуваються значні зміни в переосмисленні ціннісних установок та ідеалів, здійснюється світоглядна переорієнтація. Релігія заповнює ідеологічний вакуум, який утворився після колапсу

комуністичної мрії. Однак зведення її лише до засобу заміщення витісняє в ній те найбільш суттєве, що, власне, й робить релігію релігією. Релігія ж являє собою задоволення трансцендентних потреб, які не зумовлені соціальним, бо ж ідея підпорядкування вищій інстанції є архетипною.

Сама історія довела, що релігія є не просто елемент культури, а форма, в якій набуває втілення етнічний початок, що потреба людини в релігії, як і в культурі, є антропологічною, архетипною й онтологічною. Релігія лишається інтегратором індивідуальності, що робить людське буття фінально осмисленим, конститує його моральну архітектуру, дозволяє вийти за межі біологічної обумовленості й іманентного буття на рівень трансцендентних, сакральних смислів, чого потребує сама сутність людини, істоти, що має свідомість.

Можна сказати, що поняття «культура» містить у собі такі фактори, як етнос і релігія, але це визначаючі культуру фактори. Етнос, релігія й культура у своєму поєднанні породжують всі інші похідні, які можна назвати феноменами культури. Якщо мова йде про релігійність, про релігійне почуття, то воно трансцендентне й ірраціональне, незалежно від етнічного фактора. Але коли це ірраціональне почуття знаходить форму, втілюється в релігійній картині світу, релігійній культурі, то, безсумнівно, воно набуває рис як етносу, так і його культури та традицій. І, закріпившись в даній культурі через її артефакти, воно продовжує впливати на розвиток тих самих національних, специфічних рис душі, що ці форми породили. Тому релігія, будучи формалізацією ірраціональної сторони людської психіки і знаходячи форму в існуючій культурі, створюючи свої власні артефакти культури, закріплює етнічну самобутність народу, впливаючи тим самим на традиції народу, виконуючи культуротрансляційну і культурозберігаючу функції.

Нині не тільки Україна, але й весь світ у питаннях своєї ідентичності стоїть, як зазначає Л.Филипович, перед певними небезпеками її втрати або зміни [15; 16]. Тому не можна не підтримати українців у їхніх пошуках відповіді на сучасні виклики щодо збереження тих ідентичностей, які складають багатоманітний світ культурних, в т.ч. і етнорелігійних, спільнот. Ще багато потрібно зробити, щоб в результаті процесу культурної ідентифікації постала нова українська людина, яка здатна до самоповаги і яка викличе авторитет у всьому світі. І це завдання не тільки експертів і державних чи культурних діячів, системи освіти чи культури, а кожного громадянина України.

Література

1. Залужна А. Релігія як культурно-антропологічний феномен / А.Залужна // Християнство і проблеми сучасності / За ред. проф. А.Колодного. – К., 2000. – С. 70–76.
2. Єленський В. Секулярні процеси в Україні і формування «нової релігійності» / В.Єленський // Академічне релігієзнавство. – К.: Світ знань, 2000. – С.474–490.
3. Иванов В.В. Культурная антропология и история культуры / В.Иванов //Одиссей: Человек в истории / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М.: Наука, 1989. – С. 11–20.
4. Ипатов А.Н. Национальная культура и религия / А.Ипатов. – К.: Высшая школа, 1985. – 80 с.

5. Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті духовного відродження України / А.Колодний, Л.Филипович // Українське релігієзнавство. - 1996. - № 2. - С.5-12.
6. Колодний А.М. Закономірності релігійного процесу в Україні // Академічне релігієзнавство. - К.: Світ знань, 2000. - С.321-324.
7. Колодний А.М. Історизм як принцип релігієзнавчого пізнання / А.Колодний // Українське релігієзнавство. - 1999. - №12. - С.6-15.
8. Колодний А.М., Саган О.Н. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні / А.Колодний, О.Саган // Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль, 2002. – С.43-50.
9. Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А.Колодний, Л.Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.
10. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Н.Костомаров. - М., 1989. – 380 с.
11. Лещенко І.Ф. Етномистецтвознавчі проблеми української культурології/ І.Лещенко // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995. – С.190-198.
12. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 448 с.
13. Степовик Д. Церква и культура в Україні та в українській діаспорі: історія та сучасність / Д.Степовик // Україна в сучасному світі. – К., 1995. – С.15-22.
14. Филипович Л.О. Етнологія релігії / Л.Филипович. – К., 2000. – 333 с.
15. Филипович Л.О. Етнорелігійна ідентичність в сучасному світі: проблеми визначення і умови збереження / Л.О.Филипович // Релігія і соціум. – 2010. - №3. – С.61-66.
16. Филипович Л.О. Роль християнства в современных процессах культурной идентификации европейских народов / Л.А.Филипович // Сакральные феномены: вчера и сегодня. / Гл. ред. Алексеенко Н.А., Ksiazek A. – Krakow, 2009. - С.21-29.
17. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М.Шлемкевич. – К., 1992. – 148 с.
18. Шудря К.П. Національна культура як філософська проблема / К.Шудря // Національна культура в сучасній Україні. - К., 1998. – С.3-18.

The article deals with the combination of religious and ethnic factors in cultural identification of Ukrainians, which in the context of globalization faced the challenge of their own national conservation and integration into the global human community.

Key words: *identity, cultural identification, ethno-religious community, Europeanness, Ukrainianness.*

Стаття посвячена проблемі сочетание религиозного и этнического в культурной идентификации украинства, которое в условиях глобализации встало перед проблемой своего собственного национального самосохранения и интеграции в мировое человеческое сообщество.

Ключевые слова: *идентичность, культурная идентификация, этнорелигиозное сообщество, европейскость, украинскость.*

УДК 581.5 : 502.71

ББК

Мирослава Миленька, Василь Парпан, Юрій Шпарик

ЕКОЛОГІЧНА РОЛЬ РОСЛИННОСТІ В УРБОЕКОСИСТЕМІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА

Проаналізовано роль зелених насаджень в оптимізації екологічного стану міських територій. Наведені результати інвентаризації зелених насаджень Івано-Франківська. Показано розміщення і структуру приміської лісопаркової зони міста. Рекомендується розширити зелену зону м. Івано-Франківська.

Ключові слова: *зелені насадження, урбоєкосистема, фітомеліорація, інвентаризація, приміська лісопаркова зона.*

Інтенсифікація урбанізаційних процесів є однією з найбільш характерних рис сучасного суспільства. У містах і міських агломераціях, за статистичними даними, сьогодні проживає майже ¼ населення України, а темпи розвитку міських поселень дедалі пришвидшуються [4].

Процес розростання та підвищення соціально-економічної ролі міст супроводжується формуванням особливого урбанізованого середовища з комплексом специфічних екологічних чинників. Урбанізовані екосистеми вирізняються максимальною антропогенною трансформацією рельєфу, клімату, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу [2; 3] проявляється деструктивними змінами у функціонуванні біотичних угруповань, деградацією природних біотопів та погіршенням здоров'я людей [4]. Тому розробка та впровадження системи ефективних еколого-оптимізаційних заходів в умовах міських екосистем є актуальним завданням прикладної екології, де винятково важлива роль належить фітомеліоративним методам, тому що екологічна ситуація у місті формується внаслідок складної взаємодії природних і антропогенних факторів та визначається еколого-стабілізуючою здатністю біогеоценологічного покриву. А в свою чергу головною складовою останнього є зелені насадження, які сприяють створенню оптимальних екологічних, санітарно-гігієнічних умов життя населення та виконують рекреаційну і культурно-естетичну функцію. Крім того, рослини сприяють підвищенню іонізації повітря, насичують його киснем та фітонцидами [6].

За територіальною ознакою зелені насадження можна поділити на дві групи: внутрішньоміські та позаміські (приміські). До внутрішньоміських відносять насадження, розташовані в межах міської забудови. Приміська зона озеленення формується за рахунок рослинних угруповань, локалізованих на незабудованих територіях, як у межах міської смуги, так і поза нею. Зелені насадження, які відносяться до цих груп відрізняються за видовим складом, біоєкологічними особливостями і функціональним призначенням. З огляду на стрімкий розвиток міст та їх агломерацій, все більшого значення набувають міжміські зелені насадження (лісопарки, лугопарки, позаміські парки, заповідні території), які можуть забезпечити оптимізацію міського середовища та виконувати рекреаційну функцію [7].

Зелені насадження міста формуються різними типами рослинності: лісової (деревної та чагарникової), трав'янистої і угруповань квітково-

декоративних рослин. Проте домінуючим типом міської рослинності є деревна, утворена системою окремих лісових біогеоценозів [5].

Деревні рослини, які безпосередньо входять у системи озеленення міських вулиць і промислових площадок підприємств виступають первинними бар'єрами на шляху урбопромислових забруднювачів, виконуючи роль фізичних і біологічних фільтрів [8; 9; 16]. Механічне очищення повітря відбувається внаслідок осідання на поверхнях листків і пагонів твердих і аерозольних домішок. Біологічну фільтрацію атмосферного повітря забезпечує здатність рослин поглинати з навколишнього середовища весь спектр забруднювачів, накопичувати і трансформувати їх у своїй органічній масі. Дослідження показують, що середньовікове лісове насадження площею 1 га протягом року поглинає з повітря 400 кг сірчаного газу, 100 кг хлоридів, близько 25 кг фторидів та затримує близько 20 тонн пилових часток [7].

Лісова рослинність має унікальне водоохоронне і вітрозахисне значення. Всередині міських деревних посадок швидкість вітру приблизно у три рази нижча, ніж на відкритій місцевості. Лісова смуга завширшки 40-60 м зберігає затишок на віддалі, рівній десятикратній висоті насаджень лісосмуги [6].

Зелені насадження можуть слугувати також ефективним засобом боротьби із шумом, якщо розмістити їх з урахуванням шумовідбиваючих властивостей. Гігієнічна норма шумового впливу у населеному пункті складає менше 65 дБ, у той час як на міських вулицях з інтенсивним рухом цей показник перевищує 90-100 дБ [15]. Шумова хвиля на місцевості, засадженій деревами і кущами через кожні 30 м послаблюється на 10 дБ, у той час як на відкритому просторі рівень шуму на аналогічній віддалі залишається майже незмінним. Максимальною шумовідбиваючою здатністю володіють дерева листяних порід – до 74% [12].

У відповідності з міжнародними нормами, затвердженими Всесвітньою організацією охорони здоров'я ООН (ВООЗ), для забезпечення оптимальної норми кисню та створення екологічно сприятливих умов проживання на одного міського жителя необхідно 50 м² внутрішньоміських та 300 м² приміських лісопаркових насаджень [5]. Норма забезпеченості мешканців України насадженнями загального користування становить 20 м² на одного жителя [15]. На сьогодні лише 7 великих населених пунктів України відповідають цьому показнику: міста Горлівка, Краматорськ і Слов'янськ Донецької області, м. Кривий Ріг Дніпропетровської області, Лисичанськ і Луганськ Луганської та м. Київ. Найбільш озелененими населеними пунктами Західної України є малі міста Борислав Львівської області та Косів Івано-Франківської області, у яких площа насаджень на одного мешканця складає відповідно 69,8 м² і 65,2 м². «Містом-рекордсменом» на Україні є Святогірськ Донецької області, де на одного міського жителя припадає 144,2 м² зелених насаджень [13].

Площа зони комплексного озеленення Івано-Франківська у 3,6 рази нижча існуючих нормативних норм і складає 5,5 м² у перерахунку на одного мешканця міста. Ґрунтово-кліматичні та екологічні умови на території міста є сприятливими для росту більшості видів зелених насаджень. Небезпечними для рослин кліматичними факторами є весняні та осінні заморозки. Основними проблемами озеленення у місті є дефіцит

зелених насаджень та значні рівні забруднення атмосфери поблизу транспортних магістралей та у зоні впливу промислових підприємств [10; 14; 17; 18]. Одним із найбільш забруднених мікрорайонів Івано-Франківська є центральноміський, що обумовлено значним транспортним і будівельним навантаженням [1; 11; 19]. Тому в межах даної території особливо актуальним є вивчення еколого-сануючої здатності зелених насаджень та стану рослин в умовах урбогенної зміни середовища існування.

Результати інвентаризації зелених насаджень вказують, що загальна кількість деревних насаджень у центральному районі Івано-Франківська складає 11636 одиниць, які розміщені на площі 295387 м². Дендрофлора міста представлена 113 видами і формами деревно-кущових рослин, які відносяться до 61 роду та 29 родин. Найчисельнішими у видовому відношенні є родини Розових (*Rosaceae*) та Соснових (*Pinaceae*). Широко представленими є родини Вербових (*Salicaceae*), Кипарисових (*Cupressaceae*), Кленових (*Aceraceae*), Букових (*Fagaceae*), Березових (*Betulaceae*). Серед листяних дерев поширеними видами є липа широколиста (*Tilia platyphollis* Scop.), ясен звичайний (*Fraxinus excelsior* L.), акація біла (*Robinia pseudoacacia* L.), каштан кінський (*Aesculus hippocastanum* L.), клен гостролистий (*Acer platanoides* L.). Серед шпилькових порід переважають туя західна (*Thuja occidentalis* L.), туя гігантська (*Thuja plicata* L.), ялина колюча (*Picea pungens* Engelm.), ялівець звичайний (*Juniperus communis* L.). Відсоткове співвідношення дерев і чагарників складає 63:37. Розподіл їх за вулицями нерівномірний: майже 25% всіх дерев зосереджено у сквері «Театральний», у той час як на вулицях Заболотівська і Козланюка дерева взагалі відсутні. Середній вік дерев – 42 роки, що дає підстави говорити за тенденцію до їх старіння. Середній діаметр стовбура дерев складає 32,0 см. Переважна більшість дерев розташовані у біогрупах і рядах (по 43%), а поодинокі зростаючі особини (солітерів) складають 14%. Санітарний стан більшості представників дендрофлори характеризується як добрий. Але 141 дерево має незадовільний стан, 51 – потребує заміни [20].

В центральному районі Івано-Франківська нараховується 2249 шт. чагарників, які віднесені до зелених насаджень загальноміського підпорядкування. По 25% їх загальної кількості зосереджені у сквері «Театральний» і на вулиці Незалежності. На вулиці Заболотівській чагарникова рослинність відсутня. Середній вік чагарників відповідає нормативним показникам і складає 16,0 років. Висота оглянутих особин складає 3,3 м. Близько 80% чагарникових рослин зростає у біогрупах. На поодинокі посадки припадає 14%. Шпалерами і рядами розташована незначна частка чагарникової рослинності (відповідно 11 і 4%). Більшість чагарникових рослин мають добрий санітарний стан і лише 151 особини - незадовільний. Газонів і квітників, які віднесені до зелених насаджень загальноміського підпорядкування, у центральному районі Івано-Франківська нараховується, відповідно, 304 і 92 шт. Зайнята ними площа складає 204547 та 2987 м². Розподіл газонних угруповань по вулицях центральної частини міста є доволі рівномірний. На вулицях Заболотівська і М. Павлика газони відсутні. Розміщення квітників є фрагментарним, а на шести вулицях центру Івано-Франківська вони відсутні. За площею газонів домінує сквер «Театральний», у якому зосереджено близько 78% їх

загальної кількості. Середній вік газонних угруповань центральної частини міста відповідає нормативному показнику, визначеному для лугових газонів, і складає приблизно 17 років. Санітарний стан більшості газонів не викликає занепокоєння: близько 50% мають задовільний стан і 29% - добрий, а 28% газонних угруповань перебувають у незадовільному санітарному стані, і потребують оновлення та посиленого догляду. Максимальна площа квітників зосереджена на Вічевому майдані (23%). Квітники є також у сквері А. Міцкевича, на Північному бульварі і на «Валах». Більша їх половина мають добрий стан, 39% - задовільний, 8% - незадовільний [20].

Необхідною умовою покращення екологічної ситуації в Івано-Франківську підвищення його еколого-стабілізуючої функції можливе шляхом нарощення площі комплексної зеленої зони міста за рахунок приміських насаджень. За даними обласного управління лісового і мисливського господарства загальна площа приміської лісопаркової зони Івано-Франківська складає 7739 га, у тому числі 7485 га припадає на лісові землі і 254 га – нелісові (табл. 1). У структурі лісових земель приміської зони переважають лісовкриті площі (95 %). Незімкнуті лісові культури і лісові розсадники займають, відповідно, 1,2 та 0,2 % території. На не вкриті лісовою рослинністю землі (лісові галявини і зруби) припадає 184 га приміської зони Івано-Франківська, а 105 га зайнято лісовими шляхами, просіками і протипожежними розривами.

Таблиця 1

Структура приміської лісопаркової зони м. Івано-Франківська

Площа, зайнята лісовими землями, га						
Вкриті лісовою рослинністю	Незімкнуті лісові культури	Лісові розсадники	Зруби	Галявини	Лісові шляхи	Разом
7089	93	14	19	165	105	7485
Площа, зайнята нелісовими землями, га						
Сільськогосподарські угіддя			Води	Болота	Піски	Інше
Рілля	Сіножаті	Багаторічні насадження				
8	40	3	39	8	6	150

В нелісові землі зеленої зони міста входять сільськогосподарські угіддя, водні, болотні екосистеми тощо. Загальна площа земель сільськогосподарського використання складає 51 га. У їх структурі переважають сіножаті (78%). На ріллю і багаторічні насадження (сади, ягідники та ін.) припадає відповідно, 16 і 6%. Площа, зайнята водними і болотними екосистемами, складає 18,5% нелісових земель міської лісопаркової зони. 135 га лісового фонду постійного користування зайнято трасами, на 7 га розміщені різноманітні садиби і споруди.

Уяву за просторове розміщення лісопаркової частини лісів зеленої зони Івано-Франківська дає рисунок.

— — межі лісопаркової частини лісів зеленої зони міста
Рис. 1. Карта-схема розташування приміських лісопарків Івано-Франківська.

Основні лісовкриті площі розташовані на північно-західній, північно-східній і південно-східній околицях міста. Практично відсутні комплексні деревні насадження у південно-західному і південному напрямках у районі сіл Крихівці, Чукалівка і Чернів, а також на східній околиці Івано-Франківська у напрямку до м. Тисмениця.

Відсутні лісопаркові насадження на північному напрямку Івано-Франківська, який є найбільш екологічно проблемною зоною урбоекосистеми, що зумовлено техногенним впливом одного з найпотужніших забруднювачів навколишнього природного середовища на Прикарпатті – ВАТ «Івано-Франківськцемент», розташованого у с. Ямниця, так і надходженням поллютантів із більш віддалених джерел, розміщених у цьому напрямку (зокрема, від Бурштинської ТЕС) [9]. Саме на північній околиці м. Івано-Франківська необхідно створити еколого-ефективну комплексну зелену зону, яка б виконувала роль природного бар'єра на шляху міграції забруднювачів.

Висновки. За умов зростаючої урбанізації та загострення екологічної ситуації у містах Прикарпаття виникає нагальна потреба у проведенні комплексних заходів, спрямованих на оптимізацію навколишнього середовища. Вирішення цього завдання вимагає системного урбоекотологічного підходу, за якого б технічні засоби поєднувались з еколого-біологічними, тобто фітомеліоративними.

Для міста Івано-Франківська, якому властивий дефіцит зелених насаджень як у межах міської забудови, так поза нею, розширення і створення санітарно-ефективних культурфітоценозів у місті та за межами міста, тобто розширення лісопаркової частини зеленої зони, повинно стати пріоритетним завданням програми екологістабілізуючого благоустрою міської екосистеми. Особливу увагу слід приділити створенню живоплотів та низькорослих зелених насаджень, які найбільш ефективно очищують міське середовище.

Література

1. Ганжа Д.Д. Індикаційно-діагностична оцінка поверхневого забруднення суходільних біогеоценозів (на прикладі Запорізької, Івано-Франківської областей та зони відчуження Чорнобильської АЕС) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.16 «Екологія» / Д.Д. Ганжа. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
2. Голубець М. А. Екосистемологія / М. А. Голубець. – Львів : Поллі, 2000. – 316 с.
3. Курницька М. П. Особливості життєдіяльності деревних порід в урбогенних умовах великих міст (на прикладі м. Львова). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. сільськогосподарських наук : спец. 06.03.01 «лісові культури, селекція, насінництво» / М.П. Курницька. – Львів, 2001. – 20 с.
4. Кучерявий В. П. Урбоекологія / Кучерявий В. П. – Львів : Світ, 2001. – 440 с.
5. Кучерявий В. А. Урбоекологические основы фитомелиорации. / В. А. Кучерявый – М. : НПО «Информ», 1991. – Ч. I. – 289 с.
6. Лаптев О. О. Екологічна оптимізація біогеоценотичного покриву в сучасному урболандшафті / О. О. Лаптев. – К. : Укр. екол. акад. наук, 1998. – 208 с.
7. Лаптев О. О. Інтродукція та акліматизація рослин з основами озеленення / О. О. Лаптев. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 128 с.
8. Парпан В. І. Деревні рослини як кумулятивні індикатори забруднення довкілля важкими металами / В. І. Парпан, М. М. Миленька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – 2008. – № 4 (38). – С. 93 – 97.
9. Парпан В.І. Оцінка техногенного впливу на стан природних екосистем методами інтегрального моніторингу та біогеохімічної індикації лісів на прикладі Івано-Франківської області / В.І. Парпан, Ю.С. Шпарик, Миленька М.М. // Науковий вісник НУБіП України. Лісівництво. Декоративне садівництво, - К. - 2009. – Вип.135. – С. 22-31.
10. Природа Івано-Франківської області / [ред. К. І. Геренчук]. – К. : Вища школа, 1973. – 160 с.
11. Случик І. Й. Біоіндикація стану довкілля на урбанізованій території за допомогою представників роду *Populus L.* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.16 «Екологія» / І. Й. Случик. – Чернівці, 2000. – 18 с.

12. Шпарик Ю.С. Рекомендації з підвищення стійкості існуючих та створення нових зелених насаджень в умовах Івано-Франківська. – Івано-Франківськ, 1996. – 16 с.
13. [електрон. ресурс]. – Доступний з: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
14. [електрон. ресурс]. – Доступний з: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/lglpdp/2006_32/125_Lysenko_LG_32.pdf
15. [електрон. ресурс]. – Доступний з: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/nreg=2807-15>
16. Parpan V. Chemical and Morphological Changes in Carpatian Mountains Trees Caused by Air Pollution / V. Parpan, B. Maňkova, M. Černý, O. Blum et al. // Effects of Air Pollution on Forest Health and Biodiversity in Forests of the Carpatian Mountains. NATO Science Series: Life and Behavioural Sciences. – 2002. – Vol. 345. – P. 173 – 213.
17. Вивчити вплив антропогенних факторів на ріст зелених насаджень міста Івано-Франківська і розробити рекомендації з підвищення стійкості існуючих та створенню нових насаджень: Звіт з НДР (заклучний) теми 1/95 / Керівник теми Шпарик Ю.С. // Український науково-дослідний інститут гірського лісівництва ім. П.С. Пастернака; № ДР 0196U002163. – Івано-Франківськ, 1996. – 143 с.
18. Шпарик Ю.С. Формування ГІС моніторингу забруднення та стану зелених насаджень Івано-Франківська / Шпарик Ю.С., Гнатишин А.М. // Можливості сучасних ГІС/ДЗЗ-технологій у сприянні вирішення проблем Прикарпаття. – Івано-Франківськ. – 2005. – С. 26-28.
19. Оцінка стану довкілля м. Івано-Франківська: Звіт з НДР (заклучний) теми 40/04 / Керівник теми Шпарик Ю.С. // Український науково-дослідний інститут гірського лісівництва ім. П.С. Пастернака; № ДР 0104U009111. – Івано-Франківськ, 2005. – 118 с.
20. Інвентаризація зелених насаджень м. Івано-Франківськ (перший етап): Звіт з НДР (заклучний) теми 41/08 / Керівник теми Шпарик Ю.С. // Український науково-дослідний інститут гірського лісівництва ім. П.С. Пастернака; № ДР 0108U005681. – Івано-Франківськ, 2009. – 250 с.

The role of green plants in the optimization of the ecological condition of urban areas is analyzed. The results of the inventory of urban green plants of Ivano-Frankivsk are given. Displaying location and structure of suburban forest zone. It is recommended to expand the green zone of Ivano-Frankivsk.

Key words: green plants, urban ecosystem, fitomelioration, inventory, suburban forest zone

В статті проаналізована роль зелених насаджень в оптимізації екологічного стану територій. Приведені результати інвентаризації зелених насаджень Івано-Франківська. Показано розміщення і структуру пригородної лісопаркової зони міста. Рекомендовано розширити зелену зону г. Івано-Франківська.

Ключевые слова: зеленые насаждения, урбоэкосистема, инвентаризация, пригородная лесопарковая зона.

МИСТЕЦТВО

УДК 82.0:821.161.2

ББК 83.03(4Укр)

Світлана Луцак

ДОМІНУВАННЯ ОПЕРАЦІЇ ЗІПРОТИСТАВЛЕННЯ
ПРИ ФОРМУВАННІ РЕЦЕПТИВНОЇ ОЦІНКИ
(на матеріалі зразків української літератури
межі XIX – XX ст. із музичними вкрапленнями)

У статті розглянуто естетико-літературознавчу проблему сприймання художнього твору, причому основний наголос зроблено на феноменології рецептивної оцінки. Теоретичний ракурс аналізу спрямовано на встановлення точок перетину між відомими поетикально-естетичними, власне рецептивними теоріями й ідеєю Романа Гром'яка про зіпротиставний механізм сприймання. Практичний вектор дослідження стосується тих зразків української літератури кінця XIX – початку XX століття, які репрезентують особливо сугестивні музичні вкраплення.

Ключові слова: сприймання, естетична оцінка, зіпротиставлення, антиномійність, нарощування смислу.

Сьогодні, ймовірно, вже загальновідомою є мистецька істина: реципієнт цінує й сприймає не просто досконалу форму художнього зразка чи спосіб його представлення, а таку організацію тексту, в якій динамічний внутрішній розвиток багатьох компонентів створює ефект істотності й гармонійної сумісності кожного з них. Уважаємо, що в новелі-фантазії “Портрет” Гнат Хоткевич надзвичайно проникливо проартикулював цю важливу рецептивно-комунікативну закономірність устами одного з героїв – божевільного поціновувача портрета дівчини незвичайної краси: “Хіба коли ми слухаємо утвір музичний, ми дивуємося тому, що патлатий суб’єкт якийсь ловко водить кінським волосом по баранячих кишках? Хіба перед дивною картиною ми роздивляємося, як то зручно поклав чоловік кольорову землю на тканину? Ні, ні, тисячу разів ні! Ми ловимо душею за посередністю очей, слуху відгомін тієї Вічної Краси, котра є альфою й омегою світу. То – вісь, біля якої вертиться вселенна. І вона, моя безшасна Іда, була єдиним з проявлень тієї Краси, і проявленням, може, найвищим з усіх, бо то дух живий, безсмертне сотворіння, а не плід робочих рук...” [23, 89–90].

Простеження в історії поетикально-естетичної думки хай навіть не завжди чітко й послідовно висловлюваних суголосних із щойно наведеними судженнями ідей – важливе завдання цієї студії. Пов’язаними з ним є прагнення окреслити концептуальні вузли проблеми рецептивної оцінки – як на рівнях загальної й прикладної теорії, так і в ракурсі текстуального моделювання найістотнішого механізму естетичного сприймання. Виконання вказаних завдань покликане зреалізувати мету

всебічної характеристики гетерогенності феномену рецептивної оцінки як такої.

Надзвичайно істотне, з нашого погляду, роз’яснення причин глибокої різновекторності способів осягання людиною художньо-естетичної царини (у т.ч. – творів словесного мистецтва) наявне в праці “Європейська поетика. Теми і варіації” Олександра Махова, що є вступною статтею до відповідного енциклопедичного путівника. Діахронно осмислюючи систему поетикальних ідей (від античності до XVIII ст.), учений зазначає: тут наскрізно звучить думка про “композитний характер” літературного зразка, що тлумачився “не як недолік, а як перевага і свідчення вишості поезії над іншими науками й мистецтвами” [16, 25].

Очевидно, що возведення античними естетиками ідеї гармонійної сумісності на особливий п’єдестал пошани зумовлене синкретичним характером давнього мистецтва. Загалом же, за словами Олександра Махова, “з античної поетики як єдиного цілого виділилися дві тенденції – «міметична» й «музична»”; перша відповідає уявленню про поезію як наслідування (з перевагою мотиву «поезія – живопис»), друга – погляду на поезію як самоцінне гармонійне ціле (з перевагою мотиву «поезія – музика»)[16, 25]. А до другої половини XVIII століття “музика загалом стає моделлю вираження, яке не супроводжується зображенням” [16, 24].

Помітно, що в наведених поясненнях естетиків специфіки ефекту безпосередньо-емоційного (а не логічно-зображального) впливу літературного твору на читача є відсилання до концепту музичної гармонії (т.зв. динамічної поліфонії ступенів ладу), яка ґрунтується на синергетичних принципах “стійкої невірноваженості” та “множини єдиного”.

На відміну від Августина, який у відомому трактаті “Про музику” розглядав передовсім прості принципи музичної гармонії, деякі його сучасники пробували осмислювати і закони т.зв. “рівноваги зі складною структурою” (термін Віта де Паркера, використаний у праці “Проблема естетичної форми” [20, 391]. – С.Л.). При цьому вони найчастіше використовували формули *concordia (symphonia) discors, discordia concors* або *concordia-discordia* (лат. згода неузгоджуваного, неузгоджена згода), маючи на меті (що особливо цікаво для нас) “пояснення природи

* Уперше ця ідея прозвучала у псевдоплатархівському трактаті “Про поезію Гомера”. А праці Квінта Горація і Германа Лессінга започаткували традицію представлення поезії як такої, що прагне стати “іншою музикою” або “іншим живописом” [10, 23–25]. Найчастіше поезія (і тим більше поетика) тлумачилася як розділ риторики, граматики чи музики. Прикладом давнього розуміння єдності наук може слугувати поезія “Порядок мистецтв” (“Ordo atrium”) кінця XII ст.: “вона зображує систему наук у вигляді дерева, яке має золоту (prudentia), срібну (eloquentia), бронзову (poesis) і залізну (mechanica) гілки. Поезія, як зрозуміло, тут зіставлена з механікою” [10, 91–92].

** Томас Кемптон із цього приводу, наприклад, писав: “Світ створений симетрично й пропорційно, у цьому сенсі його можна порівнювати з музикою, а музику – з поезією”. Лодовік Дольче зауважував: “Вірші й слова – помазок і фарби поета, якими він наносить тіні й кольори на полотно свого винаходу” [див. 16, 23–25].

*** За словами Вільгельма Хейзне, якщо “поезія повинна мати справу тільки з невидимим”, то музика і є ідеальною моделлю такого невидимого: “вона виражає, не зображуючи і, відповідно, не наслідуючи”. Кевін Беррі стверджує, що в поезії музика має перевагу над живописом, оскільки є “гнучким і мінливим мистецтвом”, здатним “передавати всі відтінки душевного життя” [див. 16, 24].

естетичної оцінки". Скажімо, Алан Лільський у трактаті "Про плач Природи" застосовував їх для опису зв'язку поезії й музики, Гонорій Августодунський – із наміром обґрунтувати антитезу як основу вселенської краси, а Йоан де Гарландія – для характеристики рими [10, 324–325].

Загальноестетичне забарвлення мотив *concordia-discordia*, – вважають упорядники енциклопедичного путівника "Європейська поетика від античності до епохи Просвітництва", – набуває в естетиці бароко. На підставі аналізу праці англійського поета Джона Нордена "Лабіринт людського життя" (1614) його суть вчені формулюють так: "гармонія осмислюється як щось вторинне, що виникає з дисонансу; саме дисонанс породив порядок і красу світу (розрядка авторів енциклопедії. – С. Л.)" [10, 326]. Процитовані слова, як бачимо, чітко увиразнюють зазначені нами на початку статті дуально-єдині й антиномійно-адекватні принципи формування внутрішньої гетерогенності гармонійного формозмісту й естетичної оцінки.

Аналізуючи в багатьох працях відому поетикальну ідею художньої цілісності, Роман Гром'як акцентує на двоєдиному характері цього ключового літературного феномену. Вважаючи, що художньо-естетична цілісність виникає й функціонує лише завдяки діалектичному "запуску" й "зняттю" принципу антиномійності, вчений розгортає концепцію т.зв. "рухомої поетики й естетики". Наслідком її довготривалого проектування саме в естетичну царину стають праці Роман Гром'яка про сприймання, а відтак і про діяльність професійної критики. Окрему нішу в них займає вчення про операцію "зіпротиставлення", включення якої здатне сформувати адекватну шкалу оцінки літературного твору [6, 139]. Докладніше характеризуючи дію механізму одночасного зі- та протиставлення в художньо-естетичному процесі, професор установлює наступні психологічні, філософсько-естетичні, моральні й ін. передумови його актуалізації (узагальнено міркування вченого представляємо в цій таблиці).

Таблиця 1.

Зіпротиставлення як механізм формування естетичної оцінки: передумови, принципи й процесуальність його актуалізації (за Романом Гром'яком)

Особливості операції	Концептуальне пояснення їх суті
<i>Психологічні підстави</i>	Початковий етап ставлення до будь-яких цінностей описують у термінах "співпереживання", "співчуття", "ідентифікація". "Почуття, емоції по-своєму кристалізують, абсорбують попередній досвід особистості. Інтуїція також <...> без розвитку "здатності судження" практично малопродуктивна. <...> Естетичне почуття, викликане сприйманням художнього твору, й смак, постійно "тренований" на явищах високої художності, містять у "згорнутому"

* Він, для прикладу, пише: "Без дисонансу, розладу не може бути й згоди; гармонія виникає там, де узгоджується протилежне" [див.: 10, 326].

	вигляді естетичне ставлення до дійсності, до мистецтва, а також спроби (хай навіть скромні) теоретичного осягнення його сутності" [7, 219].
<i>Філософсько-естетичні передумови</i>	Оцінки на зразок "оригінальний", "актуальний", "досконалий" "можливі тільки внаслідок зіпротиставлення оцінюваного твору з певним контекстом, координатами якого виступають а) якась сукупність уже написаних творів; б) уявлення про те, що таке художньо досконалий твір; в) структура суспільних потреб (із її домінантою)". "Перевірка своїх суджень результатами аналітичної професійної критики – явище не тільки бажане, але й морально санкціоноване як засіб проти безмірної амбіційності й суб'єктивізму" [7, 220].
<i>Компоненти естетичної оцінки</i>	"Кожна оцінка складається з чотирьох компонентів: суб'єкта, предмета, характеру й підстави. Під суб'єктом оцінки розуміють особу (чи групу осіб), яка приписує певному предмету цінність шляхом вираження оцінки. Предмет оцінки – це те, на що спрямована увага суб'єкта, ті об'єкти, яким приписують цінність, виявляють їх цінність, або об'єкти, цінність яких зіставляється. За характером розрізняють оцінки абсолютні й порівняні. Перші виражають позитивну або негативну цінність, другі встановлюють перевагу за цінністю одного предмета над іншим. Підстава оцінки – це позиція або ті доводи, які схиляють суб'єктів до схвалення, заперечення чи вислову байдужості у зв'язку з різними речами. Взаємодія компонентів оцінного судження у підсумку визначає всі його ознаки і модальність (розрядка Романа Гром'яка. – С. Л.)" [7, 221].
<i>Внутрішня гетерогенність естетичної оцінки</i>	Критична діяльність, мистецтвознавство розгортають досвід "до конкретно-історичних (соціально-політичних, моральних, естетичних, філософських) джерел, руйнуючи ілюзію "замкнутого тлумачення" цілісного твору, який насправді розімкнутий у життя соціальної епохи і в духовний світ особистості". "Різні підходи до твору, зіткнення різних поглядів – усе це може допомогти читачеві в глибинному осягненні книги, неординарної авторської ідеї" [7, 228–229]. "Від зіткнення думок, вражень виробляється багатше сприйняття твору і виникає глибока насолода, якою закінчується справді естетичне сприймання, що плекає і душу, і розум" [8, 16].

Як бачимо, Роман Гром'як обґрунтовує антиномійно-адекватну феноменологію (її формує операція зіпротиставлення) естетичної оцінки, керуючись переважно діалектичним наставленням, хоча й не оминає увагою концепту т.зв. "діалогічної згоди", яку можна вважати синергетичною – відповідно до тринітарної методики її досягнення (встановлення певного фактора мірогенезу в спонтанно-вірогідній динаміці сприймання сенсу). А це наштовхує на думку, що між аксіологічною і формозмістовою антиномійністю існує не просто аналогія,

а безпосередній зв'язок, імпульсом до встановлення якого слід, імовірно, вважати дуально-єдині процеси самоорганізації художньо-естетичної цілісності.

Чимало концептуально схожих тверджень щодо ключового значення зіпротиставлення (на підставі якого зринає комунікативний контакт – як мова “від серця до серця”) у процесі рецептивного нарощування смислів знаходимо в працях інших представників рецептивно-комунікативної методології. При цьому дослідники послуговуються різними термінами (виходячи кожен, так би мовити, з ключового для себе наставлення), однак ніколи не оминають увагою думки про антиномійну адекватність аксіологічних і катарсисних дій і станів. Для прикладу, в судженнях Олександра Білецького* та Юрія Борєва проступають передовсім феноменологічно-естетичні інтенції**, Умберто Еко – семіотико-наратологічні***, Ольги Червінської – рецептивно-герменевтичні****.

А в працях Манфреда Науманна синергетична семантика контакту виявляється ще з більшою силою. Так, згаданий німецький учений, говорячи про діалектику взаємовпливу твору і читача, характеризує її за допомогою понять “зворотний зв'язок” і “вгризання”*****: “У міру того, як читач сприймає текст, він його перебудовує під себе. У міру того, як він розвиває приспані в тексті потенціали (тобто реалізує засновки його рецепції), читач ніби підпорядковує їх своїй владі. Все ж справедливий і зворотний зв'язок: у міру того, як читач перебудовує твір під себе, він і сам змінюється, у міру того, як він реалізує закладені в тексті можливості, він розширює і власні можливості як суб'єкта. У міру того, як читач проводить рецепцію твору і «вгризається» в нього, твір «угризається» в його душу. Рецептивно-естетична діяльність виникає лише в єдності цих двох немовби суперечливих процесів” [див.: 1, 23]. Крім того, Манфред Науманн пропонує досить-таки цікаву методологічну

* “Між письменником і читачем, – вважає Олександр Білецький, – час формує непрохідне провалля; на іншому боці цього провалля, в манливій даліні минулого, тліє запалене письменником світло; це світло притягує, і через провалля починають перекидати мости. Приходить читач-нашадок, читач, що відбирає, суддя і тлумач” [3, 267].

** “Пишучи твір, – зазначає Юрій Борєв, – письменник “мислить своїм читачем”. Останній присутній у творчому процесі як його ціль, як “практика” літератури, як наставлення творчості, як те, заради чого митець творить” [4, 84]. “Назустріч досвідіві художника, зафіксованому в творі, реципієнт представляє свій досвід” [5, 128]. “Підготовленість реципієнта до художнього сприймання залежить від того, що він пережив особисто і що дізнався з книг, почерпнув з інших видів мистецтва. Останнє можна було б назвати вторинним життєвим досвідом” [5, 266].

*** “Текст, за словами Умберто Еко, є не що інше, як семантично-прагматичне продукування власного Зразкового Читача” [9, 32]. “Тип співпраці, до якої запрошують читача, гнучкість тексту в ствердженні (чи принаймні незапереченні) якомога ширшого кола інтерпретаційних пропозицій – усе це характеризує нарративні структури як більш чи менш “відкриті” [9, 64]. “Деякі (тексти. – С. Л.) потребують максимального втручання і не лише на рівні фабули. Це “відкриті” твори. Деякі тексти потайні, і, домагаючись нашої співпраці, вони насправді хочуть, щоб ми думали по-їхньому. Це “закриті” й репресивні твори” [9, 354].

**** “Стосунки адресата й одержувача, згідно з твердженням Ольги Червінської, – явища двосторонні; не тільки автор впливає на свого “споживача”, але і навпаки” [26, 34]. “Кожне виконання пояснює твір, але не вичерпує його (курсив автора. – С. Л.)” [26, 63].

***** Йдеться, імовірно, про глибоке емоційно-досвідне (інтимно-ментальне) входження реципієнта у твір і навпаки. – С. Л.

диференціацію рецептивно-комунікативних проблем – у залежності від синергетичного параметра творчого взаємовпливу. За його твердженням, слід розрізнити поняття “рецептивна естетика” й “естетика ефекту, зробленого на читача”: перше передбачає “вивчення того, як читач впливає на твір”, а друге, – “як твір впливає на читача” [див.: 1, 23]. Помітно, що синергетичні виміри творчого контакту (як досвідно-енергетичного зіпротиставлення) є для Манфреда Науманна аксіоматичними: він говорить фактично про ментальну співдію креативних суб'єктів, яка є наслідком саморозвитку художньо-естетичної системи (від статусу внутрішньо гармонійного простору для оцінки – до царини безупинного продукування рецептивних смислів)*.

Отже, характеризуючи сучасну розмаїту палітру рецептивно-комунікативних ідей (часто-густо різноспрямованих), можемо все-таки констатувати факт її, так би мовити, безупинного “обертання” навколо думки про домінування операції зіпротиставлення в процесі формування естетичної оцінки художніх явищ. Вектори впливу цього ключового “естетичного осердя” (вказаного свого часу Романом Гром'яком) на рецептивно-комунікативну динаміку, з нашого погляду, полягають в аксіоматичності вияву домінантної в художньому вимірі синергетичної гетерогенності гармонійного формозмісту (складного балансу його компонентів – т.зв. *concordia-discordia*) в 1) раціональному / ірраціональному феномені художньо-естетичного переживання, 2) синергетичній динаміці творчості / співтворчості як інтимно-полярного, емпативно-ритмічного ментального контакту, 3) антиномійно-адекватному перебігові процесів сприймання й оцінки, 4) композитно-полісмісловому й безупинному продукуванні сенсів у кожному наступному рецептивно-комунікативному акті**.

Переходячи до практичної апробації положень, сформульованих нами способом синергетичної екстраполяції ключових ідей рецептивно-комунікативної школи в літературознавстві, зауважимо, що маємо намір розглядати передовсім процеси формування естетичної оцінки тих художніх творів, які 1) представляють особливо сугестивні музичні вкраплення; 2) наділені специфічним ореолом інтимно-особистісного контакту суб'єктів; 3) уведені в рецептивно-комунікативний простір

* Концептуально суголосні ідеї висловлює також Ганс-Роберт Яусс. Підсумовуючи їх теоретичну значущість, Дмитро Наливайко пише: “Свій внесок у переверот, що відбувся в теорії літератури другої половини ХХ ст., Ганс-Роберт Яусс кваліфікував як уведення категорії “горизонту сподівань” до літературної герменевтики й поєднання його з “горизонтом життєвого досвіду реципієнта””. “Зміст твору, – стисло формулював він, – це поєднання двох чинників: горизонту сподівань (або первинного коду) і горизонту життєвого досвіду (вторинного коду), який виникає завдяки реципієнтові”. І “саме через цю взаємодію реалізується безперервний обмін досвідом між автором, твором і читачем, між теперішнім і минулим досвідом мистецтва” [17, 14].

** Надзвичайну істотність повторних читань підкреслюють, наприклад, Олександр Левідов і Олександр Білецький: 1) перечитування, на думку Олександра Левідова, буває “онтогенетичним” (“перечитування якогось одного твору однією людиною в різному віці”) та “філогенетичним” (“перечитування якогось одного твору різними поколіннями (курсив автора. – С. Л.)”) [14, 297]; 2) кількаразове сприймання, за словами Олександра Білецького, змінює “звичне читання” на “своєрідну творчість”; у цьому модифікаційному процесі можна виділити такі градаційні за рівнем проникливості й професійності типи реципієнтів: “читач, який нав'язує авторові свої ідеї” [3, 267] → реципієнт, котрий “привносить свої образи” [3, 268] → “читачі, що самі взяли за перо” [3, 269].

частими оцінками критиків і навіть художніми спробами пересотворення образів-сюжетів іншими митцями.

Як відомо, підвищену сугестивність музичних аналогій активно випробовували в художніх творах Ольга Кобилянська та Гнат Хоткевич. Водночас можна говорити, що більшість українських письменників межі ХІХ – ХХ століть тією чи іншою мірою вдавались до подібних дискурсивних експериментів. З-поміж численних спроб митців саме цим способом викликатися у читача відчуття краси варто назвати такі відомі відкриті до комунікативного контакту зразки тогочасної словесності, де 1) просто наявний образ героя (героїні), що вважає захоплення музикою мірилом вищої артистичності й культури (“Перехресні стежки” Івана Франка; “Людина”, “Царівна” та “Нюба” Ольги Кобилянської); 2) слухання музичних творів суттєво впливає на душевний стан персонажів (“Вільгельм Телль” Івана Франка; “Через кладку”, “За ситуаціями”, “Valse mélancolique” й “Impromptu phantasie” Ольги Кобилянської; “Лісова пісня” Лесі Українки; “На крилах пісні”, “Тіні забутих предків” Михайла Коцюбинського; “Caprice Шуберта”, “Романс”, “Блудний син” Гната Хоткевича; “Плач шаленого” Олексія Плюща).

Окрему групу в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ століття, на нашу думку, утворюють сьогодні ще мало досліджені “компаративні” твори, в яких музичні вкраплення є тим домінуючим складником цілісності, що безпосередньо змушує читача доповнювати т.зв. художній каркас власним знанням, зіставляючи індивідуально авторський варіант інтерпретації відомого музичного твору з першоджерелом, подібними спробами інших творців, фактами продовження розробки того ж мотиву в наступних епохах, різних видах мистецтва і под. Послугуючись цитованою вище термінологією Ганса-Роберта Яусса, назвемо точні вказівки письменників на назву відповідного музичного аналога маркером первинного коду, який “вимагає” обов’язкової актуалізації вторинного коду, завдяки чому розпочинається й триває до сьогодні безперервний обмін досвідом, емоціями і враженнями*.

Класифікуючи твори з означеним безпосередньо прямим методом зіпротиставного вкидання реципієнта в царину гетерогенної енергії естетичного поля, виділимо серед них такі зразки, в яких: 1) назва відомого музичного першоджерела з’являється переважно в кульмінаційній мітці – найбільш впливовій на ментальну сферу читача завдяки своїй домінуючій контрастності щодо загального тла (“Valse mélancolique”, “Через кладку” Ольги Кобилянської; “Caprice Шуберта” Гната Хоткевича); 2) знаний музичний аналог задекларований як авторська вимога “діалогічної згоди” суб’єктів креативного процесу в самій назві літературного твору (“Impromptu phantasie” Ольги

* Один із прикладів ефективності такої інтерпретації літературного твору – студія Наталі Малютіної, присвячена аналізу художньо-естетичної цілісності поетичного циклу “Сім струн” Лесі Українки “за принципами організації мелійного переживання” [15, 61]. – С. Л.

** Уточнимо: в кульмінаційній мітці новели згадується ще один, крім заголовкового, музичний твір – “Крейцерова соната”. Функціональність шойно вказаної музичної “імплантації” аналізуватимемо пізніше, коли будемо вести розмову про третю виділену нами групу “компаративних” творів. – С. Л.

Кобилянської, “Caprice Шуберта”, “Berceuse Chopin’a” й “Aria passionata” Гната Хоткевича); 3) популярний музичний мотив трансформований у літературний сюжет (“Caprice Шуберта” Гната Хоткевича, “Плач шаленого” Олексія Плюща).

Безперечно, перша з названих груп представляє найбільш вживаний у словесності спосіб сюжетно-композиційного вивершування художньо-естетичної *concordia-discordia*. Адже репрезентація міні-сюжету з максимально загостреним дисонансом-конфліктом забезпечує блискавичний ефект зіткнення всіх енергетичних модуляцій, у результаті чого враження хаосу несподівано модифікується у відчуття дивовижної гармонії (чи принаймні зруйнованого дисонансу).

З-поміж усіх названих вище творів цієї групи “Valse mélancolique” Ольги Кобилянської вирізняється потрійно суперечливим акцентуванням музичного перекодування смислу: назва вказує на один різновид музичного жанру, а в сюжеті йдеться про інший (“Грала етюд Шопена оп. 21 чи 24. Кілька разів раз по раз” [13, 380]); додаткову інтригу додає ще й діалектика конкретності/ нечіткості рецептивного сприйняття Марти-оповідачки, адже вона, як бачимо, не може точно встановити, навколо якого музичного сюжету імпровізує у найбільш емоційні хвилини Софія. Цікаво, що вальсу з такою назвою у спадку Фредеріка Шопена взагалі не існує, а етюди оп. 21 і оп. 24 суттєво відрізняються (за спостереженням музикознавців, *ges-dur* № 21 “дихає юнацькою свіжістю”, а *c-moll* № 24 – “драматизмом”^{***}). Отже, в аналізованому оповіданні маємо справу з цікавим способом представлення процесу формування рецептивної оцінки. Марта висловлює сумнів щодо різновиду етюд, ймовірно, через те, що 1) Софіїні імпровізації не ідентичні, 2) вона передчуває в них нотки шлюбного вальсу або ж принаймні – вальсу божевільно закоханої дівчини^{***}. Зрештою, підсумкова антиномійно-адекватна оцінка (винесена авторкою в заголовок) дівчатами цих лейтмотивних в оповіданні музичних експромтів Софії з’являється в сюжеті аж наприкінці: вперше назву відіграного твору артикулює сама музикантка, а згодом і дві її подруги, які раніше сприймали ці імпровізації як етюди (то веселі, то драматичні).

Як бачимо, ракурс остаточної рецептивної оцінки, з одного боку, задекларований Ольгою Кобилянською, а з іншого, – розбудований у сюжеті як гетерогенна й зіпротиставна модель сприймання. Припускаємо, що саме таким домінуючим у літературі способом бінарно-полярної подачі свого задуму авторка спровокувала еротично-заангажовану оцінку Іваном Нечуєм-Левицьким її твору з абсолютно ідентичним сюжетом,

* На популярність цього способу інтерпретації вказує Дмитро Наливайко: у сучасній компаративістиці активно розгортаються дослідження з тематики “література й інші види духовно-творчої діяльності”, у тому числі – “екфразису, тобто літературного “перекодування” образотворчого мистецтва” [17, 9].

** Див. докладніше про специфіку фортепіанного стилю Фредеріка Шопена в інтернет-ресурсах: http://fchopin.ru/9_1.php. – С. Л.

*** Прикметно, що питання впливу закоханості Софії на її музичні імпровізації Марта постійно обговорює з Ганнусею:

“– Софія мусить мати якусь нещасливу любов. Нещаслива любов перетворює не раз людську вдачу до дна.

– Ти зараз своє! – запротестувала я, хоч те саме сказала вже давно своєму серцю” [13, 382–383].

якому критик чомусь дав іншу назву*: “У д. Кобилянської в її гарному оповіданні «Sonata appassionata» вже примітна якась примішка до реальних подій в житті двох панянок”, одна з яких “артистична на вдачу”, “надто вже ідеальна: виграє дивні сонати при місячному сяєві в своїй горниці і літає думками в якомусь іншому світі, ідеальному, високому, забуваючи цей простацький зателепуватий світ” [18, 230]. Отже, на нашу думку, спонтанне узгодження енергії різних рецептивних вражень, яке провокує аналізований твір Ольги Кобилянської, є синергетичним еквівалентом його незмінно високої оцінки критиками й сучасними літературознавцями.

У повісті “Через кладку” цієї ж авторки знаходимо факт художнього вживлення (“імплантації”) відомого твору Людвіга ван Бетховена, доповнений принагідною характеристикою можливих слухацьких емоцій і оцінок:

“– Що вам грати, пане Олесь? – спитала і звернула свої гарні молоді очі допитливо проти мене.

– Що *ви* хочете... – відповів я і, сівши недалеко неї, я, як Нестор недавно при співучих, опустив голову на руки, ждав.

Вона почала грати Бетховена “Місячну сонату” оп. 40. Грала її сьогодні інакше, як її грають звичайно і як, може, й сама грала її звичайно. Нині, неначе боячись тих звуків, що викликувала, похилена над клавіатурою, вона грала поволі піано, вдержливо, лиш тут і там кладучи натиск на деякий нижчий звук, викликаючи разом місцями акорд, мов із звуками дисонансу. Але це не були дисонанси, це були звуки, що обзивалися, вдаряючи в серце, мов окремо для себе існуючі, котрі, хоч зложені в гармонії з іншими, були чим-то замітні й пануючі між нижчими, тихими й поважними тонами” [11, 264].

Загальний контекст повісті засвідчує, що Ольга Кобилянська у процитованому фрагменті в цілому художньо точно передала 1) загальну логіку розгортання сюжету в першоджерелі (незначні модуляції наскрізного мотиву смутку); 2) індивідуально авторську видозміну Людвігом ван Бетховеном жанрової структури сонати (об’єднання двох контрастних тем у єдиний потік смертельної туги); а також по-особливому актуалізувала 3) певною мірою суперечливі припущення музикознавців про любовну (кохання до своєї учениці Джульетти Гвіччарді) та відпочинкову (спостереження композитором у парку м. Коромпе мерехтіння місячного відблиску на поверхні води) передісторію твору**, антиномійно-адекватно об’єднавши первинні і вторинні рецептивні коди в сюжет болісно-приємного протистояння закоханих при переході через кладку. Безперечно, наведені факти репрезентації авторкою слухацької оцінки гри Мані значно старшим від неї безнадійно закоханим Богданом

* Міркуємо, що така “помилка” Івана Нечуя-Левицького зумовлена кількома супровідними рецептивно-комунікативними факторами: 1) підвищеною “еротичністю” дискурсу самої новели, який підштовхнув критика до спонтанного ментального зіставлення твору з 2) написаною майже одночасно новелою Гната Хоткевича – “*Agia passionata*”, що за неї, як висловлювався автор, 3) “мене почали величати не більше і не менше, як порнографом” [22, 6]. Докладніше на характеристичні музичного тла цього твору зупинимось пізніше. – С. Л.

** Див. докладніше про “Місячну сонату” Людвіга ван Бетховена в інтернет-ресурсах: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Бетховен>. – С. Л.

Олесем мають також і власний серпанок еротико-енергетичної поляризації дискурсу, суголосний зі згаданим фактом із біографії композитора.

Пряма декларація О. Кобилянською назви музичного твору “*Impromptu phantasie*” Фредеріка Шопена*, на відміну від аналогічного прийому Гната Хоткевича в новелі “*Caprice Шуберта*”**, має, на нашу думку, менший аксіологічний потенціал. Письменниця більше на проблемно-тематичному рівні передає власне неоромантичний мотив самітницької величі божевільно-відважної поціновувачки музики, яка, незважаючи на свій величезний вроджений талант, “не вчилася музики ніколи” і “ніколи, ніколи не могла “*Impromptu phantasie*” сама грати” [12, 463]. Натомість Гнат Хоткевич – як професійний музикант – блискуче трансформував енергію суперечливих мотивів “*Caprice*” Шуберта в дуально-єдиний композитний світ новели, де за домінантним принципом *discordia concors* співфункціонують символістські мотиви “занурення в себе” з романтичним егоцентризмом, формуючи овиди тієї стігійської глибини естетичної насолоди, в яку буквально занурюється наратор-слухач:

“Він заломив руки. Потім ухопив нараз віолончель і заграв.

І в цю малу, навіть, я сказав би, маловартісну річ вливав він стільки змісту, що я не пізнав речі. Слухав, мов зачарований. Це була справжня мова богів, їх дивні слова, що нараз від чогось розшифровуються, стають зрозумілими й наповняють людську душу нез’яснимим блаженством.

З тих пір і я не можу рівнодушно слухати *Caprice* Шуберта. Вже багато літ пройшло, а все хвилюють і непокоять мене ці звуки: нагадують наболілу душу” [25, 70].

Аналогічний домінантний зіпротиставний спосіб укидання реципієнта в антрополого-полярний простір нарощування смислу можна помітити в уже згадуваній еротичній новелі “*Agia passionata*” Гната Хоткевича. Актуалізуючи енергетику 23-ї сонати для фортепіано (т.зв. “*Sonata appassionata*”)** Людвіга ван Бетховена, письменник 1) наповнює пристрасно весь сюжет і 2) переводить його в рецептивно-комунікативну царину, моделюючи стан дівчини (схожої на біблійну Суламіту), яка висловлює своє глибоко інтимне переживання кохання в пісні – не тільки для нареченого, а й у гімні ночі, що, ніби доля, стукає у двері її серця (“...Вогонь пристраси бурхливим потоком ллється в істоті, пробігають блискавкою палочі жадання, і мозок безсилий кидає даремну боротьбу свою. І в буйних сплесках дикого танцю, оргіях скриків і звуків божевільно тремтять і б’ються нерви... В тобі це, в тобі – о, фантастичная ніч!.. <...> Прилинь! Ждуть тебе, щоб розкритися, пишні лоні мої... Губи рожеві чекають уст твоїх...” [24, 23–27]). Відтак об’єктивно-бінарне злиття дівчини з природою (вона помирає в обіймах ночі), набуває в

* Див. докладніше про романтичний стиль імпровізацій Фредеріка Шопена в інтернет-ресурсах: http://fchopin.ru/9_1.php. – С. Л.

** Див. докладніше про небароковий егоцентризм інструментальної музики Франца Шуберта в авторефераті Ірини Ботвінової “Образний склад та музична інтонація у вокальних циклах Ф. Шуберта, Р. Шумана, Р. Вагнера, Г. Малера” [2]. – С. Л.

*** Див. докладніше про мотиви й композицію «*Sonata appassionata*» Людвіга ван Бетховена в інтернет-ресурсах: Venskai.classicheskai.cshool.music2 Людвіга ван Бетховена. – С. Л.

розв'язці не трагедійного смислу, а статусу якогось надзвичайно глибокого метафізичного сенсу.

Третя вказана нами група "компаративних" художніх творів із фактами музичної "імплантації" репрезентує надзвичайно цікавий спосіб домінуючого зіпротиставного буття зразків української словесності в діалогічному просторі тогочасної літератури. Ключовим осердям новели "Caprice Шуберта" Гната Хоткевича стала "Крейцера соната" Людвіга ван Бетховена. Її мотив знаходимо також у "Плачі шаленого" Олексія Плюща** та новелі "Великий"**** польської письменниці Елізи Ожешко.

Спільним знаменником усіх названих творів є сюжет із життя надзвичайно талановитого молодого музиканта****, котрий волею долі здобуває славу й кохання, однак дуже швидко все втрачає через прикрий випадок – появу любовника-конкурента ("Caprice Шуберта" Гната Хоткевича), смерть коханої ("Плач шаленого" Олексія Плюща), хворобу, що підступно забрала у скрипалю спочатку найголовніше – руку, а тоді й щастя, бо багата й ласа на славу наречена не захотіла більше взаємин із калікою ("Великий" Елізи Ожешко).

Як бачимо, бетховенівський варіант миттєво зруйнованої величезної слави скрипалю через заздрощі підступного конкурента***** в згаданих творах набув специфічної модифікації – залежно від домінування світомислення автора: у Гната Хоткевича він отримав еротично-комунікативне навантаження*****; в Олексія Плюща – декадансне, в Елізи Ожешко – суспільно-натуралістичне. Однак зримо відчутна в кожній названій сюжетній видозміні інтимно-бінарна колізія все-таки засвідчує

* Див. докладніше про передісторію та мотиви "Крейцерової сонати" Людвіга ван Бетховена в інтернет-ресурсах: [view_article.php](#) – С. Л.

** У новелі Олексія Плюща міститься фактично прямий натяк на окреслену нами музичну аналогію: "Серед тих панн, що закохувались у його мелодії, серед тих залюблениць музики, що бачили в нім українського Бетховена, була Ганна Метелівна" [21, 87].

*** Новела Елізи Ожешко лише опосередковано – через педалювання відповідних до "Крейцерової сонати" мотивів – розкриває зауважену музичну "імплантацію": "Моя величність була самотньою. Увесь світ поклонявся мені, а проте я був – самотнім. У артиста була сила приятелів, – у чоловіка ні однісенького. У артиста була штука, у чоловіка – нічого. І коли між артистом і штукою стало нещасте, що тоді з чоловіка лишилося? <...> Одно тільки я дуже добре пам'ятаю починаю, що величність моя була вельми маленькою! Запугала її смерть; паралізувала її – атрофія м'язів; отруїла її дівчина; а оргія помочила в брудну воду... Педесталь розвалився; я сиджу самотньо; маленький, насуплений, дивлюся в зеркало на свої очі... запали вони, остовпіли, злякани... Я бачу ясно, виразно, що на світі великого тільки: нещасте, невідомість та омиленість. Свого нещастя я свідомий до краю... Але в чому моя невідомість? в чому моя омиленість?" [19, 26–27].

**** Прикметно, що герої всіх цих творів є скрипальми-віртуозами, це споріднює їх із долею співвиконавця "Крейцерової сонати" Людвіга ван Бетховена – юного скрипаль-мулата Бріджтауера. – С. Л.

***** Йдеться про відомого французького скрипалю і композитора Р. Крейцера, якому Л. ван Бетховен присвятив цей твір, однак – через випадок – спочатку не запросив до співпраці, а згодом і ввійшов із ним у любовний конфлікт. – С. Л.

***** Герой цієї новели, підсумовуючи й виражаючи через гру "Caprice" Шуберта суть свого нещастя, зазначає: "Ах, скільки ці "Крейцерові сонати" наробили лиха на світі. <...> Без жінки можна мати задоволення, моменти втіхи, але щастя без жінки нема. Щастя тільки коло неї. При ній – все може бути щастям, без неї – ніщо щастям не стане. Ах, Галю, Галю, Галю!.. Він заломив руки. Потім ухопив нараз віолончель і заграв" [25, 65, 69–70].

1) ключовий характер еротично-ментальних операцій зіпротиставного занурення читачів (у тому числі – письменників як тих типів професійних реципієнтів, які здатні "самі взятися за перо") у мистецьку царину, 2) паритетність різностильових та інонаціональних версій розбудови смислу в доцільному, з погляду автора, динамічному формозмісті.

Отже, операцію зіпротиставлення можна називати аксіологічною домінуючою, яка структурує дією полюсів власного енергетичного поля і психофізіологічні процеси емоційно-інтелектуального, глибоко інтимного занурення читача в естетичний простір, і динаміку гетерогенного примножування ним художнього смислу, і загалом усі ментальні зрушення, що супроводжують антиномійно-адекватний процес сприймання, покликаний приносити реципієнтові максимальну втіху і насолоду.

1. Бабич Д. Новое обретение читателя / Дмитрий Бабич // Джерела інтерпретації: Ювілейний збірник на пошану проф. Юрія Борєва / [за ред. В. Скотного і М. Зимомрі]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 19–29.
2. Ботвінова І. В. Образний склад та музична інтонація у вокальних циклах Ф. Шуберта, Р. Шумана, Р. Вагнера, Г. Малера: автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Ірина Василівна Ботвінова; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. – К., 2000. – 15 с. – укр. // Режим доступу: www.lib.ua-ru.net/inode/19335.html
3. Белецкий О. Об одной из очередных задач историко-литературной науки: [изучение истории читателя] // Білецький О. Зібрання праць: У 5 т. – Т. 3: Українська радянська література. Теорія літератури / Олександр Білецький; [упор. та примітки Н. О. Вишневіської; ред. Л. М. Новиченко]. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 255–274.
4. Борєв Ю. Искусство интерпретации и оценки: Опыт прочтения "Медного всадника" / Юрий Борєв. – Москва: Советский писатель, 1981. – 399 с.
5. Борєв Ю. Эстетика / Юрий Борєв. – [4-е изд., доп.]. – Москва: Политиздат, 1998. – 495 [+1] с.
6. Гром'як Р. Методологические основы литературно-художественной критики: [автореферат докторської дисертації, захищеної в грудні 1980 року в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка у Києві] // Гром'як Р. Давне і сучасне: Вибрані статті з літературознавства / Роман Гром'як. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 1997. – С. 130–155.
7. Гром'як Р. Общественное назначение литературно-художественной критики / Роман Гром'як // Действенность художественного слова: О воспитательном потенциале литературы: сб. статей / [отв. ред. Е. В. Шпилевая]. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 212–246.
8. Гром'як Р. Проблеми естетичного сприймання в літературній критиці І. Я. Франка // Гром'як Р. Давне і сучасне: Вибрані статті з літературознавства / Роман Гром'як. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 1997. – С. 9–16.
9. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / Умберто Еко; [пер. М. Гірняк]. – Львів: Літопис, 2004. – 384 с.
10. Европейская поэтика от античности до эпохи Просвещения: энциклопедический путеводитель / [под общей ред. Е. А. Цургановой и А. Е. Махова]. – Москва: Изд-во Кулагиной – Intrada, 2010. – 512 с.

- (РАН. ИНИОН. Центр гуманитарных научно-информационных исследований. Отдел литературоведения).
11. Кобилянська О. Через кладку : повість // Кобилянська О. Твори : В 5 т. / [вст. ст. М. П. Комишаченка]. – Т. 4 : Повість “Через кладку” та оповідання / Ольга Кобилянська ; [упорядник тому Ф. П. Погребенник]. – К. : Держ. видавництво художньої літератури, 1963. – С. 5–341.
 12. Кобилянська О. Impromptu phantasie // Кобилянська О. Твори : В 5 т. / [вст. ст. М. П. Комишаченка]. – Т. 1 : Повісті та оповідання / Ольга Кобилянська ; [упорядник тому Ф. П. Погребенник]. – К. : Держ. видавництво художньої літератури, 1962. – С. 458–463.
 13. Кобилянська О. Valse mélancolique : фрагмент // Кобилянська О. Твори : В 5 т. / [вст. ст. М. П. Комишаченка]. – Т. 2 : Повість “Земля” та оповідання / Ольга Кобилянська ; [упоряд. тому Ф. П. Погребенник]. – К. : Держ. видавництво художньої літератури, 1962. – С. 362–400.
 14. Левидов А. М. Автор – Образ – Читатель / А. М. Левидов. – [2-е изд., доп]. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1983. – 350 с.
 15. Малютіна Н. Мелос як втілення екзистенції ліричного героя в поетичних циклах Лесі Українки : на прикладі циклу “Сім струн” / Наталя Малютіна // Вісник Запорізького державного університету. – Серія : Філологічні науки. – Запоріжжя, 2002. – № 2. – С. 61–66.
 16. Махов А. Европейская поэтика : Темы и вариации / Александр Махов // Европейская поэтика от античности до эпохи Просвещения : энциклопедический путеводитель / [под общей ред. Е. А. Цургановой и А. Е. Махова]. – Москва : Изд-во Кулагиной – Intrada, 2010. – С. 7–72.
 17. Наливайко Д. Сучасна літературна компаративістика у Франції / Дмитро Наливайко // Слово і час. – 2009. – № 11 (587). – С. 3–20.
 18. Нечуй-Левицький І. Українська декадентщина / Іван Нечуй-Левицький // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія : У 3 кн. – Кн. 2 / [упорядник П. М. Федченко]. – К. : Либідь, 1998. – С. 229–237.
 19. Ожешко Е. Великий / Еліза Ожешко ; [перекл. О. Я. Кониського] // Додаток до 75-79 вип. “Правди” [Львівської]. – 1895. – С. 2–27.
 20. Паркер де В. Проблема эстетической формы / Вит де Паркер // Современная книга по эстетике : антология / [перевод с англ. Э. Н. Глаголевой, В. М. Закладной, Ю. С. Иванова ; общ. ред. и вступ. ст. А. Егорова]. – Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1957. – С. 384–396.
 21. Плющ О. “Плач шаленого” : оповідання // Плющ О. Сповідь : Новелістика. Драматична фантазія. Поезія. Листи / Олексій Плющ ; [упоряд., авт. передмови і приміт. О. М. Нахлік]. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 68–93.
 22. Хоткевич Г. Передмова : [до 4-го тому] // Хоткевич Г. Твори : У 8 т. – Т. 4 / Гнат Хоткевич. – Харків : Кооперативне вид-во РУХ, Харківська школа друкарського діла ім. А. Вагинського, 1929. – С. 4–7.
 23. Хоткевич Г. Портрет : фантазія // Хоткевич Г. Твори : У 8 т. – Т. 4 / Гнат Хоткевич. – Харків : Кооперативне вид-во РУХ, Харківська школа друкарського діла ім. А. Вагинського, 1929. – С. 84–105.
 24. Хоткевич Г. Agia passionata // Хоткевич Г. Твори : У 8 т. – Т. 4 / Гнат Хоткевич. – Харків : Кооперативне вид-во РУХ, Харківська школа друкарського діла ім. А. Вагинського, 1929. – С. 20–28.

25. Хоткевич Г. Carpe Schuberta // Хоткевич Г. Твори : У 8 т. – Т. 4 / Гнат Хоткевич. – Харків : Кооперативне вид-во РУХ, Харківська школа друкарського діла ім. А. Вагинського, 1929. – С. 45–70.
26. Червінська О. Комплекс ідей рецептивної поетики в актуальній методологічній перспективі // Червінська О. В., Зварич І. М., Сажина А. В. Психологічні аспекти актуальної рецепції тексту : Теоретико-методологічний погляд на сучасну практику словесної культури : [науковий посібник] / Ольга Червінська та ін. – Чернівці : Книги XXI, 2009. – С. 7–100.

The article deals with the problem of literary-aesthetic perception of an artistic work, the main emphasis is on the phenomenology of receptive evaluation. Theoretical aspect of analysis is directed at establishing points of intersection between the famous poetic and aesthetic, actually receptive theories and the R. Gromyjak's idea of confront-contradistinctional mechanism of perception. Practical vector of research regards to those samples of Ukrainian literature of the late XIX – early XX century, which represent particularly suggestive musical blotches.

Keywords: *perception, aesthetic evaluation, confront-contradistinction, antynomyness, increase sense.*

В статті розглянуто естетико-літературознавчу проблему сприйняття художественного произведения, причем основное ударение сделано на феноменологии рецептивной оценки. Теоретический ракурс анализа направлен на установление точек пересечения между известными поэтикально-эстетическими, собственно рецептивными теориями и идеей Р. Громьяка о сопротивопоставительном механизме восприятия. Практический вектор исследования касается тех образцов украинской литературы конца XIX – начала XX века, которые представляют особенно suggestive музыкальные вкрапления.

Ключевые слова: *восприятие, эстетическая оценка, сопротивопоставление, антиномийность, наращивание смысла.*

УДК 902
ББК 63.4

Ткачук Тарас

НАЙБІЛЬША ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ ТАЛЬЯНКИ – ПОСЕЛЕННЯ ЧИ САКРАЛЬНИЙ ЦЕНТР?

У статті здійснено спробу інтерпретації великої трипільської пам'ятки Тальянки. Традиційно вважалось, що вона була поселенням, але чимало фактів дозволяють піддати сумніву цей погляд.

Ключові слова: культура Трипільля-Кукутень, великі поселення, енеоліт, кераміка, культурний шар.

Відкриття великих трипільських поселень у 70-х роках минулого століття на Черкащині було апогеєм трипільознавства. Воно стало можливим завдяки співпраці авіаторів і дешифрувальників аерознімків, геофізиків і археологів.

У 1960-1970 роках, дешифруючи зроблені з літаків фотографії, К. Шишкін виявив на них великі трипільські пам'ятки: Сушківку – 27 га, Красновставку – 30 га, П'яніжкове – 60 га, Косенівку – 70 га, Вільховець – 110 га. Найбільшими із них виявилися Веселий Кут – 150 га, Небелівка – 250 га, Доброводи – 250 га, Майданецьке – 270 га і Тальянки – 450 га. Дослідник помітив цікаву закономірність – кожна велика пам'ятка мала свої особливості у забудові. Крім великих пам'яток, він виявив також багато малих трипільських поселень [24,32 – 40].

На деяких великих трипільських пам'ятках геофізики В. Дудкін, Г. Загній В. Голуб та О. Хоменко провели геомагнітні зйомки. Після їх дешифрування було отримано плани Федоровки (Михайлівки) – близько 100 га, Глибочка – близько 200 га, Майданецького і Тальянок (рис. 2) [3, 304 – 314].

Великі трипільські пам'ятки одразу викликали неабиякий інтерес у археологів. Для їхнього вивчення в Інституті археології Академії наук України була створена Трипільська експедиція. Вона складалася із чотирьох загонів: один під керівництвом О. Цвек вивчав Веселий Кут, другий (керівник М. Шмаглій) – Майданецьке, третій (керівник В. Круц – Тальянки, четвертий – Доброводи і Косенівку (керівник Т. Мовша).

В результаті досліджень була визначена приналежність великих пам'яток до декількох локальних груп, які займали Буго-Дніпровське межиріччя в енеоліті. На думку О. Цвек, Веселий Кут, на якому розкопано 24 будівлі, належав до східного ареалу трипільської культури етапу VI-VII [21, 175-179]. Останнім часом О. Цвек вважає можливим виділити цей ареал в окрему Східнотрипільську культуру [22, 3 – 12].

Дослідники дійшли згоди, що Майданецьке, на якому розкопано близько 50 будівель, Тальянки (до 2003 року розкопано 33 будівлі) і Доброводи (розкопано 3 будівлі) належало до томашівської локальної групи етапу СІ [25, 122 – 125; 8, 47 – 49]. На основі аналізу еволюції форм посуду і його орнаментативності, утверджено думку, що найбільші пам'ятки Майданецьке і Тальянки існували одночасово і належали до третьої фази розвитку томашівської групи [8, 49; 25, 124].

Щодо Косенівки, на якій розкопано 5 будівель, думки дослідників розійшлися. Т. Мовша вважала, що вона співіснувала з томашівськими пам'ятками, а походження Косенівки і споріднених з нею пам'яток пов'язане з міграцією (за термінологією дослідниці) "жванецької культури" із Середнього Подністр'я [16, 10]. Натомість на думку С. Ришова і В. Круца, косенівська група існувала після томашівської групи. Наприкінці етапу С І. Поява цих пам'яток викликана міграцією носіїв традицій Варваровки XV із Пруто-Дністровського межиріччя і Крутобородинець II із верхньої частини Середнього Подністр'я [8, 54].

Дослідники не сумніваються, що великі трипільські пам'ятки були поселеннями.

Згідно останніх підрахунків, населення найбільших трипільських пам'яток томашівської групи становило в Майданецькому – 7 – 10 тис. чоловік [25, 113]. На переконання ж В. Круца Майданецьке заселяло більше 8 тис. чоловік [9, 126]. У Тальянках, за його ж підрахунками, жило більше 14 тис. осіб [9, 126].

Для Майданецького у київській лабораторії отримані радіокарбонні дати: Ki-1212, 4 600 ± 80 В.Р, 3 500 – 3320 В.С. (р. до н. е.). Натомість у берлінській лабораторії отримана трохи інша дата: Вln-2087, 4 890 ± 50 В.Р, 3 780 – 3 680 В.С. (р. до н. е.). [19, 125]. Для Тальянок київська лабораторія дала серію з чотирьох дат: Ki-6865, 4 755 ± 50 В.Р, 3 565 ± 81 В.С (р. до н. е.); Ki-6866, 4 720 ± 60 В.Р, 3 475 ± 96 В.С. (р. до н. е.); Ki-6867, 4 810 ± 55 В.Р, 3 586 ± 66 В.С. (р. до н. е.); Ki-6868, 4 780 ± 60 В.Р, 3 575 ± 76 В.С. (р. до н. е.) [27, 79].

Думки археологів суттєво розходяться коли починається інтерпретація статусу великих трипільських пам'яток. Більшість трипільознавців вважає, що це були великі села. Вони вказують на відсутність монументальної архітектури, міст і писемності [10, 73]. Цих дослідників можна назвати традиціоналістами. Вони розглядають трипільську культуру як явище первісного суспільства [12, 8]. Такий погляд увійшов до узагальнюючих праць з прадавньої історії України. Крім того, більшість із них не "вірять" радіокарбонним датам, які часто руйнують еволюційні схеми традиціоналістів. Найбільше досягнення традиціоналістів припадає на середину 1980-х років, коли на основі еволюції форм посуду і його орнаментативності була створена хронологічна шкала розвитку томашівської групи [8, 45 – 56].

Російський вчений В. Массон висловив ідею про перехідний час від первісного і класового суспільства, який він пропонував назвати "раннім комплексним суспільством". Археологічним свідченням такого суспільства були великі поселення, монументальні культові центри або поховальні споруди. Трипільські великі пам'ятки, на його думку, свідчили про неурбанізований шлях розвитку комплексного суспільства, на відміну від ранньоземлеробських культур Близького Сходу і Середньої Азії [13, 8-9].

Інші дослідники, яких можна назвати модерністами, використовують таку саму схему розвитку людства - первісне суспільство – класове суспільство. Але вони розглядають трипільську культуру як цивілізацію, а великі трипільські пам'ятки як початкові фази зародження міст чи протоміста. Головними аргументами для них слугують кількість

населення, фортифікаційні споруди (житлові стіни), громадські споруди, початок зародження писемності [25, 128].

Єдиної думки стосовно причин виникнення великих трипільських пам'яток немає. Частина традиціоналістів вважає, що їхня поява зумовлена не економічною доцільністю, а викликана загрозою з боку степового населення [10, 72]. Погляди інших співпадають з думками модерністів про те, що виникнення великих трипільських пам'яток пов'язане з конфліктами між самими носіями трипільської культури [7, 12; 25, 131].

Автор цих рядків належить до деконструктивістів. Ми вважаємо, що наші знання про прадавню історію дуже відносні. Всі тексти, навіть написані захмарними авторитетами, являють собою більше чи менше аргументовані гіпотези. Кожна узагальнююча праця з трипільознавства репрезентує рівень знань і методів того часу, коли вона була написана, тому дослідження культури Трипілля-Кукутень, на нашу думку, ніколи не завершиться.

Як вже згадувалося, одна з найбільш запеклих дискусій точиться між традиціоналістами і модерністами щодо статусу культури Трипілля-Кукутень. Модерністи називають її цивілізацією, традиціоналісти це заперечують.

Якщо розглядати цю культуру згідно археології Г. Чайлда, то Трипілля-Кукутень не має яскравих проявів формальних рис цивілізації: монументальної архітектури, яка б сильно різнилася від рядової забудови, багатих поховань, що свідчило би про соціальну нерівність, і писемності, яка б фіксувала майнові і юридичні казуси. З цього погляду Трипілля-Кукутень не можна вважати цивілізацією.

Але існує інше розуміння цивілізації. Воно ґрунтується на працях Г. Гегеля, в яких цивілізація розглядається як матеріально-технічна база духовної культури [17, 509]. Тому якщо виходити з такої позиції, то культуру Трипілля-Кукутень можна називати цивілізацією. Тим паче, що деякі західні дослідники (наприклад М. Гімбутас, Дж. Мелларт) вживали цей термін у працях присвячених нео-енеоліту [1;14].

На нашу думку, щоб не виникало непорозумінь, філософське підґрунтя важливо зазначати на початку дослідження з археології, як щось на зразок символу віри у текстах Середньовіччя.

Як уже згадувалося, не менш запеклі суперечки між традиціоналістами і модерністами точаться про статус великих пам'яток, зокрема Майданецького і Тальянок.

На нашу думку, досліджуючи планування великих пам'яток важливо враховувати праці з релігієзнавства і лігвістичної семіотики. Як вважав історик релігій М. Еліаде, давні люди у плануванні храмів, священних осередків, поселень відображали картину світу [5, 28 – 39.]. Можливо, що овальне планування трипільських великих пам'яток так само відображають уявлення про світ тогочасного населення.

Дослідження із семіотики показали, що архаїчним людям властиво сприймати світ як набір опозицій, серед яких дуже важливими є просторова опозиція *внутрішній / зовнішній*. Головна ідея цієї опозиції – виділення закритого, обмеженого простору, що гарантує захист від зовнішнього світу. Вона відповідає опозиції *свій / чужий* [23, 114]. Зовнішній, чужий світ давня людина сприймала дуже негативно. Він,

згідно її уявлень, був заселений не тільки ворожими людьми, які завжди демонізувалися, але й справжніми злими духами [5, 38].

Можливо, що спорудження великих за площею пам'яток трипільської культури на північно-східному кордоні трипільської ойкумени по сусідству з лісостеповим світом являло собою символічне дійство. Трипільське населення споруджувало архітектурні картини свого світу, повторюючи космогонію, на кордоні із іншим не трипільським, чужим для них світом (рис.1). Сам цей простір викликав неспокій і постійне очікування прояву не так, може, навіть реальних ворогів, як набагато страшніших потойбічних сил.

Наведені радіокарбонні дати великих поселень показують, що вони синхронні таким пам'яткам кошиловецької групи Верхнього і Середнього Подністров'я з керамічними "імпортами" бринзенської групи як Більшівці (ур. Кути) – Кі 8273, 4 840 ± 80 В.Р, 3 610 ± 100 В.С. (р. до н. е.); Кі 8772, 4 770 ± 80 В.Р, 3 520 ± 110 В.С. (р. до н. е.) [19, 213 – 214.] і другій верстві печери Вертеба біля с. Більче Золоте – Кі-8271, 4 800 ± 100 В.Р. [28, 121]. Бринзенська група репрезентувала собою початок етапу С II [14, 67; 4, 192] і саме під її впливами сформувалася кошиловецька група Верхнього Подністров'я (рис.3).

Таким чином, відповідно до радіокарбонного датування, найбільші трипільські пам'ятки Майданецьке і Тальянки належать до початку етапу С II. Крім дат, на це вказують і керамічні "імпорти", знайдені серед посуду Майданецького: наприклад, фрагмент зрізано-конічної миски розмальованої із середини великими лінзоподібними овалами (рис. 4) [25, 108]. Такі розписи не властиві томашівській орнаментиці, зате їх знаходимо багато на мисках поселень бринзенської групи. Окремі знаки, як скажімо ряд V-подібних фігур, також властиві бринзенській орнаментиці. На Майданецькому, крім посуду, знайдені глиняні антропоморфні фігурки з такими елементами бринзенських традицій, як проколи довкола голівок - "німби" (рис.5) [25, С. 113]. Отже, керамічні комплекси великих томашівських пам'яток слід розглядати як архаїчні, разом з ще більш архаїчним посудом східного ареалу.

Усі ці речі, знайдені у Майданецькому, несподівано підтвердили згадувану гіпотезу Т. Мовші, про співіснування поселень косенівської групи, сформованої внаслідок бринзенської (жванецької, за термінологією Т. Мовші) міграції в буго-дніпровське межиріччя, з томашівською групою.

Наявність "імпортів" із різних локальних груп - одна із рис, які відрізняють Майданецьке від Тальянок (у Тальянках "імпортів" майже немає).

Дослідники, (і традиціоналісти і модерністи), пишуть про чисельне населення Майданецького і Тальянок. Протягом свого життя, люди, що їх населяли мали б залишити гори сміття (товстий культурний шар, за археологічною термінологією). Воно – яскраве свідчення перебування і життя людей [31]. Але у Майданецькому і Тальянках культурний шар поза межами жител дуже тонкий. Власне щодо сміттєвих ям бачимо ще одну відмінність між двома пам'ятками. У Майданецькому знайдено багато ям, заповнених фрагментами посуду, глиняною обмазкою, кістками тварин [25, 67, 70, 73 – 74, 75 – 76, С. 85 – 86.], що свідчить про життя тут людей.

Натомість, у Тальянках господарських ям знайдено дуже мало. Причому одна із них мала великі розміри і була майже порожньою [11, 74]. Виникає закономірне питання, куди так багато людей викидало своє сміття?

У Майданецькому і Тальянках знайдено дуже мало крем'яних знарядь праці і майже не знайдені відходи крем'яного виробництва [25, 106-107; 11, 63]. Вироби з кременя представлені лише знаряддями. Нагадаємо, що у трипільсько-кукутенській ойкумені є ще одне місце, де знаходили лише готові крем'яні знаряддя праці – печера Вертеба біля с. Більче-Золоте на Тернопільщині. Цю трипільську пам'ятку інтерпретують як святилище або як схованку [28, 128; 20, 112].

Серед знахідок з Майданецького і Тальянок є чисельні глиняні тягарці ткацьких верстатів і пряслиця. Дослідники вважають їх свідченням домашнього ремісництва [25, 109 – 110; 11, 65]. Але прядіння і ткацтво мало у Давньому Світі яскравий ритуальний бік: ткачами були боги і богині, вони ткали Всесвіт і долю [6, 274]. З ткацтвом, до слова, були пов'язані статусні зміни у житті жінки. Наприклад, героїня “Одисеї” Пенелопа могла вийти вдруге заміж лише після того, як буде зіткане рядно для поховання родича [2, 432].

У згадуваній печері Вертеба також знайдено багато пряслиць і тягарців від ткацького верстата [18, 49 – 50] і навряд чи вони могли слугувати у темній і вологій печері для прядіння ниток і ткацтва.

Майданецьке і Тальянки відрізняються і за архітектурою. Будинки Майданецького, за даними дослідників, були з'єднані глиняними перемичками, що створювало овалну стіну [26, 12], а будинки Тальянок, які створювали овали, таких перемичок не мали. У Тальянках, на відміну від Майданецького, була довга пряма алея. Вона знаходилась у північно – західній частині поселення. Прями довгі алеї, дромоси, входи – прикметна риса ранішої архітектури ронделів культури Лендель [30, 141 – 153] і мегалітів [29].

Цікаливо, що створення та існування Майданецького і Тальянок припадає на час найбільш активного будівництва мегалітів у Західній Європі [29, 283]. Ймовірно, що ці пам'ятки можна розглядати у світлі мегалітичної ідеї. Великі трипільські комплекси побудовані не з каменя, а з глини та дерева, і вони не мають слідів щоденного перебування людей. Особливо це стосується Тальянок. Цю пам'ятку, виходячи з навелених спостережень, ми схильні розглядати як священний центр, куди люди приходили періодично для якихось ритуальних відправ, коли відбувалися урочисті ходи прямою алеєю. Майданецьке ж із суцільними стінами більш подібне на сховище, яке, втім, також має сліди ритуальних дій.

Література

1. Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы / Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы – М., Роспэн, 2006. – 572 С.
2. Гомер. Одиссея // Илиада, Одиссея. Библиотека всемирной литературы / Гомер. Одиссея (пер. В. Жуковского). Илиада, Одиссея.

- Библиотека всемирной литературы – М., Художественная литература, 1967. – С. 419 – 708.
3. Дудкін В. Планування поселень Трипільської культури // Енциклопедія Трипільської цивілізації / Дудкін В.П., Відейко М.Ю. Планування поселень Трипільської культури // Енциклопедія Трипільської цивілізації – К., Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 304 – 314.
 4. Дергачев В. Памятники позднего Триполья / Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья – Кишинев, Штиинца, 1980. – 205 С.
 5. Элиаде М. Священное и мирское / Элиаде М. Священное и мирское. – М., Издательство Московского университета, 1994. – 143 С.
 6. Элиаде М. Нити и марионетки // Мефистофель и Андрогин / Элиаде М. Нити и марионетки // Мефистофель и Андрогин – Спб., Алетей, 1998. – С. 275 – 331.
 7. Збеневич В. К проблеме крупных трипольских поселений // Тезисы докладов I полевого семинара “Поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. / Збеневич В.Г. К проблеме крупных трипольских поселений // Тезисы докладов I полевого семинара “Поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. / – Тальянки, 1990. – С. 8 – 10.
 8. Круц В. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи / Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. – К., Наукова думка, 1985. – № 51. – С. 45 – 56.
 9. Круц В. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра / Круц В.А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра // Первобытная археология – К., Наукова думка, 1989. – С. 117 – 132.
 10. Круц В. До проблеми поселень – гігантів Трипільської культури в Буго – Дніпровському межиріччі // Матеріали міжнародної конференції “ Трипільські поселення – гіганти”/ Круц В.О. До проблеми поселень – гігантів Трипільської культури в Буго – Дніпровському межиріччі // Матеріали міжнародної конференції “ Трипільські поселення–гіганти” - К., Корвін пресс, 2003. - С. 71-73.
 11. Круц В. Трипольское поселение – гигант Тальянки. Исследования 2001 г./ Круц В.А., Корвин – Пиотровский А. Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение – гигант Тальянки. Исследования 2001 г – К., Корвин пресс, 2001 – 109 С.
 12. Массон В. Первые цивилизации. / Массон В.М. Первые цивилизации. – Л., Наука, 1989. – 275 С.
 13. Массон В. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Тезисы докладов I полевого семинара “Поселения – гиганты Трипольской культуры на Украине. / Массон В.М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Тезисы докладов I полевого семинара “Поселения – гиганты Трипольской культуры на Украине. – Тальянки, 1990. – С. 8 – 10.

14. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока./ Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока – М., Наука, 1982. – 149 С.
15. Маркевич В. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. / Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, Штиинца, 1981. – 194 С.
16. Мовша Т. Жванецька лінія розвитку Трипілля-Кукутені в Південному Побужжі // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. / Мовша Т.Г. Жванецька лінія розвитку Трипілля-Кукутені в Південному Побужжі // Тези доповідей VII Подільської історико – краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 9 – 11.
17. Першиц А. Примечания // Тайлер Э. Б. Первобытная культура / Першиц А.И. Примечания // Тайлер Э. Б. Первобытная культура / – М., Издательство политической литературы, 1989. – 509 С.
18. Сохацкий М. Археологічні розкопки в печері Вертеба біля с. Більче Золоте в 1996 – 1998 роках // Археологія Тернопільщини. / Сохацкий М. Археологічні розкопки в печері Вертеба біля с. Більче Золоте в 1996 – 1998 роках // Археологія Тернопільщини – Тернопіль, Джура, 2003. – С. 45 – 59.
19. Ткачук Т. Конец этапа С I и начало С II Трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бальшивци) / Ткачук Т. Конец этапа С I и начало С II Трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бальшивци) // Stratum Plus. – № 2. – Кишинев, Высшая антропологическая школа, 2002.– С. 196 – 217.
20. Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток / Ткачук Т. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002.– Т. ССXLIV. – С. 88 – 114.
21. Цвек Е Трипольские поселения Буго – Днестровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени – Триполье) /Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго–Днестровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени – Триполье // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., Наукова думка, 1980. – С. 163 – 185.
22. Цвек О. Поселення Східнотрипільської культури (Короткий нарис) / Цвек О.В. Поселення Східнотрипільської культури (Короткий нарис) – К., 2006. – 85 С.
23. Цивьян Т. Лингвистические основы балканской модели мира. / Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., Наука, 1990. – 203 С.
24. Шишкін К. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях / Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія – № 10.– К., Наукова думка, 1973. – С. 32 – 41.

25. Шмаглий Н. Майданецкое-трипольский протогород / Шмаглий Н.М, Видейко М.Ю. Майданецкое – трипольский протогород // Stratum Plus. – № 2.– Кишинев, Высшая антропологическая школа, 2002. – С. 44 – 136.
26. Шмаглий М. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецьке на Черкащині // Шмаглий М.М. Великі трипільські поселення і проблеми ранніх форм урбанізації./ Шмаглий М.М, Видейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецьке на Черкащині // Шмаглий М.М. Великі трипільські поселення і проблеми ранніх форм урбанізації – К., Тираж, 2001. – С. 10 – 22.
27. Klochko V. Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture “giant settlement” near Talyanki / Klochko V.I, Kruts V.A. Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture “giant settlement” near Talyanki // Baltic-Pontic studies. - vol. 7.- Poznan, 1999. - P. 72-79.
28. Kadrow S. Sprawozdanie ze studiow i wyniki analiz materialow zabytkowych kultury Trypolskiej z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie / Kadrow S, Sokhachkiy M, Tkachuk T, Trela E. Sprawozdanie ze studiow i wyniki analiz materialow zabytkowych kultury Trypolskiej z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie/ // Materialy archeologiczne. T. XXXIV. – Krakow, DeKa, 2003. – S. 53 – 143.
29. 29 Krzak Z. Megalithy Europy./ Krzak Z. Megalithy Europy./ – Warszawa, Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 525 S.
30. Podborsky V, Kovarnik J. Dilci krugova ohrazeni -rondely // Pravek mikroregionu Potoka Teseticky/ Unanovsky. K problematice pravekych socialnich struktur. / Podborsky V, Kovarnik J. Dilci krugova ohrazeni -rondely // Pravek mikroregionu Potoka Teseticky/ Unanovsky. K problematice pravekych socialnich struktur. - Brno, Masarykova Univerzity v Brne, 2005. – S. 141 – 153.
31. Rathje W. Rubbish! The archaeology of garbage./ Rathje W, Murphy C. Rubbish! The archaeology of garbage. – Tucson, The University of Arizona Press, 2001. – 263 P.

Tal'iaki is the biggest Tripolyan site (Cherkask district, Ukraine) that covered a surface of about 450 hectares. Geomagnetic prospecting shows to us, that the site has oval structure and long alley in the northern-western part. Most archaeologists believe that Tal'ianki was a settlement with more than 14 000 population. But some observations of excavations data not agree with such interpretation. They are: 1. The cultural layer is very thin; 2. The garbage between the buildings has been founded very rare; 3. Here there are only few pits; 4. The pits are almost empty; 5. No place for processing flint, stones or bones tools have been excavated; 6. Flint and stone industry is very poor.

I think the population have been visited the Tal'ianki only from time to time, for special occasions (holidays, for example). One argument is that in other occasions we had been excavated more garbage like on settlements.

Key words: Trypilia-Cucuten culture, big settlements, eneolith, ceramic, cultural level.

В статті предпринята попытка інтерпретації великої трипольської достопримечательности Тальянки. Традиційно вважалося, що вона була поселенням, але багато фактів дозволяють підвергнути сумніву цей погляд.

Ключевые слова: культура Триполья-Кукутень, большие поселения, энеолит, керамика, культурный слой.

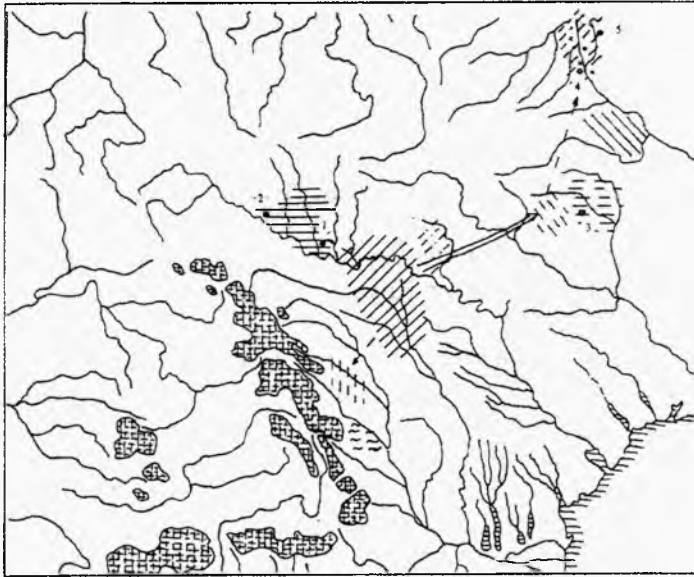

Рис. 1. Місцезнаходження Тальянок.
Стрілка – міграція бронзової групи в Буго-Дністровське межиріччя.

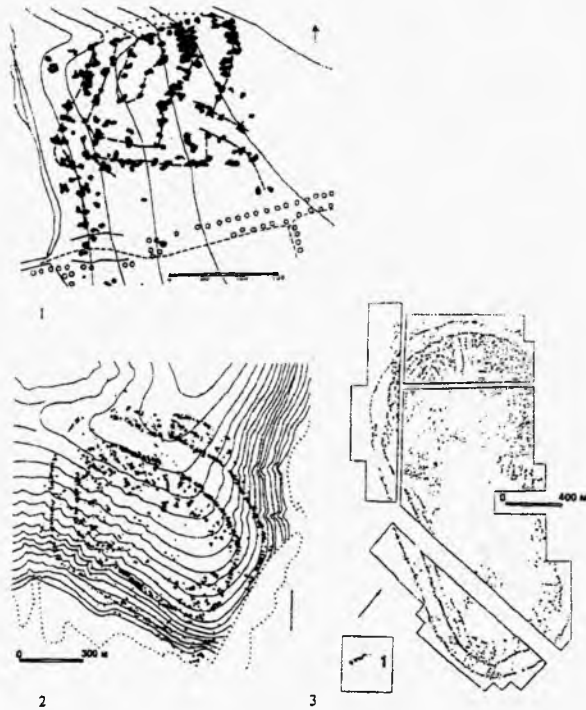

Рис. 2. Геомагнітні плани трипольських пам'яток
(1 – Могильна; 2 – Глибочок; 3 – Тальянки)

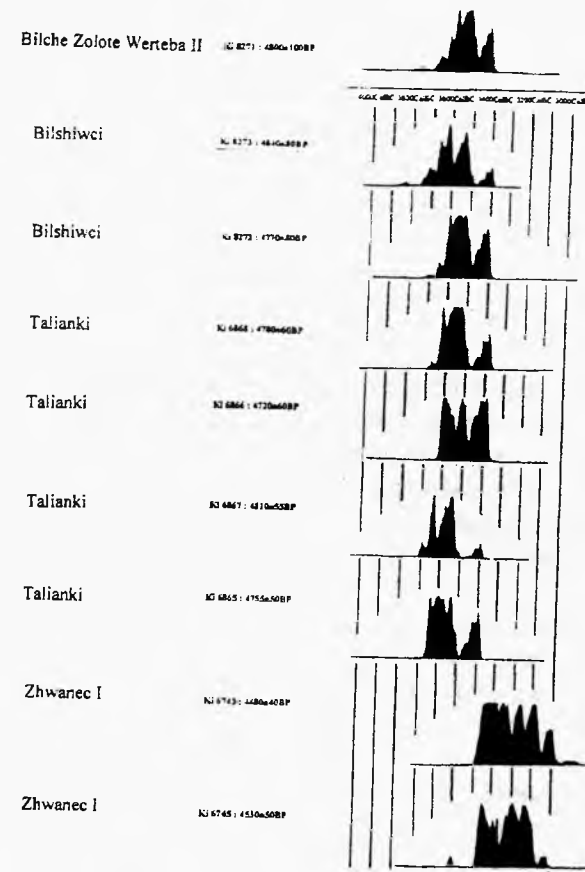

Рис. 3. Хронологічне розташування Тальянок.

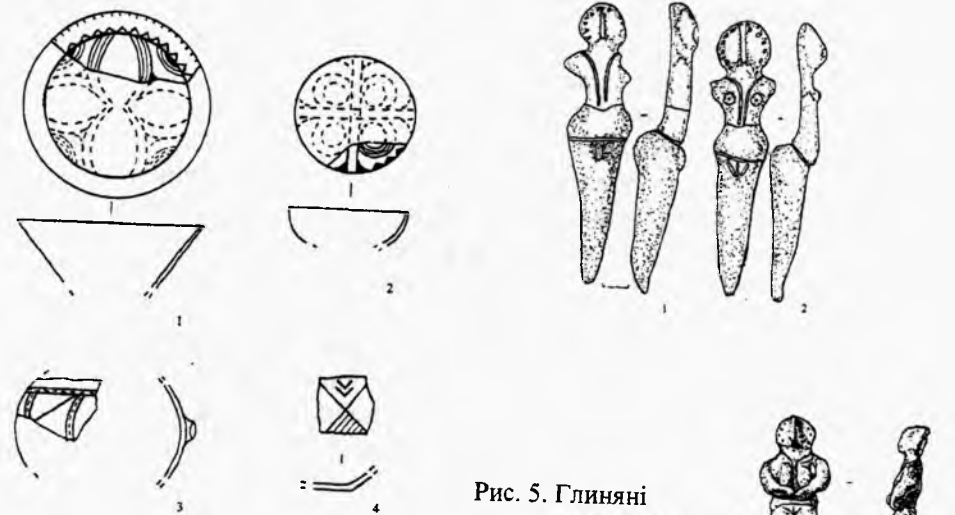

Рис. 4. Керамічні "імпорти" з пам'яток
косенівської групи у Майданецькому.

Рис. 5. Глиняні
антропоморфні
фігурки з
Майданецького.

УКД 904:711.424/477.82/
ББК 63.3/УКР/

Ігор Коваль

ПОСАДСЬКІ ЦЕРКВИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ XI-XIII СТ.

У статті зроблено спробу показати роль церковних ремісничих об'єднань у будівництві патрональних церков у Галичі, Белзі, Звенигороді, Перемишлі і Терехові. За допомогою археологічних матеріалів виявляються характерні ознаки корпорацій вільних ремісників XI-XIII ст.

Ключові слова: археологія, Галицько-Волинська Русь, корпорація, торговельно-ремісничий Посад /мікрорайон/, храм, цех.

У вітчизняному літописанні збереглося дуже мало свідчень про фундаторів християнських храмів, які будувалися на території Галицько-Волинської Русі в XI-XIII ст. Тільки завдяки гіпотетичним судженням дослідників можна вважати, що засновник об'єднаного Галицького князівства князь Володимир Володаревич (1141-1153) побудував у Галичі двірську Спаську церкву, відому нам з розповіді в Київському літописі [10, 257-258].

Першого жовтня 1187 року завершив своє земне життя славетний володар Галицької землі князь Ярослав Осмомисл (1153-1187). Як вказує в некролозі літописець із Києва, на другий день після смерті він «покладений був у церкві святої Богородиці» [10, 345]. Більшість науковців, які займалися історією Успенського кафедрального собору в Галичі, дотримуються переконання, що храм збудовано за князювання Ярослава Осмомисла. Причому завершення будівництва сталося близько 1157 року, якраз напередодні утворення в Галичі самостійної єпархії [11, 10].

Із літописних джерел відомі деталі трагічної загибелі представника княжої династії Ростиславичів-Берладників Ростислава Івановича. Його підступно отруїли угри в ході військової кампанії 1189 року. Небіжчика, за свідченням літописця, поховали співвітчизники «в монастирі, в церкві святого Іоанна» [10, 348]. В історичній літературі, присвяченій цій проблемі прийнято вважати, що літописна Іванівська церква з монастирською обителлю була патрональним храмом Берладників.

Автори, які працювали над укладанням Галицько-Волинського літопису, більш ретельно поставилися до висвітлення особистого внеску перших осіб держави при реалізації храмових будівничих проектів XIII ст. У 1237 році Данило Галицький спорудив у столиці Галицько-Волинської держави місті Холмі храм на честь свого небесного патрона Іоанна Золотоустого [10, 418]. Спорудження церкви святих Кузьми і Дем'яна Данило Романович присвятив їхній християнській жертвості [10, 419]. «Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь Пресвятої Приснодіви Марії, - продовжує розповідати літописець про храмове будівництво Данила в Холмі, - величиною і красою не меншу од тих, що були раніше» [10, 420]. Крім того, стараннями короля Галицько-Волинської держави з руїни відновлено церкву Святої Трійці.

Практику персонального жертвоприношення, призначеного для розвою Церкви, яка була досить поширеною серед державників княжої

Русі-України, найбільшою мірою втілював племінник Данило Галицького, волинський князь Володимир Васильович (помер у 1288 році). Його зусиллями споруджено Благовіщенську церкву в Кам'янці [10, 447], храм святого Георгія Побідоносця в Любомлі [10, 447], а також храм святого Петра в Бересті [10, 448]. Сучасний дослідник І. Драбчук простежив особисту участь в організації церковного будівництва синів Данила Романовича – Лева, Романа і Шварна, князів Юрія Львовича та Юрія II Тройденевича [8, 81-88].

На жаль, ні в ранньому Галицькому, ані в пізньому Галицько-Волинському літописанні, ніде жодним реченням не згадано про фундації для спорудження давньоруських храмів, виділені великими землевласниками (боярми-феодалами), купцями, представниками державної адміністрації, заможними військовими начальниками чи особами, які досягли фінансових успіхів на дипломатичній службі. Навіть про владик єпархій, які спричинилися до храмового будівництва, у Галицько-Волинському літописі немає конкретних повідомлень. Зрозуміло тому, що в писемних джерелах годі шукати бодай натяку на спорудження церков у найбільш заселених мікрорайонах галицько-волинських міст – на ремісничо-торговельних Посадах і в пригородах. Але сама логіка розвитку тодішніх церковно-релігійних подій підказує, що такі християни-меценати мусіли жити в посадських районах, адже на ранньому етапі історії Києва давній Поділ (200 га.) займав площу в 20 разів більшу [30, 82], ніж дитинець (10 га.) княжої столиці [29, 192]. Аналогічне співвідношення території і населення спостерігаємо стосовно історичної топографії міст Галицько-Волинської Русі: Галича [1, 97-102], Звенигорода [1, 107-110], Плісеська [1, 111-114], Володимира-Волинського [1, 119-122].

У світлі найновіших археологічних джерел, здобутих за останні десятиліття ученими під час розкопок міст Галицько-Волинської Русі, визріла об'єктивна необхідність повернення до давньої, але не зовсім забутої дискусії, яка розгорілася в радянській медієвістиці наприкінці 30-х – середині 50-х років минулого століття. У 1939 р. відомий науковець Серафим Юшков висловив припущення про існування цехових об'єднань серед ремісників домонгольської Русі [37, 140]. Підтримали цю гіпотезу визначні історики Михайло Тихомиров [28, 128-136] та Микола Воронін [2, 189-190]. Валентина Стоклицька-Терешкович, яка займалася проблемою багатоманітності середньовічного цеху, дійшла висновку, що «цехи – характерне явище середньовічного міста. Вони були не тільки в Центральній і Західній Європі, але і в Польщі, а також у Давній Русі» [25, 175]. Для нас є дуже важливою думка, яку висловив академік Борис Рибаків у монументальній праці «Ремесло Древньої Русі» (1948). Виділяючи цілу низку ознак, характерних для цехоподібних об'єднань XI-XIII ст., вчений доводив, що ремісничі корпорації обов'язково споруджували патрональні храми на Посаді чи в околишніх районах [23, 737-738]. Таке припущення знайшло підтвердження в розкопках Древнього Новогрудка, яке проводила Фріда Гуревич [7, 132-137]. Львівський археолог Віра Гупало, вивчивши закономірності в планувальній структурі ранньосередньовічних міст Русі, висунула науково обґрунтовану гіпотезу про існування патрональної церкви в галицькому княжому місті Звенигороді, фундаторами якої була багата корпорація ювелірів [6, 162].

Таким чином, можна нарешті спробувати довести приналежність давньоруських храмів, що розміщувалися на території ремісничо-торговельних Посадів міст Галицько-Волинської Русі, до благочинної діяльності місцевих професійних корпоративних об'єднань. В історії Галицько-Волинської держави місто Перемишль займало особливе геополітичне становище – головного західного форпоста давніх українських земель. Біля підніжжя феодального замку ще в IX ст. виникло ремісничо-торговельне поселення – Підгороддя. На посаді розвивалися такі види ремесел: видобування і обробіток кольорових металів, деревообробка, ткацтво, каменерізна, косторізна, шкіряна, ювелірна справа. Археологи відкрили великий центр гончарного і металургійного виробництва на протилежному березі річки Сян. На рубежі 50-х - 60-х років XX ст. польські вчені здійснили цілу низку важливих досліджень, пов'язаних із пам'ятками давньої української церковної архітектури. Так, під фундаментами латинської катедри віднайдено залишки храму-ротонди XIII ст. святого Миколая, який був покровителем давньоруських купців. Правда, автори відкриття за усталеною традицією сформулювали тезу, що фундатором храму виступив котрийсь із українських володарів Перемишльської землі або ж хтось із польських чи угорських князів, який короткочасно управляв містом над Сяном. Знавець історичної топографії давньоруських посадів професор Ігор Свешніков однозначно приналежнював храм до фундації, здійсненою корпорацією місцевих купців [24, 104].

Одним із значних міст Південно-Західної Русі був Звенигород. Під час реконструювання ремісничо-торговельного Посаду неоціненну допомогу археологам подали джерела з історичної топографії загиблого міста. Пригородні райони Звенигорода мали назви: Батіївка, Завалля, Загородище, Замосточчя, Загороди, Пробій, Печенги. У 1977 -1978 роках археологічна експедиція відкрила і дослідила на території торговельної площі в урочищі П'ятницьке залишки дерев'яного храму XII ст. Парасковії-П'ятниці, знищеної ординцями в 1241 р. Сакральна споруда складалася з прямокутного приміщення розміром 6, 5 x 9,25 м, призначеного для моління віруючих та прилеглого вівтаря (3,5 x 5,1 м) [9, 494-507]. Храм належав до тридільних у плані споруд зрубної конструкції [14, 20]. Підлога церкви була вкрита полив'яними плитками жовтого, зеленого і коричневого кольорів. У середній частині наві були квадратні плити, боками – трикутні, а в центрі – фігурні, укладені в коло – омфалій. Із подібною археологічною ситуацією зіткнувся Богдан Томенчук, коли при розкопках храму-ротонди на Олешківському городищі (Івано-Франківська область, Снятинський район, с. Олешків, урочище Замчище) натрапив на залишки підлоги (друга половина XII – початок XIII ст.). «Підлога ротонди являла собою барвистий килим з геометричного орнаменту одного великого складно-концентричного кола, утвореного трикутними плитками триколірної гама, - констатує Богдан Томенчук. – Це відповідало і центричному характеру будівлі, й ідеальній спрямованості церкви-ротонди» [31, 28-29]. За підрахунками вченого, для мозаїчної підлоги Олешківської ротонди (90 м. кв.) використано близько 4050 великих трикутних плиток і 8100 малих [32, 150].

Сучасна львівська дослідниця Віра Гупало, яка успішно займається вивченням сакральних старожитностей Звенигорода, звернула увагу на

ювелірний ремісничий комплекс, відкритий під час археологічних розкопок 1986-1994 років. Взявши до уваги аналогічне розташування кварталу ювелірів у Новогрудку [7, 132], а також розміщення в сусідстві з ним кладовища XII-XIII ст., вчена прийшла до висновку, що «цвинтар в центрі міста, безперечно, не міг бути загальноміським, а призначався для вузького кола парафіян патрональної церкви» [6, 161]. Саме багата корпорація ювелірів посідала патрональний храм, поблизу якого спочивали вічним сном майстри та члени їхніх родин.

Опираючись на археологічні дані, а також на давні писемні свідчення й архівні матеріали, визначний мистецтвознавець, академік Іван Могитич встановив існування ремісничих церков із цвинтарями на Звенигородських пригородах: на півдні в урочищі Замосточчя, на сході в урочищі Завалля і в урочищі Загуменки. Комплекси «церква – цвинтар – монастир» зафіксовані ним на північному сході від дитинця Звенигорода в урочищі Гоєва гора, на заході в урочищі Велики та в урочищі Під Завалом, на півдні в урочищі Під Пліховом, на сході в урочищі Острови [16, 12-13]. Згідно з висновками сучасної науки, у княжому Звенигороді та його пригородах до 1241 року було що найменше 12 церков та 5 монастирів [6, 162].

Культ Парасковії-П'ятниці, очевидно, започатковано в княжому Чернігові, де на честь святительки споруджено великий храм. Значного поширення він набув на території Волинської землі. Як пише археолог Святослав Терський, у XIII ст. в Луцьку існував храм Парасковії-П'ятниці [26, 93]. Оскільки її вважали покровителькою сільського населення і сільського господарства [33, 186-187], то купці які торгували сільськогосподарською продукцією в давньоруських містах, споруджували церкви Парасковії-П'ятниці на приміських ринках. Саме так постав патрональний храм у Звенигороді. Церква з однойменним титулом функціонувала в княжій Теревовлі. Так вказував славетний краєзнавець Лев Чачковський, позначаючи її місцезнаходження в урочищі Гора Святих П'ятниць [34, 259]. В епоху правління короля Данила у Львові також було споруджено храм Святої Параскеви під Замковою горою [18, 453]. До нашого часу зберігся Святоп'ятницький храм у місті Белзі, початки якого сягають ще княжої доби [35, 15-31].

Археологія стародавніх передмість княжого Галича може дати найбільше відомостей про посадські церкви. Якщо додати до чотирьох згаданих у літописах храмів ще 10 виявлених і досліджених археологами, то тільки два з них (Успенський собор і Спаська церква) розміщувалися на княжому дитинці, а всі решта – на ремісничо-торговельному Посаді та в численних передмістях стольного города. До них належать: 1) церква на горі Карпиця; 2) «Полігон» або ротонда-квадрифолий в урочищі Карпів гай; 3) Кирилівський храм під лісом Дуброва; 4) на Цвинтариськах; 5) Благовіщенський храм на Церквиськах; 6) церква Пророка Іллі в урочищі Прокалій сад; 7) ротонда в урочищі Воскресенське; 8) Борисоглібська церква в селі Побережжя; 9) церква святого Петра в селі Пітрич; 10) фундаменти давньоруського храму в урочищі Царинка біля підніжжя Крилоського городища [12, 559-593]. Із усього храмового багатства Галича до наших днів збереглася в перебудованому вигляді тільки церква святого Пантелеймона [15, 86-90]. Мікротопонімія столиці Галицько-Волинської держави, яку ретельно зібрали і впорядкували в монографічному дослідженні любителі краєзнавці Лев Чачковський і Ярослав Хмілевський,

несе в своїй сутності відгомін ще про десятки церков і монастирів з княжої епохи [36, 5-94].

Але в Галичі перед дослідниками постає досить серйозна проблема, адже в історії археологічного вивчення міста науковці тільки двічі планово і цілеспрямовано здійснювали розкопки окремих кварталів ремісничо-торговельного Посаду. Вперше це зробив Ярослав Пастернак, який у 1939-1941 році детально дослідив «промисловий комбінат» в урочищі Юрівське [19, 202-208]. Тоді він дав безсумнівну атрибуцію слідам місцевих ремісничих виробництв: ювелірного, бронзоліварного, бляхарського, ковальського, склоробного і гончарського. На жаль, дослідник не об'єднав у єдиний комплекс відкрити ним пам'ятку з фундаментами Воскресенської церкви. Очевидно, що на його висновках позначилася строкатість думок, сформованих довкола оцінки характеру давньоруського храму. Лев Лаврецький, який відкрив його фундаменти в восени 1884 року, називав їх слідами «восьмикутного будинку на Воскресенським горбі». Мистецтвознавець Йосиф Пеленський ототожнював пам'ятку з каплицею княжих часів. Професор Київського університету Володимир Антонович, який оглянув розкопки в липні 1885 року, прийшов до висновку, що це фундаменти кам'яної оборонної вежі. Професор Львівського університету Ізидор Шараневич, за аналогією з храмом, розкопаним в урочищі Карпів гай, вважав пам'ятку залишками храму-ротонди Воскресіння Господнього. В світлі останніх археологічних досліджень її датують XIII ст. [11, 34]. Під кінець життя Ярослав Пастернак переглянув свої погляди на «промисловий комбінат» в Юрівському. Близьке його сусідство з Воскресенською ротондою, яких розділяв тільки яр, підказало йому ідею шукати аналогію серед інших монастирських комплексів. У 1962-1969 роках ірландські археологи розкопали біля кафедрального собору в Дубліні цілу низку середньовічних майстерень. «Це означає, - пише археолог у своїх спогадах, - що був такий звичай у тогочасній Європі, що монахи попри релігійні й виховні завдання та літописання, причинялися деякою мірою до піднесення економічного рівня населення столиці» [17, 77].

Археологічні матеріали, отримані під час розкопок на урочищі Юрівське, не дають достатньо аргументів, щоб однозначно віднести групу майстерень до державного, вотчинного, феодально-помісного чи церковно-монастирського ремесла. Перелік робітень, відкритих на «промисловому комбінаті», вказує на наявність у цьому мікрорайоні міста вільного посацького ремесла. Бо саме за такими ознаками сучасний український дослідник Петро Пеняк характеризував функціонування вільних ремісничих професій [20, 8]. Корпорація, утворена місцевими майстрами, побудувала для своїх духовних потреб церкву-капличку. Її стрімкий силует, що височів на мисі правого берега Мозолевого потоку, робив церковну споруду архітектурною домінантою дерев'яної забудови ремісничого посаду. Тут галицькі умільці ховали своїх колег і померлих членів їхніх сімей та родин. Крім спільного поселення, патронального храму та кладовища біля нього, об'єднання ремісників, стверджує Борис Рибаків, у певну пору року справляло спільні банкети. У селі Крилос, що знаходиться на території княжого Галича, щорічно відбувалася важлива подія: «братська» Служба Божа, на яку запрошували чоловіків, які відзначалися високими моральними якостями, а також тих, хто досягнув

успіхів професійно-виробничій діяльності і міг бути прикладом у суспільно-парафіяльній праці.

З поміж характерних ознак, притаманних середньовічній ремісничій корпорації, дослідники виділяють існування на їхньому поселенні військової організації. На південному узбіччі горба від яру, що відокремлює Юрівське від урочища Штепанівка, збереглася незначна частина колишніх укріплень. Це невисокий вал, який бере початок при підйомі дороги від Мозолевого потоку до урочища Гунище. Від давньоруських оборонних укріплень залишився також глибокий рів, який перетинав від заходу долішню частину поляни і тягнувся до Гунища. Непоодинокими є й знахідки старовинної зброї. Зокрема, в час розкопок Ярослава Пастернака тут було знайдено фрагмент кольчуги і сім залізних стріл різноманітної форми [19, 207].

Другий археологічний комплекс, який слід пов'язувати з патрональною церквою об'єднання вільних галицьких ремісників, знаходився в урочищі царинка. Воно має трикутну форму і обмежено річкою Луквою, Мозолевим потоком та Крилоською горою. Про відкриття експедиції, яку очолював відомий київський археолог Володимир Довженко, існує досить поважна література [3, 24-31; 4, 61-69; 5, 222-229]. Серед пам'яток ремісничого виробництва на особливу увагу привертає мідноплавильне горно, нижня частина якого збереглася. Воно являло собою круглу споруду діаметром 1,65 м, побудовану на дерев'яному каркасі, зроблену з густо вкопаних у землю стовпів. В одному з них археологи знайшли відходи виробництва з мідних речей (невеликі обрізки від мідних листів). Тут же знайдено і кілька фрагментів керамічних тиглів для плавлення благородних металів [4, 65].

Археологічні розвідувальні обстеження, які ми проводили протягом останніх трьох десятиліть на території Царинки, дають підставу стверджувати, що тут було налагоджено виробництво, подібно як і в урочищі Качкові, для виплавки заліза [22, 50]. Не менш значними за обсягами були ковальські, косторізні, гончарські та ювелірні ремесла. Всі ремісничі та житлові комплекси добре датуються керамікою, аргументовано-класифікованою Мариною Малевською в особливу групу, «галицького типу» XI-XIII ст. [13, 3-13].

Важко погодитися з аргументами львівського археолога Юрія Лукомського, який вважав, що розкопаний ним давньоруський храм в урочищі Царинка, був родовою церквою-усипальницею княжої династії Ростиславичів-Берладників [12, 590-592]. По-перше, він перебував у епіцентрі прадавнього торгово-ремісничого посаду Галича, тісно пов'язаного з метало виробництвом, а по-друге, його зародження як християнської святині припадає на початок XII ст., або, можливо, на кінець XI ст. Храм пережив руйнації і відбудови: будівництво дерев'яної церкви в першій половині XII ст. на місці Святилища; спроба реставрації на її фундаментах білокам'яного храму на початку XIII ст.; спорудження невеликої каплиці в XIII ст. На наш погляд, самої хронології достатньо, щоб не пов'язувати заснування храму Іваном Берладником чи його сином Ростиславом, які епізодично брали участь в суспільно-політичному та духовно-релігійному житті княжого Галича. Тим більше, що в другій половині XII ст. ця династія зійшла з авансцени історії. Отже опіку над

храмом упродовж трьох віків могла здійснювати корпорація галицьких ремісників, які проживали в XI-XIII ст. на Царинці.

Принципове значення для розв'язання проблеми будівництва церков вільними об'єднаннями ремісників має ще одне цінне спостереження академіка Бориса Рибакова. Такі цехові спілки, вважає дослідник, мусять мати свої адміністрації і власну юрисдикцію. Археологічними методами можна з'ясувати як характер юрисдикції, так природу адміністративного управління ремісничу корпорацію. Дослідження, проведені в урочищі Царинка, достовірно утвердили науковців, що у даних кварталах ремісників проживали люди, які стояли на чолі об'єднання галицьких умільців. Житло, відкрите Володимиром Гончаровим на Підгородді княжого Галича - абсолютно унікальне явище для всього міського житлобудування Давньої Русі. Залишки великого згорілого будинку розкопані на правому березі Лукви в урочищі Царинка вказують на його двохкамерну конструкцію з двома поверхами (перший - господарський, другий - житловий). У завалі житла було виявлено велику кількість фрагментів керамічного посуду (горщиків, великих корчаг для зерна, амфор і глечиків). Із залізних предметів знайдено два цвяхи, два заступи, обручі до дерев'яних відер, висячий-трубчастий замок, ключ, залізні пута для коней, фрагменти коси, рибальські ості. Значну групу знахідок склали прикраси, виготовлені з металу, а також із скла [5, 227]. В розвалі будинку археологи знайшли взірць високохудожнього твору - кришку кам'яної (із світлого сланцю) шкатулки, на якій в овалному обрамленні вміщено зображення лева з пишною гривною. Частина вікон багатого будинку на Царинці була прикрашена вітражами, про що свідчить значна кількість різнокольорового скла з промальованим рослинним орнаментом в жовтих, зелених і червоних тонах [4, 66]. Як бачимо, це житло - найбагатше в окольному мікрорайоні княжого Галича. Очевидно, що керівників ремісничих корпорацій, як людей заможних і шанованих у громаді, хоронили в храмі на Царинці із такими почестями, з якими було прийнято проводити в останню путь князів і бояр. Археолог Юрій Лукомський розкопав під підлогою церкви три кам'яні саркофаги. Кам'яні домовини дослідники виявили і раніше, зокрема при розкопках Спаської церкви, біля руїни фундаментів XII ст. на Цвинтариськах, у Вікторові при Миколаївській церкві, в Благовіщенському храмі на полі Церквиська [21, 80-102]. Під час розкопок фундаментів храму XII ст. в літописному місті Василеві на Буковині знайдено п'ять кам'яних саркофагів у притворі церкви [27, 143].

Із всього сказаного, можемо зробити висновок, що дослідження соціально-економічного портрету давньоруських міст матиме велику перспективу, якщо вивчення торгово-ремісничих районів буде проводитися паралельно із вивченням їхніх сакральних комплексів. Це дасть змогу рельєфніше побачити питому вагу корпорації вільних ремісників у міському храмобудуванні. Застосування такого методу пізнання розширить обрії вітчизняного релігієзнавства в оцінці християнської спадщини Галицько-Волинської Русі.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья: Раннеславянский и древнерусский периоды. - К.: Наукова думка, 1990. - 188 с.
2. Воронин Н. Поселение. - История культуры Древней Руси. - М. - Л., 1948. - Т. I. - С. 182-203.
3. Гончаров В. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. - К., 1955. - Т. 5. - С. 24-31.
4. Гончаров В. Древній Галич // Вісник АН УРСР. - К., 1956. - №1. - С. 61-69.
5. Гончаров В. Галич // Археологія Української РСР. - К., 1975. - Т. III. - С. 227 - 229.
6. Гупало В. Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 2002. - Вип. 8. - С. 158 - 169.
7. Гуревич Ф. Древний Новогрудок: посад - окольный город. - Л.: Наука, 1981. - 159 с.
8. Драбчук І. Пристань віків. - Галич, 2003. - 116 с.
9. Иоаннисян О., Могитич И., Свешников И. Церковь Параскевы - Пятницы в Звенигороде на Белке - памятник древнерусского зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры: Новые открытия. - Л., 1983. - С. 494 - 507.
10. Літопис Руський: За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. - К.: Дніпро, 1990. - 592 с.
11. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина Давнього Галича. - Галич, 1991. - 38 с.
12. Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. - Львів, 1998. - Т. 235. - С. 559 - 593.
13. Малевская М. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - М., 1969. - Вып. 120. - С. 3 - 13.
14. Могитич І. Церкви Звенигорода // Вісник Укрзахідпроектреставрація. - Львів, 1995. - Ч. 3. - С. 21 - 24.
15. Могитич І. Дослідження церкви св. Пантелеймона в літописному Галичі // Галич і Галицька земля. - К., 1998. - С. 86 - 90.
16. Могитич Р. Княжа доба у планувальній структурі західноукраїнських міст: Звенигород // Вісник Укрзахідпроектреставрація. - Львів, 1995. - Ч. 3. - С. 12-13.
17. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. - 1978. - Ч. 4. - С. 64 - 82.
18. Пастернак Я. Княжий город Львів // Скрипторій історичної прози. - Львів, 1997. - Т. V. - С. 447 - 455.
19. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. - Івано-Франківськ: Плай, 1998. - 347 с.
20. Пеняк П. До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла // Археологія. - 1985. - Вип. 52 - С. 1 - 10.
21. Петрик А. Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. - Дрогобич. 2003. - Вип. VII. - С. 80-102.
22. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. - К., 1957. - 96 с.
23. Рыбаков Б. Ремесло Древней Руси. - М., 1948. - 791 с.

24. Свешников И. Перемышль // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 103 – 105.
25. Стоклицкая-Терешкевия В. Основі проблеми средневекового города X-XV вв. – М., 1960. – 184 с.
26. Терський С. Лучеськ X-XV ст. – Львів, 2006. – 252 с.
27. Тимошук Б. Давньоруська Буковина /X – перша половина XIVст/. – К.: Наукова думка, 1982. – 206.
28. Тихомиров М. Древнерусские города. – М., 1956. – 477 с.
29. Толочко П. Давньоруські міста. Київ // Археологія Української РСР. – Т. III. – К.: Наукова думка, 1975. – с. 181 – 201.
30. Толочко П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1983. – 327 с.
31. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII – XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – 168 с.
32. Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
33. Филатов В. Рязанская икона «Параскева-Пятница» // Советская археология. – 1971. - №1. – С. 169 - 190.
34. Чачковський Л. Княжий город Теревовля // Життя і знання. – 1932. - №9. – С. 257 – 259.
35. Чачковський Л. Княжий Белз // Записи НТШ. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 15 – 31.
36. Чачковський Л., Хмільевський Я. Княжий Галич. – Чикаго, 1959. – 54 с.
37. Юшков С. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М. – Л., 1939. – 312 с.

The important part of every old. Russian city was auction – handicraft micro region. The clergy, merchants, took part in the creation of it's architectural elements of compositions micro region complexes – princes. An attempt to show the role of associations of work hops of free artians in the building of churches is made article.

Key words: archaeology, Halych – Volyn Rus a corporation, an auction-handicraft micro region, a temple, a work shop.

В статье сделана попытка показать роль церковных ремесленных объединений в строительстве патрональных церквей в Галиче, Белзе, Звенгороде, Перемышле и Теревовле. С помощью археологических материалов обнаруживаются характерные признаки корпораций свободных ремесленников XI-XIII ст.

Ключевые слова: археология, Галицко-Волынская Русь, корпорация, торгово-ремесленный посад /микрорайон/, храм, цех.

УДК 711.459.6 711.122

ББК 85.118.25 (4 Укр)

Зоряна Лукомська

ПАЛАЦ ПОТОЦЬКИХ У МІСТІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

У статті висвітлено проблему збереження та пристосування історичного комплексу XVIII ст., який був складовою міста-фортеці. Запропоновано комплекс заходів щодо приведення пам'ятки архітектурно-містобудівної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання.

Ключові слова: збереження історичного комплексу, фортифікації, технічний стан, руйнування, музейно-виставковий комплекс, художньо-естетичний образ, музесфікація.

Близько 1680 року почалось будівництво резиденції магнатів Потоцьких у місті Станіславові (сьогодні Івано-Франківську), які були власниками міста. Ділянку для неї вибрали на північний схід від міста, а будівництвом замку керував Шарль Бенуа, французький архітектор та військовий інженер [3, 4].

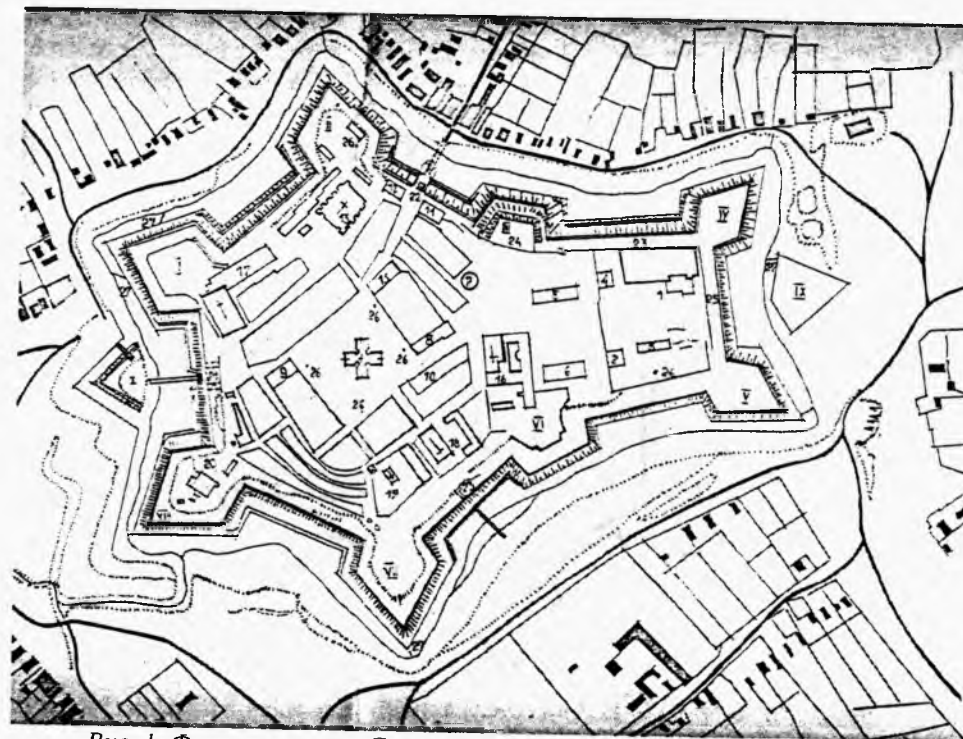

Рис. 1. Фрагмент плану Станіславова 1792 р., складений за участю Артура Дрекслера. Ця копія зберігається в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

Палац зайняв місце на певній віддалі від міських кварталів і був відділений від них еспланадою. З напільного боку його захищала ділянка фортифікаційних споруд, зведених під керівництвом згаданого Ш. Бенуа. Ф. П. Далейрак називав їх "великими насипами новим способом". На дитинці замку, відокремленому з напільного боку трьома новими

куртинами, а з боку міста – огорожею, були розташовані флігелі, кухня, конюшня, споруда палацу, поєднаного мостом з валгангом. Огорожа замку з боку міста була дерев'яною з кам'яними стовпами, а в'їзна брама була прикрашена рельєфною арматурою, тобто атрибутами військовості [4].

У середині XVIII ст. Станіславівську фортецю удосконалено на зразок системи Вобана, відомого військового інженера. Новий палац Потоцьких із прилеглою територією, яка мала в плані вигляд правильної трапеції, було обнесено мурами і з'єднано з існуючими міськими фортифікаціями. Внаслідок проведених будівельних робіт місто-фортеця набула вигляду видовженого восьмикутника з повздовжньою віссю симетрії [7] (Рис. 1).

Палац Потоцьких відіграв роль однієї із складових міста-ансамблю. У період XVII ст. уклад міста-фортеці Станіслава можна назвати спряжений з'єднаний [9]. Розпланувальна структура міста складалась з трьох взаємопов'язаних елементів: середмістя, резиденції власників та системи бастионних фортифікацій, яка об'єднувала перші два елементи (Рис. 2). Така структура відзначалася винятково регулярним нарисом фортифікацій і була головною особливістю міста-фортеці. Їй притаманні риси французької містобудівельної школи та ідеальних міст італійського ренесансу [6].

У 1809 – 1812 роках за домовленістю між Росією та Австро-Угорщиною Станіславські фортифікації розібрано, а рови засипано. Збереглися тільки невеличкі елементи мурів [8, 10]. У цей час резиденцію власників міста перетворено на військовий шпиталь.

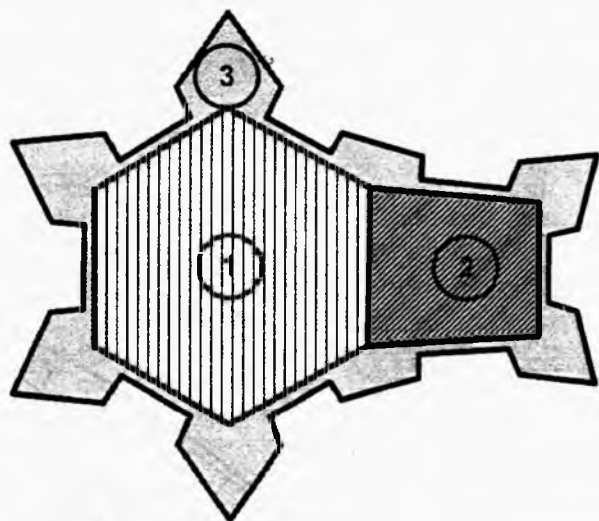

Рис. 2. Станіславів. Схема розпланувальної структури міста в XVII ст.: 1. Середмістя; 2. Резиденція власників; 3. Система бастионних фортифікацій.

Майже два століття палац використовували в такій функції австрійська, польська, а пізніше радянська влади. Доступ на територію комплексу, обнесеного мурами, був обмежений. Недоступним повністю він є й сьогодні, а отже будь-які наукові обстеження, дослідження та фіксації його споруд не здійснювались. Очевидно, за період існування (а це три століття) проводили перебудови, ремонтні роботи та пристосування

споруд, що змінило їх зовнішній вигляд та внутрішнє планування. Хоча загальний художньо-естетичний образ комплексу і сьогодні справляє позитивне враження, а відсоток втрат та змін мінімальний.

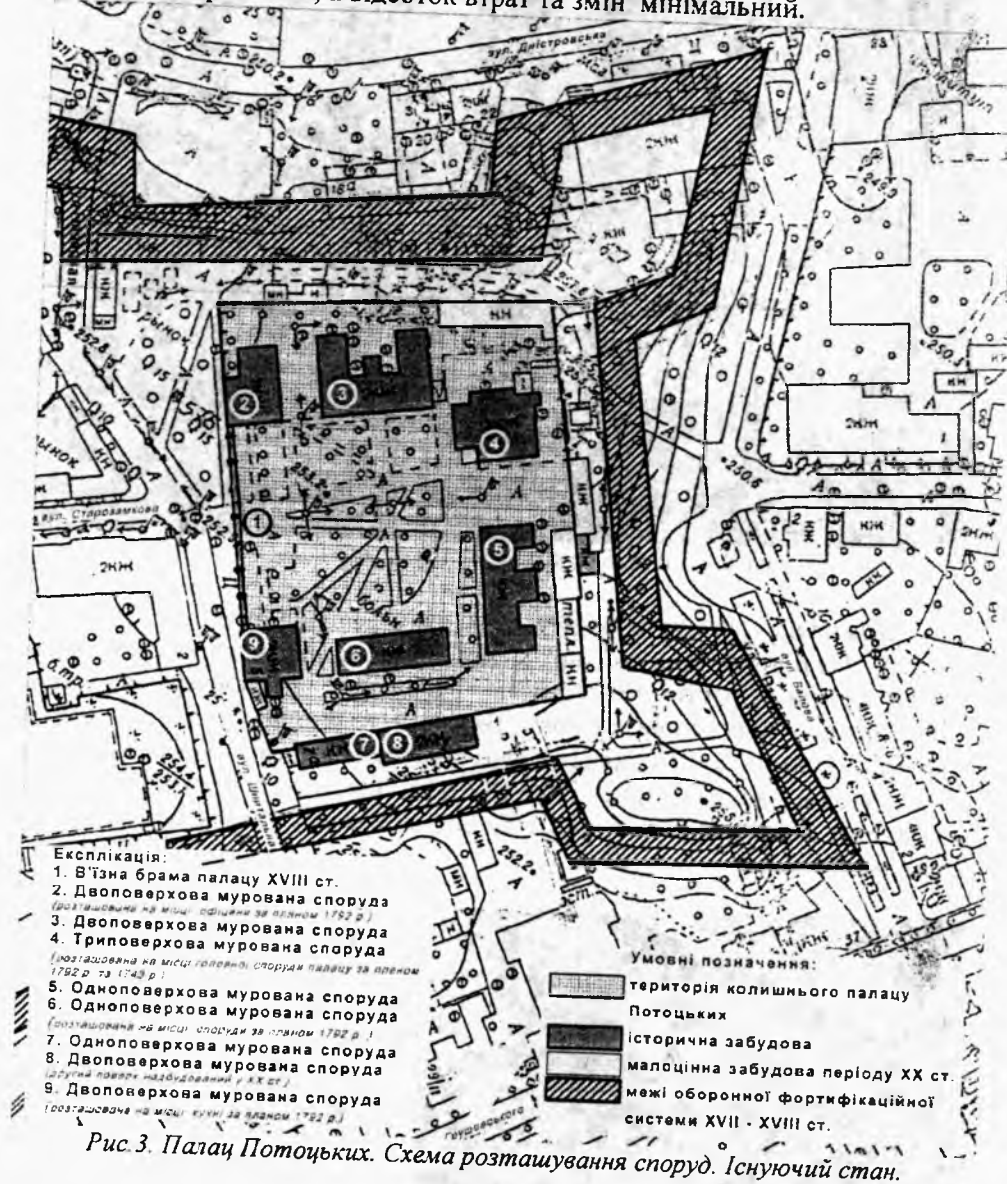

Рис. 3. Палац Потоцьких. Схема розташування споруд. Існуючий стан.

Нині колишній палац Потоцьких перебуває в незадовільному технічному стані, споруди ніким не використовуються, а отже без догляду вони занепадають та руйнуються. Кілька років тому з комплексу перенесено військовий госпіталь, і палац, очевидно, незаконно перейшов у приватну власність, незважаючи на те, що розпорядженням виконавчого комітету Івано-Франківської обласної ради народних депутатів від 26 травня 1981 р. його визнано пам'яткою місцевого значення №238-р [2]. Через неналежний догляд всі історичні споруди руйнуються. Сприяють цьому також непорядковані зелені насадження, які ростуть на території комплексу: навмисне недоглянуті дерева, кущі, трава висотою 2 метри і т. п.

Рис. 4. Споруда палацу Потоцьких №3. Сучасний стан.

Комплекс палацу складається із ряду споруд XVII – XVIII ст. (Рис.3). Технічний стан кожної з них вимагає проведення ремонтно-реставраційних робіт (Рис. 4-7). Територія комплексу обнесена триметровою мурованою стіною. Вхід на територію палацу – через муровану браму, яка поєднана із двома флігелями. Автентичність брами поза сумнівом: вона походить із XVIII ст. і її описи зустрічаємо у багатьох історичних джерелах. Технічний стан брами можемо охарактеризувати як незадовільний.

Рис. 5. Споруда палацу Потоцьких №4. Існуючий стан.

Автентичною є також трьохметрова мурована стіна, якою обнесена вся територія комплексу. Будівельна техніка і сама цегла цієї конструкції є ідентичною із цеглою, якою облицьований фрагмент єдиного збереженого бастіону XVII ст., що знаходиться у провулку Фортечному (Рис. 8). Збережена також, у дещо видозміненому вигляді, частина фортифікацій XVIII ст., які примикають до палацу: 3–4 метрові земляні насипи, які були бастіонами.

Рис. 6. Фрагменти споруди №5. Існуючий стан.

Рис. 7. Брама палацу Потоцьких. Існуючий стан.

Рис. 8. Вигляд на муровану стіну та залишки фортифікацій, які оточували палац Потоцьких. Існуючий стан.

Крім історичних споруд, на території колишнього палацу розташовано кілька окремих об'єктів та прибудов радянського періоду. Вони, звісно, дисгармоніюють до історичної забудови.

Колишній палац Потоцьких перебуває в історичній частині міста, за кілька кварталів від площі ринок та сполучений із нею вулицею Старозамковою. У сучасній структурі міста розташування палацу дуже вигідне, оскільки він межує із відпочинково-рекреаційною, громадсько-адміністративною, торговою та житловими зонами. Транспортне

сполучення об'єкта із районами міста дуже добре, оскільки в межах пішохідної доступності розташовано чотири зупинки громадського транспорту. Також добрі пішохідні зв'язки із центральною частиною міста. Відмежованість комплексу залишками колишніх бастионів та триметровою стіною створює певну камерну атмосферу у внутрішньому дворі палацу, що є сприятливим для створення громадсько-культурного осередку.

Сучасний стан палацу Потоцьких можемо назвати критичним. Більшість споруд комплексу, які походять із XVIII ст., сьогодні занепадають через незагосподарованість та недбале ставлення. Щоб його врятувати, пропонуємо здійснити низку заходів, які продовжать його життя. На наш погляд, вирішити проблему із збереження цінного історичного комплексу можемо шляхом пристосування його до функції, яка б забезпечила використання та експонування споруд палацу без порушення історично-складеної об'ємно-просторової структури.

Принципи збереження та пристосування архітектурно-містобудівної спадщини задекларовані у державних документах та постановах, активно обговорюються у наукових колах, але вирішення цієї проблеми потребує індивідуального підходу залежно від конкретної споруди чи комплексу [1, 5]. А коли мова йде про колишні фортифікаційні утворення, то проблема збереження таких комплексів ускладнена недостатнім їх дослідженням, відсутністю історичних описових та картографічних матеріалів, численними змінами, які були внесені у планувально-просторову структуру впродовж періоду існування. Одним з елементів колишньої фортифікаційної системи і є палац Потоцьких у місті Івано-Франківську.

Використовувати його відповідно до умов збереження пропонуємо у вигляді музейно-виставкового комплексу із забезпеченням максимального доступу до екскурсійного і туристичного огляду. Це забезпечить можливість збереження комплексу у вигляді, близькому до автентичного, надасть можливість доступу широкому колу відвідувачів (Рис. 9).

Головними завданнями, які лежать в основі концепції пристосування, є такі:

1. Поєднання пропонованого музейно-виставкового комплексу із рекреаційно-відпочинковою зоною шляхом влаштування додаткового входу зі скверу, що на вулиці Валуїв.

2. Поєднання споруд палацу через підземні переходи в єдиний музейно-виставковий комплекс.

3. Збагачення об'ємно-просторової композиції комплексу сучасними елементами – вхідними павільйонами, які утворюють центральну вісь сприйняття.

4. Переобладнання споруди № 3 (за генпланом) під музей міста, споруд № 4, 5 (за генпланом) – під виставкові галереї, споруди № 8 (за генпланом) – під комплекс громадського харчування, споруд № 6, 7 (за генпланом) – під адміністративні корпуси.

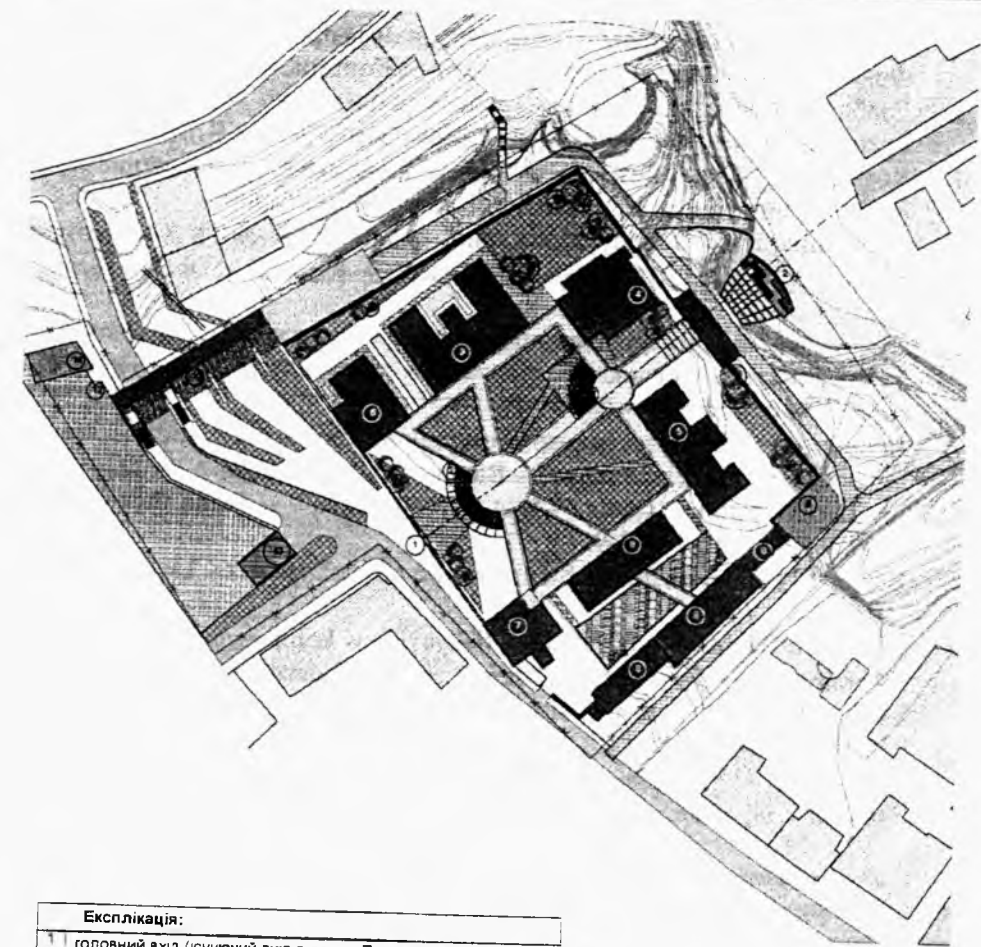
5. Влаштування підземного паркінгу в сусідньому кварталі та зміна організації транспортного руху, що забезпечить доступ до музейно-виставкового-комплексу широкому колу відвідувачів.

Для реалізації запропонованої концепції пристосування палацу Потоцьких пропонуємо таку послідовність проведення заходів:

- здійснення комплексної будівельно-технічної експертизи об'єкта задля визначення технічного стану основних конструктивних елементів споруд;
- проведення першочергових рятувальних робіт на спорудах, які руйнуються;
- опрацювання історико-архівної довідки;
- проведення комплексу наукових досліджень, що охоплюють архітектурно-археологічні обміри, натурні обстеження (шурфи, зондажі), детальні інженерні обстеження, історико-архітектурні дослідження, хіміко-технологічні дослідження, мистецтвознавчі дослідження;
- розроблення історико-архітектурного опорного плану комплексу;
- розроблення проекту охоронних зон;
- розроблення генерального плану пристосування комплексу;
- знесення дисгармонійних прибудов, надбудов радянського періоду, перенесення службово-технічних надземних споруд у підземний рівень;
- проведення реставрації фасадів;
- демонтаж внутрішніх конструкцій та обладнання радянського періоду у спорудах;
- пристосування споруд палацу під корпуси музею (за умови мінімальних змін у первісному плануванні);
- влаштування додаткового входу на територію комплексу з боку скверу на вулиці Валовій;
- розчищення та пристосування підвальних приміщень споруд під приміщення музею;
- влаштування системи підземних переходів, що забезпечить зв'язок між корпусами музейно-виставкового комплексу;
- влаштування входів-павільйонів у підземну частину комплексу;
- влаштування партеру з дотриманням стилістики комплексу;
- влаштування підземного паркінгу у сусідньому кварталі та надземного переходу;
- експонування елементів конструкцій у підземному рівні, які ймовірно будуть розкриті при проведенні розкопок;
- пристосування та часткова реставрація інтер'єрів споруд.

На нашу думку, саме пристосування палацу Потоцьких під музейно-виставковий комплекс дасть можливість продовжити життя пам'ятки та створити сприятливі умови для її експонування. Саме музеєфікація забезпечить можливість мінімальних змін та втручань в історичну субстанцію комплексу. Доступність громадськості не тільки популяризує палацовий комплекс, а й забезпечить контроль за її експлуатацією.

За прикладом пропозицій з пристосування палацу Потоцьких в Івано-Франківську можна розробити конкретні рекомендації для багатьох історичних комплексів України, існування та збереження яких також під загрозою.

Експлікація:	
1	головний вхід (існуючий вхід в палац Потоцьких)
2	додатковий вхід (з північно-східної сторони)
3	музей міста (хірургічний корпус, XIX ст.)
4	виставковий корпус (будівля палацу Потоцьких, XVIII ст.)
5	виставковий корпус (офіцерський клуб, XIX ст.)
6	адміністративний корпус (приміщення флігеля, XVIII ст.)
7	адміністративний корпус (будівля нової кухні, XVIII ст.)
8	ресторан, кафе (стара кухня, господарські споруди, XIX ст.)
9	дитячий майданчик (існуючий)
10	надземний перехід
11	вхід павільйон
12	вихід із підземного паркінгу
13	візід у підземний паркінг
14	візід із підземного паркінгу
15	господарський візід

Умовні позначення:	
	існуючі споруди колишнього палацу Потоцьких періоду XVIII ст.
	існуючі елементи оборонної системи міста періоду XVIII ст.
	межа території, що впорядковується
	клумба
	моцнення бруківкою
	моцнення природним каменем
	газон
	скляне перекриття
	кущі дерева
	асфальтове покриття
	тераса

Рис. 9. Пропозиція пристосування споруд палацу Потоцьких.
(Матеріали дипломної роботи КБ "Реконструкція фасадів споруд та пристосування палацу Потоцьких в м. Івано-Франківську під музейно-виставковий комплекс", студ. Гошта Х., кер. Лукомська З.)

Література

1. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження / Микола Бевз // Записки Наукового Товариства імені Шеченка. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів: НТШ, 2001. – Т. ССХІ. С.84-112.

2. Вісник. Офіційне видання Івано-Франківської обл. ради та Івано-Франківської обласної адміністрації. – 1999. – Жовтень. – № 17. – С. 1-12.
3. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – Ч. 1. – С. 36-44.
4. Кравцов С. Івано-Франківськ: Історико-архітектурний нарис / С. Кравцов. Звіт про НДР. – НТШ у Львові, 1992. – С. 8-9.
5. Конвенція про охорону культурної спадщини Європи // Пам'ятки України (історія і культура): Наук. часоп. – К., 2006. – № 4. – С. 120-125.
6. Лукомська З. Місто Івано-Франківськ – історія і сучасність / З. Лукомська. – Вісник НУ «Львівська політехніка»: Архітектура. – Львів, 2004. – № 505. – С. 197-201.
7. Лукомська З. Історико-архітектурний розвиток міста Івано-Франківська / З. Лукомська. – Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника: Серія «Мистецтвознавство». – Івано-Франківськ, 2005. – Вип. VIII – С. 3-9.
8. Barącz S. Pamiętnik miasta Stanisławowa / Sadok Barącz – Lwow, 1858. – 191 s.
9. Motak M. Elementy nowatorskie i tradycyjne w kompozycji urbanistycznej wybranych renesansowych założeń miejsko-rezydencjonalnych w Polsce / Maciej Motak // Studia z historii architektury i urbanistyki. – Krakow, 1999. – S. 196 – 215.
10. Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski / A. Szarlowski. – Stanisławów, 1887. – S. 204 – 205.

The problem of saving and adaptation of historical complex from XVIII century, which was the part of city-fortress, is considered in this article. The composite of cogent measures in reference to putting architectural monument, which is the part of architectural and urban-planning town heritage, in condition of complex, which will be usable for excursions and other culturally-educational measures.

Key words: *saving of historical complexes, fortifications, technical state, destruction, museum-exhibitional complex, artistically-aesthetical character, museumfication.*

Статья посвящена проблеме сохранения и приспособления исторического комплекса XVIII в., который был составной города-крепости. Подана совокупность мер для приведения памятника архитектурно-градостроительного наследия в состояние пригодное для экскурсионного посещения и другого культурно-образовательного использования.

Ключевые слова: *сохранение исторического комплекса, фортификации, техническое состояние, разрушение, музейно-выставочный комплекс, художественно-эстетический образ, музеефикация.*

УДК 7.071.1

ББК 85.10

Ірина Чмелик

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА У ПЛАСТИЦІ ГРИГОРА КРУКА

У статті йдеться про творчість українського скульптора Григора Крука. Його мистецтво стало вагомим здобутком українського зарубіжжя 1930–1980-х років. Головну увагу зосереджено на висвітленні української національної тематики в творчості майстра, зокрема дано аналіз портретів історичних постатей, культурних та мистецьких особистостей, образів галицьких селян, саме ці праці є найважливішою частиною мистецької спадщини Крука.

Ключові слова: *скульптура, національна тематика, портрети, жіночі образи, зображення селян.*

Скульптор Григор Крук належить до тих людей, хто, залишивши рідний дім і рідний край, ні на мить не забував про своє коріння, родину, яка там зосталась. І, щоб хоч якось полегшити свою тугу, в уяві він творив образи, які виривали з минулого, подумки повертаючи його на Батьківщину, до матері, до близьких людей, до вбогої батьківської хати, з якої, проте, виніс лише найтепліші спогади. Згодом ці уявні образи набувають виразних пластичних форм, часто втілюючи певні філософські поняття й категорії, стають завершеними скульптурними творами.

Розповідь про скульптора хочеться розпочати зі слів Віктора Мельника: «Григорій Крук — знаний у світі і маловідомий в Україні митець. Його доля — це доля багатьох українських майстрів, які здебільшого не за власним бажанням і не в пошуках матеріальної вигоди покидали рідну землю та їхали на чужину. Для одних це було єдиною можливістю реалізувати свої творчі потенції, інші рятувалися від неминучих репресій» [10, 67]. Сказано це було на міжнародній науковій конференції «Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття», яка проходила в грудні 1992 року в Івано-Франківську з ініціативи Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського Академії Наук України, Івано-Франківського художнього музею та Івано-Франківської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Саме тоді вперше в Україні, зазначає мистецтвознавець, ім'я Григорія Крука зазвучало на повен голос [10, 72].

У дні роботи конференції і невдовзі після її закінчення в українських виданнях з'явилося близько десяти різних публікацій про скульптора [1; 8; 11; 16; 18]. На місцевому телебаченні демонстровано документальну стрічку, присвячену майстрові. Згодом вийшли матеріали конференції, де опубліковані виступи її учасників, а також вартісні спогади про Крука тих, хто був із ним добре знайомий [3].

Всі, хто досліджував творчість Григора Крука, так чи інакше торкаються питання пріоритетної тематики його праць. І такою, без сумніву, є селянська тема. Митцеві вдалося до рівня символів піднести галицьке селянство, для якого найважливішою є праця на рідній землі. Неймовірна працьовитість, любов до землі притаманна як Крукові-скульпторові, так і селянам, прототипам його образів. Тож варто

докладніше охарактеризувати цей пласт його творчості, опираючись на слова В. Мельника, який наголосив, що «джерела інспірацій у доробку майстра, що першочергово і найтісніше були пов'язані з Батьківщиною, – хоч і лежать, здавалося б, на «поверхні», але насправді потребують глибокого вивчення. Зарубіжні дослідники пишуть про них або дуже узагальнено, або ж вдаються до не зовсім вдалих порівнянь, коли потрібно підкреслити національну самобутність робіт скульптора» [10, 71].

Григорій Крук народився 30 жовтня 1911 року в с. Братишеві Тлумачького повіту на Станіславщині. Як вважав сам митець, талант він успадкував від батька, який мав у селі гончарну майстерню. Саме там він вперше спробував працювати з глиною. Навчався у Станіславській школі деревного промислу, Промисловій школі у Львові в скульпторів Андрія Коверка та Сергія Литвиненка, а згодом, як і багато інших обдарованих молодих людей, опинився в Академії мистецтв у Кракові, де студіював у відомих майстрів Фридеріка Паутша, Владислава Яроцького, Казимира Сіхульського, і – що особливо важливо – у скульптора Костянтина Ляшчки, якого всі характеризували насамперед як прекрасного педагога. Під час навчання юний скульптор приєднався до мистецького гуртка «Зарево», яке існувало протягом 1933–1939 років за підтримки професора Ягеллонського університету Богдана Лепкого [14, 46]. Саме як учасник «Зарева» Крук вперше виставив свої твори на одній із виставок львівського товариства АНУМ (Асоціації незалежних українських митців).

Згодом, незважаючи на злиденне життя, він поїхав для продовження навчання до Берлінської Вищої школи образотворчого мистецтва за рекомендацією Богдана Лепкого, де студіював у Отто Гіцбергера, Альфреда Фоке, Арно Брекера та українського скульптора Федора Ємця. Це стало визначальним при виборі творчого шляху.

Надалі життя і творчість митця пов'язані з Мюнхеном, де мав майстерню на Елізабетштрассе, 13. Німецька пунктуальність та організованість імпонувала скульпторові і сприяла розвитку його таланту. Можливо, саме через це Григорій Крук не покинув Німеччину і залишився працювати там до кінця життя.

У 1940-х роках, за визначенням мистецтвознавця Олександра Федорука, він уже сформувався як оригінальний майстер. А визнання прийшло до нього після виставки у паризькій галереї Сімона Бадіні 1954 року [17, 19]. Помер митець у грудні 1988 року у будинку для самотніх, оскільки останні роки життя були затьмарені проблемами зі здоров'ям, про що неодноразово писали його знайомі та друзі у спогадах. Г. Крук був учасником виставок Мюнхенського товариства митців, до якого належав, крім того, він був щорічним членом журі, яке відбирало роботи для цих виставок, що свідчить про авторитет майстра у мистецьких колах.

Як і кожний митець класичного способу мислення, Крук обрав людську постать центром мистецьких і філософських спостережень, постійним образом творчості. У цьому не було нічого дивного, адже людське тіло завжди і в найкращий спосіб виражало сутність мистецтва скульптури, як писав про це мистецтвознавець Дмитро Степовик [16, 34]. Крім того, він зумів сполучити народну основу своєї творчості з професіоналізмом академічно вишколеного митця [16, 35].

Провідною темою скульптур Крука є селянська тематика. Зокрема Святослав Гординський, автор монографії про майстра, відзначав у його

творчості такі характерні риси, як статурність, статечність, сила; форми його пластики великі, спрощені, зведені до основної брилуватої маси. Проте статичність його різьби аж ніяк не заперечує руху.

Показовими творами, що підтверджують превалювання в творчості митця саме національної тематики, є його скульптури «Селянин з сокирою», «Селянин молиться», «Сівач», «Праля», «Заноза», «Відпочинок на жнивах у Братишеві», «Концерт на ярмарку», в яких життя галицького селянина розкрито у простих доступних формах [1, 27]. У цьому ж руслі виконана низка праць на теми українського козацтва, зокрема «Танок із шаблею», «Козак-бандурист» та ін. У творах Григора Крука козак виступає носієм національної незнищенності. Навіть у найскрутнішій ситуації він здатний зорганізувати себе на творчий акт, мобілізувати свою волю. Ці скульптури є символом самого майстра, який, відірваний від Батьківщини не з власної волі, живучи в скрутні і нестатках, зумів зберегти дух нашого народу та ще й втілити його у вічних формах новочасної пластики, показавши світові, що модерне – це і є глибоко національне [12, 54].

Інша його тема – це зображення емігрантів, де Григорій Крук особливими, притаманними йому засобами показує людські страждання й поневіряння. Він сам сповна випив чашу цих страждань, будучи вигнанцем, тому як ніхто інший розумів внутрішні драми, які переживає людина, змушена покинути рідний дім і все, що є для неї близьким і дорогим. Такими гостро характерними є його «Емігранти» і «Втікачі». В останній роботі скульптор зображає матір і дитину, які покидають рідний край у пошуках кращої долі. Композиція є внутрішньо зібрана, виконана у властивій майстру експресіоністичній манері. Пластично дуже вдало трактована могутня акра спини, яка ніби захищає дитя від негод світу, а ктунок на плечах, як той тягар [...] сприймається символом тяжкої долі [12, 54].

Як для Пікассо – африканські маски, для Матісса – мистецтво Сходу, для Архипенка – трипільські статуетки, для інших європейських художників початку ХХ ст. – японська гравюра укійо-е, так для Крука джерелом натхнення слугували далекі спогади і спостереження за щоденною працею селян із Вітчизни. У своїх творах він переконливо зображав первісну долю й долю людини, зв'язаної з землею і працею на ній. Це те оригінальне, що він вніс в українське мистецтво, в його скульптуру [2, 66].

Його героїв часто порівнюють із персонажами Стефаниківських новел, і це не дивно, адже вони обоє були виразниками експресіоністичних тенденцій в мистецтві, обоє зверталися до тем збідованого селянина, що важко працює на землі, інколи доходить до відчаю. Втім, людська воля, незнищенність духу, бажання будь-що вирватись із оков режиму є провідними ідеями його скульптур. Мотив незнищенності є в таких творах як «Жінка на милицях», «Розстріл перед синагогою у Станіславі», «Евакуація євреїв з Товмача до Станіслава». У них Григорій Крук, оперуючи пластичними масами, створює образи сильних духом, нескорених людей, які навіть перед обличчям смерті не втрачають мужності, людської гідності, стійко зустрічають смерть. І в цьому їх надзвичайна велич, монументальність, саме такими вони залишаться у пам'яті нащадків. Ці скульптури були створені протягом 1944–1946 рр., нав'язані свіжими враженнями відвідин Круком Станіслава та рідного села Братишева. Це була його остання подорож на Батьківщину, яка припала на

надзвичайно важкий воєнний час, але відмовитись від поїздки він не міг, про що писав у своїх спогадах: «Я постановив виїхати, хоч виїзд був суворо заборонений гестапо і майже безнадійний. Всі труднощі щодо цього годі описати. Тільки моє велике хотіння і міцна віра вможливили неможливе. Нарешті по довгих, довгих роках скитання і воєнного лихоліття сиджу в поїзді і їду до Станіслава, до Братишева, до рідного села, до батьків – до *Мами, до Тата* (курсив мій — І.Ч.) [6, 551]. Згадуючи найдорожчих людей, він пише ці слова з великої букви, що є виявом найбільшої у світі любові і поваги.

Далі Григорій Крук продовжував: «Нарешті я в Станіславі [...]. На двірці натовп людей з бесагами, переважно гуцули, які їдуть шукати куска хліба [...] В місті обличчя мешканців сумні. Дві жорстокі окупації принесли жителям голод, страх, безнадійність, розстріли... Це вже не був той Станіслав, що його я полюбив і виніс з нього дорогий спомин з моєї першої молодості» [6, 551]. Скульптор дуже сумував за рідним краєм, шкодував, що після війни знову більше не довелось відвідати Батьківщину. Про це він зі щемом у серці писав у листах до друзів і земляків – Михайла Зорія та Володимира Поповича. Згодом їх спогади надруковані в матеріалах конференції «Григорій Крук та європейська пластика ХХ століття» [6; 13]. Деякі твори Григорія Крука присвятив родині (батькові, старшому братові Івану й сестрі Марії, як наприклад, «Відпочинок на жнивях у Братишеві»), а також людям, до яких мав любов і повагу, скажімо «Розстріл перед синагогою у Станіславі» присвячений війтові Гундякові з Микуличина). Він чудово знав українську людність демократичної верстви і постійно брав із неї «матеріал» для своїх образів. Був пройнятий широкою симпатією до своїх персонажів саме через їх природність і безпосередність, тому не допускав найменших натяків на ідеалізацію або пошук якихось «вигідних» поз, рухів чи ракурсів. Поведінка людини у тривіальних ситуаціях є предметом особливої уваги і мистецького аналізу Григора Крука [16, 35].

У творчості скульптора фахівці відзначають також тонкий гумор, сатиру, що призвело до появи гротескних творів. На цій прикметі часто наголошують ті, хто знав митця особисто, мав щастя з ним спілкуватись і товаришувати.

Іншою не менш важливою частиною мистецької спадщини Григора Крука є жіночі образи. Тут скульптор, за визначенням мистецтвознавця Олександра Вільного, демонструє високий рівень зрілості, майстерності, професійну віртуозність. В одних випадках він, виходячи з досягнень європейської пластики, зокрема Арістиди Майоля, забезпечує плинну простоту форми, в інших — більша частина творів — наголошує на конкретних виявах людського характеру, у багатьох, почасти в межах улюбленої іронії, розкриває прості психологічні істини. Рух людського тіла спричинює несподівані рефлексії у композиціях з витиранням рушником, миттям ніг, танцями, розчісуванням волосся, відпочинком після ванни і т. п. [1, 27].

Практикуючи зображення жіночої образності, скульптор довів невичерпність творчої уяви. Це велика група композицій на теми танцівниць, які притягують погляд природністю рухів і жестів, чарують молодістю, свіжістю почуттів, захоплюють психологічними відтінками. Численні «Лежачі», «Стоячі», «На піску», «Мовчазні», «Слухаючі»,

зроблені з каменю чи бронзи або просто zostавлені в гіпсі, приховують стільки цнотливості, гордовитої впевненості, віри в свою селянську красу, зворушуючи безпосередністю поведінки, що словами передати важко [1, 28]. Святослав Гординський згадував, що, зустрічаючись із Круком у Мюнхені, вони разом із скульптором Леонідом Моложанином часто ходили на вільні рисункові класи в Академію мистецтв, щоб малювати моделі, бо «мати готові модельки у доброму освітленні було вигідно і коштувало мало що більше як гальба пива» [2, 65].

Окрему групу творів Григора Крука становлять численні станкові портрети реальних людей та історичних осіб, що розкривають сутнісний світ людини та її діяльності (Тарас Шевченко, Володимир Великий, Іван Мазепа, Василь Стефаник, Микола Руденко, Йосиф Сліпий, Яків Гніздовський, Володимир Луців та ін.). Вони змістовно і композиційно довершені завдяки класичній освіті, а також через те, що він добре робив посмертні маски (серед інших маску президента ЗУНР Євгена Петрушевича). Така робота була морально складною, митцеві було важко працювати з такими замовленнями, але він був визнаний спеціалістом у цій галузі [7, 65]. Має рацію Олександр Вільний, наголошуючи, що в особі Крука українське мистецьке зарубіжжя знайшло гідного продовжувача справи Архипенка, Парашука, Ємця — уславлених портретистів першої половини ХХ століття [1, 28].

Своєрідний, винятково багатий світ становлять малюнки Г. Крука — це начерки до скульптурних композицій, частину яких він опублікував в окремому томі (Мюнхен, 1980), на що звернув увагу Дмитро Степовик. У цій сфері, за свідченням мистецтвознавця, Крук є більш однозначний і стилізований, ніж як скульптор. У його рисунках пробиваються виразні риси барокового мистецтва. У них поставлене завдання здивувати, а не вразити чи здобути насолоду. Здивувати багатством пластики і мінливості форм, а ще більше — розмаїтістю руху — від бурхливого і драматичного до тремтливого, ніжного, пульсуючого [16, 35]. Графічне мистецтво доповнює його образ невтомної людини, яка і в своєму високому професіоналізмі не покладалася на Богом даний талент, чудову європейську освіту, а вдосконалювала почуття, зір і точність руки шоденною працею [16, 34].

Спогади про Григора Крука залишили митці, які навчались з ним у Кракові, Берліні, зустрічались на виставках, зокрема М. Зорій, Д. Іванцев, І. Качуровський, В. Попович, С. Гординський, В. Луців, Б. Стебельський. Останній, зокрема, сказав: «Про Крука спогад буде тривалий. Будуть нагадувати виставки і його твори. Він житиме, поки житиме його нарід, бо він на шляху неможливого творив можливе» [15, 12].

Творчості скульптора присвячено кілька монографій, за кордоном вийшли альбоми його творів. Уже згадувана конференція сприяла тому, що про Григора Крука нарешті дізналися в Україні, хоча протягом 1950—1980-х рр. він зробив багато виставок у Європі (Німеччина, Франція, Англія, Італія, Австрія та ін.), США, Канаді, навіть у Китаї. Як із землі черпають сили селяни, які працюють на ній, так митець впродовж життя надихався отими спогадами про рідний край, натхненно зображаючи простих людей, козаків, повнокровних галицьких жінок. Ті глибинні корені живили його творчу енергію, виявляли нові грані його мистецького таланту. Він своїми скульптурами сприяв тому, що про Україну дізнались, її

побачили у його творах, знову почули про її сильних талантів, серед яких і Святослав Ґординський, і Олександр Архипенко, і Михайло Черешньовський, і Леонід Моложанін, і багато-багато інших... А тому беззаперечно погоджуємося з твердженням Володимира Луканя, що Іменем митця повинна пишатися українська культура [8, 56].

Література

1. Вільний О. Григорій Крук – другий після Олександра Архипенка / О. Вільний // Образотворче мистецтво. – 1992. – № 3. – С. 24–28.
2. Гординський С. Слово про Григорія Крука / С. Гординський // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 64–66.
3. Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції / Під ред. О. Федорука. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – 80 с.: іл.
4. Зорій М. Про мого товариша Гриця Крука / М. Зорій // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 10–12.
5. Качуровський І. Григорій Крук – скульптор, якого не знали в Україні / І. Качуровський // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 26–32.
6. Крук Г. З молодих років у Станіславові / Г. Крук // Альманах Станіславівської землі / Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини. / Ред.-упоряд. Б. Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 547–551.
7. Крук Г. Мій шлях до різьби / Г. Крук // Перевал. – 1993. – № 2. – С. 57–70.
8. Лукань В. Повернення в Україну / В. Г. Лукань // Перевал. – 1993. – № 2. – С. 56.
9. Луців В. Григорій Крук – визначний український скульптор / В. Луців // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 73–77.
10. Мельник В. Повернення в Україну / В. Мельник // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 67–72.
11. Мельник В. Скульптор Григорій Крук: повернення в Україну / В. Мельник // Західний кур'єр. – 1992. – 5 грудня. – С. 7.
12. Мотика Я. Крук, Україна і пластика ХХ століття / Я. Мотика // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 53–56.
13. Попович В. Моє знайомство з Григорієм Круком / В. Попович // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 57–63.

14. Ріпко О. «Зарево» в культурному русі Галичини 1920-30-х роках / О. Ріпко // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 45–49.
15. Стебельський Б. Григорій Крук / Б. Стебельський // Образотворче мистецтво. – 2002. – № 3. – С. 12–13.
16. Степовик Д. Графіка Григора Крука / Д. Степовик // Образотворче мистецтво. – 1994. – № 1. – С. 34–35.
17. Федорук О. Григорій Крук і європейська пластична культура середини ХХ століття / О. Федорук // Григорій Крук та європейська пластика середини ХХ століття : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992. – К., 1995. – С. 16–25.
18. Федорук О. Україна і українці / О. Федорук // Наука і суспільство. – 1989. – № 12. – С. 45.

The article is devoted to the creative works of the Ukrainian sculptor Hryhoriy Kruk. His activity was one of the biggest achievements of Ukrainian art abroad during the 1930-80th. The main focus of his works was on the Ukrainian national themes. The author analyses portraits of historical, cultural and artistic personalities, images of Galychyna villagers. This part is the most important in the creative activities of Hryhoriy Kruk.

Key words: sculptura, the Ukrainian national themes, portraits, images of woman and villagers.

В статті речь идет о творчестве украинского скульптора Григория Крука. Его искусство стало весомым достижением украинского зарубежья 1930-1980-х годов. Главное внимание сосредоточено на освещении украинской национальной тематики в творчестве мастера, в частности дан анализ портретов исторических личностей, культурных и творческих личностей, образов галицких крестьян, именно эти труды являются важнейшей частью художественного наследия Крука.

Ключевые слова: скульптура, национальная тематика, портреты, женские образы, изображения крестьян.

УДК 821.161.2
ББК 83.3 (4 укр) 6

Тамара Касьяненко

ДРАМАТУРГІЧНО-ТЕАТРАЛЬНИЙ КОНЦЕПТУАЛІЗМ ІВАНА ЗУБЕНКА (На матеріалі статті «В справах театральних»)

У статті вперше досліджено драматургічні й театрознавчі концепції українського письменника і журналіста Івана Зубенка (1886–1940) на основі його праці «В справах театральних. Творім свою культуру тільки... спільно й згідно! (В порядку дискусії)», що була виявлена недавно авторкою дослідження в сімейному архіві письменника й опублікована в 2003 році. Розкрито взаємозалежність драматургії, сценічного мистецтва, глядача і критики у створенні явищ національної культури; спроектовано основні положення і висновки розвідки Івана Зубенка на сучасний стан українського театру і літератури, зокрема розвиток драматургії.

Ключові слова: драма, література, театр, глядач, критика, Іван Зубенко.

Літературно-художня творчість досі малознаного українського письменника Івана Зубенка (1888–1940) доволі різноманітна. Тут і поезія, проза, драматургія, публіцистика, літературо- й театрознавство, критика. В одному із томів «Енциклопедії українознавства» за редакцією професора Володимира Кубійовича зазначено, що цей письменник і журналіст народився на Херсонщині, брав участь в українських визвольних змаганнях, перебував у таборі для інтернованих у місті Каліші (Польща), згодом оселився на Прикарпатті, у місті Коломиї, де й похований. За цими скупими рядками прихована надзвичайно складна доля людини-патріота і художника слова, про якого досі невідомо не тільки широкому загалу, а й фахівцям вивчення історії української драматургії й театру, публіцистики і журналістики першої половини ХХ століття. Принаймні до недавнього часу його ім'я навіть не згадувалося в підручниках та посібниках з українського письменства і сценічного мистецтва. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу творчість Івана Зубенка з ідеологічних міркувань перебувала під забороною – аж до кінця ХХ – початку ХХІ століття. Крім того, вона здебільшого знаходилася в архівних схронах, у родинних сховищах, була «розпоршена» різними українськими та еміграційними виданнями, на яких стояв штамп «для службового використання» або таємничості. Зрештою, діаспорні матеріали для широкого доступу (як і документи спецслужб) відкриті порівняно недавно. Тож пошукові роботи щодо творчості Івана Зубенка продовжують й досі.

Та якщо його ліричні, епічні і драматичні твори завдяки старанням сучасних літературознавців і театрознавців, зокібна Федора Погребенника, Ростислава Пилипчака, Степана Хороба, Лариси Залеської-Онишкевич, Наталії Єржиківської, Олени Боньковської, Наталі Мафтин та ін. на сьогодні введені до наукового аналізу українського літературно-мистецького процесу 20-30-х років минулого століття, врешті-решт нині автором цих рядків підготовлено до друку однотомник вибраних художніх творів Івана Зубенка, що виходить у Коломийському видавництві «ВІК», то його літературно-критичні статті, рецензії, театрознавчі розвідки і культурологічні студії, на жаль, ще не доступні широкому загалу, а отже ще не ставали предметом окремого дослідження. І все ж нам вдалося віднайти й опублікувати у «ЗНТШ» (2003) надзвичайно цікаву працю письменника «В справах театральних. Творім свою культуру тільки... спільно й згідно! (В порядку

дискусії)»*, що була, ймовірно, написана у 1937–1939 роках, тобто тоді, коли в Коломиї відбувалися «театральні читання» з проблем розвитку західноукраїнської драматургії і театру, і збереглася як рукописний варіант у сімейному архіві Івана Зубенка.

Мету свого виступу художник слова окреслив із самого початку доволі чітко: «викликати жвавіший обмін думок людей, компетентних у цих справах, і спільними силами шукати шляхів для розвою цієї (себто драматургічно-театральної) галузі мистецтва, яка в нас останнім часом почала підупадати» (с. 633). Більше того, дискутантів він закликав до конструктивної полеміки – «будівничо-творчої, толерантної і взаємно доповнюючої», не «хворобливо-амбітної, насиченої їдкою сарказму», застерігаючи водночас від зневаги і зневаги щодо «розвою рідної культури взагалі». Достатньо конкретно дослідник визначає причини незадовільного стану тодішнього драматургічно-театрального життя Галичини, зокібна одного із провідних колективів – Театру імені Тобілевича (1924–1938): тут і непродумана репертуарна політика та пропаганда сценічного мистецтва, і мало кваліфікована критика як драматургічних текстів, так і вистав, нарешті, збайдужіння театральної публіки до театру як виду мистецтва.

Іван Зубенко визначив чотири основоположні чинники в розвитку сценічного мистецтва Галичини, зокрема Театру імені Тобілевича: потреба нової високохудожньої драматургії, підвищення якості сценічних постановок й залучення до їх перегляду щораз нових верств глядачів («без публіки театру нема»), також активізація літературної і театральної критики у розвою театрального мистецтва Західної України. Кожному із цих самоцінних чинників він відводить окремих (хай і невеликий) розділ.

Аналізуючи репертуар тодішніх колективів, автор небезпідставно вважає обов'язковим процес тісної співпраці драматурга і театру. Причому він справедливо акцентує увагу на тому, що в усі часи, в усіх народів упродовж розвитку сценічного мистецтва таке співробітництво літератури (драма) і театру (вистава) витворювало високі ідейно-естетичні зразки загальнолюдської і національної духовності. Драма як художнє явище аж ніяк не прагне вдосконалити сценічне мистецтво з середини, а театр, зі свого боку, не вбачав у драмі звичайну літературну основу для створення театрального шедеву. Драма, на переконання Івана Зубенка, так чи інакше завше несе в собі систематику художніх образів, які прагне збагнути, розкрити й поглибити, створюючи нову образність (театральну), режисер, актори, загалом постановники спектаклю.

То чи можна говорити у такому разі про те, що «вистави «Жінка, що вбила», «Грішниця на острові Паго-Паго», «Пурга», «Несподіванка», «Блакитний лис», «Церковна миша», «День і ніч» і т. д. є високохудожніми, якщо їх літературна першооснова малопримітна?» Чи можна стверджувати, що вони «пахнуть чимось українським», якщо в них не піднімаються важливі проблеми людського життя? (с. 636). Низькопробна драматургія, робить висновок Іван Зубенко, звісно ж, породжує низькопробні вистави. Таким чином, для того, щоб із співпраці двох рівноправних видів мистецтва було створено справді неперебутнє естетичне явище, конче необхідна спільна основа – наскрізний художній образ. Власне він, «породжений у творчій

* Зубенко Іван. В справах театральних. Творім свою культуру тільки... спільно й згідно! (В порядку дискусії) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці театрознавчої комісії. – Том ССХІV. – Львів, 2003. – С. 633 – 640. Покликаючись на це видання, в тексті статті вказуватимемо лише сторінку.

свідомості драматурга і відтак переходить у творчу атмосферу театру, за допомогою якого захоплює свідомість глядача, публіки» (с. 637). У розділі «Живий театр» Іван Зубенко висловлює цікаву думку про те, що художні образи драми народжуються у сфері літератури, однак осмислено зорієнтовані їх творцями на глядацьке живе (безпосереднє) сприйняття і сценічне втілення – вони можуть «конечно і повноцінно існувати лише у просторі іншого виду мистецтва».

Автор праці «В справах театральних», звичайно, цілком свідомо уникає при цьому якоїсь одної акцентуаційної оцінки – чи то в бік драматургії, чи то в бік сценічної культури – література і театр можуть існувати самі по собі, й образи, створені письменником, аж ніяк не становлять собою «сирого матеріалу, що конче потребує оформлення та вдосконалення». «В кінці минулого століття (XIX-го. – Т. К.) незабутні наші І. Тобілевич, М. Старицький разом з інтерпретаторами М. Кропивницьким, М. Садовським, П. Саксаганським створили нам театр і своєрідний репертуар...», своєрідну драматургію, яка й при читанні виявляє свої характерні риси (с. 635).

Проте драма, за спостереженнями Івана Зубенка, з самого початку існування як окремий рід літератури за своєю природою спроектовує образи до театру, який і покликаний (також за своєю природою) їх творчо переосмислювати і розгорнути у сценічну дію з допомогою власних художніх ідей і засобів, серед яких – людина, чи то актор, режиссер, белетмейстер, сценограф, композитор або диригент. «Хоч ці категорії (драматична дія, характер. – Т. К.) і до цього часу ще актуальні, однак, розуміється, що цих форм (драматургічних жанроутворень представників українського «театру корифеїв». – Т. К.) уже замало, щоб задовольнити потреби сучасної публіки. Отже, мусимо сягати усіх наймодерніших форм, але наповняти їх своїм змістом» (с. 635).

Тут потрібні «дерзновення і сміливість» як з боку українських драматургів, так і з боку національних майстрів сцени. Загалом, пише Іван Зубенко, «щодо драми, то ми маємо вже й чималий доробок. Та біда – ось, бачте, наші режисери кажуть, що ті драми не сценічні, не надаються до постановки... І виходить такий дивогляд, що твори багатьох наших драматургів – прекрасні, літературні, з гарною провідною думкою, з прегарним виведенням характерів, п'єси – «не йдуть»; а такий кримінальний твір, як «Несподіванка» (драма українського автора 20-30-х років Степана Розтворовського. – Т. К.), що має дуже сумнівну літературну й художню вартість, – «йде», бо ця штука «сценічна», грає на нервах глядачів, пробуджує емоції...» (с. 636).

Таке становище з цілим рядом постановок у західноукраїнських театрах початку ХХ століття Іван Зубенко пояснює тим, що чимало їх художніх керівників відводили драматургії вистави другорядну роль: їм здавалось, що театр як самостійний вид мистецтва мусить народжувати дію, видовище в своїй середині, виходячи із власних можливостей та особливостей. Іншими словами, вони свідомо віддавали пріоритет сценічним засобам творення образності, віддаючи при цьому суто літературну образність, закладену природою самої драми й, вочевидь, забуваючи, що вона, драма, повноправно належить двом видам мистецтва – літературі і театру. Більше того, Іван Зубенко вбачав у цьому своєрідний вияв «нездорового загравання з публікою», бо справжній театр, як і справжня драматургія (тут у значенні високохудожня. – Т. К.), завжди були творцями

національного і загальнолюдського духу. «Коли ми доживемо до національного театру, – казав у свій час з цього приводу Фрідріх Шіллер, – тоді ми станемо нацією». Очевидно, це мав на увазі Іван Зубенко, коли з пристрасною переконаністю учасників дискусії у всебічному розвитку українського драматургічно-театрального життя перших десятиліть ХХ століття.

«Перше: таких геніальних творців-драматургів, які силою свого таланту підбивали й публіку, й театр, і творили, так би мовити, свою нову епоху, як Шекспір, Шіллер, Ібсен, Оскар Уайльд, Гавптман, Метерлінк і інші – небагато

Друге: порядних авторів-драматургів світ знає багато; при чому багато ж з них самі були режисерами чи акторами або ж мали тісний зв'язок з живим театром.

Ось у цій і штука: режисери й драматурги повинні тримати живий контакт. Своїм знанням сцени, своїм практичним повідом режисери повинні помагати драматургам збагнути оту таємничу «сценічність», щоб літературно-грамотні, і з національно-виховавчого боку додатні твори наших письменників могли б бути не лише книжковою лектурою, а могли б чарувати глядача й при світлі рампи (а з дружньою допомогою і акторам, і письменникам повинні спішити наші художні критики» (с. 636–637).

Звичайно, такого роду висловлювання, мовлені в полемічному запалі, не завжди мали відчуття історизму, адже драма, як і театр не один раз переживали періоди занепаду, іноді як літературний рід її витісняли на якусь літературну обочину або маргінесі інші родові чи жанроутворюючі форми. І все ж Іван Зубенко, зважаючи на всеукраїнські та західноєвропейські здобутки тодішньої драматургії, мав усі підстави для ствердження думки про доконечну потребу неперепутної естетичної з'яви власне в органічній єдності літератури (драми) і театру (вистава). Адже «живий обмін думок поміж театральними діячами й драматичними письменниками допоможе, скажімо, менш-більш з'ясувати, який рід драми нам тепер найбільше потрібний і найскоріше «підє»:

- 1) драма побутова
- 2) історична (княжа доба, козацька, остання – визвольна!!!)
- 3) кримінальна (ось як «Живий труп» Л. Толстого)
- 4) психопатологічна («Примари» Ібсена, «Пригвожджені» Винниченка тощо)
- 5) соціальна («Ткачі» Гавптмана)
- 6) романтично-символічна («Затоплений дзвін» Гавптмана, «Лісова пісня» Лесі Українки)
- 7) психологічно-еротична («Брехня» Винниченка, «Вікторія» Гамсуна, «Вічна пісня» Пшибишевського, «Монна Ванна» Метерлінка і т. д.)
- 8) драма на біблійно-релігійному тлі і т. д.

Так чи інакше, нам варто було б подумати над тим, як би то модерні драматичні форми наповнити хоч трохи своїм змістом.

Гадаю, що це був би крок уперед і в розвою нашого театрального мистецтва, та й публіка була б вдоволена» (с. 637).

Однак для того, щоб це зреалізувалося, конче потрібна у справі розвитку української драматургії і театру кваліфікована критика, яка, за словами Івана Зубенка, «має велике першорядне значення». «Літературно-критична аналіза драматичних творів, їх розгляд і оцінка; далі – вказування мистецьких щіх, остерігання перед ухилами чи прогріхами й тому подібне –

це з одної сторони; з другої – театральні рецензії, критичина оцінка гри чи постановки п'єси. Все це, безперечно, є будуєчно-творче, пожадане й помічне» (с. 638). При цьому автор праці «В справах театральних» приймає критику лише конструктивну, фахову і зичливу, адже критик має бути свого роду співтворцем з письменником-драматургом і постановниками його п'єси. На його переконання, тільки така критика драми / вистави є «цінна, творча, хосенна. Навпаки – однобічно негативно, уїдлива, стороннича, яка має на меті лише знищити, зруйнувати – вона дійсно руйнує, а не будує; і хісна з неї жодного» (с. 638).

Таким чином, на прикладі творчої практики західноукраїнських сценічних колективів, зосібна Театру імені Тобілевича, Іван Зубенко порушив гострі питання поетики й естетики драми і театального мистецтва, взаємовідносини з публікою, завдання літературної і театральної критики, закликаючи чільних представників української національної культури, зокрема режисерів Володимира Блавацького, Миколу Бенцалю, драматургів Дмитра Николишина, Володимира Павлусевича, композиторів Євгена Форостину, Ярослава Ярославенка та літературних і театральних критиків Михайла Островерху й Осипа Боднарівича, до дискусій про засадничі й практичні теми щодо подальшого розвитку театального мистецтва. Девізом такої полеміки є слова самого автора праці «В справах театральних», що є своєрідним підзаголовком її: «Творім свою культуру тільки... спільно й згідно!»

Як видно із запропонованих тут Іваном Зубенком драматургічно-театральних концепцій, він добре знав специфіку творення драм і вистави, особливості мистецької (словесної і сценічної) образності. Він усвідомлював, що доля української драматургії – це доля її художніх образів у часовому і просторовому розвитку. Зрештою, доля ця й сьогодні залежить від самоцінності і глибин образів драми як роду літератури і виду мистецтва, що дає їй право на чільне місце в загальнонаціональній вітчизняній та світовій культурі. Ми ж, і передовсім нинішній театр і глядачі, мусимо прийняти і збагнути цей дар в усьому його багатстві та повноті.

In the article for the first time the dramatic and theater-knowledge the concept of the Ukrainian writer and journalist Ivan Zubenko (1886-1940) on the basis of his labour "In the theatrical matters. Let us create a culture of only... together and according to! (In order of discussion)", which was discovered recently, the author of research in the family archive of the writer and published in 2003. Opened interdependence of dramatic art, the performing arts, the audience and critics in the phenomena of national culture; developed the main provisions and conclusions intelligence Ivan Zubenko at the current state of Ukrainian theater and literature, in particular the development of the drama.

Key words: crime, drama, literature, theatre, the viewer, criticism, Ivan Zubenko.

В статье впервые исследованы драматургические и театроведческие концепции украинского писателя и журналиста Ивана Зубенко (1886-1940) на основе его труда "В театральных делах. Давайте творить свою культуру только... совместно и согласно! (В порядке дискуссии)", которая была обнаружена недавно автором исследования в семейном архиве писателя и опубликована в 2003 году. Раскрыто взаимозависимость драматургии, сценического искусства, зрителя и критики в создании явленной национальной культуры; разработаны основные положения и выводы разведки Ивана Зубенко на современное состояние украинского театра и литературы, в частности развитие драматургии.

Ключевые слова: драма, литература, театр, зритель, критика, Иван Зубенко.

ТЕКСТИ

Нині більш-менш з'ясовано тернистий шлях до читача роману Петра Шекерика-Дониківа "Дідо Іванчік". Відомо, зокрема, що після арешту й трагічної загибелі автора рукопис переховувала дружина Параска, закопавши його й кілька разів змінюючи схованку. Таємницю вона заповіла дочці Анні. 2007 року "Дідо Іванчік" нарешті побачив світ у Верховині в видавництві "Гуцульщина". Але знайти й відновити тоді вдалося не все. Зрештою, читач міг помітити сюжетно-фабульну, хронологічну й змістову прогалину, яка зіє між шостою та одинадцятю главами третьої частини. Невдовзі після виходу книги було віднайдено нові фрагменти роману. Їх опрацювала, написавши дипломну роботу, й підготувала до друку землячка письменника, випускниця Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Марія Григорчук. Зі знахідки довідуємося про розгортання взаємин між дідом Іванчіком та лісною Марікою і зв'язані з ними сімейні колізії. Та найбільшу вартість мають, безперечно, описи буднів і свят гуцулів у проміжку від Великодня до початку "літоване", язичницькі за характером, міфологічні в своїй основі. Гадаємо, публікація допоможе повніше й адекватніше збагнути міфосемантику Гоголевого "Вія" (сюжет про боротьбу бога Сонця й проклятого Марка). Втім, читач сам зможе віднайти в тексті свої цінності й переваги.

Петро Шекерик-Доників

ДІДО ІВАНЧІК

ЧАСТИНА ІІІ

Глава 6 (закінчення)

Тай мижи народом, висипати їй зуби з рота буком вид свого чоловіка. Але Федько, ек уздрів сердите Марічино лице, видразу здогадавси, чога вна си дует. Ни корив їй бирше, лиш викрутивси вид Шкиндивської молодіці, тай пишов помижи чилідь за писанками, а Марічка тогди втихомириласи, бо на другу челідь, шо з ними говорив Федько, то вна не сердиласи. А хоть сердиласи, то мовчела, уважела почерез Федька, бо вин був чемний чоловік, уважев її, а ни так, ек другі мушіне, шо лихо жиют з своїми жинками тай хотет, аби лиш їм було всьо можна, а ни їх жинкам. Вна навіть рідко де знала того розумного чоловіка, ек її Федько, шо аби з люби до жинки позволев їй любитиси з любасами, ек вна того хотіла тай любиласи.

Люде, ек війшли з церкви, то всу царинку вкрили на Дубовий коло корчьми. А в корчмі жиди так си звивали, ек гадя в клубку, насипаючі газдам, газдиням та газдивським дітям горівку у відра, берівки та баклаги. А народу то так було повно в корчмі, шо не було де иглу пустити. Було повно мушін, жинок, дівок а навіть малих дітий, шо повертали в корчму з

своє старинев. Всі вони від горівки були веселі, усміхнені з розпаленим лицем та палкими світлосими очима. Там, в корчмі тої днини було трої таких людей, що в року лише два рази в ню ходили в тот поливаний великодний понедівок тай на Петра, ек був храм у Дідушковий Річці. А бирше то николи їх нога в корчму ни ходила. А у великодний понеділок, то майже всі люди в ню повертали тай один з одним виталиси. Одни одних величали тай у коросі набувалиси, забуваючі при горівці свою журу та газдівку гаразд. Навіть Шкиндя з Довгим тай Иванчік в тот понедівок повернули оперед корчми на данеці, хоть окрим сити вони иначе ничьо ни пили. Але повернули, аби мижи побути людьми тай одни на одно подивитиси, бо инде не мож так добре повидіти людску натуру, ек при пійці. Коло дороги, над берегом річки, танцювали килаві данці. Дмитра Савчука, шо малого хлопця грав в скрипку, в тий корчмі шо неділі людем до данців, то аж рука его зболала того понедівка грати до данців, тай однако ни миг дийграти завсетим танцівникам. Вид мнесниц, через говіне, кождий страшно вижедавси танцу, а ше підчмелений горівков, то танцював так завзето та охічно, шо навіть ніхто ни питав. А ше, ек ишов у данец з таков молодичев чи дівкою, шо вона була подечна в души, то тогди так танцював, шо ничім ни питав: ни людьми, шо си на него дивили, ни своїм здоровем, навіть житем своїм ни трабував, так з нев завзето та охічно танцював. Навіть Иванчік пишов у данец з Марічков, ни питаючі тим, шо бог знає, коли вин оперед корчмов на данцях танцювали. А через пишну Марічку, то ничьо ни повстидавси, ни на шо ни зважаючі, крутивси з нев так буйно в данци, шо мало коли до земні дотікавси. В тим данци Марічка крадьма поцулувала в лице Иванчика. Тай тим поцулунком узела Иванчиків розум собі під ноги. Вин онімів від того поцулунку. Тай ни зважаючі нашо, при великому народови, на очех у Федька, поцулував пошірости Марічку, впиваючі довго своїми палкими губами, в її тверді губи. Тай обчіпаючі її обіруч позашию, люто притискав її до себе, довго не випускаючі її з своїх гарчех обіймів. А Федько, ек то уздрів, то така задрість его охопила за Марічку, шо з серця на Иванчіка аж головов шож стелепало ему на везах то в дгорі, то в долину; ни втерпів: его чорні очі блиснули вогнем гніву на Иванчіка, тай забуваючі за всі молодіці любі, шо саме був з ними куражисто розтанцювавси, підохочений горівков, вискочив з танцу, остро кричучи: “– Ива!!! Ів би їс штуку тай калюше, ти мой цулував чію жинку в данци при чьоловікови, ци лиш мою?” – Тай в той раз морснув Иванчіка по голові мосежнов бартков так, шо нараз облила его гореча тирба ціле лице. Иванчік не впав, виддав й Федькови сталенков бартков по голові так, шо тот не закрутивси на ногах, лиш, ек онуча, війнув під плит.

А тота челідь, шо ненавиділа на Марічку через її гордість, красу та буйність, то гадев на ню засипіла. Пудно зачели на ню дуги пацирку, шо через ню Федько на таке велике свето при такому великому, збирному народови споблічів пусто, дурно ни винного Иванчіка. Споблічів чоловіка через таку вийгру, шо завше лиш виливає в ріці воду з берегив. Челідь, маючі вже здавна злисть на Марічку, ревнуючі її від своїх чоловіків, репали на ню, ек ворони на слоту. Тай давно би були їй нираз голу розтовкли, ек гадині, коби лиш їм то було можна було, тай тепер сердиласи челідь на дурного Федька, шо ни розумів то, ек уб’ет від суки одного пса, то вона видразу на его місце й сто псів собі найдет. А ек би

вббив суку, то ни один пес ни прийшов би ему д’хаті, бо ни було би д’кому ити. Говорила челідь мижи собов, бо завсе винували Марічку, а ни Иванчіка. Але Федько на то ни турав, шо челідь говорила, бо вин знав, шо ни одна челідина на лице силов ни одного любаса дсобі ни тегнет, лиш мушнін дчелідині набивом лізет, хоть би чьесом вона ему ни рада. Тай тимунь Федько ек си схопив з земні, то до Марічки й ни слова ни писнув, ничьо їй ни сказав, лиш осовито скочів знов д’Иванчікови: “Ива-а-а! Ек Марічка дурна, то ти не дурний, ни бери мене мой межи людьми під ноги! Тай ни май мене на очех оцего всего народу за никого, бо то я, а ни ти до неї чьоловік, тай так. Розумієш”. Тай махнув знов шворкнути Иванчика бартков по голові так, аби вин уже бирше ни одну челідину при її чьоловікови в данци межи народом ек би навкірки чьоловікови не цулував. Тай бізивно, шо мало си зробити головництво, ек би в тот раз ни ймив був за бартку Федька Дмитро Шкиндя, а Иванчіка – Довгий, тай ни розборонили та ни розгетькали сусідив, аби над нічим кров з себе ни проливали. Иванчік лишив буйний данец, любу Марічку тай загонистого Федька посеред корчми далі веселитиси, а сам кривавий, ек ерчук, пишов плаєм в Прием, разом з Шкендев тай Довгим д’хаті.

Дорогов Иванчік гадав лиш про Марічку, шо вже з нев бирше николи на бесіді почерез Федька, аби мижи ними двома над нев головництво си ни стало. Тай аби Федько почерез него ни бив тай ни ліндував її, таку любу та чьому чічку. Але насухо її любити – душевно, то ни гадав вже николи лишити, бо прилипачьки поцулунком при всему народови в данци, вона приковала его серце тай розум навіки до себе.

А з Дубової, від корчми, долітали до Иванчікових вух навздогін за ним веселі сміхе, крики та голосні співанке, шо співали їх у данцях розохочіні танцівники, бо там далі танцювали данці тай пили роди з родами, миленькі з миленькими тай сусіди з сусідами у корчмі горівку. Поливали поливаний понедівок так, ек би посеред корчми бійки не було.

На виході, ек вже повертав з плаю Шкиндя до себе д’хаті, то сказав Иванчікови: “Видиш, Ива! Над чім смих зайшли у борбу, то лиш над тим борбуймоси, хто кого передужієт”. А у цим ділі то ек смих були добрі, тай далі будьмо, бо ми люди, а ни такі дурні, ек Федько Палинюків, шо сам тебе застав’ев у Марічки дайкати писанки, а видтак через марне діло мало тобі жите ни взяв!”

Глава VII

Ек прийшов Иванчік від церкви д’хаті з проваленов головов, то мав з Єленов таку трудну сварку, шо вона з понедівника на вивторок, серед ночі, утекла з хати у світ. Зревнувала Иванчіка від Марічки тай пишла до брата Дмитра Шкинді просити, аби навчів розуму пусту галяпу так добре, аби вона раз на все попустиласи її чьоловіка.

Єлена сама сліпала вночі до брата, ни трабувала, шо на згибку місяця, одинокому бійно ходити поночях, бо тогди ничіста сила має уночі велику путерю до чьоловіка. Може пужіти. Може си шош ничісте показатиси. А навіть шош ничісте може си й осахнути самої людини вночі. Тай може мара изчезла би водити самого чьоловіка вночі так, шо блудив би біда знаєт куда, аж доків би ни запіли перші когуги, поопивночі.

Знала Єлена про то все, навіть знала, що назгибку місяця скусовити дітий находит скус, тай шо лакоми збіглнета закопані дес у лісі, тогди пишити. Але вна була така сердита, шо тим всим ни питала тай ничьо си ни боєла. Але нараз у Семненівській буковині студений пит її збив, бо вчула, шо дес нидалеко вид неї, закопане пид буком, запищело пискливим діточем голосом збіглене: уве-е-е! Навіть вчула его слова, ек вно просило крижми: “Хто в бога віруєт, най даєт ми крижму”. В той раз Єлена, ціла дрижучі зострахе, урвала собі вид сорочки ліву шінку, тай вергла її на виллю, назадь себе, тому збігленети на крижму говорічі форму: “Вся диханія на світі хвалит Бога, хвалю я, то хвали й ти! Ху тфі, ху тфі, ху тфі!” Тай ек зговорила форму, то збіглене втихло, бо Єлена вратувала то збіглене в тот час, ек вно в сім років перемінювалоси з ангела на чьорта. А Єлена вергла ему крижму тай зговорила форму, то з того збігленети став ангел, а ни чьорт.

Ек розказала Єлена Шкенди, шо гостила по дорозі, то вин її ганьбив, чьо вна си зважила сама йти вночі на згибку місяця. Бо казав, шо на згибку місяця, навіть у день, то мушінинови ни можна побритиси, бо старієтси, ни можна зачінати хату класти, бо би си тежко в ний жило, навіть дерево ни добре рубати, бо борзо старієтси. Казав, шо лиш садовину то добре садити, бо на кілька днів до згибу місяця її посадитим, то лише тилько разив вна ни родит, тай добре тримаєтси вид всекої слабости, бо тогди та слабість згибаєт разом з старим місцем. Казав, шо місяць ек настаєт, то маєт силу й над поговов, бо майже кождий полочісти в літі дожем, а в зимі снігом. Ек полочітси на межах, то буде вологий, а ек ни полочітси то буде сухий. Тай казав, шо ек покажетси новий перший раз грубий, товставий, з притешкуватими рогами, зверненим рогом на води, то вліті будет слотний, а в зимі сніжний. А ек покожетси білий тоненький, з остриями рижками, задерними рогом на небо, то буд шо ет сухой, погідний та ни годиноватий.

Ек всі давні люде, так й Шкиндя, вірив, шо тота днина, шо на ний настаєт місяць, то вна є порожна. Ни можна тої днини, на весні, ні вкладати городину в земню, ні сїти сівбину, бо ни уродитси файно. Тай взагалі нієку роботу тої днини ни добре зачінати. Тай будову ни добре зачінати тої днини будувати, бо видтак вже навіть докінчинов мусілаби стоєти порожнов.

Вин казав, шо нового місяця, то добре зачінати хто ику роботу, бо вна си добре робит тай ни навтемеєтси, тай на весні, то першої квартирі, добре сїсти сівбину, тай садити городину, бо вна тогди красно тай борзо росте.

А Єлена казала, шо чьула вид старих людий, шо нового місяця, ничіста сила має путерю вночі над світом лиш до першої східної неділі. А видтак її тратит, а тоти нявки, шо сушітси на ріках до нового місяця, то показуютси людем аж до першого східного понедівка. Тай казала, шо східної суботи до схід сонця добре митиси водов з головиці, бо змиваєтси з лица всекі остуди, тай лице видмолодоваєт. А хто маєт в своїм тілі болічки, то вни лакоми зновєтиси нового місяця. Вна вірила, шо ек хто си зарік вид чього на згибку місяця, то лиш аби три східні суботи видержит, то вже бирше ни мет си в него зновєти охота до тої речі, вид икої зарікси. Єлена казала, шо доків мала малі діти, то лиш ек уздріла новий місяць, то війшла з дітми з хати. Вни бігли д'ний, легали на земню, а вна їх переступаючі, дивючіси на місяці примовела: “Чім смих ті породила, тим

ті лічу! Родиси здорове, ху тфі!” Тай тимунь в неї діти не були скубоваті. А Шкиндя вірив, шо ек вздріти перший раз місяць через праве плече, то дуже добре, бо цілий тот місяць будетси добре поводити. А ек хто его вздрити через лівє плече, то зле, бо в тим місяци будет пащити йкєсь лихо.

Иванчік ни побоївси Шкенді, другий день коло обіду був вже в него. Шкендя їх розгетькав та й порадив, аби через пусте діло вни си на старість не розходили тай ни ритькалиси мижи собов, бо шкода їм поблічитиси тай маєток розриривати.

Вни послухалиси Шкендю, помирилиси тай цілу днину набувалиси в Шкенді, цілий день стрілев пістолет. При забаві Шкендя уводно грозивси Иванчікови, шо коли тогди, то мусит его сказати за того, шо вин ему навкірки розмови в Жебю пістолета.

Але Иванчік з того смієвси тай у очі Шкинди казав, шо вин си его ни боїт. А ек зачнет Шкендя звертати его зниг, то вин звернет Шкеню. Повелиціни в середу ничом по светах та по набутках в Шкенді. А до того тої ночі знов ему сниласи Марічка. То почерез тот сон вин ни лиш цілу днину ничьо робити ни миг – боліла его голу. Тай був вин тим сном дуже вмучіний. Але про тот сон никому ни фаливси.

А світлий четверь то Иванчік светкував через шкоду між худобов, бо то ерморкове свето. Тай заказував чіліди, аби вид світого четверга аж дес до десетої п'єтници ни біліли в четверги полотна тай не прали, бо вліті за тото білив би тай прав би град їх посіви тай городину.

Дехто, то в опровидну ниділю, по службі, почінав вже паску їсти. А Иванчік, то завше почінав паску їсти аж на Юріє.

В опроведену неділю коло церкви то вже мушіне тай легіні давали челіди писанки так, ек вни давали їм у велекодний понедівнок опроведної неділі. Иванчік лишивси в хаті, а Єлена з Лесем тай невістков узела у глинсних горшьяках голубці та в двох берівках кашу воденицу, буракову юшку з свинисков буженицев. Тай взела бисаги кукуцив, тай пишла з тим всим на гроби.

По службі пип на цвинтарях опроважєв гроби. Кождий рид стоєв на гробі своїх покійників тай розкладав кукудзи, перестас тай їду. А ек скінчев пип опровид, то газди й газдині на гробах своїх покійників розкладали їдла та пите тай запрошували одни одних на гробах їх покійників їсти. Тай пили, тай їли навзаєм одни в одних. А помижи газдами їла й бідничія. Тай їм давали за простибиг газди та газдині кукци, та й тоти рпистали, шо ни забрав пип з деком та паламарем за опровід гробу. На гробах було повно народу гонорово убраного, але кишіло й бідничії, шанталавенько одітої. Та повн крутилось їх всекех калік, шо знає видків їх си тилько понходило тої днини на свинтар.

Єлена на гробах Иванчікової старині сама роздавала бідним простибиги тай давала їм тай газдам на тих гробах їсти.

Икийс обидраний прошак, вже старенький дідок, казав Єлені, шо у давнину, то на гробах ше си май ни так набували за померші душі, ек тепер. Бо тади то тогди, то навіть данцували наокола гробив на цвинтари тай, плєшчючі в долоні, прис пидвивували.

Ладо, Ладо, Ладо!

Ек там з нами радо!

Плєщю тої ладущі

За померші душі!

Ни далеко від Єлени, на палинвських гробах, роздавала бідним кукудзи та давала людям їсти Марічька.

Вна була така горда, ек пава, та весела, ек ластівка, в один гайтаж шош зшіптуваласи, кікотіласи з своєв посестров, Мандрюкоков молодичев. А ек виділи, шо Єлену то сердило, то уже на хмари кланцали, так си вискірели їй клонци.

Так вни досердили Єлену, шо ек вна виходила з цвинтари, то так си гримнула Марічьку, шо та мало ни перевернулася на гроби. Але Марічька була розважливіша жинкка від Єлени, хоть в роках за доньку би їй була, стерпіла, ни гушнулася в Єлену, бо ни робила з себе побліку, аби люде ни гадали, шо вна вже ни годна найти собі молодшого тай крашого любаса від Иванчіка, тай тимунь битиси над ним з Єленов. Вна лиш плюнула на земню сердито оперед Єленов тай шворкнула їй гордо словами: “Їй-га! Ни бійси ти стара чюбре за того своє чедо, ни хто ше цілком ни здурів летіти тобі за тов пихов. Держи собі его здоровенька. А на мене за него пусто ни розсїдайся так дуже, бо я ше годна нитакого собі вишукати любаса, ек твоя пишнота. Хе! Сарака! Та ек би си з ним нилюбила, хоть бес ми платила, йкий вин несмілий чоловік, бо я люблю чоловіка, аби був в любі вогонь, а ни белега, ек твий замлілек”.

Єлена си спамнетала, тай лишила на цвинтари мижи народом робити з себе тай другої газдині побліку, але в хаті, то ни втерпіла Иванчікови. Пудно си на него розсіла. Виливала си на не злисть, ек застола з диравого корзана.

Та Иванчіка ни згризла була так Єленина звадка, ек тоти Марічині слова, шо вна їх сказала про него Єлені мижи народом на цвинтарях. Та хоть ек тоти слова его пудно були роздражнили, то однаково в ним любу до неї ни вбили, бо вин так сіре їй любив, шо на ту любу вже ниекого ліку ни мав, хоть хотів си навіть вже й сам їй збути, старавси ни думати про любу Марічку, а думав про своє газдівство. В опровидний понедівнок, досвіта, ймив перший раз на капийстри оба свої стрикунці-лошета та й провадив їх за собов, аби були ведучі в руках. А в опровидний вивторок, то ни то шо ни дав ничьо робити на рілли, але навіть ни позволив на ню си дивити, аби вліті на ню ни дививси градовий цар тай ни знищів градом. В середу то бив белегу царинками на оплотиших та закладав плоти розвалені взимі замїтьми. А в опроведний четвер то знов гризси з домашними, аби ничьо ни робили понадвирю по через град вліті тай через шкоду мижи худибков, тай цілий той провидний тиждень мав вин гадку, аби Єлена ни сісла лен, бо казав, шо ек би того тижня посиено лен, то з того полотна мусіла бути комус в хаті сорочка до смерти. А вин смерти никому ни зичів, тай сам ше ни збиравси умерати.

Але шо вин ни дієв, аби забути Марічьку, то однако ни миг їй забути. То шо робив, тай куда ни ходив вдень, то скрізь вна лиш була ему на гадці тай перед очіма. А у ночі то си снила ему так, ек вдень, итак про ню гадав, тай все шораз дешше его вмучувало на души, тай женило на тілі.

Глава VIII

Юрія й того року, ек завжди, припадало у мірних сімнадцять тижнів від Риздва тай у ту саму днину, шо й Риздво.

Оперед Юрієм, увечір, по заході сонця, пишов Иванчік помижи хати в ліс, вибрав з великої мураховини гуску соли чередівничю миску, цїдило від молока, батилев, полодник, дійницю та відро до доїня овец, шо закопав був то всьо там увечір оперед Благовішшенем. Виніс д'хаті, насипав дійницю та відро водов тай поклав на дах колешні, аби через ніч накапала у воду божя манна – роса.

А ек смерклоси на дворі, то зверху на кечірі запалив Иванчік велику короду глогового гіля тай разом з своїов родинов поклонивси святому вогневи. А данцючі зи своїов родинов на окола вогнишя стародавнього гуцульського кругляка та перескакуючи через вогонь допізна вночі, славючі та величав велике свето весни – Юріє. А на Юріє раненько з даха колешні здоймив дійницю й відро тай батилев маннов-росов, шо за ніч нападала в ні, побризкав на свої загороді всу свою худібку, залагожеючі свої овечькі та кози на ціле літо в полонині, на повне молоко. А корови в селі на жовте молоко, жовту сметану та густе масло. Тай тоту дійницю та відро до схід сонця рано закопав серед плаю пид полонинський хід, аби зчередувати в ні для своїх овечьок та кіз молоко, а для коров – молоко та манну – жовту сметану від усіх тих людських очвечок, кіз та коровок, шо мут тим плаєм переходити в полонинський хід на літуванне у пашнисті полонини, накопав, покритих вже новим зеленим лугом, кицок земні. Вні понатикав галузки бечки з розвитими залїньов зеленіючіми листками. Тай тими кицками оперед сходом сонця затичів стовпи та дахи на граждах при всіх ходах на его задвире та загороду.

З стїни, оперед старої хати, здоймив з клинків дрїмаючі тав вид розлученя аж до Юрія свою любу, довгу трембіту, зроблену з громового, смерекового дерева, увиту з густого дрїбного березовов коров. Замочів її тов водов, шо на ній видгасив першу в тим році викручувану живу ватру з громового дерева у живний четвер досвіта. Вийшов на Рїжу й з горбка, бо тим голосом трембіти, шо перший раз в тим році на Юрія рано розглігси по всіх горах веселим полонинским кругляком, витав велике праведне, сходяче на нашу землю Сонце, – Бога весни. Тай славив тим божим голосом трембіти велике свето весни, свето родючости й житте на цілим світі тай на гуцулских високих полонинах. А ек зїшло праведне сонечько, то тоги Иванчік заклав на Рїжі струнку на доїнні овец тай на обід здоїв вивці вже по-полонински на струнці, бо від Юрія то вивці тай кози вже належіли до полонони, а ни до села. По доїнню овец то й егнета пустив разом з їх мамами на Юрія перший раз на зелену пашу, аби й вни до неї звикали, тай по полонинским ході ни банували за молоком. А видтак грав в трембіту полонинських игрий вивцям на добрий день зеленев пашнистов полонинов.

Иванчік дуже радовавси свету Юрію, бо Юрій орудував вже веснов. То вин, то буйними вітрами, то теплим дожьком тратив в найвишших полонинах дорешти сніги та замїть тай пускав на світ й там тоту весну.

Иванчік від Юрія дуже вірив вже в правдиву весну, лиш боевси, аби часом й Юрій ни помиливси. Бо казав, шо ек часом Юрій шош помилит тай заборзо узмет в свої руки плуг навесні, то тогди сердитси на него Дмитрій. Тай грозити: “Ти! Мой! Юрію! Абес собі знав, шо за це, шо ти ни дав міні тепер навесні диспати, то за того восени є тобі хиль – о – о – ов, ни дам достиглий хліб з поля зібрати”. Тай тогди восени морозит морозами в людий на ріли городину тай сївбину.

Тай Иванчік ни дурно то боевси, бо в горах, ек навесні ни дотегнит зима ривно до свого часу тай ни витресетси вся до Юрія, то видтак нираз тресетси шей по Юрію. Навіть нираз той по полонинским ході сушит в полонинах худибку студіньов та шаригов. Лиш правда тота шарга, шо нев Проклятий Марко нираз ше й по Юрію пробуєт з Тридиветої земні пужети в горах людий, тай докучети нев в полонинах худибці, то вже нікому ни страшна, бо вид свет Юрія то ключі тепла вже в руках Юрієвих, тай доків вин смієтси над світом теплом, то лиш гордо собі покепковуєт над Проклятим Марком на Тридиветий земни: “Дуй ходь розседси, то вже страху нікому вид тебе нима, бо то вже йде до Петра, а ни до Риздва”. Тай так пудно сполікує дожем Юрій на земни сліди Проклетого Марка, шо на Ивана Купала мусит Петро видбирати в него ключі вид літа у свої руки, бо боїтси, шо буйний, молодий Юрій таке би за літо завів дожям, шо миг би ними цілий світ затопити.

По доїнню овец Иванчік пишов в Перехресні на “Кочела”, бо там здавен давна на Юріє видбувалиси “кочела”. Там колис на Юріє, перший раз навесні, збиралися з своїх зимовників-криївок знов у буйне товариство чорні легіні, гуцульські опришки, тай пили там, данцували та набувалиси у парі з тими своїми любсками, шо то так дуже за ними цілу зиму тускували в своїх зимовках. Диставали вид челеди писанки. Кочели ейця, палили светий вогонь тай, стрілеючі з гримких пістолет, витали весну, тай славили свете Юріє. А двечеру рушели на ціле літо в свою мандривку, аж до Здвижіня. Доки в то знов земня ни вбиралася в білу сорчку снігу, шо значів на земни їх сліди тай робив конец їх опришківському гуляню, на цілу зиму аж знов, до Юрія.

Тай тимуть шомісяця, з дідів-пре-прадідів, звитси й до сегодне “кочелами” хоть вни там вже й ни відбуваютси так, ек у давнині. Ек прийшов Иванчік на “Кочела”, то там вже був збирний народ з’уезде, ек на ікім головним храму.

Зверхи на кичірі горів вогонь, а наоколо него видбувалиси “кочела”: “тягли бога”, “били галембізи”, “скакали на него” та боролися легіні й молодиці, мушіне, пробуючі силу, – хто кого в борінці передужієт. Игнали у флоєри, денцівки, теленки та в скрипки. Навіть й дудка була мижи ними. Співали всеких співанок та наоколах вогню данцували, буйно крутічіси, намішна – мушіне, челедь, дівки та легіні. Найстарша там віком жинка, старенька Самовиндючка, оперед вогню почела на виликдень свечену паску тай, ділючиси нев по кавальчікови з усим тим на “Кочелах” зібраним народом, вінчювала по тому: “Намногаліт з светим Юрієм, великім светом весни. Намногаліт всім з голосом любої тримбіти. Позволь господи, праведне соничко, абесте всі си так плодили й коренили з роду в рид, ек на светий земници, наший матери, шо з неї зпечена оця красна паска. Дай Боже, праведне соничко, абесте одно одному так любили та радувалися одно одному, ек любите тарадуетиси обоє оцими великодними писанками. Тай в той раз дала по писанці дівчинці тай хлопчікови, шо стоели нидалеко вогню, напротив неї. А усміхаючиси любо до діточок, сказала гречно: “Беріт, діточькі, ці писанки. Ни встидайтиси. Дай Боже, праведне соничко, аби диждали й ваші правнуки писанки писати тай людем давати”. А обоє діточьок тай всий нарид шіро їй декував за вінчюванє.

“Декуємо тобі, Самовиндючко, за твоє вінчюванє, за твою паску й за писанки, шо ти нас ними на таке велике свето повінчювала та поблагословила. Позволь, праведне соничко, й тобі з нами ше многа літ прожити тай на пришлі роки з нами пасков тай писанками ділитиси”. Почінали сирі ейця бючі, мушіне челеди, а челедь мушіним, ейця в рукавах, чоркаючиси ейцями, ейце до ейця тай пили тоти ейця. А видтак кочели ейцями по земни тай били ейцем до ейця в кого періш пукнет в руках ейце, пробували, в кого сильніше ейце.

А Иванчік з Шкиндев та Довгим, тай другими старшими мушіньми то навіть ни сідали в кочели до гогокала. Бо цілий чес стрилели з пістолет на добрий день Юрію тай красний весні так гримко, шо аж біда знаєт видків біло чюти їх голосні пістоleta. Иванчік оперед заходом сонця вирнувси з кочелей д’хаті тай почев великодну паску, вінчюючі своїй родині: многих літ з пасков, писанков тай великім светом весни – свет Юрієм.

По їді на Ріжи Иванчік став коліньми на земню тай довго моливси до свет Юрія, шо тої днини в Тридеветий земни завзето бурикавси з Морозовим студеним дідом, Проклетим Марком, на міденим току, топчючі на ним студені леди, силу бога сонця – теплом. Вид того типла в Проклетого Марка навіть розгливлювали его, навислі над Морозовими очіма, ледіні брови та, нібито завезьов, засували ему очі, аби вин ни миг бирше ними вид Юрія до Дмитрія подивитиси морозом на нашу матір земню.

На Марків день, першого дня по Юрію, то Иванчік так, ек й всі горієни, того дня боевси робити на поли, аби ни окалічити. А ріли то ни робити тимуть, бо в тим році Проклетий Марко за нипотребувані его света так би був грозив студіньов та морозом всу сівбину й городину на тий ріли, шо вже би си на ний ничо ни вродило.

На Марків день то вже ничіста сила з усіх свитив зліталаси в Тридевету земню на Мідений тік до Проклетого Марка – бога студени. Того запеклого ворога бога сонця, тепла, шо сидів на своїм ледіним троні вид Юріє вже цілком з розгевлиними бровами, навислими над его морозавими очіма, ек стріхі дрантивога, старого даха над розваленов хатов.

Вся тота ничіста сила була зліталаси на Мідений тік, аби навкіркі й наумисне богу Сонцу та свет Юрію допомочі Проклетому Маркови на его Свето, Марків день, подивитиси з Тридеветої земні его морозавими очіма на нашу матір земню. Тай тим допомочі вже конаючому вид тепла, сили бога сонця, Проклетому Маркови вкорити й по Благовішеню ше хоть раз богу сонцу, нишючі морозом по Юрію, плоди земні. Бо “на Марків день, куда подивитси Марко, туда голод” чорти тотак завзято пидоймали залізними вийми навислі брови, шо аж в них кістки рипіли, аби вин си був на Марків день подививси своїми студеними очіма на світ. Але ни годни вже були їх пидоймити, бо светий Юрій вісними ключами замок таков силов тепла Проклетому Маркови его сніжні ледені брови, шо вже ничіста сила ни допомогла вже того року морозавими очіма подивитиси на матір земню.

На Марків день свет Юрій силов сонця – теплом – переборов силу проклятого Марка – студінь. Подув божим духом – теплим вісним вітерком тай найвишші полонини. Тай Божим потом – дрибним дожіком –

змив до решти з полонин білі плями снігу. Отворив весняну браму тай випустив на світ з мертвого гробу зими красну весну. Повним житем свого плоду ожила матір земня й на найвишших полонинах – Черногорах.

На варту житте в полонинах вшюхав голос трембіт – голос тепла, писаний людем на земню Богом сонцем з найвишого тридеветого неба громами бога Перуна. Трембітов, полюбленов з смерік, Кулями грому, шо то вже з первовіків на приказ бога Сонця бив ними Перун, бог громив Тридеветий земни морозавого студеного ледового діда – Проклетого Марка, бога студени й всеї нічистої сили, освобожеючі з его оков студени доньку бога Сонця, нашу матір земню.

Й тимуть то, доків вид весни до осени ни перестаєт в тридеветим небі грим гриміти, то й ни смієхт дотив вид Юрія вже й замовкнути веселий голос трембіт на земни, бо голос трембіти – то божий голос тепла. Голос – то голос самого бога Сонця, вседержителя світла.

Глава IX

В селах, на зеленій паши, весело блєєли писані ботеї овец. Разом коло свїх мамий, овец, подзубкуючі нижками в зеленых травах, бігали в поровеньках та на випередки.

Кози, здолини по коліна з чортівськими ногами, зависливо дралися в скали та шкрипіте за зеленим листом на корчях тай, потресаючи боридками та покручуючі фостиками, гулили за собов туда свої чьортенетка, молоденькі кічзлетка.

По Юрію, то вже кождої днини наvertsалися на стийла з паші корови, з розпручіними молоком вимнями, весело викрикуючі д'телеткам, шо лакомо бинчели з газдивских загородий до встїту д'ним.

На газдивских царинках, пообкладуваних кориновими плотами у високе кіле з моцними ужвами, з горда бутїли та вирикували сірі воли крутогорі. Вже на вісници, веселі, почували вни в собі путерю. Ловилися в роги та аж ногами земню рвали, так завзето боролися. Аж шкіру на собі з серця пороли рогами, міруючіси свойов силов. Мірувалися вже з завгоді: котрий з них того літа на полонині в паши маєт старшувати над коровами. Тай котрий котрому на полонині маєт вступати з дороги, ничьом менчий старшему, слабший душшему.

На них вже дихав вітер полонинов.

Воливня пахала земню та нидотиско пофоскувала вже на сільську пашу, тай так сердито гребли ногами земню, шо метали її аж собі на хорбаку. Та аж бутїли з серця, так сердито росипали купини мураховиний царинками. Сердилися вни лиш так на газд, чому ни рушеєт вже полонинский хід. Тай бочїлиси, бочїлиси злисно на газд, погрожуючі сердито рогами, шо ребра їм поломлет, ек ни виредет їх в полонини. Тай з серця, шо газди ни приквапели на полонинский хід, то аж рогами плоти на царинках розмітували та били рогами людські плоти коло сін, бо хотїли невкритованєм примусити своїх газд до полонинского ходу. А ек невкритованє ни помогало, то бунтом виломнелися з сїл в полонини.

По Юрію, то худоба в селах дуже лакомо вже завистувала на високі, розлогі та широкі полонини. Веселим вирикуванєм вїшювала по Юрію скорий полонинский хід. По стрижіню вивці борзо попідростали, тай

скоро, на весні, погоїлиси в них вуха вид нових знамнет. Тай ждали вже лиш з дня на день, коли то вже пидут раз в полонину на міру пофалитиси газді, ікі то вни гей за добрі на молоко.

Голубані то ни переставали в селі желувати вічно запрежених в єрем волив:

“Рикала голубаня сіромиу бикови
Ти ни маєш сірий бику гаразд николи,
Бо бідуєш зимі в єрмі, на весні у плузі.
Лиш я собі ціла паня, у зеленом лузі”.

А сірі воли, ек лиш вчули перший голос трембіти на Юріє, то з радости аж пидбрикували та так весело відповідали голубаням, вирикуючі:

Ни журітси голубаньки зараз ни так буде,
Бо в високій полонинці, чїй нам гаразд буде.

Того року, то зараз по Юрію рушив полонинский хід.

Депутати вже на Юріє мали на свої полонини потокмлених ватагів, сарших вивчирів, бовгарів, елочерів та стадарів. А навіть вже мали хлопців, найменованих на шузарів у стаю та до гонїня овец за струнков при доїню, тай до пасеня хромоків.

Депутати, то аж рвалися над добрими ватагами та розумними, старшими вивчєрями, бо мішенники, ек їх кликали депутати з худобов у свої полонини на весні, то насамперед питалися в них про ватага. Бо то ватаг газда вид худоби тай вид скороми на полонині, а ни депутат, тимуть кождий про ватага питавси, бо ни кожбий ватаг вмїєт добру бринзу дати. А кождий мушїнин вже на весні хотїв знати, еку гей за добру бринзу вин дистанет з полонини в літі на вивці: ци смачьну та масну, ек масло, ци білу та худу, ек порохня. Кождому мушїнови в першу чергу розходилося, аби на вивці, кози та корови дистав з полонини добру скором. А в другу чергу розходилося й о доброго старшого вивчиря, аби знав в паши добре водити вивці на полонині, бо вивці з такимим старшим вивчєрем борзо ни загубет молоко. Депутат видаєт мішеникам їх дати, тай свий усий дат видберет й за полонину й за свої вивці та корови післїдь вдою молока на ні, в мірі. Тай видаєт симбрилю за літованє в полонині ватагови та пастирям, а тогди ни будет фурашу на вивці восени. Тай вся худібка зийдет восени файна з полонини. Ни забїдована, пустими пастирями. Тай аж ек визнают то всьо про ватага й пастирев мішениники, тай ек то все їм подечьно, то аж тогди токметси з депутатом над худібков в полонину.

Давно, то ни так було, ек тепер на полонинах, шо то годили сплатити депутатови за худобу на полонині. Давно пасла вивця на полонині безплатно, лиш за молоко. А мішеники, то лиш по пару літвив давали вид вівці пастирям на поспив, тай на глєг ватагови, та депутатови на сіль для худоби. А бриндзу то диставали післїдь того кілько хто вдоїв на свої вивці молока на мірі. А хто мав багато дийника, то навіть еливник в одним рахунку з дийними вивцями. А за барани то платилоси миш до илів, бо лиш до того чєсу вни пасли на полонині. Ек хто давав дийні корови в полонину, то вни йшли в бриндзу. А за еловий товар то платили хлібом, або гришми. То залежело вид токми, зробленої оперед міров з депутатом навесні.

Депутати, то вже з завгоді зачінали кликати мішеників у свої полонини з худобов. Вид Юрія, то вже таке прїтьма кликали, бо в

кожного депутата кортіло зловити в свою полонину богачів, бо тогди мав на полонині доста худоби, а мало дочінія з мішениками. Бо були тогди такі великі богачі, що пару їх заставало цілу полонину своєс худобов.

До тих депутатив, що мали добрі, пашнисті та молочні полонини то мішеники так сами налізли з худобами на тоти полонини, що аж ни могли депутати вид них обигнати. А тоти депутати, що мали злі полонини, – худі, псюрковаті, нимолочні. А ек ще мали нидобрих ватагив та низдалих пастирів на них, то вни самі мусили ходити по газдах, коло хат, тай усілеко мусіли гулити мішеників з худобов на літоване у тоти свої полонини, аби вни через літо ни гаверлували порожні, без худоби, бо й один мішеник, то ни дайкавси у їх полонини з худобов.

Вид Юрія, то всі майже тоти ватаги тай пастирі, що звиклі були шороку літувати полонинами, то вже й гадки ни мали про село, бо вид Юрія, то вни лиш про полонину гадали. Навіть й псив полонинских, то по полонинским ході ни хто би був нигоден їх у селі занадити, так тужили за вивцями та полонинов. Вни рвалиси в селі з присилу тай втікали за худобов в полонини, бо лиш так, велику силу потегу до себе мают полонини. Иванчік й того літа пообицевси Шумасковому Фоті літувати в него в Гропі, пид Чорногоров, з своїов худобов, бо вин завжди мав велику хіть літувати в Гропі з депутатом Фоком, бо був з ним здавну одно вухо, великий побратим. А до того в Гропі ватажив того літа старий ватаг Карпо з Жебя, що ниоден ватаг би був ни постаравси дати ліпшу бриндзу вид него. А за старшого вивчеря, а то так саме бав жебевський вивчерь – Годжума. А то був такий головний вивчерь, що зуби свої привів, вивчерічі з малого хлопця полонинами. День оперед полонинским ходом, то Иванчік нагодував вивці, кози тай корови залагоженов мальфами сильов, тов, що вибрав її оперед Юрієм увечір з мураховини, аби вни губили в полонині молоко та манну. Тай тої днини, то вин сам припасав вивці та кози в кульбавці в файний царинці.

Вин ни годавав їх сімнем, так, ек ниодин то робит, аби вни мали в мірі бирше молока, ек звикло мают, бо то фіглі отакі робити, то вин зроду ни любив. Тай оперед міров боевси їх робити, бо казав, що за тоти фіглі оперед міров, то всі вивці ни зійшли би з полонини по розлученю. Але про того, то вин однако ни журился, що на мірі другі мішеники на свої вивці в таким рахунку, ек було овец в него й здоет, бо вин мав такі добрі вивці на молоко, що надіевси на мірі всіх мішеників задоїти. Вже зибравси йти в полонину разом з Лесем на міру вивці доїти, бо дуже любив “на міру” доїти вивці там.

Єлена, то ще досвіта злагодила їм харч на дорогу: спекла ечьмінні бурешеникі, обварила солонини, зварила свинської бужениці дві ковбасі, десетеро еєц тай дала повну ракву масла, складаючі всьо то в чьорні вовнені бисаги. А горівки петь кварий на полонину для ватага, депутата та пастирів, то ще з завгоді налагодив в точену беривку, красно писану. Так само верг у бисаги по скруткови титиню, дати ватагови та пастирям на полонині, узев глегівку глегу, аби було чім загляджіти на полонині подоріжшену. Тай взев двоє пістолет за ремінь, а шестеро верх у бордюги Лесю, поклав на коня таркілу, привезав до тарниці на кони відро тай готовий ждав на рушене полонинского ходу. Білий Белей, що йшов на літуване з вивцями в полонину, пушений з ланца, охічьно пас вивці на Ріжи, обиртаючі їх, аби си ни розсипали з ботей.

Єлена в зільнику оперед пасіки нарвала собі тай невістці, бо зматузі зилля: писаної трави, коготеню, любистку та тої, аби з зілем в руці виредити худибку вид хати на літуване в полонину. А за той час шо Єлена рвала зіле, то Иванчік розплодив у ватернику житву ватру, викручену досвіта в живний чітверь тай нев видгасив ватри на ілий воді, видобраних з деветьох головиц до схід сонця рано.

Всу тоту худобу, шо йшла на літуване в полонину, то Єлена з невістков обернула на загороді в один ботей. А Иванчік, обходечі за гонцем наокола худоби три рази, мочев зілем у коновочьку, з видгашенов живов ватров, тай брискав худобу живов ватров. Водицев-светицев залагожев первовічьними тайними словами, шо їх знав молоко та манну у овечьок, кіз та коровок та засокочював їх вид зчередованя в полонині. А видтак розперезав з свого тіла виплетений з вовни в живний четвер кордачь тай почерез него пустив з свої загороди худибку на літуване в полонину, примовеючі:

“Єк си держит купи руно на вивци,
Так й ти, худибко, купи си держи!”

А Лесю в той раз играв оперед загороди в тримбіту на добрий день худибці з полонинским ходом.

Худоба, ек перейшла почерез той кордачь, то так вкупці тихонько рушила в полонину, шо й одна вивця ни заблієла, а ни зарикало товаре.

Иванчік взев у ліву руку коня, а в праву головеньку з коліючьов в ний живов ватров тай пишов з конем вид самої загороди на оперед ботия в полонину. А за ним ззаду ботия, ишов Лесю з тримбітов на плечьох, женучі на оперед себе писаний ботей. А Єлена з невістков, з зілем в руках обертаючі худобу, вирижєла її в полонину так светочьно, ек би ни знати в екий далекий край. На коритах, при вході з Иванчікового ґрунту на Джундину царинку, насипав Иванчік грани з живої ватри на земню своїй худибці, шо йшла в полонину, так, би вна вся почерез тоту живу ватру переступила. Тай держучі в руці ключь вид левичього замку, замикав ним та словами заклинав всу погану звір та галу, аби почез ціле літо на полонині ни мала права та путері вна до его худоби:

“Боже, велике праведне Сонечько!

Замикаю ключем хавки та пазурі вид мої худобки на полонині всий поганий нидобрий звіри: медведям, вовкам та рисакам. Замикаю тим ключем всему поганому гадови: зуби, жельця та дзюбки вид мої худобки на полонині, аби вни ни мали права тай путері до неї: ни її вкусити, ни утикати, ни довбнути, так, ек ни мают права та путері оцеї божеї живої ватри, грани з светого вогню у свої погані роти взети!”

“Боже, велике праведне Сонечько! Всу цу худибку свою, а твою божу росицу, передаю на полонині вид сегоднішного дня аж до розлученя пид Твою опіку. Прошу те, праведне Сонечько, май над цев твойов росицев свої вішти. Та усокоти її вид усекого лиха а поганой пригоди. А мене застережи вид шкоди: позволь Господи – праведне, велике Сонечько, аби вся оця худибка, так, ек тепер, рушенючі в полонину, вся разом переступаєт твий светий вогонь, так аби й осени по розлученю вна вся разом вернуласи шесливо й мирно назад на мою загороду”. Здоймив з голови шепку й низко поклонивси праведному Сонечьку, ше саме, золотом сіючі, викочувалоси з поза Писаного Каменя тай освітило есновмовнев своїов силов тепла всу его худибку тай его. Иванчік сховав ключь в

тобівку, поклав кресаню на голу, тричя вистрілив з пістолет. Сів повех тертіли на коня, закурив смачно люльку тай рушив в добрий час з худибков в полонину – на міру вивці дойти.

На плаю Просічньим, ек злучівси Иванчіків ботей з инчими ботеями, то шо так само ишли на літоване в Гропу до Фоки, то на Скупову, вже йшов великий ботей овец. Тай така велика джурджа рогової худоби, шо то майже лиш їх худоби було вже за пив мішеня, а на то їх було лиш три газди.

Вся челедь, то з села виріжела худобу в полонину аж до на Вихід, пид Скуповов. А з Виходу, челедь з зілем в руках верталаси в село, а Иванчік з Лесем тай рештов мішеників пишов почерез Скупову в Черногору до Фоки у Гропу “на міру вивці дойти”.

Єлена, ек вернуласи з невістков з Виходу д’хаті, то тої днини дома вже ничьо ни робила, бо светкувала завше той день, шо маржина йшла вид хати в полонину, так твердо, ек Великдень або Юріє. Тої днини то навіть вже ни замітала ани в хаті, ани по задвирю, а навіть й на загороді ни скіскала позадь худибков белегу, аби, ни дай то боже, ни вимила, або ни викіскала сліди худибки оперед заходом сонця з свого завиря та загороди. А тото зіле, шо з ним виріжела худибку в полонину, то запхала за козев верх піціня, аби вно там столо аж доків по розлученю восени ни зийдет худибка знов у село, аби дати того тогди худибці в соли з’істи.

Вна тої днини лиш випустила єгнетка з хліва в Гропу, шо сумно блієли за мамами, ниплекані. Тай дозирала їх днинськи, аби йке єгнетко орев ни ухопив. Або аби си дес саме ни удушило в плотях, шукаючі за мамов. Єлена була рада, шо з овечьок хоть єгнетка си лишили коло хати тай шо хоть петь коров літувало в толоках коло хати. Бо без овец, шо до полонинского ходу весело блієли на загороді, тай без тих воликів, шо то буйно бутічі та голосно вирикуючі чюхалиси у вугли хати та ни раз й грізно на ню бочілиси, то їй так було скучьно, шо й години ни могла си задержети коло хати, то й вна, її хати то осиротіли.

Глава X

Помали йшов конем Иванчік, Скуповов за ним біг Белей, пристируючі писаний ботей, шо здрибонька, скоро дихтечі писками пори земню, хотів передити Иванчікового коня. За писаним ботеєм овец гнали мішіне, обертаючі на плай джурджу рогової худоби.

Живов цвітучов китицев полонинский хід зквитичував плай почерез Скупову. По небі пливали білі хмари, ек на ріці пид весну криги леду. Та хоть ек пишно гріло сонечько, то на Скуповій зверхє, на самим Солишю, так солоно лизав холодний вітер, шо мішеники аж мусили зашінкувати киптарики на грудех. А дехто студеніший, той сардак натегає на плече, аби розигрітому ходом з долини ни застудитиси зверхи на полонині.

На Солишю пид крисанев на голові кудовців вітер Иванчіково жовте довге волосє. Єго широко розгагараджіні ноги, то аж потавали в мохову мнєконьку траву на полонині. А лице то так си надувало, шо аж очі кровйов наливали, ек играв вин на Скуповій в тримбіту полонинської игри. А божий дух – вітер – ніс той голос трембіти, голос бога Сонця, понад кичери та понад головами високих полонин у далеку далечінь, у світі світєнні аж до самого божєго трону Сонця. Та кочєвси той голос тримбіти

по овечіх слідах пляями. Та стеливси вин широко по високих полонинах на зелених шварах. На дрибних молочьних різевинах, на любих овечіх пашях. Корнев тот голос тримбіти полонини з мертвого сну. Тай давав знати полонинам, шо вже з сіл рушив полонинский хід. Поспішеючі довгими пляями на полонини, цілими мішенями писаних ботиїв овец, великими джурджами рогової худоби та буйними стадами коний, так густо, шо аж плаї стогнали вид того полонинского ходу. А пастирі та мішеникі, то аж упрівали, увихаючиси, аби вивці си ни помішели з чюжими ботиями з других полонин. Та уважеючі, аби в дорозі ни розгубити худобу в такім великім тертусі полонинского ходу. Каменистими та крутими пляями динчели телєта. Рикали корови, бутіли воли, ирзали коні, блєєли вивці. Рохкали свині, верєшєли кози. Та голосно колоколили колоколом на худобі, та подзвонювали дзвиночькі на козах. Тай поцоркували колокільці на шиях у овец. Весело шнурували пастирі та мішеникі, тай завєто шканєкали бовгарі на товар. Фіфкаючі в палец, галакали вивчирі на овец. Кричєли на кози козарі та й шьокали на коні стадарі. А лісами то уїдливо в’їдали на дику звір білі вивчєрські пси засохранєючі газдивску худибку вид дикого звіра. Гримко погримували пістолєта, та весело виигрували полонинских игрий тримбіти полонинам на добрий день з писаними ботиями овец, шо розсчипалиси по них в шовкових травах – дрибним маком.

Иванчік на Скуповий довго играв у тримбіту, а з сіл на него покліпували тихі гуцулські хати, дрибонькіми карабушєчьками поукладувані горами. Та гонорилиси оперед ним сірими вінками ниви, завєсновані по селах. Зелєньов пишнувалиси з сіл царинкі, поперекладувані плотами. Игראли д’нєму чорними бровами ліси та перелєси по селах на улозі буковинских кичір, Писаного Каменя угирців, Білої Кобили, Греготу та Микуличинских верхів, оповиваючіх Скупову валом гір, ніби палец велєта перстєнем. А з горішшя, то усміхаласи горда Черногора, довгим пив перстєнем то низьких, то високих полонин, пидперезаних з долини по поєс понад Чьорнов Ріков опинков тих смєрекових голубих лісів, шо то, буйно шумнєчі та колишучі смєречєм, вихопєвси з них буйний вітер тай кушлатив на полонинах їх волосєчко – зелєні трави.

Иванчік попочівав в Кінским Жолобі, на Кобилині, Скуповий, бо там чуєрит з головици чуркалом в корито дуже студєна вода. Може, найстудєніша на всі полонини. А така здорова та вода, шо аби икий був наїдєний, а ек її си напити, то видразу си зголоднієт. Дуже даєт їсти вид неї.

Кажут, шо тота вода була шє студєніша, доки в її головици лєжєли поклаткі Довбушя скарбив. “Але комус Бог дав шєстє, там вин найшов в тий головици Довбушив скарб, – говорив Иванчік мішєникам, пючі разом з конєм з корита води, – тай видтогди й ця вода трошки змлавіла”. Але однак, ек маєт бути поєода на дворі, то вна тогди така люта, шо аж зуби болєт, ек си її напити.

Иванчік, обтираючі рукавом вид води рот, спєравси руков на круглий камінь, ек круг вид хліба, шо лєжєв пониж дорєги на поточині мижи зелєними листками шєви та чємериці: “Ади отим каменєм був накритий кітлик з червонцями в ций головици! А тепєр вин лиш пусто траву вилєжует – замисливси Иванчік тай рушив далі в дорєгу з на своїм

ботиєм плаєм в долину. На плай Угорський почерез Каменену Струнку. Про скали на Угорським, що їх люди з давен давна зветь “церквами”, бо вни високі, ек церкви, то Иванчік казав мішеникам: “До тих скал, високіх каменів, молилися колис наші предки. А на отим гладкім, найвишшим камені, то сидів колис Олекса Довбуш. Тай шив собі на ним нагавиці. Приказуют, що Довбуш там зверхи, на тим камені, заковав кітлик червоних. Але хто би там крим Довбуша виліз – ніхто! По хвили Иванчік всміхнувси – ек, малим хлопчисканом пробував лізти на той камінь. Коло него росла тонка, довга, гнилава лупайка, ривна з ним.

Виліз я тов лупайков в її вершек, розхітав її тай гадав, прибігаючі її трохи д’камениви, скочіти з неї на камінь. Он там, де Довбуш колис сидів. Але я аж задрижев, ек погадав, ек я з того каменя злізу. Тай лишив лізти там, де лиш тилько один Довбуш сидів, бо вздрів, що я ше до Довбуша ни дорис. Тай вже до него николи й ни доросту, бо вже ни тот час тепер настав, що тогди був. Иванчік лиш похитав чмутно головов тай перестав говорити про Довбуша та давні чеси. Закурив люльку тай мовчки вже йшов в долину Угорським плаєм на Чьорну Ріку почерез Датницький, тов дорогов, що колис нев ходили вірмінські каравани, почерез Руський Діл на Угоршину. На Шибеним, коло озера, подогонив Иванчік з своїм ботиєм депутатський ботей Шумеевого Фоки.

Господи, ек си ближити Иванчік д’Шумеюковому Фоці, то так оба варили з пістолет, а з ними разом й мішеники, що аж гори глухли.

Вни си лиш привитали, а своїми ботіями то си ни мишели – йшли окреме.

Оперед заходом сонця то були з худобами на виході з плаю на Фочіну Гропу. На хітари опи, вид гонтаря панского ліса, Фока зліз з коня тай стрілив з пістолети три рази раз по раз. На той знак вся худоба стала в плаю, аж доки Фока ни даст голосом тримбіти знак рушети з худобов на полонину.

Фока витег з бисаг горшюк з живов ватров, викрученов для полонини в живий четверь досвіта. Тай витег з бисаг ошкальків з смереки громовиці, битої громом на саме Благовішене, розпалив на своїй полонині живу ватру – божий вогонь.

Серед плаю вгоравси святий вогонь веселов половінев вогнених езичьків, а Фока здоймив з голови крисаню, убрану блехов та павами, поклонивси тричі сітому вогневи, витавси з своїов полонинов:

– Добридені любя полонинко!

– “Добре здоровечко, любий Фоко!” – відповідала полонина подихом вісного вітру.

– Ек тобі си зимувало, любя полонинко, без мене тай без худібки?

– Гирько! – скаржиласи полонина шепотом лісив. – Бо по розлученю, ек пишла вже худоба тай люде, то я гола си лишила. Круглов сиротов стала, без худоби тай людий, то я цілу осінь з жею великого умиваласи слизами – тонкими осінними дожями, пустуючі за людськими худобами. Та писаними ботіями. Тай в тий моїй журі великій та тежкім туску, то навіть й ни знаю коли мене Проклетий Марко так заморозив морозом з Тридеветої земні, що я з студени вістров зачеконіла тай уснула мертвим сном. Над моїм завмерлим голим тілом змилюсердивси Дмитрій, прикрив его білим лижником. Тай спала я пид білим лижником, колисана

буйними вітрами та присипуванна грубими замітьми мертвим сном аж до Юрія. А на Юрія рано скорнеє мене з мертвого сну божий голос триміти.

– Ци рада ти, полонинко, міні тай тим писаним ботіям, що тепер идут на тебе?

– Тай ти ше си питаєш? Таже, ек си міні з села дала знати тримбіта, що вже рушєет полонинський хід, то ти видиш, ек я си на раз убрала! – усміхнуласи чічками полонина.

– Но, ек так, то прошу те, моя любя полонино, позволь знов міні літувати на тобі з людсков тай мойов худібков, так ек то було доцив, – просив, низко клонічиси, полонину Фока.

– Та на це й поблагословило мене праведне сонечько на Юріє оцев мойов буйнов зеленюв, чічкатов убирев, аби я тебе, мий любий газдо, з твоїми писаними ботіями та всев людсков тай твойов маргов, що йдеш з нев на мене, приймила тай нев її перелітувала саго літа на собі аж до розлученя, – відповідала буйно полонина Фоці своїми зеленими маннистими та молочьними пашями для его літовиша – писаних ботієв овец та худоби.

Оперед светого вогню встав коліними Фока на свою любю полонину, тай бючі три рази поклони, цулував кождим разом свою любю зелену полонину: поклоневси праведному сонечькови – великому Богови життя, декуючі єму за его велику ласку тай свету небесну силу, що то на весні нев поблагословив увес світ тай его полонину. Витег з бисаг судину з видгашенов живов ватров, що то нев застерігав в селі свий ботей, рушєючі в полонину, мочєв тепер знов у ню гушемков зіля, тай кропечі живов ватров, водицев ордоницев, благословєв та светив свою любю полонину. А светєчі та благословєючі, застерігав її тай всю худібку на ний на ціле літо вид міри до розлученя, вид усекого зла, поганого насланя, нидоброго клику, лихого чесу тай вид усекої ничістої сили.

А ек зайграв у тримбіту, то сів на коня, закурив люльку на тировоним кривим чюбуці з маєтними рептєзками, тай згорда покликаючі на вивці “фітті-тва-а-а бррр!” та на товар “пшка-а-а-не-не-е-е” рушив сміло з худобами на полонину.

Пид ним кінь, нашюрюючі вуха тай пофиркуючі в ніздрі, широко ногами переступав почерз живу ватру з плаю на полонину, ззаду за ним переступало через ватру решто коний, зсилених одно за одним до тарниц та обтерханих тертілами на полонину: муков, бербеницями, відрами, цідилами та новими путинами.

За Фоков ишов на полонину ватаг Карпа з тримбітов на плечях та кресом почерез плече. А за ним старший вивчерь з пістолети за ременем.

Вни оба поклонилиси живий ватрі тай полонині тай стали коло вогню, живої ватри, серет плаю, обернені лицем до худоби на плаю, ждали на ню. А ек зближиласи худоба д’вогневи, то ватаг Карпа замок верх вогню ключем роти всий поганий та нидобрий звіри та гади писки й дзюбки вид усеї худоби, що йшла на полонию. То играв у тримбіту, аж доків уся худоба ни перейшла почерез вогонь на полонию. А старший вивчерь гонджюла, то давав мішшенникам та пастирям приказ, в котрим то боці на полонині вни можут до вечера свобидно пасти свої ботіє овец та худоби. Бо по всий полонині мацькувати та вонити пашу джурджями вин ни позволив. Казав, що з пашев на полонині мусит бути так порєдок, ек з хлібом на столі, хотівше, аби її стало подостатком аж до розлученя. А

пастирі то вже так видразу перебрали вид мішшеників рогову худобу. Бовгарь перебав еловий товар, аби вид почетку уваковувати его по своєму пасти на полонині. Короварь перебрав пид свою руку корови. Видлучів телета в пативник тай займив корови на пашу в долину, де вни вже ціле літо мали пасти. Стадарь перебрає коні, але загнав їх у садарь, бо ни мав коли тої днини їх пасти.

Старший вивчерь з мішенниками та рештов пастирів узевси закладати струнку на доїні овец та направети кошери на вивці та загороди на худобу, шо то їх через зиму поувалювали замети. Газдували, аби було вже у вечер в шо загнати худобу, бо на облозі спати її ни лишели. Тай закладали мішенники окромішні царки на свої ботеї овец, бо мішети вивці до купи мож аж другий день по мірі.

Підготовка до друку Марії Григорчук

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Грещук

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

(Переломова О. С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.)

Інтертекстуальність як наукова проблема зародилась у філології й літературознавстві, однак тексти, в тому числі художні, практично з часу формування вчення про мову завжди були предметом уваги і мовознавства. Тому цілком логічним і вмотивованим є погляд на інтертекстуальність як лінгвістичний феномен. Попри окремі, зазвичай побіжні, спостереження над деякими питаннями інтертекстуальності в українському мовознавстві ця проблема ще не була предметом комплексного лінгвістичного опрацювання. О. С. Переломова темою своєї монографії обрала структурно-семантичні і стилістичні аспекти інтертекстуальності в українському художньому дискурсі. Актуальність і перспективність дослідження окресленої проблеми зумовлена, з одного боку, важливістю для сучасної україністики опрацювання методологічних і теоретичних засад вивчення інтертекстуальності як лінгвістичного феномену, встановлення характерних у лінгвістичному вимірі ознак інтертекстуальності зразків української літератури різних періодів і жанрів, з'ясування особливостей функціонування різних форм інтертекстуальності як вагомого текстотвірного чинника українських художніх текстів, а з іншого – недостатньою увагою українського мовознавства до лінгвістичного аспекту інтертекстуальності.

Авторка поставила собі за мету здійснити за допомогою текстового аналізу мовознавчого виміру характерних ознак і проявів інтертекстуальності як структурної й стильової риси українського художнього дискурсу в діахронії.

Теоретичні засади дослідження в монографії ґрунтуються на здобутках сучасних напрацювань у ділянці інтертекстуальності в філософії, когнітології, літературознавстві, культурології, семіотиці та лінгвістиці. Науковець розглядає історію становлення інтертекстуальності, детально аналізує витoki поняття та його еволюцію від загальнофілософської до мовознавчої інтерпретації. Дослідниця цілком справедливо відзначає, що поняття інтертекстуальності є облігаторною структурною ознакою художніх текстів, оскільки вони постають як наслідок взаємодії з попередніми текстами і самі стають прецедентними для наступних текстів, при цьому інтертекстуальність у широкому (глобальному) вияві виходить на розуміння культури як єдиного тексту, у вузькому – виявляє конкретну взаємодію текстів у мовних знаках (цитатах, алюзіях, ремінісценціях, концептах тощо). Лінгвістичну природу інтертекстуальності засвідчують функції інтертекстів у художньому і

нехудожньому текстах, які співвідносні з функціями мови взагалі. Заслуговує на увагу аналіз інтертекстуальності в контексті співвідносних із нею таких категорій, як текст, інтертекст, інтерпретанта, інтертекстуальний простір, текстова інтеракція, параграматичне письмо, пантекстуалізм, транспозиція, метатекст, прототекст, архетекст, інтекст та ін. Це дало змогу авторці монографії чітко окреслити сутність і параметри інтертекстуальності та кожного із співвідносних із нею понять, а також відзначити, що саме явище інтертекстуальності в його характерних рисах в українському художньому дискурсі було помічено й зафіксовано дослідниками досить давно, ще до введення в літературознавчу парадигму самого терміна на позначення цього явища. Цінними для сучасної теорії тексту є виділені типи взаємодії текстів, види і форми інтертекстуальності, функції інтертексту. При цьому впадає в око ґрунтовність аналізу понять, пов'язаних із інтертекстуальністю. Так, характеризуючи цитату як мовну одиницю, в якій реалізується інтертекстуальність, дисертантка переконливо обґрунтовує, що цитата “не тільки (і не стільки) безпосередньо текстовий фрагмент, але головним чином *функціонально-стилістичний код*, який репрезентує спосіб мислення чи традицію, що стоять за ним” (с. 60). Окреслені методологічно-теоретичні засади дослідження інтертекстуальності як лінгвістичного феномену стали добрим підґрунтям аналізу емпіричного матеріалу белетристики, спрямованого на виявлення типів і мовних форм інтертекстуальності та з'ясування їх функцій у художньому творі, на встановлення особливостей функціонування різних форм інтертекстуальності як вагомого текстотвірного чинника українських художніх текстів.

Аналіз міфологічних та фольклорних інтекстів, здійснений на емпіричному матеріалі художніх текстів Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Б. І. Антонича, Г. Сковороди, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, І. Франка, В. Винниченка, В. Симоненка, Є. Гуцала, В. Шевчука, О. Забужко, Т. Осьмачки, О. Гончара, Л. Костенко та ін. з усією очевидністю продемонстрував, що інтертекстуальність є текстотвірною категорією художнього дискурсу, специфічним засобом збереження “культурної пам'яті” у мовних знаках, які акумулюють у собі одиниці і когнітивного, і культурного просторів. Лінгвокультурні коди, які становлять основу інтертекстуальності українського художнього дискурсу, виявляють себе найперше у міфопоетичній та фольклорній образності, яка творчо використовується письменниками для творення інтертекстуального простору національного дискурсу. Лінгвальними маркерами взаємодії індивідуально-авторських текстів і текстів народної колективної творчості є номінації персонажів, витворених народною уявою, заголовки-цитати та епіграфи з помітною фольклорною атрибуцією, інтекстові інкрустації народних пісень у композиційну цілість художнього твору, приказки та прислів'я як конденсовані вираження концептуальної суті твору, мовні засоби фольклорної стилізації. Дослідниця справедливо підкреслює, що використання народної творчості митцями слова в індивідуальній творчості здійснюється передовсім на глибинному, ментальному, етнокультурнокодовому рівні, а не як орнаментальний засіб, і це добре аргументовано аналізом конкретного матеріалу.

Цінними є результати аналізу використання в українських художніх текстах сакральних текстів. Як слушно зауважила авторка монографії, дослідження формування національної мовної картини світу на основі біблійних і художніх текстів дало змогу простежити еволюцію духовних пошуків нашого народу не лише через пряме засвоєння Біблії, але й опосередковано через художні тексти. Літературна практика часів формування староукраїнської літератури тематично, сюжетно, образно, навіть жанрово закорінена в Біблії, використання біблійних слів, словосполучень, прямих чи видозмінених цитат зі Святого Письма, біблійних мотивів або трансформованих біблійних сюжетів стає невід'ємною ознакою породження текстів, а отже формування інтертекстуальності в різноманітних її проявах. Сформована на початку творення давньоукраїнської літератури традиція використання біблійних інтекстів у художніх текстах знаходить підтримку, подальший розвиток у текстах старої й нової української літератури, урізноманітнюючи й збагачуючи реалізації інтертекстуальності задовго до наукового усвідомлення й теоретичного осмислення самого поняття. Сам аналіз зразків засвоєння й трансформації біблійних текстів у текстах українського художнього дискурсу, здійснений у монографії, відзначається скрупульозністю, ґрунтовністю, переконливістю.

Свіжим і сміливим є погляд на концепт як на інтертекстуальне явище, який обґрунтовано в рецензованій праці. У запропонованому дослідженні концепт розглядається як інтертекстема індивідуально-авторського корпусу художніх текстів або текстового простору поетичних творів різних авторів. Дослідниця виходить із того, що інтертекстемою може бути мовний знак або певним чином організована множина мовних знаків, яка в різних текстах репрезентує ознаки певного концепту, тим самим створюючи поліфонію звучання художніх текстів, які взаємодіють між собою як у межах творчості одного автора, так і в межах творчості різних авторів. У різних текстах одного автора можуть повторюватися елементи, які є, сказати б, знаковими для його світовідчуття, світобачення, вони виявляють концептуальне ставлення автора до дійсності і притаманні авторові мовні знаки репрезентування цього ставлення. Такі повторювані елементи авторка монографії вважає інтертекстемами. Аналіз концептів “Україна” в текстовому поетичному просторі, “самотність” – у поетичних текстах П. Тичини, “часо-простір” – у творчості О. Олеса, “дорога” – у мовотворчості В. Шевчука засвідчив наповнення оновленим змістом, новими конотаціями, прирощення смислу зазначених концептів від тексту до тексту. В індивідуально-авторських образних парадигмах концепти знаходять конкретну реалізацію в семантичній видозміні символічного значення, при цьому образна парадигма розглядається як один із видів інтертекстуальної взаємодії текстів.

Як відомо, поняття інтертекстуальності не як явище, а як наукова категорія, зародилось у зв'язку з формуванням постмодернізму, для поезики якого вона є базовою. Зрозуміло, О. С. Переломова зупиняється й на видах, формах і функціях інтертекстуальності в текстах українського постмодерного художнього дискурсу. Дослідження переконливо доводить, що постмодернізм не оминув українського художнього дискурсу, наслідком чого стали зміни в традиційному дискурсі, поява текстуальності без берегів, вільна пошукова дискурсивність, структурно-семантична

відкритість тексту, взаємодія текстів у різноманітних її виявах тощо. Безсумнівну вартість мають глибокі, проникливі спостереження над специфікою і особливостями вияву інтертекстуальності в українських белетристичних текстах, які репрезентують постмодернізм. Аналізуючи вірш Жадана “Переваги окупаційного режиму”, в якому інтертекстуальність формується шляхом інтекстових імплементацій у структуру вірша хрестоматійних рядків поетичних творів П. Тичини (*Я є народ, якого правди сила*) та М. Рильського (*у щастя людського два рівних є крила: / Троянди й виноград – красиве й корисне*), авторка монографії слушно підсумовує, що “інтертекстуальність у даному випадку, відповідно структуруючи авторський текст, змінює семантичний малюнок інтекстових фрагментів, стає прийомом зміщення аксіологічних акцентів аж до повного осміяння пафосних ідеологем, яким протиставляється еротизм як відмова від фальші, масок” (с. 162). Такими ж багатими на подібні узагальнення є студії над творами О. Ірванця, Ю. Андруховича, В. Неборака, Ю. Позаяка, О. Забужко. Цікавими, конструктивними, хоча й дискусійними, є міркування О. О. Переломової про національно марковані слова як інтертекстуальні знаки у творах М. Гоголя “Вечера на хуторі близ Диканьки”, “Арабески”, “Миргород”, “Тарас Бульба”, як і в українських поетичних текстах Р. Чілачави (щоправда, не зрозуміло, чому зазначені тексти розглянуто в контексті українського постмодерного дискурсу).

Проведене дослідження засвідчило, що для українських постмодерних творів характерний суцільний монтаж, цитування, колажування, а міжтекстова взаємодія стає не лише їх визначальною ознакою, вона набуває рис демонстративності.

Таким чином, вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено структурно-семантичні та стилістичні параметри інтертекстуальності в українському художньому дискурсі. Рецензована праця закладає міцні підвалини розбудови нового напрямку мовознавчих досліджень, пов’язаного з лінгвістичним виміром інтертекстуальності. Відзначаючи ґрунтовність аналізу структури, семантики, функцій інтертекстуальності в українському художньому дискурсі, важливість отриманих результатів, узагальнень і висновків, вкажемо й на ті положення, які викликають сумніви, сприймаються неоднозначно і спонукають до дискусії.

З огляду на прецедентність багатьох фразем, широке використання стійких словосполучень у художніх текстах як староукраїнської, так і новоукраїнської літератури варто було б більше уваги приділити фраземам як інтертекстам. Лінгвістичний вимір інтертекстуальності передбачає встановлення й характеристику складу, типів фразем, особливостей їх імплементації в тканину тексту, різновидів трансформації, смислових прирощень тексту, стилістичних функцій тощо.

У монографії опрацьовано великий корпус різних текстів українського художнього дискурсу, проте варто було окреслити критерії їх відбору і тоді, очевидно, вдалось би уникнути пропуску художніх текстів, для яких християнська релігійність є визначальним принципом, наприклад, Григора Лужницького. Його твори, як і інші твори на релігійну тематику, містять надзвичайно цікавий емпіричний матеріал щодо

вивчення інтертекстуальності художнього мислення українців, опосередкованого християнським світоглядом.

Певним перебільшенням є твердження дисертантки про те, що для методологічного перевороту науки другої половини ХХ ст. *найбільш значущими* стали ідеї М. Бахтіна, що концепція діалогічності М. Бахтіна вплинула на *весь подальший розвиток* теорії літератури, лінгвістики і т. ін. Попри важливість ідей М. Бахтіна для розвитку деяких аспектів мовознавчої науки, для розвитку лінгвістики другої половини ХХ ст. визначальними стали ідеї антропоцентризму, функціоналізму, експансіонізму, експланаторності, на яких сформувалися доволі продуктивні напрямки досліджень, репрезентовані функціонально лінгвістикою, комунікативною лінгвістикою, когнітивною лінгвістикою.

В роботі зрідка аналізуються й діалектні лексеми як інтексти, внесені в текст, напр., *арідник, чугайстир, нявки* (с. 79), *жисе* (с. 164). Однак предметом мовознавчого розгляду інтертекстуальності повинні стати не лише окремі діалектні номінації, внесені в певний текст, а й усі випадки стилізацій під певний твір у художніх текстах, що є цікавими формами вияву інтертекстуальності.

Робота написана добротною літературною мовою. Із огріхів відзначу хіба що вживання дісприкметників на *-учий*, замість віддієслівних прикметників (не *домінуючий*, а *домінувальний*) та словосполучення *лінгвістичні маркери інтертекстуальності* замість *лінгвальні маркери інтертекстуальності*, адже *лінгвістичні* стосується науки про мову, а *лінгвальні* – самої мови).

Проте висловлені зауваження й побажання не можуть знизити загальної високої оцінки здійсненого дослідження. Монографія О. С. Переломової відзначається новизною постановки й розв’язання актуальної лінгвістичної проблеми. Новизна праці полягає в тому, що в ній уперше в україністиці комплексно з’ясовано лінгвістичну природу інтертекстуальності в українському художньому дискурсі, розглянуто інтертекстуальність як системотвірну текстово-дискурсивну категорію, здійснено класифікацію й виявлено типологію взаємодії текстів та мовних форм вияву інтертекстуальності, охарактеризовано функції інтертекстів у структурі художнього твору.

Рецензована праця має важливе теоретичне й практичне значення. Теоретичні положення про лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу – помітний унесок у розбудову лінгвістики тексту. Здобуті результати збагачують і поглиблюють сучасну україністику в ділянці теоретичного осмислення інтертекстуальності як лінгвістичного феномену тексту, що в своїй основі є гетерогенною структурою.

Василь Грещук, Роман Бачкур

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ СУЧАСНОГО ЛЕКСИКОНУ

(Клименко Н. Ф. та ін. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія / Н. Ф. Клименко, С. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.)

Оновлення лексичного складу сучасної української мови – процес безперервний, який особливо актуалізувався впродовж останніх двадцяти років. Цьому передусім сприяли різноманітні процеси в українському суспільстві, зокрема здобуття Україною незалежності і, як наслідок, утвердження української мови в усіх сферах життя, а також інтеграція України у світові глобалізаційні процеси. Зміни в лексиці та словотворенні на сучасному етапі розвитку української мови і стали предметом дослідження в рецензованій монографії.

Джерелами матеріалу в монографії послужили сучасні неологічні словники, а також тексти різноманітних засобів масової інформації, які першими фіксують мовні інновації. “Для вивчення характеру динаміки сучасного українського лексикону звернення до газетно-журнальної публіцистики і в цілому до текстів засобів масової інформації (мас-медіа) дає змогу уявити картину сучасної живомовної практики, стихії української мовної діяльності, змодельовану носіями мови...” (с. 8-9). При цьому в книзі пропагується відповідна метамова, позначена передусім уведенням в науково-лінгвістичний обіг нових термінів, а також нові інтерпретування наявних термінологічних одиниць. Це, зокрема, *неологія*, *неологіка*, *неографія*, *неологізм*, *неолексема*, *новотвір*, *неозапозичення*, *неосемантизм*, *гібридний композит*, *неоморфема*, *неоформант*, *неографізм* тощо.

Монографія “Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі” чітко структурована й складається, окрім передмови, з двох розділів – “Тенденції оновлення сучасного українського лексикону” та “Роль словотворення у сучасній українській номінації”. Завершує працю “Індекс нових слів”, використаних як матеріал проведеного дослідження.

Перший розділ монографії присвячено дослідженню різноманітних процесів і тенденцій оновлення лексичного складу сучасної української мови. Автори простежують активність інноваційних процесів у різних функціональних стилях мови, виявляють співвідношення потенційних та оказіональних слів, тенденції активізації та пасивізації лексики в публіцистичному тексті тощо. Оперуючи багатьма наявними дослідницькими та лексикографічними працями, автори рецензованої монографії доходять висновків про динамічні зрушення лексичної та словотвірної норми мови, наголошуючи на системному характері навіть неузвального словотворення: “Попрі всю незвичність форми й семантики оказіоналізмів обов’язково в мовній нормі має бути зразок, за яким їх створено, з яким їх можна зіставити, навіть якщо це окреме слово. Тип оказіоналізму і визначає ... спосіб порушення такого зразка, відходу від нього. Наявність подібних тенденцій переконує в системності творення оказіоналізмів, а отже, у можливості формулювання правил особливої, неузвальної дериваційної граматики, граматики творення оказіоналізмів” (с. 59).

Важливо, що в рецензованій праці, зважаючи на засилля неологізмів, запозичених в різний спосіб з різних мов та по-різному адаптованих системою української мови, піднімається проблема культури мовлення, даються оцінки й рекомендації з приводу уникнення окремих, не властивих українській мові (хоч і частково вживаних), одиниць. Так, описуються позитивні тенденції заміни російських кальок на зразок *кільцевидний*, *грушоподібний* і утворених за їх взірцем неологізмів (*коаліцієподібний*) суфіксальними дериватами з питомо українськими дериваційними формантами *уват(ий)*, *аст(ий)*, *ист(ий)* тощо: *кільцюватий*, *хвилястий*, *зебуватий* та ін.

Значна увага в рецензованому дослідженні приділяється також виникненню, функціонуванню та типології неосемантизмів у мові мас-медіа, а також мовній грі як потужному джерелу появи номінативних чи комунікативних одиниць з особливо яскравою, часом завдяки своїй незвичності, новизні, формою. Поширення ігрової стихії з мови художньої літератури в мову публіцистики, на думку авторів рецензованої праці, “є наслідком істотних змін в усвідомленні “працівниками пера”, всіма, хто професійно працює зі словом, ролі мови як інструмента впливу на громадську свідомість, зняття формування громадської думки, в розумінні “соціальної влади” мови” (с. 97).

Заслугує на схвалення звернення авторів рецензованої праці й до теоретичного осмислення лексикографічного вивчення мовної динаміки. Аналізуючи наявні неологічні словники, у монографії окреслюються можливі підходи та принципи їх укладання, виявляється їх типологія в загальнослов’янському лінгвістичному контексті. Автори рецензованого дослідження важливість та перспективу неологічних словників убачають у “моделюванні рухомої матерії сучасної української мови, унаочненні тих засобів, які беруть участь в реалізації її словопороджувального потенціалу, виявляють найбільшу активність і продуктивність в сучасній українській номінації” (с. 124). Вони цілком справедливо відзначають, що: “панорама динаміки сучасного українського лексикону, відображена в словниках такого спрямування, безперечно дасть новий потужний поштовх для теоретичного вивчення його будови та закономірностей функціонування, для вироблення надійних і виважених практичних рекомендацій щодо його гармонійного розвитку” (с. 124).

Другий розділ – “Роль словотворення у сучасній українській номінації” – присвячено вивченню різноманітних словотвірних явищ сучасної мови як у формантноцентричному аспекті (розглядаються домінування осново- та словоскладання в процесах номінації сучасної української мови, модифікації словотвірної та лексичної семантики новоутворених чи запозичених неологізмів, тенденції словотворення неологізмів в межах лексико-граматичних класів слів), так і в основоцентричному (досліджується словотвірний потенціал запозичень та неозапозичень, який виявляється в їх словотвірних парадигмах та словотвірних гніздах). Внаслідок скрупульозного вивчення сучасних тенденцій адаптації іншомовної неолексики (в тому числі й за допомогою засобів словотвору) українською мовою, автори рецензованої монографії виокремлюють як позитивні, так і негативні зміни мовної динаміки: “Функціонування неозапозичень у мові мас-медій ілюструє як позитивні тенденції розвитку українського лексикону: заповнення номінативних лакун, поповнення синонімічних рядів тощо, так і негативні явища на

зразок надлишковості, дублювання питомих одиниць іншомовними; варіантність написання останніх як показник їхньої неусталеності та некодифікованості" (с. 245).

Таким чином, теоретичне й практичне значення рецензованої монографії важко переоцінити, адже вона стала однією з перших праць, присвячених комплексному дослідженню динаміки сучасного лексику та словотвору. Вона може бути використана у подальших студіях з цієї проблематики, а також з проблем культури та нормативності сучасної української мови, прогнозування її подальшого розвитку.

РІЗНОАСПЕКТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИБИН РІДНОЇ МОВИ

(Грещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Василь Грещук / Упор. Р. Бачкур. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 520 с.

Рецензоване видання демонструє широкий спектр мовознавчих зацікавлень доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директора Інституту українознавства при ПНУ Василя Васильовича Грещука: з-поміж них вирізняються ті, які стосуються насамперед проблем словотвору, лексикології, діалектології, питань розвитку української мови в різні історичні періоди, аналізу ролі окремих особистостей у розвої лінгвістичної україністики. Відповідно до цього й структурована праця: вона складається з восьми розділів-циклів, у кожному з яких тематично згруповані роботи, написані в різний час.

Як відомий в Україні та за її межами дослідник словотвірної рівня мови В.Грещук багато розвідок присвятив дериватологічним студіям, частина з яких представлена в розділі «*Теоретичні питання словотвору*». У них увагу автор зосереджує на підведенні підсумків і окресленні перспектив сучасної дериватології, з'ясовує місце словотвору в сучасній науковій парадигмі, аналізує передумови формування і напрямки майбутнього розвитку семантичної дериватології, наголошує на необхідності функціонально-комунікативної інтерпретації семантичної сфери словотвірних одиниць, на потребі визначення їх функцій у формально-семантичній організації мовлення. Лінгвіст, аналізуючи здобутки сучасного вчення про словотвір, вказує на те, що «окреслення подальших шляхів розвитку вчення про словотвір пов'язане ... з його інтенсифікацією та екстенсифікацією, тобто, з одного боку, з поглибленням дослідження вже традиційних проблем з урахуванням найновіших досягнень мовознавчої науки і новими емпіричними знаннями, а з іншого боку, з розширенням аспектів вивчення словотвору, формуванням нових поглядів на відомі проблеми, залученням даних суміжних галузей знань про мову» (с. 15). Увагу проникливого знавця і вдумливого дослідника рідної мови привертають проблеми зв'язку і співвідношення словотвірних мотиваційних відношень та полісемії похідних слів, явище лексикалізації словотворчих афіксів у мовленнєвому потоці. Як учень і послідовник ідей професора Івана Ковалика В.Грещук подає скрупульозний аналіз дериватологічної концепції відомого мовознавця, праці якого значною мірою й спричинилися до виділення словотвору в окрему галузь лінгвістичних знань.

В.Грещук уперше звернув увагу на необхідність зміщення у дослідженні словотвору акценту з дериваційних формантів на твірну базу й обґрунтував доцільність і актуальність саме основоцентричного підходу, не применшуючи важливості й напрацювань формантоцентричного, тому цілком логічним є введення до структури аналізованого видання публікацій, які об'єднані у розділ «*Основоцентричні дослідження лексичної деривації*». У ньому вміщені розвідки, у яких автор висвітлює історію, стан та перспективи основоцентричної дериватології, з'ясовує

роль твірної основи як типологізувального чинника у словотворі, визначає поняття словотвірної парадигми у сучасній дериватології, характеризує словотворчу спроможність прикметників сучасної української мови та порівнює їх з аналогічними у польській мові. Мовознавець стверджує, що «перспективи основоцентричного вивчення словотвору пов'язані з послідовним розширенням дослідження дериваційної поведінки ... твірних слів аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізувальним чинником буде твірна основа» (с. 103).

Праці, присвячені аналізу структури й семантики відприкметникових та віддієслівних похідних з погляду як синхронії, так і діахронії, репрезентовані у розділі «Семантико-словотвірна структура абстрактних деад'єктивів та девербативів». Назвемо тільки деякі з них: «Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на -ість (-ость)», «Історія словотвору українських відприкметникових іменників на -ство, -ота, -ина, -изна в порівнянні з російськими», «Семантичні зв'язки між іменниками на -ість і їх твірними в сучасній українській мові», «Спільнокореневі девербативи на -ба, -ння в сучасній українській мові» та ін.

Цікавими є спостереження лінгвіста над мовою творів українського красномовства минулого й сьогодення. Вони висловлені у численних розвідках, що об'єднані в рубриці «Художнє слово». Перу В.Грещука належать ґрунтовні описи, що стосуються лексичних особливостей новел В.Стефаніка та Марка Черемшини, ролі поетичної творчості І.Франка в розвитку лексичного складу української літературної мови кінця XIX–початку XX ст., оказіонального слововживання у віршових творах Б.-І.Антонича, мовних особливостей мистецьких полотен С.Пушика. Розуміючи, що «слово для кожного митця – це будівельний матеріал, з якого тчуть мовну канву художнього твору, однак узори на канві у справжніх письменників ніколи не повторюються» (с. 274), В.Грещук визначає саме ті індивідуальні мовно-зображальні засоби, що є характерними для творчих особистостей, мову творів яких він аналізує.

У розділі «Українська літературна мова у взаємодії з діалектами» відомий лінгвіст з'ясовує роль І.Франка у формуванні єдиної української літературної мови, характеризує особливості вживання різнорівневих рис південно-західних діалектів у мові творів В.Стефаніка. Аналізуючи взаємодію територіальних діалектів з літературною мовою в українських художніх творах, В.Грещук першим в українському мовознавстві визначає чотири типи таких взаємовідносин: 1) вкраплення окремих діалектизмів у мову твору, 2) інкрустація стилізованого під певну говірку мовлення персонажів у канву літературного твору, 3) залучення діалектного мовлення в максимально повному обсязі для індивідуалізації героїв і створення відповідного колориту та 4) використання гуцульського говору в ролі літературної мови (с. 359).

Як людина з чіткою громадянською позицією у відстоюванні прав української мови на повноцінне функціонування в державі, вважаючи мову потужним засобом національної консолідації, В.Грещук аналізує стан та перспективи рідної мови в Україні, її роль у збереженні самобутності українців за кордоном. Свої роздуми та конкретні пропозиції вчений висловлює у статтях, згрупованих у розділі «Українська мова і сучасне

суспільство». Написане характеризує автора як активного громадянина-українця, який «послідовно, не декларативно, ... а на концептуальних засадах, на багатому мовному матеріалі відстоює пріоритети рідної мови, доводить її суспільну, політичну, культурну й освітньо-розвивальну функції» (с. 5). В.Грещук переконаний, що «якщо впродовж років українська мова нищилась на державному рівні, то й відроджувати її, активно впроваджувати у всі сфери буття нації теж треба на державному рівні. Успіх може бути забезпечений лише тоді, коли утвердження української мови в статусі державної ... буде розглядатися як важлива складова процесу державотворення» (с. 406).

Органічно вплетений у структуру рецензованого видання і розділ «Галичина XIX ст.: мовна ситуація та формування літературної мови і граматичної думки», у якому представлені роботи В.Грещука, присвячені аналізу стану і проблемам розвитку української мови в означений період у Галичині. Автор висвітлює також роль справжнього подвижника на ниві просвіти, відомого релігійного діяча, палкого оборонця прав знедолених духовного відродження. У цьому ж розділі читач познайомиться з розвідкою про передумови створення та структуру «Малоруско-німецького словаря» Є.Желехівського та С.Недільського, а також про його значення в історії української й німецької лексикографії.

У розділі «Оборонці й дослідники української мови» вміщені статті, у яких В.Грещук описує роль непересічних особистостей різних часів і народів у розвії нашої мови та науки про неї. Зокрема, йдеться про видатного польського лінгвіста, одного з найяскравіших представників слов'янського мовознавства, з іменем якого пов'язане формування і розвиток мовознавства в Росії, Польщі та Прибалтиці, великого теоретика-лінгвіста, ідеї якого випереджували час, прекрасного організатора науки, засновника Казанської лінгвістичної школи Я.Бодуена де Куртене. В.Грещук на основі опрацювання численних джерел стверджує, що Бодуен де Куртене був послідовним в утвердженні статусу української мови як окремої, самобутньої, рівноправної з іншими слов'янськими мовами, обстоював її права на всебічний вільний розвиток, на запровадження в усі сфери суспільного життя. У праці «Внесок польських мовознавців XX ст. у розвиток лінгвістичної україністики» автор рецензованого видання аналізує напрацювання польських учених-філологів в ділянці структурно-системного опису різнотипних українських говірок, регіонального картографування фонетичних, граматичних і лексичних одиниць, ономастичних студій, міжмовних і міждіалектних взаємин. Зокрема висвітлено здобутки таких дослідників, як В.Вітковський, С.Грабець, К.Дейна, П.Зволінський, М.Кондратюк, В.Курашкевич, Т.Лер-Сплавінський та ін., мовознавчі праці яких збагатили україністику теоретичними напрацюваннями, величезним зібраним матеріалом та його ґрунтовним аналізом, цікавими спостереженнями над окремими питаннями структурно-системної організації, історії формування та особливостей функціонування української мови. Особливе місце серед праць цього циклу належить статті «Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство», що є своєрідним пошануванням Людини, абсолютно відданої науці, людини, яка мала вплив і на формування наукового світогляду автора рецензованої книги.

Розмірковуючи про мову, В.Грещук апелює до поглядів багатьох українських та зарубіжних вельетів лінгвістичної думки минулого й сьогодення, про що свідчать численні покликання, серед яких О.О.Потебня, Ф. де Соссюр, І.Г.Милославський, М.Докуліл, Е.Курилович, В.В.Виноградов, І.С.Улуханов, О.С.Кубрякова, Н.Д.Арутюнова, О.А.Земська, О.М.Тихонов, І.І.Ковалик, В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, Н.Ф.Клименко, К.Г.Городенська, П.І.Білоусенко, З.О.Валюх та ін. Яскраву авторську індивідуальність ученого В.Грещука засвідчують не тільки актуальність, новизна та глибина його студій з українського мовознавства, її підкреслюють висока майстерність у володінні науковим стилем, уміння зацікавити читача предметом аналізу, аргументованість і переконливість викладу.

У короткому огляді про автора рецензованого видання «Знаний учений-українознавець», яким починається книга, академік АПН України, доктор філологічних наук, професор В.Кононенко зазначає, що «сучасна мовознавча думка в Україні живиться джерелами, що їх потужно вносять у загальне річище розвитку різні регіони нашої держави. У цей потужний процес безнастанно вносить свої продуктивні ідеї дослідник українського слова Василь Грещук» (с. 6). І свідченням цього є праці зnanого лінгвіста, що зібрані в ошатному томі його вибраних студій з українського мовознавства.

Віталій Нагірний

ПЕРША КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ З ВИВЧЕННЯ ПОКУТТЯ

*(Покуття. Історико-етнографічний нарис. –**Львів: Манускрипт – Львів, 2010. – 456 с.)*

На Івано-Франківщині, мабуть, найбільше порівняно з іншими областями збережені регіональні культурно-побутові особливості. Тут є багатий матеріальною і духовною культурою історико-етнографічний регіон Покуття. Його територія охоплює той етнокультурний простір, де відбувалася кристалізація і становлення індоєвропейських, праслов'янських, слов'янських етнокультурних утворень, що згодом, набувши територіального та етнополітичного значення, трансформувались у назву – український народ.

Ця книга адресована українській молоді, студентству, науковцям, вчителям, простим жителям краю, усім, для кого українська регіональна історія не є байдужою, а дає наснаги до суспільної праці у вивченні витоків першотворення малої батьківщини. Зміст книжки підпорядкований єдиній меті – на основі наукового підходу, підбірки історико-краєзнавчих та етнографічних матеріалів, надбання сучасної української історіографії, відтворити яскраві сторінки історії, культури, побуту, звичаїв покутян; за допомогою описових та ілюстративних засобів показати різноманітні аспекти життя наших дідів і прадідів.

Основу авторського колективу склали викладачі-науковці Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. До участі над цим проектом долучилися науковці і краєзнавці з Івано-Франківська, Львова, Чернівців, Коломиї, Снятина, Городенки, Тисмениці і Тлумача.

Ілюстративне відтворення найвидатніших пам'яток природи, історії, культури і етнографії Покуття подане в книзі в хронологічно-тематичній ретроспективі. Структуру видання складають передмова і чотири тематичні розділи: «Пам'ятки природи»; «Історичний літопис»; «Етнографічна мозаїка»; «Покуття туристичне».

У передмові (с. 10–15) подано перші письмові згадки про Покуття, розкрито походження її назви, а також представлено міркування істориків, етнографів, фольклористів XIX – XX ст. стосовно географічних меж регіону. У пропонованому ілюстрованому виданні Покуття окреслене територіями Снятинського, Городенківського, Тлумачького, північно-східної Тисменицького, більшості Коломийського (без південної частини) районів Івано-Франківської області.

Викладено короткий огляд літератури з історії, культури і побуту Покуття, яка є різноплановою за широтою проблематики, формою і жанром: від газетної публіцистики та фрагментів у окремих виданнях до узагальнюючих праць. Наголошується, що, починаючи з XVIII ст. регіон став об'єктом дослідження польських, німецьких, чеських дослідників. Проте найбільший внесок у вивчення рідного краю у XIX ст. внесли українські вчені, зокрема, члени «Руської Трійці», С. Витвицький, Л. Вербицький, В. Шухевич, В. Гнатюк, Ф. Вовк, Ф. Колесса та ін. Проведено характеристику історико-краєзнавчих та етнографічних досліджень з вивчення краю, які були опубліковані в радянський час. Разом з тим,

діаспорні автори, уродженці Покуття, які виїхали з України після Другої світової війни, розпочали видавати історико-мемуарні збірники про малу батьківщину.

Автори видання підкреслюють, що історико-краєзнавчі дослідження з вивчення Покуття в роки незалежності України здійснюється за такими напрямками: організація науково-дослідницьких експедицій у регіони області; індивідуальні дослідження окремих науковців та краєзнавців; проведення наукових конференцій з проблем історичного краєзнавства, етнології, туризму; публікація наукових праць з питань історичного; пошук роботи музеїв, які займаються цією проблематикою; відновлення громадських і родинних звичаїв і обрядів більшістю населення Покуття і сприяння у цьому державних та громадських інституцій; організація на Івано-Франківщині, зокрема на Покутті, загальноукраїнських та регіональних фестивалів, оглядів свят і спеціальних виставок.

У першому тематичному блоці «Пам'ятки природи» (с. 16–43) подано інформацію про рельєф, природний ландшафт, поетапність розвитку тектонічної структури, кліматичні райони, ареали рідкісних видів степової рослинності Покуття. Розділ фотоілюстрований природними видами на Дністровський каньйон, зображено водоспади, заплави, притоки, греблі р. Дністер і Прут, озера, меліоративні канали, показано скельні відслонення, печери на Тлумачині і Городенківщині, культурні і сільськогосподарські угіддя, рослини і тварини краю.

Другий розділ «Історичний літопис» найбільший за обсягом (с. 44–325). Він складається з 12 тематичних підрозділів: «Археологічні старожитності», «Період княжої доби (IX – перша половина XIV ст.)», «Період Речі Посполитої (1349–1772)», «Під владою Австро-Угорської імперії (1772–1914)», «У роки Першої світової війни», «Період Західно-Української Народної Республіки (1918–1919)», «Міжвоєнний період», «У боротьбі за Українську Державу», «В умовах комуністичного режиму (1944–1991)», «У незалежній Українській державі», «Релігійно-церковне життя на Покутті в історичному контексті», «Літературне Покуття», «Друковане слово».

За археологічними даними первісне заселення району Покуття відбулося в середньому палеоліті (150–40 тис. років тому). У підрозділі «Археологічні старожитності» (с. 46–65) науковці характеризують особливості господарського життя давніх людей у період середнього і пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзової доби. Акцентовано увага на пам'ятках трипільської культури, культури лінійно-стрічкової, шнурової кераміки, Ноа, фракійського гальштату, карпатських курганів і т. ін. Детальніше з'ясовано питання заселення Покуття східнослов'янськими племінними об'єднаннями – білими хорватами і тиверцями. Авторі вказують, що Покуття завжди вирізнялося багатьма поселеннями, що відповідало надзвичайно великій густоті населення цього регіону України як в давні часи, так і в новітні. Історично це район пізньої Галицької землі у вузькому значення цього терміну з центром у Галичі. Межею цієї малої Галицької землі була на сході Хотинська височина, а на заході – Свіцька височина (с. 59–60). Підрозділ доповнений фотознімками археологічних знахідок різних періодів давньої історії України, планами слов'янських городищ Покуття.

Наступний підрозділ «Період княжої доби (IX – перша половина XIV ст.)» невеликий за обсягом (с. 66–75). У ньому йдеться про період перебування Покуття в складі Київської Русі (кінець X – друга половина XI ст.), Галицького і Галицько-Волинського князівств (кінець XI – перша половина XIV ст.). Звернено увагу на заснування й ранній розвиток княжих покутських міст, зокрема, Коломиї, Тисмениці, Снятина, Товмача (Тлумача). Авторі стверджують, що сприятливими рисами існування цього регіону у давньоруський час було те, що з півдня Покуття забезпечене карпатським хребтом, а з інших боків мала вільні простори, придатні для колонізації (с. 75). Фотоілюстрований матеріал представлено теж археологічними знахідками IX – XIV ст., поміщено портрети галицьких і галицько-волинських князів, схеми замків, дворів і городищ Коломиї, Тисмениці і Снятина.

Покуття, як і Галичина, потрапило під володіння Польщі після другого походу польського короля Казимира III 1349 р. на західноукраїнські землі. У третьому підрозділі «Період Речі Посполитої (1349–1772)» (с. 76–101) висвітлено дані проблеми: зображення території Покуття на картах Європи періоду середньовіччя і нового часу; польсько-молдавські протиріччя XV – XVI ст. на пограниччі; заселення Коломиїщини, Снятинщини, Городенківщини, Тлумаччини і Тисмениччини у XIV – XVIII ст.; історія найбільших міст Покуття зазначеного періоду; формування фільварково-панщинної системи; селянське повстання під проводом Мухи 1490–1492 рр.; опришківський рух на Покутті XVI – XVIII ст.; перебування українських козаків у краї в першій половині XVII ст.; участь покутських селян у повстанні Семена Височана 1648 р. під час національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; турецько-татарські набіги XV – XVII ст. Серед фотографій слід виокремити карти Покуття середини XVII ст. французького географа та інженера Г. Боппана, десять гербів покутських міст і містечок, зображення Чернелицького і Раковецького замків, опришківська зброя, монети XIV – XVII ст., які були в обігу на теренах краю.

Підрозділ «Під владою Австро-Угорської імперії (1772–1918)» (с. 102–129) починається з характеристики входження західноукраїнських земель до складу Австрії в кінці XVIII ст. Вказано, що в 1782 р. Галичина була поділена на 19 округів-циркулів, 12 з яких лежали в межах Східної Галичини. Покуття входило до Станиславівського та Коломиїського округів. Авторі здійснили огляд соціально-економічного становища таких міст і містечок, як Коломия, Снятин, Тисмениця, Городенка, Товмач (Тлумач), Отинія, Заболотів. У другій частині підрозділу акцентовано увагу на національно-культурному розвитку українців у XIX – початку XX ст. Зокрема, відзначена важлива роль патріотичної інтелігенції Коломиї під час революції 1848–1849 рр. Тут, як і в Снятині, діяла українська окружна рада Головної Руської Ради (ГРР). Коломиїська філія ГРР ставила питання про відкриття бібліотеки та школи з українською мовою навчання, підтримала ідею формування українського військового батальйону. З'явився і перший український театральний гурток у Галичині, який уперше поставив на сцені виставу «Дівка на виданю, або на милованне нема силовання» (перероблено священиком зі Снятинщини Іваном Озаркевичем 1848 р. п'єса «Наталка Полтавка» І. Котляревського).

Вивчаючи національне відродження на Покутті другої половини XIX ст., автори розглянули діяльність трьох течій українського руху – русофільської (москвофільської), народовської і радикальної. Особливо укорінилися тут радикальні ідеї. Головну роль у їх пропаганді відіграли І. Франко, М. Павлик і О. Терлецький. Охарактеризовано діяльність найбільш активних місцевих радикалів, серед яких був і Василь Стефаник. Світлина в цьому підрозділі присвячено австрійському пануванню, є низка фотографій із зображеннями міст і містечок краю, відомих діячів радикального руху краю.

Оригінальним за наповненістю є матеріал підрозділу «У роки Першої світової війни» (с. 130–151). У першій частині висвітлено діяльність пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Покутті початку XX ст., їх культурно-просвітницька і соціальна робота. Вказано, що хоча перша «Січ» виникла в с. Завалля на Снятинщині, все ж таки на початковому етапі центром січового руху була Коломия. У зв'язку зі зростанням воєнної загрози відбувалася активізація цього руху. Напередодні Першої світової війни кількість товариств «Січ» становила приблизно одну тисячу, лівова частина яких була зосереджена на Покутті. У другій частині розкрито перебіг Першої світової війни в краї. Пропонується неповний перелік воїнів, уродженців Покуття, які воювали не тільки в лавах Українських Січових Стрільців, але й у австрійській армії в роки війни. Підрозділ вигідно фотоілюстрований: показано види міст і містечок краю напередодні і під час Першої світової війни; надзвичайно цікавими є фотографії пожежно-гімнастичних товариств «Січ» сіл Покуття, українських воїнів легіону УСС і австрійської армії, їх листи і поштівки з фронту; представлено військовий реманент.

Покуття було одним із центрів творення Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). У присвячено цій темі підрозділі (с. 152–169) простежено формування осередків української влади в Коломій, Тисмениці, Городенці, Снятині, Товмачі (Тлумачі) та їхня діяльність, висвітлено перебіг українсько-польської війни, детально розглянута військова наступальна операція румунських військ під кодовою назвою «Покуття» весни – початку літа 1919 р. Ілюстративний матеріал в підрозділі різнопланові: фотокопії газетних публікацій, портрети відомих діячів ЗУНР, уродженців Покуття, листи з фронту, види покотських міст зазначеного періоду.

Підрозділ «Міжвоєнний період» стосується перебування Покуття у складі Польщі (с. 170–191). Тут проаналізовано діяльність українських політичних партій і товариств у краї, розглянуто освітню політику польських урядових кіл, яка була спрямована на створення двомовних, т.зв. «утраквістичних шкіл», котрі мали служити вихованню школярів у патріотичному до влади дусі, а також вказано на протидію цьому процесові українських культурно-освітніх товариств «Рідна Школа», «Просвіта». Крім цього, автори зосередились на розгляді українського кооперативного руху. На Покутті існувала низка філій товариств «Сільський господар», набув активного розвитку український жіночий рух. Найбільшим його центром була Коломия. Серед найвідоміших товариств цього спрямування був «Союз Українок». Молодіжний рух був представлений філіями товариств «Луг», «Пласт», «Каменярі». Текст

підрозділу перемерований багатьма фотографіями різноманітних товариств, філії яких були у містечках і селах Покуття.

Наступний підрозділ («У боротьбі за українську державу») присвячений діяльності ОУН-УПА на Покутті у роки Другої світової війни (с. 192–221). Звернено увагу на долі людей, провідників українського національно-визвольного руху. Автори торкаються питання національно-визвольної боротьби покотян і після завершення війни. Проте в тексті не відображено усі складові німецько-радянської війни, зокрема, не охарактеризовано німецький окупаційний режим, радянський партизанський і підпільний рух, наступ радянських військ на Прикарпаття в 1944 р. Зате розмаїтим є фотоілюстративний матеріал, де через поміщені світлина показано перший прихід радянської влади 1939 р. і її репресії проти місцевого населення 1939–1941 рр., каральні дії німецьких військ у 1941–1942 рр., культурно-освітнє життя українців у роки війни, вишкіл і бойові дії воїнів ОУН-УПА, фотографії відомих її учасників, переслідування тутешніх жителів радянськими органами влади після другого її приходу 1944 р.

Підрозділ «В умовах комуністичного режиму (1944–1991)» є фактично продовженням попереднього (с. 222–239). Спочатку подано матеріал про звільнення радянськими військами Покуття від німецьких окупантів 1944 р., детально розкрито боротьбу НКВС проти українського збройного підпілля і простих жителів у післявоєнний період. Автори стверджують, що наприкінці 1959 р. у краї були повністю ліквідовані підпільні групи, які проводили «антирадянську пропаганду» в «усній» формі (с. 228). Всебічно висвітлено теж насильницьку депортаційну політику радянської влади стосовно місцевих мешканців. Цей процес торкався переселенців-українців із Польщі на територію покотських районів, виселення членів сімей учасників збройного підпілля ОУН-УПА та «бандпособників». Насильницькими методами здійснювалася і колективізаційна кампанія. Важким випробуванням для покотян був голод 1946 – 1947 рр., зумовлений головним чином природними катаклізмами, який вразив п'ять районів Покуття: Городенківський, Снятинський, Чернелицький, Гвіздецький і Обертинський. Цікавими є дані щодо переслідування українських греко-католицьких священиків після Львівського собору 1946 р. Попри гонитву на служителів церкви, підпільні богослужіння на початку 1970-х рр. відбувались в селах Тлумаччини і Городенківщини. У останній частині підрозділу коротко подана інформація про досягнення радянської економіки, вказано, що передовим промисловим центром на Покутті була Коломия. Ілюстрації різноманітні за змістом, у них відображено господарське життя Покуття у 1940–1980-х рр., побут репресованих покотян, які перебували на каторжних роботах у віддалених районах РСФРР, український дисидентський рух у регіоні в 1950–1980-х рр., демократизація радянського суспільства у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

На початку підрозділу «У незалежній Українській державі» (с. 240–269) наголошується, що наприкінці 1980-х рр. покотяни активно включилися в процеси національного і духовного відродження. Саме на теренах регіону в різні роки радянського тоталітаризму з'явився синьожовтий прапор. Подано матеріал про досягнення економіки краю, перераховано найкращі промислові і сільськогосподарські підприємства,

звернено увагу на значну роботу громадськості зі збереження історичних пам'яток минулого та відродження релігійного життя, вказано на важливість розвитку освіти, музейної справи, згадано відомі уродженці Покуття. Різноманітними є фотоілюстрації, які торкаються таких питань: початок національно-політичного і духовного відродження на зорі незалежності України; участь покутян під час Помаранчевої революції осені 2004 р.; святкування з нагоди дня незалежності України; вшанування державного прапора, дня соборності України, воїнів УПА, загиблих «Борців за волю України», воїнів-афганців, відомих уродженців Покуття і діячів Прикарпаття та України Тараса Шевченка, Костя Левицького, Романа Шухевича, Степана Бандери, В'ячеслава Чорновола, Василя Андрусика, Василя Равлюка, Івана Борковського, Теофіла і Ярослава Окуневських; відзначення фестивалів («Покутські джерела», «Покутська вільха»), конференцій; виступи професійних і аматорських колективів краю; спортивне життя регіону; зображення найвідоміших музеїв Покуття. Крім того подано фотографії народних депутатів України усіх скликань, які народились на Покутті, або ж тут балотувались, а також поміщено світлини п'яти лауреатів Національної премії імені Тараса Шевченка, уродженців краю – Василь Касіян, Іван Остафійчук, Василь Пилип'юк, Ярема Гоян і Ганна Гаврилець (Фроляк).

Оригінальним є підрозділ «Релігійно-церковне життя на Покутті в історичному контексті» (с. 270–289), в ньому досліджено історію християнської церкви у краї, починаючи з давньоруського часу і до сьогодення, простежено формування греко-католицької, православної і римо-католицької парафій. Акцентовано увагу на відродженні церкви в незалежній Україні. Зокрема, показано боротьбу за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), яка розпочалась в умовах радянської перебудови. Не залишено поза увагою й відродження на Покутті Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Підрозділ вигідно вирізняється з-поміж інших фотознімками: подані цікаві покутські хрести XIX – початку XX ст.; ікони і образки з різних сіл краю XVIII – XX ст.; поштівки із зображенням місцевих костелів першої половини XX ст.; фотографії сучасних греко-католицьких і православних церков і соборів Покуття та їхніх ієрархів; відкриття і освячення храмів, пам'ятних хрестів, знаків, капличок, хресних доріг у різних куточках регіону.

Літературна палітра краю рясніє іменами яскравих і самобутніх митців слова. У підрозділі «Літературне Покуття» (с. 290–309) автори мали за завдання охарактеризувати спадщину більше чи менше знаних письменників-покутян, а також тих, хто лише недавно повернувся з забуття. Зокрема, висвітлено літературну діяльність Йова Почаївського (1552–1652), Йова Княгиницького (1550–1621), Миколи Верещинського (1793–1882), Івана Озаркевича (1795–1854), Ксенофонта Климковича (1835–1881), Остапа Левицького (1834–1903), Василя Стефаніка (1871–1936), Леся Мартовича (1871–1916), Марка Черемшини (1874–1927), Наталії Кобринської (1855–1920), Леся Гринюка (1883–1911), Мирослава Ірчана (1897–1937), Андрія Чайковського (1885–1935), Антіна Крушельницького (1878–1941), Антіна Лотоцького (1881–1949), Юрія Шкрумеляка (1895–1965), Володимира Хроновича (1890–1973), Івана Федорака (1890–1954), Петра Мельника (Гологи) (1902–?), Ірини Вільде

(1907–1982), Василя Ткачука (1916–1944), Івана Михайлюка (1906–?), Володимира Бандурака (1915–1982), Святослава Гординського (1906–1993), Михайла Бажанського (1910–1994), Манеса Шпербера (1905–1984) та ін. Коротко проаналізована праця сучасних покутських письменників. Серед світлин особливо багато уваги присвячено літературно-письменницькій діяльності «Покутської трійці» – фотографії з літературно-меморіальних музеїв Василя Стефаніка (с. Русів Снятинського району), Леся Мартовича (с. Торговиця Городенківського району) і Марка Черемшини (м. Снятин). Багато місця приділено також Наталії Кобринській, Леся Гринюку, Мирославу Ірчану, Андрієві Чайковському та ін. Привабливою є остання розгортка, де подано 27 фотосвітлин сучасних покутських письменників і поетів.

Наступний підрозділ «Друковане слово» (с. 310–325) є своєрідним продовженням попереднього за змістовою наповненістю і останнім з тематичного ряду другого розділу «Історичний літопис». Більша частина тексту присвячена розвитку друкарства на Покутті у XIX – XX ст. У ньому наголошується, зокрема, на тому, що центром книгодрукування в краї була Коломия. Автори доводять, що виникнення друкарства в цьому місті слід завдячувати просвітителю Миколі Верещинському, який фінансував видання книг «Руської трійці» у 1830–1840-х рр. Саме навколо М. Верещинського в Коломії гуртувалися освічені люди, які загалом творили українське інтелектуальне середовище. Перша ж друкарня була заснована братами Білоусами у 1860-х рр. У книзі розкрито діяльність коломиїських книгодрукарень другої половини XIX – початку XX ст. М. Білоуса, Я. Брука і Спілки, В. Бравнера, Я. Оренштайна, А. Мізевича; періоду Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) – друкарня Окружної військової команди (ОВК), А. Вінтерфельда. Характеризуючи міжвоєнний період, автори звертають увагу на видання різноманітних тогочасних часописів, проаналізовано книгодрукування й радянського часу. У період незалежності на території Покуття виникли два найбільші поліграфічні підприємства: ВАТ «Коломиїська друкарня ім. Шухевича» у Коломії і «Прут Принт» у Снятині. Видавнича справа в регіоні є комплексним явищем, яке має свою історію, традиції, етапи розвитку. Це явище є складовою частиною багатогранного і тривалого процесу боротьби українського народу за збереження національної самобутності, за державність. (с. 325). Фотоілюстративний матеріал присвячений передусім розвитку книгодрукування в Коломії XIX – початку XXI ст.: поміщено фотографії друкарень, відомих діячів видавничого руху, книжкової і газетної продукції. Частина ілюстрацій присвячена діяльності снятинської друкарні «Прут Принт» другої половини XX – початку XXI ст.

Третій блок «Етнографічна мозаїка» (с. 326–415) поділяється на три тематичні підрозділи: «Етнографія Покуття», «Мистецтво Покуття» і «Покутський діалект».

За обсягом перший підрозділ третього розділу роботи «Етнографія Покуття» є одним з найбільших (с. 328–365). У ньому розглянуто такі аспекти: господарські заняття, народні промисли та ремесла покутян, структура покутської хати і садиби, одяг і харчування жителів, шляхи сполучення, традиційна календарна, родинна і весільна обрядовість. Серед світлин слід виокремити фотографії, присвячені господарським заняттям

місцевих жителів (орання і засівання поля, косіння трави, скиртування сіна, в'язання снопів, млинкування збіжжя, молотьба льону, сіяння тютюну, плетіння кошиків, ткання, різблення дерев'яних виробів, «пошиття» і обмазування хати тощо), дитячим іграм («Кому скорше закрутиться голова», покутський хокей на траві «Свинка», вербова дощечка, бавимося «Бурака», гра в «Гудзики»), народній ноші молоді і старших людей, весільному дійству, церковно-релігійним святкам (Різдво, Великдень, Івана Купала, Преображення Господнього (Спаса), Покрови Пресвятої Богородиці).

Другий підрозділ «Мистецтво Покуття» (с. 366–395) містить характеристику народних промислів (гончарства, ткацтва, кушнірству, різбленню іконостасів, ліжникарству, писанкарству), а також розкрито практичну роботу Коломийської гончарної школи. Звернено увагу на діяльність відомих художників краю другої половини XIX – XX ст.: Модеста Сосенка, Ярослава Пстрака, Юліана Крайківського, Дениса-Лева Іванцева, Святослава Гординського, Петра Грегорійчука, Ярослава Лукавецького, Мирослава Радиша, Івана Кейвана, Маргарет Сельської, Ксенії Кічури-Кубранович, Ольги Онишук, Богдана Божемського, Еммануїла Храпка, Параски Хоми, лауреатів національної премії імені Тараса Шевченка Василя Касіяна та Івана Остафійчука. Розмаїтими є фотознімки: зразки покутських орнаментів, жіночих сорочок і верхнього одягу, скатертин, верет, накидок, рушників, герданів, селянок, писанок, скринь; картини зазначених художників.

Покутський говір належить до південно-західного наріччя української мови, зокрема до галицько-волинської групи. У класифікації говорів його називають покутсько-буковинський говір, який при детальнішій диференціації розділяють на покутський і буковинський. У останньому підрозділі розглядаються особливості покутського діалекту (с. 396–415). Слід наголосити, що зазначений говір добре репрезентований в українській художній мові. Неперевершеним майстром використання покутських діалектних рис у мові художніх творів, передусім у мові персонажів, був Василь Стефаник. Фотоілюстративний матеріал не зовсім відповідає текстовій частині підрозділу, а радше стосується освітніх процесів на Покутті другої половини XIX – першої половини XX ст. Світлина можна поділити на такі підгрупи: виховання дітей у дитячому садку, «захоронці»; навчання дітей у школі, гімназіях та училищах (учні з учителем, шкільні підручники, метрикальні витяги, атестати і свідоцтва про закінчення школи, науки ремесла австрійського і польського періодів); робота культурно-освітніх товариств краю «Рідна Школа», «Просвіта», «Союз Українок», аматорських хорових колективів.

Останній розділ «Покуття туристичне» (с. 416–454) складається з двох підрозділів «Архітектурні пам'ятки Покуття» і «Рекреаційно-туристичні ресурси Покуття».

Територія краю багата на пам'ятки архітектури, а саме: замки, архітектурні споруди, пам'ятки сакральної дерев'яної архітектури. У першому підрозділі четвертого розділу (с. 420–439) коротко висвітлено історію Раковецького і Чернелицького замків. Серед пам'яток сакральної архітектури виокремлено Благовіщенську церкву у Коломиї, церкву Св. Вознесіння у Снятині, костел Непорочного Зачаття Діви Марії у Городенці, комплекс Бернардинського монастиря у містечку Гвіздець Коломийського району, церква Різдва Богородиці у Тисмениці. Відповідно

подані фотографії зазначених історико-архітектурних пам'яток краю. Окрім цього, зображені костели Снятина, Заболотова і Отинії, ратуші Коломиї і Снятина тощо.

Багате Покуття і на рекреаційно-туристичні ресурси. Територією краю протікає друга за розмірами річка України – Дністер, яка манить до себе любителів сплаву. У другому підрозділі (с. 440–453) охарактеризовано важливі природні пам'ятки екотуризму, перераховано найбільш привабливі для туристів оздоровчо-відпочинкові комплекси. Зокрема, детально розглядається водний маршрут по Дністровському каньйоні «На берегах Дністрових хвиль» (с. 448–449). Підрозділ фотоілюстрований краєвидами р. Дністер, його водоспадами, а також світлинами деяких готельно-ресторанних комплексів краю.

На завершення у післямові автори відзначають, що дана тема висвітлена оглядово. Щоб повністю її розкрити потрібне монографічне дослідження, де було б подано глибший аналіз, дано оцінку різним історико-краєзнавчим та етнографічним дослідженням.

Проте слід погодитись з тим, що підготовка унікального ілюстрованого історико-культурологічного видання «Покуття» є важливою частиною загальнонаціонального завдання популяризації наукових знань про Україну та її історичні землі, їхнє легендарне минуле. Книжка відтворює найяскравіші сторінки історії, культури, побуту, звичаїв покутян.

Ганна Марчук

ХУДОЖНЬО-СМИСЛОВІ КООРДИНАТИ ТВОРЧОСТІ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

Під такою назвою в Інституті філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 140-річчю від дня народження Лесь Мартовича.

12 лютого виповнюється 140 років з Дня народження українського письменника, сучасника Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника — Лесь Мартовича. Своє призначення — суспільного діяча, трибуна, який активно втручається в громадсько-політичне життя, порушуючи у своїх творах важливі актуальні проблеми, діючи в ім'я інтересів народу, бачив Лесь Мартович як письменник-сатирик. Засобами сатири вів письменник боротьбу за народне пробудження, утвердження людської гідності в усіх сферах тогочасного суспільства.

Кількість заявлених учасників та широта охоплених дослідницьких проблем засвідчує неабияку зацікавленість у дослідженні творчості письменника. Всеукраїнська науково-практична конференція «Художньо-сміслові координати творчості Лесь Мартовича» зібрала близько сотні вчених-літературознавців, мовознавців, викладачів, учителів з Києва, Дрогобича, Вінниці, Львова, Чернівців, Луцька, Житомира, Переяслав-Хмельницького та інших міст України.

На відкритті конференції з привітальним словом до гостей та учасників конференції звернувся директор Інституту філології, завідувач кафедри української літератури доктор філологічних наук, професор Степан Хороб та проректор з наукової роботи, доктор хімічних наук, професор Іван Миронюк.

На пленарному засіданні обговорювалися важливі питання сучасного прочитання творчої спадщини Лесь Мартовича. Учасників конференції зацікавили доповіді доктора філологічних наук, професора Наталії Мафтин на тему: «Типологія новелістичного мислення в малій прозі Лесь Мартовича», доктора філологічних наук, професора Володимира Матвіїшина — «Мужицька смерть» Лесь Мартовича і «Мужицька смерть» Еміля Золя: компаративний аспект», кандидата філологічних наук, доцента Романа Піхманця — «Тасмниці художньої галереї Лесь Мартовича: погляд крізь призму «Стрибожого дарунку», кандидата філологічних наук, доцента Гафії Василевич «Словотвірний потенціал діалектизмів-іменників у малій прозі Лесь Мартовича», кандидата філологічних наук, доцента Євгена Барана «Лесь Мартович у листах та спогадах» та ін.

У рамках конференції було проведено сім секційних засідань. Досить активно працювали наступні секції — «Традиції Лесь Мартовича в новітній українській літературі» під керівництвом доктора філологічних наук, професора Анатолія Гуляка, «Штрихи до творчої біографії Лесь Мартовича» під головуванням доктора філологічних наук, професора Сидора Кіраля, «Поетика Лесь Мартовича», керівником якої працював доктор філологічних наук, професор Роман Голод. Під час роботи секції «Художньо-сміслові виміри творчості Лесь Мартовича» під керівництвом доктора філологічних наук, професора Петра Іванишина розгорнулася творча дискусія щодо всебічності художніх рис національно-екзистенціального мислення у творах письменника, психологічних вимірів життєвих світів персонажів, ідейно-художнього новаторства малої прози Лесь Мартовича. Наукові доповіді в секції «Творчість Лесь Мартовича в контексті розвитку української та світової літератури» розкрили компаративні аспекти творчості українського сатирика та Еміля Золя, Шолома Алейхема, історію впливів та взаємовпливів Лесь Мартовича, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Трохима Зіньківського, Валерія Шевчука, Михайла Козориса, Уляни Кравченко та ін.

Про різноманітність мовних засобів сатири письменника дискутували на секції «Мовна стратегія образотворення Лесь Мартовича», яку очолював доктор філологічних наук, професор Василь Грещук. Широку зацікавленість суспільно-політичною діяльністю Лесь Мартовича виявили вчені історики та політологи, що працювали під керівництвом доктора історичних наук, професора Василя Марчука.

Слід відзначити, що всі доповіді на даній конференції, були досить цікавими, науково-обґрунтованими, а кожна з них ставала підставою для запитань та обговорень досліджуваної теми.

У роботі конференції також взяли участь заступник голови Івано-Франківської обласної державної адміністрації Роман Іваницький, заступник голови Івано-Франківської обласної ради Василь Гладій та голова Городенківської районної ради Богдан Кобилянський. З вітальним словом виступили голова Івано-Франківської обласної організації Національної спілки письменників України Євген Баран та Голова правління Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайло Косило.

На конференції також було презентовано перші примірники Повного видання творів Лесь Мартовича. Зібрання творів Лесь Мартовича підготовлене за оригіналами рукописів, що збереглися в архівних фондах Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, відділі рукописів бібліотеки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові та Літературно-меморіального музею Лесь Мартовича. До першого тому увійшли усі відомі на сьогодні оповідання Лесь Мартовича. Більшість оповідань підготовлена за першими прижиттєвими збірками «Нечитальник», «Хитрий Панько та інші оповідання», «Стрибожий дарунок і інші оповідання» з належними коментарями та словником малозрозумілих слів

Другий том становитиме текст повісті «Забобон», який друкуватиметься за збереженням машинописом з наявними правками автора. Втрачені і пошкоджені частини тексту звірені з першим її

виданням 1917 року та з текстом повісті, виданим у II томі Творів Леся Мартовича Ю. Гамораком у 1943 р. Також до другого тому увійдуть драма «Політична справа», уривки з незакінченої повісті «Село Підойми», підготовлені за автографами письменника, кілька не публікованих раніше листів письменника. Публіцистичні праці Леся Мартовича буде подано за першодруками у відомих часописах «Літературно-науковий вісник», «Народ», «Діло», «Громадський голос», «Молода Україна», «Хлібороб», «Свобода».

12 лютого учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції побували на батьківщині Леся Мартовича у селі Торговиця Городенківського району, де взяли участь в урочистих заходах, приурочених 140-річному ювілею Леся Мартовича. Науковці також оглянули експозицію Літературно-меморіального музею Леся Мартовича у селі Торговиця, над оновленням якої працювали і викладачі кафедри української літератури.

На основі обговорення доповідей учасники конференції ухвалили надрукувати матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції у Віснику Прикарпатського національного університету - фаховому виданні, затвердженому ВАК України. На основі виголошених доповідей вирішили розробити та впровадити в навчальний процес Інституту філології спецкурс: «Творчість Леся Мартовича в контексті розвитку української та світової літератури». Також було прийнято рішення про організацію шефської допомоги Літературно-меморіальному музею Леся Мартовича у селі Торговиця. Учасники конференції також прийшли до спільного висновку – необхідності продовження роботи над Повним виданням творів Леся Мартовича.

Зацікавленість творчістю Леся Мартовича доводить, що з плином літ універсам Леся Мартовича у загальноукраїнському процесі все більше увиразнюється новими гранями, щоразу спонукаючи до глибшого його осмислення.

НБ ПНУС

767234

НБ ИИУС

767234